ІВАН ЛЕ

Іван Ле

Твори в семи томах

Том сьомий

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1984

У2
Л33

В том вошли рассказы, повести,
воспоминания.

Упорядкування **І. Т. Ле (Мойсі)**

Редакційна колегія:

Я. В. Баш (голова),
В. Г. Дрозд, О. С. Левада,
П. Д. Моргаєнко, М. Ф. Слабошпицький,
К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк

Редактор тому **К. Д. Трофимов**

Примітки **А. О. Ковтуненка**

4702590200—233
Л ——————— передплатне
М205(04)—84

© Видавництво «Дніпро», 1984 р.

ОПОВІДАННЯ

З МИНУЛОГО

І

Серед старих документів у родинному архіві я натрапив на два папірці: один — пожовклий від давнини, друкований крупними літерами, а другий — писаний каліграфічним почерком на офіціальному папері. Друкований спочатку здався вирваною сторінкою з якогось старого журналу чи з книги. Він мав виразні сліди жмакання й кілька масних чи свічкових плям. А той — акуратно складений учетверо, з чиєюсь незграбною резолюцією навскоси...

«Кому й для чого цей мотлох потрібен?» — мигнула думка в першу мить. Але не розірвав, не закинув. Прочитав заголовок друкованого, вчитався в зміст, переглянув каліграфічне письмо, резолюцію на ньому, і в уяві постала ціла хвилююча епопея далекого минулого.

Друкований — то був обіжник Полтавської духовної консисторії від «июля 16 дня 1902 года».

Давно, дуже давно, як бачимо, це трапилося. Обіжник духовної канцелярії сам по собі — дрібниця. Чи мало їх було в ті часи? Та він нагадав мені дитинство в селі і сусідського парубка Петра Недолю.

Петро на той час був навіть не просто парубок, а вже підстаркуватий парубок. У батьків він єдиний син, мав законну «льготу» й на військову службу не пішов. Ще підлітком ходив по наймах у куркулів села, а потім — пішов на грабарі, на шахти, в бурлаки. Було його скрізь, того Петра Недолі. Тяжка грабарська та шахтарська праця, постійний контакт з масами робітників, часом забастовки — особливо в час, який так яскраво згадується мені,— ставали великою життєвою школою для Петра. Коли в нашому селі боялися пана земського начальника чи урядника, то Петро вже не виявляв остраху до них, а лиш ненависть і зневагу. У підрядчиків чи на шахті ці урядники завжди «усмиряли бунтівників»; підрядчик, капіталіст, управитель шахти чи представник царської влади — все це були вороги Петрові, а з ними — ворожий і весь поміщицький лад.

Та дивував його піп, який завжди приїздив перед за-

бастовкою і негайно ж після — до «усмирених» землекопів чи шахтарів і врозумляв їх, наставляв «на путь істини».

«І чого той піп втручається у зовсім не свої справи? Яке діло церкві до забастовки? Сповідали б собі там у себе, а не лізли б сюди, де мирська турбота людини бентежить дух»,— часто думав Петро, вистоюючи перед урядником. Урядник вичитував «внушеніє» якомусь грабареві за борщ, висипаний під двері підрядчикові, за якесь дошкульне слово десятникові. А поруч стояв піп, тримаючи металевий хрест у схрещених на товстому животі руках.

Звісно, не зухвальство з борщем-«піснопаром» так турбувало урядників і царську владу. Інколи до грабарів забродили люди з шахт або з заводів, утікаючи від арештів. Робоча людина потребувала праці, а грабарські десятники не дуже вибагливі були до документів і приймали.

Парняга призвичаювався до нової праці, землекопи показували нехитру науку землю копати, а він учив землекопів уму-розуму...

Так і вчився Петро Недоля, так і сам зазнавав бурлакування. Не було тої «усмиреної» забастовки, після якої Петра не вигнано з роботи. Особливо йому набридали попи із своїми приставаннями сповідатися, «відкрити смятеніе душі своя». І за те прозвав їх «урядниками в рясах», шпигунами.

Цілком природно — за це його не милували теж. Крім «бунтаря», він придбав ще й звання безбожника, а в одному з рапортів урядника до вищого начальства зазвучала й пересторога, що Петро «как зачинщик бунтов и своеволий среди рабочих, будучи злостно неверующим, является неблагонадежным для существующего его императорского величества порядка и несомненным социал-демократическим элементом, заслуживающим изоляции...».

Петрові про це розповіла дівчина з контори рудника, коли він одного вечора прощався з нею, бо мав їхати в село поновити прострочений паспорт.

Кінчалось літо. Сонце нехотя наближалось до землі і змагалося з непокірними хмарами.

Баштани вкривалися жовтим листом та сухим огудинням. Курінь обгороджувався дорідними купками

кавуняччя. Понад обніжками журились, похнюпившись, соняшники, а між ними виблискували пиками здоровенні сірі гарбузи.

Стерні степові зазеленіли мишіями та пиріями і вкривалися куркульськими чередами худоби з чорними плямами овечих отар серед них.

Надходив релігійний храмовий день у Петровім селі.

Саме в ці дні приїхав Петро додому. Сусіди заговорили — приїхав одружуватися, здається, і з грошима прибув. Вік мав підходящий, та яка з дівчат відважиться зав'язати собі світ, вийшовши за «піднадзорного» в поліції, та ще й «безбожного забастовщика»?

П'ять років не був дома. Де ходив, з ким знався? Сподівалися, що Петра зразу ж арештують. Але — свято, храмовий день...

— Ти, Петре, не думай, що дурна Уляна нічого не тямить. Як є, не дадуть тобі нового паспорта, коли й справді ти з тих, що безбожні й революціоністи. А вже як на храму побачать сам батюшка, отець Іван помітять — матимеш паспорт. Про тебе ж таке говорили... Каторжником ніби прозивав урядник. А ти в церкву прийди. Там — перехрестився чи ні, хоч і це руки не відібрало б. До людей привітайся, от і не каторжний...

Переконала його щирість сестрина а чи сам до того додумався Петро, а таки на храм пішов.

На храму зібрався кавунячий та бублешний ярмарок. Вся вулиця од школи, понад Нечипором та Сумським, і аж до високої попівської брами заставлена возами з кавунами, а понад самою оградою церкви вмостилися товсті бублешниці.

Між цими крамарями й проходжувалася молодь. Побачивши Петра, парубота в синіх чумарках та сивих смушевих шапках перешіптувалася між собою, сторонилась городського костюма. Дівчата маячили кісниками та квітчастими вуставками сорочок. Їх цікавив Недолин парубок, мовчазний, у лакових чоботях, у блакитній сорочці з глухим ковніром під розстебнутим городським піджаком. Чорний кашкет з блискучим ремінним козирком та городський піджак з годинником у верхній кишені так і приворожували до себе дівочі очі. Пучок вихруватого чуба хвацько звивався з-під ремінного козирка. Та за Петром стежили не лише дівочі очі. Стежили жінки й чоловіки, стежив і урядник назирці.

Над храмовим ярмарком стояв галас, а з церкви віт-

ром наносило вимуштруваний спів хору та хрипке виголошування старого попа. Хтось сказав, що сьогодні отець Іван читатиме якусь нову проповідь, чи «маніхвеста». Люд товпився в церкву. Поліз туди й Петро.

Нелегко було продертися крізь таку дебелу людську стіну. Але Петрові треба було якось уникнути такого старанного урядницького нагляду. Продираючись, згадував сестрину пораду, був вдячний їй. З натовпом протиснувся аж наперед, опинився перед самим попом.

— Во ім'я отця...— хрестився білий, як гуска, піп. В руці він тримав якийсь друкований папірець.— Дорогіє прихожани і братія... Так як я є ваш, можна сказать, духовний пастир, то в цей великий день дозвольте попередити вас...

Петра притиснули ще ближче, і він опинився просто біля тої руки з папірцем. Рука вперлася об аналой, і папірець висів осторонь так, що Петрові легко було прочитати:

«По отношению полтавского губернатора о содействии духовенства к предупреждению в Полтавской губернии крестьянского движения, вызываемого политической пропагандой».

Відчув, як йому зробилося душно, піт обкупав усього. А руки ніби підбивало щось взяти цього папірця й шмигнути з церкви. Відчував, що вуха в нього горять.

А піп химерно кивнув головою. Окуляри, що стирчали на лобі, ляпнули на перенісся. Рука з папірцем піднеслася до носа, і старечий голос пролунав:

— «...сына святого духа... По указу его императорского... из... духовной консистории причту церкви. Консистория слушала: отношение... губернатора от 8 июня сего года за № 6892... беспорядки, имевшие место в текущем году в некоторых... вызванные политической пропагандой, обращают на себя особенное внимание правительственной власти. Крестьянское движение хотя и прекратилось... ввиду наказания, понесенного многими... но можно с уверенностью сказать, что искра, брошенная подпольными агитаторами, еще не погасла и что соблазн приобрести чужую собственность путем насилия может вызвать новые беспорядки в губернии... Принимая в соображение, что православное духовенство, издревле служа для народа источником просвещения, пользуется в крестьянстве вполне заслуженным влиянием, я обращаюсь...» Словом, православні прихожани, як отець ваш

духовний,— звернувся піп своїми словами, знов поклавши руку,— мушу вас попередити і врозумити... о необходимості воздержаться од тих соблазнів, на которие склоняєт вас преступна пропаганда, приносяща зло...

Передніх прихожан тиснули задні. Петро мало не в аналой упирався, щоб вдержати натиск. Сам не свій стояв біля попа. Рука з папірцем неначе дражнилася перед його носом, і Петро швидко прочитав:

«...беспорядках, вызванных людьми злонамеренными, и укажет... священники обязуются наблюдать, не являются ли в их приход неизвестные лица со злыми внушениями или не распространяются ли в их приходе неблагонамеренные слухи и толкования. В таких случаях... если бы слово его не было принято также немедленно... а в крайнем случае донесть обстоятельно...»

— Урядники в ризах...— прошепотів зненацька Петро.

Піп якось струхнувся від того шепоту, і папірець випав на підлогу.

З-під густих, білих, закудовчених брів око сковзнуло на Петра і побачило, як він торопко чогось нагнувся.

Одного шепоту доволі було, щоб піп забувся, що він казав і що далі робити. Навіть за папірець з переляку не спромігся згадати!

— Амінь...— кинув сердито й поплив у вівтар.

Петро вилазив з церкви, стискаючи в кишені папірець... Він, либонь, бачив, як рудий старий сторож Максим вискочив з вівтаря й метнувся на ліві двері.

Свіже сонячне повітря та лемент храмового ярмарку вдарили на східцях. Одразу попросторішало, Петро поспішив вийти за браму.

Під широкими гіллястими в'язами товпилися храмові хазяїни, запрошуючи на обід. В'язи дрімали під сонцем, а воно востаннє пригрівало лагідним теплом баб'ячого літа. Плавали хвилі різнокольорових голів, здіймався урочистий галас, а щербатий дзвін розлягався над селом. Щось сіпнуло Петра за плече:

— Господін Петро Недоля!..

Очей, звичайно, в потилиці немає... Але інстинкт так призвичаївся до обставин, що, не оглядаючись, Петро впізнав мордатого урядника. Давно вже він, оцей Безверхий, урядникує в селі. Петро пам'ятає його появу, ще як ходив до школи. Одинадцятий рік урядникує він в однім селі. Всі куточки обнюхав, кожного як облупленого знає.

Навіть одіж до гудзика вивчив на кожному селянинові, а молодиць по пелені взнає за гони...

— У тебе паспорт у порядку?

— Який паспорт? Я ж у своєму селі!..

— А, не вчи! Знаю, в чиєму ти селі, а паспорт повинен мати — більше п'яти років не був у селі!..

Петро побачив поруч сторожа Максима, зрозумів, що то він посланий попом відібрати в Петра обіжник, попередити урядника.

Жменя поволі витяглася з кишені, а в голові промайнули плани, що робить, як повестися з урядником.

— Ну, не був, так що ж? За тим і приїхав, щоб паспорт поновити.

— Ходім до волості, там добалакаємо...

— Так зразу?!

— Без балачок!..— а рука звично простяглася до рукава трохи вище ліктя. Петро озирнувся, ступив у гурт селян і поволі випустив зіжмаканий папірець додолу...

Який же я був по-дитячому щасливий, підхопивши той жмуток паперу! Певен, що ніхто того не бачив, я кинувся продиратися геть крізь гурт, утікати.

— Не напирай!..— гукнув урядник до «миру» з деякою тривогою в голосі, бо розумів, що його можуть відтерти від уловленого «агітатора». А «мир» з усього храму, мов по команді, сунув під кучеряві предковічні в'язи, шумував і бродив. І в тому відчувалася не тільки стихія маси, а й цілком усвідомлені бажання.

— А-а-а!..— протяг урядник погрозливо якимсь уже розпачливим голосом, шкопиртнувши через босого парубка, що ніби ненароком упав йому під ноги.— Шкуру зніму-у! — крикнув, замашно падаючи через парубка. Натовп обгорнув його тісним кільцем. Гуртом хапаються, щоб звести урядника, і на диво — ніяк не всиліють, раз за разом випускають або й самі падають на купу з урядником.

З усіх сил Петро рвонувся в гущавину людей. Перед ним, як могли, розступалися, а один, у рудій свитині, махнув рукою на двір і шепнув:

— Через мій двір у луки, парубче, на Черкаси...

Навколо церкви пливло «обхожденіє», рвалося в захмарні далі урочисто благаючим співом вимуштруваного хору. Благим голосом канючив піп «благоденствія» та «благополучія», а кадильниця прозаїчно бряжчала без жодної вуглинки. Старанно розлягались лунами всі

дзвони, стелючись по зжовклих гаях та німих забутих вільшниках.

Я запхнув зіжмаканий папірець у пазуху. Думалося таки віддати Петрові — певне ж, потрібен він буде йому, коли вхопив майже з рук попа.

Натовп ще довго гелготів, тепер уже реготом, ледве звівши урядника з землі. Він озирнувся навколо, зрозумів, що Петро вже як у воду впав, і без єдиного слова затопив кулаком у дражливо розсмішене лице босого юнака...

II

Шуміли столітні волохаті сосни кучерявим верховіттям. Струнками колами підпирали цю кучеряву стелю і стогнали, стрясаючи землю. А там підхмарні вітри лоскотались у верховітті й наганяли дикий жах своїми двигтючими жартами.

Ой ліс, воля! Жагучими обіймами горнеш до себе, ховаєш хоч на мить будні, болючі скарги, журливі спогади...

Шарудять дорідні мохи, встеляючи срібло-сивими килимами перегнійну вогку землю. Прислухаються, як кохаються сосни в хмарах та як гомонить Сура між крутими глинястими берегами. Сосни здавили цю живу прудку річку своїми покрученими коренями. Але Сура рветься поміж корінням, облизує на ньому жовту липку глину і розливається піщаними дюнами серед здивованих на долині чагарників.

Коли гомонюча Сура вигинала своє останнє коліно, щоб злитися з південною жилою, із спадистих південних берегів на неї байдуже дивився сивий, як і оці мохи, густоцерквий Алатир.

Щедра наша країна, чимало має цікавих, затишних міст.

Присадкуватими, позеленілими від давності церквами та високими багнетяними шпаківницями на дахах, мов щетиною, п'явся Алатир у глибоке без краю небо. Слалось це місто на пагорках зеленими кущами садів, що, мов бородавки, розтикалися поміж цегловими та рубленими двоповерховими хатками. Простягало покорчені усім-усіма три вулички туди, де з диких соснових нетрів через Суру виринув і розташувався закурений, присмажений вокзал.

Отам, серед засмальцьованих шпал та сталевих те-

нет, у старій, дерев'яній, полинялій од давності сторожовій будці скоротав свій вік Іван Петрович. Двадцять шість років протяг, просторожував. Багато «крушеній» власним серцем перетерпів, з дюжину начальства перемінив і знав вокзал, як батьківську заяложену дубльонку.

За його будкою-хаткою, граючись, зеленів густий, найбільший на весь Алатир, казенний сад. Він починався від останнього рядка червоних від іржі рейок і тягся аж туди, де за гігантським горбом кучерявіли сосни.

Іван Петрович старістю майже щодня відвідував цю зелену пахучу «казенщину» (як звали садок) та свого старого приятеля сторожа-садівника. Мовчки зійдуться, посидять на сучкуватім ослоні, напозіхаються та й посунуть кожен у свою будочку, також мовчки.

Але бувають і такі виключні дні, коли й ці кремезні дідки зацікавляться якоюсь новою подією з алатирського життя і лагідно посперечаються.

— Чи чули пак, Денисе Фотійовичу, в нас?..

— Депа бастує? — спокійно перепитує таранкуватий, з рідководолосим обличчям Денис Фотійович. А очі й не мигнуть, устромляються вздовж пересипаних пісочком стежок, старанно та по-мистецьки облиштованих свіжими півниками.

— Знов не працювали сьогодні...

— Що ж на цей час висунули, які вимоги? Прибавку знов?

— Е-е, Фотійовичу, не те! Сам чув, не те! Царя хочуть скинути коняці в штани... Сам чув: у Петербурзі цар розстріляв робочу маніхвестацію. Так його тепер скинути хтять.

— Царя? А хто ж тоді народом буде правити, роботу давати, маніхвести підписувати, з японцем воювати?..— дивувався наївний Фотійович.

А Іван Петрович моргне оком, старим таким, безбарвним, з рудими бровами, і з гордістю знавця розповість, про що гомонять робітники:

— Сам чув, Петро Недоля казав!.. Свою, каже, владу поставимо, свій совєт міністрів налагодимо, восьмигодинний робочий день оголосимо...

— А хто ж царем буде, може, Недоля? Звідкіля він узявся такий у нас?

— Царя, кажуть, не буде — не потрібен. Совєт міністрів, свій...

Нічого не розумів старіший роками Фотійович. Бачив і він і знає цього Недолю.

Ну, й що ж: увесь всередині, тільки очі горять. Глянеш у лице — їсть тебе очима. Який з нього міністр буде? Він же робочий, забастовщик...

— Він у депо повз мене ходить. Жартує, либонь, коли не дивишся в очі йому, а глянеш, аж мороз поза шкірою полізе... Ро-о-зумний бісів Петро, битий, видать. Такий не збреше... А звідки? Росія велика, Фотійовичу...

І розходилися з різними думками...

А «депа» жила революцією.

Понад тисячу виснажених у щоденній тяжкій праці робітників не стримувались далі.

...Там десь, далеко за соснами, лунали січневі події. Їх тяжкі луни розляглися по Русі-матінці, котились веснами по фабриках та заводах. Поринали в дужих цілинних соснах і журливим стогнанням оддавали в цих закурених, перефарбованих пахучою нафтою цехах присадкуватої «депи»...

Петро Недоля з'явився в Алатирі років два тому десь аж з Петербурга і вміло керував робітниками. Та ні один з залізничної жандармерії не міг розпізнати саме в ньому передового революціонера. Після великої квітневої забастовки в депо заарештовано дев'ять чоловіків і трьох, які кинулися на поліцаїв з кулаками, «для примера» розстріляно там, за соснами, під крутою «кам'яною горою».

Через що вона кам'яна, ніхто не знає. З простісінької глини височенна могила повисла над Сурою і скалилась на каламутну воду чорними плямами-печерами. Вони ховались серед густого коріння в кручі, не моргаючи дивилися, як конали застрелені робітники. А дикі сосни стогнали сумом, і вітер бавився їх верховіттям.

На цій горі, кажуть, сам Разін висиджував та молодецькі пісні слав по річці й між соснами. Пісні котилися сивіючими мохами в замордовані душі, вітрами надихали надію. А гострогруді розмальовані човни виринали з-за крутих алатирських берегів...

Недоля жив недалечко за вокзалом у старенької вдови залізничника і її веселої дочки. Вдова тільки зітхала, а очі мокріли, коли приходив заклопотаний, стомлений їх квартирант Петро. Вона знала, що його не мине колись те, що й тих трьох під «кам'яною горою». Чоловіка втеряла в японській війні, до Петра, як до зятя, при-

дивлялася й звикала. Хотіла благати, виплакувати, щоб кинув «хистку» працю. Але ж коли послухає, як він моторно та розумно говорить робітникам у хаті, то німіє язик, а серце хоче слухати та слухати.

Висока, стрункa, повновида Поля теж звикала до Петра й незчулася, коли стала йому близькою, рідною. Вона переховувала літературу і деяку зброю після того придушення виступу депо, ховала так, що тільки мохи знали де. Петро щиро покохав Полю, обіцяв згуляти весілля і мовчки вірив у це.

— Товариші! — чула Поля в хатині.— Кажуть, цими днями до нас приїжджає знову отой, чорновусий жандармський полковник. У Петербурзі почалися репресії над робітниками після того січневого розстрілу. З якими ж новинами приїде полковник? Він не любить навідуватись пусто-дурно.

— Може, знов арешти та...

— Може... Є чутки, що революція по робітничих містах все більше й більше зростає. Зрозуміло, що реакція готується до відповіді...

— Та відрядити його в сортир, гада! Головою вниз,— не видержала чиясь палка натура.

Але Недоля стримував:

— Не можна! Треба триматись одного! Терор — не наш засіб боротьби. Ленін проти терору. На приїзд полковника відповідаймо забастовкою. Завтра всі в депо — і ні за холодну воду. А коли начальство почне репресії,— так всі на вулицю, демонстрацію по городу!

— А коли жандарми захочуть перешкодити?

— Не посміють, їх небагато, а конвойники з Алатиря роз'їхались. Та все-таки треба обійтися без гарячого, коли самі не почнуть...

Виринали з рубленої хати в засмальцьованім одязі робітники, позирали на чорне, зірчасте небо і розтікались у мовчазну ніч. Гасові ліхтарі дрімали на рябих стовпах з перехрестям, благаючи спокою. Довга розпластана тінь посковзнеться по дощанім паркані й розтане поза рогом. А око з-під блискучої кокарди потай, з-під ліхтаря, встромлялось у мовчазну тінь...

III

В обідню пору сипнуло робітництво з депо. Розчинені брами випускали сині замащені блузи, а сонце мовчки жмурилось і шкварило по рейках, по бляшаних дахах

та по спадистому берегові між соснами. Іван Петрович тільки що вийшов, відпочивши після нічної праці. Від уїдливого світла мусив прижмурити очі. Збоку, якраз під сонцем, дрімала «казенщина», і тільки скрипіла стара хвіртка та десь свистів спізнілий паровоз.

— Казанський і сьогодні пізниться. Депа вже обідає, а він ще тільки з Ардатова плагузниться.

Солодко позіхнув, що аж старечі щелепи заскрипіли, й повернув до саду.

Вздовж рейок, регочучись, поспішали робітники. Недоля розмахував руками, а товариші смачно сміялись, переступаючи з шпали на шпалу. З блуз неначе аж капало мазутом, а по обличчі у декотрих мовби навмисне хтось тьопнув вугляною пилюкою, замішаною в мазуті. Тільки очі блищали та білі зуби танцювали від задоволеного реготу.

Іван Петрович щодня зустрічав їх тут — завжди Недоля голосно розповідав веселі анекдоти, а товариші його неначе навмисно дужче реготали. Коли рівнялися з Іваном Петровичем, то, крім привітання, щоденного, звичайного,— дружно викидали якісь дотепні жарти.

— З добрим ранком вас, Іване Петровичу! — наприкінці махнув Недоля засмальцьованою кепкою, і гурт, регочучись, повернув поза червоними вагонами туди, де понад соснами кінчався Алатир.

— А Фотійович каже — звідки такий узявся. Та наша земля незмірима! Народ у нас бувалий... Тільки що — забастовки не боїться й підігріває своїм гострим язиком...— Покрутив головою, а коли остання спина зникла за вагонами і маневровий паровоз свистом заглушив веселий гомін цієї компанії, старий Петрович якось, мов про себе, кинув: — Гарячий чоловік, шкода. З глуздом, але ж... начальство!..— І почвалав крізь риплючу хвіртку до Фотійовича похвалитися зловісним сном, що перед самим пробудженням марою наліг на старий, виснажений мозок.

З-за пахнучих живицею сосон виринув засапаний, спітнілий казанський поїзд. Обігнув семафор і врізався в станцію поміж вагонами високим, хвастливим паровозом. Поїзд не звичайний, бо недарма алатирське начальство вже за півгодини до його прибуття вертілося на пероні прилизане, вишмиговане й міряло очима колії.

Перон ожив золотими гудзиками, кокардами та майорів блискучими мідними наконечниками поліцейських

шабель. Вусатий сутулий жандарм блищав стоячими еполетами, крутив без жалю вуса та бряжчав на весь перон вичищеними острогами.

Пнями завмирали мордаті поліцаї, стражники, наводячи тривогу на цивільну публіку.

«Депа» розпачливо протягла гудком. Якесь довге «у-гу-у-у!» вимотувало й звиклі нерви, а незвиклому вухові здавалося вічним, нестерпним. Жандарм струснувся від несподіванки.

З великого жовтого вагона хазяйновито виходив чорнявий круглий жандармський полковник. Новісінька сіра шинеля от-от репне вздовж спини, але, туго затягнута портупеями та поясом, мирилася з становищем.

Важко стогнали приступки вагона.

— Команда, смі-ір-но! — прорвалось на пероні крізь свистючий подих зупиненого паровоза.

— Здр-рав-жлай, ваш-бродь!..— забилось між цегловими стінами та довгим паровозом рабське несамовите гарчання.

Завмерла метушня на пероні.

Полковник подав руку прапорщикові після рапорту: «Всьо благополучно!»

— Є підозра, пане прапорщику, що не все благополучно! — сміялось у вуса пухле лице полковника.— Вольно-о-о! — додав він, кинувши рукою на напружену отару мордатих «подчиньонних».

І життя знов вернулось на перон.

Ідучи в вокзал, полковник загадково натякнув:

— Ваше підвищення цими днями вирішується. Здається, після моєї подорожі одержите наказ,— і весело вдарив його по плечі.— Але ви все-таки підтягніться...— примовк.

— Я... бачите, пане полковнику, що... Звісно, стараємося по змозі. Здається, ні бешкетів, ні...

— Ну-ну, годі, годі! — либонь, жартувало начальство.— Забастовочки-то ви вважаєте «благополуччям»?— і, жартуючи, моргнув у бік депо.

Припертий прапорщик то блід, то зеленів: «Хто йому доніс?»

Депо чахкало моторами. Здавалось зовсім не подібним до такого «забастовочного», як натякав полковник.

Жандарми «втримували порядок», а носильник Кирило Тузов кректав під чемоданами, що їх нав'язав йому хитрий денщик. Кирило, не слухаючи, все чув.

— ...Такий видатний, можна сказати, офіцер, такий, як ви, що за шість місяців на підвищення пішов, а й досі не знаєте, хто орудує цією сліпою масою бунтарів. Це вже негативна риса ваша як служаки. Звичайно, я не думаю, щоб це була навмисність, але...— і якось зовсім родинно глянув прямісінько в очі прапорщикові,— але таке довге мовчання можна вважати невдалим вивченням ваших майже щоденних забастовок.

У прапорщика якось нервово заворушилася спідня губа, виступив з-під картуза холодний піт. Боляче зачепило його таке натякання.

— Власне кажучи, я давно приглядаюся до старшого слюсаря з шостого цеху. Виявляється, що він приїжджий, може, і справді з тих... Але, по молодості... все не зважувався...

— Хтіли краще вивчити цього... цього приїжджого...— а очі в'їдливо питали.

— Недоліна, чи Недолю Петра! — якось несамовито вирвалося у нестямного прапорщика.

Хоч би тобі бровою повів, якось би змінився, зацікавився занадто досвідчений полковник. Розмова також легко продовжувалася далі.

— Я бачите, сам був прапорщиком і гаразд знаю ваше становище. Але я й вище начальство вами цілком задоволені...

Кирило поклав на фаетон речі.

З того боку вдарили три дзвінки. Вирвалось до сонця байдуже «у-гу-у!» — пшакаючи, поплив казанський поїзд понад запашним сосняком туди, де вирізувалися з-за Алатиря ребра залізного мосту через Суру...

Кирило поспішив поміж товарними вагонами до депо.

IV

Робітники депо на купочки поділилися й пошепки гомоніли, а стіни... стіни мовчали, здригаючись від помірного пчахання моторів.

Недоля в одному гуртку не втримувався. Його завжди бачили одного, замисленого, либонь, байдужого до всього, що робиться навкруги. Але гострі очі перекидалися з гуртка на гурток заклопотаних вусатих забастовщиків, і вони без слів розуміли свого Недолю.

У четвертому цеху на Петра просто наскочив Кирило Тузов. «Виробничий» фартух свій тримав замотаним під

пахвою, тільки номерок «36», мов медаль у засідателя, теліпався на грудях.

— Недоля, ховайся! Прапорщик пробалакався! Чорт пузатий випитав!

— Дякую, Тузов. Та вони не посміють. Не зачеплять робочих.

— Краще ховайся, Петре! Якось самі робітники справляться, тікай.

Замислився, на Кирила Тузова подивився, аж очі почорніли від напруження...

— Іди собі! Дякую... А то ще попадешся,— пішов діловито-байдуже поза здоровенним казаном без коліс.

Сумно провів його очима Кирило і побрів із цеху. За повертальним кругом зустрів полковника з старшим вокзальним жандармом, а віддалік ішов начальник депо та прапорщик з чотирма «тілохранителями» полковника.

Старший жандарм повів просто до шостого цеху.

Робітники депо помітили цей урочистий похід. Збирались до вагонного цеху, де було найбільше вільного місця. Вирішено було запропонувати полковникові зараз же виїхати з Алатиря, хоч на паровозі.

Ущухла станція в цю пам'ятну для неї годину. Тільки плювали, пчахали мотори та скрипіла за павутиною рейок стара хвіртка «казенщини».

— Чого це робітники байдикують у вагоннім? — запитав інженер депо в моторного сивовусого техніка.

— Тільки що від обіду, Сидоре Андрійовичу, закурюють,— навмання відповів технік.

— Пане полковнику, ми всі розуміємо мету вашого приїзду і вважаємо її остільки неприпустимою для честі робітничого колективу депо, що... Пропонуємо вам залишити Алатир сьогодні ж, а витрачений на розмову з вами час ми відробимо зайво, після гудка,— заговорив старий слюсар, нервово витираючи руки паклею.

— Та-ак! Бачу, що образив. Але хто... хто дозволив таким то-оном говорити зі мною?.. Арештувать смілівця, негідника! — бундючно наказав полковник, показавши рукою в бік робітника.

Двоє жандармів схопили парламентера і повели за браму.

Робітники якось пригнічено вщухли — не ждали такого рішучого вчинку. Начальник депо тільки набирався духу, хотів щось сказати.

А з-за кучки виринув блідий Петро Недоля. Він гостро вдивлявся в полковника, проходив між людьми і був справді страшний.

— Оце Недоля,— боязко шепнув вокзальний жандарм.

— Предать воєнно-полєвому суду! — якось-то гидливо, але з поспішністю переляканого, кинув полковник, оглядаючись на прапорщика.

Недоля сміливо приступив до полковника.

— Пане полковнику, скажіть отим дурням, нехай не чіпають робітника! Він сказав те, що ми звеліли йому сказати!..

— Мол-чать, бунтар! — і з образливою зневагою брутально тьопнув Петра Недолю по обличчю білою рукавичкою. Коли б хоч не в такий час, не під такий настрій! Напевне, і в полковника це був мимовільний рефлекс на перший острах перед революціонером.

Перед самісіньким носом у полковника мелькнув великий гаєчний ключ, спритно підсунутий кимсь у руки Недолі. Блискавичний удар, як постріл, пролунав у порожніх казанах паровозів...

Тільки мозок полковника бризнув на купу новісіньких колес. Хвацько обтягнута портупеями огрядна постать, мов підрубаний пеньок, загрібаючи білими рукавичками повітря, повалилася сторч у порожню промивну яму.

За брамою навздогін Недолі вискочив ситий вокзальний жандарм. Його посоловілі очі від напруження чи від переляку вилізли з орбіт, як цибулі. Якийсь тваринний переляк та злоба спотворили людську подобу. Він щось бурмотів на бігу, та поліцейський сюрчок у роті заважав, а виплюнути його, напевне, здавалося рівносильним обеззброєнню...

Рука ледве видобула з кобури прип'ятий на аксельбантнім червонім шнурі наган.

Жандарм ще встиг замахнутись зброєю, намагаючись стріляти в замащену спину втікача, та Недоля в ту ж мить обернувся і неймовірно спритним ривком ухопив жандармську піднесену для пострілу руку, немов обценьками.

Борні не було. З великого розгону та з несподіванки жандарм химерно спіткнувся об рейки, поточився. Може, і не впав би, коли б Недоля кинув його руку. Та йшлося втікачеві про життя чи смерть. Він перехопив револьвер, рвонув з руки і кинувся геть, силкуючись утекти із

зброєю. Ривок був надсильний. А наган міцно прип'ятий на шнурі, зачепленому на шиї.

Жандарм упав. Міцний шнур зашморгнувся, врізався в шию, здушив, але не тріснув. Через рейки надсильно перетяг Недоля важкого жандарма на тому мотузку, зашморгнувши шию, і безнадійно кинув наган об землю.

Царизм подбав про міцні поліцейські аксельбантні шнури для наганів. Шия не витримала, поліцай на смерть захлинувся, швидко почав синіти. Але Недолі не пощастило порвати шнур, щоб заволодіти жандармською зброєю.

Недоля перестрибнув через гальма вагонів, поринув поза сторожовою будкою. А за ним манівцями перли, чіпляючись у шаблях, збуджені поліцаї. Робітники з депо лавою посунули вслід — якось же треба рятувати товариша!

«Хоч би швидше через «казенщину» та в сосни...»

Чулись постріли.

З-за будки вискочив засапаний прапорщик. В руці димився наган. Він перерізував шлях втікачеві, щоразу стріляючи.

«Скоріше б він вистріляв увесь заряд нагана»,— збігла думка.

Гладкі поліцаї були за півгони. Є надія втекти. Ось і риплюча хвіртка.

— Петро! Петя, стій, голубе, давай у хвіртку! — почув Недоля. Повернув до хвіртки.

— Іване Петровичу! Тікай з дороги!..

Але Петрович теж прожогом кинувся до защепнутої хвіртки. Як це так? Хто чув, хто бачив? За ним гоняться, а ти любуйся! Може, і хвіртку замкнути?.. Що люди скажуть?!

— Давай, Петя. Мовчи. Все рівно паркан високий. Давай на хвіртку...

— Петровичу, худо буде, я сам!

А ззаду чути було, як хекали гладкі поліцаї. Недоля нервово оглянувся, а в цю мить пролунав останній постріл прапорщика.

— Петровичу!.. От прокляті!..— уже несамовито закричав утікач. Остання в нагані прапорщика куля тільки свиснула, поціливши сторожа. Іван Петрович ухопився рукою за правий бік, упав і, стогнучи, загородив хвіртку. Недоля мусив п'ястись на високий паркан-частокіл. Рука в сум'ятті заскочила між дві дубові штахе-

тини — рвонув її, і на останній стрибок уже забракло сили.

За блузу вчепилися дужі жандармські руки.

— Дурак, Петрович...— безсило промовив Недоля, уже не боронячись від поліцаїв.

На вокзал приїхав замовлений ще полковником по телефону кінний взвод алатирських конвойників...

Пахло горілим мазутом, та болюче стогнав поранений Іван Петрович під риплючою хвірткою...

Була мокра, дощова неділя. З самого ранку виглянуло з-за високих сосон за Сурою червоне, як чавун із горна, сонце та й заховалось за хмари. Уже й полудень, а воно не показується. Дощ дбайливо, через кожну годину, полоще забруднений Алатир. Сумний настрій давив на місто під важкими дощовими хмарами.

Шпаки визирали із шпаківниць, та мокрі кури бродили в засмічених калюжах.

Аж перед самим вечором виглянуло таке червоне, здивоване сонце. По місту вивішені чорні жалобні прапори.

Од вокзалу по крутій Володимирській вулиці несли дві домовини. Прив'ялі квітчасті вінки безпорадно гойдалися на трунах. Потіли поліцаї під тяжкими ношами. Бряжчали корогви, стягнуті з усіх церков алатирських, та наввипередки ревли соборні хори.

Алатирське начальство хоронило жандармського полковника й нещасливого жандарма, задушеного поліцейським «аксельбантом».

Нишком сміялося сонце, облизуючи промінням росу на засніжених, гомінких соснах.

Отак виряджали нікчемні трупи безсилих оборонців насильництва та чорної неправди.

Ніхто їх не вбивав, ніхто не мав бруднити своє ім'я званням убивці, посягнувши на цих нікчем у поліцейській уніформі. Це сама сліпа неправда на пні гнила й зі смородом гинула перед загрозою дужої, як і ті запашні сосни, революції...

А за трунами гримів побідним дзвоном закований у кайдани Петро Недоля. Ззаду йшов поліцай і ніс дощечку з написом «Розбійник». Сентиментальні матінки хитали головами. А здивована дітвора-школярі наївно запитували:

— Хто, мамо, розбійник — той, хто несе дощечку?

— Ступай мені геть у хату! — тупала ногою мати.—

Пропаде шеймина дитина, як і оцей Недоля...

— Що, Недоля? — мріяли діти.— Я, як виросту, так усіх перестріляю, а в кайдани не дамся.

Але «Святий боже, святий крепкий...» гнусаво заповнювало повітря й глушило оці хисткі дитячі мрії.

А «розбійник» гордо йшов... Мусив іти й прислухався, як шептали з горба дощові струмки, що, зливаючись унизу, текли дужими водами Сури між коренястими глиняними берегами.

V

Івана Петровича нагально одправили з експресом до Казані в лікарню. Його життю не загрожувала смерть, але куля застрягла в спині...

В університетській лікарні доктор прочитав височайшу телеграму, каліграфічно виписану на коштовному папері: «Передайте моє царське дякую сторожеві алатирської станції. Поправляйся, чесний муж, та й до праці! Такі піддані потрібні для православної держави! Ніколай».

Зацікавилось казанське студентство:

— За що це така «милость»?! Що міг зробити старий, виснажений залізничний сторож?

Та того ж вечора не було жодного студента, що не знав би, яку роль випадково відіграв цей уславлений царською честю дідок...

Іван Петрович переслав Полі ту царську подяку, а до мене вона потрапила тільки після великого Жовтня, коли повернувся Петро Недоля з далекого заслання разом з дружиною, яка ходила з ним і в заслання, навідався на кілька день в село. На тому «височайшому» папірці грубим почерком навскоси ледве помітний ще виднівся напис олівцем: «Ложь. Не мы, а они разбойники! Поля».

Сивіли мохи бувалими далями. Річки, як і Сура, граючись, полоскали береги і несли на дужих глинобарвних хвилях до моря відгуки далеких революцій.

1923—1949

ЗМИЧКА

— ...Сидіти б, скажімо, нашим ільківчанам мовчки та й не рипатися. А то, бідо моя, хапаються за те «шехство». Чи ви знаєте, що воно таке, чи ваші батьки, діди куштували його? «Шехство»!.. А нам-таки більше за вас відомо.

Та що з того: кажемо, а за те й маємо — «ти куркуль, кровопивець!» За те моє жито, за доброзичність мене ж і побито. Я з хорошим словом, а до мене з погрозою — «куркуль». Назвисько ж яке вигадали. Та, напевне, не самі. Куди їм? «Шехство, куркулі...» Ні, оці мажники не вигадають. Завезені слівця. У нас — хазяїн, дядько, ну і... скажімо, добродій. Сучий син, коли вже полаяти хто наважиться. А «шехство» ж — просто якесь німецьке чи турецьке слово, мудрування чиєсь. «Шехствувати»... Може, це й означає на мигах, так би мовити, пшеничку забрати, як комнезамівці недавнечко зробили для 189-го Совєцького полку. І знов «шехство», та ще й «змичка»! Ото, напевне, вже смикнуть-таки нашого брата. Чує моя душа, підбираються за допомогою тих ростовських робітників. З тими ще як зімкнуться — пускайся берега...

Так міркував Остап Закаблученко, товстенький ільківський хазяїн, чи дядько, що живе в селі на Оболонському кутку. Міркував, звісно, голосно, щоб чули те й сусіди, несміливі, як він їх узивав, і помірковані господарі з того ж кутка. Були вони всі оце на зборах селян і слухали розповіді голови комнезаму та комсомольців про те, що робітники Ростовського залізничного вузла беруть культурне шефство над Ільківцями.

На зборах було зачитано й урочисту ухвалу робітничих зборів вузла про це шефство.

Ільківці — село чималеньке. Присіло в падині, неначе кліщ, уп'ялося в зарослі очеретом та осокою пологі береги Каялу.

Крізь дорідні очерета протікала, немов проціджувалася, вода, тихим журчанням доповнюючи заворожливий шепіт очеретів. Чи тягне вітерець річковою долиною, а чи нема його — очерет шепоче, шелестить, хвилясто коливаючись ген-ген далеко по кривулястій долині за Ільківцями. Застаріла й ветха гребля, досипана попелом та сміттям, споконвіку слухала цю пісню очеретів, яку завжди супроводжувало ще й потужне квакання жаб та дзвінке й колюче дзижчання комарів у задушливий літній вечір.

Колись давно, ще перед першою імперіалістичною війною, тут був і млин старого Мажника. Тепер тільки дубові недогнилі сохи стирчать, поросли печерицями та мохом, і старий, вищерблений жорнов нерухомо й сумно прислухається до неугавного шелесту моря очеретів.

Давно вже немає того млина. Ще в ті роки, коли Закаблученко, молодим бувши, мав тільки два вітряки з обох боків села,— Мажників млин молов. Вітряки немов у піжмурки грались на вигонах, змагаючись із ветхим водяним Мажниковим млином. А вже коли Закаблученко збудував і парового — раптом, проти храмового дня вночі, ні з сього ані з того,— прорвала вода греблю, підмила й зруйнувала ще дідівський Мажників млин.

І ні винуватого в тому злочині, ані суду. Влада й суд — усе було в руках заможної верхівки села. Закаблученко хоч і не був ні старшиною волосним, ні старостою церковним, та кому ж у селі не відомо, що саме він і верховодив. Старшина покумив Остапа й Остапову жінку і правив волостю здебільшого з хати Закаблученка.

— Гнилувата справа оці водяні млинки,— хизовито співчував Мажниковому лихові Остап Закаблученко. І запропонував оголосити по селу збір «на постраждання з половоддя», сам десятку пообіцяв дати. Та на тому тільки посварилися, а винуватого ніхто й не збирався шукати...

Отакі були Ільківці над Каялом у першім десятку років після Жовтня.

А за ними — безкраї океани степів. Рівні, хіба що з балочками, немов хвилями, на загальній рівнині. Ні кущика тернів, ані клаптя лісу. Тільки стоги щоосені та копи. Стоги, й копи, та ще високі бур'яни й кураї по обніжках та межах. Ільківські ниви пишалися своїми срібно-полинястими та дорідно-кураїстими обніжками. Врожаї хлібів часом губилися в тому заквітлому та полинево-запашному дорідді.

Ось над цими Ільківцями і взяв культурне шефство Ростовський залізничний вузол. Ільківська біднота на чолі з комітетом незаможних селян, або, як звали його попросту,— комнезамом, та кілька організованих комсомольців захоплено сприйняли звістку про шефство, ухвалу свою прийняли про влаштування гідної зустрічі шефів, які сповістили про свій приїзд у село. Приїдуть городські люди в село, робітники! Чи привезуть яку культуру (ніби живі картини привезуть, лекції читатимуть, чи єсть бог, та ленінський куток відкриють, як пояснював проворний попик, отець Охвиноген), чи просто хоч поговорять з людьми, життя якесь порадять новітнє,— і то гаразд. Сутужно самим доводиться.

Але «хазяї», «дядьки» з заможної верхівки села, такі, як Остап Закаблученко з Оболонського кутка чи Карпо Вусатий, що був волосним старшиною, та ще дехто — ті інакше подивилися на справу. На передбачення отця Охвиногена тільки посміхнулися собі в вуса. Підсвідомо вони десь-то відчували, що зближення ільківської бідноти з робітниками міста в першу чергу зміцнить революційні заходи комнезаму. Коли б тільки лекції про бога чи червоний куток — нехай і два, три кутки... І глибоко та важко зітхали. Бо хочеться значно іншого. Хочеться, щоб отак і захиріли ці комітети всякі в селі на червоних кутках, а щоб життя таки поверталося б знов до волосних порядків...

І від міркувань уголос, від незадоволених балачок у жменю вони переходили до несусвітних брехень по селу, вигадок і провокацій...

За селом на куркульських токах ще ревіли молотарки. Пилюга стовпами здіймалася на шляхах до тих токів. Парні гарби на дзвінких ходах, кваплячись, возили копи врожаю до ненажерливої генріхланцівської молотарки Закаблученка. Котилися гарби з поля в долину села, пірнали на греблі в очерети, знімали пилюгу над Ільківцями, говорили про тривогу їх господарів з приводу робітничої ухвали.

Як бджоли, снували гарби в полинях і кураях обніжків, вихоплювали врожаї, щоб перенести їх до ільківських рублених комор якомога швидше.

«Шехви! Змичка!..»

А сільрада, комітет незаможних селян, комсомольський молодіжний осередок клопоталися з приготуванням урочистої зустрічі шефів-робітників. Готувалися писані пропозиції про культурну перебудову села, про допомогу робітників бібліотекою. Адже ось завтра, в неділю, приїздять шефи.

Найбільший клопіт — звідки, з якого шляху чекати шефів. Їх же зустрічати треба десь за селом, як личить шанобливим господарям. Можуть приїхати поїздом — тоді з Кущівки їхатимуть до села. Але ж не виключена можливість їхати й візниками чи машинами по тракту або й навпростець. І все — інший напрямок.

Ламали голови в сільраді.

Стало відомо, що приїде ніби аж двадцять чоловік! По тракту це треба десяток візників. Машинами — теж витрати і клопіт. Та й з Кущівки мусили б з годину до-

биратися до Ільківців. Коні до Кущівки посилати все рівно треба, а шефи візьмуть та й приїдуть по трактy...

Писалися плакати, гасла. Стіни школи й сільради прибирали портретами вождів, квітчали квітами. Побідкалися, що на всі Ільківці немає жодної ялинки, щоб на трибуну зелений вінок сплести. Крім очеретів, полину та кураю не було в Ільківцях іншої декоративної зелені. Не з колючої ж акації в'язатимеш гірлянди.

Десятихатники знетямилися, бігаючи до молотарок, на токи, де здебільшого були люди села, щоб нагадати всім, яке має відбутися завтра громадське свято.

— Робітники приїдуть! Культурне шефство беруть, нове життя починається! Неодмінно всім треба бути на зустрічі.

Та й саме готування трибуни посеред села на майдані, квітчання трьох тріумфальних арок на кожному в'їзді до села, портрети на вулиці — все це красномовно говорило, який то день надходить завтра.

Неділя. Ще й півні не проспівали народження світанку, а вже голова сільради спорядив і вислав на Кущівку десять підвід — шефів забирати. Не хотілося Закаблученкові посилати свою пару коней аж на Кущівку, не його то гості прибувають. Але комсомольцеві, що прибіг за тою підводою ні світ ні зоря, Остап чи не наймиліше в цім році усміхався й лестив:

— Та господь з вами, хлопці, що ти говориш, Тимко! З охотою запряжу, ще звечора звелів окремо нагодувати, як тільки попередили з комнезаму. Чи я не був молодим, не захоплювався молодецтвом?.. Може б, обидві пари запрягти, Тимоше? Тільки то вже буде не хід, а гарба на розворині...

Комсомолець удав, що не зрозумів сенсу господарового «молодецтва», заспокоїв, що підвід вистачить на селі, досить і одного ходу від Остапа Юдовича. І поїхав. А Остап зачинив ворота й завмер біля перелазу. Щось смоктало під ложечкою, як на бурхливе похмілля після кумування. Кого привезуть комсомольці його кованим ходом, найкращими на селі кіньми? Сходити б порадитися з Кирилом — старшиною чоловік був, чогось би мусив навчитися з того. Чи краще вже зайти просто до отця Охвиногена? Батюшка, духовний навчитель... Все рівно — Кирило буде в нього.

Попідтинню щільно не пройшов, а проплазував, реп'яхів набравшись,— аби менше на очі потрапляти

сільським активістам. І все-таки уздріли. В усі кінці села на виїзд гінців порозсилали й побачили:

— Не спиться й вам, Остапе Юдовичу?

— Га, не спиться, кажеш?.. Та до утрені мали б скоро задзвонити, поспішаю. Адже свято в селі, певне, заранні й випустить отець Охвиноген...

Священик дійсно вже чимчикував з двору до церкви. На коротких ніжках, товстий, аж круглий, він ніби котився, а не йшов. Закаблученка не лише впізнав здалеку, а й розгадав, якими турботами заклопотана людина. Підкотився назустріч.

— ...Отця, і сина, і святого духа... Чи сталося щось, що так рано, Остапе Юдовичу? Кирило теж заходив. Може б, уже після зайшли, Юдовичу? Службу божу веліли не зволікати.

— Хто велів?

— Не знаю. Мажник старий приходив, ніби од общества.

— Вірте йому, отець Охвиноген, общество...

— «Отвергнітє мерзості очес ваших і да не осквернітєся юдолі єгипетскія...» Нехай. Сказав же, ніби од общества.

А коли сонце заглянуло в ільківські закутки по долині, отець Охвиноген справді встиг одхамаркати найкоротші єктенії й поблагословив на вихід. Люди, очевидячки, поспішали. Роса, неначе сором'язлива дівка, зашарілася від перших променів, заграла й знітилася. І туманомопар'ю знімалася над очеретами Каялу.

На вигонах худоба неначе звикала до ранку, до дня. Бавилася розквітлою квіткою дорідної будячини. Обережно візьме самими зубами колючу квітку й, неначе граючись, оступиться, напне. Прозора ниточка слини простягнеться, як павутинка, і заграє райдугою сонця. Пагінець з квіткою трісне, і розкішна колюча будякова квітка пережовується також повільно, з обережністю і смаком.

Так надходив той урочистий день, теплий передосінній день.

Дозорчий на битому шляху зліз з коня й пустив його в будяки. В такий ранок закортіло лягти на суху, ледве одволожену росою землю й дивитися в безмежні простори блакитного неба. Невже комуністи не призведуть до того, що й там побуває людина? Адже ж літають, революцію он яку зробили.

І мимоволі прислухався, щільніше приклавши вухо до

землі. Почув чи здалося — неначе загриміло щось. Чисте й порожнє небо, сонце знімається вже за сніданок. Який же тут грім? Але ж гримить...

Дозорчий схопився на ноги, на коня озирнувся, та шляху не спускав з уваги. Довгий, занадто вже довгий, без кінця, прихований уже у вденішню млу, битий шлях спочивав після тижневої праці. Неначе й дихав маревом, гублячись у фіолетових заростях будяків по обидва боки. І так аж до Ростова, куди хлопцеві гаряче кортіло заглянути хоч би одним оком. Тільки марево, як спочинкове дихання шляху.

Але раптом, десь аж на окрайкові шляху, де вже блакитне небо голубило фіолетові будякові головки, хлопець побачив, як стовпом вирувала вгору й неслася вперед курява. Клубочилася, як грозова хмара, зростала вгору й гнулася від легенького вітерця, який ніби заважав їй дістатися до сонця. І пилюга протестувала, на вітер гримала потужним грохотом.

«Їй же бо, шефи!.. Та невже ж це вони?! Гримить, курить... Це вони»,— міркував спантеличений дозорчий, навіть і не думаючи про те, як же він мусить повестися з такою новиною.

А клубки пилюги тепер покотилися вздовж шляху, застилаючи собою придорожню смугу будяків. Замість грому тепер виразно стало чути ритмічне вуркотіння. Неначе сама пилюга дрижала, вібруючи по сухій землі. Сонце привітно всміхалося, як і раніш, світ не міниться — пересвідчився дозорчий, кинувшись до коня.

Стовп пилюги пірнув у останню балочку й вискочив уже зовсім близько перед оторопілим вершником. Він таки встиг видертися на коня, але зрушити не міг, так тягла його сила цікавості — поглянути зблизька на такі дива по шляху. Бо що ж і розповісти в селі?

— Автомобіль! — уголос майнула раптова думка, як блискавка.— Так он який він...

Але ж який?.. Крім куряви і гуркоту хлопець ніби нічого ж ще й не бачив. Та «диво» виринуло з балки. Випереджаючи хлопця на коні, по бугру видиралося з куряви сіре, аж чорне опудало. Загрозливо наблизилося по шляху, і ось — люди вирізьбилися з пилюги. Справжні люди сидять на двох возах, зачеплених до машини-опудала, закурені, занюхані, як біля молотарки.

Шефи! Аж голова ходором пішла в комсомольця, але ж тепер-то він переконаний — шефи! Оце-то да-а!..

— А скажи нам, пареньок, чи доїдемо ми в Ільківці оцим шляхом? — запитав літній чоловік, збиваючи порох з вусів. Машина загримотіла й умовкла, твердо зупинившись на одному місці. Порідшала й хмара пилюги, та скоріше від того, що вмовкла машина, хлопець відчув, як просторо стало йому в степу. На возах сиділо біля двох десятків чоловік, таких же закурених, страшних. Тільки очі та зуби блищали в кожного. А вони жартують, сиплють дотепами, привітно всміхаються до молодого селянина.

— Чи ви не шефи, бува? Ото ж і Ільківці за греблею...

— Ну, звичайно ж, шефи! Ти ільківський?

— Ільківський. Вас же виглядаю, сільський комітет доручив. То я ж помчусь... Н-но, чорт, застоявся! — ударив путом по кряжу рябого. «Трактор! Не інакше як трактором ото їдуть. Бач, дві гарби залюбки цупить з робітниками!..»

І зник кудись навпростець, між будяками.

Трактор знов загримів і, обкутавшись курявою, рушив з возами на греблю. Гребля ніколи ще нічого подібного не знала на собі. Встелена гноєм і сміттям, неймовірно тряслася, немов цупка подушка.

— Чи тож-то витримає нас оцей благенький місток? — ні до кого звернувся тракторист, спинившись на греблі перед мостом.

— Витримає. Мусить витримати...— гукнуло з очеретів.

То старий Захарко Мажник трусив рибу з ятірців для великого обіду шефам. Старістю не знаходив собі місця в селянському житті після тої аварії, що знесла йому млина. Ловив рибу в Каялі. І сьогодні набився з своїми послугами сільраді,— карасів уловити для гостей в шелесткому очеретом, рідному Каялі.

— Чому не витримає? Закаблученкові так он якого паровика перевезли чотирма парами волів. І витримав, шеймин місток...

Очерети привітно кивали мітличками, бо шелесту їхнього не чути було в буряному клекоті нової сили, що так упевнено прямувала в село. Дід Мажник вибрів з води, зійшов на греблю. Хотів бігти за возами, забувшись, що йому вже за шістдесят перевалило. Та й торба з карасями нагадала старому, що не зійти вже йому з цією новою в житті машиною. Тільки головою похитав, відчуваючи, як підперло йому дихання від багатьох несподіваних і таких настирливих та неосяжних думок...

— Невже й шефи не допоможуть скрутити в'язи клятим закаблученкам? Не може бути! Отака сила! Допоможуть... Не я буду, допоможуть, чує моя душа!..

Сонце підбивалося під обідню пору. Трибуна скрипіла, а майдан важко дихав, тремтливо хапаючи кожне слово, яке неслося з тої трибуни. Скинули шапки, коли вітали гостей. Та так і не надівали їх до кінця мітингу. Слова в промовців були якісь залізні, більше того — стальні! Гарячою запорукою братерства клалися вони в душу, тривожили серце. І що не слово, то новина!

Головний промовець-шеф закінчував свою промову:

— Так от що, товариші селяни. Коли ми були розпорошені, то нас ламала буржуазія, як хотіла. А потім об'єднав нас товариш Ленін і повів у лоні Комуністичної партії більшовиків. Він учить, як, об'єднавшись, суспільно будувати нове життя. Тоді не страшна стала нам буржуазія. Товариш Ленін лишив нам свій великий заповіт про змичку робітників та селян. Цього ми не повинні ніколи забувати і всіляко зміцнювати нашу братерську змичку. А вона — змичка робітників і селян — то погибель буржуазії, вірний порятунок трудящому люду у всяких випадках... Отож робітничий колектив Ростовського залізничного вузла, виконуючи заповіти великого вчителя трудящих товариша Леніна, для зміцнення змички між селянами і робітниками бере культурне шефство над селом Ільківці. А щоб наші підшефні не забували про нас, ростовчан, то ми скріпляємо наше шефство робітничим подарунком — трактором! Оріть ним ваші землі, єднайтеся навколо нього, навколо робочого класу. Що потрібно буде від нас — допоможемо, розкажемо. Трактор, машина в полі та організованість ваша виведуть вас із нужденного животіння, поставлять на ноги ваше роздрібнене й нерентабельне господарство...

— А можна опрос? — майже перебив Остап Закаблученко аж з-під верб.— Скажіть нам, селянським тяпам-гречкосіям, як же його... Отак усім обчеством і сідати на цю машину, щоб орати землю? Чи сяде спочатку, скажімо, старий Захар Мажник, виоре собі наділ, а **я** вже підожду... Потім Олена Гречана, а за нею вже й ще хтось по жеребку, чи як? То ж так до мене, скажімо, черга може дійти десь аж у спасівку, коли Мажник і обмолотиться... Розкажіть, будьте ласкаві, інтересно послухать.

І регіт, і викрики ільківчан припинили Остапове запитання. Та й він сам моторно встав з колоди й посунув у натовп, змішався між людьми.

— Думаю, що на таке запитання відповість вам саме життя. Чи відповідати? — гукнув шеф, злегка ніби всміхаючись.

— Не треба!

— То Закаблученко допитується, йому воно й потрібне...

— У нього дві пари коней, обореться, бреше — не ждатиме Мажника...

З трибуни знов зажадали уваги. Народ клекотав, і Закаблученка вже й хортовими псами не розшукаєш у натовпі. Згодом утихли, заспокоїлися.

— А тепер я пропоную вийти в поле чи хоч на вигін, за село, і спробувати оцю машину. Може, там і відповідь сама знайдеться на всі запитання. Бо їх, напевне, в кожного багато? — закінчив шеф і перший пішов з трибуни.

Лавою посунув народ за трактором на вигін, до греблі. За дитячим лементом годі було почути не то чиїсь слова, навіть і ритмічне гудіння тракторного мотора.

Старий Захарко Мажник переждав тісноту гурту і теж рушив уже за останніми селянами. Велична процесія людська на поле здалася йому не тільки урочистою, а й чимсь глибоко пророчою.

— Пішов народ, як за долею своєю,— бурмотів про себе.— А то ж диханія не стає в людини з цією землею в таку пору. Є вона, земелька, а її, як власного ліктя, не вкусиш з обробітком. Знов іди, Остапа кландай, бо в нього й коні, у нього й плуги, борони... Та не будемо кландати, не сіятиме глитай Остап споловини, годі!

А понад тином, поспішаючи за натовпом, ішли тісним гуртом і ті, про кого так голосно говорив народ — ільківські глитаї. Остап мудрував:

— Воно, як розібратись, то, може, й на краще йдеться. А то ж замучили: тут своє порать, своя борозна пересихає, а тобі комнезам комсомольця присилає, щоб удові виорать, червоногвардійцеві заволочить, там ще комусь. Бідна худоба переривається.

— А ви справді гадаєте, Остапе, що тепер краще буде, чи жартуєте? Один чорт! Хто ж ним орати буде в Ільківцях? Залізничник свою працю має. Ото привів його, чорта безрогого, може, і прооре чиюсь оце борозну, та й поїде собі на залізницю. Нас комнезами чаєм вна-

кладку не збалують. А трактор стоятиме біля сільради, для ораторів за трибуну правитиме...

— Та й те сказати,— озвався отець Охвиноген, щулячись попід самим тином.— Машина, вона теж рук вимагає. Вимагає, а кусок хліба таки у нас доводиться заробити тому ж товаришеві червоногвардійцю. Там чи до молотарки, чи й коноплі помочить... Тракторове оце лапате колесо не вкусиш, присоливши...

— Я так, для слова озвався, а ви — всурйоз,— грубо втрутився Остап.— Коли б, чуєте, паночтче, нас з вами кусати не почали й не посоливши. Чули: «Організуйтеся і оріть!» А організація — це сила у них, це погибель наша. Революцію зробили організацією. А ви... посоливши.

Тракторист вискочив за вигін до царини й став, оточений дітворою з усього села, як гороб'ячою щебетливою зграєю. Другий молодий робітник устав з тракторового крила й пішов до плуга. Щось там поворожив біля нього й гукнув:

— Отут і почнемо, Вітю? Чи зручно, що впоперек обміжки?

— А чорт їх знає. Та ми ж тільки спробуємо, бо справді обміжків до біса,— відповів тракторист.

Надійшли передніші, молодші. Дехто ще в червоногвардійській одежині, у військовій будьонівці.

— Як думаєте, товариші? — звернувся тракторист до них.— Чи можна отак і полосувати поперек меж?

— Полосуй межі. Все рівно, товаришу, їх розорювати будемо,— відповів хтось з молоді.

— Кінець клаптям наших наділів. Дайош масив! Загонь, товариші, через межі!

І тракторист загнав. Немов аж земля застогнала під шестилемішним плугом. Товсті рівні скибки землі, мов стружки з-під гембля доброго майстра, кручено звивалися з-під блискучих поличок і безсило клалися проти сонця впорядкованими смугами землі. Гострі диски-чересла неначе сперсердя різали, шматували обміжки з полином, і... рвалися межі.

До розораного обміжка підійшов спочатку один ільківчанин, потім другий. Зібрався гурт, їх обгортало все село.

— Ну що, Явдокиме, взяло й цілину на обміжку?

— Не взяло, а потрощило. Оце-то змичка, люди добрі...

Молодий, у червоногвардійському одягові парубок прогиснувся в гурт. Пройшов і розтоптав груддя з обміжка. Подивився вслід тракторові, оточеному хмарою дітей, усміхнувся й мовив:

— Та я, громадяни, такий, що й згоден змикатися. Оце ж була межа моєї землі, комітетом наділеної. А оце вже межі й нема. Дядьку Петре, приставайте, тут і ваша земля межувала. Давайте, люди, організовуватися. Товариші шефи правду кажуть, що в гурті краще буде. Сам Ленін думку про змичку подав. Шефи ж і допоможуть. Пропоную організувати першу земельну артіль-комуну. Трактор нас єднатиме, а Комуністична партія в обиду не дасть. Ну, дядьку Петре, починайте, я перший.

— Та що ж, я не від того. Змичка так змичка! Ось і Олена теж, куди їй самій? Змикаєшся, Олено Федорівно, в артіль? Вдовуєш, з чотирма дітьми, Закаблученко землю половинить...

Вдова Олена Гречана лячно озирнулася, зіщулилась, але таки посунула до гурту.

— Я ж неграмотна,— озвалася,— хто ж мене запише?

І тоді головуючий між шефами заговорив своїм дужим голосом:

— Чудова думка, товариші селяни. Єднайтеся, усуспільнюйте землю, реманент. Оце й буде вам, Олено Федорівно, настояща грамота. Так і запишемо, що трактор буде належати сільськогосподарській артілі села Ільківці. Артільну землю обробите й іншим допоможете. Отже, я записую: перший — Микола Кривокінь, другий — Петро Терновий, третя...

— А можна старому? То й мене, Мажника Захарка, запишіть після Олени Гречаної...

А трактор повернувся й гнав другу широку, шестиборозневу стрічку, ламаючи старі обміжки, рівняючи ниву.

1924

ТАНЕЦЬ ЖИВОТА

Якось восени найтемнішої ночі 1925 року ми нишпорили по вагонах у вокзальних зазубнях, длубалися в сміттникових коробах, зазирали в каналізаційні ями, словом, всюди, де б міг принишкнути безпритульний. Ми збирали їх, обдертих, знелюднілих, ганялися поміж вагонами, лютували з невдач.

За мостом стояли вантажні автомобілі, а з усіх кін-

ців, тримаючи за оте брудне й зогниле лахміття, ми зводили безпритульних дітей.

Щоб це було дуже приємно — сказати не можна. Але якесь невиразне і водночас благородне задоволення все ж таки відчувалося. І не спортивне, мисливське задоволення чи почуття сильного, що приборкує слабкого. Ні, зовсім ні! То таки дійсне задоволення з того, що знайшовся у нас час і можливість взятися нарешті і за дітвору, яка в роки громадянської війни та розрух лишилася на вулиці.

Між підвалинами пакгаузу мені показалася чорна пляма. Привчені до темряви очі відрізнили цю пляму від стовпів та бруду. Щоб не ганятися поміж вагонами, вживаю хитрощів — не помічаючи, проходжу. Та очі в «плями» бачили й у темряві далеко краще, ніж мої. І, очевидячки, мої руки, готові схопити жертву, було помічено, бо раптом «пляма» зривається з-під підвалин і мчить у ніч. На хвилину мене опановують дивні почуття: від мене тікає дитина! Але свідомість, що дитину треба врятувати, змушує мене грудкою кинутися за нею і, не вимірявши сили, вхопити її за лахміття.

— Ой дядечку, мені болить! — тихо простогнала вона в моїх руках.

— Болить? — напруження в ту ж хвилину спало, і я послаблюю руку. Тепер відчув, як повно в моїх грудях повітря, як проступив піт. Жаль до дитини збентежив душу.

— Мені було тяжко... я тікати не буду, дядечку, рідненький...

Повірив. Такий то був болісний і щирий дитячий голос.

— А то гляди мені! — напускаю страху і таки розтискую напівзакляклу жменю. Випустив, і йдемо. Мої ноги то чвакнуть у калюжі, то тріску переломлять, а вона ледве дрібонить. Від неї тхне розпареною цвіллю смітника.

— Не будеш тікати?

— Ні! — вже пошепки відповідає. І ще більше зробилося шкода її. Таке, думаєш собі, невинне хлоп'я, слухняне. Чи розуміє воно, що я зараз уневолюю його для його ж кращого майбутнього?..

Командир сотні, що брав участь разом з нами в цій нічній роботі, вів у обох руках дорослих хлопців з-під бетонового містка.

— Зловив! — чи то запитав він мене, чи то хвалився своїм успіхом.

— Зловив! — я також відповів надвоє. Свою обідрану жертву схопив і посадив на вантажну машину. Великий ліхтар на стовпі ніби обкупав світлом дитину. На голові замість звичайного дитячого чуба стирчала якась збита в котяхи кудла. З чорної плями обличчя блищало двоє оченят, неначе в базарної ляльки. Те цвіле лахміття, що я за нього так учепився, являло собою колишню червоноармійську гімнастерку.

— Та це дівчинка, а... мовчить.

— Це ви так розпанахали мені...— і поквапно схопила обома руками ганчір'я, загорнулася, відвернувшись до дітей в авто.

— Ану, молодці! Не підсаджувати ж мені вас...— скомандував командир сотні своїм хлопцям. І, потираючи руки, хтів чимсь похвалитись, та, поглянувши на «мою» дівчинку, схаменувся.

Підійшов збоку і повернув за плече до світла.

— О, Нонночко! Ти знов?!

Він так гукнув, що мені здалося, ніби він щонайменше зустрів свою рідну дочку...

В колекторі діти мовчки купчилися біля вікна, а ми спочивали «на лаврах». Адміністрація колектора метушилася, бігаючи з кімнати в кімнату, неначе якісь великі події чекали ще попереду.

Я стежив за нечесаною, в зіпрілому одязі дівчинкою і вигадував усякі історії, що закинули її в лоно безпритульництва. Але найфантастичніші вигадки стали дитячою казкою в порівнянні до дійсної історії цієї дитини. Я згадав, як командир зітхнув, побачивши дівчинку ще в машині при світлі ліхтаря.

— Товаришу Дрон, що то у вас за такі знайомства серед безпритульних?

Дрон озирнувся, не зрозумівши. Але коли я показав очима на дівчинку, що по-дитячому наївно сиділа під колоною, байдуже чекаючи на свою чергу, він на очах прояснішав і підійшов зовсім близько до мене, ніби ховався з відповіддю.

— Да, про це слід розповісти. Преінтересна історія...

І, примостившись на протилежному вікні, Дрон розповів.

...За артисткою полк послав двоколку з полкового обозу. Концертом керував Дрон. Йому доручили залучити на день полкового свята і музик, і співаків, і артистів. Та

сталося так, що тільки танцюристку пощастило знайти, бо вона саме перебувала в цьому «заштатному» місті. Дронові не було з чого вибирати, і тому, коли прочитав на написаній рукою старій афіші: «Відома балерина Гайзер», негайно ж її запросив.

Червоноармійці з культкомісії та полкова канцелярія визирали, коли привезуть «її». Деякі жінки командирів з квартир поприходили, щоб «составить общество» балерині, привезеній на вечір.

Дрон допоміг Зінаїді Карлівні вилізти з двоколки. Червоноармійці всміхалися, відвертаючись, щоб танцюристка не помітила. Сама ж Зінаїда Карлівна досить демократично перекидала ноги через бильця і ніби зовсім не помічала ні оцієї некомфортабельності екіпажа, ні занадто врочистої зустрічі. Хоч, мабуть, подумала-таки про себе: «Як циркача стрічають провінціали», та нічим цього не показала присутнім. Танцювала вона тільки прості танці. Може, думала, що червоноармійці не зрозуміли б чогось складнішого, а може, і тому, що музиканти ще не володіли таємницями класичного балету.

— А добре в неї ото виходить: т-та, т-та... і поплива... Да...— лаконічно й просто ділилися враженнями на лавах глядачі.

Дрон, коли платив за виступ, запропонував їй, що сам і відвезе тією ж двоколкою до міста. Глупа ніч, мокро. До міста не близько. Запропонувати ж лишитись балерині заночувати в казармах ніхто не насмілився.

— Можна вашого саквояжика на руки взяти?

— Зробіть ласку. Він, здається вашим ногам заважає?

Такий був початок розмови. Дронові здався надто приємним її голос у такій темряві й пустці. До того ж вони самотні, і це вимагало не мовчати.

— Може, ви зморились, і вам... неприємно, що я потурбую вас розмовами? Хочеться поговорити, щоб не так скучно їхалося,— знов насмілився Дрон.

— Мені самій якось теж спала така думка. Темрява, дико. Чому не поговорити? Ви б от розповіли про ваше військове життя або...— замовкла. Дрон зрозумів, що це для слова було сказано. А втім, розмову все ж таки розпочато.

— Якраз навпаки. Я, власне, хотів запитати вас про ваше життя. Воно цікавіше. От ви танцювали й раніш. Ну, скажімо, на офіцерському рауті...

— Ні, ніколи на раутах не танцювала, та ще на офіцерських,— перебила балерина.— Зроду військові мені були загадкою в своїй жорстокості, я не розумію їх і запитую вас не так собі, аби розмовляти. Мене військові справи просто лякають.

— М-да,— мовив Дрон,— це дійсно... Та знали ж ви раніш військових?

— Чоловік у мене, з капризу долі,— капітан генерального штабу царської армії.

— О, бачите...— зрадів Дрон, передбачаючи цікаву розмову.

— Але ж оця війна,— балерина повернулась до Дрона.— Війна, війна. Неначе люди тільки й мріють про те, щоб убивати.

— Це ви про яку війну? Імперіалістичну, звичайно?

— Звичайно, ні! Війна та хоч між чужими державами велася. Та й скінчилася ж вона.

— Чи скінчилася? А держави такі ж, знаєте, чужі, як і зараз. Тоді хоч ворогувала одна, а зараз навалилися аж чотирнадцять...

Балерина енергійно перебила. Вона не помітила, як захопилася розмовою і вільно взяла за руку Дрона.

— Пробачте! Які чотирнадцять? Денікін чи Петлюра? Та це ж свої якісь вороги. Громадянська війна, а не чужі держави. Може, вони там десь підтримують, симпатизують комусь і нацьковують своїх на своїх. То інша справа, а поки що я бачу інше. Де це видано, щоб син ішов на батька, щоб служили вони часом у військах протилежних політичних поглядів? Син на батька! Воскресли Тараси Бульби, і скільки їх розстріляло своїх Андріїв... За честь, чуєте, за шану вважав отакий прилюдно признатися, що він покарав свого рідного. Ну й воювали б з тими чотирнадцятьма. Та на чужих увесь наш народ піде!

— От і пішов народ. Ви просто не поцікавилися глибше, який Тарас і якого Андрія розстрілює. Вам здається, що барон Врангель не чужий барон, і Колчак теж свій. А вони воюють проти нашого народу англійською, французькою і японською зброєю. Наш народ обложено імперіалістичними ескадрами... Розумію, що до вас це не дійшло з якихось причин. Тараси, Андрії... Хто Тарас і який білогвардійський Андрій — треба вам зрозуміти. Не говорю вже про те, що такі сутички, як ви нагадали, траплялися в громадянській війні досить рідко, і вони

виправдуються класовими, а не якимись родинними мотивами.

— Психоз! Все психоз. Отакі ж класові мотиви були в царя Едіпа, щоб одружитися з... рідною матір'ю?

Тепер Дрон рвучко повернувся до балерини.

— Так це ж, дозвольте, Зінаїдо Карлівно, не з тієї опери. До чого ж тут військові?

— А до того, що психоз! Лякає воно мене все...— і, помовчавши, додала: — Людина стала іншою, аніж була до революції.

Цікава розмова урвалася. Дрон міркував собі про балерину, про її розуміння громадянської війни. Здавалося, що ця жінка, танцюючи в полку на естраді, не мала ніяких своїх думок.

«Чи запитати її про капітана генерального штабу? — міркував далі Дрон.— Напевне ж, десь у інтервентів». Балерина хворобливо закашляла.

— Ось, бачите, кашляю. А чи з добра? Все війна. Мене, може, і не обходить ваш «класовий» критерій. Я — балерина, людина позакласова.

— Цікаво.

— Отож... Нічого цікавого. Та коли хочете, я зараз просто здекласувалась.— І засміялась якимсь уразливим сміхом.— З буржуйки пролетаркою зробилася: люмпен, чи як там. Ні, ви не смійтеся, правду кажу, здекласувалась. Я ж сама куховарю і взагалі... А дочку свою ніяк забути не можу. Все можна забути, а Ноно, тих оченят, пухкеньких дитячих щічок і лепету дитячого до своєї мами... І це заважає зрозуміти оті родинні жертви з якихось класових міркувань...

До самого міста балерина розповідала.

...Хіба ж можна тепер знайти свою дочку? Третій рік уже минав, коли те страшне, невблаганне лихоліття забрало її від матері. Забрало серед білого дня на очах у ледве притомної Зінаїди Карлівни. Вона гадала, що їй не видужати вже від холери. А як не хотілося вмирати! Ой як не хотілося кидати денного світла, ранішнього шепотіння ковиль-трави оренбурзьких цілинних степів по весні.

Зінаїду Карлівну проти її волі закинуто в ті чужі їй, але такі милі тепер безкраї степи. І вона рада була їм, як її п'ятилітня Ноно (мабуть, Нінка) новій ляльці. Здавалось, що не дихаєш — і груди повні, і груди дужі степовим повітрям. А оте рідкохате, не зажурене від високих багатовікових будинків місто! Як тепло, гостинно

воно прийняло її, знамениту балерину Маріїнського імператорського театру, Зінаїду Карлівну Гайзер з малятком Ноно!

Розбурхався люд, настав кінець і безтурботному, лагідному життю на імператорській сцені. Перетялося її життя, розквітле разом із свіжими букетами квіток, щодня дарованих на сцені. Минулися лоскотливі аплодисменти, не стало ворохів привітальних листів. Ще не встигла вона, молода жінка, натішитись щастям матері, що має свою Ноно (з родимочкою під лівим вухом), щастям дружини, що пишається чоловіком, чорнявим капітаном генерального штабу, а вже все пішло обертом. Її капітан, батько дорогої пухкенької Ноно, десь зник, якось раптово, несподівано. Лише за кілька днів їй приніс колишній ординарець, оренбурзький козак Дем'ян, коротеньку записочку.

Прочитала: «Скоріше виїжджай до Оренбурга. Дем'ян допоможе. Жди, може, і стрінемося, а може... Цілуй Ноно. Кирил».

Це було немов по той бік життя, десь за давніми, вже забутими снами, тоді ще, як вона, бувши знаменитістю, знала, що завтра всі проспекти таки будуть заліплені афішами, де величезними літерами красуватиметься:

ВЕЧЕР-КОНЦЕРТ ЭСТЕТОВ
ПРИМА-БАЛЕРИНА ГАЙЗЕР
«ТАНЕЦ ЖИВОТА»,

але зовсім не знала, що́ то є життя, не цікавилася ним, не вслухалася в могутній гомін подій. Куховарити призвичаїлася пізніше.

...Ось літо, гаряче, сухе, оренбурзьке. Ешелонами голодуючих встелялися дні. Це були довгі-довгі дні тривоги, безнадійного ждання. Жили мріями, вслухалися в щоденні чутки, що десь їдуть повнісінькі ешелони справжнього-таки зерна. Ляжеш спати, і воно принадно манить до себе золотобарвними хвилями, дратує голодні очі або насунеться шелестючим ворохом, захопить дух, тисне хворі, обважнілі груди...

Хтось розривається, щоб угамувати голодну стихію, щоб заспокоїти розпачливих. Розривається й кличе свідомих на допомогу.

Зінаїда Карлівна згадала, як вона, присоромлена

продкомісаром, згодилася працювати в Комітеті боротьби з голодуванням. Пішло ж усе вчительство, інтелігенція, і вона мусила йти.

Ташкент. Оренбург. Самара. Саратов. Поїзд швидкої допомоги. Холера... Це якийсь чад, а за ним не стало її шестилітньої Ноно,— ось уже три роки вона не може її знайти.

Пощастило напасти на слід: Ноно привезли до Полтави, а звідти до Золотоноші. Була вона в дитячому будинку в монастирі, між очеретами. А далі... Згубилася нитка: З будинку дітей роздавали на села, а зовсім малих знов до Золотоноші, в ешелони, на південь відправляли.

І ось вона з останніх сил вибилася, одтанцьовуючи ці подорожі з міста до міста без надії на те, що таки знайде свою дочку.

А хіба можна її знайти після трьох років? Якщо холера обминула її, якщо від голоду врятували, то хіба ж знайдеш її серед оцих однаковісіньких, вишмигованих піонерчат або, може, серед оцих... Немов аж сльози виступили від давлючих болів материного серця. Скільки разів вона виплакувала ці болі, щоб легше стало на душі.

Весною 1924 року дістала злого листа від Кирила. А щó той лист, коли він сухий, без обіцянок, без надії, без людяності! Коли навіть адреси немає, щоб хоч пристойно відповісти на нього! Не скаржитись йому б хотіла на неосяжну, переможну силу, що плутала шляхи до їхньої пухкенької Ноно, а докоряти за бездушність, породжену чужим їхній родині гонором...

Був і в неї гонор, коли вона, знаменита Гайзер, ладна була б умерти в момент найвищого захоплення новим танком аби, вмираючи, чути, як здригається концертний зал від оплесків, як пахнуть, п'янять серед зими пучки свіжої троянди!..

Та це гонор власної майстерності, творчий гонор, а не оберігання фамільної слави батьків.

О ні! Тепер вона ще більше розуміє й цінує життя.

Тепер Зінаїда Карлівна, розшукуючи свою Ноно, немов по-іншому танцює, з іншими переживаннями. Кожне місто радо приймає її, як і колись. Вона задоволена цією гостинністю і живе мріями, що нарешті таки знайде свою доньку, свій безцінний скарб. Ані оплески колишні, ані подарунки так ніби не захоплювали її, як тепер захоплювала заздрість до отого життєрадісного задоволення, що відбивалося на обличчях глядачів, червоноармійців,

матр сів, коли Зінаїда Карлівна пливла по сцені в танку.

— Ь ни живуть, розумієте, живуть своїм життям, повним, зрозумілим. Вони дивляться, як я, Гайзер (подумати тільки), танцюю для них, слухають музику і мимоволі прощають мені не одну необережність, не одне фальшиве па. Вони прийшли в театр подивитися, яке воно є, мистецтво, а не цинічно роздягнути очима молоду танцюристку і милуватись нею, як це було на камерних концертах в часи Маріїнського театру... Вони живуть і в театрі, і поза театром і змушують мене теж жити... творити для них мистецтво танку, а я...— захоплювалася дедалі балерина.

— Чудово! Значить, за кордоном ви б не краще себе почували? Пробачте, згадав я, що пишуть в емігрантських газетах про вас, «цінують».

— Читала і я. Мушу вам сказати, що мене тільки виводять з рівноваги оті нещасні писарі. Кажу ж вам, що часом здається, ніби я стаю таки іншою, як була раніш, навіть морально собі більш подобаюся такою. Відчуваю, що швидкими кроками йду в якийсь інший світ. Аж боязко інколи робиться — «перековка»! Гм... «Цінують»!.. Що мені та ціна закордонна, коли я прагну тут розшукати дочку. А вони там пишуть... Чомусь починає здаватись, що нашому братові і в Росії добре жити можна. Чи то я опускаюся, може? Коли б тільки вже остаточно налагодилося життя. Щоб я почувала себе безпечніше і не боялась би за завтрашній день...

Це говорилося голосно, з захопленням, упевнено.

— То що б же ви тоді зробили? Покинули б танцювати та вийшли б заміж за члена профспілки і самі б почали працювати на більш продуктивній праці? Та, власне, я жартую...

Зінаїда Карлівна перебила:

— Ви, мабуть, глузуєте з мене, а не жартуєте... А я серйозно. Я таки танцювала б, але не мучилася б душею за оці бешкети... Подивіться ви на безпритульних по вокзалах. Невже ж влада не бачить і не знає, які неприємності суспільство мусить терпіти від оцього нечуваного натиску босяцтва? Соромно в вокзал заходити: нічліг якийсь для безпритульних, а не будинок культурної догоди пасажирам...

— Але ж це не система, а лише печальний наслідок війни... Ці ж закордонні газети приблизно те саме гово-

рять, що й ви. Не треба губити голову, Зінаїдо Карлівно! Всьому свій час: спочатку Денікін, Врангель, Петлюра, а потім — безпритульні. За кордоном теж є безпритульні, напевне, ще й більше, як у нас, але вони в «культурних» умовах здихають собі, і ви б їх там, мабуть, і не побачили, прошмиґнувши в авто до свого готелю. А в готелі швейцари стіною затуляли б вас від усього, що «труїло б» життя.

— Я за кордон не їду і не збираюся.

— Взагалі з вас ще будуть люди, Зінаїдо Карлівно, щиро вам кажу. Аби б тільки це не результат настрою. Шукаєте свою дочку, а, знайшовши, може, плюнете на оті обличчя, що захоплюються, як ви танцюєте, і таки поїдете туди, де вас цінують як Гайзер, а не як митця-танцюристку. Не піддавайтеся обставинам переходового часу. Служіть таки мистецтву, а не власним почуттям, настроям, пробачте за відвертість.

— Але ж я захоплююся! Мені здається, що я навіть... ну, як вам пояснити: служу народові, Радянській, народній владі... і відчуваю в цьому, уявіть собі, моральне задоволення.

— З цим можна тільки привітати вас. Служіть, проходячи дещо складну, як для вашого кола, науку життя. Ви й не обиджайтеся за мою прямоту... О, ми вже приїхали.

— Будь ласка... Так, приїхали, а шкода.

— Невже? Приємно.

— Шкода, що не закінчили розмови. Я не часто маю такого щирого співбесідника.

І ми, як добрі знайомі, попрощалися.

Це було восени... Якось зимою, вже 1925 року, я, їдучи з Москви, застряв на одній вузловій станції, через пересадку. Зал цього провінціального вокзалу парував сирим зимовим людським потом. Він слався по стінах, осідав росою на їх давню-предавню помазку олійними фарбами, неначе по стінах ходжено босими брудними ногами. Ця старовинність стін залу зберігалася ще і в традиційно вокзальнім убранні — в широкомовних плакатах. Щоправда, між ними з'являлися вже й нові — «Плодовинсиндикату», «Нарзану» та «Нижегородського губраднаргоспу», але і вони зберігали ще ту ж крикливу форму.

Відчуваєш себе в атмосфері пересадки, нескінченної подорожі, важкого дихання людським потом. Кіоски ще

тоді не торгували, і пасажири швидко знайомилися та бавилися розмовами, щоб, дрімаючи, не прогавити своїх речей.

Надворі сіріло, у вікнах прорізувалися на білому снігові чорні силуети привокзальних будівель. Відряджалися робочі поїзди з клопітливим гомоном там, за вікнами.

Більшість пасажирів просто пересиджувала, щоб не їхати проти ночі в місто візником. До міста було біля десятка кілометрів.

З приміщення колишнього буфету пасажирів попросили перейти до залу «третього класу». Дрон умостився за довгим дубовим столом з наміром, хоч сидячи, заснути ще до поїзда, і раптом:

— Товаришу військовий, з добрим сном вас! От не сподівалася!

Зінаїда Карлівна Гайзер сідала за той самий стіл з протилежного боку.

— О, доброго здоров'я! Ну, як живете? Примирилися вже з військовими, знайшли дочку?

— Ні ще,— відповів за неї якийсь чоловік у пенсне з блискучою золотою оправою, галантно підтримуючи балерину під руку, коли та сідала. І цей жест (бо це тільки жест вивченої «культурності»), і несподівана відповідь мусили сказати Дронові, що на зовсім близьке знайомство з Зінаїдою Карлівною має право тільки оця друга людина, оте золоте пенсне.

Танцюристка тільки подивилась просто на пенсне, але ні заперечень, ані подяки за таку дошкульну увагу не виявила. Туманним прошарком промайнула в очах якась думка. Зінаїда Карлівна без напруження повернула до Дрона таке ж привітне, задоволене обличчя.

«Таки натрапила на тінь свого минулого, і тепер урівноважені, напевно, її надто вільнодумні захоплення своєю «перековкою»,— мислив Дрон, приглядаючись до тієї прилизаної (навіть у вокзалі, на пересадці) людини в пенсне з золотою оправою.

Обірване, замурзане хлоп'я, без шапки та з важким торочкуватим шарфом на шиї, «оддирало» серед залу чечітку. Порожній великий зал з вогкою кахляною підлогою оддзвонював густими вилясками.

Якась імпровізована гімнастерка-«самошвейка» (мабуть, сам пошив) закочувалася і показувала брудне, аж блискуче чорне тіло, що ледве різнилося своїм кольором

від обтіпаних лантухових штанчат. Штанці, видимо, належали колись дорослому, холоші обірвані до потрібної довжини, а матня зв'язана в жмут шпагатинкою. Все це теліпалося, тряслось, а на ногах дівчачі черевики з погнутими на бік підп'ятками хвацько тьопали об підлогу і, де слід човгнувши, наче самі доказували оте: і ца-ца!

Хлопець розмахував якимись онучами в руках, і, мов у залі, крім нього, нікого не існувало, викрикував найвишуканіші витребеньки.

Зінаїда Карлівна хитала головою. Може, хотілося б не бачити отакого вияву «необачності радянської», а відірвати очі було важко, неможливо. А може, і жаль обнімав жінку, дивлячись на хлопця. Хвилинами ніби якесь захоплення опановувало її танцюристську вдачу, і перед нею замість пацьорків важкого шарфа мовби мигтів розкішний костюм іспанського танцюриста, що еластично виконував свій черговий номер.

Але безпритульний разом спинився, нашвидку кинувши очима на публіку, щось згадавши, пішов до вікна і моторно почав витирати його онучами. Зінаїда Карлівна звернула увагу на інші вікна: на кожному з них стриміла обшарпана, заквітчана ганчір'ям менша чи більша істота і старанно мила, витирала, приохаювала.

На ближчому вікні працював хлопець років дванадцяти, великий на зріст, худий, замурзаний. Армійські непомірні підштаники, що були надіті замість штанів, являли собою якусь суцільну дірку, поплутану рубцями.

Обличчя в Зінаїди Карлівни зашарілося. Хоч він і безпритульний, але все ж — дорослий хлопець. Чи прояв чемності, а чи якоїсь внутрішньої провини викликав сліди сорому на свіжому інтелігентному обличчі Зінаїди Карлівни, коли вона дивилася на того обірваного хлопця.

До кожного вікна підносила воду зовсім уже доросла дівчина. Її набубнявілі очі були підпухлі, немов вона не спала кілька ночей, червоненька блузка випиналася недитячими грудьми, а безтурботний вигляд говорив, що це дівча не тільки спробувало безпритульної дівчачої долі, а й глибоко вже усвідомлювало її.

За нею пленталося меншеньке дівчатко. Кудлата, нечесана, чорна голівка швидко крутилася на тонісінькій, вкритій брудом шиї, а босі ноженята схожі були на немазані юхтові шкарбанці. Одягнена вона була в добру захисну військову гімнастерку і, видимо, почувала себе

щодо одягу байдуже. Живими, розумними оченятами бігала по пасажирах, і навіть ледве помітна посмішка погордливих губенят говорила, що дівчатко гаразд розуміє свій безпритульний стан. На неї звертали увагу, і це її тішило.

Дивлячись на оцих дітей, на їх старанну працю, на їх обірване лахміття, схудлі, невмивані обличчя, Зінаїда Карлівна по-материнському відчувала жах за їх становище. На якого не глянеш, кожен, мов на вибір, прикостюмився в смітникове ганчір'я, крім дівчини в червоненькій блузі, що носить воду. У неї й спідниця чорненька, не порвана, і довгі чорні панчохи, і цілі, хоч і не чищені, черевики на ногах, а на плечах в'язана жіноча кохтинка, розстебнута зверху донизу. У Зінаїди Карлівни набігли на очі дві сльозинки, вона не помічала їх...

Старий дід-сторож порядкував над оцим десятком закинутих до нього на вокзал дітей. Він звик до їх ганчір'я, йому байдуже було обличчя невиспаної дівчини. Знав, що вона за старшу править у них, до неї йдуть усі «прибутки», вона ж видавала найбільшому хлопцеві, Музкоманді, гроші на хліб для всіх.

Командував ними: «Убрати клуб! Підмести підлогу!» А коли бачив, що в його робочої сили з'являвся якийсь новий кошик з харчами, висипав усе в комірчину. Не сперечався, коли хто з дітей кошика клав у велику грубку, що гріла з комірчини зал третього класу... А черевики шкварили по мокрій кахляній підлозі. Ставало вже навіть весело від такого невтримного завзяття. Воно ніби лилося через вінця, клекотало в тісному животінні відіпхнутої від життєвого берега істоти.

Найменший хлопчик, в чобітках, в селянській свиточці, без шапки, ходив поміж пасажирами на закаблуках і весело розповідав:

— Ось коли б тільки потеплілó. В Донбасі, там далеко краще: живемо ми собі в печері, де йдуть парові труби, подрабатуємо й контетуємось...

— Чим же ви підробляєте? — зацікавилася балерина.

— О-о! У нас кожний має своє рукомесло. Музкоманда грає; Кудла та Гриць-цацá танцюють; Сонька по-своєму, хіба я знаю... А я брехеньками. Інколи хлопці пєшать, тільки рідко...

— А що то «пєшать»?

Сплюнув через губу набік:

— А ось як у вас спєшать корзинку з харчами, то догадаєтесь.

— Ви б у найми йшли в села, або в дитячі будинки, в школи...— спробувала знову Зінаїда Карлівна.

— А ми ж працюємо,— показав він на вікна.— А в села — нікуди йти... Батьків у багатьох немає, а ті, що є,— нас не впізнають. Чужому ж ми й зовсім не потрібні. Ет, та що там про це говорить! Краще дайте копієчку.

Щиро вийняла з гаманця кілька монет і віддала. Давала й озиралася, чи не помітив хтось з пасажирів. Мабуть, філантропкою якийсь назве, а їй би хотілося розкласти свого саквояжика з їжею і нагодувати всіх оцих сиріт, чим мала...

Червоно жевріючи, сходило зимове сонце. Випав день, коли накопичені на горизонті хмари не заволікали його сходу, і воно, мов соромлячись, кралося по обрію та слало морозне освіжаюче проміння поміж вагонами, поміж будівлями. Протерті, вимиті вікна крали це проміння й снопом простеляли вздовж здивованого залу, відбиваючи стовп пилюги, що її зняли вбиральники.

Балерина чекала дня, щоб можна вже було її компаньйонові вийти в місто. Він згодився дістати добрих коней, щоб приставити славетну танцюристку до міста якомога краще. Адже вони поволі, «танцюючи», наближаються до наміченої прикордонної станції... Її зморені від подорожі очі мов придивлялись, як пливло пилячиння в простягнутих пасмах проміння, але, здавалося, бачили далеко десь за межами цього випадкового сонячного гостя. Її вуха звикли вже до гудків паровозів: не чули, як маневрова «кукушка» горготіла, свистіла попідвіконню, не чули, як дзвонили оповістки, спроваджували поїзди за поїздами. Вона вся ніби поринула думкою в своє життя Чи спогадів привітних шукала, спогадів, що, як жарт колючий і скоробіжний, з'являлися й зникали. А чи майбутнє своє туманне малювала в екзальтованій уяві.

По залу раптом розлилися незвичні для провінціального вокзалу звуки. Для вуха, не призвичаєного до ніжної, вишуканої мелодії, ці звуки не являли чогось дивовижного, а балерина виразно почула, як немов з узгір'я котилися розбуркані, стривожені ранковими спізнілими вітрами звуки, нагадуючи стогін віолончелі, яку так любила слухати колись Зінаїда Карлівна. Вона почула

по-мистецькому виконаний її улюблений «Танець живота» — танок життя.

Знаменита балерина відчула, як захопило в неї дух. Забулося раптом усе зле, що так немилосердно накладалося часом на ім'я, на людську гідність. Вона не помічала, як скривив рота в задоволену посмішку, як, скам'янівши, вслухався її супутник, шукаючи очима, звідкіля лилися такі чудові, соковиті звуки. Разом в уяві промайнув Петроград з величезними плакатами:

ГАЙЗЕР — «ТАНЕЦ ЖИВОТА»

Горготіння паровозів за вікном здавалося громом гучних оплесків, а віолончель манила солодкими пестощами нерозгаданих таємниць, захованих чар музики. Немов навмисне хтось налагодив цю гру, щоб зробити тяжкий моральний іспит Зінаїді Карлівні...

Вона давно не чула такої лагідної, такої милої, теплої гри. «Невже радянський музика? Чи якийсь з «колишніх» маестро розважається в такому ж турне, як і вона, шукаючи щастя в забутих звуках, милуючись далеким забутим...»

— Знайшов місце й час,— майже вголос висловила, зітхнувши.

А стогін віолончелі бився в безбарвні росяні стіни залу, солодко зачіпав, закликав розбуджену душу, ятрив принишклі рани...

Спорожнілий зал неабияким резонансом доробляв те, чого не вистачало в музики.

Повернула голову на звуки віолончелі...

На широкій лутці проти зблідлого зимового сонця сидів, забравши коліна в згорнуті руки, той самий безпритульний, що коло Зінаїди Карлівни мив вікно. Його пошарпані штани з підштаників здавалися вже звичайними. На голові був туго натягнутий синій старий кашкет без козирка.

Це був Музкоманда — так звали його безпритульні. Кажуть, десь-то служив він у музикальній команді барабанщиком, навіть платню якусь мав щомісяця.

Опершись спиною на лутку, він дивився просто себе, а губами та долонею імітував гру на віолончелі. Спершу Зінаїді Карлівні, видимо, не вірилося. Але присутні всі принишкло дивились на вікно, це переконувало. Без-

перечно, то на губах безпритульний грав «Танець живота».

— Відкіля такий хист у безпритульного, у босяка? Хто викохав такі витончені смаки? Що розуміють вони, оці знещасливлені діти в такій рафінованій сполуці танкового ритму з мінором мелодії? — шептали уста балерини.

Під кубом сиділо, підперши обома руками голову, оте хлоп'я в селянській свиточці і, не моргаючи, дивилось на Музкоманду, серйозно, уважно й зажурено слухаючи імітацію.

Але ж як здивовано мусило стривожитися серце в Зінаїди Карлівни, коли, поглянувши вниз, вона побачила справжнісіньку танцюристку.

Маленьке дівчатко, босе, в захисній військовій гімнастерці, з закуйовдженою чорною головою, з обличчям, де блищали живі оченята, старанно вигинало всі найскладніші па цього вишуканого танцю, який вимагав високої кваліфікації виконавця.

Така манісінька, така худа, замурзана, а як гордо пливе на хвилях благальних зітхань імпровізованої басолі.

— Ах, яка ж вправність техніки! — не стримала балерина професіонального захоплення.

Закололо, йокнуло в серці матері — вхопилася рукою.

— Хто ж, як не Ноно, зуміє виконати так цей танок, як виконувала його знаменита балерина Зінаїда Гайзер?.. Це ж вона на нудних репетиціях, малям бувши, топталася за матір'ю, сердилася на маестро, коли не показував їй складних зворотів танцю...— пригадував Дрон ту осінню нічну розповідь.

Очі, може, нічого не бачили. Та серце матері радісно й тривожно забилося...

На вогкій кахляній підлозі, де клалось боязке латаття зимового сонячного проміння, мов рефлектором освічуючи мініатюрну танцюристочку, танцювала безпритульна Ноно, боса, невмивана, закуйовджена. Серце матері впізнало. Чорненька родимочка під вухом ледве вирізнялася на недбало вмиваній, брудній шийці.

— Ноно! — вирвалося з грудей матері, і вона, хитаючись, пішла до сполоханої дитини.

Раптом стихла журлива пісня «Танець живота».

Музкоманда замудровано, якось ледве чутно свиснув, ніби попередив друзів про небезпеку. Тут же сплюнув крізь зуби, як прирік докором розкішно вдягнену чисту жінку, що мов кралася до Кудли.

— Мамочко!..

І впало бідне дитинча в руки матері. Скільки горя, поневірянь, хвороб, неприємностей воно витерпіло за оці три довгі сумні роки без матері. І все оце разом вилилося в один сполоханий дикий покрик, крізь річку щедрих дитячих сліз.

— Мамуню-у-у!..— довго плакала й сміялася, неначе збожеволіла дівчинка від чаду пахощів парфумних у пелені, пригортаючи коліна, хапаючи тепле, рідне тіло...

Ні, це не сон, це не зрадницькі мрії, це дійсно її пахуча мати.

Дочка знайшла свою рідну матір!..

Мати чула й бачила, але з трудом розуміла. Сльози на цей раз її зрадили, як на зло, не зволожували посоловілих очей, каменем давили в грудях, у горлі. Не дивлячись, тулила те, що в серці цвяхом ятрило колишні виразки.

— Невже Ноно?..

— Безпритульне! — огидливо пролунав голос «золотого пенсне».

Як сон тяжкий, далекий, промайнуло все...

Коли жовтогарячі сонячні зайчики посунулися, мов від сорому, попідвіконню, а пасажири після оторопілої паузи почали цікавитися, запитувати її,— Зінаїда Карлівна стверезіла, прочумалася.

Перед нею стояв її компаньйон і не ховав за пенсне в золотій оправі своєї огиди, дивлячись, як горнулася на колінах брудна, закуйовджена, мов покинуте цуценя в смітнику, безпритульна дівчинка. Без ніякої тобі поваги горнулася до оцієї охайної, надушеної жінки. Зінаїда Карлівна повела стурбованими материнськими очима вслід за отим іронічно-огидливим поглядом пенсне, наче за стривоженим своїм гонором, і мовби вперше побачила лукаву, неприкрашену деталь дійсності.

Несподіваний внутрішній дотик глибокого жаху скривив її ще молоде і гарне обличчя.

— Мамунько, ти таки прийшла! Не вмерла! А як я плакала, плакала за тобою! — пестилася дочка коло теплих грудей і заглядала в люб'язні материні очі.

— Я теж. Що!..— Жах все більше охоплював Зінаїду Карлівну. Вона не розуміла, кому відповідає, чи дочці, яку знайшла з такими труднощами, чи тому впертому «золотому пенсне». А воно боляче встромлялося вглиб до

серця і владно вимагало звернути увагу на коліна, на свою чисту, незабруднену одіж. Що йому потрібно! Доки воно буде мучити своїми вічними нагадуваннями про високе походження її чоловіка, про славетне минуле? Прокляття!.. Чому вона мусить прокрадатися з ним до тої прикордонної станції, о горе матері! Ця вічна опіка роду капітана генерального штабу! Яка непотрібна вона зараз, коли так хочеться бути і так потрібно бути тільки матір'ю.

З неприхованим жахом придивлялася...

По шовковій бурякового кольору з васильками сукні лізла величезна швидка воша... Перед очима крутилася на довгій виснаженій шиї якась засмічена чорна куделя, що злиплася від гнид і мов аж ворушилася якимось осоружним кублом. З-під широкого коміра виглядало брудне залощене тіло, засіяне розчуханими струпами.

А під лівим ухом дівчинки дражнилася чорненька, така мила родимочка.

— Я замовив автомобіль, Зінаїдо Карлівно! — вивело з зачумлення «золоте пенсне».

За вікнами загомонів знайомими мотивами, заманив звичними сиренами замовлений автомобіль.

Корилася руці, яка так послужливо і владно водночас підводила її. З колін зсунулася дівчинка, немов щось чуже. Хтось владний над нею без жалю загріб золотою жменею її сповнене життя, любові, надії серце. Треба б кричати від нестерпних болів чи, може, благати, молити цю нежалісливу жменю, щоб вона дала вільно битись її серцеві поруч з чимсь таким далеким, недосяжним. Зростала прірва між нею та життям, і на мить воскреслі обличчя матросів докірливо всміхалися їй, реготали... Чи не шкода балерині отих трьох найкращих років, коли в неї було поривання, була надія, коли вона жила цим усім, натхненно танцюючи перед незнайомими й щирими до її мистецтва обличчями?..

Ноно інстинктом загубленої дитини відчула всю непевність, дикість цього коротенького, подібного до її щонічних тривожних снів, щастя. Вона хапалася за материну пелену й ледве шепотіла, захлинаючись рясними дитячими сльозами:

— Мамочко! Мамуню! І я ж? Еге ж, і я? Мамусю! Вкупі поїдемо? І я ж!.. І я ж!..— порівалася знов обличчям між коліна, міцно охоплюючи їх руками.

Збоку близенько підійшла дівчина в червоній блузі, що з нею Ноно носила воду.

— Покинь, геть, дурне! Хіба вона тебе візьме? Непманші обірваних з вошами не беруть! Ходім краще воду носити. Дід лається.

Знаменита балерина Гайзер на мить образилася, серце останнім ритмом зусиль напружилося.

— Ваше діло отам...— і не доказала, кивнувши лиш навмання головою.

— Шлюха, шлюха!..— на допомогу матері обурилася і збентежена Ноно. Вона забула, що при матері — дружині дворянина Гайзера — так говорити непристойно.

І це переповнило чашу чоловіка з золотим пенсне на переніссі. Він пирснув і відвернувся, а сама балерина раптом внутрішньо стислася в клубок, брови докупи зійшлись, лівий кутик губ нервово тремтів і псував обличчя. І дивно якось стало. Дівчина в червоній блузі без ніяких заперечень схопила за злиплі від гнид парші спантеличену Ноно:

— Дурне! Я тобі дам шлюхи!..— і шльопала бідну дівчинку тут же, перед очима в матері, на порозі такого близького бажаного щастя.

— Ма-а-ам-м!..— на весь вокзал неслося несамовите благання.

— Автомобіль чекає. Речі вже складено...— під самим вухом почула знаменита балерина Зінаїда Карлівна Гайзер.

Стомлений, умерлий вид її говорив: «Не можу! Геть від мене, маро в золотому пенсне!..» Губи, як після отрути, шепотіли страхітне: «Шлюха, шлюха!» Важкі ноги не корились. Але «пенсне» під руку волочило її до виходу, до авто. Позаду в неї чути той же нелюдський крик відчаю, що бився в здоровенному, але тісному від дитячого горя вокзалі:

— Ма-а-а-а!..

— ...Я аж тепер опам'ятався й розборонив дітей,— закінчував Дрон.— Дівчина в червоній блузі не в жарт намірялася помститися малій за ту гірку образу.

Елегантно, але безжально підтримуючи балерину, пройшов по залі невідомий у золотому пенсне, не випускаючи з рук своєї жертви. За дверима знов почувся ріжок автомобільної сирени.

Ноно, мов підстрелене козеня, порснула до дверей на двір.

— І я ж, і я ж...— рвалося вслід Зінаїді Карлівні.

Я бачив безжиттьове обличчя балерини вже за дверима. Мені здалося, воно говорило:

«...І справді! Як до цього часу не додуматися, що Ноно ж умерла. Всі діти мерли, чому ж Ноно? І я ж умерла... Дурна, дурна! Простісінької собі речі не згадала! Знаменита балерина Гайзер, дворянська жона!»

Здається, що вона, розумієте, в ці хвилини вже й не шукала якогось виправдання своєму надприродному вчинкові. Вона була як непритомна... І я згадав нашу з нею розмову про синів та батьків, про Тараса Бульбу. На жаль, автомобіль уже рушив.

Далеко на звороті від червоного цегляного вокзалу гналася по снігу боса Ноно... Балерина, певне, й не бачила, як дитя вгрузало в сніг, як борсалося, рачкувало з усіх сил, розмахуючи довгими рукавами гімнастерки. Потім безсило вткнулося закуйовдженою головою в сніг...

Серед гомону автомобільного чути було одчайдушне:

— І я ж, ма-му-ню-у!..

З вокзалу бігла дівчина в червоній блузі слідом за Ноно, а оддалік висипала й решта її вірних товаришів, що горе і радість ділили нарівно.

Забрали й понесли у вокзал з тією ніжністю, якої вистачило в них для такого випадку...

Я поїхав тоді з тої станції, забравши частину дітей до дитбудинку, з якого, як бачите, це дівча втекло, очевидно. Пам'ятаю ще: вона тоді мовчала весь час і тільки в будинку підійшла до мене.

— А маму знайти можна? — пошепки запитала...

— Цікава історія,— не втримався я.

— Але я її ще не закінчив, стривайте. Якось у газеті, в судовій хроніці, десь за кілька місяців по тому я прочитав уже зовсім приголомшливе повідомлення. Виявляється, що в ніч після мого від'їзду з дітьми з тої станції в готелі міста сталося убивство, як писала газета, «імпресаріо відомої балерини З. К. Гайзер. Балерина зізналася в убивстві...». Спочатку суд засудив балерину на вісім років ув'язнення, але після апеляції балерини вища судова інстанція визнала, що вбивство сталося «в стані гострого афекта», і це покарання для неї змінив на умовне, без поразки в правах...

— Ну й танець життя, скажу я вам! То треба розшукати її тепер, товаришу Дрон.

— Звичайно! — похопився Дрон.— На цей раз уже дочка знайде матір...

1926

КІЛЬЦЕ ПОРЯТУНКУ

I

Місіонер хотів зробити Абу-Разема релігійною людиною. Було дано потрібну для цього літературу з неодмінним додатком — іконою, розп'яттям. Абу-Разема кликано на спасенні розмови в новому, недавно збудованому костьолі в столиці Альвадори.

Не допомогло. Після двох одвідин костьолу Абу-Разем перестав пускати до себе в кімнату попа-місіонера.

— Набридають...

Абу-Разем натуру мав непосидячу. Місіонери ніби роздражнили його своїми привертаннями до «культурної» віри. Закортіло тоді розібратися в своїй вірі, якої вчили колись батьки, яку так і забув він, осиротівши в дитинстві.

В столиці Альвадори не один Абу-Разем. Стільки їх кидали зубожілі свої луги і йшли на заробітки до великого міста. У місті тім доводилося і звички свої, альвадорця-степовика, ламати і пізнати зовсім інші життєві норми, навчитися розуміти, хто ти і в якій країні живеш.

Альвадора — прекрасна, вічнозелена країна. Абу-Разем любить свою батьківщину, як рай земний, і все чекає, що в цій країні таки настане царство радості життя. А яка радість, коли оці місіонери... Ну, не місіонери, так військо, повстання, неначе на землі тільки й клопоту, що оці повстання та військове їх придушення. Чоловік на те й родиться в Альвадорі, щоб коли не повставати, то йти з військом придушувати повстанців. А де ж ті стимули, щоб існувати на світі, коли ні повставати, ні йти проти повстання Абу-Разем не хоче?

Таку філософію свого буття виклав Абу-Разем новому товаришеві, що недавно оце став працювати теж на канатній фабриці, де Абу-Разем працює вже шостий рік.

— Тобі, здається, смішно від моїх думок. Я ще не знаю, як і звати тебе, а чомусь вважаю, що ці думки по тобі. Я вже й молитись пробував у місіонерів, бо наша брамінська віра некультурна. Я никаю після роботи і ду-

маю про це все, а від думок тільки злість напосідає. Якийсь мішок, а не життя. Приловчаємося, щоб не зав'язали нас, і в цьому ніби весь сенс життя...

— А чого б же ти хотів?

— Жити!

— Жити — сказать дуже легко. А ти розумієш його, оте життя?

І знову Абу-Раземові доводилося довго й уперто думати, що ж таке життя? До нового свого товариша придивлятися почав, ловити його на прохідній, щоб таки відповісти на його запитання.

А коли оголошено Абу-Раземові, що він мусить піти до війська,— життя саме уперто намагалося датися йому до розуміння. Тоді він прийшов до тої думки, що треба в товариша дізнатися, про що він його запитав.

Товариша того звали на фабриці Доллом. І інколи до цього прізвища додавалося ще й «рукатий». Він з'явився на фабриці непомітно й намагався себе тримати надто приховано від оточення, особливо від начальства. З Абу-Раземом зіходився обережно і, говорячи, кожне слово перевіряв перед тим, як сказати його товаришеві.

— Життя — не казка в материних устах. Жити — значить боротися за право ступати по землі, як її владика, дихати повітрям, їсти, спати, не чекаючи на це дозволу чи заборони.

Ой мудро... Ламав, ламав голову Абу-Разем і вирішив, що Долл сміється з нього, з його неписьменності, і перестав набридати із своєю філософією.

Та Долл тепер сам почав нав'язуватися з розмовами.

— От ти йдеш у військо. Що ти там робитимеш? Ти будеш боротися проти повстанців? Ти підеш стріляти таких, як і ти, не знаючи, за віщо стріляєш?

— Я цього не зроблю,— подумавши, відповів Абу-Разем.

Канатна фабрика чужоземного концерну містилася за містом, понад річкою. Кожного разу, зарані йдучи на фабрику, Абу-Разем прямував до річки й з берега милувався високою баштою Сулеймана, там, на битому шляху. Після розмов з довгоруким Доллом помічав, що йому стають цікаві звичайні речі, а військо чомусь спротивилося. Сяде на березі, камінці обточені перегортає й дивується, чому раніше він не звертав уваги на військо. На вулицях альвадорської столиці скільки їх зустрічав і

в формі колонізаційних, імперських армій, і в своїй, національній, і в голову не приходило ненавидіти їх.

Тепер це почуття опановувало ним.

II

Долл попервах працював на відвантаженні тюків конопель та манільської рогожі. Ніби грався з тими тюками, припасовуючи свої надто здовжені руки. Без жодного зауваження перекидав тюки і тільки спостерігав товаришів, вивчав їх, а часом і допомагав, ніби заробляючи в них довіру.

Абу-Разем подобався Доллові своєю щирістю. І думалося, коли стежив за тим велетом:

«Молитися почав. Почнеш тут... За кожного чоловіка треба битися. Такі Абу-Раземи стають або наші, або... моляться. Середини не буває. В країні, де панує чужоземний капітал спільно з її буржуазією,— є тільки незадоволені або п'ятолизи. І не Абу-Раземова буде провина, коли йому таки доведеться йти з багнетом проти повстанців на прикордонні».

Коли Долл читав не тільки свої, національні газети, Абу-Раземові робилося противно. Імперські газети на фабриці робітники також бойкотують, як і в місті. Особливо їх почали бойкотувати після отих повстань. І Абу-Раземові хотілося просто вилаятися, коли він бачив у руках Долла імперську газету «Час».

— Що вас вабить у тій чужій газеті? — майже злісно запитав одного разу він у Долла.— Адже наша місцева далеко зрозуміліша, і... своя вона. Ми всі... Хоч би з чемності солідаризувався з людьми.

Довгорукий Долл не зразу відповів. Взагалі він не балакучий був на фабриці, ніби таку присягу дав комусь не говорити з людьми. Відвів Абу-Разема з очей, озирнувся перед тим, як відповісти вперше по щирості:

— Хто сказав, що в нас з тобою в Альвадорі є своя газета? Дурниці говориш. Треба читати все... Треба вивчати ворогову думку. А вона, ця думка, і в альвадорських газетах є, тільки більш прихована. Я читаю «Час», щоб і те приховане розуміти. Он у ній сповіщено, що повстанці на прикордонні борються під гаслом: «Хай живе Народна Демократична Республіка Альвадора!»

Цього разу він сказав більше, аніж за всі часи свого

перебування на фабриці. Та, сказавши це, треба було ще більше говорити. Стало потрібним щоденне, щохвилинне пояснювання. До Долла почали придивлятися робітники, носити йому газету для пояснення, оберігати його від ока наглядачів.

Абу-Разем і Долл зустрілися одного разу в трамваї й на заводській зупинці разом вийшли з вагона, разом поспішали на зміну. До фабрики було з півкілометра від вагонної зупинки. Загін імперської кінноти перетяв їм шлях, і довелося його перечікувати.

— Може, в тих газетах більше пишуть, куди це їх? — запитав Абу-Разем, киваючи на вершників. Раніш його не цікавили ці щоденні марші імперських і своїх військ на прикордоння.

Долл усміхнувся, ніби його запитали про звичайну, щоденну дрібницю.

— Червоних повстанців у горах застукали...

— А чого ж ти всміхаєшся? — Абу-Раземові здалося, що Долл кепкує з нього.

Аж за прохідною, коли розходилися кожен на свою роботу, Долл відповів:

— Мені згадалося, що й ти цією вулицею промаршируєш у тому ж напрямку.

III

Абу-Раземові оголосили вже і день явки до війська. Одинокий він. Тільки дівчина одна з шовкомотальної фабрики (віце-короля Альвадори), може, прийде його вирядити в цю дорогу. Вирішив поговорити з Доллом і для цього закликав його після роботи до чайного столика, де сам щодня і снідав, і вечеряв після зміни з фабрики.

— Так я вже збираюся до армії...

— Добровільно? — неначе він не знає, що Абу-Разема покликано.

Розмова не клеїлася напочатку. Долл розумів, що товаришеві треба розваги, треба поради. Та не вміє він розважати.

— Да-а. Тепер їм військо ой як потрібне. Червоні повстанці раз за разом тріпають їх так, що одним набором не задовольниться влада.

— А ти був у війську? — запитав Абу-Разем.

Спочатку тільки похитав головою, а потім пояснив:

— Багато честі для цієї армії. Військо в нашій краї ні зараз потрібне виключно для того, щоб утримувати владу капіталістів, владу наших фабрикантів над працівним альвадорцем... Ні, я до війська не здатний.

— Чому? Адже ти альвадорець, як і я? Мене ж кличуть... Ти, мабуть, відбув уже?

— Я... комуніст, більшовик. Іти до армії, коли червоні повстання? Я ж штрафний на фабриці, хіба ви не бачите? Але вам... Я раджу йти. Іди, Абу-Разем... Там треба теж говорити, як говорю я на фабриці. Нам треба розходитися, як ропа, розлізтися по шпаровинні, щоб потім зійтися переможцями за оте гасло, що в повстанців, на прикордонні...

Так розійшлися вони після трьох місяців товаришування.

IV

Це було восени. Абу-Разем пішов до війська і, може, забувати почав про химерні розмови з Доллом. Напочатку таки спробував одному-двом розповісти про свої думки, про повстанців на прикордонні, та йому тоді ж розповіли про башту Сулеймана та про кари в ній...

Аж ось прийшла весна. Червоні повстанці знов примусили владу нашорошитися. У війську пішли чутки про запеклі бої, про можливий похід великих військових одиниць на прикордоння. За переказування цих чуток солдатів каралося найсуворішими дисциплінарними покараннями.

І раптом 4 березня не вийшли місцеві газети. Жодна назва, крім імперського «Часу». За «Час» ухопилося офіцерство, і Абу-Разем мимоволі згадав свого фабричного друга Долла та його знання мови «Часу» і пожалів, що сам не вивчив цієї мови.

А під обід у полку прочитали наказ про виступ полку. Наказ короткий, як і всякий військовий наказ. Та Абу-Разем з нього все потрібне йому зрозумів.

Спочатку Абу-Разема не зрозумів лейтенант, потім здивувався. Але коли Абу-Разем категорично заявив, що він відмовляється зняти зброю на братів, які повстали проти свого поневолення,— тоді лейтенант, зберігаючи інтонацію начальника, запитав:

— Бунт?

— Як хочете, вважайте, а я не піду...

Його заарештовано не одного. Виступати проти червоних повстанців відмовився не він один. Та, як зачинщика-верховода, його тільки одного віддано до польового надзвичайного суду.

А полк розформовано й розіслано в усі частини Альвадори. Найближчих Абу-Раземових товаришів, хоч і не помічених у цім «бунті», надіслали в охорону до башти Сулеймана.

V

Людність Альвадори переживала одну з найтрагічніших сторінок своєї історії. Більше двох років селяни Альвадори, як у казані, киплять у хвилях протиурядових повстань. Не вистачало снаги терпіти подвійне знущання: з боку своїх князів і магнатів і з боку неофіціальної, але міцної імперської влади. Доведені цим до жебрацтва, селяни вибирали між смертю та повстанням і повставали. Їх активно підтримали безробітні, на повстання відгукнулися страйками.

А що робити їм, знедоленим, у країні, квітучій і багатій? Колись розвинене в країні тваринництво поволі завмирало, луги ж селянські та пасовиська порожніли, та й вони, природно, переходили до рук промисловців.

Або помирати, або...

Столиця Альвадори була недалеко від кордону другої, такої ж поневоленої, як Альвадора, країни. І ось на цім кордоні запалало повстання, зчинилися запеклі бої без мудрої стратегії, але з упертим намаганням нищити одні одних. Там не йшлося про завоювання території. Ніхто її ні у кого не має наміру відбивати. Там ішлося про історично неминуче:

— Хто кого?

Четвертого березня повстанці раптом зникли. Ніби їх проковтнуло ненажерливе гірське провалля. Ще звечора в долині близько гірських неприступних бескеть ішов завзятий бій. Повстанці із своїх вигідних позицій буквально нищили урядові й імперські війська. З башти Сулеймана до пізньої ночі сам віце-король спостерігав гори й околиці столиці. Повстанці ж могли прорватися й спуститися з гір на долину, ввійти в столицю.

На допомогу каральним військам кинуто нові й чималі військові підкріплення. І раптом повстанців не стало...

На заводах дивовижно акуратна явка робітників, на вулицях збільшилося безробітних жебраків.

А куди ж поділися червоні повстанці? Їх два дні старанно шукали в горах. Кожну діброву обнюхали, кожну скелю перевірили,—вони були порожні і мовчазні. Ні в горах, ні в долинах, ні в лісах. Країна зробилася спокійнішою, аніж вона була коли-небудь за тисячі років свого існування.

Надзвичайно дивовижний своїм характером страйк знервованої країни. Влада божеволіла від люті. Такої контратаки вона не чекала й розгублено хапалася, щоб не втратити ініціативи. Бо ж навіть карних злочинців не стало, щоб було на кому бодай зло зганяти.

Та на те й вовки, щоб чабани не дрімали... Коли існує в Альвадорі влада, та ще й подвійна, «злочинці» знайдуться. У тюрми за ці дні вкидали комуністів, що за ними так довго і вперто стежила поліція. Їх хапали поспішно й мстилися за зникнення повстанців.

Так починалася ще одна кривава сторінка хроніки двадцятого сторіччя.

VI

Рукатого Долла заарештовано надвечір того ж 4 березня. Цей день знаменний для Альвадори ще й тим, що саме вечором столиця дістала від своїх імперських хазяїв дорогого подарунка. Вони дбайливо стежать за ладом та міццю Альвадори і надіслали електричне крісло для культурного карання державних злочинців. Цією подією захопилася офіціальна Альвадора. Крісло перевезли до башти Сулеймана й цим знов привернули до неї увагу громадськості. Башта Сулеймана не сходила з вуст кожного альвадорця, вона-бо заслужила такої високої честі від імперської влади.

Знаменна башта Сулеймана.

Стоїть вона на перехресті восьми доріг з усього Сходу. Від неї простягся через ліс у гори отой єдиний шлях до Мекки. Башта була орієнтиром для будови мечетей у всьому мусульманському Сході, до неї ж, а не до сонця, лицем ставали молитись правовірні.

Тисячоліття історії загадкою причаїлися в цій башті. Присіла в землю, легендами вквітчана, як диким виноградом оброщена, хатка біля башти нагадувала собою гніздо застарілих, скорочених за ветхість, духів пекла.

Ще цар Соломон будував цю башту, вкладаючи в неї весь зодчеський хист і міць епохи. Кращим фінікійським майстрам замовив будувати цю башту на шляху з Єгипту. З височини башти мусив сам виглядати свою нову наречену, дочку багатого єгипетського царя. Доки росла наречена, фінікійські майстри чотири роки будували башту з тесаного білого мармуру, щоб сонячне світло ввібрала в себе і в темні ночі ним освітлювала б далекий шлях нареченої. Тому башта здійматися мусила «до самого неба», щоб уся путь нареченої, з її численними караванами та челяддю, були в Соломона як на долоні.

Тірський цар Хірам не пошкодував Соломонові найкращого білого мармуру на башту, якого й на саркофаг не завжди діставали для наймогутніших фараонів. Прекрасно поліруючись, він справді горів, як мільйони дзеркал, відбиваючи проміння сонця. Особливо ж вечором. Приховане за горами сонце ще довго слало по мармурові свій умираючий сніп проміння, і башта горіла, як вогненний маяк, показуючи шлях на Схід.

Віки міняли звичаї... Башта Сулеймана завжди горіла привороженим сонячним світлом. Тільки хатка біля неї перестала бути мечеттю, башта ж з мінарета переробилася на загадкову башту легенд і жахів. Будинок заростав диким виноградом та плющем, а всередині — зеленим мохом. Колись молилися правовірні в цім будиночку, а тепер у ньому «богу душу віддають» державні злочинці. Мох та дикий виноград робили з цього будинку пристановище незліченних плазунів та... духів. Про таємничі й зловісні легенди нагадували буквально кожна щілина, кожний карниз, кожний зацвілий мохом камінь.

Всередині будиночка було колись порожньо. Глибоченна, каменем вимурувана яма під стіною,— тепер це тільки мішок з бархатистого моху, темний і страшний. Легенди переконують, що в цю яму ще Александром Македонським було вкинуто першого царевбивцю. Намісник Бактрії, Бесса, убив перського царя Дарія, а за те Александр закатував Бессу й ледве живого вкинув у цю глибоку яму. І довго лунав з ями його стогін, відганяючи молящих від мечеті. Так і стала тоді мечеть будинком прокляття.

В крайньому кутку будинку врізалися в мох залізні ковані двері. Вони вели через підземний хід на башту. Сто тридцять шість крутих сходинок в тісному дуплі

башти виводили на площадку її відкритої верхівки. А з неї, справді, відкривався безмежний, манливий простір.

Після Бесси до башти було замкнено другого державного злочинця. Його засуджено на смерть, і судді винайшли найгостріший засіб карання. З околишніх лісів та гір назбирали в мурована яму найлютіших гадюк. На дні ями утворилася неймовірно страшна й гидотна потвора, що тільки шелестом луски та зміїним сичанням доводила до божевілля.

Але... засудженого не стало в башті. Щоправда, ковані двері були не замкнені, та сторожі запевняють, що всі три дні вони он як пильнували коло цих дверей. Злочинець зник. І мусив один сторож під присягою признатись, що він бачив, як засуджений виліз на верхівку башти і в глупу північ розправив руки, як крила, і полетів...

Легенда ця так і лишилася провідною для тисяч засуджених протягом віків. Їх кидали до тієї мурованої ями з гадюками, а із зростом культури — зростала технічна озброєність людства, змінювалися засоби кари. Яму замінили сокирою, сокиру — вішальницею, потім кулею з найновішого карабіна, і, нарешті, влада встановила над ямою подарунок цивілізованої країни — електричне крісло.

На стінах, по зеленому моху, гадюками звивалися товсті електричні жили. Блискучі, нікельовані частини крісла вкривалися найкращими оксамитами з королівських фабрик. Крісло стояло, як гордий пам'ятник, що вінчав панування імперської влади в колоніальних країнах.

За будинком кари збудовано нові будівлі для сторожів, механіків та коменданта, а поруч з ними і високовольтну електростанцію.

Історія башти довга й заплутана. Легенди переходили в традиції й ставали непорушним законом. За прикладом того засудженого, що полетів від гадючої кари, у всі тисячоліття засуджені не чекали, доки їх скарають. Виробились дивовижні звичаї на башті. Засудженого впихали за ковані залізні двері, і, маючи в темряві тільки один хід — на башту, він вилазив наверх. Хоч хвилина волі...

Сторожі обачно запитують, чи знає він легенду про башту. Вгорі, на волі, родиться упертість: умерти, так краще власною смертю, аніж бути скараним. Може, коли й були такі фанатики, що вірили в можливість поле-

тіти і врятуватися від кари. Та вдосвіта сторожа не дивувалася, що засудженого в башті не було. Його знівечений труп вони напевне знаходили ранком коло башти, на камінні. За тисячоліття це стало законом і для засуджених, і для суддів. Вимощений круг башти мармур з білого зробився червоний, напоєний кров'ю.

Така була страшна традиція. Засуджений, якого живим знаходили вдосвіта в башті, дивував усю країну. Про це захопливо писали газети, шушукалися в казармах, на вулицях. У башті таке явище ламало життєві норми, а для засудженого було неймовірною ганьбою.

VII

І в хроніці XX сторіччя історія Альвадори повторювалася. Державних злочинців «високої марки» неодмінно «карають баштою», як звучить найсуворіший параграф судового кодексу Альвадори.

Наших героїв теж чекає ця жахлива доля. Поки що їх тільки заарештовано і ведеться нудне й безконечно довге слідство. Їх хапали в усіх містах і селах Альвадори. Найменш підозрілих після допиту або випускали зовсім, або, на всякий випадок, розстрілювали десь за містом. Зате проводирів, комуністів, яких уже кілька літ тримала влада на пильнім оці, тільки їх у найсуворіших обставинах надсилалося до столиці Альвадори, до верховного державного суду.

Долл по праву займав серед заарештованих перше місце. Тим, що він тубілець-комуніст, він посилював свою «провинність», і влада особливо суворо ставилася до його охорони та слідства. З першого дня арешту його посаджено в одиночку, і протягом восьми місяців до суду він сидів, не знаючи, що поруч з ним, у таких же одиночках, сидять його товариші, може, і добре йому знайомі. Ще до арешту він знав, що його новий знайомий, робітник з канатної фабрики — Абу-Разем, не захотів іти із зброєю в руках проти червоних повстанців. Скільки не розпитувався в своїх сторожів, як не домагався зістукатися з сусідами по камерах-одиночках, нічого не пощастило взнати.

За кілька день після арешту до Долла зайшов піпмісіонер. Побачивши попа, Долл відчув, як рушиться під ним камінна підлога тюрми, як тьмяно, чорно стало йому в очах. Адже кому в Альвадорі не відомо, що заздалегідь приречених на смерть тубільців віддано на відкуп

місіонерському товариству християнських попів. Вони мають до самого суду підготовляти душу колишнього браміна чи мусульманина перейти життєвий рубікон і потрапити в «царство боже» вірним християнином, католиком. Влада з цього мала ще й ту користь, що такий християнин перед самим судом починає каятись у «гріхах» і виказувати своїх однодумців.

Долл прекрасно це знав. Значить, смерть? Виходить, ще кілька місяців слідства, і йому лишається єдине — це розважатися з оцим місіонером душеспасенними розмовами, щоб «спокійніше» прийняти смерть.

Так, це прийшов до нього представник смерті.

— Рабе божий! Так прекрасно, що ти знаєш культурну мову цивілізованої країни. Ми зможемо поговорити...

— Нема про що говорити, отче святий.

Долла опанувала невиразна якась рішучість. Йому зрозуміло, що смерть уже для нього забезпечена — він умре. Так чому ж у ці дні, доки ще живий, він не може протестувати, заперечувати, знущатися з цього хитрого попа? Умирати, так не смирним телям на різниці...

— Забирайся, отче, звідси і не псуй мені настрою,— додав Долл після паузи, ледве стримуючи лють.

Та «отець» не здавався так просто. Хіба в його практиці з першим так починається? Всі вони фанатики своєї релігії чи переконань, і довести їм їх помилку доводиться терпінням і упертістю.

— Гординя й безвір'я говорять твоїми вустами, рабе божий.

Чого йому треба від приреченого? Невже, як садист, він хоче мати насолоду повтішатися муками смертника за ці кілька місяців до офіціального оголошення, що Долл таки вмре.

— Що ви від мене хочете? Так, я знаю добре і вашу мову. Але переконайтеся хоч тим фактом, що ви з мене нічого не візьмете. Давайте говорити по совісті: я вже вмру, то для чого вам морочити голову і собі, і мені. Адже вам відомо, що комуністи — войовничі безвірники, а я ж — комуніст. Треба сподіватися, що ви хочете полегшити мої страждання,— я вітаю такі ваші наміри. Але перехрещувати мене в іншу віру, коли я вже ніякої не маю, абсолютно зайві сподівання.

— Наш орден хоче одного: бути друзями страждущих, у темницях заточених.

— Друзями? — перебив Долл, щось вирішивши.

— Так, смиренними друзями.

— Гаразд. То я вас прошу, не чіпляйтеся до мене із своїми релігіями, бо полаємося. Шукайте собі інших пацієнтів, а мене лишіть. Хоч я... власне, не маю жодних намірів з людьми заїдатися. Коли ви щира, так би мовити, людина... і зможете розділити, пом'якшити моє становище... Прошу вас як... «друга».

Місіонер оживився. Відчуваючи іронію в тоні розмови, він з практики знав, що, коли людина дається на розмову, з нею можна діло мати. Він увесь увага, він справді друг і навіть іронії не хоче помічати. Тільки чого ж, чого хоче ця скорботна заблудша душа?

— Приносьте мені читати книжки, хоч і вашою мовою. Тільки... не релігійні. Жодного релігійного слова.

VIII

Ранком другого дня прийшов місіонер з хитрими думками. Поруч требника він тримав під рукою ще якусь товсту книжку.

«Біблія,— подумав Долл і подивився на попа довгим, презирливим поглядом.— Друга знайшов, коли він піп...»

— Друже мій, смиренний брате. Ну, як ця ніч, після нашої розмови?

— Однаково.— Долл показав пальцем попові на товсту книжку і, ледве стримуючи ненависть, попередив: — Майте на увазі, що тією біблією я можу й голову розбити... у всякім разі — свою. Але читати я її не буду.

Місіонер усміхнувся.

— Я приніс тобі книгу, як обіцяв, але не біблію. Я добре пам'ятаю нашу умову — жодного релігійного слова. Хіба є така на світі книга, крім, може, цієї? Адже ж і ваші соціалістичні книжки мають ці слова, бодай засуджуючи їх... Наше братство може запропонувати тобі тільки цю.

Домініканець витяг з-під руки й подав Доллові важку, в шкіряних палітурках, книгу найновішого лозаннського видання.

— «Вищий математичний аналіз»,— голосно прочитав Долл заголовок книжки, і ще більше презирство відбилося в нього на лиці.

— Я ж не професор з Калькутти. Це по-дружньому так починаєте знущатися? — і, ледве стримуючи гнів,

повернув ту книжку попові. Місіонер вагався, брати чи не брати назад книжку.

— Співчуваю, рабе божий, але тільки цю або...— він брався рукою за другу книжку в себе під пахвою,— або...

— О ні. Тільки не біблію... Давайте.— Долл вирвав у домініканця «Аналіз», кинув його на свої нари і так подивився приязно на попа, що той в ту ж мить пірнув у двері, навіть не зробивши Доллові хоч повітряного благословення, як звичайно. Але він був радий, він свого досяг. Так і було вирішено. Дати цьому заклятому безвірникові саме вищу математику, щоб, зневірившись у такому читанні, він таки взявся за біблію.

І дні за днями поринали в упертій боротьбі цих двох «друзів». Як годинниковий маятник, щодня, в точну годину, з'являвся домініканець і протягом довгих восьми місяців переконувався, що Долл не зневірюється в математиці, не повертає її, а, як зголоднілий їжу, ковтає ті складні й справді абсолютно безрелігійні знання.

За кілька день перед судом Долл зустрів свого місіонера — «друга» — привітною посмішкою. Стіни камери було списано цвяхом з нар, наскільки міг сягати людський зріст. Найскладніші математичні формули вкривали ті стіни, неначе віки тримали в цій камері збожеволілих Коші, Лагранжа, Фредгольма, Ейлера...

— Ну, дякую, отче... Придумано справді геніально. Та я радий, що попи промазали. Ви гадали, що я таки заміняю математику на біблію. Ну, признайтеся, праведний отче, чекали?

— У тебе, нещасний, зараз настрій не перед добром.

— Настрій?.. Я тільки шкодую, що слідство вже закінчено. Я міг би напам'ять переказати найскладніші теореми, я зрозумів логіку формул, я дисциплінував мозок. Ах, як жаль...

— Чого? — похопився місіонер, не гублячи останньої надії.

— Ці знання прийшли трохи запізно.

IX

Тільки п'ять комуністів приведено на суд. Долл упізнав своїх товаришів, і стало боляче. Вони потрапили сюди за непримиренну боротьбу з колоніальним режимом, за те, що допомагали Доллові міцно вкорінювати в

робітничі й селянські голови соціально-визвольні комуністичні ідеї. Ці кращі сили краю приречені на смерть.

Влада вміло вибрала. Що зробила вона з рештою заарештованих — невідомо, але цих п'ятьох вона вирішила показати ще й на суді, познущатися й, заробивши на цьому політичний капітал, ганебно скарати в башті Сулеймана.

На суді багато говорилося відомих обвинувачень комунізмові, брехливих вигадок, але там же було мимоволі сказано, що комуністичний рух погрожує повалити капіталістичний лад. Цей лад остільки ненависний трудящим Альвадори, що свідчення суду відіграло агітаційну роль. Комуністи — за повалення влади іноземних і вітчизняних гнобителів трудящого люду!

Судді підкреслено брутально поводилися з цими «злочинцями», як з тубільцями, бидлом, півлюдьми, бо судом невидимо керував сам віце-король Альвадори.

І оцих п'ятьох проводирів комунізму в Альвадорі засудили на смерть, на «кару баштою».

Закон традиції башти Сулеймана грізною марою входив у силу.

Засуджених відправлено того ж вечора за столицю, на перехрестя восьми доріг, і посаджено за ковані залізні двері, в будинкові башти Сулеймана. Тисячосвічкові електричні бра сліпили світлом очі. Розкриті оксамитові покривала урочисто відтіняли королівський блиск нікельованих поручнів, керм та контактів крісла, конденсуючи в них всю міць і зненависть хазяїв до цих засуджених. Вони гордо проходили, мружачи очі від сліпучої електрики, вони не відверталися перелякано від цього культурного страховища, подарованого країні. А Долл навіть спинився з цікавості до цього практичного прояву найскладніших математичних формул електричної енергії, так завчених ним за вісім місяців.

За залізними дверима морок і відчай. Чули, як офіцер імперської армії за щось нагримав на солдатів, сам запирав засуви й віддалявся з ключами, як ляскали вмикачі, гасячи сліпучу електрику в будинкові.

Скільки не бийся головою в ці кам'яні стіни, в ці ковані двері,— волі собі не здобудеш. Вони навіть не дзвенять, а тільки гупають, і цей глухий звук губиться тут, у камінному мішку, як у домовині. А тисячолітня історія цього підземелля свердлить мозок тут, у темряві, з болючою настирливістю. Голови цих п'ятьох напружувалися,

щоб забути страхіття історії, але ж... досидівши тут, під дверима, до ранку, вони мусили переконатися в жахній дійсності.

— Ні, на крісло не сядемо. Краще власна смерть з башти, об камінь... аніж ця ганьба.

І, захлинаючись підземним повітрям, вони полізли по крутих східцях угору, збиваючи в темряві коліна, руки... Вже перед останніми східцями, коли серця ладні були вискочити з грудей або стиснутим повітрям вибухнути груди, засуджені почули стогін. Щось вовтузилося нагорі й стогнало.

Останнім зусиллям дістався Долл верхівки башти.

Який прекрасний світ!

Ну, що може дорівнятися до тієї жаги жити, якою охоплюється істота тут, «під самим небом», над усією квітучо-прекрасною Альвадорою? Десь з-за гір, із-за лісів має зійти сповнений нічної величі місяць. Уже зажеврілося небо, одкололося від ламаних і загадкових контурів гір. І блякли навкруги зірки. Прохолоджене вечірнє повітря поллялося в легені, запалило кров, і вона з неймовірною силою забуяла — жити!

О, це не перейдена ще ніким кара. Тепер зрозуміло, чому віки не пам'ятають, щоб з верхівки башти забирали засудженого на кару. Тільки той, що лишився там, біля залізних дверей, безпорадно б'ючи в їх мертві ребра, тільки він потрапляв до рук катів. А той, хто добирався на останню приступку башти, хто ковтнув перший подих цього благословенного повітря, того знаходили на ранок під баштою...

Така невмолима логіка тисячолітньої традиції.

Ледве вміщалися на тісному колі верхівки башти. Під ногами лежала й стогнала напівмертва людина, друга, вимучена, сиділа поруч.

— Він так молив допомогти йому викинутися з башти, щоб не сідати в те крісло,— стримуючи голос, промовив той, що сидів.

Долл упізнав голос. Тільки мить одну шукав у себе в пам'яті хазяїна того голосу й знайшов.

— Абу-Разем?

— Так... Це я. А...

І схопився на ноги.

Але це ще додало нових мук до його страждань. Тут, перед самими дверима смерті, здибатися з людьми, яких знаєш, яким вірував і слугував їх науці аж до цієї баш-

ти. Яка це мука, яка це мука! Він одинак, але ж мав свої плани життя, у нього була й любов. Вона єдина виряджала його до війська, вона ж відвідала його, смертника, в тюрмі. У нього не стає сили, він так хоче жити й вимагає неможливого:

— Ну, врятуйте ж! А-ах, прокляття! Невже немає порятунку, Долл??! Я ж не тільки вірив тобі,— я певний, що комуністи, як і їхні ідеї, невмирущі. А сам мушу вмерти? Не може цього бути, Долл! Чи не ти, чи не комуністи вчили нас про солідарність робочого класу? Я сам навчав того своїх однополчан. І де ж вони, де порятунок? О прокляття...

Абу-Разем скреготів зубами, от-от заплаче, розпалений жагою життя. А яким чудовим здається життя з цієї площадки прощання з самим собою...

X

Уже світання просилося в ночі. Місяць стояв над самою верхівкою башти, як шуліка, заглядаючи в її підземелля, в її жахну історію.

В будинкові кари знов засвітилася сліпуча електрика. Крісло запалало своїми нікельованими поручнями, і два механіки в чорних костюмах були готові проробити свою смертоносну роботу, коли б засуджені сиділи за кованими залізними дверима. В цей ранок буде багато роботи.

Адже ж ще не було випадку, щоб на ніч засаджували за двері більше двох-трьох засуджених. Цю ніч їх аж семеро за тими дверима.

Офіцер всю ніч тривожився. Звечора хотів завбачливо познімати з варти колишніх Абу-Раземових однополчан. І не знімав, боячись слави боягуза. Солдати чітко рапортували йому, повертаючись з вартування. Придивлявся до механіків коло крісла — адже всі ці люди жили якийсь час тут разом з однополчанами Абу-Разема, вони мають можливість заходити до башти в ліпшу хвилину... Навіть здалося, що й шепталися в цю ніч вони більше, аніж звичайно, йдучи в зміну на варту...

Офіцер сам відкрив двері й пропустив двох солдатів, щоб узяти першого на кару. Цим солдатам не первина. Отак заходять вони за скрипливі двері, присвічують у коридорі підземелля й не знаходять засуджених, лізуть по ста тридцяти шести східцях угору, щоб переконатися, що на останній зверху нікого нема.

Нема, і це не дивувало. Так споконвіків було, так і зараз. Подивляться, зітхнуть свіжим ранковим повітрям зверху, спустяться до офіцера й урочисто сповістять його, що засуджених нема.

Перше здивування солдатів. Карний злочинець, якого звечора вкинуто сюди побитим до півсмерті, міг, може, і видертися нагору, але викинутися за борт — у нього сили не стало б.

— Ну, допомогли ті, друзі народу...— з'єхидничав офіцер.

Не кваплячись, знов замикали ковані двері. Механіки накривали оксамитовими чохлами крісло й гасили електрику. Адже кожен раз так буває: засудженого в башті нема, значить, робити їм нічого. Засуджені самі подбали про свою смерть.

А біля башти лежав тільки один труп — карного злочинця. Цілісінький, не зім'ятий, ніби його обережненько тут поклала жаліслива рука.

Не діставало шести трупів на камені...

Офіцер псом ускочив у башту. Він не довіряє солдатам, сам здерся нагору, в очах почорніло від напруги. Сонце ось-ось вирветься з-за гір, обкутає своїм полум'ям блискучий мармур башти. Засуджених нема.

Знов униз, як збожеволілий, збігає офіцер.

Засуджених не стало, ніби повітрям свіжим зійшли під сонце. Тільки мертвий карний лежав нерухомо, обережно покладений жалісливою рукою поруч башти.

XI

Історія не пам'ятає другого подібного випадку. Був один злочинець, що полетів з башти. Але ж то було в часи чудес. Нехай тоді ще могли люди літати.

Подія ця збудоражила обидві влади. Особливо занепокоївся віце-король. Він зовсім не припускав нічого чудесного. З рапорту вартового ад'ютанта він зрозумів, що втекли найнебезпечніші для держави «злочинці» — п'ятеро проводирів комуністів. З ними втік і тубілець — солдат Абу-Разем, що збунтував полк, що перший зламав непорушність військових законів.

Та чи слід сушити голову над тим, як утекли засуджені на смерть?

— Хто комендант башти?

— Капітан гвардії його величності сер Уеддінг.

— А команда охорони?

— Команда? Команда... є й тубільці з розформованого полку.

— Бунтівники, загітовані Абу-Раземом?

Ну, а далі ж усе ясно, як на долоні: ще віце-король не вимовив останнього слова, як десятьох солдатів-тубільців, недавно надісланих комендантові серу Уеддінгові, було наказано заарештувати. Того мало, що не всі вони в цю ніч були в караульній зміні, що ключі від залізних дверей переховуються за традицією в самого коменданта тощо. Все це тільки формальні моменти. Суть же була страшна для влади. Комуністи не те що не покарані на електричнім кріслі, а ще й насміялися і з охорони, і з суду його величності.

Десять тубільних солдатів, полкових товаришів Абу-Разема, посаджено до військової тюрми і справу передано тому самому воєнно-польовому судові, який недавно засудив на електричне крісло й Абу-Разема.

Але ж у країні не тільки польові суди, не тільки віце-королі, не тільки влада. Альвадора має численний пролетаріат, який може мати свою думку. В Альвадорі є збідніле селянство, пастухи, що можуть повставати.

Знов запалали повстання, страйки. Страйкарі столиці Альвадори перші виставили, крім інших вимог, і політичну вимогу: звільнення невинних десяти солдатів, що їх заарештовано й віддано польовому судові за втечу з башти засуджених на смерть комуністів.

Чи слід спинятися на ролі профспілкового керівництва в буржуазних країнах? Досить того, що воно в столиці Альвадори погодилося розпустити страйковий комітет, діставши від влади запевнення, що заарештованих будуть судити, і коли буде доведено, що вони невинні, їх звільнять.

Легко сказати: коли буде доведено їх невинність, а спробуй довести. Буржуазний суд і не гадає доводити це. Досить факту, що вони сидять уже у військовій бастілії. Кому ж треба, нехай доводить їх невинність.

Та і хто буде її доводити у країні, тероризованій військовою владою? Всякого, хто насмілиться виступити на захист заарештованих солдатів, обвинуватять у прихильності до комунізму, до повстанців. Адже повстанці теж висувають на своїх гаслах вимогу звільнення цих солдатів.

Міжнародний пролетаріат відгукнувся на події в Аль-

вадорі. В передових країнах утворилися комітети врятування невинних альвадорських солдатів. Комітети МОДРу послали своїх представників у ці комітети. Вони називалися КОВНАС (комітети врятування невинних альвадорських солдатів), і ця назва стала гаслом революційної боротьби проти фашистської вояччини, проти беззаконня й сваволі.

І як не намагалася альвадорська влада цю справу приховати в анналах кабінетних вирішень, її доводилося виносити на прилюдний суд, довелося допустити втручання в судовий розгляд і правозахисників-юристів.

Втікачів не було чути ніде. Що новий вибух повстань керувався комуністами, це влада знала. Серед проводирів значилися зовсім нові імена, але імен утікачів серед них не було. Як не випитувала влада в полонених повстанців — вони категорично відкидали припущення, що повстаннями керує сам Долл і його товариші. Втікачі так само загадково зникли, як зникли дев'ять місяців тому повстанці. Жодним словом, чуткою ніде ніщо не відгукнулося, не нагадало, де вони, куди поділися. Та й розвідка за кордонами Альвадори теж не знайшла ніяких слідів, не виявила ніяких натяків на ці імена серед революційних емігрантів кількох країн.

Владу навіть почала тішити думка, що вони десь загинули. В башту таємно посилали спеціальну комісію, чи не закопалися часом засуджені десь у мармур. Та ні. Мармур покладено фінікійськими майстрами сумлінно, і жодна плаха ще з часів Соломона не ворухнулася на своїм місці.

І юристові Бен-Дархану, що вже кілька часу жив за межами Альвадори як політично ненадійний, було, нарешті, дозволено взяти на себе прилюдний захист десяти солдатів.

Становище Бен-Дархана було незавидне. З одного боку, він політемігрант-альвадорець, допущений у свою країну тільки з ласки влади, тому з тієї ласки може бути й заарештований. З другого боку, ця справа була такою темною, як морський глиб. Такі прозорі самі по собі морські води й така непросякненна темінь на дні.

Що солдати невинні — це випливало з численних і вірогідних матеріалів справи, і їх виправдання було ділом революційної честі для Бен-Дархана. Але також безсумнівним стало, після знайомства з справою, що довести цю невиновність зможуть тільки самі втікачі.

То й як же бути? Розшукати втікачів десь у запіллі Альвадори, серед повстанців, і ціною їхнього життя врятувати цих невинних? Адже як інакше можна дістати їхні переконливі свідчення?

Представники воєнно-польового суду, представники влади, вся буржуазна преса світу одверто сміялися з комітету врятування та того уповноваженого юриста Бен-Дархана. А термін суду наближався, і з ним віддалялася можливість урятувати приречених на смерть невинних солдатів.

Бен-Дархан насмілився й оголосив у місцевій і світовій пресі відозву до втікачів, у якій просив в ім'я спасіння життя невинних, в ім'я класової справедливості допомогти з'ясувати факт утечі.

Сам він говорив з кожним зокрема солдатом, які вартували й не вартували в ту ніч. Говорив з механіками електричного крісла і навіть з сером Уеддінгом. Можливість співучасті солдат у втечі Долла та його друзів абсолютно відпадала з цих свідчень. Але вони не могли жодним словом, натяком висвітлити таємницю втечі, і це створювало цілковиту неможливість виправдати їх.

Уже Бен-Дархан відчував у тоні преси нотки, що зазіхали на недоторканість його особи. Його ось-ось можуть заарештувати й, може, разом з тими солдатами послати на кару. Та справа набрала остільки гостро політичного характеру міжнародного значення, що він ризикував собою для діла...

XII

І нарешті день суду.

Палац на центральному майдані в столиці Альвадори за три дні до дня суду оточили імперським військом й нікого ні туди, ні звідти не випускали без перепустки відповідного бюро. Спеціально було перевірено всі телефонні, електричні дроти й зовсім знято радіоустановки в палаці, щоб унеможливити безконтрольну інформацію про хід судового розбору.

Була пізня осінь, найблагодатніша пора для Альвадори. Сонячна спека остільки на цей час зменшилася, що давала можливість хоч і весь день перебувати на вулиці. В день суду на вулицях, біля майдану, де починалося судилище, збирався натовпами люд. Ні вговоряння, ані погрози не допомагали.

Довелося оголосити, що про хід судового розбору що-

години будуть сповіщати порайонно, в місті, вивішуючи світлові бюлетені.

А на суді, власне, й розбирати не було чого. Судове обвинувачення формулювалося досить просто: десятеро тубільців-солдатів служили в полку з Абу-Раземом. Сам він виявився революціонером, відмовився збройно виступати проти червоних повстанців. Як друзі Абу-Разема ці солдати, певне, знайшли засоби допомогти йому втекти, а з ним і п'ятьом проводирям комунізму в Альвадорі. Адже це Абу-Разем розводив на суді теорію про збереження проводирів комунізму: «...для революції вигідніша втеча проводиря з рук класово-ворожого закону, аніж його геройська смерть. Втікши, він лишається реальною силою для переможного руху революції, а геройською смертю заслуговує тільки славу у нащадків...»

Оце і все обвинувачення. Застенографовані допити обвинувачених і свідків нічого не додавали й не змінювали офіціальної думки.

Не допомогли й виставлені Бен-Дарханом докази, що не всі обвинувачені в цю ніч були при варті. Адже встановлено, що вони аж до ранку спали в приміщенні варти саме в час, коли засуджені на смерть комуністи були приведені в башту.

Але ж вони могли заготовити втечу раніш. Вони могли підібрати ключі й підготувати співучасників утечі ще тоді, коли «злочинці» сиділи і чекали суду. Ймовірність такої теорії доводилася прикладами з багатющої судової практики капіталістичних судів. Факту, що ці солдати були друзями Абу-Разема, ніхто не заперечив, навіть самі обвинувачені.

Суд, нарешті, пішов уже на нараду, щоб винести смертний вирок, як Бен-Дарханові кур'єр негайної авіапошти подав термінового пакунка. Наскоро прочитавши його, Бен-Дархан закричав, порушуючи всякі судові норми такого відповідального державного суду:

— Докази, докази! Вони невинні... врятовані!

Суд майже закінчив уже редакцію судового рішення, як змушений був ще раз спинитися на нових доказах громадського захисту.

Бен-Дархан дістав зізнання втікачів, лист, у якому до дрібниць було описано деталі втечі. Листа засвідчено нотаріальною конторою й комітетом урятування в одній з великих держав...

І слово для захисту вдруге мав Бен-Дархан. Підба-

дьорений успіхом, свідомістю своєї правоти, тепер так наочно доведеної, Бен-Дархан зробив блискучий експромт-виступ. З завмиранням серця чекали присутні в суді — і публіка, і обвинувачені, і навіть сам суд — дізнатися, як же утікали засуджені комуністи з башти...

Оповідав лист зі слів Долла, засвідчених юристами Альвадори. Вони добре знаються на законодавстві країни, довірили свої імена міжнародному комітетові, який урочисто ручився за їх перебування на території Альвадори:

«...Долл не марнував часу в тюрмі, за вісім місяців до суду вивчив вищу математику. Настирливі місіонери, що прагнули спротивити йому цю науку й замінити її біблією,—домоглися контрнастирливості, і Долл переміг. Він осягнув таємниці математичних істин, якими обгрунтовано все життя.

А коли їх, роздягнених до білизни, впустили в башту й змушували чекати смерті саме там, де так гостро приворожує життя, коли Абу-Раземів відчай і домагання вже набирали характеру розпачу, він, Долл, вирішив...

У голові виникла точна формула кільця, що охопило б башту, охопило б її кругле, обшліфоване мармурове тіло міцними обіймами. Адже в першій-ліпшій точці башти можна надіти таке кільце, з якого завгодно матеріалу. Башта має форму ледве помітного конуса, що розширявся донизу. Навіть невеликою силою стягнене кільце буде лежати в тому місці, де його положать, затримане законним розширенням вниз кожної наступної точки обводу башти.

В даному разі за матеріал для кільця Долл мав тільки руки шістьох засуджених на смерть.

Смерть мала прийти за три години. Розрахунки його довели, що нормальні людські м'язи здатні витримати вагу лише шести чоловік. Більше шести людей, зчеплених за руки, неминуче мали розірватися вагою власних тіл.

І раптом утруднення. Переріз башти зверху досить вільно охопили, взявшись за руки, шість засуджених. Але ж вона має конус. Уже висіли п'ять чоловік на шліфованих боках башти, тримаючи міцно один одного за руки, тільки сам Долл тримався ще за верхній край башти. До його рук з обох боків припаялися товариші, й вага шести тіл катастрофічно давала себе почувати.

Але ж конус. Їх рук ледве стане на три чверті височини башти. Далі переріз остільки поширшає, що рук не стане, і вони неминуче мусять загинути...

З якими неймовірними зусиллями довелося видиратися на верх башти. Долл, витягшись руками й перехилившись тілом у башту, зачепився, тоді своїми руками повитягав товаришів з обох боків, доки вони могли самі вхопитися за край башти...

В башті був сьомий чоловік. Він уже ледве стогнав і все ще шепотів прохання викинути його за борт, щоб не вмирати йому на кріслі. Адже однаково йому смерть.

Розрахунки доводили, що вага сьомого чоловіка вже сягає за небезпечні межі інтегральної формули кільця з людських рук. Але хіба тут будеш вибирати.

Вся надія на надлюдське напруження м'язів робочих рук. Особливо ж надійні були руки самого Долла. На те ж він і «довгорукий».

Умираючого карного злочинця взяли з собою в «кільце порятунку».

...А коли ноги засуджених були на мармуровій підлозі, руки ледве-ледве вже тримали «кільце». Вони здерев'яніли, обвід башти був уже ширшим, ніж можна було охопити найдовшими руками.

Та пальці ніг найвищого Абу-Разема вже вперлися в мармур підлоги.

— Врятовані...— прошепотів він так, що ніби й земля з баштою загойдалися від того шепоту...

М'язи цих семи були міцніші за технічно прийняті в світовій техніці норми міцності людських м'язів. Тільки карний на половині башти вмер, і коли втікачі стали на ноги, то він уже починав дубіти.

Його обережно поклали вдячні втікачі...»

— Не може цього бути! — запротестував голова суду.

Бен-Дархан переможно перечекав цей протест.

— Але ж тут є ствердження правильності математичних розрахунків від професорської математичної експертизи з відомих університетів, з світовими іменами. Їм не можна не довіряти!

— Не може бути! Не може цього бути! — вже істерично й зле вигукував голова суду, виходячи знов на нараду.

XIII

Того ж вечора, як тільки засвітилися перші зірки на небі, десять солдатів-тубільців було доставлено на кару електричним кріслом згідно ухвали суду. Традиції зла-

мано, і їх у башту не посаджено, а просто з суду на крісло.

Робітники столичної електростанції у відповідь на ухвалу суду оголосили страйк, і вся столиця вмить потонула в темряві.

— Не може цього бути! — лунали істерично люті вигуки голови суду.

А на ранок, де була башта Сулеймана, стало порожньо. На тому самому місці не стало за ніч жодного каменя, вони були звезені за ліс, у прірву. Башту зруйновано. Колючим дротом старанно обнесено будинок з кріслом.

Того ж ранку стало відомо, що Бен-Дархан із зали суду не виходив і невідомо куди зник... Влада через пресу пояснила це дивне зникнення... страйками робітників та цілковитою темрявою в приміщеннях суду. Десять же солдатів-тубільців, засуджених на смерть, втекли до повстанців у гори, захопивши з собою одного механіка й двох вартових. А в місті з'явилися комуністичні відозви до народу за підписами Долла та його товаришів...

1933

РАДІОБІЛЬШОВИКИ

В Німеччині творилися страшні діла. Шаленіли політичні пристрасті фашизму, підпалювався рейхстаг і розпалювався кривавий терор проти комуністів, переслідувались прогресивні вчені і заповнялися радіохвилі тваринним голосом та людоненависним ім'ям Геббельса. Серед усього цього несподівано сталася ще одна подія, а з нею залунало й зовсім випадкове ім'я Карла Таубера.

Хто такий Карл Таубер, просто цікаво знати. Серед зойків і стогону катованих робітників Німеччини, серед фашистського галасу про збереження чистоти німецької нації пролунало це ім'я, як вістка про нескореність, про гостру боротьбу пролетаріату з силами реакції.

Карл Таубер теж став безробітним. В цю пору такий факт нікого не дивував. Його, найкращого радіомайстра з цеху радіоприладдя у Вертгейма, звільнили, щоправда, останнім. Але звільнили, промимривши для форми, що звільняють за відмову перекваліфікуватися. Цех ладнався до виробництва речей військового характеру, і Карлові треба було зайти до обер-лейтенанта Гейнеса, дати

йому зобов'язання вірності «новому порядку» в Німеччині та згодитися працювати за вісімнадцять марок на тиждень. Заробляючи протягом трьох років у того ж Вертгейма тридцять одну марку без зобов'язання на вірність, Карл Таубер не вбачав ніякого резону ламати традицію й переходити на вісімнадцять марок. До комуністів не належав, походженням — берлінський німець, тому не мав причин остерігатися обер-лейтенанта і зайти до нього не схотів.

Це була звичайна людина. Живуть вони з Анель уже одинадцять років, мають троє дітей і в теорію так званої арійської раси (надто модерна й ніби достатня гарантія дотримання вірності «новому порядкові») обоє не вірять. Обтяжений дрібною дітворою, Карл своєю роботою й поведінкою в цеху не давав ніякого права ні старшому майстрові, ні інженерові-конструкторові й начальникові цеху фон Бределю вважати його ледарем або неуком у своїй професії. Найновіші конструктивні зміни фон Бределя Карл засвоював на ходу, без найменшої затримки виробничого процесу, і це давало можливість Вертгеймові конкурувати новизною продукції з найсолідніші фірмами.

Маючи незмінно тридцять одну марку тижневого заробітку, Карл сподівався, що його викинуть з цього підприємства тільки тоді, як воно припинить своє існування. Чи воно припинить його коли-небудь, це не було для Карла проблемою дня, бо інерція постійної тридцять однієї марки збивала з таких думок. І він сумлінно працював навіть тоді, коли з підприємства забирали активніших робітників, причетних чи не причетних до будинку Карла Лібкнехта. Куди їх забирали, для чого — все це не було таємницею навіть у Вертгейма на підприємстві, де більше наглядачів, ніж робітників.

Уся промисловість Німеччини навперебій кинулася на «стійкіше» виробництво найновішої воєнної апаратури. Досконалі вертгеймівські радіоапарати почали все більше й довше застоюватися в крамницях, бо продукція з маркою «Маузер» дедалі більше ставала популярною в країні.

І Вертгейм вирішив теж перейти на стійкіше виробництво.

Аж дома, на Остенштрасе, Карл достатньо зрозумів, що з ним сталося. Його викинуто на вулицю, як викинуто Кюнца, Лізберга, Штейна.

І має тепер думати щодня про те, як влаштувати завтрашній день для своєї чималої сім'ї.

Та він, добрий радіомайстер, тішив себе певністю, що не буде гуляти безробітний. Зрештою, йому тільки треба мобілізувати замовників, привернути їх своєю вправною роботою, щоб перечасувати. Не можуть же вічно триматися ці модерні «порядки», якось, напевне, зміняться обставини.

Як вони зміняться, Карл не давав собі ради. Але саме твердження, що таки зміняться, він чув від Кюнца і, вірячи йому, чекав тієї зміни. Товариші ще з імперіалістичної війни, Кюнц і Лізберг, зайшли до нього в той же день, як дістали повідомлення, що й Таубер викинутий з підприємства. Соромно було цих товаришів. Відомо ж бо, Карл держався трохи осторонь від них, особливо від Кюнца. Тепер захотілося й про це їм пробачливо сказати й запевнити, що він уже не засуджує навіть їхню колишню приязнь до будинку Карла Лібкнехта. Чи був Кюнц комуністом, чи ні — Карл не знав і таки серйозно здивувався, що той після фашистського підпалу рейхстагу ховається від поліції.

Ці товариші пообіцяли прислати Тауберу замовників, надсилати зібрану ними для лагодження апаратуру, і Карл міг, висиджуючи дні й ночі, все ж заробити собі двадцять — двадцять п'ять марок на тиждень.

На початку травня 1933 року, коли ще дотлівав німецький рейхстаг, пізнього й темного вечора до Карла прийшов з радіоприймачем старий робітник, зовсім йому не знайомий.

— Мене прислав Кюнц, коли такого знаєте. Каже, майстер ви добрий.

— Кюнц? Приємно. Сідайте й показуйте, що там у вас... Стільки роботи тепер...

— Ото гірше, коли ви так переобтяжені. Нам треба терміново,— занепокоївся гість і перестав розпаковувати з газет свій радіоприймач. Карлові здалося, що замовник образився. Адже обличчя в нього немов замкнулося на замок після Карлового застереження, і по очах помітно, як опанувало його внутрішнє каяття.

— Ви, може, образилися. Я лише... для відома сказав. Та я ж не знаю навіть, що у вас за робота. Може... Дрібниця якась, і потім же... Кюнц.

Згадування про Кюнца приємно вплинуло на настрій старого. Він, ніби вирішуючи якусь складну проблему,

не зразу відповів. Чи то стерігся Анель, що проходила через кімнату, чи зважував щирість Карлових слів. І таки вирішив:

— В тім уся й халепа, що ремонт тут не простий. Я, власне, і записку маю до вас від Кюнца. Та краще на словах передам.

І підсів ближче до Карла.

Почалася тиха розмова двох незнайомих робітників. Вони намагалися найобережнішими словами сказати про суть справи, лишаючи собі можливість у кожну мить заперечити сказане, коли в тому виявилася б потреба. Бажання промацати співбесідника, не викривши себе, часом доводили то одного, то другого до стримуваної посмішки. Але трималися, приховувались, як це робили тисячі німецьких робітників і збіднілих селян у ті часи.

— Тут, до речі, й не лагодження, а маленька переробка.

— Переробка? То, може, краще новий апарат придбати? Скільки їх на полицях тепер! — Карл розумів уже, що робітник (може, разом з Кюнцом, та й не з одним Кюнцом) довго думав, раніш ніж понести саме до нього перероблять цей апарат.— Кажу, краще новий купити.

— Звісно, краще новий, хоч і цей недавнечко куплений. Та й новий тепер теж треба переробляти. Не приймає... розумієте, сили станцій.

Карл таки усміхнувся.

— Ви маєте на увазі оці неподобства, що чинить наша берлінська радіостанція із змінними хвилями?

— Ну да... Хвилі щоразу міняються і, розумієте... ми теж потроху міняємось, а апарат — він машина: як не втрутиться добрий майстер, може стояти, знаєте, за мебель — павуків плодити між лампами.

— А таке. Павук, він любить спокій, снує... Ви й інші станції слухаєте? Апарат у вас універсальний і, здається...

— Ні, ні, що ви! Це наш, тобто німецький, типу «Телефункен». А з хвилями щось у нього не виходить. Навіть Варшаву ще так-сяк бере, а вже далі ніяк не сягає.

— Тільки Варшаву? Це дивно...— Карл уже ледве тримався, щоб не сміятись.

— Да, от і ми кажемо...— все також конспіративно ствердив робітник.

— М-да-а! — протяг Карл великодумно.— Коли далі

Варшави не сягає, то що ж то за приймач? Та ще оці викрутаси берлінської радіостанції з наказу міністра пропаганди... Звісно, апарат тоді, вважай, ніби й зіпсований.

— Ну от, ви й самі, бачу, добрали ваду апарата. Кюнц мені й казав, що саме ви, товаришу Таубер,— здається, так ваше прізвище? — саме ви розумієте наші... так би мовити, смаки. Варшава, вона, звісно, інтересна, хто ж заперечує. Ну, а коли й вона набридне?

— Ще б пак! Та я вам скажу, просто образливо: маєш апарат, а... неначе тільки й світу, що в вікні. Я сам, он своїм приймачем.

— Слухаєте?

— Кого? Ви, може, думаєте...

— Ні, боронь боже, чого б це я думав, та ще й на вас? Я ж вас уперше бачу..:— Робітник аж упрів і теж ледве стримував посмішку на губах.

Карл нахилився до того цілком нового приймача й оглядав його з таким неприхованим інтересом, що, здавалося, він уперше бачить цю аж надто знайому йому універсальну конструкцію суперапарата.

— Да, звичайний «Телефункен». Заглушені хвилі... Цим тепер не візьмеш...

— І уявляєте собі — я ж не сам. Сором такий перед ними... Власне, Кюнц до мене інколи зайде. Хата велика, ну й зберуться, та й...

— Давно ви вже перестали слухати?

— Кого?..— тепер уже робітник насторожено запитав у Карла.

— Та її ж, Варшаву чи... поза Варшавою...

— Її?..— ще раз перепитав робітник, озираючись.

І обидва замовкли. Вони гаразд уже порозумілися. Карл переконався, що Кюнц має цілковиту рацію, посилаючи цей апарат саме до нього. Переробити апарат, щоб слухати Москву, незважаючи на берлінську станцію, що намагається заглушити станцію імені Комінтерну, так переробити — не всякого майстра попросиш. Накази міністра пропаганди Геббельса про заборону слухати радіостанції Радянського Союзу робили свою справу не тільки в головах фашистської поліції, вони впливали й на майстрів, далеко не прихильних до фашистської влади.

Карл зрозумів, що апарат він мусить налагодити не для цього старого робітника, що до нього «Кюнц інколи зайде». Апарат потрібен для цілого колективу перекона-

них і непохитних порушників Геббельсової, фашистської волі, і від такого усвідомлення Карл відчув гордість своїм фахом, своїми друзями. Він кине всяку найнегайнішу роботу, укладе всю свою невичерпну винахідливість і частку себе самого в цей апарат. Нехай ті, що збираються слухати переробленим ним апаратом, розуміють, що Кюнц своїх рекомендацій на вітер не розкидає.

— Так би й сказали... А то Варшава, Варшава!.. Я й справді думав, що тільки Варшава.

— Коли б же, чоловіче добрий, тільки Варшава, я б і не бідкався так. Близенький світ мені з Ельзасерштрасе теліпатися сюди проти ночі.

А на прощання таки дав записку Кюнца. Карл тут же в дверях прочитав її і тільки ще раз очима дав згоду та навздогінці кинув робітникові:

— За чотири-п'ять днів...

В записці написано рукою Кюнца:

«Карле! За роботу заплачу я, бо цей старий теж безробітний. Треба тільки зробити апарат так, щоб ним можна було широкій робітничій аудиторії слухати московські інтернаціональні радіоконцерти, оминаючи перешкоди інших станцій. Коли вправишся — зроби, а як ні, то поверни йому апарат і записку.

Привіт від товаришів.

Твій *К-ц*»

Пізно ввечері 10 травня 1933 року повертався Карл Таубер з Ельзасерштрасе додому. Майдан Берлінської Опери, проти університету, раптом запалав загравами величезного пожарища. Коли б не марш «Хорст Вессель» та старий імперський гімн, то Карл міг би подумати, що пожежа німецького рейхстагу ще й сьогодні не погашена. Вона перекидається на оперу, на університет, вона невідступно супроводить погано зіграний, але бундючно шумливий фашистський спектакль.

Майдан оточено загонами штурмовиків. Оркестри розриваються, витискуючи навперебій в повітря то марш «Вессель», то гімн. Звуки оркестрів переривалися очманілими криками штурмовиків. Карл потрапив у хвилі демонстрантів і, живосилом перенесений через увесь майдан, намагався бодай за мармур монументів затриматися й вирватися з юрби екзальтованих штурмовиків.

І зрозумів. Карл Таубер не був великим прихильником книжки, але коли побачив, що робиться тут, на майдані,— жахнувся. Глибина людської мерзотності втратила свою міру. Карл Таубер зрозумів тепер завзяття Кюнцових товаришів, які хочуть наперекір гітлеризмові таки слухати московську радіостанцію. Це була ідейна потреба збереження класових сил, це була культурна потреба на фоні оцього варваризму й люті.

На майдані палали книжки «не німецького характеру», як сповіщали вечірні бюлетені й офіціальні повідомлення міністра пропаганди. Він оце так провадив пропаганду проти марксизму, спалюючи в першу чергу надбання культури прогресивного людства, зібрані в бібліотеках Берліна. Він нищив на вогнищах мисль, що, палаючи в умах кращих синів людства, гріла, будила кращі поривання, плекала надії...

— Ми не є й не хочемо бути країною Гете,— почув Карл чийсь пискливий, істеричний викрик з репродукторів майдану.

Радіомайстер побачив картину, надзичайно сумну, повну жахливого символу такої жалюгідної Німеччини, й незабутній акт конденсованого юродства. Тут, на майдані аутодафе, оточеному юрбами гітлерівських наймитів і поплічників, де палає багаття з книжок, тут, справді, нічого немає від Гете. Історична легенда переказує, що каліф Омар спалив знамениту Александрійську бібліотеку з такою ж немудрою логікою. Йому не треба було в інших книжках того, що вже написано в корані, і він палив такі книжки як шкідливі...

Криваво-багровим відблиском від того аутодафе освічувалися мідні постаті монумента Олександра і Вільгельма Гумбольдтів. Монумент фундатора Берлінського університету і друга поета Гете — Вільгельма фон Гумбольдта — з якоїсь дивної іронії випадку став фоном для гидотної промови і міддю резонував ті слова прокляття Гете, прокляття культурі, для якої він, Гумбольдт, жив.

«Не хочемо бути країною Гете...»

На вогні горіли книги, конденсовані думки марксистсько-ленінського розуміння світу, спалювалися книги Карла Лібкнехта, Гейне, Барбюса, Гете...

Потвора людської подоби, що так істерично пропагувала варваризм, стояла біля пам'ятника Гумбольдта, палаючи звіриною радістю «перемоги» над марксизмом. Потвору оточували десятки мікрофонів, словесна маячня

транслювалася радіостанцією Берліна, проклинаючи всіх неарійців.

«Ось чому поліція наказувала включати радіоприймачі, щоб слухати берлінську станцію...» — подумав Таубер і затаїв подих. Він згадав, що там... зараз слухають інші промови з станції імені Комінтерну. Навіть холодно стало раптом. А з репродукторів лящала істерична проповідь дикунства. Промовець будь-що намагався довести усьому світові, яку героїчну функцію історії виконує він, спалюючи книжки — надбання прогресивного людства, руйнуючи культуру, набуту народом за довгі віки існування. Він по-блюзнірському взивав це «днем національного піднесення», початком вогненного походу за нацистську «культуру». Література, театри, кіно, музика, радіо віднині оголошувалися скасованими, і «наці створять своє євангеліє мистецтва». Усе неарійське в мистецтві він засудив на згубну стихію вогню...

— Пане Геббельс! — пролунав у всі репродуктори голос.

Карл бачив, як пропхався до трибуни захеканий коричневий штурмовик. На його стурбованім лиці печать тривоги, яку клала надзвичайна подія, що своєю значністю далеко перевершувала цю, на майдані Берлінської Опери.

— Пане міністр! На розі Ельзасерштрасе... де міститься інтернаціональний студентський клуб, у квартирі робітника...

— Що?.. що?.. що сталося, прокляття, не тягни!

— Вони... Москву слухали!

— Москву? — міністр так стишив голос, що мікрофони ледве вловили це запитання переляку. І опам'ятався. Тепер виразно засичала злість у репродукторах: — Москву слухали? Скільки їх? Хто вони? Зрадники, більшовицькі агенти...

— Їх одинадцятеро, пане міністр, з кількох підприємств. Головним чином, великих підприємств, Сіменса-Шуккерта, Електричної компанії, Вольфа тощо... Апарат працює бездоганно, якийсь винахід...

— До цурки знищити!

— Єсть, зроблено! До цурки! Робітників заарештовано, один утік.

— Згноїть зрадників! Хазяїна квартири негайно в концентраційний табір... Де він апарат такий придбав?

Настрій міністрові було зіпсовано настільки, що він

і промови своєї не закінчив, кинувшись до авто серед виструнчених рядів штурмовиків. Гостра й слизька тінь від машини віхнула по натовпу. Карл провів її очима і аж тепер зрозумів, що значать слова: «Де він апарат такий придбав?» Вони захочуть знайти відповідь на це зловісне запитання.

Згадав сьогоднішній день. До четвертої години сиділи у нього Кюнц і той старий робітник, чекали закінчення. Карл поспішав і забув ізолювати зворотну проводку від «диференціонального» трансформатора, що є його власним конструктивним винаходом. Згадав тільки під час обіду і, не закінчивши його, побіг доганяти товаришів з радіоприймачем. З думки не виходили можливі докори товаришів, коли вони довідаються про таку недоробку. Чого доброго, подумають, що навмисно. Адже Таубера останнім від Вертгейма звільнено: раніш викинули комуністів, потім тих, що їм співчувають. А Карла останнім...

...В «унтергрунді», в вагонах — об'яви про «всенародне свято» спалювання «ненімецьких» книжок на майдані Берлінської Опери. На пересадці в «Галішес Тоор» поліція затримала чотирьох робітників з радіоапаратами й надіслала до штурмовиків в авто, тут же, під естакадою «унтергрунду»...

Дві години сидів у того робітника й разом з півтора десятком робітників слухав станцію імені Комінтерну. Апарат працював краще, аніж на це сподівався сам Карл Таубер...

Згадавши це в такій загрозливій для себе ситуації, Карл озирнувся навкруги і раптом пригадав, що поліцай на розі Ельзасерштрасе ніби придивлявся до радіомайстра пильніше, аніж вимагав цього державний обов'язок. Спускаючись в метро коло Фрідріхбангофа, Таубер востаннє озирнувся на поліцая і... неначе зараз ось бачить його біля трибуни. Здається, він помітив Карла. Він перевдягає свої білі рукавички й...

Карл повернув поза монументом, визирнув з другого боку і, не побачивши біля трибуни того поліцая, вибираючи найтемніші й найтісніші закапелки людського натовпу, кинувся тікати.

А на майдані все нові, нові авто старанно підвозили партії книжок з блискучими, коштовними палітурками. Тієї ночі було відряджено не один загін штурмовиків на берлінські робітничі передмістя. Трощилися радіоприймачі

в квартирах робітників, ішли арешти сміливців, що приховували своє радіомайно. І звучно пролунало нове для Німеччини й для всього світу слово — радіобільшовики.

Дома, в своїй робочій кімнаті, Карл застав чотирьох штурмовиків. Вони рилися в його майстерні, шукали невідомо чого й вимагали від Анель признатися, куди сховався чи втік її Карл. Анель плакала, щиро клялася, що не знає, бо таки й не знала, де він зараз, а звечора був дома.

— Може, в кнайпі[1] десь засидівся.

Тільки на одну мить Карл знітився, зайшовши в двері. Навіть кольнуло гостре й нагальне бажання повернути й щезнути в глухих завулках Остенштрасе, понад брудною Шпрее, та то була тільки мить. Перед штурмовиками стояв Карл Таубер, як монумент, упертий і рішучий. Він таки справді заходив у кнайпу й випив дві гальби[2] чорного пива, щоб одволожити ту сухість у роті і в грудях, що так пекуче сушила, смоктала його в час утечі з майдану.

Його вигляд спокійно здивований. Він не розуміє, що потрібно цим бундючним кавалерам гітлерівської свастики в його приватній і досить бідній майстерні в цьому далекому завулку міста.

— Карл! — перша кинулась Анель.

Карл відсунув її рукою й підступив ближче до штурмовиків. Серед них він побачив свого колишнього майстра. І раптом стало так весело з невідомої причини.

— Гер Гельдман? Що це мусить означати?

Гельдман як консультант штурмовиків покинув оглядати апаратуру, інструмент,— він і робив це більше з професійної зацікавленості. Старший штурмовик звернувся до Карла на диво спокійно:

— Де ви були до першої години ночі, гер Таубер?

— На майдані... палив книжки й... трохи в кнайпі, ось у чеха...

— Я ж вам говорила... Гальба пива — то його слабість, навіть коли він безробітний,— зраділо похопилась Анель.

Така відповідь Карла й дивний збіг попереднього повідомлення Анель ще більше пом'якшили старшого, хоч він і не задовольнився цим. Він далі перевіряв Карла:

— А що було на майдані, зможете докладно розповісти?

---

[1] Пивниця.

[2] Кухоль.

— Палили книжки...

— І?

— І... говорив міністр пропаганди... Потім раптом поїхав...

Карла перебив уже переконаний Гельдман:

— Це, власне, і не трус у тебе, Карл Таубер. Владі відома твоя чесність, твоя... робота у Вертгейма. Єсть наказ перевірити всіх радіомайстрів. Про тебе ніхто не скаже поганого.

І Карлові полегкістю зігрілося в грудях. Навіть позіхнути скортіло, а відволожені очі ніби стримано привітно виряджали штурмовиків.

Коли б не Анель, Карл дійсно впав би оце й заснув, заспокоєний безпекою навіть від штурмовиків. Але ж Анель:

— За кого вони тебе мають, Карл?

Може, вона мала на увазі запитати зовсім не те, що вчулося Карлові. Напевне, хотіла дізнатися, чи не за більшовика вони його вважали, коли прийшли робити трус. Та Карл у тих словах запитання дружини зрозумів інше й жахнувся.

— За кого, Анель? Моя лояльність, чесність... Вони вважають, Анель, що Карл Таубер... теж за «новий порядок» наці? Карл Таубер не здатний боротися проти них, щоб захищати свій клас, захищати своє право на нормальне робоче життя... Ха-ха-ха! Вони вважають Карла своїм. Ганьба, Анель, ганьба! Ні, я піду й відмовлюся від такої милості. Я скажу їм, що я переробив апарат. Я їм у пику наплюю. Карл Таубер робітник, він не хоче, щоб Кюнц почув, що Таубер разом з штурмовиками боронитиме владу Гітлера... Він зубами відгризатиметься від такої милості, і... ніхто не має права вважати його штрейкбрехером загальнопролетарської справи, зрадником самого себе.

Анель вчепилася за чоловіка. Було ясно, що Карл сьогодні випив більше, як одну гальбу пива, і це її особливо тривожило. А що, як справді піде? Тверезий він би цього нізащо не зробив. Що робитиме вона, лишившись з отими трьома дітьми? Хіба не знає вона родин, де чоловіки кілька місяців тому пішли отак і до цього часу не вернулися? Навіть не всі знають, в якому концтаборі їх шукати і чи взагалі вони є живі. Ні, на таку безглузду затію вона не пустить Карла з своєї квартири.

— Карл, Карл! Навіть для того, щоб довести твою відданість Кюнцові... краще бути на волі, аніж іти й відда-

тись до рук. Ти випив трохи. Ляж, прохолонеш. Такі події розгортаються, а в нас діти малі...

Так до ранку сидів Карл у темряві кімнати й вислуховував розумні поради Анель.

В міністерстві пропаганди була урочиста піднесеність. Кілька місяців міністерство галасувало, що воно діє для «народу», для «нації», творячи таке діло.

Великі сподіванки в цьому плані покладалися й на новий Національний дім, який ухвалено спішно перебудувати з великого недобудованого кафе-ресторану «Гох-Дюран» на Ортодокс-плац.

— Треба не боятися дещо запозичити і в наших противників,— говорив промовець.— Національний дім повинен врахувати всі вади з досвіду бременського Народного дому й засліпити робітника розкішшю та німецькою технікою, яку ми здатні тепер дати. Асигнування на безкоштовне користування робочого люду культурними догодами будинку нам значно дешевше обходитиметься, аніж дати робітникам волю самим слухати шкідливі духові нашого народу радіопередачі...

Кафе-ресторан «Гох-Дюран» вирішили добудувати, як майбутній будинок проведення міністерством пропаганди «виховної» роботи серед робітників. Його треба для цього значно поширити, перепланувати тощо, але збудований уже величезний зал на дві тисячі душ давав можливість терміново управитися з закінченням усієї роботи.

В день першого серпня мали відкрити цей будинок грандіозним всенімецьким зльотом старих кадрових робітників-майстрів з найбільших підприємств Німеччини. Цьому зльотові буде дано приголомшливий радіоконцерт з доповідями, щоб протиставити це все міжнародному антивоєнному дню. Міністерство дбає про те, щоб на зльоті все, від проїзду робітників і аж до найменших дрібниць, оплачувалося учасникам коштом міністерства пропаганди.

Чутка про таку подію не була розголошена в німецьких газетах, але не сходила з уст жителів Берліна і в декого за його межами.

На Ортодокс-плац справді заворушилися будівельники. До будівлі «Гох-Дюран» знов валками потяглися автомобілі з матеріалами. Місце будови завжди було старанно оточене штурмовиками й обкутане таємничими несподіванками.

Карл Таубер після тієї ночі своїх моральних мук не виходив з квартири. Замовлення на ремонт радіоапаратури різко зменшилися, а далі й зовсім припинилися. Навіть деякі замовники не заходили забрати свої полагоджені апарати,— так настирливо діяв закон про заборону радіослухання в приватних приміщеннях.

Таке становище загрожувало Карлові і Анель голодуванням, перспективою жебрацтва.

І ось у такі напружені дні до Карла вдень зайшов майстер Гельдман. Заклопотаний, але уштивий, чемний,— слова, ніби підмащені, розраховано лилися з уст. З пошани до Карла, і тільки з пошани, він зайшов до нього сьогодні і навіть не скидав цивільного пальта, щоб не показувати Карлові свастики на рукаві коричневої блузи.

— Поважаючи тебе, Карл, я зайшов у дуже важливій для тебе справі. Вертгейм і інженер фон Редель про тебе доброї думки.

— Дякую,— насторожено відповів Карл.

— Пусте, не слід. Ти такий добрий майстер... Вертгеймові запропонували радіоустаткувати новий будинок міністерства пропаганди на Ортодокс-плац. Інженер фон Редель вестиме цю роботу і набирає кваліфікованих робітників-німців. Тебе він згадав у першу чергу.

І знов Карлові Тауберу зробилося на якусь хвилину тепло, легко на душі. В дверях стояла схудла, заклопотана дітьми Анель. Вона чула все, і радісно блищали її очі. Мрії про аванс у інженера фон Ределя, а там і про постійну роботу для Карла втішно заспокоювали її.

Тільки на вулиці, коли проходили повз поліцая, що впізнав Гельдмана і козирнув йому по-військовому, тільки тоді Карлові знов зробилося не по собі. Значить, завтра, чого доброго, той же шуцман козирятиме також і йому, Карлові, як сьогодні Гельдману.

Але до фон Ределя таки зайшов з Гельдманом і на роботу став. Коли б не оті блискучі з радості очі Анель, він би ще повагався. Ні, без вагань відмовився б так ганебно співробітничати з людьми, що робітничою кров'ю залляли свою путь до влади...

Карл Таубер став найближчим помічником фон Ределя в реалізації його нового винаходу вібруючої антени.

Карлові було цікаво дізнатися про таку новину в радіотехніці, і навіть гордощі якісь відчував, що саме йому,

а не багатьом іншим майстрам, довірено цю технічну новину й таємницю...

— Треба так зробити, гер Таубер, щоб протинімецькі станції не псували настрою робітникові-німцю. Особливо я маю на увазі Москву.

Повертаючись з роботи, Карл до пізньої ночі сидів у своїй кімнаті, практично перевіряв теоретичні догадки. Винахід фон Ределя збудив у Карлові його невідступний творчий хист. Він кожну конструкцію інженера доповнював у деталях, а траплялося, що навіть кардинально міняв.

Вібруюча антена, може, і не зробила б такого разючого впливу на Карлову винахідливість, коли б вона не несла в собі загрози заглушити інші радіостанції, тобто найперш усього радянські. І Карл Таубер працював удень на Ортодокс-плац, а вночі — за своїм робочим столом. Йому виплатили наперед за місяць, по сорок марок тижневого заробітку. Йому обіцяють забезпечити такий же заробіток і надалі, після закінчення цієї термінової роботи.

Від недосипання почали запалюватися й боліти очі — довелося знов надіти сині окуляри, як і колись при надурочній роботі у Вертгейма. Ні на домагання Анель, ні на хворобу очей не зважав Карл, працюючи над вібруючою антеною. Пропускаючи через трансформатор освітлювальний струм, він змушував свою мініатюрну модель антени вібрувати до того струму з такою частотою, що її не можна було відчути навіть за допомогою спеціальних ультрачутливих фотоприладів. Вмикаючи таку діючу антену в магнітне поле, спеціально створене ультракороткими радіохвилями, Карл справді здобував приголомшливі наслідки. Антена оберталася на слухняний радіоприймач у руках техніка.

Перед першим серпня, за два дні, була проба й прийом Національного дому. Для Карла Таубера це був останній іспит його творчих здібностей.

Інженер фон Редель, урочисто настроєний, злегка нервуючись, показував будівлю урядовій комісії. Розкішний величезний зал особливо сподобався комісії. До нього тричі поверталися, щоб не тільки схвалити, прийняти від будівельників, але й задовольнити свої естетичні почуття.

Нарешті почали випробовувати радіообладнання, яким так гордився фон Редель і про яке говорено навіть у кабінеті фюрера!..

Інженер перед початком випробування розповів комісії про конструкцію обладнання. Звісно, для комісії нецікаво знати деталі конструкції, обрахунки. Найцікавіше — це вібруюча антена. Її ніде не видно, але вона є і при найменшому бажанні техніка вона ловить потрібні будинкові радіохвилі. Антену прокладено в верхньому поясі стіни всього будинку. Цілою системою ізоляторів (теж новина в техніці ізоляції) цю антену ізольовано від заземлення через масив стіни.

Карл Таубер стояв на трибуні, коло розподільної дошки, готовий включити першу-ліпшу радіостанцію. Ще вчора він мав нагоду робити це, і апаратура працювала бездоганно.

Карл такий же, як завжди,— спокійний, упевнений. Йому вчора обіцяв інженер нагороду й набивався з рекомендацією до партії націонал-соціалістів. Інколи на Карла находили хвилини якогось занепаду, і впевненість його вичахала. Він ніби збирався в далеку дорогу або хотів перед смертю порадитися з найближчими друзями. Але ж де вони, ці друзі? Кому він відкриє свою душу, полегшить болі й сумніви розвіє? Скільки їх переарештовано, в концтабори заслано...

Та це тільки хвилини. А досить інженерові або Гельдману звернути на нього свою високу увагу, похвалити чи повтішатися його вправною роботою, як Карл кам'яніє, знаходить себе й неначе от-от засміється від певності свого успіху, від нестримних бурхливих почувань...

Комісія уважно слухала захопливий трактат інженера фон Ределя про його власний винахід.

— Ті численні черепашки нашого ліпного узору на карнизі, отой вишуканий рококо по стелі, на стінах — то все найчутливіші репродуктори, безпосередньо з'єднані з вузлами антени в кількох місцях. Кожен такий вузол діє як радіоприймач. Ми керуємо антеною й вузлами там, на розподільній дошці, і маємо можливість вловлювати яку завгодно станцію найпростішим способом, міняючи частоту вібрацій антени. Це такий слухняний апарат, такий точний щодо реагування і такий постійний, якого ще не мала жодна технічна галузь...

Карл відчував, що ось-ось скінчиться інженерова лекція, і тоді буде діяти він, Карл Таубер, радіомайстер, помічник інженера-конструктора.

Намагався відігнати спогади, такі недавні і такі в'їдливі. І квартиру робітника на Ельзасерштрасе, і тих пів-

тора десятка одчайдушних бійців, що слухали Москву його, Карловим, апаратом, і... Кюнца.

Руки помітно затремтіли на ричажках розподільної дошки. Ху-у! Такий неприємний спогад і в таку хвилину...

...Позавчора він дістав анонімку. В ній друкарським машинним шрифтом написано:

«Карл Таубер! Кюнца засуджено на смерть, але він не сказав, хто переробляв апарат. Чи здатний ти на такий героїзм, будучи помічником Ределя? Ходять чутки, що до фашистської партії тебе тягнуть. Невже вступиш?»

Тоді Карл порвав ту анонімку і клапті спалив. Але не забув, і щодня ті слова вогнем палили мозок...

— Гер Таубер! — гукнув уже розгніваний інженер.— Я даю вам сигнали, а ви... як задубів чоловік... Давайте берлінську центральну!

Карл струснувся й правою рукою повернув важельок угору, аж поки на склі побачив цифру «6». Тоді лівою просто включив рубильника «вібратор антени», і зал заповнився мелодією:

«Berlin, Berlin, du Stadt der schöne Frauen...»[1]

Так, неначе саме повітря, оцей грандіозний зал озвався тими звуками, і хотілося справді вірити, що тільки місто гулящих дівчат здатне чарувати урядову комісію таким акустичним і музикальним досягненням.

Фон Редель звів догори руку, і Карл одним рухом на дошці наче вирвав з м'ясом ці звуки. Тільки ледь-ледь догоряли луни майже невловимих тонів.

— Італію, Рим...— звелів інженер Карлові.

І той же зал заколихався в звуках квартету скрипок. Мимовільна посмішка захоплення, зачарованості розквітла на обличчях комісії. Карл стояв суворий, і досить було інженерові ворухнути одним пальцем, як зал наповнявся новими й новими звуками станцій обох півкуль цивілізованої землі.

Голова комісії щось сказав інженерові на вухо, і фон Редель підніс догори руку, щоб Карл вимкнув апаратуру.

Зал замовк. Навіть звук вібруючої антени було вдало приховано спеціальними вловлювачами. Зал так замовк, що Карл чув зовсім тихе запитання голови урядової комісії:

— А більшовицькі станції?

---

[1] «Берлін, Берлін, ти місто вродливих жінок...»

Інженер упевнено й гордо засміявся, а Карл ледве помітно для самого себе здригнувся.

— В цьому й весь могутній секрет, що більшовицькі станції зовсім виключені з антени.

— Зовсім? Оце-то досягнення!

— Абсолютно! Навіть коли б ми спеціально хотіли включитися в одну з більшовицьких станцій, вони намертво ізольовані...— Нагнувшись до вуха голови комісії, додав: — Але ми певні, що робітники воліють почути Москву. Ми й до цього готові, дамо «Москву». Берлінська станція на новій своїй філії виготовляє спеціальні «московські номери»...

Голова запирскав стриманим сміхом. В тон йому, беззвучно, самим тільки животом сміючись, інженер фон Редель пояснював далі:

— Першого серпня я сам буду керувати радіомовленням у будинку й все зроблю точно. Надалі ж доведеться ставити якогось техніка. Чи всім технікам можна довірити тепер таку відповідальну справу? Тому краще виключити, зовсім ізолювати Москву...

— Більше певності!..— ствердив голова комісії, задоволений таким поясненням.

Карл зрозумів і теж задоволено, ніби в тон своєму інженерові, посміхнувся.

О дев'ятій годині зал був повний. Карл стояв у вестибюлі й розглядав сотні облич робітників, що були привезені сюди з усіх кінців з найбільших підприємств німецької індустрії. Вони почували себе не зовсім вільно в такому фешенебельному вестибюлі й нерішуче, групами проходили до залу. Один робітник з якогось берлінського підприємства спинився в дверях і гостро подивився на Карла. Може, впізнав, бо й Карлові здалося, що десь зустрічався з ним — не то в Кюнца, не то на мітингах у Тіргартені. Робітник зайшов у зал тільки тоді, як Карл одвернув від нього очі на інші групи підстаркуватих, і молодих, і солідно-сумних робітників, що проходили в зал.

Уже хотів теж зайти в зал, щоб послухати, про що буде сьогодні говорити відомий уже йому міністр пропаганди, як у дверях Карла ввічливо спинив інженер фон Редель.

— Ви, гер Таубер, сьогодні можете йти відпочивати. Сьогодні я сам демонструю радіоприлади, а далі... коли

ви вже вирішили, очевидно, вас поставлять на постійну роботу.

Карл ніби відчував у тих словах образу, принаймні так здалося інженерові. Карлові спали на думку часті нагадування про неодмінну умову вступити в члени фашистської партії, щоб бути достойним радіотехніком будинку й одержувати п'ятдесят марок тижневого заробітку, постійного заробітку...

П'ятдесят марок!

Згадались і одволожені очі Анель, і троє дітей, що останнім часом одягнені і неголодні, не гірше, як у сусіда, якогось працівника офіціозної газети.

Тільки очима подякував інженерові й пішов до виходу. Уже в під'їзді почув, як один робітник питав в другого:

— А не чув, радянські станції включатимуть?

— Не чув, але, мабуть, будуть... у запрошенні ж написано, що всі станції Європи, Азії, Америки.

Карл постояв, навіть поривався щось сказати цим робітникам, щось пояснити, але стримався і, тільки гірко всміхнувшись, швидко рушив додому. Коли виходив з станції «унтергрунду», почув легкий оклик:

— Таубер!

Озирнувся й побачив Штейна, що заходив на станцію. Він пальцем поманив Карла:

— Кюнц учора втік з тюрми перед розстрілом.

— Втік? — У Карла як не вискочать очі з орбіт, таким почуттям наповнила його ця звістка.

Штейн тільки потис Карлові руку, а на прощання зовсім тихо вимовив:

— Чекаємо, як ти поведешся з нацистами. Переконають-таки тебе заробітком чи... А в Німеччині ж є й наша, Комуністична партія...

І зник у натовпі, що нахлинув на станцію.

Карлові хотілося відповісти, поговорити ще з Штейном, та тільки капелюх його майнув у повітрі вже за хрестовиною будочки-каси.

Вдома на годиннику в Карла було пів на десяту.

— В Москві, значить, пів на дванадцяту...— пробубонів Карл, надіваючи навушники від свого радіоприймача, щоб слухати, що даватиме радіостанція в Національному домі на Ортодокс-плац.

...Національний дім гудів, як колосальний вулик, виділяючи заразом не один, а декілька роїв. Робітники огля-

дали виставки в кімнатах і обговорювали між собою чутку: буде чи не буде дано станцію імені Комінтерну. Чиясь настирлива вимога передавалася з уст в уста:

— Запропонуємо подати Москву...

В залі ж один за одним виступали промовці від всіляких міністерств, щоб протягти час до приїзду головного уповноваженого від міністерства пропаганди.

Нарешті й уповноважений приїхав до Національного дому.

— Тепер ми розпочнемо наш всенімецький радіоконцерт! — почув Карл Таубер через свій радіоприймач і схопився з-за стола...

Зал завмер, напружуючи слух. Інженер фон Редель стежив за уповноваженим міністерства пропаганди, чекаючи сигналу. Голова уповноваженого ледве хитнулася, і інженер поставив ричаг на берлінську станцію. Легкий шелест з стін, стелі. Інженер тихенько гукнув у телефонну трубку, постійно з'єднану з радіостанцією:

— Давайте!

І в зал прорвалися бурхливі звуки все того ж маршу «Хорст Вессель». Робітники перезирнулися, так уже обрид їм цей затертий, як мідяк, пам'ятник фашизму. Неначе й станція зрозуміла ці перезирання і вдало-гармонійно перейшла на інший мотив. Окремі голоси в залі хвастливо підхопили цей мотив і змовкли, зустрінуті не зовсім привітними поглядами товаришів, сусідів.

Але й охочі проспівали кінцівку того мотиву вже без відповідного супроводу з репродукторів.

Сталося щось незрозуміле. І інженер був певний, що це станція наплутала — раніше подаючи не те, що треба,— тому не чіпав апаратури, що так прекрасно почала працювати сьогодні, так ідеально працювала вчора і позавчора...

З репродукторів чути було спочатку мелодію гімну, потім гімн ніби потрапив у якісь бурани інших звуків. Вони завихрили в какофонії, заревли роздираючим душу хаосом. Неначе зчепилися в смертному герці два вороги, і неодмінна тиша покаже наслідки цієї борні. А хаос то згасав, то знову запалювався, неначе й будівлю розгойдував своїми одчайдушними буранами звуків. От-от розірве цю кам'яницю, випорсне на простір, щоб його безмежністю погасити ту стихію в ефірі.

Та борня звуків вирівнювалася. Співзвуччя находили

свої гармонійні тони, техніка залу переможно мобілізувала свої акустичні досягнення, убирала звуки в систему, в виразну... бойову мелодію...

Інженер фон Редель побілів, як мармур розподільної дошки, а робітнича аудиторія поволі шанобливо вставала з стільців.

Зал наповнився гармонійною мелодією так давно нечуваних звуків «Інтернаціоналу» з московської станції імені Комінтерну.

Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав...
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.

Не витримала робітнича аудиторія. Всі дві тисячі робітників тепер стояли на ногах і слухали гімн пролетаріату — «Інтернаціонал».

Першим прийшов до пам'яті інженер фон Редель. Він рвучко виключив вібратор, і... очі йому полізли на лоба: радіообладнання не виключалося, а продовжувало так само ідеально приймати Москву й сотнями репродукторів-черепашок рококо передавати цій задоволено здивованій аудиторії...

— Розійдись! Геть із залу! — крикнув уповноважений, зрозумівши, що сталося щось таке, чого не в силі виправити й сам напівзбожеволілий інженер.

Робітники заворушились, але не пішли. Навіть дисципліновано почали сідати, коли закінчився «Інтернаціонал» і в репродукторах гукнув голос:

— Genossen![1] Зараз розпочинаємо наш інтернаціональний радіовечір німецькою мовою. В програмі доповідь на тему: «Міжнародний антивоєнний день і наступ гітлеризму-фашизму на пролетаріат Німеччини». Слово має..

— Геть! — знов закричав уповноважений.— Поліція! Де поліція, лейтенант Гейнес? Стріляйте в цю пекельну машину, підстроєну більшовиками. Зрада!.. Зрада!.. Радіобільшовики!..

Сам перший почав стріляти з маузера в карнизи, в стелю, щоб зіпсувати обладнання й промову доповідача з московської радіостанції. Знайшлися ще такі ж завзяті. Стрілянина справді заважала нормально слухати ту доповідь. Робітники, звезені з усієї Німеччини, теж розгубилися. Що це, справді якесь технічне непорозуміння чи

[1] Товариші!

московська станція перехитрувала кваліфікованого конструктора фон Ределя?..

Поміж рядами в проході пробіг розпатланий інженер фон Редель, несамовито кричачи:

— Поліція! Штурмовики! Де Карл Таубер? Скоріш до нього! Радіобільшовик!!!

Робітники рвонулись тікати з залу тільки тоді, коли побачили в дверях упрілих від поспішання коричневих штурмовиків. Штурмовики миттю вишикувалися і раз за разом зробили чотири залпи під карниз залу, де мала бути закладена в стіні вібруюча антена. Сам уповноважений керував штурмовиками.

Посипалась штукатурка зі стелі, з ліпного рококо. Робітники витиснули штурмовиків з дверей, рвонули, хто куди бачив. Радіо захрипіло й за останнім залпом замовкло...

...Карл Таубер виключив штепсель у себе дома з освітлювальної сітки. Мов п'яний, пройшов по кімнаті, витираючи піт з обличчя.

— Анель! Прощай... Я тікатиму. Дослухайся, як не розстріляють завтра, значить, утік і ховаюсь разом з... Кюнцом.

— Карл, Карл, що ти верзеш?! Карл...

— А апаратуру...— поспішав Карл.— Апаратуру... Таж її однаково знищать... То краще я сам.

Підбіг до штепселя, ткнув його в електросіть, а сам кинувся до апарата, повернув ричажок до краю.

Пахнуло різким електричним вибухом, засліпило очі Анель; в кімнаті смерділо горілою смолою, і її затуманив дим.

— Ну, тепер усе...— мов крізь сон говорив Карл.— Пожежі не буде, не бійся, а там у них... не знаю...

Другого дня в повідомленні міністерства пропаганди було вперше опубліковано Карлове ім'я. Його підхопили інші газети:

«РАДІОБІЛЬШОВИЗМ

Майстер Карл Таубер став більшовиком і тим зрадив Німеччину. Він своєю хатньою радіоустановкою включив радіообладнання Національного дому в хвилі московської станції і дав змогу двом тисячам

збільшовичених робітників у залі слухати протинімецьку передачу. Коло сотні радіобільшовиків затримано. Сам зрадник Карл Таубер зник безслідно».

Київ,
січень 1934 р.

АРАБ

Чимало є літературних творів і про коней. Лев Толстой якось підслухав сумну розповідь рябого коня Холстомєра і простежив його трагічний кінець. Ще один спритний письменник умудрився перехопити щоденник монаршої кобили Любуші, підправив його настільки, щоб перебрати собі авторське право на той щоденник, і подав широкому читачеві інтересну життєву путь фавориткикобили.

Мені теж трапилася нагода познайомитися з цікавою біографією Араба, яка краєчком спліталася з великою долею одного чудового зараз конярського колгоспу на Лівобережжі України. З високого погляду історії цей факт може здатися дрібницею колгоспних буднів, не вартою й пам'яті. Та надто колоритними часом бувають навіть дрібні будні, і письменникові просто жаль кинути такий факт у забуття. То більше, що і в ньому викривається один з живучих залишків минулого, мікроб власницької жадоби...

Араб — це племінний жеребець. Біографію він має не менш повчальну, як і та Любуша. Та доба суцільної колективізації надає цій цікавій біографії коня зовсім іншого забарвлення, аніж хвастовиті зізнання фаворитки імператорських стаєнь. Це свіжа, з винятково-показовими деталями біографія коня, не підслухана автором протягом кількох ночей і не викрадена з інтимного щоденника сором'язливої красуні кобили. Біографію цю ми спостерігали на великому процесі перебудови села.

Андрій Кирилович Телепа — не випадковий персонаж з тієї біографії. В 1930 році це ім'я двічі дебатувалося на колгоспних та загальних зборах села Кононівки. Кандидатська група КП(б)У (тоді ще не було в Кононівці повноправного партійного осередку) та комсомольці Кононівки настоювали на тому, що вже тоді була ясною Телепина дрібновласницька суть, хоч він і мав зовнішні риси типового середняка. Цю куркульську суть зрозуміли не лише комуністи й комсомольці, її органічно відчували сусіди, відчули й власні діти Андрія Телепи.

Та не будемо забігати наперед.

Андрій Телепа розживатися починав ще й до Жовтневої революції — це відчувалося в селі ще тоді, і кожен бідняк про те знав. Що наймита почав тримати десь тільки з 1924 року, захопившись непом,— цілком зрозуміло. Саме на цей час, діставши на душі землю, він набирав власницького розгону, хоч дорослих дочок мусив видавати заміж, позбувався робочої сили.

Дочки Телепи, хоч і мали такого батька, але зростали в оточенні боротьби за нове село, за колгоспи в селі, боротьби за нове життя. І заміж вибиралися, шукаючи живіші паростки, зрікаючись засняділього батьківського кубла. Старша Ониська одружилася з червонофлотцем і виїхала до Єйська, а Мотрю взяв молодий колгоспник Марко Зеленчук. Андрій Телепа нерадо сприймав захоплення дочок комсомольськими вечорами в клубі, та терпів той «дух часу», як він висловлювався, і дочкам своїм на зло перечити не посмів.

— Чи батько лиха бажає рідним дочкам? — казав на виправдання своєї згоди.

Але від того не став цілком сучасною людиною. В непі і він вбачав «поступку хазяям», пиховито споважнів від такої свідомості, погордо називаючись середняком! Охоче згодився пустити сина в науку до Києва, використовуючи середняцькі пільги з простих міркувань — все в господарстві пригодиться...

І вийшло, що в колгоспі він мав одного зятя, а в червонофлотцях єйського порту — другого. В радянських студентах мав сина, який цілком природно активізувався по громадській лінії, намагався не відставати, не різнитися від маси радянської молоді, бо відчував органічну потребу в тому. Хапаючись за нове, радянське життя, син цілком усвідомлював і непевність становища батька.

Та й ці, зовнішньо ніби й побічні, родинні моменти Андрій Телепа теж розумів по-своєму. Вони лише піддавали йому якоїсь дивної певності («Той же капітал у кишені!» — думав собі). А вголос говорив:

— Подумаєш, ухвалюють вони... З середняків у куркулі намагаються перехрестити. Не на того напали, голубчики. Норми податків виконуватиму, на якийсь Модр чи Тсоавіахім запишусь, коли до чого дійдеться. Цілком можливо, що син за той час, може, ще й комуністом стане, хіба знаєш! Отоді візьміть мене голими руками, візьміть батька комуніста... Діти, благодарить бога, вдалися розумом у батька, голови не кострицею понапихані.

Почекаємо! А там, гляди, якось зміниться, нашому братові ще якусь знижечку вигадають. Колгоспи колгоспами, а хлібець до цього часу й нам, хазяям, доводилося сіяти!..

Щоправда, такі речі говорив тільки сам собі. На людях був оглядніш * І на 1932 рік лишився в Кононівці один одноосібник — Андрій Телепа. В упертості йому відмовити не можна. Упертий, як осел, навіть розум і завбачливість губить при тому. Під час всіляких державних кампаній завжди наджидає «слушного випадку», тягнеться в хвості й тим зриває державні обов'язки села, плямує зростаючий колгосп. І невідомо, чи зрозумів би, що не втримається ж бо на таких ворожих «принципах». Та допоміг тривожний лист від сина з агроінституту:

«...Ви, тату, або сюди, або туди,— писав син, студент останнього курсу.— Що мені з вас, куркуля, а чи підкуркульного «середняка», коли у нас, молоді, будується нове майбутнє. Якщо ви батько радянського студента, то й самі мусите бути, як і всі радянські селяни, прихильним до сучасності, тобто колгоспником. А вже коли маєте намір відмовитися й від сина, як і від колгоспу, то не марнуйте часу й не шкодьте тим мені. Нехай краще залишусь безбатченком, але агрономом у рідній країні, працюватиму разом з мільйонами, аніж матиму такого класово-чужого батька. Один ви в селі, весь на виду, як обгорілий пень. Опираєтесь там у себе, а в мене тут жйли тріщать від напруги. Та не тільки мені, а й вам це шкодить — ще б жили та жили...»

Тоді й написав Телепа заяву в колгосп: «Без усякого понуждення прошу й мене прийняти до колгоспу з усім належним тому випадкові майном, як, наприклад, кобила й сірий жеребчик з упряжжю та реманентом, але крім хати та садка біля неї на сорок вісім соток га...»

І нарешті — Араб. Років з чотири тому Андрій Телепа вигідно придбав того однорічного стригунця в конярському радгоспі. Стайничий радгоспу, Микола Костьович, на іменинах своєї дочки зробив приємність кумові, порадив придбати жеребчика з відсортованих у радгоспі. І таки «помилився», вивів йому замість відсортованого — племінного стригуна. Сірий жеребчик уже виріс із нього. Тепер до колгоспу привів його й кобилу — худих, заїжджених, і дав стайничому, своєму зятеві Марку Зеленчукові.

— Дивись за ними, Марку. Худуваті трохи, не на весільні розглядини привів. Що буде, побачимо, бо син бо-

їться життя зіпсувати з-за батька... Може б, жеребчика десь обміняти й потім уже здати? Придачі дали б. Стригуном з відсортованих я його привів з радгоспу. Микола Костьович казав, що й чистих племінних арабських батьків жеребчик.

Сірий, в яблуках, жеребець не мав вигляду чистокровного «араба», та назву цю за ним лишили. Занехаяне плече, вичовгана пітником грива і ребра, нап'яті шкірою,— приховували ту чистокровність. Та Марко сказав і голові про цю розмову — обмінювати жеребчика не дозволили. Весною на оранку Телепа запрягав Араба у плуг з норовистим конем, перев'язував барок, і плече заведедувало. Жеребчик почав ще більше худнути. З жеребця й зовсім переводився на шкапу. Обвисли вуха, зблякла й ніби поржавіла шерсть, а з «яблук» на тому іржавому фоні поробилися невиразні плями. Телепа з якоюсь дивною злістю немилосердно експлуатував колишнього свого жеребця, ніби доводячи тим свою безсторонність до худоби в колгоспі.

Цього року політвідділ МТС, райпартком та райвиконком вирішили задовольнити прохання кононівських колгоспників, щоб колгосп ім. «Правды» зробити конярським. Рільні землі колгоспу були далеко, їх обмаль, а прибережанські дніпрові луки прилягали до села, саме до кутка цього колгоспу. Комуністи, що з минулого року мали вже в колгоспі й свою первинну організацію, перші поставили це питання в райпарткомі й тепер раділи разом з колгоспниками. Споконвіку їх куток Кононівки (що за річкою) пишався найкращими кіньми.

Андрія Телепу, назовні тихого й у праці завзятого, призначили бригадиром лугової бригади, давши за помічника йому комсомолку Надію Журавель. Десь на осінь мала прибути спеціальна комісія, що визначить племінний профіль колгоспу. До того ж треба провести складну організаційну підготовку...

Телепа часом замислювався, спинивши гострий, ніби аж злий погляд на колишніх своїх конях, особливо на Арабові, і в такі хвилини був надміру вразливий. «Переживе, перегорить, ще й люди з нього будуть»,— жартували колгоспники.

Для Араба почалися ще тяжчі дні. Плече не гоїлося, а після плуга його раптом забрали в бригаду лугівництва. Телепа настояв, звичкою до худоби пояснив. Велів запрягти Араба в сіножатку, надіти новий, трохи завеликуватий

хомут. Після жатки також, ніби випадково, саме його ж Телепа призначив на тягання копиць до стогів. Сам кидав стоги з бригадою й не пропускав нагоди неодмінно потягти сірого навильником.

Раптом Араб відмовився. Тяг-тяг копицю до стогу і на пагорку став. Може, підвилене погано — канат зібгався, може, осокувате сіно спереду само забгалося й гальмувало на висхлій бур'янистій стерні. Може, заверeдувало давно незагоєне плече... Араб став. Виснажений він був і брудний. Стриміли кряжі докірливою кісткою, як на копилі, на них обтягнута шкіра, побита троскою.

Бригадир Телепа побачив від стогу, що Араб став, негайно прийшов на розраду.

— Роб-ботнички!.. З конем не впораються. Дай сюди віжки.

Бригада кидала сіно, за стогом не видно, що виробляє новий бригадир. Знають його в селі завжди сумним і черствим. «Так зроблений чоловік»,— кажуть. Не дивувалися, що до худоби був вибагливий,— хазяїнові дозволялася й така розкіш.

Телепа взяв у колгоспника віжки, перегорнув на руці, трохи виважив, набираючи розгону, і почав. З першого різкого удару Араб оторопів. Похнюплена голова вихнулася догори, запряли вуха, і на бригадира подивилися забруднені сльозою, але розумні й перелякані очі. Такий конячий «жест» уплинув на бригадира, ніби зухвалий виклик стріпонув розлючену істоту Телепи. Другий, п'ятий, десятий удари — то вже були удари ката.

Жеребець два рази рвонув уперед, порвав один побочень. Передніми ногами вирвав яму і впав з передніх ніг. З пробитих сухою стернею губ та ніздрів фарбувалася піна кров'ю. Удари перегорнутих мотузяних віжок клалися по ребрах, по голові, методично розраховано й наполегливо люто. Не коня влучала куркульська душа бригадира, та бодай би на коні зігнати свою безсилу лють. Загнати племінного жеребця, знищити.

Кінь трусився, піт виступив на здухвинах, і тільки вуха ще нервово гасали, не то протестуючи, не то захищаючи мокре тіло від тих дошкульних ударів. А Телепа знав ще більш дошкульніші місця на цьому з'їжаченому тілі. Він теж мокрий від поту. З голови впав кислатий бриль, потрапив під власні ж ноги. Така шкода остаточно збісила господаря. Він присів і з усіх сил вдарив

віжками по животу. Араб з усіх чотирьох упав. Закривавленим ротом хапав піскувату лугову землю, неначе намагався заглушити мимовільне виття тваринного безсилля.

Телепа теж упав, розбивши носа об закривавлені ребра сірого.

— А-а!.. Ти мені ще будеш? — звіром завив Телепа— Ану, там. Скидай хомут! Геть копицю! Сірники, давай сірники... Я тобі покажу жеребцювати...

Схопив жмут сухого сіна, запалив його й давай, як кабана, смалити... Тільки ще більші річки сліз потекли в коня з очей. Паралізована його воля спасувала перед таким дикунством, і Араб не встав...

До місця цієї дикої події бігли гребці-дівчата. Комсомолка Надія Журавель добігла першою. Телепа вже пужалном підгортав горіле сіно на коняці. Араб мотав вухами й настирливо їв землю. Очі горіли диким переляком.

— Сказився ти, чортів куркуль! Худобу нашу...

І не доказала Надія. Як тримала граблі над головою в себе, так і простягла ними, не вимірявши сили, по згорбленій Телепиній спині (категорично запевняла потім, що вона не вдарила шкідника й не думала бити, а тільки злегка відштовхнула). Валок грабель розскочився натроє. Надбитим граблищем, голими руками згрібала попіл з коняки. Обпалила собі коси — гордість дівчат усього колгоспу, попекла руки. Ридма ридала, як дитина, від злості й жалю, витираючи пеленою перелякані очі сірого.

* * *

Зоотехнічна комісія прибула в Кононівку в кінці жовтня. Першим конем на огляді був Араб. Тільки Надія могла вивести його (вона тепер бригадир лугової бригади). Та не вела Надія. Вона йшла спереду, а за нею вистрибцем грав Араб. Серпом зігнувши напрочуд пружну шию, він намагався якнайдошкульніше полоскотати бригадира під рукою. То здригнеться весь, ікне лошачим голосом, на задні ноги стане й пройде кілька кроків, от-от обніме жартома. Бригадир іде, не моргне бровою. Перед самою комісією Араб загонисто проскочив уперед, захрипів і став. Бригадир спинилася, і кінь поквапно повернувся до неї, простягав лагідну голову, щоб таки вкусити Надію за кісточки ніг.

— А ось його й паспорт. Розшукала я в радгоспі. Чистокровний, арабської породи... Стійте, куди ви: підходити не можна, він б'є чужих.

Членам комісії хотілося співати. За кожним порив-частим рухом Араба точилися назад, знімався регіт навколо. Секретар райпарткому передав Надії почесну грамоту уряду, премію райвиконкому й значок ударниці. Кінь тільки насторожився, але голос бригадира заспокоїв його.

Це зробилося за кілька місяців упертої праці, чесного догляду за жеребцем.

Надія два місяці спала на лузі, естринолем мастила попечену Телепою шкуру Араба, з власних рук годувала, промивала очі борною кислотою, стерегла від оводів та мух, підкурювала від комарів. Навіть на суд, де судили Телепу,— не пішла. Дізналася, що, зважившн на визнання провини, засуджено його на два роки.

— Мало! Таких...— і тільки махнула рукою.

За ці місяці виросла на Арабові нова, як на миші, попеляста, в чорних грайливих яблуках шерсть. Набралася кров і заграла. Араб прив'язався до Надії й погрозливо кидався на бородатих колгоспників. Іржав, коли не виходила вчасно, і виказував свою приязнь і подяку щасливою грою з нею. Який змістовний формуляр переживань у паспорті Араба!

«Основним витворцем у конярському колгоспі ім. «Правды» визнати чистокровного, арабської породи, жеребця Араба...» — було останнє слово комісії.

1935 р.

КУВАДА

Газета «Джорнале д'Італіа» на першій сторінці, як сенсацію, передрукувала з провінціальної іспанської газети замітку, надавши їй такий трохи довгуватий заголовок:

«Відомий усьому світу молодий іспанський художник Хозе Бланко не здався на агітацію руйнуючого більшовизму. Інтелігенція Іспанії на боці генерала Франко!»

Сама ж замітка значно скромніше повідомляла громадськість про те, що художник Хозе Бланко готується до Паризької виставки 1937 року, їздить по Іспанії, набираючись нових вражень для великої картини. Одна зовсім не знаменна зустріч художника в Кордові стала приводом для замітки.

А зустріч ця така. В Кордові Хозе Бланко був уперше. Старовинна мечеть і багатства маврітанського мистецтва давно манили його в це південне місто. Перед знаменитою мечеттю восьмого століття не раз вистоював, намагаючись збагнути зодчеський і мистецький рівень тодішніх будівників. На цей раз перед колонадою колишньої мечеті художник стояв знервований, зіжмакавши в руці газетний бюлетень, що повідомляв про заколот у країні. Колонада мечеті втратила привабливість, тісно робилося в місті. «Тікати, тікати звідси...» — поривалася тривожна думка.

Замислений, пройшов до берега Гвадалквівіру, ступив на міст. На мосту з ним порівнявся загін робочої дружини. Це розвіяло враження від повідомлення в бюлетені. Бланко прискорив ходу, щоб не відставати від загону. На багатьох дружинниках ще були надіті робочі фартухи поверх поношених блуз, тьопалися холоші широких шаровар, що трималися, підвішені підтяжками, на маслакуватих плечах, як на дерев'яній хрестовині. На ногах часом подерта подоба взуття. «Що ж діється в Іспанії, боже праведний,— думав художник,— яким воїнам до рук вкладається меч народу!» Передні ряди були озброєні гвинтівками, а більшість ішла й зухвало розмахувала руками, неначе цим підкреслюючи непотрібність для бійців порожніх рук.

— Робітники з шкіряних підприємств? — за мостом спитав Бланко, вважаючи незручним мовчки роздивлятися на ці шеренги.

— Так. А ви, сеньйор? — поквапно запитав у Бланко старший загону. Одягнений і він не краще за своїх бійців. Художник мав би подумати, але, не думавши, відповів:

— Я художник, Хозе Бланко.

На нього різко обернулися, зацікавились. Це здивувало художника. Його ім'я відоме й цим напівобдертим шкіряникам, що поквапно йдуть з якоюсь відповідальною метою за місто. Куди вони поспішають, чого? Найближчий з ряду запитав у Бланко:

— А якої ви, сеньйор, думки про заколот генерала Франко?

В запитанні художник вчув і інший зміст: чи схвалюєте ви намір робітників придушити фашистський бунт?

І Хозе Бланко, не поміркувавши, відповів:

— На те він генерал Франко... Я художник і думаю,

дбаю про свою нову роботу, а він — генерал. Коли б він був капуцином і не здіймав рук до неба для молитви, церква б його негайно і з ганьбою розстригла, змусила б працювати... То його, генеральська, а не моя справа, я готуюся до виставки...

З усієї цієї зустрічі провінціальна газета написала тільки про запитання до художника і його відповідь. Коли ж Бланко прочитав у «Джорнале д'Італіа» свою відповідь, препаровану на кухні політичних сенсацій, то зрозумів, що треба негайно їхати, і того ж дня виїхав до Лондона. Лишав рідні гори, ліси, простори, лишав загрозливий гуркіт гармат, що вирішував долю країни, і ніби заспокоївся. В газетах читав тільки розділ мистецтва, в політичні дискусії не встрявав — він-бо митець.

У Лондоні, перед виїздом до Москви, Хозе Бланко дістав листа від відомої вже з преси Марії Гіммельблут. Це та, що на похороні батька відмовилася витрачатися на мармур для надгроб'я батькові. То був протест проти звичаїв, традицій роду, і преса зняла колотнечу з цього приводу, віддаючи особливу данину зовнішності героїні — Марії Гіммельблут. Деякі ліберальні газети вмістили кілька погідливих карикатур на німецьку та іспанську пресу, що винайшла нову сенсацію дня, але якийсь час у газетах і журналах Західної Європи таки панував портрет Марії Гіммельблут.

Про це знав і Хозе Бланко. Прочитавши на конверті листа ім'я дівчини, художник відчув щось більше від простого здивування. Десь краєчком почуттів він ніби чекав цей лист. Журнальні портрети Марії Гіммельблут — то тільки убогі проекції натури для портрета, ще не змальованого пензлем майстра...

«Сеньйор!

Те, що ми не знайомі, нехай Вас не дивує. Вас я знаю з прекрасної роботи художника, ціна якому ще не визначена суспільством. Інкогніто, що купив Ваше полотно «Адам і Єва», був мій батько. Так, то був мій нещасний батько, що третього дня після купівлі такої дорогої картини застрелився, довідавшись про своє катастрофічне фінансове банкрутство. Простіше було б продати «Адама і Єву», та вона не може бути продана — батько встиг її трохи зіпсувати одним пострілом, а другим зіпсував своє життя, це було дешевше...

І ось, після такого трагічного випадку в родині, я дня-

ми висиджую перед цим полотном. Дозвольте нагадати Вам про небезпеку такого успіху художника. Це успіх Ваших вправних рук, успіх барв, успіх Вашого абстрактного мислення. Перед моїми очима — рай, прострелений самовбивцею. Це рай Вашої фантазії, відтворений з біблейських легенд. Ви показуєте вільний від так званого гріха світ, пройнятий чистотою й ласкою. Непролазна розкіш зелені і все живе в ній викликають болі заздрощів і безнадію повернути людство до такого раю. Світ звик володіти і коритися, а в Вашому раю не розбереш, хто володар: високий кедр чи дротоподібна ліана, що любовно й велично оповиває стовбур кедра. Лев із круглими й добрими, як у дитини, очима, чи дрімливий крокодил, а чи ці двоє непорочних у своїй наготі людей. Ви оголили природу, навіть не натякнувши на бурі пристрастей, страждання й радості, з чого так щедро складається наше життя...

Я засуджую Вас, убивцю мого батька! Біля Вашої картини застоювалися ветхі старці і безвусі юнаки, багаті марнотратники життя і безробітні Адами цивілізованої землі, щасливі закохані пари і зраджені любов'ю одинаки, місцеві патріоти й приїжджі шукачі щастя. І всі вони — кандидати на самогубство — вдивлялися в картину і зітхали. Бо відтворених Вами прообразів у природі не існує, в цьому переконуються глядачі Вашої картини, вона жахливо контрастує з життям. Озирніться на свою Іспанію і зрозумійте, як твориться життя.

В дев'ятнадцять років я вже не хочу бути Вашою Євою. Ми — покоління. Силою Вашого таланту покажіть цьому поколінню провідну ідею нашої доби. Коли ж Ви убивство мого батька вважаєте за нагороду митцеві,— прийміть моє чистосердечне прокляття Вашому талантові!

І це ще не все — останнього слова я ще не сказала. Ваша Марія Гіммельблут. Берлін».

«Озирнутися на свою Іспанію? Будь ласка: генерал Франко і... беззбройний дружинник на мосту через Гвадалквівір.

Гм! Провідна ідея нашої доби. Прекрасно сказано, дівчино, в дев'ятнадцять літ! Твоє прокляття — темперамент юності. Я сприймаю його, як трепетне признання в коханні. Виклик? Приймаю його. Провідна ідея? А за неї, за цю провідну ідею, проклинати не будуть? Гаразд, одягну свого Адама і Єву, посадовлю лева, щоб його по пазу-

рах, а не по очах упізнавали, а поетичний дріт паразитуючої ліани покладу по корі могутнього кедра так, щоб світ відчув на собі ті дошкульні обійми. Свого хисту художника я не пошкодую, щоб прозоро прикрити розпусну наготу європейської Єви. Добре! Дам береги бурхливим хвилям моря і обмежу простори та пишність натюрмортів холодно-мертвим хрусталем».

З такими невиразними настроями, з таким наростаючим внутрішнім бунтом, не зовсім і зрозумілим, Хозе Бланко поїхав до Москви.

Свідомість того, що він, іспанський художник, таки справді перебуває в Москві, до краю його збудила. І в той же час Москва, яку він сприймає не в збудженій уяві, а реальна, очима, руками, душею бачена Москва, так родинно, навіть велично заспокоює його бентежну душу! Після Лондона, який усім дражливо дивував, після Парижа, який уже набридав традиційним захопленням туристів, Хозе з трепетом сердечним готувався сприйняти Москву.

В Москві він затримався, що день, то більше відчуваючи себе новаком у житті. У пам'яті ще з більшою настирливістю тепер воскресав образ дружинника в широких штанях майстрового. На його фоні зростала велич Москви, а в ній — велич нової людини, вселюдського соціального героя. Париж захлинався, вихваляючи художника, його талант, і та хвальба була тільки розкішною позою традиційного Парижа в порівнянні з щирістю й одвертістю товариського прийому, яким зустріла художника Москва. Ні геніальності великого Мурільйо, ні земної слави, ні безсмертя образам його творчості преса не патентувала. Хозе Бланко відчув себе реальною і смертною людиною на землі.

— Не розумієте ви сенсу справжнього життя, тому й картини ваші — сама дитяча ілюзія...— говорили йому в Москві, шануючи як великого майстра. Тут люди ходять, не стримуючи ноги, говорять на повний голос.

Злякався Хозе Бланко. Що більше він розуміє Москву, людей в ній, то далі зникають легкі теми його майбутнього полотна для Паризької виставки. Марія Гіммельблут розпалила творчий вогонь художника, і вже горіли в думках найяскравіші барви, якими він зодягатиме провідну ідею доби. Москва не потушила тих думок і тем, тільки запалила їх вогнями ще більшої яскравості, і художник злякався, що бліднуть його барви в тих вог-

нях, що не вистачить його людських сил піднести таку вагу. Мимоволі згадувалася фраза з «Джорнале д'Італіа» про іспанську інтелігенцію, робилося соромно, а жар протесту проти тої фрази все ж здавався награним, як стара мелодія в бездари-оркестранта.

Хозе Бланко відчув потребу знайти Марію Гіммельблут. Для герцю з нею в художника вистачить енергії, та й не для боротьби він хоче цієї зустрічі.

В Берліні Марії не було. Довідкові бюро сповістили, що ця знаменита сирітка влаштувалася в Ніцці, щоб відпочити та й забути родинне горе. Благодійне суспільство подарувало їй там старовинну віллу, сторицею повертаючи витрати з непомірних баришів преси від такої сенсації. Може, Марія й зрозуміла спекулянтську суть благодійності газетних підприємців, але в віллі поселилася, як у зароблені власною працею.

Уже в Савоні, пересівши в вагон надбережної залізниці, художник відчув турботні сумніви: чи так-то потрібна йому ця зустріч з Марією Гіммельблут? Коли б це не в вагоні, коли б не летів поїзд понад берегами Лігурійського моря, коли б численні вілли понад морем не нагадували про наближення цієї зустрічі,— Хозе Бланко міг би ще й передумати, повернутися. Тільки вітер свистів у розчинені вікна та холодне лезо молодечої цікавості врізалося в заклопотане, живуче серце.

— Яка ваша думка, пане, про мужній намір генерала Франко?

Художник озирнувся на сусідів і, хоча знав, що запитання не його стосується, ввічливо попередив:

— Я іспанець і волів би не знати про це думок шановних громадян, тим більше, що те діється не на їхній території, вирішується не їхніми силами.

— Перепрошую пана. Але ж саме на території Іспанії вирішуються не тільки іспанські справи.

— Що ви хочете цим сказати? — Бланко зажалів, що встряв у таку небезпечну для реноме художника розмову.

Співбесідник звівся й підійшов до вікна, став поруч з художником. Так і здавалося, що в думці цей огрядний чоловік вигукнув: «Ага, ось який ви!» Вологими очима він зажирав іспанця, повіки з білястими віями дрижали, як губа у вищиреного вовка, а напіврозкритий рот скривився в ідіотській посмішці! Він ще нічого не сказав, Бланко тільки відчув отой німий вигук, але вся його поведінка була надто красномовною.

— Не можна іспанців попрікати немужністю,— знов розпочав Бланко, не витримуючи настирливого погляду сусіда.— Але в часи авіації, зеніток і танків таку мужність, як у генерала Франко проти беззбройних, часто прозивають більш справедливим, хоч і не зовсім пристойним назвиськом.

— Ви прибічник мадрідського уряду? — підкреслено байдуже перепитав огрядний чоловік, припиняючи посмішку. Тільки повіки його ще більше тремтіли.

— Я іспанець, а не прибічник. Коли можна, я вельми просив би вас дати мені спокій, політика не мій жанр.

Художник повернувся й пішов по коридору вагона. Здалося йому, що за спиною він чує слово «червоний» в супроводі ще кількох слів, яких пощастило не розібрати. Догадуватися, що то за слова, Бланко не хотів, бо гостро політична термінологія його лякала, «збивала з творчого настрою». Кортіло нагрубіянити. Блискавично озирнувся, та в купе вже поринала широка повна спина невдалого співбесідника. Поїзд здавав ходу, підходив до перону вокзалу Ніцци.

Вечором у багатолюдному кафе Англійського бульвару Хозе Бланко сидів самотній, ще і ще раз обмірковуючи свій намір зустрітися з Марією Гіммельблут. За столиками мінялися люди, чутно було говірки англійців, французів, німців. Не дослухаючись до них, Бланко мимоволі відрізняв ніби знайомі голоси, сміх. Що різкіше доходив до його слуху знайомий сміх, то більше розпікалася злість на сусідів по вагону. Обернутися й брутальною реплікою припинити той сміх чи стриматися? А може, почати й собі глузувати з них? Бланко усміхнувся і покликав офіціанта. Завжди догідливі офіціанти ресторанів Ніцци на замовлення найфантазливішого клієнта можуть подати на стіл навіть слона, засмаженого на штилі, як шашличину. Не здивувало й замовлення Хозе Бланко: за кілька лічених хвилин офіціант повернувся з великим блюдом гнилої, розкладеної цибулі, навмисно підібраної для найдошкульнішої образи. Бланко з інтересом оглянув блюдо і переклав кожну цибулину найбільш гнилим боком. Він теж ладен був сміятися, як і його сусіди, та знов почув те слово «червоний»,— за столом він, Бланко, був героєм посміху. Геть звідси, геть!

— Подайте цей десерт отим панам біля вікна. Та запитайте, що вони хотіли б: сметанки до цибулі чи... скипидару, щоб... дзвінкіший їхній сміх був...

На бульварі ще товпився курортний люд. Ліворуч, за стьожкою пляжу, економно освітленого електрикою, чорніла порожнеча моря. Бланко йшов понад пляжем, вдивлявся в спокійну темінь, де тільки відбивалося нервове миготіння небесного царства зірок. Художник, покликаний читати велич світу по тих зірках, міг відчувати красу ночі над південним морем, та не відчував того Хозе Бланко. Його поривало повернутися в кафе від цього мовчазного і чорного, як безодня, моря, повернутися, щоб плюнути в руді пики насмішникам. Що таке цибуля, хоч би й гнилобока, навіть у скипидарі, порівнюючи з пристрасним плювком межи очі, де тремтять білясті повіки, як губа вищиреного вовка?..

Кінчався гомінкий Англійський бульвар, рідшали ліхтарі, прояснювалося море за пляжем. Дзвінкий і клопітний говір міста лишався позаду. Вогні освітленого казино затійно й марно пробивалися візерунком крізь даль і темряву ночі. Між художником та сквером, де красується гральне казино, врізалася морська затока. Авто ще проносилося по надбережному асфальту, ліворуч між тротуаром і пляжем верхові спортсмени поверталися до міста.

На мосту лиш мить затримався, вслухаючись у говір протічка. Та противний, образливий сміх у кафе все ще напосідав і заглушав усякі шуми. Раптом неначе величезний дзвін бовкнув у голові, і все умерло, потухло зоряне небо, зблідли візерунки казино, а світ захлюпнуло чорне плинне море. Одним різким ударом по голові його повалено з ніг, відібрано пам'ять.

Двоє невідомих курортників машиною надбережної охорони привезли непритомного іспанця до лікарні, а ранкові газети сповістили суспільство про нещасний випадок за містом з необережним іспанським мандрівником.

Художник пішов до Марії Гіммельблут аж через кілька день після лікарні. Нехороші почуття посіяли в ньому людці, що так брутально помстилися йому за жарт з цибулею. А хто ж Марія? Молодеча зацікавленість перебороля відчуття образи.

Марія Гіммельблут прийняла художника тої ж хвилини. До вітальні, де наджидав Хозе Бланко, не ввійшла, а влетіла золотоволоса дівчина. Вся істота була в рухові, неначе безліч заведених пружин у її тілі зірвалися з замків, погубили лад, стихійно діяли. Влетівши, спинилася

за дверима і, здивована,— завмерла. Вологі блакитні очі напружено вдивлялися в високу, струнку постать іспанця. Бланко рушив назустріч і ніби розгубився: надто одвертою видалася йому цікавість цієї блакитноокої пташки. Ненавидить вона його чи обожнює? Байдужість чи проста здивованість не зробили б цієї дівчини такою заворожливо хорошою. Як боєць, вона зухвало підкреслювала високу досконалість всіх видів озброєння своєї юної жіночої краси.

— Ви художник Хозе Бланко? — прозвучало запитання, як недокінчена мелодія. «Ага, вловився?» — вчулося художникові в тім запитанні, і скортіло йому перейти на грайливий тон:

— Оце я, той самий, якого ви в листі назвали...

— Убивцею мого батька...— за нього докінчила Марія фразу.— Це не так страшно, коли хочете. В наш час мене уже не лякає й така об'єктивна філософія, що вбивство діє прогресивно, бо воно оживляє надто повільний рух історії.

— Ого! Та ви не по літах захоплюєтеся галасливими філософіями дикунства і відчаю. Дівчина, до того ж і...

— Дурниці, пане, ви відстаєте в поглядах на сучасну жінку... Але що ж це ми дискусію розпочали так раптом. Прошу, сідайте, дуже рада. Саме таким я й хотіла б вас бачити. Портрети й ваші роботи не давали точної уяви.

— Цього я про вас не можу сказати.

— Ну, я маленький сучечок у спицях коліс життя. Все ж ваше визначення наших передових ідей, як дикунство...

— І відчай безсилих у своєму розкладі, отупілих від виродження соціальних прошарків...

— Ви недаремно, бачу, Москву відвідали. Та це й не важливо, справді... А знаєте, вашу картину в мене купує Кельнський художній музей. Кілька днів тому приїздили два посередники і запропонували досить вигідні умови. Що ви мені радите?

— Не продавайте, я хочу собі забрати «Адама і Єву» й знищити.

Марія засміялася. Була б вона такою нерозважливою, щоб дозволити хоч би й самому авторові нищити картину, що має вже свою досить трагічну історію. Коли художник хоче оригінально виступити перед суспільством, для цього не треба нищити слідів свого творчого шляху.

— Велич народу саме в його гучній історії,— патетично закінчила Марія свій осуд наміру художника.

Хозе Бланко мимоволі вмикався в дискусію. Ця дівчина носила в собі щось дразливе, але відрізнити його від заворожливої постави, від лірично-мрійного блиску блакитних очей, від живуче-задьористого сміху молодості художникові не щастило, бо і в собі він відчував той невпинний клекіт дужості й весни. Марія збуджувала стихію природи — пристрасті, заворожувала і присипляла розум...

І вечір Ніцци, примовкле море та пахощі квіток злилися в гармонію почуттів, довершили той природний процес. На якийсь час, доки діяли розпалені почуття молодості, перервалися дискусії, думкою художника заволоділа Марія.

Здавалося б, два запеклих вороги, вони досить мирно і навіть щасливо зіходилися в куточку власного життя. Хозе оселився поруч з її віллою і розпочав нову картину для Паризької виставки. Художники, друзі цікавилися, часом вітали Хозе Бланко з успіхом. Кілька раз приїздили представники виставочного комітету, кореспонденти газет і набридали щасливому художникові з допитами.

І тут, як завжди, «якось восени» почало обсипатися листя, що квітчало весну, прикрашало літо. Обсипається, залишаючи віти в усьому убозтві їх наготи.

Це не алегорія. Марія тільки розквітала, навіть голосно мріяла відчути себе дружиною в один чудовий момент життя. Не обсипався лист і в енергії, в житті Хозе Бланко. Просто природна осінь застала їх, пересічених одним «небесним» щастям, нагадала про землю.

Хозе Бланко і Марія Гіммельблут гуляли далеко за містом, понад берегом затоки. Розмовляючи, дійшли до пам'ятного мосту, звідки після мéткого удару художник потрапив до лікарні. Сміючись, розповів про це Марії, нагадавши кількома словами пригоду в поїзді та в кафе на Англійському бульварі.

— З того часу я їх більше не зустрічав.

— Вони того ж дня виїхали з Ніцци...— промовила трохи стурбована Марія.

— Ти знала про цю мою пригоду? — здивувався Бланко.

— Але не знала, що вона трапилася з тобою. Ті пани приїздили з Кельна купувати «Адама і Єву».

Обоє замовкли. Мовчки повернули назад, майже мовчки погодилися, що їм краще взяти таксі і поспішати до міста. Міг піти дощ, осінь напосідала. Також мовчки прощалися біля вілли Марії. Відчувалася близна в тканині їхнього молодого щастя. Захоплені силою почуттів, вони не цікавилися і не знали одне одного. Кілька газетних інформацій про художника Бланко давали дуже мало. Про Марію ж Хозе знав ще менше, в голові лишився тільки перший філософський дебют дівчини, що весь час їхнього знайомства тривожив Бланко.

«Хто він?», «Хто вона?» — тривожили запитання. Реальність земного буття настирливо вимагала про це знати. Обоє пригадували минулі кілька місяців, повторювали слова одне одного, і в душу прокрадався сумнів.

Хозе Бланко кінчав картину. Ще в перші дні хвилюючих зустрічей Хозе розповів Марії про один старезний звичай басків — кувадá. Зміст його полягає в тому, що чоловік намагається всіляко полегшити дружині пологові муки, коли вона родить дитя. Він щиро виявляє неспокій і співчуття породіллі, морально поділяє її тяжкий стан, в окремій кімнаті приймає від імені породіллі сусідів, кумів, вислуховує їхні поздоровлення матері та побажання... Марія по-своєму зрозуміла те, щиро й довго сміялася з такого дикого звичаю. Порадила Хозе написати картину на цю оригінальну тему. Тепер згадала, як раптово згодився він тоді, як захопився темою і щодня від мольберта приносив Марії звістку про народження картини. В його піднесенні Марія відчувала незвичайний творчий азарт. Хозе розповідав про подорож до Москви, про більшовиків, захоплювався запалом їхнього творчого життя. І не раз здавалося Марії, що він мимоволі перейняв той більшовицький запал у роботі. А могло ж тільки так здаватись. Жодних натяків про це він не робив, а «Джорнале д'Італіа» категорично ставила Хозе Бланко коли й не на боці генерала Франко, то й не в лавах народу. За п'ять місяців захоплюючих зустрічей, побачень, щовечора гуляючи по Англійському бульварі чи сквері, вони інколи згадували про події в Іспанії, але не оцінювали їх. Тому завжди на самоті Марія робила спроби зрозуміти повнотою, на чиєму ж боці Хозе — він був об'єктивний, а вона надто обережна в оцінці іспанських подій.

Минало вже кілька місяців приятелювання. Марію хвилював Хозе. Зійшлася з ним, що й говорить, романтично. З часом романтику замінила приязнь, зароджува-

лося сильніше почуття, що, як рана, починало непокоїти Роїлися тривожні мисліі: «А хто ж він?»

Та прийшов вирішальний вечір. Марія не може чекати далі, байдужість Хозе починала здаватися їй штучною

Після роботи Хозе зайшов до Марії на південну веранду вілли, звідки перед очима слався краєвид моря. Праворуч, де годину тому сіло сонце, вмираючи, жевріла багрова смуга. Свіжість осені підкреслювала той захід, як відхід літа. На землю спадала густа ніч. Засвітилося мереживо казино, електрикою спалахнуло місто, міцнів говір моря.

Марія горнулася в строкату афганську шаль, весняний подарунок агентів від Кельнського музею. Горнулася не від осінньої свіжості вечора, а ніби прикривала внутрішнє полум'я сумнівів і рішучості, з якою вона зустрічає Хозе. Він пройшов усі кімнати вілли, де могла б бути Марія, і, помітивши силует на неосвітленій веранді, був певен, що це вона нетерпляче жде його. До цієї зустрічі особливо був настроєний, бо його картина вже готова, бо давно лагодився присвятити її Марії в день закінчення. Це ж Марія наштовхнула на думку переглянути творчі принципи, вона настоювала вдягти ідею твору в гострополітичний одяг, це вона підказала тему, розв'язала язик художника. По закінченні картини, певне, вони оформлять і свої взаємини шлюбом...

— Маріє!

І була гаряча зустріч. Марія не дозволила світити світло.

— Художнику, дивися на нічне море! — як афоризм, продекламувала Марія. Від цього тону мінилося море, в його хвилях звучали оркестри. Ніч покривала білу піну на гребенях хвиль, море поринало в безвість, породжувалася тільки уява моря, його одвічний образ неспокою і сили.

— Я хотів похвалитися тобі, та не смію.

— Чим?

— Закінчив «Куваду́»!..

І стримував її ходу на крутих стежках морського побережжя, на сходах. Свіжа ніч полоскала розгарячілі лиця, а далекий гудок пароплава в морі здавався салютом їхньому настрою. Майже прибігли до зали, де місяцями працював художник. Нервовим порухом рвонув двері, забув, що сам їх замкнув. Нарешті впустив Марію і сам завмер у дверях. В кутку на двох мольбертах стояла картина. На столиках поруч, на стільцях, на підлозі, на

лутці широкого вікна в найбезладнішому стані лежали фарби, пензлі, поскачувані ескізні малюнки, фотографії, альбоми. Це була руїна, з якої випросталася думка в велике, буйнобарвне полотно.

Марія з розгону пройшла зовсім близько до картини. Потім, ніби злякалася, озирнулася на художника, шукаючи помочі в живої людини. Також хутко почала відступати назад, уповільнюючи ходу. Хозе насторожено чекав її першого слова. Нарешті Марія закам'яніло стала. Її голос прозвучав, як вимучений, неначе вона говорить уже цілу вічність, ледве вимовляючи слова:

— Da ist der Hund begraben! [1]

Різко зчепила свої руки, притисла їх до губ, від картини не відривала очей.

— Кувадá!

На фоні буряного моря скривавлена і горда мати на грудях своїх боронить немовля. Білий, подертий одяг матері обарвлений кров'ю, що стікає з численних ран. Рука мужньо відбиває мечем натиск озвірілих вояк, озброєних огнем і металом останніх марок. Мати зовсім молода, розкішна краса її постави, чорних кіс і мужнього виразу очей заворожуюць і покоряють. Немовля в тривозі і надії горнеться до материних грудей, інстинктом розуміючи людожерські наміри материних ворогів.

«Мати Іспанія!» — акордом барв говорила картина.

За плечима в матері, далеко за морем, на горизонті весь обрій палахкотить червоними прапорами. Під прапорами йдуть мільйони бійців з такими ж, як і в матері-воїна, мечами. Вони поспішають на допомогу матері, на врятування молодої іспанської революції. Рятівників ще відгороджував далекий простір, колони губляться в тугій імлі далів. Та й буряне море відступає перед тою всесвітньою силою. Тільки похмурі грозові хмари чорними тінями вкривають червоні полотнища перемоги...

— Кувадá! — знов прошепотіла Марія. В мужній жінці, що захищає немовля, вона зразу ж упізнала образ натхненної Іспанії,— Іспанія-мати боронить своє немовля!..

Хозе Бланко звів очі на Марію Гіммельблут, вирівняв твердий запитливий погляд, і здалося йому, що вії дівчини затремтіли знайомим йому трепетом, як губа вищиреного вовка.

---

[1] Так ось де собаку зарито! *(Нім.)*

— Маріе! — вже нападаючи, озвався Хозе.

На нього подивилася не Марія, красою якої втішався він кілька місяців, не наречена його омріяного шлюбу, а та Марія Гіммельблут, що проклинала художника Хозе Бланко за «Адама і Єву», та, що філософію фашизму взяла собі за кредо життя.

Красуня сирітка... вся перекривлена від безсилля й злості, командувала:

— Не бути Іспанії червоною, цього ми не допустимо!

— На щастя, від вас це зовсім не залежить...

Художник стримувався. Руки поволі випростовувалися, очі спинилися на картині. Марія витримала паузу, видимо, продумуючи, як найсильніше зруйнувати спокій і впевненість художника. Потім рвучко повернулася, рушила на вихід. Рушив і Хозе Бланко, відчуваючи, що і тут ще не все сказала Марія Гіммельблут.

— Ви зловживали моїм довір'ям,— змогла тільки сказати Марія.

— Не було потреби в тому. А свою ідею я таки вдяг...

— Ваша ідея тепер втратила будь-який сенс, бо ми вже заберемо Мадрід.

— Заберете Мадрід?! О, в такому разі я теж їду на допомогу робітникам Кордови захищати Іспанію від вашого варварства. Я тільки шкодую, що забруднив своє чесне ім'я, дозволивши пресі поставити його разом з таким... Та я ще виправлю цю помилку!..

Через годину Хозе Бланко влаштував картину й свої справи з виставкою, а сам сів у поїзд Ніцца — Барселона. Згадавши епізод з дружинниками на мосту в Кордові, щиро пожалів, що тоді ж не відважився стати поруч з ними.

1937

СЛИВКА

За тином виростала слива. А в хаті біля сливи зростала Василина. В день її народження батько, Панас Гуленюк, посадовив цю сливу. І обоє зростали свої сімнадцять літ біля ламкого Черемошу, під м'якими, росою відволоженими промінням буковинського сонця. Воно дарувало їх своєю ласкою, а вітер долішній бавив прохолодою. Неначе й нестатки батьківські скрашалися тими дарами природи. Від того обоє зростали буйно й весело.

На шостий рік моложава сливка вперше зацвіла кіль-

кома трепетно-сором'язливими квіточками. Шестирічна Василина знала від батька, що це її слива, і, тим квітінням бавлячись, зірвала ніжні, привабні пелюсточки первісткисливи. Кришталевими сльозинками докоряла ніжна сливка своїй однорічниці за тую кривду. І Василина, дитя шестирічне, зрозуміла мовчазний докір деревця.

— Не плач, сливонько моя! — вговоряла дівчинка і зганяла порваненьким рукавом сльозу з своїх очей.— Не плач! Я ще мала. На таких і дєдьо з мамою зла не кладуть...

І слива пережила ту першу кривду. Вітрець і сонце присушили її сльозу, і згодом здалося Василині, що й забула слива про своє горе. Минали роки, а дівчина щовесни над першою квіточкою сливи згадувала свій дитячий вчинок. Інколи й сумувала з того, а більше сміялася. Майже щороку зав'язувалися й родили цупкі, чорняві, срібним інеєм пойняті сливки. Перші роки їх лічили одиницями, кожній імення давали й чекали, доки визріє хоч би одна. Потім це поволі переходило в звичайне явище, ніби відколи існує земля — існувала й слива. Василина так і говорила: «Наша слива росте весь вік».

А віку тому пішов лише вісімнадцятий рік...

Та в цей рік слива старітись почала. Кору починали обсідати брунатні кущики моху, всихали ніжні галузки, цупкішав лист. Без ліку вродилися здрібнілі, хоч такі ж смачні, сизобокі сливки.

Батьки журитись почали: дозріла й Василина, а хто засватає її, коли навіть корівчини на придане немає в дворі?..

Одного разу в неділю Василина допізна затрималася з дівчатами на крутому березі Черемошу. Весела Галина Куличева безперестанку пісні заводила, а Василина ж спів любила й на все село уславилася найкращою співачкою. Співали й пританцьовували, в сутінках за кажанами гонилися. Знали, що матері, на тин зіпершись, чи на ворота, з тривогою вслухалися в той регіт і вигуки, упізнаючи в ньому свою безповоротно зниклу молодість.

А в селі ще з позавчора спинилася червоноармійська частина. В буковинські хащі дійшла Радянська влада. І людям святкувалося в ці знаменні дні. Особливо — молоді.

Удень, на цю ж кручу, де гуляла молодь, приходили бійці й командири. Стояли осторонь, просили співати й сміялися на дотепи дівочі. І дивне сталося з Василиною.

Світ якимсь ширшим здався, і груди вільніше дихали... І думалося про те, що червоноармійці ввечері не прийдуть на вулицю, а той блакитноокий Микола, що в танок її лише один раз запросив, напевне, десь вартує, а може, спить.

Городами бігла від Черемошу. Боялася в темряві, силуети дерев обходила. А в голові ще з дня, мов реп'ях той уп'явся, пісня не виходила з голови:

Як мав оріх розцвітати,
Ночі не ставало,
А дівчині, мов сливоньці,
То й тижня замало...

Тоді, як співала з дівчатами за Миколою цю пісню, не розуміла, бо і зовсім не думала, про що в ній мовиться. А тепер згадала і відчула, що червоніє. Неначе думку ту підслухав хтось.

— Еге ж, замало тижня...— прошепотіла, виступаючи з-за рогу вже на вулиці біля свого двору.

І стала мов укопана. Просто біля неї теж спинилися три червоноармійці.

— Добрий вечір, чорноброва! Чи не зарано домів поспішаєш? — і засміялися. А голос упізнала Василина. Коли б не ніч, може, й зніяковіла б. Коли б не боялася, може, й прийняла б жарт і жартом відповіла б. А то тільки й спромоглася:

— В тітки засиділася, пане... Миколо... Та я вже й дома. Оце наш тин, де слива ото ряснiє.

— Слива? — не знати чому, перепитав Микола, оглянувши проти сивого вечірнього неба різьблений силует рослини. І ступив до дівчини:

— Це ви, Василино?..— А тоді до двох червоноармійців: — Я зараз вас дожену, товариші.

Чемно приторкнувся рукою до вишитого рукава Василининої святкової сорочки і пішов з нею до воріт. Як замкнулися уста в обох. Ішли й мовчали. Тремтіла рука Василини — її палили вогні Миколиної руки. Зрештою Микола мусив озватися, бодай якимсь словом:

— Гм, слива! Неначе з пісні, Василино. А ти, дівчино...

— Що? — злякалася Василина.

— Нічого, хороша. Мабуть, сливою милуєшся?.. Я додому тебе проведу.

А на тину, зіпершись, стояла її мати. Вона чула не тільки голосну розмову дочки з червоноармійцем Мико-

лою, мати відчувала пісню її юного серця, її перше квітування. Відчула, як у грудях ятрилася виразка остраху за дочку: хто її у нас таку убогу візьме? Буковинське злиденне щастя: он лишилася сестра в дівках, у сусіди дочки без приданого засиділися. По економіях посесорських у наймах молодість свою зношують, на батьків ремствують за бідність. Скільки їх...

Розступалися хмари, і сповнений місяць зіходив десь за смеречиним лісом, за Прутом. Мати відхилилася з тину, а молодь не злякалася. Микола уже впевнено вів дівчину до воріт.

— Ось і мати чекає нас,— промовив, надійшовши,— Добрий вечір, матусю. Щоб не боялася, пройшовся з дочкою вашою...

— А я й сама не боялася,— квапливо виправдувалася Василина...

Матері здалося, що вона в свої дівочі роки вміла значно чемніше говорити з файним парубком. Може, тому й завдячує Панасову прихильність. Злегка докоряла дочці:

— Соромся, дівко: замість подякувати, таке й скаже. Це ж либонь, Микола... з Червоної Армії!

І це було так природно, як ніч і місяць над чорним смеречиним обрієм. Сказала й рушила до хати. Тут же спинилася, порадила тоном матері, що любить дочку і хотіла б жалувати зятя:

— Сливками почастувала б Миколу.

Пішла не озираючись. Тишу порушило одиноке й визивно сміливе гупання.

— То впала спіла слива, Миколо...

— Чудні матері,— мрійно заговорив червоноармієць.— Зачекаєш, Василино?.. Ще кілька місяців дослужу й... поберемося!..

— Зачекала б хоч і рік, кілька років. Миколо, зачекаю! Та ж ми... у мене приданого не буде...— й схлипнула, щиро відкривши юну душу молодому радянському воїнові.

— Приданого? — сахнувся Микола й приголубив заплакану голівку.— Василино моя, не з приданим, а з тобою побратися маю. Тепер Буковина радянською стала, до чого тут придане? Та й сливка ж он як рясно вродила. Чи не придане, скажеш...

Василина злегка здригнулася від обережних обіймів парубка. І в цю мить згадала, як зірвала перші пелюстки квітіння сливи. Над устами прошепотіла:

— Придане ж... Яких хороших вас виростили там радянські матері! Приходь удень. Нехай батьки мої побачать наше щастя...

1939 р.

ВИСОТА 206

Призначення Яші Калюжного старшим у трофейну команду викликало в нього рішуче незадоволення й протест. Його прекрасне знання всіх систем трофейних кулеметів і автоматів вважалося безсумнівним. Тут він був авторитет на всю частину. Де ж і використати ті знання, як не в трофейному брухті! Та сержант Калюжний писав у своєму рапорті:

«...такий нераціональний підхід командування відриває у фронту кваліфікованого бійця-кулеметника і вселяє в його душу невдоволення та сердечний розлад. А я міг би героїчними ділами виправдати своє почесне звання бійця робітничо-колгоспної Червоної Армії. Коли на те пішло, то й у розвідку послати сержанта Калюжного доцільніше. Бо сержант Калюжний тільки з сімейних обставин мало не закінчив сім класів школи і мову проклятого ворога теж трохи тямить. Рука моя не схибить. А трофейна команда — для стариків, неповноздатних бійців, конешно, чесних радянських людей і патріотів, але літами й здоров'ям утиснутих, тому й слабших за нашого брата, молодь. Тут думати треба, а не так призначати, щоб тільки знав трофейну зброю. А служити і в трофеях буду чесно, коли вище командування розгляне мій конфлікт. Можу, конешно, відкрити курси оволодіння трофейною військовою технікою...»

Калюжного покликано на командний пункт. Стало відомо, що туди ж прибув і командир дивізії.

— Ну, Яша, маєш на гостинці, щоб не був великорозумний,— говорили друзі.— Чув, що ротний сказав: «Довгенько написано, товаришу сержант».

«Довгенько написано...» Може, і довгенько»,— думав стривожений молодий сержант. Спробував знайти собі виправдання і порішив на тому, що полковникові чи навіть і генералові необов'язково читати його «довгий» рапорт до кінця. Писати він мусив усе, про що думав і що вважав корисним для перемоги.

Генерал негайно ж його прийняв. Стоячи, заговорив чи голосно проміркував:

— Калюжний? Ага... малуватий.

— Але завзятий, товаришу гвардії генерал-майор,— відрубав сержант, не стримавши настрою.

Присутні командири засміялися. Це знов зачепило юнака. Його ображений погляд на гурт командирів перехопив генерал.

— Правильно! Цілком вірно, товариші командири: «мал золотник, да дорог». Ну, здрастуйте, товаришу сержант...

— Здрасст... Гвардії сержант Калюжний.

— Гвардії сержант? Чому ж не носите гвардійського значка?

— Ще мені його не видано, товаришу гвардії генерал-майор.

Генерал мовчки розстебнув гімнастерку, зняв з своїх грудей гвардійський значок і віддав Калюжному. Потім оглянув присутніх. У тому погляді кожен прочитав саме до нього звернений докір командира. А генерал відійшов, застібаючи гімнастерку, врівноважився від мимовільного хвилювання.

— Ось що, товаришу Калюжний,— звернувся до сержанта зовсім іншим, неначе в резерві прихованим голосом давнього знайомого чи забутого друга.— Рапорт я читав. Надто сміливо, не по-військовому написано. За це годиться попрікнути вас... Та не будемо вередливі щодо форми. А суть правильна. Слово «протест» я не писав би в такому рапорті, хоч я й генерал... В розвідку підете?

— Хоч зараз.

— Саме зараз і треба йти. Ось як треба,— генерал зробив відповідний жест, провівши рукою попід бороду.— Дадуть вам команду і... на ранок завтра повинен бути тут «язик». Розумієте, що значить для нас зараз «язик», коли існує висота 206?

— Розумію, товаришу генерал-майор, наші попередники дивізію на ній... ушкодили. Але дозвольте...

— Знов протест?

— Ні, це ніби порада. Команду я собі хотів би підібрати не з призначених по списку, а з охочих. Хоч, конешно, всі ми чесні і патріоти, але у кожного є свої індивідуальні погляди і на розвідку, і на смерть, і на своє, можна сказати, покликання. Охочий, він — змагання з смертю оголошує, ну, і цього забороняти не слід. Кому судилося й на

кухні героєм стати, а інякий, дивись, і в одноборстві смерті не знайде. А користь від охочого значно більша.

— Так. І це вірно! Ми, справді, товариші командири, занедбали цю прекрасну традицію — давати охочим виконувати найвідповідальніші завдання. Добре, згода! За рапорт я прощаю: він від щирості.

В бліндаж зібрались охочі з одного батальйону. З дев'ятнадцяти прибулих треба було вибрати тільки шістьох. Сержантові допомагав ротний. Та і сам Калюжний добре знав майже кожного з присутніх. Весь час говорив до бійців, знижаючи голос. І коли відчував, що якоюсь мірою в голосі тім бриніли нотки з голосу генерала, був несказанно задоволений.

— Ти, браток, не обижайся. Виперло тебе он яким. А в розвідці треба пролазити в найвужчу шпаринку. Це тобі не в клуні.

— Я шахтьор, стволовий.

— Правильно, стволовий. А в вугільний забій такого й не пустять, бо не зігнешся. От Климов цілком підходить. Він і мову німецьку, здається, вивчав.

— Восьмеро слів вивчив, товаришу сержант.

— І то хліб. А інший ні бе, ні ме... Ти, Степане, теж не милься, бо голений не будеш. На смерть ідемо. На явну смерть, що ти собі думаєш? У тебе двоє дітей і молодиця он яка на фото. Не візьмемо — і не думай. Роздольський піде замість тебе. Правильно, Андрюшо? Ну от... Ліхтермана візьмемо, йому в бліндажі, однак, не спиться. Потім... потім ось цього товариша, видно, фізкультурник...

— Футболіст, правий інсайд.

— Оце воно! Тебе, здається, Кравченко...

— Посунько. Кравченко на командні курси пішов.

— Все правильно. Посунько Данило. Тепер тут я бачив одного...

— Мене, товаришу сержант.

— Тебе?

З гурту випорснув смуглявий юнак з довгими, як у Пушкіна, чорними зависками, з кучерявим чубом. Циган. Увесь полк його знав і поважав за народні танці та пісні, за гру на гітарі, за скромність і чесність та за глибокий родинний сум в очах.

— Ні-ні, Іване. Це, знаєш, такий танець під фашистську музику з автоматів, що ти не втнеш. Давай не треба. Друге діло — товариш Граве. Здрастуйте, товаришу Гра-

ве! Це добре, що і ви зохотилися. До чого дійдеться, то рацію і там дістанемо. Та й мову, кажуть, ви добре знаєте. Так і вважайте — ви наш радист і перекладач, тобто передовий розвідник у розвідці... Значить: раз, два... п'ять і я шостий. А треба сім.

Калюжний оглянув присутніх. Перед ним стояли один в одного молоді і літні бійці. У кожного в очах горіло полум'я рішучості, завзяття. Усіх забрав би й повів. І не в розвідку, а на штурм висоти 206, на рішучий бій, на славу. Вибирай тут одного, вередуй одібраними, вередуй власною совістю за кожного.

— Ну, охочекомонці! Радист у нас є, Посунько — теж є. І Климов — відомий автоматник. Все правильно. А кого ж у нас немає? Хіба тебе забрити, Мино Хтодьовичу?

Мина Сєдих випорснув з гурту наперед. Широке, вилицювате обличчя сибіряка намагалося всміхнутись, хоч це йому ніколи не вдавалося. Зробив рух плечима, ніби намагався вирівняти їх у тісному одягу.

А біля одвірка, спершись, стояв циган. Ніби нічого й не змінилося ні в його очах, ні в усьому обличчі. Увагу сержанта манив, як магнітом притягав до себе замислений, запечалений Іван Мілокостов. Якась печать минулої трагічності вічно самотнього існування цього народу боляче таврувала смугляве, з пушкінськими завитками, обличчя бійця. Очі дивилися на гурт, а в них — порожнеча і сила водночас, байдужість і глибока печаль. Йому відмовлено стати героєм. Іншим теж відмовлено. І вони пішли, а він стоїть. А хто бачить його сум біля одвірка, хто загляне в книгу його думок? Хто наважиться прочитати, яку гірку чашу замкненого життя без смаку пили батьки цього сина гучного табору степів?..

З гурту одинокий і не зовсім сміливий голос порадив:

— Чому ж не Мілокостова?

Калюжний обернувся спочатку на голос, а потім на Мілокостова. Самому йому кортіло повернути в собі думки, зламати певність, що Мілокостов не підходить. Чому б і не взяти? Може, людина ні рідних, ні слави, ані пригод почесних не має. Тільки юність, та й та... хіба що бродить і шумує...

— Іван Мілокостов буде сьомий,— ніби в серці вичитав Калюжний і простяг назустріч юнакові свої маленькі немов дівчачі руки.

— Дякую!

Тоді загорілись іскри в чорних великих очах циганського

красеня юнака. Коливаючи плечима, він підходив до Калюжного. Йому дали прохід і з полегкістю зітхнули, неначе одні-єдині, груди.

Тихо виходили з кущів верболозу, куди втягли з затоки свій човен. Калюжний ще раз повернувся перевірити, чи не спливе посудина з верболозу в Дон. За кущем бійці чекали його наказів, чекали перших пригод, після яких стане й Дон кожному по коліна.

— Обов'язки всі пам'ятають? Повторюю: Климов заступає мене, якщо вб'ють, а його — Посунько. Роздольський і Ліхтерман власним життям перегороджують путь погоні і спиняють її, щоб дати можливість групі проскочити. Мілокостов бере і відводить «язика», хоч би ми і всі полягли тут. Граве у нас розвідник. Ну, Ромо, починайте...

Коли місяць заходити почав, група Калюжного виповзла на схил до першого нічного окопу ворожої оборони. В рівчаку з весняного потічка залягли і чекали повернення Романа Граве. В окопі тихо гомоніли ворожі солдати, туди й поповз Роман.

Цілу годину, не ворухнувшись, пролежали розвідники, чекаючи Граве. Нічний морок випростовувався з загасаючого світла місяця і ставало щоразу темніше. Здавалося, що Граве застиг і розтопився на одному місці. Ось тут замість нього стала могила з мороку, потім — цілий стіг чи тінь від нього.

Згодом приповз Роман з іншого боку. Нахопився на Роздольського, зіткнулися голови докупи. Граве сповістив:

— В окопі троє. Єфрейтор серед них. Сповіщає, що їхню дивізію знімають і на Сталінград женуть, а на зміну підходить румунська...

— Годі. Добре, товаришу Граве. Значить, Ванюшо, маєш єфрейтора! Мусиш довести до генерала! Єфрейтор усе знає. Трупом долізь, а щоб полонений був там... Ліхтерман, за мною. Климов, керуй, як умовилися. Пішли, Ванюшо!

Наче сина рідного, голубив тим ім'ям. І ніхто не бачив, як реагував на те Мілокостов. Ніч оберігала сором'язливу вдячність юнака, нічні роси полоскали око.

Підковою огорнули ворожий окоп п'ять чорніших за ніч тіней на землі. Раптом умовк притишений гомін в окопі. Спалахнув м'який постріл ось тут, над головами. І в ту ж мить зависла в повітрі освітлювальна ракета.

Це сталося протягом однієї секунди. І в ту секунду сталося й інше. Тільки спритний танцюрист міг, як пружина, порснути в повітря майже разом з ракетою і разом з яскравим світлом упасти просто на плечі здоровенного фашистського єфрейтора в окопі. Клацнув і вистрелив німецький автомат. І замовк, неначе ті тривожні звуки одчахнуто стихійною силою й кинуто в ніч.

Сержант зрозумів, що Мілокостов сам не впорається. А на допомогу йому посилати когось не вистачало часу: все робилося блискавично. Тому сам ускочив до окопу слідом за Мілокостовим і, не спиняючи розгону, вдарив прикладом автомата по голові єфрейторового підручного.

Поблизу збоку розірвалася ручна граната в руках третього ошелешеного нападом фашиста. Чутно — застогнав і Роздольський, але захрипів передсмертним хрипінням розірваний власною гранатою ворожий солдат. На мить усе навколо замовкло.

Тільки на мить. Єфрейтора виволокли за окоп, зв'язали йому руки за спиною. Мілокостов порався з кляпом — єфрейтор уперто не давався заткнути пельку, от-от закричить. Кусав руки, борсався в обіймах Ліхтермана. Калюжний викидав з окопу трупи вбитих двох солдатів. Роздольському бинтували бік.

А на висоті стривожилися. Одним страшним ударом бахнуло від бліндажів. Над головами заревло смертельним каскадом звуків, і десяток мін лягло позад в розвідників. Шлях до відступу їм закрито. В борозну поклали полоненого і самі приплюскли до землі. А над нею свистіли кулі, виттям звіриним і стогоном мін придушувало до грунту. З кількох бліндажів висоти 206 гітлерівці поливали кулями схил, тяжкими мінами вкривали підступи.

Озвалися й радянські гармати з-за Дону. По висоті, навколо неї з того боку рвонули вогненні стовпи. На хвилинку замовкли ворожі бліндажі. Але Калюжний почув, як з обох боків наближалися солдати. Наказав Климову з Посуньком викинутися ліворуч, сам лишив Роздольського та Граве і вискочив назустріч ворогові з правого боку. Затріщали, немов у тім'я вгризалися, кілька автоматів з обох боків. Заговорила свистюча смерть. В огнях пострілів висвічувалися фашистські збуджені обличчя. Вони бачили і розуміли свою вирішальну перевагу, але ж і радянські автомати дошкульно виривали з їх лав одного за

одним. Коло ворожих автоматів стискалося тісніше, щораз тяжче ставало давати їм опір.

«...На ранок завтра повинен бути тут «язик»,— згадалося Калюжному. А «язик» лежав у борозні під наглядом автомата Мілокостова або поривався пересуватися, уникаючи мінних ударів.

Ворожі міни одна за одною регулярно клалися поблизу, закривали путь до відступу групі Калюжного. Автоматники методично строчили й посувалися вперед, погрожуючи здушити, замкнувши коло.

Калюжний вирішував. Полонений до ранку мусить бути на лівому березі Дону, хоч би тут горіла земля. В перерві між стріляниною сержант підповз до Мілокостова.

— Сам доведеш чи помочі потребуєш?

— За ноги доволочу, коли не захоче йти. Тобі й тут люди потрібні.

— Конешно, правильно. Гаразд. Я тут влаштую трюк, а ти вибереш момент — і шагом арш! Проривайся з ним крізь міни і...

Мілокостов не вчув останніх слів. «Трюк» почався в ту ж хвилину. Сержант підняв своїх чотирьох бійців в атаку. Чи то «ура», чи просто крик завзяття і відчаю пролунав, пересилюючи кулеметний і мінний гармидер. П'ять героїв пішли в атаку на фашистів. Поповз за ними і поранений Роздольський. І не назад пішли, щоб прориватися до своїх, а вперед, відводячи від Мілокостова гітлерівських автоматників. Пішли на висоту 206.

Кілька ручних гранат рвонули попереду розвідників, освітили шлях і рознесли чотирьох фашистських солдатів. Калюжний перший прорвав коло. За ним кинулися бійці. Падаючи і відстрілюючись на всі боки, захлинаючись від перевтоми, вони точнісінько виконували всі рухи і маневри сержанта. В нічній стрілянині навмання важко було добрати ладу, хто в кого стріляє й кого поціляє.

Граве почув, як задзвеніло йому в голові, потім до боку ніби вчепився скажений пес. Важкий і дошкульний.

«Це — поранення»,— промайнуло в голові, захололо в грудях. Затис лівою рукою рану біля боку, але нікому про те не сказав. Біг, падав, спромагався стрельнути, кидав гранату і знов біг на гору.

Сталося неймовірне. В шаленому темпі, відстрелюючись і маневруючи, Калюжний із своєю четвіркою смільчаків наблизився до бліндажів висоти 206. Ліхтеманова граната потрапила просто в кулеметну амбразуру

і зробила чудо. Замовкли кулемети, заніміли амбразури. Тільки міни ще хлопали поблизу і, квокчучи, неслися туди, де лишився Мілокостов з «язиком».

Та й він не сидів. Зрозумівши маневр сержанта, почекав хвилину, доки гітлерівці погнались за його товаришами. Дошкульно підштовхнув єфрейтора:

— Абфарт! — і погнав його вниз до човна, напереріз мінним облизням над землею. Зв'язані руки полоненого тримав, як на налигачі, на довгому шинельному ремені. Як і де проскочив — важко повірити. Двома осколками міни був поранений в ногу — не зважав. Панькався з єфрейтором, ризикуючи власним життям. То клав його на землю, коли свистіла ззаду міна, то знов зводив і гнав попереду себе, аж доки проскочив поле мінних вибухів. Ще одна куля вп'ялася йому в ліве плече й застряла там. А він гнав і гнав до Дону.

Що товариші загинули чи загибають, це було цілком ясно. Та зараз у нього був свій клопіт, а ніч минала. Навіть не озирнувся на висоту і нічого, крім болю в ранах і хрипіння захеканого, жирного єфрейтора з кляпом у зубах, не чув.

На березі поклав єфрейтора лежати «смирно», а сам зіпхнув на воду човен з куща. Обвів поза кущем, до піскуватого берега причалив. Тепер його не тривожили ні кулі, ані міни. Єдина турбота — довезти єфрейтора на лівий берег.

А в чоботах уже хлюпала власна кров. Німіла ліва рука, горіло плече.

«Доправлю, чи ні? Скажуть — циган, танцюрист... Хіба йому в розвідку ходити, «язика» приводити?»

— Ану... попутнику.

Починало сіріти, наближався ранок. Гітлерівець звик розуміти свого конвоїра більше з мови переконливих жестів, аніж слів. Слухняно ступив у човен, пройшов уперед. Мілокостов бентежно скомандував сідати. Потім повернув його передом від себе, порадив, як зумів, не обертатися і відштовхнув човен від берега. Ні разу навіть не скривився від нестерпних болів у ранах. Аж тоді, як сідав сам, помітив, що точиться, немов п'яний, і в очах чорні плями пропливають, як нафта по воді. Узяв весло, мало не випустив його, бо ліва рука не корилась його волі.

Поглянув на полоненого. Тривогою ще більше пройнялася душа. А човен уже відштовхнуло від берега. Уже гойдається він на дрібних хвилях, виходячи з затоки.

З усіх сил, напружуючи волю й м'язи, обіперся веслом з однієї руки. Човен виходив на плавкий розділ Дону. Ще кілька разів обіперся Мілокостов у мілке дно. Весло вирвалося з руки, плюхнуло у воду, і сам весляр мало не впав за ним з човна.

На хлюпання обернувся гітлерівець. Мілокостов, падаючи, затримався за борти і сів. На єфрейторову посмішку пригрозив автоматом, що висів у нього на шиї. Гітлерівець, напевне, починав розуміти турботний стан свого конвоїра. Що він поранений — не знав і не зважився жертвувати життям за спробу вирватися з ганебного полону.

Мілокостов нагнувся й гріб воду дужою рукою. Запанувала дивна байдужість. Почує його хтось з ворожого берега — стрілятиме чи ні? Ледве тримався пам'яті, його клонив хворобливий сон.

Єфрейтор не озирався більше. Світанок золотив обрій — може, тим замилувався? Від човна по воді починала вирізьблюватися посріблена в брижах хвиль волохата тінь човна. А навколо висоти, там, позаду всього, не припинявся вогневий бій. Тут же, на розділі Дону, крутився в усі боки, але плив човен з двома чоловіками. Один сидів і думав, життя чи смерть здобув він у цьому човні. Другому ж думки в одну турботу звелися: він щосили гріб однією рукою до свого берега, за островом. Свідомість то поринала в небуття, то просиналася й вела одчайдушну боротьбу із сном.

Човен понесло у фарватері, млинком обернуло кілька разів і випхнуло в стоячий рукав обмілілої затоки поза островом. І таки по інерції посувався навскіс до лівого берега. Від ворожого ока його ховав острів, весь у вербах та в осокорах.

Там і сонце застало. Мілокостов таки зліг на борт і знепритомнів. Але він ще встиг побачити на березі трьох червоноармійців. Рука з напруги безладно борсалась у воді. До човна підійшов червоноармієць, а пильнувати єфрейтора взялися двоє з берега, націливши гвинтівки.

Коли Мілокостову переливали кров, сонце знімалося над краєм. Генерал стояв і стежив, як поверталося дорогоцінне життя бійця-героя.

Потім говорив з лікарями і дякував їм, неначе про своє життя бідкався. А там уже шукали генерала. Терміново шукали посланці з артилерійського пункту спостережень. Генерала нагально кликали радисти до апарата.

Надворі ранок купав землю сонячним сяйвом, а гармати прасували її вогнем. Манівцями підбіг ще один посланець і гукнув:

— На одному горбі висоти майорить червоний прапор...

Генерал поспішав... Десятикратним біноклем роздивлявся на полотнище з сорочки, заллятої кров'ю. Потім обернувся до радиста:

— Ну?..

- Я... Я прийняв радіограму з висоти 206.

— Ви збожеволіли. Давайте точніше.

Радист сміливіше підступив до генерала:

— Ясно прочитав я виклик Роми...

— Кого? Що це за Рома?

— Винуват... Прийняв я радіограму червоноармійця Граве Романа. Він пішов охочим з Калюжним. У снайпери теж ходив... Граве — наш зв'язківець, радист. Він з перервами сказав: — «Висота 206 наша... Контролюємо... Мін досить... Поранені... Роздольський... Ліхтерман...» А коли я спробував перевірити на тій же хвилі, то кілька разів дістав тільки «Ромка... Ромка...» Хвиля слабшала з кожною миттю і зовсім зникла.

Генерал ще раз подивився на висоту. Потім спустив бінокль і якусь хвилину стояв замислений, вагався. Потім гукнув:

— Майор! Припиніть вогонь по висоті. Накривайте навколо неї, особливо ж — за нею, де проходять шляхи. Калюжний зайняв висоту і... здається, вмирає із своїми героями, вивісивши невмирущий червоний прапор перемоги... Полковнику! Приготувати батальйон для наступу. Під прикриттям ураганного вогню артилерії пробитися і закріпити за собою взяту Калюжним висоту 206. Врятувати поранених!

Батареї майора заглушили слова генерала. А під бугром сидів полонений єфрейтор. Йому розв'язали руки, звільнили рот від кляпа. Кілька командирів допитували «язика».

19.X.42 р.
Донський фронт

ЧЕРВОНА ЗІРКА

Самотньою лишилася Лукія вдома. Породила і виростила троє дітей: дочку Марину та двох синів, як орлів — Миколу і Тодося. Сама, без чоловіка, ростила їх. Найстарша, Марина, добре пам'ятає свого батька, а хлоп-

ці лише згадували його в дитинстві, як казку. Умер давно Лукіїн чоловік. А потім і діти розбрелися, позакінчували радянські інститути. Отак і війна застала Лукію: дочка в Донбасі замужем, сини...

Сини мої, копитани,
Хоч би людей розпитали,
Як то мати вас кохала
Та до війська виряджала,—

часом співала самотня Лукія, розглядаючи фотокартки своїх дітей. Тільки й знає, що старший таки був капітаном на Чорнім морі, а молодший — у повітрі. Інакше й не звала їх, як:

«А мої копитани...», «Не знаю, що з моїми копитанами», «Хоч би вісточку від копитанів моїх дістати».

Війна зайшла сувора. Тривожні дні для матерів і дружин настали. Спочатку знали про війну з газет чи з радіо. А то й на власні вуха почули її в громі вибухів ворожих бомб. Лукія ще більше принишкла, вже й співати про «копитанів» перестала.

Потім в село зайшли ворожі війська. Зайшли вночі і запалили село за ставом, як свічку. Суха солома, сухе дерево на оселях. Горить село, аж земля двигтить. Лукія майно з хати винесла надвір, до погреба, і чекала. Та по цей бік ставу село не запалили.

Пішли довгі дні тривог та чуток. Фашисти по-своєму господарювати починали. За ставом село спалили, а з цього боку забрали все: їстівне й одяг. Часом брали й чоловіків, а в двір не повертали.

Щодня, щоночі тремтить людина, як листя на вітрі, від тих чуток. А правда десь глибоко захована, не видовбаєш її.

Одного разу стало відомо, що в лісах є червоні партизани. Дехто з молодших запевняв, що сам бачив їх, а знайшлися й такі, що зникали з села — в партизани йшли.

Стара Лукія заздрила їм. Вона була певна, що обидва сини й зять, а може, і дочка та невістка, воюють з ворогом, виборюють Україну для себе, для того життя, до якого так звиклося за двадцять три роки. А вона літами прив'язана до поганої, старої хати.

Метушилися в селі гітлерівці: партизани їм спокою не давали. Щоночі точилися бої за дібровою, стрілянина в селі. І кожного разу не спалося Лукії. Нишком

виходила з хати, прислухалася. Чогось хотілося самій... Чи бігти в поле, до лісу, допомогти партизанам, чи тут, в селі, підняти людей. Але тільки хотілося. Крутило в кістках спрацьованих рук. Холодною втомою обгорталося кволе серце. І ставало так важко. Самотня, непотрібна, безсила...

Ранком по селу розклеєно фашистську об'яву. Поговір пішов, що вночі під дібровою розбито і знищено партизанський загін капітана Гурджія. Сам капітан убитий, а голову його на палі вивісили біля сільської розправи.

Пішла Лукія до тієї розправи. Справді, на палі, до якої колись була прибита дошка для об'яв, стриміла страшна людська голова. Страшна... Страшна тим, що вона не на плечах людських, а на палі. Страшна своїм нелюдським виглядом — чорна, побита, забруднена. А головне — страшна, бо нагадувала про голови не лише синів, а й багатьох радянських героїв, які боронять рідну землю.

Ще з більшим тягарем у душі й на серці поверталася Лукія до свого двору. Коли б не душили сльози,— пішла б вулицею, як і всі. Та не хотіла сльозу сушити на людях, нехай полоще око, забруднене страшним видовищем. Пішла поза ставом аж на вигін, а звідти — понад дібровою та городами — в свій двір.

Тільки переступила з вигону, пройшла картоплища й колгоспне коноплище,— аж на снігу під купою гною чоловік лежить. Покровив улежаний сніг десь, мабуть, аж з діброви. Купу гною розгріб і поклався. Навіть не озирнулася, нічого не подумала. Просто впала до чоловіка, загомоніла:

— Живий чи мертвий, боже мій...

Відповіді не було. Але тяжке дихання, ніби стогін умираючого, почула стара Лукія. Оглянула зовні. В кожусі, у валянках, без шапки. Волосся злиплося кривавицею на голові, а на боці — закривавлений кожух.

Зірвала з себе що могла, чоловіка повернула лицем до себе, кожух розстебнула, сорочку зубами розірвала і криваву рану зав'язала під рукою.

Чоловік загомонів дикою мовою. Щось белькотав, ледве ворушив руками і скоро стих. Але стихнувши, очі відкрив.

— Мамо! — вимовив і якось полегшено зітхнув, заплющив очі.

Він був молодий, як і Лукіїні сини. Та нічого в ньому, крім цієї ознаки, ні від Миколи, ні від Тодося не впізнала мати.

Умовк, тільки важко дихав. А сусідньою вулицею з галасом проходили ворожі війська. Необачний пес гавкнув на них, ненароком вискочивши з-під комори. Затріщали постріли з кількох автоматів по собаці. А кулі в простір летіли, у сніг навколо шилися. І відчула Лукія, що запекло їй у руці біля ліктя. Неначе щипавка вкусила і вогонь лишила в тому місці.

Лукію поранила дика куля з ворожого автомата. Перехопила жменею прострілену рану, навіть усміхнулася болісно:

— Суха вже Лукія стала... Куля пройшла наскрізь попід шкірою, краплина крові ледве змочила рукав...

Це був тяжкий, але щасливий день у Лукії. З невимовними труднощами ввечері втягла до своєї хати пораненого. Хата, на щастя, була тісна, хатинка — холодна. Окупанти кілька разів ще до того заходили, але спинитися в Лукії не хотіли. Та й надто близько від діброви, від партизанів стояла.

В хатині поклала. Лежанку протопити заходилася, однією рукою воду гріла, сама обмивала рану на голові, свіжим смальцем синяки мастила, чистими ганчірками перев'язувала і до ранку, сидячи на лаві біля хворого, не спала. Вона знайшла собі роботу, свій клопіт, яким жила щохвилини, тремтіла за життя невідомого їй сина.

Минуло чимало днів, навіть тижнів, доки поранений заговорив. Він заріс бородою. Лукія звикала до тої бороди, разом з її ростом звикала до людини без імені — сином називала.

Нарешті, заговорив людською, а не дикою з гарячки, мовою. Розпитався, де він і що з ним коїться. І кілька день знову мовчав, думав. На той час Лукія зняла пов'язку з своєї рани. З двома руками ще гарячіше взялася ходити за хворим.

В селі порідшало гітлерівців. Лишили старосту свого й пішли фронтом десь далі на схід. Тільки загін один для остраху людського лишили біля старости. Затихли й партизани в лісі — пішли за ворогом до фронту ближче.

Тоді й устав чоловік з ліжка. Устав, і ніби знов Лукія побачила щось знайоме в обличчі. Почувала, що тремтить, чогось їй страшно і радісно робиться.

— А зовуть мене, мамо, не Устим...

— А як же? — хапалася руками.— Невже, невже...

— Тепер добрі люди звуть мене капітаном Гурджієм,— промовив і відсахнувся. Лукія дивилася на нього страшними очима розгубленої жінки. В них світилась і радість, і переляк, і глибокий сум. Два місяці, ходячи за хворим, звикала до нього, переконувала себе:

«А може, справді — Тодось? Два роки ж не бачила. Зроду голений, без бороди і вусів ходив. Може, і не впізнала? — Серце матері глузувало з старої, а вона запевняла себе: — А може...»

— Та ми ж голову твою, сину, на палі бачили, оці... вивісили.

— Виходить, мамо, не моя. Бо ж моя ще придасться Вітчизні!

Незабаром і попрощалися вночі там же, де й зустрілися колись ще на початку зими.

І знов засумувала самотня. Куди пішов капітан, чи знайде своїх, чи вціліє, щоб по війні з синами зазнатися, зійтись?.. Знову про «копитанів»-синів співала пісню. І людям про капітана Гурджія розповідала, надію вселяла тим.

Була темна й морозна ніч. Гуділи в повітрі невсипущі літаки, далекими відгуками лунали глухі вибухи по мерзлій землі. Лукія уважно прослухала найбільш уїдливе гудіння літака, перехрестилася й лягла спати. І здалося, що тільки-тільки очі звела, задумавшись, посумувавши. Неначе приснилося,— почула торохтіння в шибку. Прокинулась, прислухалася. Чути, ледве скрипить сніг під ногами за вікном. І знов постукали в шибку.

Старій людині нічого не страшно, коли навіть про смерть вільно згадується на самоті. Гукнула:

— Хто такий?

Загомоніли, але не вчула. Пішла і в сінях знов запитала те саме. І здивована, і стривожена. Зовсім незнайомий голос — такого ніколи й ніде не чула:

— Мамо, відчиніть!

Відсунула засув, оступилася. До сіней увійшло четверо. В кожного за плечима була зброя. Лукія анітрохи не злякалася. Тільки тривога глибоко зачепила за самісіньке серце.

— Заходьте до хати, діти.

В хаті засвітила каганчик на припічку. Прибулі озирнулися на позапинані вікна, всміхнулися. Лукія в кожного вдивлялася, щоб упізнати, хто ж це, чого прибули.

Всі четверо незнайомі. Один літній, з товстим посивілим вусом, як у запорожців, і з голеною бородою. Решта — молоді. Добре зодягнені, озброєні.

— Партизани, діти? — запитала нарешті.— Роздягайтесь, грійтесь.

— Ні, мамо, не партизани. А за тепло дякуємо, нам нема коли. Спізнилися трохи.

То що ж їм потрібно?

Сивоусий поліз рукою до спідньої кишені, дістав папірця. «Мабуть, цигарку крутитиме»,— подумала, напружуючи пам'ять, щоб зрозуміти, в чому ж справа. А він звернувся:

— Ви, мамо, Лукія Степанівна Іванець?

Лукія тільки хитнула головою, стверджуючи. А другий з прибулих вийняв з польової сумки пакунок. І теж чогось чекав. Тоді сивоусий розгорнув папірець і урочисто виголосив:

— Указом Радянського уряду...

Лукія похитнулась, і її підтримали двоє. Сивоусий продовжив:

— Указом Радянського уряду ви, мамо, нагороджуєтесь орденом Червоної Зірки.

— Матінко моя! За віщо?

— За героїчне врятування життя славному командирові партизанських загонів капітанові Гурджію...

Розгорнули пакунок і, мов вогнем живодайним, зажевріла Червона Зірка в скупому світлі каганчика. Тремтячими руками взяла орден, а потім обидві руки до очей притулила — не знала, як і дякувати.

Потім прощалася. За двір вивела і в темряві показала на купу гною, де капітана Гурджія знайшла. Пішли просто в ніч, туди, де гуркотіли мотори літака.

А може, то сон? Може, вона, як сновида, ходить серед ночі по снігу і марить тим сном? І страшно їй стало. То, значить, не було нічого — і Устима чи Гурджія-капітана не було? Заснути швидше, щоб затримати й оживити принадний сон життя.

До хати бігла й боялася, щоб не заблудити в темряві.

Та не сон то був.

На припічку біля каганчика горить життєдайними вогнями Червона Зірка. А згодом заревли мотори літака, і Лукія в хаті, просто навмання, привітно помахала йому мокрою від сліз рукою.

1942 р. Валуйки

МАТЧ

В кінці листопада 1942 року, коли неповторний в історії війн сталінградський контрудар проти гітлерівських армій фельдмаршала Паулюса лише розвивався, в штаб генерала Ватутіна прибув американський генерал — наглядач ставки самого президента США. Про нього можна б розповісти не позбавлені цікавості «фронтові епізоди». Та хочеться повідати не про генерала, а про цікавого кореспондента при ньому.

Нам, з одним моїм фронтовим другом, пощастило бути саме на аеродромі бойової авіачастини радянських винищувачів, які в люті морози і в снігові бурани не припиняли ні вдень ані вночі бойових вильотів. Вони мусили перешкоджати гітлерівським чорним драконам — транспортним «юнкерсам» — постачати, охоплену стальним обручем наших фронтів, трьохсоттисячну армаду фон Паулюса.

Що й говорить, побачити наших казкових героїв-льотчиків, перекинутися з ними бодай одним словом перед відчайдушним вильотом на завдання чи при повороті з нього на простріленому в кількох місцях, а часом і палаючому винищувачі Лаг або Як, було цікаво. Та це й не те слово. Бо не тільки цікавість керувала нами в бажанні почути голос героя-льотчика з бойової ланки Іконникова. Над головами в нас, пересилюючи свист скаженої зимової завії, безперестанку захлинаючись, гули мотори ворожої транспортної авіації, яка силкувалася зірвати вирішальну перемогу радянських армій на Сталінградському плацдармі.

Іконников чи лейтенанти Друзь, Соколов, Ломакін, Тимошенко — бійці його ланки тримали в своїх руках істотні важелі до тої перемоги. Тому хотілося хоч би підбадьорити їх дружнім словом перед вильотом, привітати на повороті.

В один з таких хвилюючих моментів на аеродром і прибули заокеанські наші гості — генерал та спеціальний кореспондент агентства Юнайтед Пресс офіцер Шефіро. Супровід гостей не був багатолюдний і пишний. Вартовий офіцер танкіст капітан Клушин від штабу армії та непомітний чоловік з Москви — перекладач, людина вкрай перелякана незвичним гамором та ризикованими для його професії ситуаціями.

Генерал Хертлі, звісно, як генерал,— людина військова, офіціальний представник самого президента союзної нам

держави. Залишим його на увагу безсторонньої історії. Але кореспондент Шефіро в уніформі тої союзної армії являв для нас, працівників радянської преси, особливий інтерес. Він ледве тільки видерся з віліса, йому заважав великий акордеон, почеплений через плече на добротному німецькому ремні,— з ходу ж кинувся до Яка, готуючись його фотографувати.

Гарячого американця спинив лейтенант Соколов, бо саме до його літака кинувся Шефіро.

— А дозвіл фотографувати бойову техніку має містер кореспондент? — гукнув лейтенант не то до самого кореспондента, а чи просто апелюючи до нас всіх, хто вийшов супроводити черговий виліт героїчної ланки на бойове завдання.

Перекладач не встиг перекласти фразу льотчика Соколова на англійську мову, бо і не був певен, чи слід усе перекладати американцям, що говориться тут у бойових обставинах. Та американець, виявляється, чудово зрозумів вигук лейтенанта і, очевидно, забувши, що він тут заморський гість, якому годиться користатися мовою лише з допомогою перекладача, виправдувався на диво зрозумілою нам вимовою:

— Пардон!.. Кореспондентський запал. Такий ефектний знімок: снігова завія, бойовий виліт винищувачів! Пардон!..

Капітан Іконников поглянув на підполковника, командира частини, і, побачивши його виразний рух головою, посміхаючись, заспокоїв кореспондента.

— Будь ласка, містере кореспондент. Тільки ж... для повноти ефекту варто фотографувати машину з льотчиком. Лейтенант Соколов, на старт!

— Єсть, на старт! — відгукнувся льотчик, вискочивши з виладнаного строю льотчиків, і кинувся до літака, який справді видавався фантастичним видовищем в сутіні завії та в буряному свисті на його обтічних площинах.

Кореспондент порвався за льотчиком, на ходу готуючи фотоапарат. Але йому надто заважав акордеон. Шефіро озирнувся навколо, видимо запрохуючи когось з нас допомогти, потримати інструмент.

— Будь ласка,— гукнув лейтенант Соколов англійською мовою. Швидко взяв з рук кореспондента великий акордеон, ненароком натиснувши кілька клавішів. Акордеон заревів дисонуючими звуками, вриваючись ними в потужний гул і свист завії. І тут же замашно посадовив інстру-

мент, як дитину, на кучугуру снігу, нагорнуту механіками з-під коліс винищувача.

Акордеон ще раз верескнув тривожним зойком, викликавши увагу господаря. Шефіро обернувся набігу, але відразу ж спинився, повернув до кучугури з акордеоном, висловлюючи англійською мовою своє обурення з такого брутального поводження льотчика з музичним інструментом.

— Упізнаю руських! А ще Чайковським, Мусоргським хизуєтеся... Інструмент — мій подарунок від нещасного військовополоненого німця! В таку хвилину подарований...— вхопив на кучугурі акордеон, заклопотано надівав його на плече.

— На старт! — пролунав від гурту наказ до всіх льотчиків.

Як лейтенанта Соколова заревів, механіки, підтримуючи за площину, вирулювали машину для зльоту. Заклопотаного акордеоном кореспондента Шефіро обдало потужним струмом піднятого снігу, ледве з ніг не збило. З кабіни лейтенант Соколов у шлемі привітно махнув кореспондентові рукою, і Як з рівним ревом почав набирати швидкість, поринаючи в хмарі знятого з землі снігу та буряної завії. Капітан Клушин підійшов до збентеженого кореспондента, чемно підтримав його під руку, мовивши:

— Та ви ж чудово розмовляєте, містер Шефіро, без перекладача! Тепер мені не буде так нудно їздити, супроводжуючи вас.

— Дякую,— аж злісно якось огризнувся кореспондент, бурмочучи ще щось англійською мовою, як він і говорив до того скрізь під час подорожі з Клушиним по фронту.

* * *

В травні 1945 року, коли в столиці нашої Вітчизни одгриміли тріумфальні салюти славній Перемозі,— в одному австрійському промисловому місті відбулася урочиста зустріч офіцерів і солдатів Радянської Армії з офіцерами та солдатами союзників. Приймали гостей американці, на чолі з відомим генералом Вредлі. Цей генерал прославився не тим, що увійшов до Парижа, а тим, що урочисто оголосив взяття столиці Франції своєю побідоносною дивізією «після тривалих боїв з кращими силами рейху, озброєними першокласною військовою технікою».

Гостями на зустрічі були офіцери та солдати радянських

частин, які справді в жорстоких боях брали Відень і це промислове місто, допомагаючи військам союзників. Серед групи офіцерів-господарів якось особливо помітно виказував себе особисто генералом Вредлі запрошений на цю зустріч капітан Мошо Франкович, не то македонець з турецької Фракії, а чи словен з Трієста, акліматизований за час війни в американській армії. Він не квапився розкривати свого національного походження, але підкреслено хизувався знанням російської мови. З випадку першого привітання з льотчиком двічі Героєм Радянського Союзу майором Соколовим чи, може, з інших психологічних побудників капітан Франкович оточив Соколова особливою приятельською увагою. Власне, так чинили всі американські офіцери по відношенню до інших гостей, «закріплених» за кожним з них.

Прийом проходив у взаємних виявах теплоти й пошани. Господарі не поскупилися на лакеїв та подавальниць, і гості не мали на що скаржитися за якесь упущення по етикету. Та й не це стало пам'ятним для учасників зустрічі.

Господарі, щоб скрасити нуднувату офіціальну частину зустрічі, пригостили присутніх якоюсь переляканою співачкою, змусивши її проспівати досить вільний вибір пісеньок з джазового репертуару. Крім концерту, вірні традиціям, американські військові влаштували ще й більярдний матч-змагання.

Це був звичайний матч за американським зразком мирного часу, з «інтересом» у першу чергу й з апломбом — у другу. В змаганні виступав спритний американський турист, маестро більярду з Чікаго (батьківщина генерала, героя «взяття» Парижа). Щоправда, більярдист, хоч і звався чемпіоном Америки, мав, треба думати, й громадянство цієї країни, та прізвище його було підкреслено французьке: де Грімоль.

Генерал Вредлі у винятково чемній формі оголосив:

— Наш вельміповажний гість, більярдний король Чікаго й чемпіон Нового Світу з охотою продемонструє свою високу майстерність у грі зі своїм достойним суперником капітаном Франковичем. Але коли б хто з присутніх милих гостей згодився виступити в цьому матчі дружби, маестро радий буде зіграти спочатку з радянськими більярдистами. Він люб'язно кладе на стіл спортсменську заставу в сумі тисячі доларів, які охоче віддасть своєму переможцеві. Охочих прошу зголоситися он у тієї леді біля

столика, шановної дружини і постійної супутниці маестро та свідка чудових перемог сера де Грімоля. Маестро не заперечує, щоб виступити не з одним, а з трьома радянськими воїнами-більярдистами. Заклад з боку наших поважних гостей бере на себе командування американської армії...

Пропозиція в такому вигляді прозвучала не тільки як суто спортивний виклик. Люб'язність американців із закладом була розрахована на інший, далеко не дипломатичний ефект. Цілком природно, вона запалила радянських патріотів. Першим зголосився танкіст молодший лейтенант Микола Крохмаль:

— Я згоден виступити проти «сера», але при умові, що заклад за себе кладу сам у наших радянських карбованцях! — урочисто видобув з кишені гроші і поклав їх поруч з доларами де Грімоля.

Танкіста підтримав лейтенант медичної служби Таркве-лідзе. Третім заохотився виступити в змаганні і майор Верховський.

* * *

Надходить вечір. У спеціально обладнаній для змагання залі засвітилася електрика, присутніх запросили зайняти місця в цій залі. Франкович також метушився поміж радянськими та американськими офіцерами. Льотчикові майору Соколову весь час набридав своєю похвальбою в обізнаності на американських звичаях і таки запропонував замінити радянські гроші в закладі на долари, які він з приємністю позичив би радянським офіцерам «під слово честі» присутнього тут генерала Орлова.

— Розумієте, майоре, це вже спортивний моветон — ставити карбованці проти справжніх доларів. Я, знаєте, як... американець, чудово знаю, як американці шанують традиції. Тут-бо йдеться і про реноме держави...

Майор Соколов тільки на мить спинив погляд на американці з російською вимовою, потім озирнувся навколо, щоб відповісти Франковичу без свідків. На жаль, поруч вештався кореспондент якоїсь заморської газети й хоч удавав, що не розуміє російської мови, та це не переконувало Соколова.

— Послухайте, капітане: чи слід вам так близько до серця сприймати звичайну гостинну розвагу, маючи, здається, й не зовсім здорове серце? Старі люди кажуть у нас,

що в таких випадках серце жовчю обливається й людина стає інвалідом...— майже прошепотів майор Соколов. А голосніше додав: — Ви чудесно розумієте, мій друже, що радянські карбованці цілком достойна валюта, щоб змагатися з доларом. Правда ж?

— О так, звичайно,— зеленіючи, відповів Франкович і провів очима Соколова, який байдуже попрямував до залу.

За весь час цього гостювання в американців льотчик не міг приховати своє гнітюче нудьгування. Навіть, коли генерал Вредлі вручив йому значний орден своєї держави, майор ледве змусив себе чемно усміхнутись на знак подяки. Відчувалося, що цю зустріч він відбуває з меншим захопленням, аніж виконував свої героїчні бойові завдання в допомозі військам союзників.

У залі замислений постояв за спинкою крісла останнього ряду. Спробував уявити собі, що б він міг побачити звідси на більярднім столі. Потім широкими сходами зійшов аж до столу. Повагом ступав, оглядаючи зал, і став недалеко біля першого ряду крісел, де найвигідніше спадало світло з численних бічних бра. Ще більше замислився, переборюючи хвильове збентеження від останньої розмови, яка і викликала оту марудну задуму. А очима льотчик застиг на столі, старанно вкритім льняним парусовим покривалом.

І не чув, коли до нього знов підійшов, власне — улесливо підкрався капітан Франкович. Помітно зворухнувся, почувши несподіване запитання.

— Граєте, товарише майоре? Шик-карний стіл. Просто мрія! Подарунок господареві від вдячних парижан.

— За віщо? — Соколов повернувся весь до Франковича і знов оглянув його таким безпосереднім поглядом, перемагаючи якесь внутрішнє зачеплення, що Франкович аж ніби зібгався в жмут, неначе намагався по-їжачиному приховати своє утленьке єство від допитливого погляду Героя Радянського Союзу. Та, рекламуючи себе вихованою людиною, американцем, Франкович мусив провадити розпочату розмову:

— Та це ж генерал Вредлі, майоре! Париж брав...

— У кого? З рук французького народу? — знов ще ущипливіше допитувався Соколов, на цей раз уже й не стримуючи іронічної посмішки.

Капітан Франкович з острахом озирнувся навколо, чи не підслухав хто страшної репліки льотчика. Може, хотів у ту ж мить зникнути геть від такого неоглядного спів-

бесідника. Та ще затримався, заминаючи те страшне запитання:

— Ви жартівник, майоре, хе-хе. Генерал Вредлі — толковий мужик! — Франкович приємно відзначив собі, що ця руська фраза ніби аж збадьорила Соколова. У всякім разі, наблизила його, скрасила співбесіду.— Толковий мужик, я знав його ще до Чікаго, куди я подорожував у час нападу Гітлера на Балкани. Незважаючи, що генерал, він дуже простий в стосунках навіть з солдатами. В своїй танковій частині генерал не гребує й неграми.

— Оригінал! Цілком згоден з вами, капітане, Вредлі оригінал...— відрубав Соколов з тою ж посмішкою на устах і знов зосередив увагу на столі.

— Оригінал? Так, мабуть, ви праві, майоре, він оригінал у своєму сенсі... А стіл, дійсно, чарівний.

— Звичайний більярдний стіл.

Ще з більшою безпосередністю знов оглянув словена чи македонця в пригнаній офіцерській уніформі з добротного сукна. І вже не витримав Франкович. Лице його запалилося й потухло, він не рішився на якийсь одвертий виклик Героєві Радянського Союзу. Мимоволі поворухнув плечима, неначе виладнував на собі штабну франтовитість уніформи з чужого плеча. Спокій і придивляння майора Соколова починали дошкульно зачіпати Франковича чи не більше за його ущипливі слова. Найгірше те, що капітан відчував, як Соколов ніби й думки його читає, наскрізь немов просвічуючи отими настирливими й спокійними оглядинами і, напевне, готовий також байдуже й дошкульно відповісти на перше ж слово опору.

Та в цю мить до Франковича підійшов той підозрілий кореспондент, щось шепнув на вухо, показуючи жестами в бік свого генерала. Повернулися обоє й пішли, навіть пробачення не попросивши в Соколова.

Тільки ще раз усміхнувся їм услід. В невеликій залі збиралися гості й господарі: офіцери й солдати трималися гуртків, ще з початку зустрічі складених обставинами. Обопільне незнання мови, а чи й інші, більш важливі міркування стримували від щирішого єднання гостей та господарів. Соколов озирнувся і на цей раз щиро всміхнувся, побачивши як танкіст-сержант та лейтенант-льотчик «одтерли» молоду американку в військовій формі медичної служби від двох американських льотчиків. «Відтерли» й запросили сісти між ними. Дівчина весело зго-

дилася, чим ще більше зачепила вітчизняних франтів. Соколов згадав, як ця американка, щиро тиснувши йому руку на поздоровлення з одержанням ордена, тихо промовила:

«Я дуже поважаю руський льотчика!» — слова, очевидно, старанно підібрані з словника, але сказано ними було значно більше. І Соколов відповів їй такою ж, щирою подякою.

Тепер, згадавши все те, привітав рукою дівчину, яка помітила його й усміхнулася також, як при поздоровленні. Оступився від столу й сів у першім ряду крісел. Крісла стояли з трьох боків, амфітеатром. Кожен наступний ряд стояв вище переднього, й глядач, навіть з останнього крісла, гаразд міг бачити гру маестро.

Зал швидко заповнився. Біля Соколова праворуч сів, не знати де й узявся, сам генерал Вредлі, запрошуючи сідати поруч себе й голову радянської групи, молодого генерал-майора танкових військ, груди якого ніби аж вгиналися від численних орденів та Золотої Зірки Героя. Генерал Вредлі, підкреслюючи пошану, навіть схопився з крісла й тут же кинувся підхопити кашкет, який раптом випав з руки, коли він перекладав його з правої в ліву. Та Соколов уже встиг перехопити, кашкет на підлогу не впав.

— Много мерсі, майор,— вклонившись, як на балу, промовив генерал, беручи з рук Соколова свій кашкет, заграв ся ним: — Такой много нет експансівен жест біл мне наказан. Блахадарю...— І простяг руку подяки.

Майор Соколов схопився з крісла, тільки тоді подав руку, прибравши позу стройового командира, який вітається з старшим по чину офіцером.

— Генерал Артур Вредлі! — відрекомендувався генерал не знати з якого приводу, бо ж він вручав ордени й кожному вже тиснув руку.

— Майор Григорій Соколов!

— А-а! Рат, много рат...

Генерал таки сів, видимо, згадавши, що він запросив сідати біля себе радянського генерала. Тут же заговорив тою ж ламаною мовою якісь банальні слова пробачення. Майор все ще роздивлявся цього «толкового мужика», спробував уявити собі, як-то парижани прийшли до думки подарувати своєму «рятівникові» більярдний стіл. Певне, при столі були й інші «подарунки», більш значні для такого випадку, як прихід побідоносної американської

дивізії в столицю Франції! Мабуть, і вина, випиті сьогодні, теж «подарунок» Франції, й багато іншого, чого й не помічали гості...

До генералів підставили маленький столик з куривом: сигари, сигарети, дві нових люльки, пачка тютюну, сірники (чомусь не запальничка), ножички для зрізування кінчиків сигар, дві попільнички... Соколов прикидав у думці — чиї сигари, сигарети? Для «подарунка» збіднілій за час війни Франції ці сигари були майже недоступні. Напевне ж якісь там «Гавани», «Кларо» із Куби, чи «Золотий лотос» із Аргентіни.

В залі засвітили верхні бра. Яскраве світло немов обполоскало зал: усі неточності, погрішності обладнання, груба штукатурка, пом'яті костюми — все мов випорснуло перед очима. Почувся гомін. Присутні озиралися, через ряди вітали своїх, посміхалися якимись багатозначними посмішками. Соколов теж озирнувся просто в напрямі, де сиділа американка, й злегка почервонів: дівчина ніби й не спускала з нього очей. Чого доброго, візьме собі в голову, що майор, радянський льотчик, цікавиться нею більше за інших присутніх. А в руках у дівчини з'явився мініатюрний бінокль. Американка швидко кинула його до очей, спрямувала.

«Відвернутися?» — мигнуло запитання. Та не відвернувся. Навіть фарбу вгамував на лиці. Також дивився на дівчину й помітив, що вона зашарілася, закусила губку. Очевидячки, зрозуміла свою нетактовну поспішність з біноклем, так стійко відпаровану радянським офіцером, і розгубилася, як же вийти з становища. Та Соколов пожалів дівчину, одвернувся, зосереджуючись на увазі до більярдного матчу.

До столу з протилежних дверей зайшов маркер у відповідному одягові і служник. Трохи не клеїлося, щоб ці люди мандрували з «королем Чікаго» в його туристські подорожі аж на фронти. Але й припустити, що генерал Вредлі так просто довірився місцевому маркерові з першого-ліпшого ресторану, теж не виходило.

А вони відстебнули покривало й закотили його з шанобливістю. Виходило урочисто! Це тільки стіл, деревина. А здавалося, що тремтять у яскравому світлі оголені грані полірованого палісандра, немов живі. За ними відкрилися борти з сніжно-білим плетивом на китицях луз. Коли визирнула й напрочуд яскрава зелень сукна на столі, Соколов мимоволі звівся. Єдиний чоловік у залі ско-

рився пристрасті спортсмена... Помітив і зрозумів, що тим приємно зворушив господаря-генерала, який злегка хитнув головою на знак гостинної солідарності до руського льотчика. Адже це його генеральську честь ушановано таким бездоганним палісандром, такою білизною мережива луз і галасливо-збуджуючою зеленню сукна!

І Соколов сів. Розумів, що діяв підсвідомо, вшановуючи урочистість початку змагань. Буде чи не буде цікавою гра, а народження зеленого поля змагань здалося йому вповні урочистим, щиро його захопило.

На стіл дивилося зо дві сотні пар очей. Слонової кості кулі немов ворушилися в яскравих променях електрики.

Коротко вибухнули оплески. Генерал Вредлі здригнув, як від удару грому, озирнувся на зал. А в двері один по одному ввійшли четверо більярдистів — партнери. Попереду театралізованою ходою неначе вбіг, як циркач, досить молодий ще з вигляду маестро. В залі почувся шепіт в окремих гуртках:

— Де Грімоль!..

Він чемно дав прохід своїм супротивникам та судді, американському льотчикові-майору. На маестро — легка шовкова спортсменська сорочка попелястого кольору, неначе з повітря зіткана. І ворушилася на руках короткими рукавчатами, і облягала трохи зажирілу спортсменську дужість, і гармонійно пасувала до палісандра на столі, до зеленого сукна, до слонової кості й до настроїв організаторів матчу.

Партнери, його супротивники, ввійшли в своєму форменому одягові: танкіст — у літній гімнастерці, з ремнями через плечі; Тарквелідзе — в туго пригнанім коверкотовім кітелі з новими сріблястими погонами на плечах; майор Верховський — у довгій просторого покрою гімнастерці з м'якими польовими погонами, з численними орденами.

Суддя трьома мовами, російською теж,— оголосив імена партнерів і порядок гри. Він скидався скорше на дипломатичного представника в якійсь асамблеї, аніж на суддю більярдного матчу. Тільки авіаційна уніформа наближала його до оточення. Нагадав він і про умови, які й так уже були гаразд відомі присутнім.

Першим грав танкіст. Двом іншим більярдистам довелося відійти на заготовані крісла біля вікна.

* * *

Безконечно довго, в уяві глядача, тяглася мить першого Крохмалевого удару. Глядачі в залі затамували подих. Кожен, хто хоч раз у житті тримав у руках більярдний кий, приміряв по-своєму: брав би він кулю, як Крохмаль, щоб віднести її, чи ні? Може, й узяв би, щоб злегка поправити її, виладнати, а не відносив би аж на помічену точку. Цілком можливо, що таки й відніс би, та не затримував так удару, не нервував би себе...

Крохмаль гаразд володів собою і удар затримував більше з примхи — насолити й маестро, нехай почекає! Майор Верховський підвівся й, пройшовши до рампи, упівголоса звернувся до генерал-майора:

— Дозвольте, товаришу генерал-майор, роздягнутися гравцям.

— Ну, звичайно ж,— звелів генерал-майор.

Та в цей момент уже стався удар, якого чекали, затримавши подих. Стався несподівано і зовсім просто. Піраміда куль зворухнулася, як від внутрішнього вибуху. Трикутник деформувався, й кулі хаотично купчилися, знаходячи якнайтісніші місця в купі. Тільки «свій» — підперезана поясочком куля,— торкнувшись об бік вершини піраміди, слухняно обігнула здеформовану піраміду і зіперлася на довгий борт біля куткової лузи.

Маестро посміхнувся. Це означало і похвалу партнерові, і погрозу йому. Та тільки посміхнувся і в ту ж мить ніби підкрався до лукавої кулі з потрійним поясочком. Грайливим і точним ударом кия він змусив кулю торкнути в бік крайньої в купі так, що та теж боком, як плечем, відштовхнула сусідку з гурту і послала її просто в протилежну куткову лузу.

В напруженім мовчанні залу яскраво чути було кожен стук куль, зокрема — смачний «чмок» нової, немов зраділої з поживи, лузи.

Потім вибухнули оплески. Маестро злегка вклонився поклоном звиклого до успіхів актора.

— Куля не замовлена, потрапила випадково! — урочисто й без пристрасті, тільки з помітним хизуванням і російською мовою виголосив суддя.

Маестро лиш зупинився всім єством і змобілізував увагу на грі. Тим часом Крохмаль, приміряючи удар, чітко замовив:

— В куток, праворуч!

Куля ж чомусь тільки зрушила, дзигою закрутилася на тому місці і, пропустивши «свого» на протилежний борт, стала.

— Зволікає...— почулося в залі.

Де Грімоль уже не посміхався. Зрозуміло, що в нього не збираються вигравати. Таж і йому виграти партнер заважатиме з усіх сил і можливостей. Маестро має досвідченого першокласного партнера, якому хіба що терпцю і спортсменської «хватки» може не вистачити. Саме це й використав чемпіон.

Гра пішла чітким темпом. Замовлення свої чемпіон робив здебільшого французькою мовою й часом тут же намагався перекладати їх на ламану російську. Та суддя докладно інформував глядачів, своєчасно перекладаючи репліки маестро, Крохмаля й свої, трьома мовами.

Майор Соколов захопився грою. До цього — з голови йому не виходила безпричинна усмішка молодої, оригінальної американки. Згадав, з яким прихованим азартом її «відтирали» сержант і льотчик. Усміхнувся собі. А стукіт слонової кості поволі опанував його увагу і захоплював.

Тепер напружено стежив за грою Крохмаля, неначе й сам не глядачем був, а учасником. «Граєте, майоре?» — згадав репліку Франковича. Розумів, що за цим запитанням могло виникнути й друге: «То, може, зіграємо зі мною?..» В думці схвалив блискучий удар Крохмаля. Значить, не дилетант молодший лейтенант, а таки майстер. Захоплювався його грою, особливо ж блискучими «відтяжками», які часом нервували «короля». Та від уваги не приховалося й те, що де Грімоль — професіонал, і ставку в тисячу доларів робить, чудесно розуміючи свої переваги навіть над добрим майстром більярду. Здавалося, що він міг би раптово зім'яти противника в грі. Не чинить цього, дозволяючи партнерові ускладнювати його першу партію. На цих ускладнених маестро домагався красивої гри, а не простої перемоги, яка б подарувала йому оплески сотні долонь. Навіть майор Соколов, на сором і зло собі, помічав мимовільне захоплення вдалими ударами де Грімоля. Цілком природно, він «болів» за свого танкіста й часом критикував у думці його промахи.

Перша гра закінчена. Переміг чемпіон Америки, пан де Грімоль! — надто не байдужим голосом сповістив суддя трьома мовами.

З цього моменту гра перестала захоплювати майора Соколова. Щось образливе відчув у тому, що абсолютний

виграш чужинця, відчувалося, й був апріорним фактом. Та й співчувати молодшому лейтенантові здавалося тепер безглуздо. Треба було спочатку відговорити його. Може, це слід зробити зараз, відговоривши ще двох явних кандидатів на програш?

І не рушив з місця. Притуплення інтересу до матчу взагалі убайдужило його сприймання навіть того, з якою жадобою й самозадоволенням «король» відсунув заставу Крохмаля до своїх доларів і пристукнув її долонею — жест, яким американець давав зрозуміти, що в його ставку тепер входить і цей виграш. Соколов автоматично реєстрував гарячковий темп гри Тарквелідзе і, згодом, виключно гострі комбінації майора Верховського. Не розворушили вони того глибоко-спортивного почуття, з яким підводився Соколов, коли служки розкривали стіл. Не притушилося й відчуття якоїсь непоправної образи.

Частіше озирався, ніби зацікавлений оплесками присутніх. Помічав, як дрібно й з очевидним захопленням плескав у долоні генерал Вредлі. Тоді озирався на американську дівчину. Її стиснуті ніжні руки заспокоювали капітана й дратували водночас. Чи не жаль співчуття за такий крупний програш танкістові демонструє американка?..

* * *

Гра закінчувалася. Тарквелідзе програв з такими ж наслідками, як і Крохмаль. Чемпіон грав, як точний механізм. З кожним новим партнером йому надходила нова завзятість, азарт й енергія. Коли в грі з Крохмалем у нього було ще помітне хизування, спортсменська поза, потреба освоєння з місцем, з світлом і надто яскравозеленим сукном, то з останнім партнером він уже грав як професіонал-артист на давно обіграній сцені — цілеспрямовано, підраховуючи по кілька разів кожне очко. Замовлені ним кулі йшли точно до лузи й рідко в неї не падали. Він же гребував найпростішим ударом, найдешевшою ціною, була б зіграна куля. І складні, красиві комбінації Верховського не захоплювали, а тільки лякали його.

Верховський теж програв. Господарі плескали своєму чемпіонові, та від уваги Соколова не приховалася награність цих овацій. Оплески в час гри й красивих комбінацій Верховського звучали значно ширше й повніше.

Соколов не хотів дивитися, як чемпіон загрібає гроші на столику, і таки бачив навіть пожадливе тремтіння тих рук.

Генерал Вредлі ще сидів на місці, рукою спинив і радянського генерала, коли той намірився підвестися. Соколов не розумів, яка потреба для етикету сидіти ще в кріслах, спостерігати грошовий тріумф чемпіона. І пружно встав.

* * *

Поза цим у залі, виявляється, ще не закінчилося змагання. Соколов забувся про основний матч змагання маестро з капітаном Франковичем, своїм супротивником, претендентом у чемпіони Нового Світу.

Уже стоячи, майор Соколов почув знайомий йому улесливий голос. Раптово обернувся, ледве добрав зміст фрази, десь кинутої з центру залу недосконало засвоєною французькою мовою. Говорилося про згоду негайно зіграти їхню вирішальну партію, присвятивши її «захисту честі гостей». Тільки «претендент» обумовлював, що гратиме він з заставою доларами, але на всю суму, в тому числі й на радянські гроші.

— Солідарність зобов'язує мене повернути радянським товаришам їхні, дещо необачні програші.— Тут же, зробивши реверансову усмішку в зал, кинув найбільш образливе для майора Соколова в цій інтерпретації слово «пар-рдон», від звучання якого майора неприродно струснуло. На ледве вловиму мить вродилася в пам'яті снігова завія в сталінградських степах, акордеон за плечима на добротнім німецькім ремені і оте дзвінке, як ляпас, «пар-рдон!..».

Біля більярдного столу спритно виник той же кореспондент заморської преси й, перемовившись кількома словами з чемпіоном та з суддею, звернувся до залу з кількома словами об'яви, яку чемний суддя тут же переклав на російську й французьку мови:

— Просимо, панове... Офіцер армії вільної нації Нового Світу капітан Франкович...

— Капітан Баязіт Мошо Франкович! — поправив хизовитий офіцер-більярдист.

— Так, капітан Баязіт Мошо Франкович свою вирішальну гру з паном де Грімолем присвячує реваншу за програш попередніх переможених гравців. До відома сповіщається, що це третя вирішальна зустріч цих

двох майстрів зеленого сукна: з двох попередніх пан Франкович одну програв у Чікаго, а другу виграв в Вашінгтоні..

Вибухнули оплески, аж задрижали стіни, гойднулося повітря. Поза визивно-брутальною умовою, яку виставляв Франкович, гра обіцяла бути цікавою. Особливо американці, що називається, шаленіли від азарту. Голосно й безцеремонно виголошували репліки, в яких не важко було добрати Соколову принизливі для радянських більярдистів порівняння їх з учнями де Грімоля. На них озирнувся й генерал Вредлі, але не вимовив бодай якогось слова осуду.

— Мошо Франкович,— про себе вимовив майор Соколов. Оступився й сів, навіть не до кінця розуміючи, що ж його більше обурило в цій ситуації: перелицювання кореспондента Шефіро а чи поводження Франковича з його принизливим обіцянням повернути «дещо необачні програші»? Забувся й на американку поглянути, пересвідчитися, як же вона сприймає виступ більярдиста.

— Капітан Баязіт Мошо Франкович, більярдист!..— ще раз майже голосно повторив льотчик. В уяві вродилися байдикування дужого македонця а чи словена по американських більярдних клубах і притонах в той час, коли народи Балкан стікали кров'ю від гітлерівської навали. Чи ж тільки більярдами цікавився Баязіт Мошо, охоче прийманий в передніх сенаторів та й їхніх притаємнених від світової дипломатії бюро? І хто він більше: македонець-словен а чи такий же американець, як і той «король» більярду? Бізнесмен. Ясно лише те, що не тільки на більярдній грі Баязіт Мошо робить той бізнес...

А від столу вже оголосили про початок основного змагання. Капітан Франкович діловито вийняв з кишені й поклав на купу грошей свою чекову книжку з американським банковим штемпелем. Чемпіон також солідно розглянув книжку, зазирнувши в середину, і схвально хитнув головою. Він був певен своїх сил, він тільки розігрався, щоб показати весь клас своєї гри. На купу грошей і чекову книжку, що їх вінчала, востаннє кинув цілком переможний погляд і тільки тоді обдарував суперника джентльменською посмішкою. Як старі друзі, потисли один одному руки.

І почалася гостра психологічно награна боротьба. Обидва партнери застосували енергійний темп, непомірно

хапалися й часом примітивними ударами дивували обізнаних глядачів у залі. Одначе стало видно й зрозуміло, що проти чемпіона де Грімоля виступив обіграний більярдист. Саме до цієї зустрічі, то байдуже, де вона малася відбутись — у Чікаго, чи в австрійському місті, Франкович настійно готувався.

Уже після третього, доки ще «ялового», навіть і не замовлюваного удару, Франкович діловито скинув свій блакитно-попелястий френч і не віддав служці чи запобігливому маркеру, а сам відніс його й поклав на крісло біля вікна, де недавно сиділи вільні від гри більярдисти. У грі насувалася гроза! І екзальтовані американці-глядачі зустріли її шепотом розпалюваного азарту.

— Двійний дуплет «двадцятки» в середину, навпроти! — по-англійськи замовив Франкович, підходячи до столу, як різник до теляти. Суддя повторив ту фразу французькою і російською мовами спеціально для гостей, супроводжуючи догідливою посмішкою. «Яка дивна у нього французька вимова»,— констатував Соколов. А «король Чікаго» легким уклоном подякував судді чи ствердив, що замовлення партнера він уже зафіксував собі. І в той час стався перший артистичний, навіть хизуватий удар Франковича. Куля різко прописала між двома бортами гострий «зет» і, як магнітом протягнена, смачно клацнула в замовлену лузу. Щасливий з успіху Франкович надто поквапно й жадібно розігнався з рукою, щоб видобути свою «двадцятку» з тої лузи. Та вибух оплесків спантеличив його. На мить розгубився, палаючи неприхованим почуттям радості. Рука повисла над лузою. Суддя нагадав, що йому належить право наступного удару:

— Куля зіграна! Дванадцять — нуль на користь капітана Франковича!

Чемпіон нічим не виявив свого хвилювання. Байдуже взяв крейду і, не дивлячись на кий, натер його край крейдою, навіть фігурно повернув у пучках, лишивши на кії традиційну крейдяну спіраль. Коли Франкович в наступному ударі нарочито й майстерно поклав «свого» на найвигідніший борт, де Грімоль обійшов стола, заглянув у дві лузи, неначе пересвідчувався, чи вмістяться в кожній з них принаймні по дві кулі, які він зараз наміряється покласти одним ударом! І злегка торкнув набіленим краєм кия приліпленого до борту «свого». Куля слухняно торкнулася до сусідки на борту і далі не пішла...

Та кілька ударів то одного, то другого гравця пересу-

вали ту кулю по борту ледве на якісь сантиметри в один чи інший бік, гралося не кулями, а нервами.

Американізований француз не витримав. Ще раз обійшов навколо стола, зазираючи в порожні, визивно цілинні лузи, і, ледве чутно замовивши, рвучко послав кулю від борту. Сталося чудо: куля ударила другу найближчу, дзигою закрутилася на тому ж місці біля борту. А та, друга, стрімголов пронеслася через увесь довгий стіл просто до куткової лузи... спинилася над самим вічком. Навіть ще раз гойднулася, дратуючи і гравця, і глядачів, і так завмерла.

Обидва гравці й не ворухнулися. Куля, як фатум, вирішувала долю чемпіона біля самого краю щастя. Чемпіон поглядом запитав суддю — і той злегка похилив голову на знак згоди. Де Грімоль ледь-ледь стукнув обухом кия по столі.

Куля ще раз зрадливо погойднулася. І подихи в залі затамувались на ту мить. Куля лишилася на тому ж критичному місці, до лузи не впала.

Капітан Франкович рішуче підійшов і, певний успіху, майстерно примірив удар, відірвав «свого» від борту. Точний удар, спрямований на поміч непокірній кулі над лузою, був добре розрахований. Та нервовість і ажіотаж жадоби неначе притримали руку Франковича. Удар стався на мільйонну долю слабший, аніж потрібно було. Непокірна куля, як шмат надбережної скелі, висіла над прірвою щастя. Навіть задрижала, хвилею розбуджена, а до лузи знов не впала. Франкович азартно поспішав. Діставши в судді таке ж право на стук обухом кия по дошці столу, немов недобитого ворога, приткнув кием на зеленому сукні. Маркер аж зблід, вболіваючи за дорогий графіт-дошку.

Куля впала до лузи.

Це й був найбільш напружений момент у грі. Далі вона знов набрала гарячкового темпу. Кулі мчали до луз або писали по зеленому сукні неймовірні вензелі. Одного разу де Грімолю пощастило поряд забити три кулі й тим вигідно зрівняти рахунок. Та останній критичний удар дістався капітану Франковичу.

Умлілий від поту й азарту, розіграний, як скаковий кінь, він зробив удар так сильно й впевнено, що кулі понеслися, як у стихійному потоці. Сам маестро, здавалося, захлинувся від захоплення й неприхованих заздрощів. В очах йому запалилися граничні в напрузі

вогні, з рук випав змокрілий від поту кий. Перемога лишилася за Франковичем.

— Отак у нас грають, прошу! Ми люди точні. «Отец диякон, денежку на кон», як говорять руські мужички! — голосно, щоб подужати галасливі оплески аудиторії й притушити власне схвилювання від удачі, промовив Франкович, хизуючись перед радянськими гостями. Здалося, що саме таким пласким жартом треба було остаточно вподобатись росіянам, стриманість яких у оплесках в час гри він безпомилково помічав.

Що він сп'янів від перемоги,— це зрозуміли радянські гості генерала Вредлі. Та шкода, ту фразу Франковича кожен з присутніх тут американців чув від невправних перекладачів і тлумачив її не завжди на користь радянських офіцерів і солдатів. Плещучи в долоні щасливому переможцеві, американці весь час стежили за росіянами.

Генерал-майор звернувся до господаря з пропозицією роз'яснити своїм підлеглим дійсний сенс фрази переможця. Назрівав зовсім несподіваний «конфлікт». І генерал Вредлі, до того ж зачеплений поразкою «короля Чікаго», наважився ліквідувати непорозуміння ще одним викликом на реванш.

— Хочете, сер, щоб маестро одіграв? — звернувся Франкович на пропозицію Вредлі.— Не раджу. Можна спробувати, звичайно. Але я людина не горда, можу й без гри уступити пану де Грімолю, скажімо, радянські гроші з застави моїх шановних колег, супротивників маестро. Що ж до чемпіонства та доларів, то я, здається, чесно їх виграв у пана де Грімоля. Правда ж, маестро, ви згоджуєтеся одержати ваш виграш у радянських більярдистів?.. Зрештою, я можу захищати свій виграш за столом з ким завгодно.

* * *

Майор Соколов не пам'ятає, після якого образливого слова чванливого капітана він схопився з крісла й вискочив до столу. Весь горів. І шепотом, але таким шепотом, що його почув увесь принишклий зал, промовив до настороженого Франковича:

— Соромтеся, капітане! Ми не потребуємо такого блюзнірського захисту честі радянських більярдистів. Заберіть свої слова, вибачтеся!..

— Майоре Соколов, що з вами? Вам заздрісно, що не ваші однополчани, а я переміг маестро й виграв? Чи вболіваєте за радянськими грішми? Що ж, я людина не горда: можу втішити товаришів, повернути їм їхній програш. Адже ми... слов'яни.

Соколов аж озирнувся навколо. Розмова набрала зовсім несподіваного повороту. Гаразд, що хоч ніхто з перекладачів не чув останніх слів зарозумілого переможця.

— Капітан Франкович! Ставте піраміду.

— Ви... Ви, майоре, зі мною грати хочете? Прошу, будь ласка. Тільки ж заставу вашу... Маркер, піраміду!

Льотчик лиш на мить завмер і, щось вирішивши, швидко розстібнув кітель, скинув його й віддав служці. З кишені витяг гаманець, дістав книжку польової ощадкаси й мовчки поклав її на всю купу грошей на столі, поверх чекової книжки Франковича. Також повернувся, взяв з рук маркера кий.

І відчув хвилинну ніяковість. Чого так запалився через вихватку свого старого знайомого, нехай і спеціально підсунутого провокатора для створення інциденту? Поглянув на пиховиту позу Франковича. Була мить, коли хотілося нагадати про ту зимову зустріч, востаннє спробувати вговорити капітана, щоб пробачився, помиритися й поїхати звідси. Цілком природно, що капітан Франкович схвильований такою перемогою, говорив те все безконтрольно, в стані афекту.

Та не підійшов. У вухах ще звучала, як прилюдний ляпас, образа на адресу не тільки радянських більярдистів-невдах на цьому матчі. Цілком володіючи собою, натирав кия крейдою і навіть не вчув останніх слів Франковича:

— Може, передумаєте, не на всю суму поставите, майоре Соколов?

— Починайте, капітане Франкович! — уже владно наказав Соколов.— Вас, бачу, навчили орудувати кієм, але поваги до людини доведеться ще вчити нам. Прошу!

Чути стало навіть придихання на виважених і просто сказаних словах. Оплески зірвалися і вмовкли. Плескали американці, дізнавши в перекладачів пояснення розмови біля столу, й тут же вмовкли, розібравшись.

Скортіло жбурнути їм кий, переломивши на коліні,— нехай виграють свої долари в Франковича! На мить збагнув непотрібність такого свого вчинку. Чи не за жест відчаю його сприймуть тут? Зустрівся очима з генералом Вредлі, й каяття, як вітром, знесло геть.

В завмерлій тиші пролящав одинокий, напевне щирий привіт молодих дівочих долонь, немов плеск крил сполоханого птаха. Просто подивився на дівчину в глибині залу, злегка вклонився на її щирість. Почув слова виправдання Франковича, тепер уже сказані зовсім тихо, з остраху, щоб їх не почули навіть присутні біля столу:

— Ми з вами однолітки, майоре, але я встиг вже об'їздити півсвіту... Не вам учити вченого. Так граємо на всю суму!

— Граємо, капітане Франкович!

* * *

І вже до кінця гри не подивився більше в той бік, звідки затремтіли крила сполоханого птаха. Може, забув, охоплений азартом? Може, не певний сил у грі за честь, як і в симпатіях тої чужої дівчини? Могло ж статись, що в її грудях б'ється дружнє серце.

Та, оглянувши піраміду куль ідеальної округлості, уявивши ніби якусь космічну вагу слонової кості, він відчув великий символічний сенс цієї гри і зрозумів, що замало йому перемоги на площині в квадратних дециметрах зеленого поля. Перемогти брутального підлабузника до американського долара — неважко. Соколов відчув, як наростає потреба іншої, значнішої перемоги, щоб на повні груди гукнути країні:

«Аж тепер вільніше підемо до наміченої мети!»

І не Франкович за більярдним столом, а якась потвора підступно виставила свою піраміду загроз. Страшний матч розпочато давно, й зараз лише наближається комунікація змагання...

Мимоволі озирнувся на генерала Вредлі, який не відривав погляду від столу, але старанно й улесливо щось доводив радянському генерал-майорові. Чіткий, як постріл пістона, стук слонової кості ще раз втрутився й перервав його блискавичні думки. Суддя урочистим голосом оголосив: «Гра почалася!». Соколову треба починати.

Кулі мертво лежали на хаотичній масі здеформованої піраміди. «Свій» теж приплюск, неначе приховався від кия, вдершися до гурту.

Майор Соколов не поважав у всякій грі штучних комбінацій, зовнішніх ефектів, тим більше «відтяжок» у більярдній грі. Міг би торкнути «свого», на сантиметр пересунути й лишити противникові виводити гру на поле.

Це навіть вважалося не поганим тоном у більярдистів — ловити противника, підсиджувати його й використати найменшу примху чужої фортуни, щоб ухопитися бодай за ілюзію перемоги.

Та ні! Він полюбляє широке поле, розмах на повну руку і одвертий погляд у очі небезпеці. Він надавав право противникові шукати стежок до втечі з поля бою й ніколи не дозволяв йому сподіватись на найменший промах Соколова, на непевний удар. Таким його знає ворог як льотчика-винищувача, таким його вшанувала країна високою честю Героя! Нехай Франкович бавиться «відтяжками», та це йому не з «чемпіоном» змагатись...

І з вузького борту, ледве прицілившись, не замовляючи, щоб не здаватись жалібним, зробив перший сильний удар. Перепоясана куля вирвала з хаотичної маси кулю з написом «15» і, мов з пращі, кинула її до найдальшої куткової лузи з такою блискавичною експресією, що навіть уважний суддя розгубився. Майор Соколов пристояв, щоб вислухати всіма мовами стереотипний присуд: «Не замовлена, потрапила випадково», який судді довелося вигукнути скоромовкою під грім оплесків і овацій.

Щось промовив і Франкович. Удар Соколова дошкульно зачепив його, хоч ще не збентежив. Адже він не вперше тримає кий у руці, хіба такі аудиторії, шаленіючи, плескали на винятковий удар противника. Лиш насторожився, злегка зігнувся, як лижник перед стрибком. Йому в наступному ж ударі знову пощастило забити першу замовлену кулю й саме ту ж «двадцятку», що й у грі з «королем Чікаго». Франкович глибоко вірив у фатум, у «везіння». І в душі на цей раз торжествував — йому «повезло»: «Двадцяточка в першій лузі — добра ознака!» — прошепотів про себе. А вголос скандував, грайливо націлюючись, ніби приспівував: «Двадцятка, двадцятка!..»

Та спокій партнера, його незалежне походжання навколо і якась глибока задума посіяли в тій забобонній душі зерно страху.

Кілька «ялових» ударів Соколова повернули Франковичу потрібну для такого змагання рівновагу. Йому пощастило забити й другу кулю на «суху». В залі починала спадати гострота напруження. Десь із найближчих рядів нестримний більярдист чи зачеплений удачами Франковича гість висловив свій настрій:

— Герой вирвався на... самогубство, чорт забирай!

Репліку почув і Соколов. Обернувся на той вияв неза-

доволення. І не образу, а співчуття відчув у ньому. Та й співчуття вразило його. Дивився на сотні облич, хотілося впізнати спільника серед сотень, що пильно дивилися на нього. Та жодне обличчя не виказало необережного співчуття.

Суддя обнародував і третій успішний удар Франковича. В залі, особливо в американській його частині, сприйняли це як залізну неминучість, хоч немало з них у глибині єства принаймні цікавилися, який вигляд мав би радянський льотчик-герой ще і в ролі переможця-більярдиста. Злегка поплескали в долоні на успіх Франковича, і в тому не важко було відчути спортивне розчарування.

— Двадцять шість проти нуля, на користь Франковича! — стримуючи інтонацію посміху, прорік суддя.

— Може, справді, майоре, нехай тільки на суму радянських грошей вважатиметься ваша застава? Де вам тих доларів узяти для розрахунку за програш? Попереджаю, як друг, ми ж бо слов'яни... А виграти вам, дилетанту щодо міжнародних змагань, погодьтеся — я не маю ніякого права дозволити, навіть бувши слов'янином...— поблажливо, навіть з щирою зверхністю, прошепотів Франкович.

На диво йому, і це викликало тільки посмішку на вустах Соколова. Хоч то була посмішка ні до кого, тільки до самого себе, не залежала від пропозиції зарозумілого партнера. Ступив до столу, оглянув кулі, ніби порахував їх. Потім подивився на шухляду, де біліли три кулі Франковича: 20, 9, 5.

— Чи не довіряєте судді, майоре? Точно, двадцять шість проти нуля,— на цей раз уже й нахабство прозвучало в словах Франковича, коли він вловив той зосереджений погляд Соколова на шухляду.

— Послухайте, Шефіро-Франкович, перестаньте кривлятись, вас люди чують. І лишіть при собі ваші ганебні пропозиції! Застава на честь робилася на початку гри!.. До речі, ви часом не з біляків-емігрантів будете? Пощастило вам повернути акордеон нещасному фашистові? І можете поставити кий, він вам більше не придасться в цій грі. До столу я вас не допущу за вашу... американську «вихованість»,— відповів майор Соколов, уже ледве стримуючи палаючу в грудях лють, щоб не сказати більш різкого слова. На зблідлого партнера і не глянув.

Знов пройшовся вздовж столу. Відчувалося, що він провадив у собі боротьбу — все чи не все він висловив у відповідь. Та мусив грати. Ще раз оцінював становище і вже значно спокійніше, навіть дружньо підкреслив:

— Знаєте, капітане Шефіро, таки жодного удару більше не матимете. Жаль, звичайно. Ви так підкреслюєте свої «слов'янські» симпатії, а я можу відповісти на них тільки пропозицією: залиште кий. Все!

— Лейтенант Соколов,— нарешті вимовив Шефіро, затинаючись у шепоті.

— Майор, прошу! — поправив Соколов.

Одне не врахував льотчик — надто голосно все це сказав. У залі почули, як чули й попередній «шепіт» Франковича. Зашепотіли перекладачі. Почувся й смішок, висловилися й репліки впівголоса, і поодинокі оплески, може, щоб заглушити той недоречний сміх.

— Десять, у правий куток! — владно замовив, і, майже не виважуючи, Соколов ударив таким ударом майстра, що перевершив враження навіть від першого свого удару. Не спромоглися й заплескать у долоні, заворожені такою силою удару. А вже почули знов:

— Семірка, дуплетом у той же правий куток! — замовляв Соколов, не чекаючи банального вироку судді — «куля зіграна!»

В залі ще й насторожитися не встигли. Тільки принишкли, причаїли дух. Ні оплесків, ні вигуків, і, звичайно ж,— не до сміху стало навіть американцям. Два удари просто гіпнотизували. Звідкись зароджувалася дивна певність у скептиків: а як же інакше могло бути, коли кий потрапляє в такі вправні й гінкі руки, як потрапляє смичок до рук натхненного музики!

Сотні пар очей не встигали простежити за стрімким рухом замовлених Соколовим куль. Досвідчений маркер уже за другим ударом хитро й зрозуміло примружив око, неначе вимовив — «все ясно!» — і миттю вибирав кулі з луз.

Соколов нікого не обдарував навіть поглядом, він був увесь на зеленому полі гри. І такого спокою, такої розміреності й поміркованості в ударах, такої дикції і ясності в замовленнях англійською мовою знавець видатних матчів, суддя, не пам'ятає. Кулі сліпо корилися руці й силі майстра. Де Грімоль звівся в кріслі, ступив ближче до столу. З кожним ударом Соколова обличчя «короля» знекровлювалося, блідло.

А кулі писали стрімкі лінії, ламали зигзагами іскристе зелене поле бою, снували плетивом перехресть від бортів до луз.

— Та-ак! — не витримав напруження хтось у перших рядах крісел і ніби видихнув зайвину широкого захоплення. На нього зашикали, в замішанні стискали плечима.

Майор Соколов спинився. Не відриваючи погляду з зеленого сукна, як з недокінченої деталі твору, приставив кий до розігрітих грудей і винятково спокійними рухами видобув з кишені шаровар цигарничку. Тоді схаменувся, кинув погляд на генерал-майора в першім ряду біля Вредлі, прибрав більш мобільну позу.

Генерал-майор зрозумів, хитнувши головою, дозволив запалити. Обличчя його, очі, якась внутрішня схвальна посмішка — висловлювали льотчикові і задоволення, й подяку. Соколов узяв цигарку з цигарнички й розминав її, продумуючи наступний удар.

— П'ятдесят три, двадцять шість — на користь майора Соколова! — холодно сповістив суддя, заповняючи випадкову паузу.

З підкресленою ввічливістю генерал Вредлі ступив на кін і черкнув запальничкою, даючи припалити цигарку льотчикові, неначе підганяв його з ударом. І коли Соколов вклонився господареві, дякуючи за таку послугу («толковий мужик!»), коли й генерал Вредлі, щось буркнувши, зробив жест уклону чемності, аж тоді задвиготів у залі грім оплесків, сколихнулося задушливе повітря.

Розбуджений тим, майор Соколов рушив до столу. Ще раз поглянув на нумерацію двох куль, що стояли, «обнявшись», майже в центрі столу. Франкович, нервуючи, підказав йому:

— П'ятнадцять і вісім майоре. Зручніше бити вісімку. Та все рівно, ні її, ані п'ятнадцятки не вистачить на повну гру...

Голос йому вже зрадив. Бажання якось утриматися поблизу Соколова настійно вимагало говорити, затушкувати своє попереднє поводження. Та й інша думка, як мрія, напосідала: за всяку б ціну його супротивник ударив, нехай і вісімку, найбільш зручну з тої комбінації!.. Тільки б ударив. Попадання її сумнівне з усякого погляду, а тут біля лівої задньої в Соколова лузи стоять аж дві солідні кулі. Дістати б тільки право на удар...

А його партнер ніби й не чув тої доміркованої поради, не помічав критичного збентеження супротивника. По-

вернувся на своє попереднє місце. Цигарку автоматично простяг у руці й віддав послужливому маркерові. Рівним голосом замовив:

— Одним ударом: п'ятнадцять — до лівої куткової лузи спереду, а вісімку — від борту до мене в середню!

В залі загальною брилою повагом зводилися на ноги глядачі від передніх і аж до задніх рядів. У цю мить стався удар!

Куля з маркою «8», як вистрелена, ткнулася в протилежний борт, гостро вломивши напрям, також блискавично юркнула в середню лузу, ліворуч від гравця. А «п'ятнадцятка» не квапилася. Неначе усвідомлювала велич — вінчати собою гру, повільно котилася, вагалась, до котрої ж то з двох куткових луз їй зручніше впасти. Спритному окові можна б устигнути порахувати, скільки разів чорна пляма «15» обернулася, доки, як засуджена, повагом увійшла в замовлену лузу...

Це була ніби помста важкої слонової кості, бо перший блискучий її політ від точного удару майора не був зарахований суддею...

Ніхто в залі вже не чув і не слухав останнього слова судді. Глядачі стояли в залі, вітаючи переможця.

А він поклав кий навхрест столу, взяв з рук маркера свою цигарку й смачно затягся з неї. Поглянув на зал і за рухливими долонями нікого впізнати не міг. Також машинально взяв з рук свій кітель, зодяг і застебнув на всі гудзі. З поданих суддею грошей, швидкими рухами відібрав свою книжку ощадкаси, радянські гроші, а решту владним жестом пальців відкинув геть. Долари й чекова книжка впали з рук судді на зелене сукно.

— Пробачте, будь ласка, я не мав наміру вас ображати,— чемно вибачився Соколов за мимовільний жест.— Дякую за безстороннє судіння.

— А долари? — сполохано запитав суддя.

— Долари? — байдуже махнув рукою.— З доларами упораються без мене, не турбуйтеся. А ми... ми захищаємо честь наших грошей. Честь маю кланятись...

В руці раптом відчув чиюсь гарячу й ніжну долоню. Щиро потис її й злякався. Здалося, що роздушив, зім'яв ту безпосередність дівочу. Посмішкою на устах трохи виправив мимовільну помилку перед дівчиною, нехай і американкою, і пішов назустріч своєму генерал-майорові, який навпростець поспішав до нього, дружньо і вдячно простягши обидві руки.

— Дуже добре, майоре, вітаю! Значить, поїхали? Нам час уже й додому.

— Поїхали, товаришу генерал-майор. Я тільки поверну нашим більярдистам їхні необачні застави. А з цим капітаном ще доведеться мати нашу вирішальну зустріч. Цінитель музики...

Біля столу назрівала ціла драма з-за доларів, на які Франкович раптом теж заявив свої претензії.

— Нічого, вони свої, поділяться!..— востаннє озирнувшись, промовив майор Соколов.

Штейр —Відень — Будапешт
1945

ОПОВІДАННЯ ПРО НЕВІДОМОГО СОЛДАТА

Коротка історія цього зошита, що глибоко зачепив мене щирістю і безпосередністю думок, записаних солдатом,— майже звичайна.

Якось за місяць чи пізніше по капітуляції фашистської Німеччини мені знову довелося проїздити через Белград. Душевно близький народ Югославії і така всенародна боротьба за становлення його державності мимоволі глибоко хвилюють, коли проїздиш це місто жорстоких боїв Радянської Армії з фашистською за визволення столиці братнього народу. Свідком цих боїв довелося бути й мені...

І хоч як не хотілося зловживати своїм знайомством, не міг не завітати ще раз до нашої милої Олі, дівчини-лікаря, тепер начальника цілого невеликого шпиталю для особливо серйозних випадків поранень.

З професіональної звички, чи так склалися обставини, мені знов пощастило розмовляти з бійцями і командирами, з людьми нашого Третього Українського фронту, що закінчували своє довге лікування. Все це були воїни, що перетерпіли найтяжчу форму поранення, і в перші дні лікування життя їм якщо й усміхалося в безтямі, то тільки усмішкою бажаного. Майбутнє для багатьох з них було тоді мрією, а для лікарів — гострою проблемою.

По-людському — це лякало і в той же час захоплювало. Адже ці люди-герої, можна сказати, вдруге народжувалися. Вони стали філософами, цілком свідомо ставляться до свого майбутнього, охоче розповідають. Розмовляю і записую. Як завжди в таких випадках, обираєш кращих серед кращих (проста умовність і вміння Олі відрекомен-

дувати хворого: «Герой Радянського Союзу льотчик-ас, бронебійник»). Шпиталь невеликий, але такі люди переважали в ньому. Чудові люди — вдруге народжені. Жваві бесіди з ними захоплювали, і важко було одірватися від одного, щоб потрапити до іншого. Бомби не свистіли над головою, юнкерси не квоктали в небі.

Оля (будемо так її й надалі звати з багатьох міркувань) старанно допомагала, водила по «хазяйству», давала цікаві й завжди влучні характеристики пораненим, з якими доводилося розмовляти.

Коли ж, надокучивши своєю цікавістю, я почав дякувати й збирався залишити це Олине «хазяйство», вона запротестувала:

— Які там турботи, облиште, будь ласка. У нас вони всі, як один, герої. На любісінького й самі б натрапили без наших «турбот». Одні вже мають звання Героїв, ордена їм видано, а інші й не помічені ніким, може, ще навіть у безвісти загиблих чи в убитих лічаться. Обидно їм, звісно... В нашій країні мільйони героїв цієї війни! Та які люди!

В словах лікаря прозвучала скарга від імені тих «не помічених», не увічнених славою героїв Великої Перемоги.

І я, без жодного слова виправдання, знову сів у крісло. Лікар помітила мою ніяковість, навіть тривогу, спробувала пояснити свої слова, що вона не мала комусь докоряти, то більше письменникам, за недостатню увагу до «малих сих». Та цим ще більше підкреслила свою першу думку. Довелося настоювати, щоб повела ще й до такого бійця, який би й нагород ніяких не мав.

— Положим, такого не знайдеться в нас. Є лише один гарматник, рядовий, але й він має медаль «За отвагу» і, здається, представлений до високої нагороди за визволення Бєлграда. Звичайний рядовий солдат із надто тяжких випадків поранень, просто — з критичних. Славний такий, добре начитаний, всім цікавиться, як дитина, що почала усвідомлювати радість життя. Зовсім звичайний наш радянський воїн, «невідомий солдат...».

Так я потрапив до Миші Іванова, червоноармійця-гарматника, що закінчував своє багатомісячне лікування. Він трохи здивувався. Присів на ліжкові, щоб не зовсім лежачи розмовляти, рукою в шрамах за неголену щоку помацав, винувато всміхнувся і заговорив:

— Теж мені героя знайшли... Та я й не знаю, про що

розповідати. Ось у сусідній дев'ятій палаті льотчик, двічі Герой Радянського Союзу, це да... Істребитель!

— А ви розповідайте про найважливіше й найцікавіше в вашому житті. Подумайте і розкажіть.

Червоноармієць з неприхованим острахом надто різко поглянув на свої ноги під ковдрою. На лікаря допитливо подивився, ледь тремтячою рукою смикнув ковдру вище на груди.

Тільки тоді я зауважив біля ліжка дві милиці, приставлені до стіни.

— Про найважливіше? — тихо перепитав Іванов, неначе хотів виграти час, щоб побороти, проковтнути збентеження, приступ жалю, що так підкотився в грудях. Раптово згасла посмішка, немов тінь війнула і закрила на молодому красивому обличчі недавній спокій, людську доброту.

— Ні,— з зусиллям вимовив і тяжко перезітхнув.— Я не зможу...

Трохи перечекали й ми. Миша на лікарку боязко позирав, боровся з думками, вишукував слів.

— Може, написати дозволите, це значно легше... Тут розповідаєш сам собі, без сторонніх свідків.

— Гаразд, добре,— поквапно погодився я, зводячись, щоб іти.— Це навіть краще для мене.

— А так, це краще...

Він також несподівано підбадьорився, немовби з силою переборов усі слабості серця. Рівніше сів і знов дістав можливість одверто дивитися в очі співбесідникові:

— Таки дійсно краще, хоч розумію, що ви тільки заспокоїти мене хочете... Я й сам давно міркував про це, та все сміливості не вистачало. Бо якби ж знав... Може б, розповіли мені, товаришу, як треба писати: чи все, як було, а чи так, щоб до ладу складалося?

— Писати треба правду, як воно в дійсності було. Це й буде до ладу.

— О ні, не кажіть! Яка там доладність з голої, часом жорстокої правди, та ще й записаної з того, що одна людина тільки навколо себе бачила? Хіба що тільки про себе, а кого це цікавить... Та добре, я напишу вам. Це значно краще, аніж розповідати...

Аж кілька місяців ще минуло. Уже спеціально розшукуючи Олю, здибав її шпиталь не в Бєлграді, а у нас на березі моря. Зайнята гарячкою розташування свого «ха-

зяйства» в курортному містечку, вона привітно зустріла, навіть виявила непідроблену радість від моєї появи. І квапилася з повідомленням про Мишу Іванова.

— Поїхав Миша на мирну працю! Радий, сказати не можна. Зараз я вам передам його зошит, почитайте, і що буде не ясне для вас, я доповню. Так просив Миша, прощаючись...

«...Пишіть, радить письменник, про найважливіше в житті. Обміркувавши з усіх боків це бойове завдання, я за два тижні прийшов до рішення: що ж може бути важливішим за те, що війна скінчилася перемогою! Щоправда, у мене не стало одної ноги. Хрін з нею, з ногою. Подумаєш — ліва нога. Та вона й коли ціла в чоловіка, то так — лише за компанію служить. Ну, ще трохи живіт, неначе піднята цілина, шрамами та рубцями покартований (точнісінько, як і в самого нашого героя-командира Зав'ялова: йому теж наша Оля, мов у торбу, кишки зашивала...). Якоїсь пари ребер немає... Словом, про це все знають тільки лікарі та я. А ногу... обіцяли протезну, вже й мірку зняли.

Та справа ж і не в тому. Пообіцяв я записати все, як було, і про ті найважливіші в моїм житті моменти. Гадаю так, що це зовсім непогано. Дітям чи й онукам дуже придалося б (смішно мені в 28 років так по-старечому міркувати. Досі парубкую, а туди ж — «онукам»). От тільки не забути б чогось.

Треба ж трапитися такому. Чи не краще було б заразом загинути, як Микола Дворний? Всі ми цього чекали, звиклися з думкою, що майбутнього в солдата на війні дуже мало — тільки переможний бій... Чекали. Звісно, чекали бою не як бажаного гостя чекають, а як неминучість, бо тривала жорстока війна двох світів...

Частенько думав і я: ось у лотереях чи, скажімо, в займах людина теж очікує виграш. Дуже нетерпляче очікує, але то інша річ: виграшеві радіють! А смерть на війні чи тяжке поранення, як у мене, це така ж неприємна річ, як численні програші, слово честі. Коли, скажімо, номер серії смерті в бою, як головного програшу, випадає на 7642, то я витяг 7641! Одиничкою не дотяг, голубчику Іванов. Сержант Микола Дворний (мій начальник і друг)... йому «повезло», виграв 7642. А снаряд же був той самий, і знаходилися ми біля тої ж самої пушки.

Затійна гра в тиражі життя...

Лікарі надумалися виписувати мене, шпиталь переїздить на рідний «рубіж». Кажуть — дужий! Виграв, значить, в лотереї війни. Та й справді, дужий же, нічого не скажеш... Може ж бути людина дужою без одної ноги (ребра, я вважаю, взагалі неліченими виростають у людини — скільки кому пофортунить)?

Але тут-то й заковика: куди виписуватися? Лежиш отут на чистій білизні, вередуєш сестрами, лікарями, потай філософствуєш, забувшись навіть донорці своїй, незнаній юній югославці, висловити людську подяку, вважаєш себе господарем і дужчаєш. А десь там, у так званих домашніх умовах... ким покомандуєш, хто там зобов'язаний тобі постіль перестеляти, з яких достатків житимеш? Це ж одразу з госпиталю та на чиїсь руки... Де там на руки? На чиюсь шию (не зрозумів би письменник, що на кохання натякаю!). Кажуть, написали до рідних, щоб приїздили забирати і не ускладняли нам переїзди в санітарних поїздах. А кому я там потрібен без ноги? Чотири роки працював на єнакіївському заводі, спеціальність ходячу придбав, до підручного на домні дійшов. А рідні — мати з вітчимом та мала їхня дочка — в колгоспі. Їм-то я такий найменше потрібен,— треба просто дивитись в очі правді. Нещодавно замполіт говорив нам, що держава буде перекваліфіковувати нашого брата. Правильно, вірю. Партія і наш уряд не забувають про народ, з яким пройшли велику путь і таки дісталися до слави Перемоги! Будуть давати нашому брату «неходячі» кваліфікації. Руки ж маємо! Щоправда, ще й голова на плечах ціла. Але поки що свідомість пригнічується простим фактом: інвалід...

От взять Миколу Дворного (з-під Сталінграда з ним стали біля одної пушки, так і дійшли аж до бєлградських боїв, слова гіркого один одному не сказавши) — у нього інша справа, жаль, що вбитий. Десь на Лівобережжі Дніпра, в старім полтавськім селі (з запорожців його предки) лишив дружину, пам'ятаю, Олімпіадою звалася. Дружина! На фото часто придивлявся і я з рук Миколи. Хороша — нічого не скажеш. На руках дівчатко мале оченята лупить на тебе. Ну, скажи ти, немов аж на той бік життя озивається до батьківських почуттів, кличе... А я ж на цілий рік старший Миколи і навіть дружини, мерзотник, не маю...

Заспокоюю себе, що це й краще отак самітному, не діливши, своє безноге життя коротать. Всю війну не

боліла голова за неласкаві жінчині листи, як у Дворного.

Не любила вона його, безсердечна, скаржився сержант. Жива, здорова, пише, кланяюсь — от і вся ласкавість. І я їй, такій, поклони слав у Миколиних листах.

26 липня 1945 р. Бєлград.

Буду писати щоденником, бо такі операції розгорнулися!..

Оце вчора лежу і розмірковую, з чого б мені починати бєлградські бої: чи з того, як німці біля гори Авала нашу бригаду Зав'ялова надвоє пересікли, а чи про бій уже в Бєлграді (не зможу ж по-справжньому з гулом, з гамом, з кулеметами та з бомбами). Найкраще б — записати тільки епізод, як ми з Миколою своєю пушкою загін югославських партизан рятували вогневим нальотом. Чи ж буде все зрозуміло, що діялося навколо?

І вже хотів за це й ухопитися. Як-не-як, а тут сталося оте «найважливіше» в моєму житті.

Коли чую, стукають у двері. Стук, ясна річ, Олі Федотівни. Пальчики ж у неї дрібнокаліберні, ніжні. Ніхто з сестер так не постукає ніжно і переконливо.

Алло, кажу, заходьте. Настрій у мене майже бойовий (дужий, кажуть лікарі): писати спогади починаю після двотижневих вагань.

Дійсно, заходить лікарка, але не сама. З нею ще одна громадянка в нетутешньому одязі. Ніби й не старіша за Олю Федотівну, хоч це так і видається з її втомленого, змарнілого обличчя.

Лікарка на цей раз напівсерйозно, напівпосміхаючись, мовчить — про щось думає. А ця друга:

— Здрастуйте,— каже,— Михайле Андрійовичу!

Ого, думаю, загнула молодиця — Андрійовичу. Чого це їй приспічило так голосно? Та мене, скільки й пам'ятаю себе,— Мишею, Михайлом тільки й звали. Внутрішньо бадьорюсь, як гусак, нашорошуюсь. Може, це й не до мене.

— Ну... Здрастуйте, не знаю, як там вас по-батюшки величати,— відповідаю, не приховуючи якоїсь досадної зверхності чи іронії. Потім червонів за це, коли вона, не помітивши глузування, з безпосередньою жіночою щирістю промовила:

— Звіть Олімпіадою, поклони мені слали...

Як від чіткого залпу, підстрибнув я на ліжкові. Оце так — звіть Олімпіадою! Дивлюсь на неї, очей не спускаю. Губка в жінки пересмикується. До лікаря несподівано повернулася з такою скорботою, неначе запросила негайної допомоги. Жінки ж вони обидві, хоч і молоді, у них своя мова, навіть мовчанка. Відчуваю, що й та ледве не заплаче, а все посмішку намагається втримати, заспокоїти нею.

— Олімпіадою? — допитуюся, щоб і собі дух перевести.— Тож-то, ніби впізнаю вас... Немовби бачилися десь. Яка ж ви... молода.

Таке буває не завжди, та трапляється, коли людина почне говорити і не в силі зупинитися, аж доки не змеле якоїсь дурниці. До чого це я бухнув: яка ви молода? Неначе на вулиці, парубкуючи, дівчину здибав і слова з себе не виколупаєш для знайомства з нею. Зірветься ж таке з язика...

— Приїхала вас додому забирати, годі вже вам тут...— заговорила вона, поборовши свої хвилювання. А лиця ще не повертає до мене. Признаюся по щирості — з першого ж погляду на неї щось ніби обірвалося в мені тяжке, і зробився я зовсім легкий, як пір'їна. Увесь чужий, безсилий, і шкода себе стало, такого нікчемного.

Коротко кажучи — подобалася мені оця Олімпіада, нехай їй усячина...

— Це ж по якому такому орієнтиру? — питаюся. А вона раптом обернулася, неначе я її вилаяв:

— Що-о?

— «Забирати», кажу, по якому случаю приїхали, Олімпіадо? Ви ж дружина сержанта Дворного.

— А його вже не забереш, війна забрала...

Ось тоді її погляд змінився з запитливого, я б сказав, на дитячий. Стоїть цей погляд у моїх очах і по ці пори. Ні плачу, ні сміху в очах, а тільки безодня глибина, якась моторошна прірва. Ні крихітки надій чи докорів долі, а чи жіночої вдовиної слабості. Тільки втома, і її хотілося таку приголубити, розбудити.

Якийсь величезний тягар навалився людині на серце, знекровив око, і немає в людини сили виборсатися з-під того тягаря. А очі ж в Олімпіади блакитні, великі — на десяток би вистачило. Ну, скажи ти, як небесна блакитна просторінь, ледь-ледь затьмарена швидким шматтям хмарок, що віщують і бурю і свідчать про її закінчення водночас. Та й обличчя в неї не таке звичне, як у всіх жінок. Трохи зблідле, втомою пойняте, але ж зовсім молоде,

довгувате, з рожевими і ніжними вушками. Під чорною хусткою калачем лежали плетені важкі коси. Тільки русяві кучерики, непокірні, як і у всякої вродливої жінки, чинили легку анархію в скромній жіночій зовнішності...

Липня 27. 1945 р. Белград. (Югослави не кажуть «Бєлград»).

Довго ми говорили з Олімпіадою. Чого-чого не розповідали одне одному і якось наблизилися, як давні знайомі стали.

Багато говорилося й такого, що, звісно, до справи не стосується, а говорити його хотілося,— живі люди знайшлися. Та писати про те не слід. А приїхала вона за мною ось яким чином — передаю її слова (шкода, що голосу передати не зможу — хороший голос має жінка!):

— Жили ж ото ми з Миколою, як говориться — пристойно, «як муж з жоною». Батьки настояли: виходь за нього, все ж таки, мовляв, колгоспний рахівник, у люди виведе, вчитися обіцяв пустити до міста. Та й записалися. Придивляюся до нього, звикаю. Упертий дуже — це гадалося й на краще — мужчина ж він, мав би-сь тверду волю. Але такий же нестримний до нашого брата жінки, як і був парубком: зачепить хоч яку і мене ревнує — гніваюся та дивуюсь. Ну... спородили-таки ми Любочку... саме перед війною найшлося — зараз уже їй п'ятий пішов. Забрали Миколу до Червоної Армії, а я з дитям до батьків перейшла, партизанам надокучала, від німців ховаючись,— ішли ж чутки, що вони... русявих нівечать або розстрілюють як комуністок.

Потім — пройшов Микола по Правобережжі, додому б то не міг заскочити, чи що, і все листами мене попрікав, що сухі, мовляв, листи йому писала. А я ж старалася. Сльозою листа не розволожиш...

І ось сталося це лихо (Олімпіада немов і не помітила, що потекли при цьому сльози, не втирала їх. А я, безсоромний, милувався нею, заплаканою). Дістали повідомлення: так і так, мовляв, загинув смертю хоробрих!.. Тоді й стало по-справжньому шкода, інколи аж страхітно. І за листи себе лаєш, і за слово невисловлене караєшся, за все, за все. Хороший був, Любочку кохав як,— у кожному листі я відчувала подих тої великої любові, вона ж бо через дитя й мене пестила. За Вітчизну життя віддав! Такою себе недоброю тоді побачила...

Примовкла Олімпіада, немов приладнуючись під тягарем лиха, ковтаючи сльозу. З рукавчика висмикнула хустку і втерлася, спробувала посміхнутися. Я це зрозумів, аж у грудях мені стисло: жінка перепрошувала за свою мимовільну слабість.

— Минуло отак, щитайте, з кілька місяців чи й більше з часу того повідомлення. А звикнути до такого складного лиха ніяк не можу. Здається, полюбила б його, за все втішила б, і там було б видно, як би ми добре зажили... Знаю, що й не одна я така в селі, та й у всій країні великій є кого втішати. Стараюся, а заспокоїтися не можу. Все, здається, неправда тому... А тут ще... женихи з'явилися, хай вони пропадуть, неначе дівчат їм бракує. І знов родителі з порадами лізуть — важка я їм, чи що. Отак і складається плетиво людського життя.

Та й захотілося мені пересвідчитися самій, а можливо, і могилу чоловікову впорядити — що ж я більше можу! Потім уже, як доля складеться, тоді видно буде.

В колгоспі ланковою працювала, на бригадира переводять. За успіхи в колгоспі покликали й мене на обласну нараду передовиків сільського господарства, до президії обрали. Ну, всякого там наговорили, дякували, навіть... нагороджувати заходжувалися. А я з своїм: кажу секретареві обкому, не треба мені нагороди ніякої, непотрібно. Пошліть, кажу, мене чоловікову могилу впорати, подивитись і попрощатися...

При тій розмові був хтось із представників ЦК. Слово по слову, та й домовилися. А адресу ж, самі знаєте, яку мала: «На полях сербско́го народа за мать-Родину Советскую боролся и погиб смертью храбрых...» Та п'ять цифр ПеПе (польової пошти). То я вирішила з'їздити до ваших рідних. Писав же мені Микола про вашу дружбу, що разом воюєте, і адресу батьків прописав. Думка така, що, може, ваші знають, де шукати. Так і зробила, а звідти й на завод забилася. Приїхала в Єнакієво — як рідну прийняли. В завкомі лист шпитальний обговорюють, представника виділяти збираються, а тут я налагодилася. Людей же там обмаль тепер, кожна пара рук на особливому обліку.

Ухопилася я за той шпитальний виклик: посилайте, кажу, мене! Ось і поклони від Миші Іванова мені, родичкою, мовляв, доводжуся... А хіба й ні?

29-7-45, Бєоград.

І стала вона вимагати — покажи їй, де загинув сержант Дворний, де його могила. А з цього й вийшла ціла екскурсія.

Ходити мені на милицях було ще важко, звички для того треба особливої. Оля Федотівна занарядила для нас на весь день свій лікарський екіпаж з парою хороших гнідих, про яких у пісні співається. І зверхстрочника Микиту з ними, який теж за Бєлград воював, поранений був. Микита тут же на вулиці (опередив мене, стервець!) купив дві великих білих троянди в дівчини-квіткарниці і подарував їх Олімпіаді. Дуже їй до лиця свіжа біла троянда...

Націлив я на місця боїв, спланував, і ми виїхали, щоб обидень устигнути. Потім, міркую собі, надвечір і на могилу поїдемо (це було найскладніше в завданні. Як тільки викручусь?).

— Ну, ось, мовляв, дивись, Олімпіадо...»

Для компактності оповідання Миші Іванова довелося дещо переробити в цьому його розділі, де Миша намагався описати всі бєлградські бої взагалі, як він знав про них з інших джерел, з розповідей та з власних спостережень. В цьому перероблєному вигляді й подаю цю частину оповідання.

Як відомо, гітлерівці збиралися довго і вперто втримувати Бєлград всілякими засобами, які мали на ту пору. Гітлер спеціальними наказами велів триматися в місті, вважаючи його «передмістям» самого Берліна! На підмогу обіцяв надіслати свої дивізії СС, які саме уславилися на Західному фронті, розгромивши американців та англійців на Луарі та біля Сент-Назера...

З кількох напрямків наш танковий корпус, спеціальні та стрілецькі підрозділи 3-го Українського фронту прорвалися до Бєлграда. На цю пору 2-й Український фронт очистив від ворога ліве побережжя Дунаю, на північний схід від Бєлграда. Таким чином, гітлерівці опинилися напівоточені, притиснуті до Дунаю та його притоки річки Сави. Щоправда, в тилу у наших військ, що штурмували Бєлград, лишилися дві німецькі повномірні дивізії, вибиті частинами нашого фронту з берегів Дунаю на схід. Вони лиш оступилися в гори під Смедерово, пропустили наші мотомеханізовані підрозділи, але повнотою зберегли сили — техніку та боєздатність.

Про них ще буде в розділі Миші...

На вулицях Бєлграда при в'їзді з південного сходу стоять два наших згорілих танки. Тут, ліворуч, у великій незакінченій будівлі, німці влаштували першу оборону в місті. Вище по вулиці, праворуч, за колишнім будинком фірми «Фіат» аж до майдану, де сходяться сім вулиць міста,— все було нашвидку заміновано, готувалася затяжна оборона. Гарнізон противника очікував обіцяних Гітлером есесівських дивізій і, головне, сподівався на прорив у місто дунайської групи своїх військ, що відступила і затрималася в горах. Гарнізон уперто боронився в місті.

Коли ж наші танки зіткнулися з такою обороною, темпи атаки на Бєлград, природно, занепали. Але з'явилася наша авіація, почала «обробляти» німецькі тили за річкою Савою й тим завадила будь-якому перегрупуванню сил противника.

Нарешті два наших танки вирвалися вперед на фашистську оборону. В запалі бою біля незакінченої будівлі загорівся спочатку один, а потім і другий танк. Ледве встиг другий вогнем з пушки запалити дві бронемашини ворога, що виволікали на вулицю зенітні установки для скорострільності. Закрутився на одній гусениці і ще один німецький танк, що поткнувся контратакувати з-за палісадника.

Цей бій не вирішував, а, скорше, тільки з'ясовував обстановку в місті. Та путь після двох танків усе ж стала вільною по вулиці. Наші стрільці змогли впритул підійти до будинку, послабшала ворожа оборона. Несподівано між будинками з'явилися ще свіжі піхотинці та сапери інженерної частини Рибальського. Вони зухвало атакували велику будівлю, де противник зосередив у вікнах не лише кулемети, міномети, а й протитанкові скорострільні пушки. Така атака була остільки несподіваною й сміливою, що в першу мить зовсім паралізувала протидії ворога. Німецькі фашисти лаштувалися оборонятись тільки з вулиці, вважаючи величезний, кругом закритий будівлями двір своїм захищеним тилом. Захарастили його тільки що завезеними зенітними установками, кількома танками, не введеними ще в дію. Вся обслуга з танків і зеніток була захоплена раптовістю, не змогла організовано боронитися і була частково перебита або розбіглася під укриття будівлі.

Опам'ятавшись, ворог схопився за зброю в вікнах, почав переносити кулемети з фасаду в двір, але спізнився. На сходах і в першому поверсі уже вступили в дію ручні гранати...

Пізніше в цьому будинку було нараховано 86 ворожих трупів, при двох офіцерах. Югославський патріот та двоє наших — невідомий солдат, сапер Рибальського, і молодший лейтенант Коротких, загинули в цій жорстокій сутичці за свободу Белграда.

Чотири танки і сім зенітних установок з боєприпасами, чимало гвинтівок, дев'ять станкових кулеметів, патрони, міни й інша зброя стали тут першими трофеями Червоної Армії в боротьбі за місто.

Бій пересувався вище і в глибину міста. Майже два дні тривав упертий, як висловлюється Миша Іванов, «лупіж» артилерії з обох боків. Узяти ворога лобовим штурмом можна було тільки ціною великих втрат живої сили, техніки й руйнації міста. А обійти, оточити гарнізон Белграда не було ніякої змоги: заважав водний рубіж, що зручно захищав противника з тилу.

Чимало нам допомагали й робітники міста. Як тільки прорвалися вперед наші два танки, навколо запанувала пекельна стихія бою. В будинку сиділи ще озброєні фашисти. З десятка вікон вони безперестанку палили з різноманітної зброї, не даючи буквально й заворушитися на вулиці. Кулі, розриви снарядів і мін, а часом ще й мессершміти проривалися й строчили кулеметами з неба — все це створювало в цім районі мертву зону. Озброєним солдатам підрозділів генерала Шарохіна, танкістам і мотострільцям, що виконували бойове завдання, все це було звичним явищем. Вони всіляко приловчалися відповідати ворогові таким же вогнем. Прикриваючи один одного, вони зближувалися з противником, знаходили уразливі його місця і влучали в саме серце, перемагали. Нарешті, атакували будівлю, обійшовши її щілинами, дворами, які ворогові здавалися непрохідними.

А мирний люд, здавалось би, повинен був пересиджувати бій десь у льохах до часу.

Та югослави не всиділи. Зненависть до фашизму, яка підігрівалась ще й діями своїх же фашистів за три роки німецької окупації югославських земель, та глибока любов до братських народів радянської землі, до червоних воїнів-визволителів підносили войовничі настрої белградських робітників. Під кулями і мінними вибухами вони вибігали з укрить нам назустріч, плачучи від радості, вказували захищені проходи в місто, виявляли потаємні ворожі засади, мінні поля. Часом найвідважніші нападали в будинках на ворожих снайперів і одиноких кулеметни-

ків на горищах та в вікнах і вбивали їх цеглинами, залізними шворнями або душили руками на смерть.

Коли ж загорілися наші танки (чесні югославські патріоти стежили за ними ще в час бою), знайшлися смільчаки серед робітників міста, навіть югославки, які залишили свої надійні укриття, вискочили на вулицю і, незважаючи на перехресний вогонь з вікон, кинулися рятувати радянських танкістів. Фашистські снайпери убили при тому одного робітника та двох поранили, але й це не спинило робітників. З величезними труднощами й риском вони вийняли з горілих танків трупи героїв-танкістів і винесли за кам'яну стіну біля палісадника. Там же урочисто їх поховали між деревами. До вечора, коли бій пересунувся далі в місто, були вже квітами вквітчані дві свіжі могили...

Основні бої за оволодіння містом пересунулися до центру, на майдан Теразії і на підступи до мосту через річку Саву, який гітлерівці намагалися за всяку ціну утримати і зберегти для проходу в місто обіцяних Гітлером есесівських підкріплень.

Інженерна частина підполковника Рибальського, разом з підрозділами мотострільців і піхоти, що «прочісували» вулиці та двори на підступах до майдану Теразії, була рішуче контратакована противником з боку вулиці Князя Михаїла. В великому чотирнадцятиповерховому будинку «Албанія» фашисти встигли утворити міцний осередок оборони, щільно закривши всі проходи в напрямі до міської фортеці Калемегдана і припинивши наше просування в місті.

З усіх чотирнадцяти поверхів були протягнені вогненні струмки кулеметів, стріляли міномети, зенітні пушки, поціляючи з високих точок навіть те, що здавалося захищеним у провулках і за будівлями. Група югославів з 1-ї Пролетарської дивізії тепер нерозважно прорвалася крізь цей шалений вогонь в район вулиці Князя Михаїла, але була тут же відрізана, оточена гітлерівцями і паралізована в своїх активних діях. Замість нападу, югослави змушені були зайняти кругову оборону. Командир загону Лала за двадцять годин боїв у цьому оточенні був кілька разів поранений кулями. Його заступника комуніста Чіча в одній з смертельних сутичок з німцями розірвала ворожа ручна граната.

Саме в розпалі цих боїв (в центрі міста) і активізувалася дунайська група німецьких військ, що оступилася

з Смедерово в гори. Залишене частинами генерала Шарохіна, що прорвалися до Бєлграда, двадцятитисячне військо 1-ї Альпійської та 117-ї єгерської фашистських дивізій, з технікою, з радіозв'язком, дістало наказ гітлерівської ставки вийти на Нішське шосе, відрізати радянський танковий корпус та інші частини, що боролися уже в місті, і знищити їх...

Командування 3-го Українського фронту своєчасно врахувало й таку ситуацію. Завершивши переможні операції біля міста Топола, воно кинуло великі з'єднання на Бєлград...

Змалювавши Олімпіаді цю загальну картину бєлградських боїв (чимало зайвих деталей мною випущено), Миша Іванов далі так записав свою розповідь:

«...Як водиться, наші батальйони на автомашинах трохи розтяглися — надто вже нагальний рух набрав Зав'ялов, що йшов на чолі бригади.

На обочинах шосе, буквально підтюпцем, у шнурочку рухалися пошарпані загони Пролетарської дивізії югославських патріотів, одягнених — хто в що зміг. Багато німецьких трофейних шинелей часто створювали їм неприємні ситуації при зустрічі з нашими бійцями. Чимало було зодягнених і в мадярські френчі, а більшість — в своїй домашній одежині, в різнобарвних строях, гатунках і стані одягу. Здебільшого — молодь, дуже багато дівчат. Затьопані в лісових багнах, виморені в базладних переходах, із забрудненими пов'язками ран. Але в кожного жевріла радість в очах — столицю визволяють, народ свій... Та й нам було по-людському приємно — Югославію визволяємо від страшних людожерів-гітлерівців!

Ми з Миколою неслися при тягачі з батальйоном майора Клушина. Оце теж великан руської слави народної в боях проти фашизму. До чого ж людина була бойова! Молодий, енергійний, улюбленець солдатів...[1].

Отже, з цим батальйоном ми й опинилися під горою Авалою, коли гітлерівці розрізали нашу бригаду надвоє. Двома дивізіями та іншими рештками військ вони натиснули на наші фланги, збили пришляхові групи сторожової варти, прорвалися і, як у нас кажуть, «осідлали» шосе.

І заварилася така каша... Цілісіньку добу ворог утримував шлях і гору. На тому зручному шпилі Авали ви-

[1] Клушин, пізніше Герой Радянського Союзу, вмер від ран, які дістав у боях за місто Печ (Угорщина).

ставили гітлерівці свою гармату, заховавши її в складках гори, і нема нам через неї ходу ні вперед, ні назад.

Дістали тоді й ми з сержантом Дворним (шість чоловік у нас було обслуги) окремий наказ і на повнім газу звернули праворуч з шляху в якісь провалля, в кущі. Обрали зручну вогневу позицію і стали, окопалися, як годиться. Наше завдання — не випустити з лісів і балок на шосе фашистську причіпну техніку, гармати й танки. Розвідка донесла, що у ворога тут є танки, та вони на економії пального стоять і в бій підуть в останню, вирішальну хвилину.

Дали нам на допомогу (для прикриття) з Пролетарської дивізії десять чоловік югославів з одною дівчиною, ручною кулеметницею (Міліцою звалася), та лишився з нами ще зв'язківець Ємеля.

Ну, отак і почалося, і заварилося... Стрілянини тієї навколо стільки, що не доберешся, звідки чужі, а куди свої стріляють. Нам цілком зрозуміло, чого хотів ворог. Йому здавалося зовсім просто, перехопивши шлях, затримати рух наших свіжих сил до міста, принаймні виграти час, доки настигнуть підкріплення з заходу.

Майор Клушин тепер командував обома батальйонами і всіма тими, хто опинився тут, відрізаний противником. Зрозуміло — кулак зібрався хоч і нечисленний, зате чесний! Гітлерівці одразу ж відчули руку Клушина, добре збагнули, що їм не витримати удару сил 3-го Українського фронту, який націлився по шляху. І почали вони маневр на найскорше перекидання через шосе своєї живої сили, щоб урятувати її, відступити на захід до річки Сави. Позаду в нас уже підійшли і натискали основні стрілецькі з'єднання генерала Бочарова, а з Белграда повернувся сам Зав'ялов з двома кращими в бригаді батальйонами та з мотоциклістами. Ворогові в такій ситуації довелося нашвидку перебудовуватися.

Ну й поліз же він, проклятий, на смертельний штурм. Ми з сержантом чекали танків чи там самоходок і через те бронебійними снарядами комплектувалися. А довелося нам прямою наводкою від піхоти відбиватися. Чотири божевільних, просто дикунських атаки витримали. Ну, скажи ти, як сарана лізе, з автоматів і кулеметів вогневу заслону поперед себе робить чортів фашист,—давай йому прохід.

Клушин та передові підрозділи Бочарова йшли в контратаки в різних місцях бою. Авангард 117-ї єгерської диві-

зії та альпійці — треба правду мовити — настирливо утримували ці кілька кілометрів «осідланого» ними шляху, намагаючись вивести з оточення й перекинути на лівий бік шосе свою масу військ.

Отут ми з сержантом і пригодилися, бо прикривали найбільш небезпечний фланг Клушина. Що вже ми попобили того фашиста гранатно-осколочним боєм, не випускаючи його з великої влоговини, куди він зосереджувався кілька попередніх днів! Це просто не війна була, а якийсь диявольський труд, слово честі...

На кінець дня до наших труднощів додалася ще й темрява з дрібним, густим дощем. Десятком чоловік, та ще й мало боєздатних, виморених хіднею сербів, достатньо не прикриєшся, коли навколо аж у влоговину до гітлерівців тягнеться кущуватий перелісок, рови та вибалочки, якими вдень важко не заблукати, а вночі дуже легко нападати і робити військові маневри. До всього цього — ще й сержанта кулею в шию поранено. Він-то сказав — «ушкрябнула знесилена куля», а кров ми самі бачили, чимало її проллялося з тієї «випадкової шкрябини».

Чорногорка, наша кулеметниця, швиденько йому ту рану перев'язала — і знов за кулемет. Важко нам стає. Відчуваємо, що ворог розкусив становище нашої гармати й оточує, щоб зняти нас, звільнити собі для техніки прохід на шлях.

Тоді сержант Дворний наказав висунути югославку з кулеметом трохи глибше праворуч від нас, щоб прикрити найнебезпечніший напрямок ворожого штурму. Вона ніби охоче згодилася, відійшла та й згубилася на лихо нам.

Що будеш діяти? Нема і не чути її кулеметних черг у нас праворуч. Гітлерівців чуємо — вони все ближче та щільніше огортають нас, стріляють, а її нема. Пустили туди дві-три шрапнелі, спинили німців — шкода ж дівчини, може, поранена. А біля пушки вже на чотирьох плазуємо — кулі свищуть.

Та в основному секторі нашого обстрілу і противникові дихати не даємо. Клушин бадьорить нас телефоном на наші тривожні сповіщення, що оточує нас ворог. «Єрунда,— каже Клушин,— зараз ми його заспокоїмо...» А бій ні на хвилинку не вщухає, і нам ні крихти не легшає. Пам'ятаю чимало складних ситуацій у боях під Нікополем, і в Снегірьовці, і під Свілайнацем та в Паланці. Але таке, як тут, згадується тільки в Татарбунарському бою. І то —

там же був сам Зав'ялов під рукою в нас, сміливіше якось з ним.

І завжди, скільки й пам'ятаю ледь-ледь серйозне діло, не вистачить тобі боєприпасів у саму критичну хвилину. Ось і в нас тут кінчилися всі шрапнельні та осколочні снаряди. Ми вже бронебійними почали пуляти для острашування. Сержант до телефону — зв'язок перерваний чи захоплений ворогом. Признаюся — раптом зробилося і млосно, і холодно. Отак тобі перед самісінькою перемогою скандалитися довелось. Себе ж захистити немає чим, не те що пушку рятувати. Не кажу вже про фланг Клушина. Ми ж гарматники: пушка у нас на озброєнні, та й усе. А Міліцу з кулеметом нерозсудливо відрядили проти ночі в таку смертельну прірву. Шкода дівчини стає, може, гітлерівці вловили.

А якось же треба вивертатися. Наказу — зніматися та відійти — нема. Є у нас отой прикріплений зв'язківець Ємеля. Сержант напався на нього, пустомолотом його обізвав за звичку попразнословити. Навіть у бою отут парубок бреше без перерви. Хоч би ж було про що, скажи ти. Ну, просто з дріб'язку слона ліпить, чорт. У нас такий клопіт з тими снарядами, з гітлерівцями, а він розтіяв цілу епопею розповісти про те, як у їхнім селі розстрига піп Дем'ян колгоспниці Івзі складаний ножичок з перламутрами дарував... Комедія, та й годі з Ємелею було працювати...

Прикрикнув на нього сержант, мовляв, зв'язку нема, чортів брехун-пустомеля.

А Ємеля боягузом не був, теж на Уралі на майстрового виростав. Лінія зв'язку наша тепер проходила десь-то по захоплених гітлерівцями кущах, оточують же вони нас. Та Ємеля не розгубився, пірнув по дроту в той бік, звідки найбільше кулі свищуть. Старший між югославами з нашого прикриття взяв з собою шість чоловік — двоє наших мотострільців, присланих Клушиним, та четверо своїх і теж побігли за Ємелею.

За кілька хвилин ми почули їх одчайдушну стрілянину. Там же раптово заговорив кулемет Міліци, нашої кулеметниці-чорногорки. Значить, у засідці сиділа, хороша паша...

Словом, що в них там сталося, нам це було зовсім зрозуміло. Але розповісти про таке неможливо. Люди сходяться й кулями розмовляють, право на прохід добувають. Кому важливіше життя — він його хоронить. А кому по-

трібніший за власне життя прохід до перебитого дроту, він його матиме...

У всякім разі, десь за півгодини чи трохи пізніше (час так промчить, що й не помітиш — скільки: здається, мало, а в годиннику й пружини не вистачає) повернувся до нас тільки Ємеля та двоє югославів — усі троє поранені. Старший з югославів, тяжко поранений, лишився з Міліцою, а всі інші загинули.

Та зв'язок відновлено! Це ж його тепер і охороняє кулемет нашої славної чорногорки. Хочеться саме чорногоркою її називати, бо чомусь здається, що ім'я кожного з нас надто здрібнює людину на такому ділі. Ну, що означає, скажімо, Микола Дворний чи навіть сержант Дворний? Двоє слів із любісінького списку АХО. А от солдат Радянської Армії або радянський гвардієць — це безсмертя!..

Словом, вона була славна чорногорка і тільки в кожному серці юнака закарбувалася, як Міліца...

Зв'язалися ми з Клушиним, дали тривожний клич, і сам майор негайно прибув до нас на вогневу. Прибув солідно: з бійцями, з боєприпасом. Ми знов стали грізним рубежем!

— Молодці,— каже,— гвардії гарматники! Неодмінно вашу гармату представлю до першого ступеня Слави!

— А за віщо? — перезираємося ми. І все ж приємно було усвідомлювати: третя ордена Слави пушка сержанта Дворного! Це вже ім'я!

Ось яке було діло під Авалою.

Так ми їх поколошматили, що з-під гори вирвалися до Сави лише поодинокі гітлерівські щасливчики. Понад дванадцять тисяч вбитих нараховано було вдень обабіч шосе в кущах та вибалках. Тисячі полонених пішло тим Нішським шляхом до нас у тил...

Гадаю, що й ми з сержантом Дворним приклали до цього документа белградських боїв свою виразну шрапнельну печатку.

Потім — знов бойове завдання. Солдат на війні без бойового завдання не солдат. Ми на всіх газах понеслися до міста «кінчати базар», як говорив сержант.

Пам'ятаю, з ходу ми розвернулися на вулиці Краля Мілана і зайняли вогневу. Це вже не якісь кущі, а вулиця великого міста, столиці! Порозбивані солідні вітрини магазинів, крам, уламки скла, купи зенітних німецьких снарядів, солдатські манірки, кров на тротуарах...

Якийсь майор не нашої бригади, з технічними емблемами на погонах, наказав нам послати кілька гранат по вікнах великого, неначе срібного, будинку «Албанія». Гітлерівці там улаштувалися зовсім зручно і відрізали загін югославів, що прорвався за той будинок. Можуть загинути югослави, та й нашим підрозділам гітлерівці з того будинку заважають розгорнутися.

Перший снаряд ми послали на вітрини будинку. За тим — трошки піднесли ціль і по очах гітлерівцям дали, по вікнах. Вони прогавили перший снаряд, а потім уже стало пізно, хоч і спробували дістати й нас із своїх скорострілок, які попервах стояли в вікнах.

Стрільба їхня раптово обірвалася, бо ми пильнували свою справу, не ловили гав. У цьому ділі важливо — пильнувати ворога, не давати йому через оптику твоє лице розпізнати.

Коли ж інженери Рибальського, скориставшися нашою вдачею та маленькою паузою ворогового замішання, кинулися на рішучий штурм будинку, тоді ми оперативно вмовкли.

Робити нам ніби й справді не було чого, сидячи в зручнім укритті біля кінотеатру. А від своєї батареї зовсім одірвані. Клушин наказав нашому командирові Сеуткіну послати нас сюди на допомогу югославам, а тут, на майдані Теразії, не було кому давати лад: у всякого свій клопіт мався.

Ми прийняли рішення повертатися в район горілих танків (там містився якийсь КП), щоб зв'язатися з батареєю. Знов появився той же майор і привів нашого танкового лейтенанта з бригади. Наскоро похвалили роботу та й забрали нас, щоб прикривати мотострілків і танки, що штурмували й мали захопити не зруйнований противником міст через Саву.

Під суцільним кулеметним вогнем від «Албанії» ми перемахнули майдан і завернули ліворуч, сховавшись від «Албанії» за гостиницею «Балкан». Невеличка, зовсім відкрита тераса з клумбами, з рекламними колонками, з садовими диванами, як у всякій тутешній столиці,— таким був цей куточок землі, куди нас поставив лейтенант-танкіст. З цієї тераси чудово проглядався весь міст, частка річки, що впадала ось тут у Дунай. Десь заворушилися і в нас людські почуття до красивого... Та де нам уже! Маємо бойове завдання, не до красот тут природних...

Завдання таке: загороджувальним вогнем бити якнай-

інтенсивніше по лівім боці Сави, не підпускати на міст німецькі резерви, що поспішають до міста з заходу. Ми бачимо, що туди вже стріляють наші невідомо звідки, але мало, ми мусимо посилити вогонь.

Наше діло маленьке — раді, що робота знайшлася. Пушку свою між клумбами швидко встановили, тут і щілини розшукали (для населення від бомб понакопувано). З боку Теразії нас прикрили двома кулеметами, залягли автоматники з гранатами та мінометом. Щось неймовірне, чуємо, твориться біля будинку «Албанія» і туди геть до фортеці Калемегдан. Потоками летять у той бік наші рідні Іли, на майдані гудуть ЗІСи з бійцями, гримлять, зрушуючи грунт під ногами, наші танки. Розпалили таке страшне пекло з пострілів, вибухів, з реву моторів і галасу людського на штурмі, що власної команди не чуєш ось біля пушки і дієш більше по інтуїції, як заведена деталь.

Коротше кажучи, ми не загаялися, почали вести прицільний вогонь. Зрозуміла річ — усе бачимо, як на долоні, без спостерігачів. Кілька ворожих вантажних автомашин з піхотою спинили. Щось запалили, відігнали. Не хизуючись, скажу — працювали, як на клавішах, чесно, як тільки змогли, найретельніше виконували своє завдання.

Гітлерівці з боку Земунга поткнулися до мосту із своєю гарматою. Та осіклися! Одну пушку чийсь з наших снарядів (лейтенант запевняє, що то був наш снаряд, а хто ж його перевірить?) уліпив так, що пушка піднеслася з стовпом пилюги й вогню. Фріци тікать з тягача, що раптово запалав. А ми туди ще один фугасний пустили — красота!

І не помітили, що смерть і на нас чигає збоку. Значно правіше мосту, по березі Сави, майже навпроти Калемегдана влаштувалася ворожа крупнокаліберна батарея. Власне, і помітили, та ніяких таких міркувань у голову не прийшло, щоб там змінити нашу вогневу, пушку зберегти. А лейтенанта нашого гуляща куля зачепила, повели його в під'їзд гостиниці на перев'язку, розпорядитися не було кому. Скажи ти, доля так складалася...

Встигли самі, без лейтенанта, чотири снаряди випустити, пересуваючи вогонь далі від мосту, бо наші пішли вже на нього врукопашну. Тіло пушки, як сковорода, шкварчить, нагрілося, що працювати біля неї ставало невміч.

Бризантний (пристрільний) снаряд фашисти пустили на нас вскорості, як ми їх помітили. Не інакше, якийсь зрадник десь з будинку корегував ту стрільбу на нас.

— Нам салютують, Мишо,— говорить сержант, смішно повертаючи голову з плечима разом, бо рана ятритись починала (не було коли з нею поратися), шия починала пухнути.— Ну, а своє діло продовжимо.

Другим снарядом німці влучили позад нас у гранітний підмурок гостиниці. Корегувальник вірно направляв, гад. Мигнула була в мене думка по тому, щоб замовкнути, пересидіти в щілині, бо зніматися вже б не вистачило часу. Та в азарті дослав черговий патрон, дзвінко клацнув замком — готово!

«Вогонь!» — почув я чи уявив собі останній звичний голос свого друга Миколи...

Потім опам'ятався вже тільки завинутий у плащ-палатці, як куль околоту. Все в мене горить, у вухах тільки дзвін і вривчастий голос «вогонь!»

Ще раз опам'ятався я вже в лазареті. Переді мною дівчина в халаті, забризканім кров'ю. Це й була, як виявилося після, наша Оля Федотівна. Ще не розкриваючи очей, почув я закінчення її фрази до когось:

— ...все спробувати, до останнього... Донорка — дужа югославська дівчина, свіжа кров неодмінно піднесе сили солдата...

Біля лікарки я впізнав і полковника Зав'ялова.

— Ну, герой, ожив, значить? — бадьорить полковник. А мені й здається, що то не до мене сказано, а до когось іншого. Який же з мене герой, сповитий бинтами, мов у пелюшках немовля. Смішно... Він іще щось говорив про те, як танкісти міст захопили, як фашистів у Калемегдані добивали, чи щось інше. Все те доходило неначе через густу сітку мені до голови і там змішувалося в тисячі голосів, серед яких переважав дзвінкий, як метал, солодкий, як життя, голос:

— ...донорка — дужа дівчина... свіжа кров підносить сили!!!

Аж потім, уже на третій чи на четвертий день, знов відвідав Зав'ялов усіх своїх поранених бійців і офіцерів. Розповів нам у палаті, як і йому колись живіт роздовбало снарядом ще десь під Солнцевим, коли затримував він шалений наступ ворога на Воронеж. Та й вижив, каже, сміючись. Він же й повідомив, що нашу пушку посмертно орденом Слави нагороджено. Прямим попаданням ворог її на шматки важким снарядом розірвав. Та замість неї в батарею другу поставили, іменем сержанта Дворного

охрестили... Ми своє зробили з пушкою, наші зайняли міст...

— А Микола? — тихо перебила мене Олімпіада, як у святкову хату зайшла, дверима не рипнувши. Неначе й не про смерть мовилося. Мені здалося, що вона зрозуміла моє оповідання значно глибше, аніж просте сприйняття факту тяжкого бою. Велика справа Вітчизни й партії, яку ми, молоді фронтові комуністи, тут чинили, зачепила її, як найважливіше в нашому солдатському житті. Це було сильніше смерті близького чоловіка, перед пам'яттю якого вона лише каралася за минуле. Каралася жіночо просто і щиро.

— Як і пушка,— відповідаю,— прямим попаданням...

— Розумію...— знов перебила, на цей раз спиняючи мою розповідь. А з місця не зрушила, не відірвала довгого й сумного погляду від блискучої поверхні Сави, за якою ніби бачила безсмертя.

І ми довго ще мовчки стояли на цій пам'ятній мені терасі. Югославські солдати, навіть деякі офіцери мені чітко козиряли... І мені чомусь кортіло по-дитячому щиро заплакати. А глибоко в мені, десь аж там, звідки життям людини керує якась могутня й розумна сила, чую, ніби стукає щось, настирливо нагадує: не дрейф, мовляв, тримайся, тебе помітили! Попереду ще в тебе стільки хорошого!

Навіть щемливе відчуття сердечного болю за втеряну ногу вщухати стало.

І я інакше, ще тепліше оглянув Олімпіаду, подивився в її блакитні, заглиблені думками очі. Чи зрозуміла й відчула вона мій погляд, чи перегоріло все, що палило їй у грудях? Та ніби струхнулася жінка, мені рідніш поглядом відповіла:

— Значить, чесно загинув... Ну що ж, давай показуй могилу.

Ось тут і почалися мої труднощі. Показуй їй могилу! Та знов же таки не гублюся — усе в мене по бусолі. Виду не подав, що відчув її до мене «ти».

— Сідай,— кажу,— Олімпіадо. Поїхали на могилу дивитись.

Рушили ми на гору Авалу. Самому цікаво стало: боролися ми біля неї, то хоч подивитися ж, як на ній фашисти влаштовані були. До того ж нам і лектор один розповідав про неї багато зовсім-таки цікавих речей.

Справді, виявилося, що це не тільки гора, як географічне поняття. На наших артилерійських мапах її навіть

обидили топографи, не «жирно» зарисували. А треба б виразніше відмітити, знаменна гора.

За указкою на дощечці й почали ми з'їздити на ту гору. Навкруги густий лісок, таємниче захований асфальтовий шлях безперервно знімався кудись у казкову височину. Сидимо ми з Олімпіадою в фаетоні, мовчимо, зачаровані природою, а самого така дошкульна думка розбирає... Ну, просто страхітлива думка. А що, думаю, коли б з Олімпіадою та поговорити душа в душу. Не те, щоб отак ні сіло ні впало свататися до неї, чи що. Ні, це було б зовсім не до речі. А ради дружби, ради глибокого співчуття людського душу свою відкрити перед нею і признатися, що немає ніякої могили, загинув — і край...

І тут же сам себе картати почав: дужий же, як буйвол, а дурень дурнем, що дозволяю таким-от голову собі мутити. Та й як їй не мутитися, коли поглянеш на неї — хороша Олімпіада і своїм горем, і скромністю, і материнством молодим, та й багато чим хороша, добра...

Отак і виїхали ми на самісіньку острюху. На чималій полонині, культурно обладнаній, виріс перед нами важкий будинок-ресторан якоїсь середньовічної архітектури. Старовинні сходи, всюди тесаний дикий камінь, зачудовані стіни, казковість якась навколо. Скажи ти — замок фей та диковин! Я навіть милиці свої забув, хвацько вискочивши з фаетона, як очумілий, і мало не впав зопалу, на одній нозі проскакав. Швидше б до цих кипарисів, до грізних церберів біля входу.

Забувся про милиці... Сумна деталь — немає ноги в людини. Виходить, нелегко звикати до такого стану, а доведеться... Олімпіада он і мужа втратила, така молода...

Часом така тебе злість охопить на всі оці красоти навколишні. Все існує, красується, а в тебе не вистачає якоїсь «кінцівки».

— На моє плече зіприся, Мишо, та й підемо.

Чудійка! Тож додумалася — зіпрись на її плече! Та чи знаєш ти, голубочко, що в нормальному стані я важив колись до вісімдесяти кілограмів? (Звичайно ж, тепер — мінус оцю «прокляту кінцівку»).

Ні, ні! Я, звісно, скористався тим плечем, але дуже обережно. Зовсім обережно: тільки й скористався, щоб ступити до фаетона і взяти милиці.

Та не забуду! Ніколи не забуду того доброго жіночого плеча підтримки!

Отак ми, знов же таки мовчки й урочисто, обійшли замок-ресторан і наблизилися до суворо-урочистих гранітних сходів новітньої архітектури, що широким маршем виводили до пам'ятника-мавзолею десь у височинній далі.

— Куди це? — з острахом ступаючи на першу ступеньку, запитала Олімпіада.

— До народного пам'ятника, на могилу Невідомого солдата!

Олімпіада до цього злегка мене підтримувала рукою — це було дуже мило з її боку. Якусь надійну опору відчуваєш кожною жилкою єства. Ідемо, ніби й не помічаємо, що вдвох — на трьох ногах... А коли я промовив те — висмикнула руку, на мене допитливо і з глибоким розумом подивилася. Потім на монумент у височині й знов на мене. В блакитних збентежених її очах читаю, що відповідь моя глибоко її зачепила.

— Пам'ятник Невідомому солдату? — перепитала і з якоюсь прямо містичною урочистістю випросталася, ступила й пішла вперед...

З неймовірними труднощами зійшов туди ж і я, застав її — стояла навколішки перед ворохом зів'ялих і свіжих вінків та букетів квіток з написами, з транспарантами. А поверх букетів навхрест дбайливо покладені лежали дві її свіжі троянди, подаровані Микитою. На мене звернула увагу, тільки аж коли я тихенько кашлянув. Підвелася, ступила назустріч мені така переображена, втихомирена.

— Це, значить, йому?

— Так, Невідомому солдату — героєві, що життя своє віддав за Вітчизну-матір!

Вісім гранітних фігур символічних жінок з двох протилежних боків підтримують над входом гранітну брилу, покрівлю мавзолею. І бачу я, що Олімпіада, оглядаючи їх, захоплюючись символікою, що дихала від тих жінок, споглядаючи граніт і художню переконливість скульптур та всього мавзолею, раптом відчула людську радість.

— Хороше! — промовила, ступивши до мене.— Дуже хороше! Невідомий солдат — радянський герой! Ми-то його знаємо, напевне, й партія знає, вона про всіх знає... Ну, скажімо, ти знаєш і те, як саме він воював на твоїх очах. А Вітчизна знає їх під ім'ям «солдати»! Мільйони їх! Що з того, що я б знайшла якусь запалу вже, затеряну в чужім краї могилу? Ти сказав би — оце вона, а я мушу вірити. Це справа твоєї совісті, міг би вказати на всяку. А мені... на кожній з них, чужій, невідомій, як і оця

країна, і ока не було б на чому спинити. В таку хвилину настрій чимсь значнішим, нехай і штучним, а не осілою могилою бадьорити треба...

Трохи перепочила, ковтаючи проціджене гірське повітря.

— До того ж... Я ще жива, і жити мені, всім нам треба! Чи неправду я кажу?

— Цілком вірно, Олімпіадо. У тебе ж є мале.

Вона знов подивилася на мене, але вже зовсім іншим, новим, навіть трохи дивним поглядом. І, зовсім вільно зітхнувши, погодилася:

— Так, дочка... Ходімте, Мишо. Холодно стає на цій уславленій пам'ятником острюсі.

Подивився я на всі чотири боки з цієї височини. Навіть Смедерово побачив десь за сімдесят кілометрів звідси, над Дунаєм розташоване. І пішов услід Олімпіаді, що рушила вниз по сходах, нікого не помічаючи, дедалі набираючи ходу...

1 серпня 1945 року.

Сьогодні від'їздимо на Батьківщину. Олімпіада повеселіла, багато розповідає про колгосп, тепер уже цілковито і впевнено перейшовши зі мною на «ти». Прийшла до мене саме в час сніданку, відібрала в сестри турботи про мене, блюдечко підтримувала, щоб я чаєм ковдри не забризкав.

— У нас немає зараз доброго голови колгоспу,— раптом повідомила серед інших розмов. І серйозно додала, неначе я їй щось заперечив: — Не біда, що інвалід, була б голова ладна...

Ніби ми з нею давно вже мізкуємо над цим нагальним питанням. Мені і в голову не прийшло вимовчати, продумати, до чого це вона сказала. Візьми та й скажи їй:

— Я ж і не член вашого колгоспу.

Олімпіада поникла головою, щоб приховати якусь особливу посмішку та очі. По тому поквапно поставила блюдечко на столик біля ліжка і діловито встала. Мені здалася робленою та діловитість,— вона приховувала хвилювання, що полонили її з цієї розмови.

Та й знов сіла. Неначе втомлений птах, душею заметушилася. Обличчя ледве зашарілося, приховавши блідноту. І було помітно, як бореться вона і з тою барвою на лиці, і з бентежністю душі, і з посмішкою. Та зрозуміла безсилля побороти могутній плин життя.

— Виберуть...— ледве чутно промимрила. Ще більше

розгубившись, вона, як до рідного, припала до мого єдиного коліна і вся принишкла.

В білявих розкішних косах Олімпіади я побачив пасма аж білої сивини».

Грудень 1945 р., Белград

ДУНАЙСЬКІ ХВИЛІ

Етюд

Хотілося б не з ночі починати цю повість. Ранок, та ще й весняний, ото пристойна пора задля початку: вставало сонце з-за шарів туманів придолинних. Птиця рання щебет свій знімає, розпочинаючи день любові, життя, і «Дунайські хвилі»!..

Та цур їм, тим елегійним ранкам. Адже й життя землі розпочиналося з ночі, з хаосу (навіть і поза біблійними вигадками).

Тож і почнемо, не гребуючи й ніччю, цим найщирішим свідком і радощів, і печалі. То більше, що та ніч, про яку мовиться у нас, була неначе ціла вічність. Гуляли по Донщині пронизливі вітри, кужелив сухий перетертий сніг, і морози стискали землю. Здавалося, що ніколи й не буває якогось літа, тепла і ніжності в природі. Навколо — жорстокість війни, гітлерівці знов розпочали свої кровопролитні атаки, на цей раз — вночі...

Було це в листопаді 1942 року. Про майбутній наш наступ 19 числа ще ніхто не знав, навіть командири дивізій. Ми мали наказ утримувати Задонський плацдарм, а гітлерівці вперто намагалися прогнати нас з нього на лівий берег Дону.

Куди не глянеш — чорна глупота ночі. Невідомо, що пересилює в скаженому витті: вітер чи свист куль. В те виття вплітаються звуки вибухів, пострілів гармат, розриви мін. Інколи все це переходить у безперервний пекельний гул, що стрясає мерзлу землю. Від того, мабуть, і репається вона, сердешна, вздовж і впоперек шляху, оголéного й вистудженого вітрами. То ніби замовкають вітри, пересідається мороз. А темряву лихорадить тільки тугими заграваами вибухів.

В короткому просвітку від вибуху ледве встигаєш помітити, що навколо все ворушиться, пересувається, рухаються живі істоти, квапляться бійці. В душу прокрадається той інший холод, що нерівня найміцнішим морозам. Невже не витримаємо? Знаєш, що бійці вже не

страхаються ні снігів, ані морозних вітрів. І все ж тривога за наслідки бою продирається за одяг з лютим холодом.

— Стій! Журавльов! Негайно зупинити ворога понад Доном...

— Товариші...— вітер і сторонній, ще холодніший від морозу свист куль заглушає потойбічний голос одної з тих рухливих істот.

— Хто там? Е-ге-ей, це ти, Лісняк? Лісняк! — захрипаючим голосом гукав командир свого замполіта, своїх помічників, розкиданих у цім неймовірнім гулі війни, в темряві на плацдармі.

— Лісняк теж загинув...— почувся той же завмираючий голос.

— Теж? — командир побіг на голос. Там поранений боєць чи командир. Його негайно ж заворожать вітри, і мороз його життя навік затамує з ранами. Треба вирвати людину з морозних обіймів, прибрати хоч у розбиту оселю, чи в льох.

Командир, походя, бурмотить щось про себе. Можна добрати лиш прізвища Журавльова й Лісняка. Виходить, що й Журавльова немає живого, коли «Лісняк теж загинув»... І жаль стає не якусь абстрактну людину, яку по-справжньому й жаліти в боях не встигали. Жалієш гвардії старшого лейтенанта Журавльова, його химерно зведену одну брову, його манеру про все сперечатися, жадібно доскіпуватися істини й любити Вітчизну, як матір.

Не може бути, щоб оце вже й не стало Колі Журавльова...

Біля мене з'явився невеличкий, просто юний солдат. Неначе вітром його, легкого, кинуло хвилею перетертого снігу, занімивши навіть подих. Наскочив у темряві на мою постать та так і застиг, не виявивши цікавості — куди його прибило, до якого берега. Тільки притиснувся, ніби врости хотів своїм дрібним єством. Помітно стримував дух. Зляка-кався чи знесилився в борні з донськими вітрами. Де був, звідки взявся? Крізь одяг відчуваю, як тремтять і кістки цього тендітного, перемерзлого організму.

Та, коли капітан рушив на захриплий голос десь праворуч за розбитим рогом великої хати, перемерзлий чи переляканий організм ворухнувся. Здалося, що й тремтіння, яке знесилювало його, раптом урвалося.

— Я сама, товаришу капітан!..— і зірвалася від мене також притьмом, як і появилася десь три хвилини перед тим.

«Бідна санітарка...» — щиро співчуваю і, охоплений незрозумілим спонуканням, рушаю за нею.

Ми наздогнали капітана, заклопотаного боєм. Натикалися на солдат, шпорталися в численних ямах. Солдати поспішали, вигукували сакраментальні в таких випадках крилаті слова, які не завжди й помічаєш тут в такі напружені хвилини. Зрідка почуєш у тому й невиразну фразу. Але більше — не стримувалася лайка на ворога всіма тембрами схолоджених голосів. За давньою звичкою таки червонієш (навіть у темряві ночі відчуваєш) за них і то — в присутності дівчини. Але не обурюєшся. В цій хаотичній суматосі, де починали, обнявшись, розгулювати мужність і смерть, людина губила поняття коректності й добору слів.

Ніякого пораненого ми не розшукали, а він більше не подав про себе голосу, скільки не намагався капітан його кликати. Два трупи, заковані морозом, підтягли ми під стіну великого будинку з одваленим причілком. На фоні вибухових заграв видно, як цілеспрямовано рухаються вже не поодинокі силуети бійців, а цілі купи їх.

— Командирів до мене! — гукнув капітан, без успіху надаючи надірваному голосу байдужого спокою, наказу й переконливості.

Неначе й скрегіт зубів почули ми. Але й силу командира відчули в тому. Зусилля його не були мовчазні — він наказував, гукав, спрямовував кожного бійця. І з кожним рухом — мінялися ситуації навколо, він був командир, його слухалися...

— Ложись! — почули ми його раптову команду десь з-за рогу і розплаталися в ту ж мить біля задубілих трупів. За нами вслід поблизу вибухнула міна. Шматки глини, сміття й сніг ще зліше зажужеліли навколо, створюючи відчутнішу тісноту ночі. Обвалило й другий причілок цього ж будинку, під стіною якого ми при мерзлій землі перечікували вибух міни.

От у цю саме хвилину й прозвучав перший звук рояля. Вночі, в час запеклого бою за наш плацдарм на західному березі Дону, під вирій вибухів і виття вітрів, прозвучав рояль.

Напевне, шматком чавуну чи уламком сволока торкнуло клавіші змертвілого інструмента, на мить оживило струни. Це здалося абсолютно природним, як природно руйнувався будинок, дубіли на морозі трупи й засилав свої прокляття наш капітан Єрмолаєв.

Та ні...

Кілька пробних, ніби учнівських варіацій — це вже не стихійно зачеплене звучання мертвої струни. Акорд, другий — і пауза. Неначе музика поривався в грі зігріти пальці диханням, або по-чумацькому нарозмаш збити померзлі руки. Як виклик на смертний герць, забриніли і вмирали ті звуки. Неприродність їх у цій ситуації нагонить жахливі припущення:

Божевільний!..

Бо ж тільки з божевілля потягнуться пальці на клавіші буквально в другім такті після страшного вибуху міни поруч.

І все, що дихало й жило навколо, стривожене вибухами і загрозою ворожої атаки, раптом збадьорилося.

— Капітан... Чуєш, грає? — запитав з темряви голос, у якому не знаєш, що переважає: здивування, чи зухвальство, чи теж тихе божевілля.

— Крапивін, це ти?

І нічого більше не сказав капітан. Нічого не відповів йому той голос. Бо в цей час прорвалися нові, більш зладнані звуки рояля. Сержант Крапивін таки наткнувся на нас. Не то сміявся, не то стогнав, не стримуючи збудження розстебнутись, нехтуючи холодом.

— О, тут і Оля? — і це ніби прояснило йому свідомість. Тут же похопився.— Докторе, там троє поранених у мене. Лейтенант Журавльов безтямний... Та вже заграв би, проклятий, чи що...— нервував сержант.

І пірнули з лікарем геть у темряву. Справді, якісь внутрішні незрозумілі сили протестували проти дошкульних, дратуючих пауз невідомого музики. Ну та грай же, коли граєш! Просто клепай, барабань по клавішах, бий інструмент, нехай разом з трісками розбризкуються й звуки, такі відмінні від оточення, звуки життя. Тільки не дражнися. Цими звуками не балують нас шуми боїв...

Спинялися солдати. Це відчуваєш навіть у темряві. Чи то вигукують, а чи шепчуться, але слухають. Значить — не смерть? Мороз і гітлерівські міномети, то тільки жахлива зовнішність. А людина ж має і внутрішнє життя, зрештою, є ж у неї певність, надії, чорт побери!..

Невідомий і дивний музика немов сотнею пальців погнався за тими найтеплішими звуками, що так потрібні були в цей час нашій душі. Так званий плацдарм за Доном, або, як кажуть тут, «Мала земля», і без бою, без німецького прориву й оточення надто холодна.

Теплоти б душі, занепокоєній в тяжкій обороні аж з Дністра.

Музика теж нервував. Раптом спинявся й одним-двома клавішами «Чижиком» бавився. Або рубав усією п'ятірнею, неначе прощався з інструментом, прощався з життям. І в грудях холонуло від того: а що, як раптом замовкне, покине грати, і тоді розпачливий зойк душі спалахне в устах оцих, що спинилися, залягли отут, стріляють, спиняють ворога на Малій землі.

Та уриваються ж так і бетховенські акорди — може, це вони й є? Реальна безмісячна соната гриміла навколо...

Ми знали, чого прагнуть гітлерівці, витискаючи з своїх мінометів нечувану силу вогню. Навіть вітри міняють свої напрямки в цім пеклі біля хутора Хлібного. Ворог шаленим натиском збив один наш підрозділ біля самого Дону й понад берегом просувається, щоб оточити всю групу капітана Єрмолаєва. Ще на початку бою, коли діяв зв'язок, з Великої землі сповістили про підтримку:

— Усіма силами тримайтеся!.. Майор Зав'ялов іде вам на поміч...

Хто він, той майор Зав'ялов, які в нього сили і завдання — то дарма все. У майора ж мусить бути більше можливостей, аніж у капітана...

І ось маєш... Гітлерівці кваплятся. Їм похватніше підкинути свіжі сили, у них за спиною немає широкого, напівзамерзлого Дону. Їм легко випереджати Зав'ялова. Прорив, оточення. І... музика.

Він не кинув інструмента. З архаїчних фуг викристалізувалася лагідна система звуків. Ніч умовкла на мить,— принаймні так здалося. З напівзруйнованого будинку в надвірню морозну темряву залунав вальс «Дунайські хвилі». Чому саме «дунайські», а не «донські» скажімо чи якісь «степові», «буряні»? Чому б не продовжити головокрутне безладдя фуг, як супровід цієї глупої ночі?

Інеєм морозним бралися ті звуки, але продиралися в тугім хаосі бойової ночі. І ніхто не запротестував — кидати «Дунайські», грати інші. Слухали звуки рояля, слухали бодай якусь музикальну мелодію для буряного спокою, для опертя стривоженому духові в цю одчайдушну мить.

Зрештою, почулись олюднілі голоси, перегуки. Люди людьми стали. Упізнавали командирів, і командирам стало легше з ними. А він грав «Дунайські хвилі», і вже ніби не на одному, а на кількох інструментах заразом.

Потім випалили наші пушки туди, на постріли з воро-

жої зброї. Значить, устиг Єрмолаєв! Загомоніли кулемети, а «Дунайські» бадьорили їх, змагаючись з шумами.

Дай людині точку опори — вона переверне світ.

Ніколи в житті не доводилося слухати подібну сполуку голосів, зазнавати чарів такої гармонійно-гомінкої ночі, впиватися такою мелодією сили!

Як клич!

Навколо розгортався бій. Стало відомо, що гітлерівці, власне, ще нічого істотного й не прорвали. Повернувся урівноважений капітан, а згодом і Оля. Музика все ще грав, а може, і умовк. Уявою ж ще владно володіла мелодія вальсу. Геніальність чи пересічний музика? Може, навіть неук, випадковий дилетант...

Та ніч, мороз і кривавий бій навколо доробляли натхнення слухачів і вправність майстра.

— Майор Зав'ялов грав!..

— Зав'ялов?

Хто це вигукнув, кому й з якого дива прийшла така думка в голову, невідомо. А раптом повірилося, що грав іменно якийсь міфічний Зав'ялов. Ситуація навколо така створилася, що мимоволі увіруєш в неймовірне чудо.

Музика замовк. І ніхто його не бачив, ніхто не встиг розпитати, довідатися бодай про ім'я — у кожного була своя путь, щоб пройти цю ніч, як вічність. Десь на ранок почало це все здаватися нічним маренням, казкою. Бій притих. Не тільки спинили ворога понад Доном, а й відкинули геть у ті окопи, звідки він розпочинав свої нічні атаки.

Утрьох ми зайшли в будинок з обваленим причілком, з розбитими вікнами, дверима. В одній з колишніх кімнат, що виходила двома вікнами на вулицю, де ми вночі рятувалися від мін, в безладді з сміття, з трісок і меблів стояв притертий часом рояль. З обваленої в кутку стелі лежать уламки на ляді рояля. Порох приховує колір. Навіть на відкритих клавішах уже лежать тріски, глина, сміття.

З кількох уламків парт ми впізнаємо, що це була школа. Другого інструмента в кімнаті не було, а інші кімнати зовсім завалені. Стілець стояв біля цього рояля на своєму місці. Немає сумніву, що музика сидів на цьому стільці десь уночі, перед останньою хвилею ворожого вогню з мінометів і гармат.

Більше ніяких слідів не лишив музика по собі.

— А хто сказав, що то Зав'ялов грав? — цікавилася дівчина-лікар. Вона була зовсім молоденька й ніжно-тендітна. Але війна поклала своє тавро і на цей напівдитячий

вираз обличчя, на очі, затінені подіб'ям статечності й глибокого юнацького переживання.

Вона з особливим інтересом допитувалася, який це Зав'ялов, куди він подівся. Нервувала при тому. Та ніхто їй не міг нічого певного сказати. Виявилося, що справжній майор Зав'ялов до ранку затримався біля переправи через Дон з своєю частиною.

— То навіщо ж було казати? — щиро попрікала молода дівчина-лікар не знати кого.

Так і не дізналися ми в той день і довго ще по тому, хто ж грав уночі «Дунайські хвилі». А грав же! Не могло це бути тільки маренням хворобливої фантазії...

ВЧИТЕЛІ ТА УЧНІ

Часом і не розбереш, хто з них учитель, а хто учень. Вік у такому випадкові в наш час абсолютно не вирішує справи.

В цеху в час зміни працює кілька бригад. І в кожній бригаді єсть свій старший — не роками, звичайно. А роки — і старших, і молодших — бувають в тій самій бригаді дуже не однакові. Досвід роботи теж не завжди стає вирішальною справою, коли його не сполучати з теоретичними знаннями, здобутими не лише настійливістю в навчанні, безсумнівним бажанням, але й здібностями.

Майстрові блоку чотирьох мартенівських печей ще далеко навіть до трьох десятків літ. Моложава, аж юнацька, постать майстра викликала довір'я не роками, а глибоким, повним змістовної наснаги, проникливим поглядом, бадьористою юнацькою посмішкою та впевненими рухами, що ніколи не виявляють розгубленості чи безпричинної поквапливості. Його навіть ще досі ні сталевари, а то більше — їхні підручні не звуть на ім'я — Олекса Петрович чи товаришу Перекатов. Так його називають лише в офіціальних зверненнях, і то зрідка. Майстра блоку мартенівських печей здебільшого звуть Альоша, та хіба інколи — майстер.

Молодість, звичайно, теж має своє значення. Але в події, про яку хочеться розповісти, значення мав більше розум, та більшовицька школа, і, може, ще — наша радянська щирість.

Стався такий випадок. В бригаді на печі № 3 працює сталеваром досвідчений, відомий не лише на цьому заводі,

а й поза ним, сталевар-швидкісник Кравчук Гордій Юрович. І його вік, та й двадцятирічний стаж сталевара дали вже йому право зватися лише Гордієм Юровичем, а досвідченість сталеварська була поза сумнівами навіть в найбільш вередливих інженерів на заводі. Саме тому Кравчука й перевели недавно на цю піч, що, як то кажуть, «доходила» кампанію перед капітальним ремонтом, запланованим уже дирекцією, але відтягненим ще на кілька десятків плавок. Досвідчені сталевари, саме такі, як і Кравчук, гарантували безперебійну та повноцінну працю нехай і спрацьованої вже печі.

Сталевар Гордій Юрович прийняв у зміну піч десь на восьмій годині топлення сталі. Попередній сталевар, хоч і значно молодший віком, але теж відзначений чималими успіхами та школою ще в знаменитого сталевара Макара Мазая, спокійно здавав піч. Навіть на прощання, бажаючи успіху, сказав — «все гаразд!».

Гордій Юрович не вперше приймає піч від Казанцева. Був певен, що справді «все гаразд». Ішла третя година ночі, на заводі зовсім не було зайвих чи екскурсантів, контролерів тощо. Ніщо не заважало сталеварові стежити за піччю, робити все можливе і сподіватися на не меншу швидкісну плавку за кількістю балів, якої досягла його бригада в попередні зміни.

За даними сталевара, ствердженими температурним режимом і поводженням плавки, Гордій Юрович приступив до так званої «поліровки» сталі. Помітивши якісь незначні порушення на передній стіні, що походили, може, і від не зовсім акуратної заправки стіни, Гордій Юрович звелів першому підручному підготуватись залагодити заправку, а сам мався йти до будки, дати крен печі, щоб трохи позбутися зайвих шлаків. І саме в останню мить, коли вже зовсім вирішив повернутися і йти, в око сталеварові впала якась майже непомітна відміна в офарбленні поверхні плавки в одному місці. Може, якийсь світловий ефект, віддзеркалений з припалених склепінь печі? Гордій Юрович дужче нагнувся і, незважаючи на високу температуру, що пекла йому в руку без рукавиці, якою він тримав захисне скло, придивлявся до цієї невиразної відміни.

Підручний поклав останню ложку заправної глини, заправивши вказане місце. Поглянув на сталевара: Гордій Юрович якось непевно махнув на піч рукою із захисним склом, випрямився і рушив до будки керування. Саме в цю пору з-за будки вискочив захеканий обер-майстер.

— Ага, оце добре, Гордію Юровичу, що я на тебе відразу й наскочив.

— А що таке? — стримуючи якісь тривожні передчуття, запитав сталевар, спинившись.

Обер-майстер скинув капелюх і хусткою обтер зовсім мокре від поту чоло:

— Розумієш, роздягнувся, ліг спать і не можу. Ми ж оглядали піч, тебе не було, а Казанцев спокійний. Піч на останніх днях кампанії. І це, цілком зрозуміло, змушує мене частіше заглядати на подину, на стан склепінь. Ніби уважніше, ніж звичайно, оглянули і погодилися на заправку. Я ще навідався й коли заливали чавун. А вже дома, коли ліг спати, згадав...

— Що саме? — підганяв Гордій Юрович, різко озирнувшись на піч.

— В лівій половині поду після випуску плавки, на мою думку, може, мені так здалося, лишилася якась підозріла калюжка шлаку.

— Казанцев нічого мені про це не говорив, але...

В цей час до них підійшов змінний інженер, молодий, усього лиш третій місяць, як прийшов на завод після закінчення інституту. Інженер привітався з обома, вислухав їхнє занепокоєння і невиразно знизав плечима. Разом з цими досвідченими мартенівцями підійшов до печі, уважно оглядав киплячу, віруючу пекельним варивом масу сталі. Обернувшись від печі, запитав:

— Поліруєте?

— Так, поліруємо. Але мене самого трохи непокоїло дещо в плавці, та й ось обер-майстер теж не без підстав хвилюється. Не знаю, як і діяти далі.

Інженер розвів руками, відходячи від печі. Досить щиро сказав, що він, на жаль, досвідом не багатий і надає їм цілковите право вирішувати самим.

— Вважаєте, єсть небезпека? — запитав він, просто дивлячись в очі Кравчукові. І, не діставши в ту ж мить відповіді, знову запитав: — Скільки лишилося до випуску плавки, години зо дві?

— Майже... Власне, якихось певних підстав боятися за піч я теж не маю. Але доведеться все ж таки запросити майстра.

Обер-майстер озирнувся на обидва боки і не приховав цілком зрозумілої посмішки на вустах. І змінний інженер та й Гордій Юрович безпомилково прочитали в тій посмішці: «Теж мені авторитета знайшов...» Двадцятисеми-

літній юнак, що в вечірній школі кінчає дев'ятий клас, нехай і успішно вчиться в школі техніків, скінчивши перед тим школу майстрів, на думку обер-майстра, авторитетом для Гордія Юровича все ж таки може бути дуже відносним.

Свого обурення тією образливою посмішкою обер-майстра Гордій Юрович не приховав. І мовивши:

— Дурниці. Я побіжу, гукну...— не по літах швидко пішов розшукувати майстра.

Все це прозвучало, як виклик досвідченому обер-майстрові. Він був глибоко переконаний, що Гордій Юрович справді нічого загрозливого для печі не вбачав у тій клятій «калюжці», яка не дала заснути обер-майстрові, сюди його пригнала ради ночі. Але сталевар покличе Альошу, щоб той з посади майстра блоку печей присоромив, а може, і виговорив би старому, бувалому обер-майстрові за неуважність. При такому ж молодому інженерові принижуватиме його...

Поміж вагонетками з металобрухтом, обходячи завалочну машину, швидкими кроками йшов молодий, жвавий Альоша. Ні тривоги на обличчі, ні занепокоєння в рухові. Іде, як мусив би йти кожен майстер, цілком розуміючи невідкладну потребу його допомоги сталеварові. Щоправда, сталевар досвідчений, але ж і піч у критичному стані... За Альошею зовсім інший поспішав Гордій Юрович: стурбований на виду, панічно квапливий у ході, щоразу витирає піт з обличчя, безперестанку говорить, інформує. Інколи майстер ледве наверне котресь вухо в бік сталевара, щоб краще почути інформацію, переборюючи виробничий гамір цеху. В обох у них захисне скло в руках, обидва свідомі серйозності становища.

Вони діловито завернули просто до печі, незважаючи на присутність тут змінного інженера,— час не терпить. Інженер і обер-майстер теж рушили і повільно пішли до печі. Коли вони надійшли на віддаль, з якої чути було короткі репліки сталеварів, то почули:

— А ви помітили, Гордію Юровичу, отой багрянець навколо середовища з великими протуберанцями кипіння? — запитував Альоша в досвідченого сталевара.

— Аякже, звичайно! Я й сам звернув на те увагу, тому й занепокоївся так.

— І що ж? У вашій практиці було щось подібне? — далі допитувався Альоша, напружено щось вирішуючи сам у ту мить.

— Майже ні. Але певне... ніби підмінив хто шихту саме в цьому місці.

— А не думали ви, Гордію Юровичу, про зірвані коржі заправки на подині? Яка температура печі?

Сталевар назвав гранично високу температуру, як для печі на останніх днях строку кампанії, і аж тріпонувся від страшних догадок та припущень.

— І каже ж обер-майстер, ніби тут ще й залишалась в улоговині неспущена калюжка шлаку...

Альоша по тому ще швидше глянув у піч і раптом виправився, тоном наказу звелів негайно подавати ковші випускати плавку...

Інженер ступив крок до них, щось пробурмотів про те, що плавку не закінчено, що лишилося якусь годину дотримати режим і врятувати плавку. Але біля печі вже діяв наказ майстра. Альоша сам пройшов у диспетчерську — не пройшов уже, а пробіг. Буквально за кілька хвилин з двох боків понеслися до печі № 3 два потужні крани з ковшами. Підручні готували летку, Гордій Юрович стояв біля керма, пробував справність поворотних механізмів і відчував, що весь горить. Тепер, коли згадував хід запитань Альоші — неначе той радився,— йому була цілком ясною картина: трохи захолола «калюжка» шлаку в час плавки на підвищенім режимі, як легша за метал, «сплила» на поверхню, а з нею знялися й коржі зношеної наварки поду. В тому місці відкрилася футеровка, і динас та шамот в старій уже футеровці печі, яка мала перестої й на холодному режимі в час гітлерівської окупації, тепер, безперечно, могли деформуватися, розтопившись у верхніх своїх шарах...

Від пучок і до останнього вузлика нервів Гордій Юрович жив бажанням якомога швидше вилити недоварену плавку в ковші, навіть повернути метал у міксер, аби б тільки уникнути аварії, врятувати піч, а може, і цілий цех.

Альоша такий же зосереджений повернувся до печі, заглядав у кожну амбразуру, порівнював. І знову йшов до підручних, перевіряв виключення газу, перевіряв готовність і стан ковша, навідувався в диспетчерську. Але жодного разу не зробив зайвого руху, не збудив зосередженістю паніки в бригади біля печі. Молодий інженер, знизавши плечима, відійшов геть у безпечне місце, не бажаючи, видимо, втручатися в такі впевнені дії майстра та сталевара.

Піч поволі зрушила на осі повороту і наверталася, як

величезна діжа в руках господині, що зливала тісто в ночви для замісу. Метал напруженим струменем пішов до ковша, обагривши цех жовтогарячим світлом. А майстер стояв біля амбразури, вдивлявся в піч. Згадав схвальну запобігливість Гордія Юровича, що виключив газ. Піч поволі зчахала, якщо можна звати зчаханням різницю на якусь сотню градусів тепла. Потім підійшов другий ківш. Гордій Юрович уже помітно нервував, що його перший підручний, як йому здавалося, довго не подавав знаку, щоб перехиляти піч.

Навіть коли метал полився в ківш — сталевар не відчув себе спокійніше, то більше — спостерігаючи, як різко змінилася поведінка майстра Альоші. Він нервово озирнувся на приміщення апаратної, де сталевар керував виливанням плавки. Також різко обернувся до печі, не відриваючись, стежив за нею крізь захисне скло. І ніби на докір обер-майстрові, без гніву чи бажання присоромити, торкнув його захисним склом і показав ним на ліву подину печі.

Обер-майстер все побачив. Червоне, аж бурякове, його обличчя від жару раптово ніби посиніло. Якось хитнувшись, неначе хотів уловити руку майстра зі склом, він різко обернувся до Гордія Юровича і подав тривожний знак: угору, вгору, ще вище! Гордій Юрович натискав кермо, хоч знав, що механізми роблять чітко і перехиляння печі йде планомірно. З нервових показувань обер-майстра розумів, що наближається катастрофа. Очей не спускав з майстра...

Але майстер Альоша в одну мить вирівнявся, також діловито повернувся до печі, закладаючи захисне скло до верхньої кишені спецкостюма. Душа Гордія Юровича неначе стала на місце від цього спокійного руху впевненого юнака.

Тільки на останній тонні металу раптом повз кесон поринули клубки диму, і по цехові вдарили смердючі гази спаленої смоли. Та плавку вже було зіллято з печі, і лише незначні краплі металу таки прослизнули в щілину, яка в останню хвилину утворилася в розкладених нижчих шарах футеровки, оголених злущеною наваркою подини...

Обер-майстер підійшов до Альоші, подав йому руку, ніби попрощався, відходячи з цеху. Але в потиску обермайстра Альоша відчув якісь інші, інтимніші нотки не то каяття, не то щирості чи подяки...

На ранок сталевари читали вже наказ по цеху, в якому адміністрація висловлювала подяку майстрові блоку мартенівських печей Олексію Перекатову за своєчасно вжиті заходи та уникнення катастрофи на аварійній печі.

Грудень 1951 р.

КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Ми запалили цигарки і стали біля вагона спостерігати людей з чемоданами, заклопотаних проблемою — чи нижнє, чи верхнє місце дісталося їм та чи вистачить білизни на постіль тощо. В це вкладалося стільки турботи, ніби кожен з них лагодився жити в цьому вагоні до кінця життя.

Нашу увагу чимось привернула парочка молодих людей. Здавалося, що дівчина ніби виряджає свого нареченого принаймні в крижаний дрейф і не так заклопотана довгою розлукою, як тим, щоб догодити йому в ці останні хвилини перед відходом поїзда. Цілком можливо, що вони вже одружені, і це сталося недавно, десь отут, по дорозі до вокзалу. Вона зовсім не зважає на провідницю та її клопіт з пасажирськими квитками. Уважно і з цікавістю оглядає нових пасажирів. Як скарб або немовля, притискає до грудей футляр із скрипкою. В цьому відчувалася якась зворушлива наївність молодої дівчини. Вишневого кольору крислатий брилик набакир напрочуд личив їй і доповнював оте щось дитяче ще, хоч дівчині з лиця можна було дати двадцять три-чотири роки. Легенький загар від перших передтравневих вітряно-сонячних днів на півдні підкреслював дівочу ніжність щік і грайливу поросль на верхній губці. Чи знала вона, безтурботно переводячи зовсім сірі, неначе аж срібні, як риб'яча луска, великі очі, що ніби грає ними, викликаючи на дружній жарт, на приятелювання. З-під брилика на спину спускалася товста, але недовга коса, якось немов лише збита, скручена непокірними завитками, але не заплетена. Такі ж дратівливі кучерики виривалися з-під брилика і на скронях... Словом, це була дівчина, про яку не досить сказати — молода. Вона була вся — і в зовнішності, і в рухах, навіть у одязі — свіжа!

Ми помітили і те, як потай милувався нею він, час від часу для годиться звертаючись до неї, щоб забрати футляр із скрипкою.

— Поклала б ти її ось на чемодани, охота носитись,—

радив він, роблячи жест, ніби хоче відібрати в дівчини скрипку.

— Вадик! — з докірливою інтонацією озивалася дівчина, скинувши на вищого за себе Вадика майже визивно обпалюючий погляд круглих очей.— Коли дівчині до душі...

— Що? — похопився Вадик, явно виставляючи і себе у вигідній позиції перед такою вродливою дівчиною.

— Коли вже «що», то, певне, скрипка,— відповіла дівчина, заквітнувши заворожливо-втішною посмішкою.

До вагона ми зайшли останніми, допаливши цигарки. Проходячи повз купе, мимоволі зазирали, щоб зорієнтуватися, в котрому ж з них оселилася наша безіменна красуня. Капітан навіть шепнув мені ще в тамбурі вагона:

— В такі хвилини, майоре, я не заздрю вашому брату, жонатому.

— Я теж, капітане, в такій ситуації глибоко співчуваю вашому брату, холостякові, коли чиясь нещасна скрипка так ніжно пригортається божественною рукою, а тут жива душа такого капітана...

— І не кажіть... «Чому я не скрипка, чому не літаю?..» — промугичив капітан, від душі посміхаючись мені.

Отак, сміючись, доходимо до свого купе. Двері, бачимо, розчинені, звідти чути той же голосок дівчини:

— Не обов'язково, Вадику. Поступаються місцем літній жінці, а я...

— Ти вже молодий лікар, Галочко, не тільки дівчина,— заперечив Вадик.

Тепер ми вже знали її ім'я. Галочка — чомусь трохи нас розчарувало,— та ще й лікар! Капітан озирнувся до мене, скривившись, кинув:

— Галочка... По-моєму, такому створінню личило б Сюзанна, Вікторія! Хоч би Галинка, Галюточка... Але звикнути, здається, можна.

— І не подумаю,— чуємо в купе голос Галочки.— Любесенько видеруся на своє місце. Люблю дертися кудись вище...

— А я з охотою поступлюся вам, Галино Батьківно, своїм місцем унизу,— пропоную я, обганяючи капітана перед дверима в купе.

— Дякую.— Голосно засміялась: — Галино Батьківно, ха-ха-ха... Просто Галина. Та я, мені, звісно...

— Не соромтесь, Галочко,— озвався капітан, одсовуючи мене з дверей.— Беріть моє дев'яте місце, а я... льотчик, мені і бог велів «у висях».

— Чудово, Галочко,— похватився скрипаль.— Бачиш, я ж казав. Дякуючи товаришам військовим... То я займу ваше, товаришу майор, коли не заперечуватимете. Ми, бачте, разом...

— Будь ласка,— згодився я, хоч така підкреслена спритність скрипаля мене трохи вшкрябнула.

Коли поїзд рушав з цього південного міста України, заходив уже тугий вечір, у вагоні рясно засвітилася електрика. Провідниці відбирали квитки, стелили постелі, а ми потроху знайомилися з сусідами по купе, вийшовши в коридор до вікна. Цілком природно, що капітан всіляко нав'язував розмову з Галочкою, але скрипаль ревниво заважав йому в тому. Дівчина не завжди встигала вчасно відповісти на льотчикові запитання, та це було й природно для розумної, вихованої дівчини. А на капітанові запитання вже квапився відповісти невсипущий у пильності скрипаль.

Та все ж з уривчастої розмови нам пощастило взнати, що ця парочка молодих позакінчували вже свою вищу освіту: вона — медичний інститут, а він — консерваторію. Дізналися ми і про те, що вони гостювали у Галининих батьків, які живуть у приміському заводському селищі.

Коли б не вплутався до цієї подорожі міський концерт, на якому скрипаль «з великим успіхом» виступав, покоривши місцевих музиколюбів талановитим виконанням «Рондо-капричіозо» Сен-Санса, можна б з певністю сказати, що це була подорож-розглядини. А виходило, що Галина супроводжувала Вадика на цей концерт, спинилася у своїх батьків та запросила і скрипаля з собою, звільнивши скрипалеві — «лауреатові всесоюзного конкурсу молодих виконавців» — кімнату. До участі в міському концерті його було офіціально запрошено через столичну філармонію.

Мимоволі, з якоїсь інтуїтивної поваги до лауреатів, ми вмикалися в загальну співрозмову про мистецтво і передусім — про музику. Виявляється, що Галина, крім медицини, ще студіювала в музичному гуртку гру на фортепіано, з успіхом складала іспити як заочниця в консерваторії, де і познайомилася з майбутнім лауреатом, видатним скрипалем. Знайомство особливо збли-

зило їх, коли Галина як піаністка стала акомпанувати Вадимові в його щоденних вправах на скрипці. До яких меж дійшло це знайомство на час нашої цікавої подорожі з ними в одному купе, ми навіть не вгадували, бо взаємини цієї парочки говорили самі за себе. Навіть капітан помітно вичах уже в своїх захопленнях дівчиною, здавши безнадійні позиції перед такою близькістю цих людей.

Виявляється, що і всі свої репетиції перед концертами Вадик провадив виключно під вдумливий і вправний супровід Галини на блютнерівському роялі якогось Вадикового дядька-піаніста, померлого в евакуації під час війни.

Спочатку говорилося про зовсім звичайну річ: Вадик, як виявилося з захопливих розповідей Галини та з газетних вирізок рецензій, особливо вдало і натхненно виконував оте саме «Рондо-капріччіозо». Саме тому його й покликано аж до цього південного міста, де філармонія влаштувала з нагоди якоїсь ювілейної дати музичний вечір Сен-Санса. Цілком природно, що ми з капітаном висловили здивування, легеньке, звичайно, в умовах дружньої співбесіди, але — здивування: чому саме Сен-Санса щастило йому так натхненно виконувати? Чи наші радянські композитори занедбали такий, сказати б, новелістичний жанр для скрипки, як те ж «Рондо» француза?

Галина першою вхопилася і за критику радянських композиторів. Відчувалося, що знає вона їх набагато краще, аніж ми з капітаном, та до того, що називається, щиро нагострила зуби, зокрема на «відсталість» та «штампи».

— Наші композитори женуться за лауреатськими темами,— гаряче критикувала Галина,— і в тій гонитві та в групівщині занедбали не тільки скрипку. А романс, хороший, з душевними нотками романс?

— Не скажіть, Галино, це вже ви згарячу. А Хренников, Соловйов-Сєдой, Кручинін?..— в тон дівчині озвався я.

— Романс, романс...— заперечив і скрипаль, іронічно вимовляючи з прононсом це слово. Але тут же обернувся до капітана: — Це, товаришу капітан, цілковита випадковість із тим «Рондо». Зрозумійте ж, що «Рондо» Сен-Санса річ своєрідна, але повторювати цей жанр музичної пісні жодному радянському композиторові і в голову не спаде.

— Чому ж повторювати? А оригінальні мотиви, сучасні настрої? Людина ж бо у нас зовсім інша, інтимні почуття багатші, величніші.

— Тому в сучасній нашій новинці музикальній і панує симфонія: тут є де розгорнути багатство почуттів, величність! — перебив капітана скрипаль.

— А ви тим часом, скориставшись цією, так би мовити, гігантоманією наших композиторів, пропагуєте тільки зарубіжну класику? — вставив і я свою репліку.

— Коли хочете, то об'єктивно воно так і виходить,— дивовижно щиро згоджувався Вадик, навіть перестав-ши посміхатися.— Споживач музики, котрий до того ж і в літах, часом командує нами, виконавцями, ми стаємо рабами його смаків. А хочеться і нам догодити музиколюбові, вкладаєш душу... Ваша абсолютна правда, у нас є композитори, та, на жаль, відсутня правильно поставлена пропаганда музичних шедеврів кращих радянських композиторів...

У нас з капітаном почав спадати дискусійний запал. Скрипаль з обізнаністю і, як здавалося з його висловлень, смаками нас цілком задовольняв. Та й дискусія між ними набирала якогось далеко щирішого, одвертішого характеру — вони ж бо свої. Скрипаль завжди говорив упевнено, навіть повчально, як і годилося старшому між ними. Говорив абсолютно вірні речі, і часом нам здавалося, що саме в цій незаперечності його висловлювань дівчина і вишукувала одній їй відомі щілинки, куди б пролізти їй із різкими, часом аж лайливими запереченнями. Інколи ті заперечення не зовсім узгоджувалися з логікою дискусії, дівчина перескакувала з одного на друге, але не здавалася на його ортодоксальну ерудицію.

Від того дівчина трохи навіть втратила привабливість. Ну чого, сказати б, пнеться заперечувати, коли її друг у такій чемній, може, трохи аж у поблажливій формі пояснює чіткі і незаперечні істини музикального мистецтва, його історії. Сен-Санс у тих поясненнях був названий і еклектиком, і обмеженим суто французьким талантом, для якого витонченість формальна, стрункість музикального малюнка завжди залишалася найвищим законом. Бувши учнем знаменитого Гуно, блиснувши суто лістівським духом у своїх програмних симфонічних поемах, навіть Вагнера де в чому заперечуючи, сам він потонув у жанровій гонитві за багатогранністю і по-

клав початок культивуванню неоімпресіонізму в пісні, послідовником якого пізніше став Дебюссі тощо...

Вадик ніскільки не позував перед нами, висловлюючи всі ці «істини» немовби тільки для Галини. Цілком можливо, що саме Галина навмисне перескакувала з одного на інше, тематично збагачуючи дискусію, щоб похизуватися перед нами своїм обізнаним другом-музикою. Але щирість її заперечень чомусь змушувала нас прислухатися, шукати чогось такого, за що вхопившись, можна було б і допомогти їй.

Надворі розпочинався дощ, ми з капітаном збиралися вже вкладатись спати на верхніх полицях. А наша молода парочка прямо-таки горіла в запальній і гострій дискусії. Волею дівчини дискусія перейшла на питання про музику і народні маси.

Та і тут скрипаль був бездоганний. Він безпомилково оцінював долю музик як обмежену, коли музика не має змоги задовольняти естетичні смаки широких мас народу!

— Ат... перестань, Вадику, «широкі маси народу»! — запально заперечувала Галина.— Звучить, ах, як ортодоксально. А коли продумаєш ці слова, то вся масовість мимоволі скупчується навколо смаків до камаринського, козачка та «Выйду ль я на реченьку». Ні Гріга, ані Варламова, навіть Аляб'єва... «Раскинулось море широко...»

— Галино, опам'ятайся, що ти говориш! — уже впрохував скрипаль.

— А те і говорю, що симфонія Шостаковича, та, коли хочеш, і «Умирающий лебедь», чи твоє натхненне «Рондо-каприччіозо» діють на колгоспника, навіть і на робітника, як снотворне... Тому-то ви, музики, так прив'язуєтеся до міста, сам же кажеш: «Раби слухача-естета».

— Широкі маси, Галочко, чудово розуміються на гармонії. Нехай вони не доберуть тонкощів Шостаковичевої симфонії, навіть «мого» рондо. Але сума гармонічних звуків, мелодія... Ти не чула: нещодавно десь прилюдно виступала Марія Демченко, пам'ятаєш цю першу в республіці п'ятисотенницю?

— Ще б пак, не пам'ятаю. На фото бачила, в Кремлі знята. Що ж вона про музику сказала? Певне, скаржилася, що в колгоспі, де вона агрономом працює, немає змоги послухати їй, скажімо, скрипковий концерт Мендельсона?

— Уяви собі, майже те саме й сказала. Вона скаржилася, що в селі, в колгоспі не пропагується музична культура, в школі не щеплять дітям смаків до музики, до мистецтва, в її селі немає змоги знайти дітям учителя музики. А саме в цьому ж і є наше покликання — народ!

Дівчина розкотисто сміялась. Часом дозволяла собі в глузливих тонах повторювати окремі ті його піднесені вислови і з не властивим для такої вродливої дівчини завзяттям доводила, що серед широких мас трудящих села чи заводського колективу навряд чи знайшов би він, Вадик, натхнення для майстерного виконання Гріга або Сен-Санса.

Ми вже засинали і просипалися від несподіваних грозових розрядів. Дощова злива надсадно барабанила об вагон, який ніби проносився через стихію грозових хвиль. Капітан теж прокинувся і помітив, що крізь вентиляторний люк потекли струмки дощової води.

— Задраю негайно ж... — пробурмотів капітан і, звівшись на полиці, щільно закрутив вентилятор.

А знизу досі чути було вже тільки шепіт, але то ще тривала дискусія. Я бачив, як, схилившись одне до одного, молоді люди сиділи на протилежних диванах і неначе умовляли одне одного. Нічна лампа на столику з хвилястим абажуром блідим світлом вихоплювала розжевріле обличчя дівчини, манливий і ніжний пушок на губі — просто рубенсівський портрет дівчини на фоні ночі і... запальної молодіжної дискусії.

Признаюся: я захоплювавсь нею і засуджував водночас. Належачи і сам до рядових любителів музики, мистецтва, я засуджував дівчину за її настирливе копирсання в проблемі масовості чи немасовості класичного репертуару скрипалів. Що це: справжня невіра, нелюбов до мас а чи дратування скрипаля за якісь не знані нами провини? Невиразна антипатія дівчини до «широких мас» десь криється в невимовлених нею словах, які вона лишає наостанку. І сам скрипаль, певне, знає, що те невимовлене є у неї, вона його ще скаже. Тому він досі не припиняє дискусії, шепоче їй також лагідно свої логічні й розумні докази.

І раптом спадає мені на думку: акомпаніаторка! А чи це не є своєрідний акомпанемент думкам молодої людини, без якого, як і без натхненного супроводу дівчини, Вадик неспроможний повнотою виявити свої емо-

ції? Свідомо чи підсвідомо Галина, певне, відчула, що без її супроводу його таланти замикаються, блякнуть. Їх доводиться збуджувати, тоді таланти розгортаються, звучать і квітнуть.

Та коли вже й нам набридати почав її настирливий «акомпанемент» Вадиковій ерудиції і капітан уже перехилив був голову з полиці вниз, хотів якось утихомирити парочку,— дівчина раптом запитала:

— То чому ж ти, Вадику, залишився в столиці, не поїхав на периферію, в самісіньку гущавину до... широких мас?

— Ну, Галочко! Це ж зовсім з іншої опери,— відповів він, анітрохи не розгубившись. Та дівчина перебила:

— Звичайно, одна опера говорити, а інша — діяти.

— Ти просто сьогодні кепсько настроєна, Галочко. По-перше... мене все одно залишили б в аспірантурі, коли б...

— Коли б не твоя, Вадику, «хвороба», яку мама роздмухала до геркулесівських розмірів.

— При чому тут мама? — аж тепер розсердився Вадик.— Діабет лишається діабетом. Ми, молоді, ще не помічаємо, а старшим воно видніше...

— Особливо мамі, яка за всяку ціну хоче допомогти синові залишитися в столиці. Десятки аналізів і різних довідок.

— Чому ти так думаєш?

— Та тому, що... приглянься ти до себе, порівняй своє повнокрів'я он хоч із льотчиком. Він служить, певне, і літає... А в тебе, повнокровного, дужого,— діабет... Ти не сердься, Вадику, це я так. Бач, он яка злива надворі, а ми їдемо собі в затишному вагоні. В столиці нам до послуг парасольки, таксі, тролейбуси. А в полі зараз пекло. Уявляю собі, що робиться в селі під отаку зливу. Мені ж то доведеться виїздити на працю десь в отаку стихію... до мас.

— Не обов'язково, Галочко, і тобі виїздити з столиці.

— Мені-то обов'язково, Вадику, про це оголошено вже в комісії. А мами моєї тут немає, діабети мої, як змовилися,— мовчать, про аспірантуру ніхто і не писне...

— Та про що ж і намагався я скільки разів домовитися у твоїх батьків! Здається, ясно тобі, що одружених на периферію не посилають! А ти до того ж чудово акомпануєш, я не можу без тебе...

— Браво, Вадику! — тихенько, як могла стриматися, заляскала Галина в долоні, немов зраділа з щасливого завершення музичного дуета.— Виходить, що твої діабети діятимуть на двох, браво... Я таки відчула, що твоя ерудиція сьогодні була внутрішньо сперта на надійну базу. Знання таки велика сила у вправних руках.

— Не говори дурниць, я щиро тебе переконував. А про маму не слід тобі так і думати.

— Гаразд, пробач,— замислилася на хвилинку.— Можна ж дівчині дурня покорчити? Ці розумні розмови проти ночі мені категорично протипоказані... Значить, одружених не посилають? Ха-ха-ха! Як же ті бідні широкі маси мають проклинати діабет і аспірантури всілякі.

Вадик чемно вийшов з купе, доки дівчина вкладалася спати.

— Чую, не спите, товаришу льотчик «на висях»? — раптом озвалася, коли зачинилися двері.

— Хіба заснеш під таку зливу? — зітхаючи, відповів капітан і звівся на лікоть.— Можна вас запитати?

— Якщо не про зливу, питайте. Дуже боюся грози...

— Ні, не про зливу... Ви справді заплатили б таку страшну ціну за те, щоб залишитися працювати в столиці?

— Слух у вас...

— Не шаляпінський, запевняю вас. Пропоную свої послуги. Цілковита гарантія, праця в столичному госпіталі.

— Ціна та ж сама, товаришу капітан! Дізнаються широкі маси пр це, вони нас...

— Хіба що широкі... Ну, спать...

З коридора шарпнули двері, блискавка яскраво прорізала за вікнами небо.

Грозовий шум та злива таки приспали нас, і я прокинувся останнім в купе, почувши якусь тривогу в вагоні. Спросоння важко було відразу ж розібратися, що сталось, але тривога відчувалася серйозною, і від того мій сон швидко відлетів геть. В купе я залишився один, всі мої сусіди були в коридорі, звідки чути було суцільний гул розмов, окремі вигуки.

Поїзд стояв невідомо де. Нашвидку вдягаючись, я відсунув штору на вікні і виглянув. Глибоке розчарування і зрозумілий в таких випадках неспокій захопили й мене.

Наш поїзд стояв у полі, на якомусь закритому роз'їзді. Крім нашого, поруч стояв довгий вантажний ешелон з рудою у великих металічних пульманівських вагонах. Між коліями, в кюветах та по полю стояли великі калюжі води. Але дощу вже не було, хоч важкі чорні хмари швидко проносилися над нами.

Виходжу до гурту в коридор. Все населення вагона було тут. Робили догадки, розповідалися випадки, подібні до нашого, але, звичайно ж,— значно страшніші, безнадійніші. Мої сусіди мужчини оточили з обох боків Галину, пустили її до вікна. Галина вже зовсім зодягнена, коса в неї вся в поетичних кучериках важко ворушилась на спині, коли дівчині доводилось обертатися то до одного, то до іншого співрозмовника. При денному світлі її врода значно вигравала, очі мали свій, оригінальний колір. Скрипаль був досі ще в дорожній яскраво-строкатій піжамі, якою підкреслено виділявся серед пасажирів вагона. Він, видимо, тільки що оце вмивався, бо ще тримав пухнастий рушник на руці, мильницю, пасту, щіточку і жваво обговорював подію, досить кисло дивлячись за вікно.

— Противне враження,— ніби про себе констатував скривившись.

— Чого ж противне? — заперечила дівчина.— Навіть романтично: папанінці! Десь гудуть телеграфні дроти, сигналять радіопозивні. До речі, напевне ж, тут десь недалеко є село, широкі маси. Здається, сьогодні вихідний. Як шкода, що не Перше травня.

— А то б — демонстрація, ми з тобою маємо перепустки на першу трибуну...

Дівчина грайливо закрила йому долонею рота, майже капризно наказала:

— Перестань, облиш! Можуть же люди і тут по-своєму, звичайно, святкувати Перше травня.

В цей час зайшов хтось з провідників, включив радіорепродуктора.

— Громадяни пасажири,— гукнув хрипкий голос диктора,— говорить адміністрація поїзда № 56. Вночі пройшла велика злива. Бурхливими потоками поводі розмито і зруйновано міст на нашому перегоні. Поїзд затримано на десять годин. Повторюю...

В першу мить пасажири якось перелякано а чи здивовано перезирнулись. Потім раптово знявся галас, в якому важко було щось розібрати. Але знов клацнуло в ре-

продукторах, і той же голос подав раду, що пасажири можуть іти в село, яке знаходиться дуже близько. В селі є хороша колгоспна чайна, де можна замовити обіди. В колгоспному клубі відбудуться чергові культурні заходи.

— Чудово! — енергійно похопилася Галина.— Вадику, візьмім інструмент, є нагода зустрітися з масами.

Вадик саме виходив з купе, уже вдягнений у свій дорожньо-спортивний костюм. Усмішка і серйозність грали у нього на обличчі водночас.

— Заспокойся, Галиночко, нікуди ми не підемо. З тобою, бачу, не можна серйозно розмовляти. До чого тут інструмент, який клуб, хто тебе захоче слухати під отаке?

— Не мене ж, а тебе, Вадику, твоє «Рондо-капричіозо» будуть слухати.

— Облиш, надокучило...

А в вагоні почали гуртуватися, збиратись іти в село замовляти обіди. Провідниця сказала, що до села веде бруківка по високому насипу, вона чиста зараз, зливою змита. Обізнаний пасажир навіть довідався, що колгосп зветься «Прапор комуни», складається з колишніх червоних партизанів громадянської війни. Під час Вітчизняної війни село було спалене фашистами і зараз збудоване заново, на кращому місці.

Навіть це вже інтригувало. Була нагода подивитись, як же то перебудувалося партизанське село після Вітчизняної війни. Замикались купе, вагон порожнів. Майже останнім виходив з вагона і наш скрипаль.

Та коли ми вийшли з вагона, біля будки роз'їзду зібрався натовп пасажирів. Чути було якусь ніби мітингову промову. Спочатку здалося, що це якийсь черговий жарт, люди розважаються, приглушуючи таку неприємну затримку в дорозі. Але ж коли ми підійшли ближче, то виявилося, що промовець цілком серйозно запрошує пасажирів на ленінський недільник.

— Колгоспний великий став площею в сорок чотири *га* зараз під загрозою руйнації. Вода заповнила його до краю. Водозливник прорвало, вода руйнує його і ось-ось добереться до греблі. Коли ж прорве греблю, то мільйони кубометрів води знову вдарять у насип залізниці, знесуть його і надовго припинять рух поїздів. Крім того, стане гідростанція, не кажучи про те, що колгосп запустив у став тисячі мальків королівського коропа... Отже, .громадяни, закликаємо всіх свідомих і здат-

них стати на допомогу колгоспникам... Товаришів пасажирів просимо гуртуватися групами, виділяти старших і йти в розпорядження штабу по боротьбі з стихією. Праця з камінням, з лопатами, з лозою. Жіноцтву — праця на сухому...

Найцікавіше, що сталося з нашим екіпажем третього купе, це те, що капітан оголосив себе командиром групи на камінь, і Галина, з її ніжними пальчиками, з її фасонними черевичками і елегантним дорожнім платтям та вишневим бриликом, не замислюючись, першою згодилася в загін капітана. Звісно, до капітана на камінь пішов і я. Наша Галина стала ніби спокусливою приманкою.

Тільки вже сідаючи в подані вантажні машини, ми помітили відсутність нашого скрипаля. Галина серйозно забідкалась, де ж він подівся. Капітан попросив шофера зачекати, сам кудись зник від машини і незабаром з'явився, ведучи за лікоть скрипаля. Він був уже з дорожнім плащем на руці.

— Я побіг за плащем для тебе, Галочко, і ледве не відстав,— захекано виправдувався Вадик.

Дивовижна здатність у людини — швидко пристосовуватись до обставин. Неначе зроду ці групи людей мандрували такими колективами. Мужчин до цього призвичаїли війни, а жіноцтво — майже сліпа віра в мужчин. Ще біля авто стали виділяти жінок, яким належало добиратися до колгоспної чайної і подбати про обід для своєї групи. Та уповноважені з колгоспу розраяли це робити, запевнивши, що працівники чайної самі подбають про обід.

Ми швидко виїхали по шосе просто до колгоспного кам'яного кар'єру.

Село лишилось у нас збоку на мальовничім пагорбі, який ніби звисав над великим колгоспним морем-ставом. Море набухло, підпирало садиби нижнього яруса села. З-за дерев колгоспного парку, як пояснював нам уповноважений, маячила досить імпозантна будова гідростанції. Галина захоплено вдивлялася на став і парк, на село по пагорбу, на рідкі дерева. Смикаючи Вадика за рукав, показуючи йому те все рукою, вона з дивовижної асоціації вигукувала: «Піренеї! Джунглі!..»

Вадик таки спромігся знизати плечима, але його, видимо, приголомшив різкий злам подорожі і такий динамічний біг подій. Він ніби трохи аж зблід, неначе не в

кузові ЗІСа, а в міжпланетній ракеті летів він. Галина ж, навпаки, являла собою якусь визивну протилежність своєму скрипалеві, була не в міру збуджена, тримала себе просто і бадьоро.

Кар'єр — це крутий пагорб понад річечкою, яка зараз, грізно переповнена, заливала береги аж до самого шляху під пагорбом. Уздовж берега в цьому місці на добрий кілометр граніт вилазив із землі цвілими, порепаними суглобами. Місцями гранітні скелі мали до десятка метрів заввишки. Видимо, вже немало каменю взято з цих місць колгоспом.

Пасажирські бригади разом з колгоспниками досить-таки метушливо розподіляли робочу силу, постачали інструмент. Наш капітан з великим ломом у руках виділив бригаду «слабосильних» на вантаження автомашин, а собі підбирав здоровіших на ламання скелі.

— Товаришу майор,— звернувся він до мене,— забирайте вантажників, он де стоїть самоскид, починайте вантажити. А каменоломи за мною!

Все це робилося дивовижно дисципліновано, жодного заперечення, якоїсь зайвої поради. Та і сама праця була остільки ясною, що майже в ту ж хвилину уже затуркотіло каміння в самоскид.

Біля показаного нам самоскида трудився шофер та двоє колгоспників. Наш прихід вони привітали дружніми окликами. Тут лежали купи наламаного каменю, і ми, як зголоднілі, накинулись на них. Мужчини брали каміння, яке крупніше, навіть удвох одну каменюку, і з важким грюкотом та з реготом викидали його в авто. Жінки, а їх у нас виявилося четверо, завжди далеко якось обходили купи каміння, щоб узяти найсухіший, чистий камінець аж з того боку і, притуливши до грудей, трохи пронести його, неодмінно вкинути через високий борт. Я розумію їх: вважаючи свою участь у цьому недільнику дещо символічною, вони намагались не ставати на перешкоді мужчинам, від яких насправді залежав успіх праці.

Та Галина після першого ж принесеного здалеку камінця відразу ж перебудувалась і стала поруч з колгоспником, щоб, як і він, навкиддя вантажити дрібніше каміння, стоячи на одному місці. Кинувши отак одного, другого камінця, вона раптом поглянула на свої ніжні пальчики, по-дитячому тріпнула рукою, потім посмоктала здертий палець.

— Здерли? — співчутливо запитав колгоспник.— Хіба вам з такими пальчиками...— і не доказав. Швидко скинувши брезентові рукавиці з своїх рук, він подав їх Галині.

— Нате, товаришко, наше колгоспне приладдя. Хіба можна камінь брати такими пальчиками?

Дівчина вдячно дивилася на міцні колгоспникові пальці, надівала рукавиці, в які можна б закласти разом по чотири її руки, дякувала.

— А у вас немає ще одної пари? — спохватилася вона запитати, помітивши, як Вадик з другого боку обережно брався за камінь своїми довгими музикальними пальцями.— Він скрипаль.

В цьому звучала невимовна ніжність і впадання перед тими пальцями, неначе вона сказала: «Врятуйте мистецтво, а потім уже свій став». Пальці лівої руки Вадика ритмічно ворушилися, коли він простягав руки по камінь.

Других рукавиць не було. Галина якось завмерла, дивлячись на Вадика, на його пальці, і поволі стягала вже надіті рукавиці з своїх рук.

— Вадику, на ось рукавиці,— гукнула і замірилася кинути йому цей брезентовий порятунок. Та Вадик так скривився на її пропозицію, що дівчині аж шкода стало його.

— А чорт з ними, з пальцями, подумаєш! — відгукнувся Вадик, злісно хапаючи який трапився камінь.— Не діставало ще, щоб я через пальці повівся б так егоїстично, надів би твої рукавиці.

Це вже не була дискусія в вагоні, і Галина не «акомпанувала» тут. Відповідь скрипаля не приховувала його роздратованості, незадоволення... саме Галиною. Чому нею, а не обставинами, скажімо?

Галина, як світлочуйна плівка, блискавично зафіксувала той настрій крайнього роздратування. Швидко обернулась, знайшла очима капітана на пологій скелі. Капітан уже ритмічно приспівував і в три ломи сколював з товаришами велику брилу каменя.

— Товаришу капітан! — різко вигукнула Галина, і капітан очікувально спинився.— Товаришу капітан, ми ось... вантажники, пропонуємо все ж таки послати Вадика від нашої бригади замовити в чайній обіди. Адже там, гадаю, содом і гоморра, і ми, що працюємо найдалі, можемо лише облизатися потім.

— Ділова пропозиція, підтримую! Товаришу Вадик... Стривайте, мусите коритись колективу. Всім замовляти обід? — звернувся він до своєї бригади.

— Всім!..

Я гадав, що Вадик справді запротестує з чемності і запропонує послати в село Галину. А він, мов заворожений, стояв з простягненими до каміння руками, пальці лівої ворушилися, неначе перебирали струну. Потім шофер відкрив йому дверцята, гукнув, і Вадик, схопивши свій плащ на камені, пірнув на сидіння поруч з шофером, закрив за собою двері. Машина швидко відійшла, на її місце стала друга. І праця знов відновилася з тою ж енергією, як і на початку.

Відомості з місця лагодження мосту доходили до нас через шоферів досить акуратно, але були невтішні. З двох боків колії прибули дві ремонтні бригади з кранами, з матеріалами. Розмита з одного боку перед мостом колія і калюжі води навколо не давали змоги прискорити ремонт. Землю для насипу довелося возити з піщаного пагорба за кілометр від аварії, і це затримувало ремонт моста.

Десь на заході сонця нас з кар'єру забрали автомашини і привезли до чайної. Вона містилася в новому приміщенні. Приміщення невелике, і тому колгоспники нашвидкуруч поставили в дворі два довгих, збитих з нестругаиих дощок столи з лавами біля них. Столи на час нашого приїзду були накриті, кілька колгоспниць шматували ножами великі паляниці, розкладали ложки, виделки. Стало відомо, що колгосп частує нас обідом за товариську допомогу в ліквідації небезпеки руйнування греблі.

Поруч з чайною відокремлено стояла велика нова архітектурно дотримана будівля з парадною колонадою від вулиці. Це був колгоспний клуб з великим залом. Між будинком та брукованою вулицею розбито мальовничий палісадник. Чотири сріблясті ялинки посаджено вряд посеред палісадника, а до них горнулися дбайливо впорані, навіть після зливи вже поскороджені квітники. Ще не цвіла жодна квітка, але відтінками листя від ярко-зеленого аж до зелено-фіолетового квітники вже привітно вигравали перед білою колонадою колбуду.

Наше авто спинилося саме навпроти колонади, і ми втрьох відразу ж кинулися стежкою за людьми до

яскравих, кольорових афіш на дошках з обох боків парадного входу. Афіші мальовано вправними руками.

З-за колони нам назустріч вийшов Вадик.

— О, ти вже тут, Вадику! — якось зраділо вигукнула Галина, і льотчика це, видимо, неприємно зачепило. Та він тільки поглянув на обох, але змовчав.

— Мені ж, як виявилося, не було чого робити в чайній. Колгоспна адміністрація сама організувала обіди на всіх пасажирів... Я навідувався до вагона...

— Ну, що там? Скоро виїздимо?

— Не раніше другої ночі. Але ремонтники оголосили змагання... Цікавий вечір мався відбутися тут сьогодні в клубі.

— Що саме? Концерт? — хапалася Галина, беручи Вадика під лікоть. Вадик не протестував, роздратування його немовби спало вже. Він повідомив:

— П'ятнадцять років тому в цьому селі скінчили середню освіту двадцять двоє хлопців та дівчат. На випускному вечорі вони дали урочисту обіцянку зібратися тут через п'ятнадцять літ, так би мовити, відзвітуватися перед школою за пройдену путь. Цікава подія!

— Ну і що ж, зібралися? — запитуємо ми майже разом.

— А знаєте, зібралися. Звичайно, не всі, лише шістнадцять душ, і то дев'ятеро оце недавнечко придибали пішки з найближчої залізничної станції. Злива зашкодила. Четверо — загинули під час Вітчизняної війни, один прислав телеграму з Камчатського рибоконсервного заводу, що не зможе прибути, а одна десь загубилася... Цікава подія. Сьогодні вони виступатимуть з рапортами. Місцевий агроном, інвалід Вітчизняної війни, теж з тої групи, він організатор вечора.

— То ви не змарнували часу...— сказав капітан з такою нейтралізуючою інтонацією, що розмова сама собою припинилась. Вадик якось угукнув, поглянувши на капітана, і повів Галину від афіш до столів чайної.

Обідалося добре, як на якомусь урочистому обіді. Погода вирівнялась, був теплий, чистий і тихий вечір. Колгоспні електрики вчепили над столами кілька ламп, біля них закружляли сотні нічних метеликів. Колгосп виставив до обіду кілька пляшок горілки та вина...

Та найцікавіше все ж сталося згодом у клубі, куди не тільки перейшли всі ті, хто обідав за столами в чай-

ній, але і чимало пасажирів з поїзда, які не працювали. Зал вміщав шістсот глядачів тільки в партері. Керівники подбали, щоб партер займали гості та літні колгоспники. Ложі і галерея були забиті колгоспною молоддю.

В першому відділі вечора на сцену вийшли і сіли за довгий стіл, покритий червоною китайкою, шістнадцять колишніх випускників місцевої школи — дев'ять жінок і сім чоловіків. Здавалось би, звичайна собі подія. Але ж тут зібралися з усіх кінців Радянського Союзу люди, яких поставила на ноги радянська школа саме цього партизанського колгоспу. П'ятнадцять років минуло, серед них і чотири роки Великої Вітчизняної війни, яка забрала з цього невеличкого колективу аж чотирьох чоловік — двадцять процентів!

За столом сиділи, урочисто всміхаючись, колишні наївні десятикласники, тепер солідні, повні творчих сил люди. Мабуть, саме це чи щось інше думалось нашій Галині при огляді людей за червоним столом. Вона нагнулася, витираючи непрохану сльозу, потім не витримала і заплакала, схилившись на Вадика. В залі, виявилося, з таким настроєм Галина не була поодинокою...

Це таки була подія! Нічого дивного, що наш Вадик тримав себе надто напружено, лиш зрідка позираючи на Галину, яка все ще витирала непрошені сльози на щоках. Чи він теж переживав урочистість події, а чи просто зважив на переживання інших — піднесено спостерігав учасників за столом.

А з трибуни виступали один за одним шістнадцять промовців, учасників зустрічі. Всі сім мужчин — воювали в лавах Радянської Армії на фронтах Вітчизняної війни. Двоє з них — інженери-будівельники, один — ветеринарний лікар, один — директор свинорадгоспу аж у Ярославській області, двоє — машиністи вугільних комбайнів: з Караганди і з Донбасу. І один агроном — голова вечора. Жінки розподілились трохи інакше. Фронтовичок три, всі медичні працівники — одна ще й досі лікар військового госпіталю. Чотири — хатні господині, одна — перший секретар райкому партії нафтового міста Гур'єва, Казахської РСР, і одна — вартовий по станції московського метро.

Але у кожного з шістнадцяти був цікавий шлях до того місця, яке посідає він на день цього зльоту. Навіть виступи найбільш, здавалось би, непоказних дружин,

так званих хатніх господинь, не були скупо прозаїчними.

А час ішов, вряди-годи люди з поїзда починали потроху виходити групами, ішли в вагони на роз'їзді. Наша четвірка досі ще міцно трималася свого гурту. Сиділи ми всі разом, інколи перекидалися словом. Мене цікавила наша молодь. Адже в вагоні в час дискусії про так звані маси та їхні мистецькі смаки було стільки всього висловлено, а зараз була нагода вдосталь перевірити ті смаки. Нашу дівчину, як і годилось, оточували її кавалери — скрипаль і капітан авіації. З чемності Галина пристойно трималась і з капітаном, але перевагу ставлення до Вадика навіть не приховувала від нас.

Поки що Вадик тріумфував. Його висловлення про культурні, естетичні потреби трудящих великою мірою справджувалися тут.

І я помічав, що Галину щось ніби непокоїло. Вона, як і всі ми, енергійно плескала в долоні, захоплено вітала виступаючих, але ні разу не висловила якоїсь думки. Все їй подобалося, а сказати про те не наважувалась, бо тим самим визнала б переконливу ерудицію Вадика...

Розпочався концерт самодіяльного мистецтва. Колгоспний агроном Панас Трохимович, голова вечора зустрічі колишніх десятикласників, оголосив про початок другої частини вечора і передав керівництво нею працівникові клубної самодіяльності — молодій учительці.

Тепер, цілком природно, принишкнув наш скрипаль. Самодіяльність не мала ні талановитих виконавців, ні хорошої організованості. Навіть не підготували співакам пристойного супроводу, хоч на сцені стояв рояль. Двоє бандуристів супроводжували той часом і не поганий спів дівчат досить-таки спрощено.

І сталося щось дивовижне. Наша Галина з першого ж виступу співачки занервувала. Здавалося б, дівчина повинна радіти, якось виказувати свою правоту в дискусії, бо на сцені творилось саме те, про що вона гаряче, навіть визивно доводила Вадимові. Але не радувалась, не торжествувала своєї правоти, а нервувала. Часом у неї вирівалося: «Та що ж це таке?»

Ми мовчали з капітаном, а Вадик навдивовижу просто заспокоював:

— Що ж тобі не зрозуміло, Галиночко,— самоуки!

Раптом Галина підвелась, озирнулась на аудиторію і, не відповівши Вадикові, куди вона зібралася, вийшла

з ряду, пішла в дверці біля сцени. Згодом учителька оголосила:

— За роялем виступає наш гість, пасажирка з поїзда!

— Самодіяльність пасажирів починається,— пожартував Вадик і єдиний на весь зал не привітав Галину оплесками.

Концерт ожвавився. Галина не тільки акомпанувала, підохочуючи співаків. Співаки посміливішали, голоси їхні ніби вирвалися з задушливої тісноти, передалися слухачам і захопили їх. Аудиторія жила піснею.

В захопленні я поглянув на нашого скрипаля, хотів поділитися з ним приємним враженням від втручання Галини, нагадати, як вірно він вчора висловлювався. Але мов заціпило мені. Вадик сидів і нервово кусав губи, ні разу не плеснувши в долоні. Що це було: розчарування а чи він ревнував свою акомпаніаторку за її натхненний супровід, який так чудово рятував слабо підготовану колгоспну самодіяльність?

Потім якийсь учень читав вірш Маяковського, глядач відпочивав від співу, місцями навіть зашепотіли окремі пари. А до нас прийшла Галина з учителькою, що вела концерт.

— Вадику! — ожвавлено, не в міру піднесено звернулася Галина.— Виступиш? У них є інструменти...

— Ти збожеволіла!..— відрубав Вадик сидячи.

Ми з капітаном були ошелешені такою несподівано брутальною відповіддю скрипаля, який стільки хорошого сказав про служіння мистецтва народові. І особливо була вражена, просто ніби підрубана, як стеблина, наша дівчина. Зрозуміло, що вона, певне, пообіцяла там, за кулісами, не сподіваючись такого відпору скрипаля. В неї затрусилися губи, круглі сірі очі забігали, розширилися в них чорні кружальця — чоловічки. Очі ніби шукали підтримки в нас. Вони говорили: «Ви ж слухали нашу дискусію, допоможіть! Адже я і тоді викликала його на ті дотримані для радянського аспіранта музики висловлювання, а він робив мене мало не дурненькою. Він же зараз божевільною мене назвав за те, що я відступилася своїх переконань, повірила, захопилася...»

— Що тобі в голову спало? — згодом продовжив Вадик.— На якомусь випадковому інструменті, та ще після каменя, мав би грати... класичні речі! Та ти подумала своєю головою про це, раніше аніж пообіцяти їм?..

Учителька теж розгубилась, вибачливо знизала плечима. І тут же оглянула Галину. Вона не тільки зрозуміла її стан, але і сама як не заплаче:

— Товарищко, дозвольте... Не біда! Я ось Панаса Трохимовича впрошу...

І кинулась до агронома, який сидів у першім ряду серед своїх дорогих гостей, уважно слухаючи вірш Маяковського. Коли підійшла до нього молода вчителька і, нагнувшись до вуха, переказала суть справи, агроном немов розгублено озирнувся на нас, оглянув своїх гостей, на Галині довше затримав погляд і, переконаний, досить виразно кивнув головою. Ми зрозуміли, що він згоден.

Власне, ми ще й не знали гаразд, про що ж учителька мала впрохувати Панаса Трохимовича, на що він після недовгого вагання згодився. Вчителька швиденько підійшла до Галини і коротко повідомила:

— Уже все гаразд, ходімте!

Ми лише догадувались, що вчителька рятувала нашу Галину в її пориванні зіграти в концерті кілька п'єс із скрипалем. Але догадки ніяк не в'язалися з поведінкою колгоспного агронома, з його згодою на переконливі якісь домагання молодої вчительки. Він чудово вів вечір, коли виступали колишні учні, сам у досить скромній промові розповів, як студентом пішов на війну, як доучувався після війни, яких наслідків домігся, працюючи в колгоспі.

Коли Галина мовчки згодилася йти з учителькою знов за куліси, агроном підвівся і теж пішов у ті дверці, що й дівчата, злегка улягаючи на ліву ногу. Учень скінчив читання Маяковського, йому подякували оплесками і чекали. Незабаром учителька оголосила:

— Зараз наша гостя, пасажирка Галина, зіграє ще з агрономом колгоспу Панасом Трохимовичем Романюком!

І обернулася до штори, з-за якої виходили виконавці. Першою вийшла, як жар червона, наша Галина і швидко сіла за рояль. Вона ні разу не поглянула на зал, на наші місця. Розмова Вадика з нею під такий піднесений настрій вкрай збентежила дівчину. Зовні, коли б не жар, вона здавалась зовсім спокійною, але я відчував якимсь глибоким почуттям, як уразливо переживала дівчина ту образу і тепер ніби мстилася нечемному скрипалеві, наперекір йому ще раз вийшовши на сцену колгоспного клубу.

Нарешті з-за штори, стримано кульгаючи, вийшов і агроном, ніби освітлений усмішкою ніяковості та дерзанням. Під пахвою він, як професіонал, тримав скрипку, в правій руці — смичок. Коротким, але енергійним нальотом, як хвилею, зустріли його оплески. Агроном вийшов і став збоку рояля, зовсім природно торкнув струну смичком, кинувши скрипку під підборіддя, звіряючи настройку з роялем. В абсолютній тиші ми почули:

— Що ж зіграємо, товаришко? Я, знаєте, хоч і тренуюся щодня, але без супроводу. У нас, на жаль, немає піаніста.

— А я вам надаю право вибору, Панасе... Панасе...

— Трохимовичу,— допоміг агроном і додав: — Та я... понятливий скрипаль. Будь ласка, вибирайте ви, що хочете, дивись, і натрапимо на знайоме обом.

І в цю мить Галину неначе щось підкинуло на круглому стільці. Вона випрямилась і просто-таки до нас, саме до Вадика, обернулась, хоч зверталася до агронома:

— Прошу, «Рондо» зіграєте?

— «Рондо»? Ах, «Циганське рондо» Гайдна?.. Так, здається, зіграємо, давайте.

— «Циганське рондо»?..— зам'ялася Галина, не спускаючи очей із знервованого Вадика.— А «Рондо-капричіозо» Сен-Санса, оте знамените «Рондо»?

Вона, очевидячки, мала на увазі нас із капітаном, коли підкреслювала «знамените», нагадуючи наші розмови в вагоні. Та агроном, також усміхаючись, скинув очі на Галину, затримався поглядом на ній, аж зніяковіла дівчина, сідаючи за рояль.

— Спробуємо, я грав і Сен-Санса,— відповів.

Ліва рука тримала скрипку. Пальці розминались, бігаючи по ладах шийки. Потім легесенько кивнув головою. Неначе відповів на її якесь жагуче запитання очима. І легко перекинув скрипку під підборіддя, рукою з смичком розмахнувся, завмер.

Галина немов викрала перші звуки з рояля, потім погналася за ними і аж злякалась, коли їх прорізав і перший звук скрипки. Напівобернувши саму голову, кинула вдячним і радісним поглядом на агронома, який уже перестав бути ним, обернувшись на натхненного її супроводом скрипаля. Тріумфуюча посмішка дівчини перекосилась, як від приглушених спазмів плачу. Скрипка вже рвалась, переборюючи дошкульні капризи пристрасних

почуттів, і дівчина пірнула в них. Неначе лагідний вітерець змахнув з душі печалі враженого самолюбства, заколисував казковою втіхою дівоче серце...

Вона не бачила, напевне не бачила, як після перших звуків «Рондо» Вадик спочатку зблід, а потім схопився і, кинувши на крісло Галинин брилик, нервово подерся до виходу, вийшов з клубу. Власне, і ми, хоча бачили це, але були почуттями разом з Галиною, з її сердечною помстою, і на жест Вадика не зважили. Ми вже знали ще з першої частини вечора, що дружина агронома загинула десь на березі Чорного моря, поїхавши на курорт без чоловіка, який, можливо, застеріг би її від ризикованого запливу під час шторму на морі. Він був ще молодий і під час гри «Рондо» був висвітлений якимось внутрішнім світлом, мав привабливу чоловічу вроду. Коли вони з Галиною дивилися перед грою одне одному в очі і Панас Трохимович, зрештою, кивнув головою, здалося, що цим було сказано значно більше.

Після Сен-Санса, за якого аудиторія кілька хвилин бурхливо вітала їх, неначе й оселя вся двигтіла, Галина і агроном також погодились і не менш натхненно зіграли ще «Чардаш» Кручиніна...

На сцені ж вони і прощались, подавши одне одному руку і не розтискаючи їх довше, аніж треба для звичайного прощання. Та після того агроном таки пішов за Галиною і, зрештою, пішов з нами аж до поїзда.

З клубу ми вийшли разом з натовпом колгоспників. Але вже згодом опинилось тільки троє нас, пасажирів, та агроном. Галина не перечила, коли агроном чемно взяв її під руку.

— У нас ще не освітлені шляхи, дозвольте вас підтримати на брукові,— мовив агроном.

Уже виходячи на шлях до роз'їзду, ми з жахом почули свисток паровоза. Мимоволі поспішили, причому ставний агроном на протезі, виявляється, йшов найшвидше, просто підносячи на руці дівчину.

Та поїзд-таки пішов.

Майже разом ми всі, в тому числі і агроном, важко і безнадійно зітхнули. В будиночку роз'їзду кілька станційних залізничників поспівчували нам. Начальник запевняв, що сам він оббіг кілька вагонів, попереджаючи пасажирів про відхід поїзда. І в жодному вагоні, в тому числі і в м'якому, їм ніхто не заявив про запізнення когось.

— У вас, певне, нікого з своїх не лишилося в вагоні?
— Так... Нікого,— зітхнула Галина.

Травень 1953 р.

ПОЛОВИНЧИК

Зовні це був молодий і ставний чоловік. Любив і вмів зодягатися, дотримувався правил чемності, самим же і вироблених, і непомірно шанував, просто обожнював своє звання інженера-металурга. Він мав усе, щоб подобатися вродливим дівчатам; кохав вузенький стрижений вус, засвоївши до того ж і дуже природну милу посмішку. Не можна відмовити йому і в природному розумі, якому мав би завдячувати у праці і в товаристві, коли б хоч раз подумав і про це.

З дивовижної примхи надмірно пишався своїми пристрастями, які взивав звичайними. Не був байдужий до них і тверезо поцінувати їх не міг. Придивившись уважніше до цього молодого чоловіка, мимоволі скажеш: хизується тими пристрастями, непомітно обертає їх на звичку і навряд щоб без сторонньої допомоги позбавився їх.

— Таку вже вдачу маю — люблю все красиве! Звичайна пристрасть...— хвалиться він з усякої нагоди.

Навіть свою молоду і досить вередливу дружину переконав у тому, відстоюючи право на оригінальність — мати свої пристрасті. І вона теж починала запевняти подруг, що її чоловік — інженер із «звичайними для молодої людини пристрастями до всього красивого...». Якоюсь мірою це підкреслювало в очах наївних подруг, чому інженер Женя Половинчик, саме її, Сану Чорнобривець, обрав собі за дружину серед багатьох непоганих дівчат.

До пристрастей інженера належав і футбол. Женя любив спостерігати змагання на зеленому полі, вважаючи їх «красивим видовищем для відпочинку нервів». І хоч як запевняв Сану, що волів би не розлучатися з нею ні на хвилинку, але на футбольні змагання любісінько йшов сам. Його дружина теж мала свої, суто жіночі пристрасті... І не поділяла вона чоловікових, бо не вбачала бодай якоїсь краси в тому надсильному «дриганні ногами». Тому, на лихо собі (скажемо, попереджаючи події), на футбольні матчі не супроводжувала чоловіка.

Женя Половинчик десь на третьому році по Великій Вітчизняній війні скінчив інститут металургії, охоче згодився працювати в цьому південному місті і на посаді

начальника дільниці відвального моста пристойно виправдовував своє призначення.

— Люблю красивий агрегат з ажурного плетива металу,— захоплено хвалився він в товаристві інженерів.— Звичайна пристрасть, погоджуюсь... Таку вже людську вдачу маю...

Одного разу в травневий вихідний день Женя, вже і не запрошуючи дружини з собою, родинно тепло попрощався з нею і пішов на стадіон. Обіцяла бути цікава гра: місцева команда «Металург» виступатиме в змаганні на кубок СРСР із спартаківцями Тбілісі. В дорозі уявляв собі, як центр нападу «Металурга» Жора Куліпич перехопить спритну пасовку, прорветься крізь двох своїх «сторожів» у захисті гостей і «красивим кидком утне тбілісцям штуку»!.. Не помічав, що майже бігцем обганяв численних болільників на тротуарах, але... на своє законне місце в чотирнадцятім ряду другого сектора таки спізнився. Троє спритніших болільників такого ж віку, як і Женя Половинчик, розв'язно блудословили на адресу дівчини в передньому ряду і на заяву інженера про своє місце, зайняте ними, жодної уваги не звертали.

— Перепрошую, товариші, тут моє місце... Хтось із вас зайняв моє місце. Я маю ось квиток...

— Власне, в чому справа, шановний товаришу? — нарешті озвався до інженера середній, який і сидів на чужому місці.

На те, формально чемне, а по змісту — знущальницьке запитання інженер ще раз пояснив, показуючи квиток, що «товариш помилково сів не на своє місце». «Товариш» узяв з рук Половинчика квиток, уважно оглянув його з усіх боків, що вже не приховало очевидного знущання, і повернув, порадивши між іншим:

— Ну, і сідайте собі.

— Тобто як — сідайте? Адже ви сидите на моєму місці.

— Суєта сует, шановний товаришу. Ваше місце знаєте? — і показав великим пальцем собі за плечі, де було міське кладовище.— Ну, отож. А це стадіон імені Героя Радянського Союзу Водоп'янова, зрозуміло?.. Не заважайте, будь ласка, бачите, уже судді вийшли на поле. Наш Ваня Керекез у підсудки потрапив. Ну ж, оступіться.

Зухвальство цієї трійки, що посіла не свої місця, спочатку глибоко обурило інженера, мабуть, воно обурило

і сусідів. Недарма ж бо дівчина з переднього ряду навіть озвалася якимсь словом на підтримку законних прав інженера. Він раптом обернувся ніби до дівчини, але рішуче сів, власне, втиснувся між двома чемними хуліганами. Трійця явно не сподівалася від чисто зодягненої людини такого агресивного кроку. Раптовий натиск інженера витримали два болільники з цієї зухвалої трійки. Але середній мимо своєї волі вприснув під тиском інженера, аж поточився наперед. Коли б не підхопили люди, мабуть, і впав би сторч на передню лаву.

Тут пролунав закотистий сміх дівчини з передньої лави. Вона не тільки голосно засміялася, але ще й схвально подивилась просто в очі інженерові, чим аж стривожила йому душу.

«Які диявольськи красиві очі має ця... субстанція в зачісці прародительки Єви. Це ж не коса, а романтична грива!..» — якось з острахом промигнула думка в Жені. Мимохіть устиг помітити, що дівчина має не тільки красиві очі та «романтичну гриву».

На поле вже вийшли футболісти, прозвучав свисток судді, почулося потужне гупання буців об м'яч. А тут настирливо і зле повторювалося над головою:

— Чого штовхаєшся? Іч, вусики... Ти мене штовхнув? Ти мене штовхнув?

— Вас попросили звільнити місце,— весело озвалася дівчина, помітивши мимовільну розгубленість в очах інженера.

— Не ваше діло! — огризнувся до неї «попрошений».— Громадянине з вусиками, ти мене штовхнув?

Женя Половинчик лиш сковзнув поглядом по розлюченому болільнику, але нічого не відповів, вдаючи, що вже захоплений грою на полі. А в голові стриміло ще й інше: «Які диявольськи красиві очі в неї!..»

— Ти мене штовхнув?..— як батіг гуртоправця ляскав голос над головою. Доводилося якось йому відповідати, вигинаючись поза настирливою фігурою, щоб таки бачити гру на полі.

Але висаджений з місця (дівчині чомусь здалося, що це саме так) відчув, що власник того місця боїться його, сміливого болільника. Він був упевнений, що фраза «Ти мене штовхнув?» вселяє в душу цієї чепурної людини природний страх і вона ось-ось схопиться, втече геть. «Не зайве буде ще й ляснути нахабу по зашийку, вчити їх треба, цих інтелігентів!..»

А «нахаба» сидів, вчепившись обома руками за лаву, щоб його не висадовили таким же манером, як зробив він. І намагався спостерігати гру.

Так тривало змагання на полі і... за місце на лаві добрих двадцять хвилин, аж доки Жора Куліяич справді прорвався і «красивим броском» забив у ворота суперників «штуку». Інженер пустився лави і разом з тисячами глядачів ударив у долоні.

Сусід з трійки теж «красивим» жестом турнув «інтелігента», і він ледве не випрснув з місця. А не випрснув тільки тому, що вхопився за «скривдженого» болільника, який досі не переставав якось очманіло-зле вторити своє «ти мене штовхнув?..». На цей раз інженер дав йому право вже погрозливо вигукувати: «Що ти мене за петельки хапаєш? Ти мене за петельки хапаєш?..» І теж ухопив інженера десь за ковнір сорочки. Тріснули гудзі, інженер уже виразно зблід, озирнувся навколо, наскільки йому можна було озирнутися з затисненим у жменях хулігана ковніром сорочки.

Всю цю сцену бачили і спостерігали не тільки дівчина з переднього ряду, а і чимало мужчин. Вони були захоплені грою футболістів, але слідкували і за інцидентом у чотирнадцятому ряду, відчуваючи, що тут має спалахнути бійка. Їхні холодні посмішки на устах свідчили про цікавість і байдужість водночас. Встановляти справедливий спокій між болільниками ніхто з близьких сусідів Жені Половинчика не збирався.

Зблідлий Женя не тільки не мав наміру встрявати в бійку, а всіляко намагався відкараскатися від напасника, діючи «по лінії найменшого опору». Він просто опускався на своє тісне місце, жертвуючи сорочкою. З боків його вже зле підштовхували обидва спільники «скривдженого». Та і цей озлився остільки, що почав погрожувати брудним кулаком, намагаючись тернути ним по зблідлому обличчі інженера.

Захищаючи лице від того кулака та від цигарки в зубах хулігана, якою він просто аж в очі підкурював, не давав їх розплющити, Женя одчайдушним жестом руки вибив цигарку з рота. Певне, не обійшлося без того, щоб не зачепив ненароком і носа. Тоді хуліган остервенів:

— А-а! Так ти — по морді! Ти мене — по морді ударив!.. Ти мене ударив...

В критичну хвилину, коли руки всієї трійки вп'ялися в що попало на інженерові, коли в повітрі виважувався

кулак, щоб ударити Половинчика, з лави підхопилася дівчина і сміливо кинулась просто під кулаки:

— Стійте, божевільні! — гукнула і, вхопивши руку з кулаком, так спритно відвернула її, що хуліган аж поточився назад, пустився інженерового ковніра. Дівчина таким же рішучим жестом висмикнула інженера з рук оторопілих сусідів, сама опинилась між ними та інженером.

— Соромтеся, бузівки нещасні...— вговоряла.

— А ти хто така? Ти хто така?.. Хто ти, що руку мені ламаєш?..

— Прошу не «тикати», бо і голову оту... безрозсудну скручу! — зовні неначе спокійно, але погрозливо пообіцяла дівчина-спортсменка. І, легко беручи інженера під лікоть, запропонувала: — Ходімте звідси, товаришу, бачите — хулігани...

Женя Половинчик згодився. Блідий, задиханий і знесилений. Дівчина поперед себе вивела його з ряду і вже взяла не знайомого їй молодого чоловіка під руку, провела по сходах до виходу.

Непродуманий і зовсім ризикований для вродливої дівчини вчинок!

Звичайно, це був людський жест допомоги. Людина в небезпеці. Чи знаєш, на що здатні троє хуліганів при байдужому спостеріганні глядачів. На стадіоні, можливо, діють особливі закони моралі поводження?

Женя Половинчик аж за воротями стадіону почав потроху уявляти собі неприємність ситуації, в яку довелося йому потрапити. Коли б не нагодилася така... оригінальна, будемо говорити, допомога, бути б Жені битому. Напевне, таки нагодився б і міліціонер, їх же чимало блокують стадіон, хоч дивовижно завжди спізнюються запобігти скандалові.

— Просто і не знаю, як дякувати вам... Така скандальна ситуація. Пробачте, ми ще й не знаємо одне одного. Я інженер Половинчик,— скромно назвався він, починаючи врівноважуватись. І, на превеликий жаль, він бачив у тому всьому лише один бік — своєчасну допомогу. Того ж, що він, молодий мужчина, розгубився, навіть перелякався перед хуліганським нахрапом, не виявив достатньої гідності людської — цього він не збагнув.

— Майя Калигір, студентка з інституту металургії. На літню виробничу практику прибула до вас,— просто відрекомендувалася дівчина-спортсмен.

— Дуже приємно. Євгеній Вольдемарович Половинчик, начальник дільниці відвального моста на залізорудному кар'єрі,— ще раз, уже з повним титулом назвався Женя Половинчик, не помічаючи, що цим ніби знов підкреслює якусь неповноцінність, принаймні в поведінці. Та, на диво собі, в цей момент і дівчина не вловила цього звучання.

— Чудовий збіг обставин! — похопилася дівчина.— То, певне, ж саме під вашим мудрим проводом і маю відбувати свою практику?.. Але, чому ж «Вольдемарович»? Хіба ви?..

— Справжнісінький українець. Це проста випадковість, товаришко Майе, дозвольте так вас називати,— уже пробував наступати Женя Половинчик. Майя не відповіла, видимо, чекаючи пояснень тої випадковості з ім'ям батька.

— Батька звали Володимиром. Мати та й сусіди спростили те благородне ім'я на «Володьку». Ну... я підріс, до інституту пішов...

— І вирішили повернути благородство імені батька та й перестарались,— додала Майя, засміявшись.

— Та зовсім ні, запевняю вас. Повірте, я тут і не винен. В документах пишусь Володимировичем. А товариші в інституті... Ви ж бо і сама студентка, знаєте наше студентське жартівливе товариство. Та це й неважно. Звіть просто... Женя. Ви так своєчасно виявили дружні... Знаєте,люди — переважно егоїсти, завжди по-справжньому пізнаються лише в лихові. До речі, він, здається, вхопив вас за плече?

— Дрібниці. Вхопив, але і випустив. Я розуміла, що справитись нам з вами вдвох проти тої агресивної трійки було б важко. Та сподівалась, що на дівчину вони все ж таки не відразу кинуться, дарма що хулігани... Значить, на відвальнім мосту я буду практикувати під вашим мудрим керівництвом? Цікаво... Ну, тут мені повертати, ми спинилися в одних знайомих.

— Дозвольте...— занепокоївся Женя, уже й з голови викинувши весь недавній інцидент на стадіоні.— Я з охотою пройдуся з вами. Під мудрим, кажете, керівництвом? У всякім разі, допоможу влаштуватися. Скільки вас прибуло до нас?

— Троє. Але вони обоє механіки.

— А ви чистий металург?

— Авжеж, чистий. На агломераційній фабриці готу-

юсь спеціалізуватися, диплом опрацьовуватиму на цю тему. І звичайно ж, мушу попрацювати трохи і в кар'єрі.

— На відвальнім мосту? — несподівано навіть для самого себе зрадів Женя Половинчик.

Хтось із середовища «мудрих» дорозумівся назвати звичайні собі життєві обставини — «внутрішніми пружинами життя». Ось саме ці «пружини» і діяли в становищі Майї Калигір, коли вона, потрапивши в товариство інженера Половинчика, легко згодилася починати свою практику не з агломераційної фабрики, а з кар'єру. «Пружини» ці ще ніби ніхто і не накручував, але Майя відчувала, що вони вже діють.

Почалося з цеху спікальних стрічок фабрики. На стрічках працював технік агломерування Іван Скоробогатов. Молодий, енергійний і... не одружений. А це стало відомо Майї і з першої ж зустрічі посіяло тривогу в душі дівчини. Вона мовби і не надала тому значення, але коли почула вдячливу пропозицію інженера Половинчика, майже без вагань погодилася на неї. Не вбачала в тому якогось вибору між двома мужчинами, які вперше її так по-особливому вразили — вільну дорослу дівчину. Тривога душі підказала Майї, що технік агломерування і є «головною небезпекою» в її дівочому стані, а дати раду тому ще не спромоглася.

Про інженера навіть і не помислила. Людина пориває ться з удячності вчинити приємність, охоче сприйняла її як «захист» від Скоробогатова.

Скоробогатов другого дня був здивований таким раптовим бажанням студентки Калигір розпочинати практику з кар'єру. Що це, втеча від нього? Проте своїх міркувань не висловив. Був певен, що дівчина не затримається на кар'єрі, незабаром повернеться на фабрику.

— Стрічку агрегату № 4 обслуговуватиму сам до вашого повороту! — тільки й пообіцяв.

Цілком пристойне поводження молодого чоловіка, з вигляду теж спортсмена, як і Майя Калигір. Але Майя чомусь переконувала себе, що радіє з такого повороту справи, обминула цю «внутрішню пружину». На кар'єрі начальник дільниці показав себе значно краще, аніж на стадіоні. Майї здалося, та, мабуть, так воно й було, Женя Половинчик користався тут неабияким авторитетом, знав свою справу, старанно керував агрегатом, який під його орудою міг би виконувати значно більшу програму

відкривання кар'єру. З першого ж дня про це довідалася Майя не тільки з уст робітників та службовців кар'єру, а й з власних спостережень. І це зовсім несподівано полестило дівчині.

Зручна і затишна кімната в гуртожитку інженерно-технічних працівників залізорудного кар'єру не тільки влаштовувала практикантку, але й була елементом якогось комфорту, як для студентки. Щовечора вона після праці в кар'єрі, на мосту, приймала освіжаючий душ. До міста звідси було далеченько. Їхати доводилося виключно на електровозах, що цілу добу працювали, вивозячи до збагачувальної, а значить, і до агломераційної фабрик руду. Або ж... скорятися на дружні запрошення інженера і їхати з ним в автомашині. Удвох, на задньому сидінні «Побєди»... То краще відмовлятися від міста, пройтися вечором до морської затоки, помріяти біля яру, який адміністрація обіцяє перетворити в «сад культури і відпочинку».

На превеликий жаль — саме на жаль,— і тут Майю люб'язно згоджувався супроводжувати догідливий Женя Половинчик. Ні разу Майя не запитала в нього про сім'ю, а він не згадав своєчасно поінформувати дівчину про цю таку звичайну обставину. На кар'єрному «безлюдді» Майя легко і скоро забулася про «пружини» і таки зовсім не стереглася їх. Їй було зручно на практиці і... приємно на відпочинку. До того ж події під південним сонцем розгорталися блискавичними темпами. Дівчина ладна була категорично запевнити, що не звернула уваги на те, як деякі вечори з нею буває інженер Половинчик. Часом він лишався на кар'єрі і на ніч...

За два місяці практики на кар'єрі Майя чимало встигла в засвоєнні найновітніших засобів виробництва та техніки у здобуванні руди відкритим способом. В цьому вона поскаржитися на щось не могла — інженер зробив усе, щоб дівчині гідно віддячити ніби за людяну допомогу на стадіоні. Та й на освідчення його в щирому коханні, на очевидне захоплення нею молодого здібного інженера вона поскаржитися теж не могла. Ось тільки починала тривожитись, коли-таки лишалася на самоті, чому так мало знала про його особисте життя? Хто він, як жив до зустрічі з нею? Адже має близько тридцяти років віку.

І одного разу, коли за планом мусила на останній мі-

сяць практики переїздити вже на аглофабрику, в кімнаті гуртожитку, не світивши світла, запитала:

— Женю!.. Ти якось і не догадуєшся, що мене цікавить... Ти не одружений, правда?

— Не одружений? — лячно перепитав Половинчик, раптово, як укушений, схопившись з дивана.

Майя жахнулась. Уявився їй отой блідий, перелякований і знесилений болільник на стадіоні, якому вона стала в помочі перед неминучою ганьбою побиття.

— Не треба відповіді, я вже все знаю,— ще з більшим жахом у душі спиняла Майя його можливі зізнання.

— Все?

— Так. На превеликий жаль, все ясно... Завтра переїжджаю на фабрику, у мене лишився тільки один місяць.

— До Скоробогатова квапишся? — вирвалося у Половинчика слизьке, противне запитання. А вона вже й забула про те, як у перші дні знайомства розповідала йому про зустріч з техніком на спіканні агломерату. Якось глибоко вкололо дівчині каяття: нащо-бо так квапилася розповідати?

— До Скоробогатова,— з роздратуванням ствердила Майя. І відчула ще дошкульніший біль там, де тільки-но вродилося кольке каяття. Біль і жаль. Який жаль!..

Розлучилися б вони цілком тихо-мирно, коли б не одна природна в історії взаємин чоловіків та молодих дівчат обставина.

На лихо собі, Майя Калигір немов у якомусь тумані прожила ці два місяці на дільниці інженера Половинчика. Минулої весни відзначила ще в інституті своє двадцятитрьохліття. Товаришувала до цього з багатьма хлопцями в інституті, але жодного разу не дозволяла собі переступити грань у тих товариських взаєминах, відкладала на майбутнє можливі закохання. А тут сталося щось дико заплутане, як часом у хвилини протверезіння визначала вона. З першої зустрічі з інженером неначе дратувала її лукава заповзятість: «Що з того буде?» До того ж Половинчик мав приємну зовнішність, просто чарував вороним, модно стриженим вусом, солідною поставою та інженерським хистом. Мабуть, у всіх отак раптово приходить певність закоханості. А пестливі «Моє кохане Майєня!.. Зоре моя вечірняя!..» присипляли рештки вагань. Пірнула зопалу в чадну повінь кохання...

Начальник дільниці ранком під'їхав «Побєдою» до гуртожитку, не вагаючись, зайшов до кімнати, щоб допомогти дівчині винести речі. На своє здивування, застав її в сльозах. Щоправда, швиденько витерла їх, та він устиг помітити. Речі були складені, інженер тільки підійшов, щоб не на очах у людей попрощатися.

— Схаменіться, шановний начальнику дільниці! — озвалася не стільки холодно, як врозумливо. І знов одвернулась, не в силі стримати сльози.— Як дівчисько повелася, не розпитавшись броду. Я... на лихо своє, здається... завагітніла.

Ой!.. Ну що ти говориш...— сахнувся Женя.

— Та не лякайтеся ви... футболісте з пристрастями! На скандал я не піду.

Це вже був якийсь виклик. «Ну... не підеш на скандал,— промигнуло в охололому мозкові Жені Половинчика,— то для чого ж оте таке страшне попередження?»

— Може ж, усе добре минеться, тобі могло здатися, Майечко. Зрештою, в місті є добрі акушери-хірурги..

І їй захотілося вдарити його в лице, донести отой удар хулігана на стадіоні, який вона затримала тоді, енергійно вхопивши руку нападника. Різко обернулась, поглянула красивими очима, в яких зараз палали відчай і зненависть.

— Можете любісінько вважати ваші освідчення мені «звичайними пристрастями», «любов'ю до всього красивого...». За дверима цієї кімнати якось спроможусь забути про вас!

— Майю! Ну чого ж так рішуче? Адже я закоханий... у все красиве. А ви ж така...

— Ну! Годі вже, наслухалась. Так і треба дурній. Сама винна... Ідіть з очей, «половинчик» ви!.. Яка ж дурна, дурна! Про батька дитині забула, «половинчиком» захопилася...— тепер нестримно заридала.

Він уже хотів узяти чемодан, щоб винести в машину і швидше б скінчити цю «мелодраму». Розігнався, але був рішуче спинений.

— Обійдуся! І «Побєди» не треба, електровозом доїду до... Вані Скоробогатова!..— на цей раз навіть не стримала злої посмішки на устах.

Половинчик не спробував розумом проникнути за ту зовнішню посмішку. На душі у самого зробилося значно спокійніше.

Збігло в голові: допомогти дівчині з лікарями! Взя-

ти й на себе частину бодай би матеріальних турбот. Не який-бо він нечуйний пень.

Те, що дівчина на себе взяла всю провину за свою таку неприємну вагітність, вважав цілком нормальним. А як же інакше?.. «Половинчик»? Дарма! Кінчалася б уже її практика, їхала б собі і... Але ні в якому разі не дитя, не скандал, якого вона так благородно обіцяє уникнути.

Женя Половинчик, пориваючись якомога швидше уладнати справу, шугнув рукою до спідньої кишені піджака. В ту ж мить згадав, що грошей там немає, а є облігації трипроцентної позики, які він нишком узяв у дружини, щоб продати в касі, а згодом — знов купити. Його дружина серед своїх пристрастей мала ще й пристрасть — «грати на тиражах» цієї позики. Акуратно вела реєстр облігацій, трепетно чекала тиражів і з невимовною насолодою вчитувалася в таблиці, перевіряючи виграші.

Жені не вистачало часу на обдумування. В жахливому, сказати б, цейтноті він видобув з кишені облігації на п'ятсот карбованців і блискавично ткнув їх за чохол Майїного чемодана.

— Що ви там маніпулюєте? — владно запитала.— Гетьте з кімнати, бо я з вас...

І він знов скорився, як і на стадіоні, пішов. А в уяві стриміла гнівна й красива Майя в чудовому сірому костюмі, в якому вона так подобалася йому. Гнів запалив їй небесно-блакитні очі, рішучість підносила геть над цим випадком особистої драми. Але така Майя Калигір була вже йому недосяжна.

Того ж тривожного дня інженера Половинчика офіціальною телефонограмою викликано до головного інженера комбінату. По дільниці було все гаразд — в цьому Половинчик не мав сумніву. В звичайних справах дирекція комбінату здебільшого користалась телефонними розмовами. Інженер був і без того знервований «такою нерозважною дівчиною», не будучи певним, що все обійдеться, як вона пообіцяла. Довірся їм, згарячу наобіцяють... Тепер ще оцей виклик. Спробував додзвонитися до парторга, перевірити, що сталося. «Приїдете — узнаєте!» — багатозначно відповів парторг.

І Половинчик відчув, як затрусилися в колінах ноги. А чи не наскаржилася на нього Майя? От тобі й обі-

цянка: «На скандал я не піду...» Може, і дружина вже знає все, аж до... вкрадених у неї облігацій. Нащо було давати їх? На цілих п'ятсот карбованців! За двісті могла б любісінько впоратися у вправної акушерки, це він напевне знає з практики своєї дружини. До того ж — гріх пополам.

А піджижки тремтять, не обберешся лиха, неминуча пляма на партійності!.. Негайно втікай з міста. Та чорт би з ним, на Урал податися, на Далекий Схід. Але — скандал!..

Тривога душевна і дрож розгубленості не кидали Половинчика всю дорогу, аж доки не переступив порога кабінету головного інженера.

— О, це добре, що ви, Євгенію Вольдемаровичу, так оперативно прибули,— зустрів його головний інженер, привітно вийшовши назустріч із-за столу.

Одлягло, як камінь з плечей, у Жені Половинчика. Він навіть дозволив собі висловити легеньке, «етикетне», як він вважав, незадоволення з виклику саме в цей день, коли він лагодився перекидати моста в паралельну західку.

— Воно б байдуже, звичайно, сам збирався приїхати... Та... сьогодні лагодились мостом на нову західку.

— А то нічого. Механіків підготували ви добре, переведуть і без вас. Сідайте, поговоримо. Серйозні справи. Мав надійти і наш парторг. Лідо, попросіть до мене Дмитра Захаровича.

Знов кольнуло, як рану живу зачепило. Головний інженер запалив цигарку і з якогось дивного випадку не запропонував Половинчику.

— Вам доведеться, Євгенію Вольдемаровичу, попрощатися з дільницею... Ага, ось і Дмитро Захарович.

В легкій шовковій сорочці, уже в кількох місцях пофарбованій плямами руди, до кабінету енергійно зайшов молодий парторг. В комбінаті його вважали новим, хоч працює він уже біля півроку. Половинчик ще не мав з ним якоїсь солідної розмови і всіляко намагався обійтися без неї, знаючи з поговору в комбінаті, що «Дмитро Захарович важкенький на руку».

— Ну як? — багатозначно, але зовсім невиразно запитав парторг.— Чи Валерій Кіндратович ще не сказав вам про наше рішення? Як вам повинно бути відомо, товаришу Половинчик, моральні якості керівника підприємства, комуніста неодмінно товаришують із виробничи-

ми показниками в роботі такого керівника. Коротше кажучи, дирекція вчора мусила зняти Богоразова з посади технолога аглофабрики... А технологом на аглофабрику призначаємо вас. Не заперечуєте проти такого висування?

— Так. Годі й вам, Євгенію Вольдемаровичу, на відчепі, за оком у нас бути. Здібному інженерові треба зростати і... фабрику підтягти.

Аж піт виступив у Половинчика на обличчі. «Технологом призначають! Чому ж я розкис, дурень такий? На цілих п'ятсот карбованців віддав!..» — розривало його дивне каяття. Якась певність у собі зміцнювала його настрій в кращий бік. І... що сказати: та ж настирлива певність навіть крадькома не нагадала інженерові про людську гідність.

Як зрадів Іван Скоробогатов, раптом зустрівши Майю в конторі фабрики, важко переоцінити. На хвилину забувшись, чого зайшов до контори, беззастережно повів наступ на те, щоб вона повернулась відбувати практику на ту ж саму спільну стрічку, на яку призначалась оператором і на початку практики.

І Майя покірно згоджувалась, покірно сприймала щирість хлопця у всілякій допомозі, в порадах, дрібних залицяннях. Потреба товариської допомоги робила її лагідно-покірною і безмежно вдячною технікові. І в той же час її тепер лякало становище, в яке потрапила вона з виняткових обставин. Хотілося б радіти, а плач гіркий напосідав. В душі кляла свою жіночу натуру і слабість. «Та ну ж бо сильніше, Майє, стій на ногах, не падай знесилена!..» — кортіло крикнути самій собі в такі скрутні хвилини.

Скоробогатов же і допоміг їй з речами, здавши вартовій у конторі на тимчасову схованку. Кімнати чи навіть ліжка для неї в гуртожитку фабрики йому не пощастило домогтися, але щиро пообіцяв улаштувати десь поблизу на приватній квартирі. Тримаючи в руках папірець призначення Майї, так і йшов поруч з нею на фабрику, дотримуючись скромної дистанції, щоб, бува, не торкнутися плечем чи рукою дівчини в сірому костюмі.

Другого дня Майя дізналася з уст Скоробогатова про призначення інженера Половинчика технологом на фабрику. Мимоволі якось ніби розгубилася, спробувала знову знайти «внутрішні пружини», закономірність при-

значення саме в той же день, разом з її переїздом на фабрику. Які фатальні сили збігалися в цьому факті? Невже... Невже справжні, глибокі й щирі, почуття у нього змусили рішуче домогтися і самому бути разом у місті на фабриці?.. Тепле почуття і ще більша тривога водночас прокрадалися їй в душу. Адже і переглядати свою сильну зненависть навряд чи дозволить їй ота глибока тривога.

Та в першу ж випадкову зустріч в гарячій, сірчано-задушливій атмосфері цеху спікальних стрічок Женя Половинчик з якоюсь послідовною поквапливістю виправдувався:

— Знаєте, цілком несподівано викликали і призначили.

Здавалось би, такі раптові зміни «температури» мусили б спинити життя. А воно не спинилось. Ваня Скоробогатов виявляв дивовижну винахідливість у догоді, в шані до дівчини. Поза цехом лишався таким же щирим у взаєминах. Майя пробувала триматися офіціально. Але триматись холодно, як належало б поводитись у її становищі, вона не мала сил. Їй-бо так була потрібна дружба!

Спочатку, коли натрапила на облігації за чохлом чемодана, зробилось душно, аж млосно. Це остаточно витисло найменші рештки якихось бодай симпатій до Жені Половинчика.

Згадала і ті вкрадливі маніпуляції, за допомогою яких він лишив їй ці п'ятсот карбованців на лікарів. Було огидно, але її охопила вже лють, дівчина хапалась за всяку можливість, щоб картати і себе. Облігації в руках неначе ще і зберігали голосні луни болючих ляпасів, якими вона каралася за нерозсудливе двомісячне сп'яніння на кар'єрі... І облігацій не порвала. Повернути їх йому вважала непотрібною та й запізнілою демонстрацією. Щось не те вчинити треба, але що?..

Одного разу, десь по двох тижнях практики на агломераті, за прохідною фабрики ввечері Майя опинилася в товаристві скромного техніка Івана Скоробогатова. Не здивувалась, а навіть зраділа, як і щоразу, коли відчувала його біля себе. Але зраділа і — дещо насторожилась: Скоробогатов на цей раз був якийсь не такий, як завжди. В сірих, звичайно невиразних в час праці очах тепер ярилися тепліші за звичайні вогники. Він ніби кудись поспішав і не наважувався з чемності залишити Майю самотньою.

— Ви кудись поспішаєте, Ваню? — запитала, намагаючись допомогти людині.

— Так, Майє, дуже кваплюсь, ви вгадали. Не знаю, з чого б і почати. Знаєте... Я ще тоді, з першої нашої зустрічі відчув це. Пробачте, такий незграбний я. Електровозчиків розпитувався... Це ж, знаєте, як хвороба якась. Чув, що наш теперішній технолог залицяється до вас, і просто... Кажу ж, занедужав.

— А ви заспокойтеся, Ваню. Ви такий... хороший, що вам не слід тепер уже... поспішати.— Одвернулася, мабуть, не те сказала, що думала.

А він спинився, за руку вперше просто на тротуарі взяв її, у очі зволожнілі співчутливо зазирнув.

— Майє! — тривожно озвався. В ожвавлених очах мигнула лячна догадка. Та це було запитання друга. Майя не стримала сльози, кивнула головою. Рука її вислизнула з його раптом немов аж схолоднілої руки. Дівчина одвернулась і швиденько пішла, а він стояв на тротуарі, навіть руці схолоднілій не давши ради. Так і висіла в повітрі. Виряджав очима дівчину, а думками шукав опертя. Він любив її не так, щоб міг ще міркувати: вона чи не вона? Це була вона!

Вона, з усіма її сльозами й радощами, вона!.. А наздоганяти не мав сили. Надто-бо дужий удар припав йому на молоде і гаряче закохане серце.

На квартиру не пішов. З годину ще блукав вулицями міста. На надбережнім бульварі зайшов до ресторану, гадав, що зможе напитися і п'яний набуянити серед моряків. А горілка виявилася як вода, навіть природного її смаку не добрав.

З ресторану знов потрапив на вулиці міста. В електричному освітленні люди здавалися значно лагіднішими, і йому хотілось виводити їх з того «непристойного» для його настроїв стану.

В такому настрої і здибав у центрі міста Майю Калигір. Вона, нікого і нічого не помічаючи, поспішала, строга, рішуча, врівноважена.

— О, Майя...— озвався, даючи їй прохід. А Майя спинилась, винувато поглянула йому в очі, які тепер, проти вуличного ліхтаря, горіли, мов у хворої на гарячку людини. Та це ж полум'я пожежі, стихійного лиха!

— Аж злякали. Що з вами, Ваню? Ви щовечора отак... гуляєте в місті? А я й не знала.

— Ні, це я тільки сьогодні ради вас, Майє, з вашо-

го горя... Кортіло напитися, з кимсь побитись, чорт забирай. А тут і ви нагодилися.

— Ну... то побийте мене, Ваню. Побийте так, щоб я... щоб...

Відвернулася, неначе хотіла роздивитись, де вона, щоб шугнути геть від цього чоловіка, якого вона з дивною гостротою відчуття починала боятись, як... як рідної матері.

— А що мені тебе бити, дівчино ти, дівчино?..— узяв її за плечі, повернув до себе.— Ходім, проведу додому та краще... без биття помиримося.

Спробувала злегка відсторонитись, але руки Скоробогатова тримались не так, як би випадково впали на плечі.

— Кудись поспішаєш? — тепер уже він запитав її тими ж словами, якими вона запитувала його біля прохідної. Ні він, ані вона не помітили того несподіваного переходу на «ти». Все тут здавалося таким природним.

— Спізнилася вже. В ощадкасу квапилась, ось... облігації мала продати.

І простягла руку із зібганим пучечком облігацій. Скоробогатов зняв одну руку з плеча і взяв ті облігації.

— Тобі, Майє, потрібні гроші? Чого ж не сказала? Скільки тобі? — І вже зняв другу руку з її плеча, поліз нею до кишені. Вся ця розмова була остільки динамічною, остільки щирою по характеру, що цілком нормально прозвучала і відповідь Майї на його запитання.

— Мені... двісті карбованців. Я була... Мені треба на кілька днів відпустку. Лягаю в акушерки...

— Майє! Ти з глузду з'їхала!..— гукнув він, затиснувши в кулаці облігації. І правою рукою владно огортав правкий стан дівчини.— Чому ж ти мені не кажеш? Яке безглуздя, Майє!..— Ледве не крикнувши, звернувся до дівчини, яка вже не протестувала, не відводила його руки, а корилася, йдучи поруч із сильним і щирим другом.— Майє, не смій і думати про акушерок, забудь, чуєш! Беру на себе... Хочеш бути моєю дружиною? Забуду це страшне непорозуміння, любитиму разом з тим малим. Воно ж твоє, а ти... Ну, будь моєю, Майєчко!..

Вона мовчала, але так хотілось рвонути на втечу — і не мала сили. Не мала сили не те що протестувати, але і для того, щоб не горнутися, щоб не линути до цього людяного тепла. Покірно йшла, як з ешафота врятована від кари, і зовсім тихо, немов самою думкою, душею,— плакала.

Згодом відбулося й скромне весілля. В не завершеному ще будівництвом корпусі комбінату дирекція надала технікові Скоробогатову зручну трикімнатну квартиру. Технолог фабрики Женя Половинчик не був запрошений на те скромне весілля.

Здавалось би, мусив бути тільки вдячний за таку делікатність не так з боку Скоробогатова, як з боку його молодої дружини з «диявольськи красивими очима» А він — образився.

— Он як! Директор, головний інженер, парторг запрошені, а технологом погребували! Цікаво виховується наша інтелігентна молодь...— протестував Половинчик, потрапляючи в тон дружині. А вона відчула себе кровно ображеною таким «хамським» поводженням підлеглого її чоловікові «якогось» техніка.

Щиро переживаючи таке ігнорування, Женя Половинчик жодним натяком не нагадав своїх недавніх зв'язків з дружиною того підлеглого.

А зв'язки, треба сказати, не були блискучими для інженера! В перші дні після від'їзду Майї якось ще раз пригадав свою гарячкову поведінку, коли всунув їй на акушерку цілих п'ятсот карбованців. Був глибоко переконаний і певний, що всяка порядна дівчина, витративши по призначенню тільки двісті, з вдячністю повернула б йому коли не зайвину в триста карбованців, то принаймні свої симпатії. Та на тому і заспокоївся. Одруження Майї з Скоробогатовим теж мало свої пояснення: «Адже з першої зустрічі заприятелювала з ним...»

Але ображений тим, що його не запросили на весілля, відчув, як лютує самолюбство, яким клубком розростається ненависть до Скоробогатова.

«Раціоналізатор!..» — як лайку висловлював про себе час від часу.

Про весілля також швидко забули на фабриці, як воно й сталося. Майя енергійно працювала на стрічці № 4, яка з приходом Калигір на фабрику почала систематично перевиконувати план і — головне — стала стрічкою найвищої якості агломерату. «Подружжя Скоробогатових» — стало синонімом зразкового тону на виробництві і в побуті.

І ось восени цього року технік Іван Скоробогатов та оператор спікальної стрічки № 4 Майя Калигір запропонували керівництву фабрики кардинально реконструювати мастильну систему на стрічках і новий жаротрив-

кий стоп для їхніх рухливих колосників. До дрібних раціоналізаторських винаходів та пропозицій техніка Скоробогатова вже звикли на фабриці. Спочатку поставилися і до цієї нової пропозиції техніка та його дружини як до речі, яка не виходить своїм значенням за межі цеху. Пообіцяли розглянути в бюро раціоналізації і сховали матеріали до шухляди.

Аж одного разу до контори фабрики зайшов парторг комбінату і поцікавився долею пропозиції Скоробогатова та Калигір.

Директор фабрики мусив розповісти про те дійсну правду — не розглянули ще. Але в кабінеті був і технолог фабрики інженер Половинчик.

— Єрунда, блеф! — безапеляційно сказав він, не вважуючи слів.

— Ви знайомилися з пропозиціями, можете про них розповісти? — щиро похопився парторг, підсовуючи до себе настільний телефон. І, слухаючи технолога, подзвонив до головного інженера комбінату, попросив приїхати на фабрику.

— А що мені знайомитися з ними, коли Скоробогатов і Калигір з кожної дрібниці цього винаходу консультувалися в мене,— знов не зовсім контролюючи себе, хвалився Половинчик.

Тим часом прибув і головний інженер, закликали начальника хімічної лабораторії, інженера-піротехніка. Матеріали пропозиції видобули з шухляд, покликали Скоробогатова та Майю Калигір.

З яким жахом Половинчик раптом переконався, що постать Майї помітно погрубшала, вона набрала вигляду якоїсь оновленої, ніби аж змолоділої, але і посолідніло жінки. На Половинчика навіть не позирнула, вільно всміхаючись у розмовах з рештою присутніх.

Технік Скоробогатов, а особливо його дружина Майя Калигір дуже вільно, сказати б, легко відкидали найменші заперечення чи сумніви в доцільності їхньої пропозиції.

Лабораторія ствердила, що феростоп Майї Калигір справді значно активніше витримує кислі реакції в атмосфері агломераційних газів. Лабораторія ще не певна, але є всі дані гадати, що винахідниця має рацію. Сам головний інженер, виявляється, докладно знайомився з новою системою змащення рухливих деталей жужелевої стрічки в високих температурах. Система, яку пропонує технік

Скоробогатов, захопила головінжа, і він стоїть за позитивне вирішення цього питання.

Тільки інженер Половинчик спочатку все ганив, а потім, почувши думки присутніх,— умовк, як води в рот набрав. Він не схвалював і не заперечував, просто — мовчав. Не те щоб очікував, на чийому боці перевага, а просто не зважувавсь опинитися в становищі солдата на церемоніальнім марші, коли оркестр тільки йому одному в колоні не потрапляє в ногу.

І вирішено на цій нараді, що пропозиції Скоробогатова та Калигір цілком доцільні. Запропоновано оформити їх з додатком лабораторних даних і надіслати на затвердження міністерства. Одночасно вирішено скласти орієнтовний план реконструкції системи змащення за проектом Івана Скоробогатова.

З цього дня ще більшою ненавистю запалав інженер Половинчик до подружжя Скоробогатових. Уже другого дня по цій нараді він намагався забракувати продукцію з стрічки № 4 за те, мовляв, що Калигір видавала перебільшено крупний калібр агломерату. Технолог навіть тон підвищив:

— Це чортзна-що! Доменщики скаржитимуться на нас. Такий калібр шматків створить у домні 25 % порожнявості...

— А те не страшне, товаришу технолог. Порожнявість ще заповниться іншими компонентами шихти. Та за час транспортування буде й потерть з агломерату.

— Потерть, потерть... Мудруєте тут, як у власному господарстві,— гнівався інженер Половинчик.

— Ну... то як знаєте, ви технолог. Складайте з ОТК акт, давайте ваші калібри. Знизити вакуум ексгаустерів мені не важко, можна й на штиб перевести агломерат...— в'їдливо відповіла Майя і в той же час телефонувала в газову, щоб не знижували подачі газу.

— Багато розумних завелося на аглофабриці,— кинув інженер більше для того, щоб таки його було зверху — так радила йому дружина. І йшов геть. Ні акта не складав, ані знижених калібрів не запропонував. Не було того дня, щоб не чіплявся до Скоробогатова — особливо чомусь лютував на нього. Дійшло до того, що технік сказав про це парторгові, просився в дирекції увільнити його з дружиною від праці на фабриці.

Навіть на бюро парторганізації обговорювалася справа невиробничих взаємин між технологом та Скоробога-

товим. А коли кинулися обговорювати, то не було чого сказати по суті справи. Інженер Половинчик у таких лагідних тонах висвітлив ці непорозуміння, як вияв характерів — свого і Скоробогатова, що говорити далі справді не було чого.

— Знаєте — звичайні пристрасті. Хочеться все чогось кращого... Коли б же я щось заперечував, певне, діяв би через дирекцію. Звичайнісінькі пристрасті.

Він не тільки давно вже заспокоївся душевно з приводу своїх взаємин з Майєю Калигір, а навіть і забувати про них почав, викинув з голови. Вродилася глибока певність, що Майя свого слова дотримається, «на скандал» не піде. Її вагітність — така звичайна річ для одруженої. Часом десь у чорному, як то кажуть — у глухому закуті свого особистого настирливо згадувалися лише нерозсудливо дані Майї п'ятсот карбованців, з яких тільки двісті він вважав «заслуженими». Але ніяк не знаходив приводу, щоб виправити в оператора Калигір передані їй згарячу триста карбованців. Адже облігації на п'ятсот карбованців довелося-таки докупити і вкласти дружині в пакунки...

Час ішов, подія наближалась. Подія несподівана — ніякими розрахунками передбачливого й кмітливого Жені Половинчика не спланована подія — насунулась сама собою і розрядилася, як страшна гроза!

Десь у другій половині зими Майя Калигір взяла декретну відпустку. За кілька тижнів по тому Скоробогатов сам з гідністю сім'янина-чоловіка ніжно супроводив дружину до родильного відділу міської лікарні. Ранком, коли робітники й службовці підприємств та установ поспішали до місця праці, Іван Скоробогатов, турботно і ніжно підтримуючи під руку Майю, привітно вітався до знайомих. На привітання діставав дружню відповідь, з теплою посмішкою, ще більш гордий, переповнений почуттями, ішов і впівголоса говорив до дружини — заспокоював, створював настрій:

— Чудово, Майечко, все йде нормально. Не забувай, що це — звичайний природний процес, боятися його жінці немає чого. А я щодня навідуватимусь. Головінж вчора сказав, що твій феростоп блискуче витримав лабораторні іспити в міністерстві. Цими днями стрічку № 4 на нашій фабриці обладнуватимемо твоїми колосниками. Я так і сказав, щоб неодмінно четверту стрічку ставити

на пробу! А повернешся з малим... Я, Майєчко, підшукав уже одну стару жінку тобі на допомогу... Тільки ти з ім'ям маляті нічичирк без мене не роби. Гадаю, що сина я називатиму, а дочку — ти. Така вже примха моя, Майєчко, та так і повелося тепер у пристойних сім'ях!.

Майя надійно спиралася на дужу руку чоловіка, намагалась розігнати якісь-то ущипливо-дратівні думки, щоб зосередитись на словах чоловіка. І не могла. Коли він нагадав про своє право батька давати синові ім'я, вона якось внутрішньо здригнулась, в очі йому кинула збуджений погляд. Відразу ж і опустила очі, щось уривчасто сказала, згоджувалась, але органічно включитися в розмову не змогла. Вслухалась, як ніжно скрипів під ногами примерзлий сніг, мабуть, чи не останній сніг зими в цих південних місцевостях. Було приємно губити в цьому скрипінні скособочені примхливим життям уїдливо болючі думки.

Женя Половинчик, може, і не знав би сам про всі ці справи, коли б дружина якось за обідом не нав'язала йому розмову про Скоробогатових.

— Та... ваша операторша з четвертої стрічки вже в родильному? Клавдія Григорівна каже, що ніби сірчані гази в цеху викликали їй передчасні роди...

— Передчасні? — майже лячно перепитав Женя і відчув, як гарячими струмками, немов літепло кип'яче, пішла кров йому до голови.— По-моєму, так зовсім своєчасні. А газ... як газ у такому цеху. Он же Скоробогатов уловлювачі газу запропонував, фіалки благоухають біля спікальних стрічок.

— По-твоєму? Багато ви, чоловіки, знаєте. Клавдія Григорівна сама родила, ще коли чоловік не був директором, вона, отже, напевне знає... Дивуюся, Женю, які непередбачливі оці техніки. Ну, що їм тих заробітків, хоч і вдвох працюють? А вже дітей плодити. Молода, вродлива, тільки ж жити.

— Дійсно. Диявольськи красиві очі, а вона...

— А тобі не годиться, Женю, додивлятися на очі чужих жінок, та ще й не з твого інженерського кола. Змарніють ті очиці від передчасних родів. А бовтання з пелюшками відбиратиме час, не буде коли нові колосники винаходити.

— За колосники, здається, й премію матиме.

— То малось би премію з технологом поділити! Під чиїм же керівництвом та з чиєю технічною допомогою

змогла звичайна собі недоук студентка винайти ті колосники, будь вони прокляті? — уже підвищеним голосом доводила Сана.

— Я... спочатку заперечував, Саночко. Чорт мене смикнув за язик, заперечував проти феростопа,— насмілився інженер пояснити дружині.

— Нічого розумного не бачу в тому запереченні, Женю. Якихось три-п'ять тисяч карбованців прозаперечував... Я б змогла взяти в ощадкасі з десяток-півтора облігацій. До речі, вчора був черговий тираж: гадаю, що на цей раз я дещо більше матиму в грі, аніж оті рядові двохсотки.

— Снилося? — не стримався Женя, щоб не зіронізувати і тим делікатненько нагадав дружині, щоб не забувала, що він комуніст. Кожен раз під день тиражу по трипроцентній позиці його дружині сняться багатообіцяючі сни.

Одного ранку серед тижня інженер Половинчик зайшов до сусіда, технолога збагачувальної фабрики. Зустрівся з ним біля бункерів, куди тільки-но прибув з кар'єру ешелон з рудою. Всі машиністи з електровозів не тільки не забули колишнього свого начальника дільниці Половинчика, але і всіляко виказували своє знайомство, навіть повагу до інженера. Машиніст з електровоза, під'їжджаючи до бункерів, голосно привітався до Половинчика. Коли ж на хвилинку ешелон затримався, доки висипалась руда з вагончика до бункера, машиніст прибіг, щоб потиснути інженерові руку. Така запізніла пошана лестила інженерові.

— Ну, як там у вас, на кар'єрі? — запитав для годиться. Хотів додати: «Як працюєте без мене?», але вчасно стримався.

— Працюємо, Євгенію Вольдемаровичу! Вчора моста на профілактику поставили, не дійшовши цієї західки і до половини. Мінятимуть ланцюги головного конвейєра... А наша Майя, Євгенію Вольдемаровичу, кажуть, учора близнят народила.

— Двоє? — з жахом запитав Половинчик.

— Ну-да, близнята — значить двоє — хлопчика і дівчинку! Повезло технікові.

І здалося інженерові, що механік вимовив ці останні два слова, якось двозначно їх підкресливши. Може, машиніст і привітатися для того забіг, щоб саме інженерові Половинчику сповістити таку новину. Навіть розгубив-

ся на мить, тільки руками розвів і не знати для чого почав нервово здирати рукавичку з руки. Механік скористався з того, потис на прощання руку інженера без рукавички і побіг до електровоза. Бо, вітаючись, Половинчик подав йому руку, не знявши рукавички.

«Близнята — значить двоє...» — кілька разів проказав собі в думці слова механіка. Чому він вважав за потрібне порадувати інженера Половинчика саме цією новиною? «Близнята — значить двоє... Ого, Майє Калигір з диявольськи красивими очима!..»

Відчував внутрішню уразку з давно пережитого переляку. Він мав нагоду переконатися, що оператор експекальної стрічки Майя Калигір чесно дотримується слова, «на скандал» не пішла. Але що б же сталося з ним, Женею Половинчиком — інженером-металургом, з його реноме чесного комуніста, з його кар'єрою технолога, за якою незмінно крокує омріяне главінжівство, коли б студентка-практикантка не натрапила на «простуватого» техніка і... пішла б «на скандал»? Ваня Скоробогатов, не помисливши, тепер повірить їй у версію впливу сірчаних газів у цеху на передчасні роди... і втішиться двійнею...

З невимовним трепетом Сана очікувала суботній номер центральної газети з опублікованою таблицею тиражу виграшної позики. Нарешті почула, як поштарка засунула газету в поштову скриньку на дверях і ледве дочекалася, коли та пішла з поверху.

І ось — газета в руках! На столі дві таблиці номерів серій та облігацій; список облігацій, якими в цьому тиражі грає Сана, і тиражна таблиця на останній сторінці газети. Не тільки тремтить пучка, підкреслюючи номер облігації в списку,— тремтить душа, тремтить усе єство. Сана стримано видихає повітря з грудей і знов завмирає, дбайливо по кілька разів повторюючи вголос цифру серії з списка і шукаючи її в тиражній таблиці.

Стоп! Закалатало серце, очі зрадливо вмилися вологою. Кілька разів протерла їх, перевірила... Потім схопилася, відійшла до вікна, оглянула з нього «світ божий», як полюбляла висловлюватись, ніби жартома. І від вікна подивилась на стіл, де рідненько лежали список облігацій і тиражна таблиця. Тремтливі руки самі собою зірвалися і до очей. Навіть зайорзала ногами, як вередливе дитя, тримаючи обидві руки на очах.

Там на столі... Збігся номер серії, мигнув і дев'ятий номер облігації, який...

— Виграш п'ятдесят тисяч!.. До біса ці вагання! Не повилазило ж мені. Та й треба бути сучасною людиною, без оцих... міщанських переживань!

Рішуче повернулась до столу, звірила числа. Все точно!

— Як в аптеці, чорт забирай! А що, чи «снилося», Женику?

Тоді кинулась до шухляди, швиденько витягла теку з облігаціями...

Облігації в теці не було!

Сана незліченну кількість разів перевірила, листаючи облігації в руках. Потім виклала їх по столі, навіть послала по підлозі для зручності, щоб кожна була перед очима, лічила кількість облігацій — одна в одну. Але виграшної, номер якої власноручно записала разом з іншими, виграшної нема! Тепер-то вже не роблено, не мальовниче переживала «трагедію». Не помічала, що кудлить свій дотриманий перманент, кривить рота, здирає нігтями з щік нічні креми та рум'яна. Це ж божевілля!..

«Украдено, замінено! — вирішила нарешті.— Але хто? Домробітниця чи Женя?..»

Аж ця вирішальна думка отверезила нещасну жінку. Сана блискавично зодяглася, на бігу махнувши пуховичком з пудрою перед носом, і майже бігцем побігла до центральної ощадкаси.

«Не на таківську натрапили! — перебирала в голові.— Украсти не важко, а спробуй-но одержати виграш!.. Ах, яка ж я дура, не приховала облігацій, не перевіряла їх...»

І зробила адміністрації заяву. На доказ, що виграшна облігація справді належала їй, показала старий конверт, в якому нещодавно ощадкаса на її вимогу повернула із схоронення пачку облігацій, бо вона сама жадала стежити за тиражами. На конверті рукою бухгалтера ощадкаси було записано десятків зо два облігацій, серед яких значився і виграшний. Показала також і досить-таки замусолений список на окремому аркуші, в якому адміністратор бачив номер серії не свіжого запису. Все це свідчило, що громадянка справді мала в себе цю облігацію.

— Добре, товаришко, дамо вказівку. Виграш не видадуть з першого разу. Та і взагалі... таку справу розгля-

датиме народний суд. На боці пред'явника облігації тепер більше прав, як на вашому, але... все можливе, як суд визначить.

Просто з ощадкаси Сана примчалася на фабрику, розшукала чоловіка. Він жахнувся з першого погляду на дружину.

— Боже мій, що з тобою, Сано? — запитав, щиро вдивляючись їй у очі.

— Боже, боже!.. Соромився б. А ще й комуніст... Облігація виграла... П'ятдесят тисяч!..

«Значить, збожеволіла від радості...» — вирішив. Але в першу мить не змігся слово сказати. Те ж, що взяв колись із теки три облігації і замінив їх іншими,— з голови викинув.

— Украдена! — закінчила дружина і розридалась.

Тепер і він згадав усе. Похололо в грудях, раптово, немов прорізало щось у животі, затряслися ноги в колінах... Адже... це ж край усьому! Майя Калигір, якій він віддав ті облігації, певне, тоді ж продала їх у касу. З цього боку все — шито-крито! А чи слід йому признаватися, що для своїх потреб узяв облігації, продав, а згодом купив на ту ж суму? Почнеться допит, для яких потреб, чому не сказав...

Блідий, переляканий Женя категорично запевнив, що він облігації не брав...

Ще з більшим сумлінням і правом те ж запевнила і домробітниця. Але господиня їй не повірила і заявила в міліцію про покражу облігації та підозру на домробітницю.

А до одної з філій ощадкаси міста прийшов Іван Скоробогатов і подав у віконце виграшну облігацію. Майя на побаченні в лікарні порадила йому продати облігації і гідно підготуватися до зустрічі в домі аж двох немовлят. В щирій радості чоловіка з цього приводу вона жодних сумнівів не мала і домоглася його слова, що він поступиться їй, продасть «ті облігації».

Скоробогатов, перед тим як понести на продаж облігації, перевірив їх,— в цьому була звичайна потреба, коли на столі лежить газета з таблицею тиражу. Виграш його приємно порадував, то-то буде сюрприз Майечці!

Працівник ощадкаси, не молода вже, досвідчена жінка попервах, звичайно, поглянула крізь скляну перегородку на клієнта. Та в наступну мить немов аж смикнулася, перевіривши, що саме цю облігацію оскаржено.

Тепер поглянула іншим поглядом: у ньому були і підозра, і засудження вчинку, який і самій неясно уявлявся було в тому погляді і співчуття.

— Справді, громадянине, на цю облігацію випав великий виграш. Але... такі виграші виплачуються лише після вищої перевірки.

— Зовсім високої перевірки треба? — запитав у приємному тоні, хоч і досадував, що це зривало йому «всю музику з сюрпризом».

Височенько. Так що — аж у Москві.. — уже зовсім холодно відповіла працівниця ощадкаси

Фінальна сцена цієї цікавої події відбулася в дільниці народного суду. Справа набрала заплутаного і досить-таки підозрілого характеру. Скаржником виступала Сана Половинчик, яка при першій же зустрічі з обвинуваченим техніком аглофабрики, без будь-якої стриманості не дбаючи про те, що її чують і сторонні, сказала йому

— Мені не цікаво, в кого і за яку ціну ви ухитрилися придбати мій кровний виграш. Нікого не пощаджу, на десятилітку судом доможуся, а свого не поступлюсь! Ми — чесна, інтелігентна сім'я!

— Бажаю успіху, Оксано Оверківно, ловіть злодія, а до моїх рук облігаційка чесно потрапила,— відповів технік, ледве стримуючись, щоб не сказати брутальність цій «інтелігентці».

На суді він не зміг точно вказати, коли саме і в якій з філій ощадкаси купив облігацію. Не мав він і бодай якихось свідків, які підтвердили б, що технік з аглофабрики Іван Скоробогатов справді коли-небудь купував у ощадкасах облігації цієї позики. Будучи людиною чесною і щирою, він взяв на себе непосильне зобов'язання перед Майєю — ні в якому разі не викривати неприємної їй історії з облігацією, за якою брудно потягнеться і розголос про її життєву помилку. Скоробогатов заспокоїв дружину, витер на щоках у неї нервову сльозу і в ім'я життя сина та дочки поклявся сяк-так «вибрехатися» — все рівно обвинуватити його в крадіжці ніхто в світі не зможе

Але саме «вибрехатися» і важко було чесній людині Прокурор і суддя відчували з його слів погано приховану якусь таємницю з придбанням облігації, що натякала на злочин. Лише де саме, в чому? І старалися, наполягали. Що виграш доведеться присудити позивачу — присутнім у залі це з кожною хвилиною процесу ставало де

далі вірогіднішим. Але ж суд покликаний і покарати злочинця.

Про це і сказав суддя, переносячи продовження розгляду справи на наступний день.

Йдучи додому, Іван Скоробогатов багато думав про свою роль у цьому процесі. Але з дружиною був такий же щирий і рішучий:

— По-моєму, то нехай накладуть на мене якусь... громадську догану,— висловлював Скоробогатов свою думку дружині.— І то... я не бачу ніяких підстав для того. Яке комусь діло до Скоробогатова, де він і коли купує собі облігації. Коли вже засуджувати, то тільки ощадкасу: не купуйте в злодіїв і не перепродуйте крадених у Оксани Оверківни Половинчик її виграшних облігацій! — І вимушено всміхнувся, бо бачив, що його старання розвеселити дружину мали сумнівний успіх.— А гроші, Майєчко, нечистий з ними, чи ми їх власним потом заробляли? Чи саме на них і надіялися? Нехай вирішують...

Майя слухала всі ці побіжні міркування і відчувала, що за ними криється й звичайна людська турбота. Ніхто до цього дикого процесу не міг обвинуватити комуніста Скоробогатова в фальшуванні правди, в нечесності. А сама Майя Калигір ще знає і зворушливе благородство душі цієї людини. І ось саме в ім'я того благородства, в ім'я безмежної доброти і любові ця людина мусить на очах суспільства кривити душею, винаходити якісь засоби, щоб урятувати її честь, урятувати дітям батька!..

— Тобі, Ваню, треба свідка,— висловила якусь долю з своїх тривожних думок.

— А мені він не потрібен, правду кажу. Посуди сама, Майєчко: чоловік надумався придбати собі облігації виграшної позики. Чи він буде ходити попід хатами сповіщати комусь, дивіться, мовляв, облігації купуватиму? Дурниці то все. Не треба мені ніяких свідків, і нічого вона мені не зробить. Аби тільки сам технолог не виступив з обвинуваченнями...

— Ваню!

— А я так, Майєчко, жартома. Клянусь, дурниці плету. На що завгодно піду, але, будь певна...

І був невимовно стривожений, коли другого дня в час розгляду справи з публіки озвалася його Майя. Що вона прийшла в суд, того не знав, себе ж вилаяв, що не

додивився заздалегідь і не відіслав геть. «Навіщо їй, матері таких двох малят, тріпати нерви?!»

— Товаришу суддя,— трохи схвильовано звернулась тим часом Майя,— прошу мені дати слово для позачергового свідчення в цій справі.

Суддя спочатку розвів руками, потім порадився з засідателями і дозволив, записавши для форми основні анкетні дані громадянки.

— Я маю незаперечні докази того, що Іван Скоробогатов діяв законно. Бо я сама дала йому ці облігації. А де я їх придбала... про те проситиму суд, коли можливо, вислухати мене в закритому засіданні...

І раптово сіла, закривши обома руками очі.

Всього лише вісімнадцять хвилин радилися народні засідателі з суддею, вислухавши на закритому засіданні невигадану історію події з облігаціями, яку досить спокійно і впевнено розповіла Майя Калигір. Запрошений на це засідання інженер Половинчик і не намагався заперечувати ту розповідь.

— Так, це все дійсно сталося. Коли б я мав у ту хвилину гроші, хоч би і всі п'ятсот карбованців, я, як чесний чоловік і комуніст, віддав би товаришці Калигір гроші, а не облігації...

— Ви хіба позичали в неї ту суму, чи як? — питався суддя.

— Ні, звичайно, ні! Просто, знаєте, сталося таке, з ким цього не трапляється. Звичайні пристрасті, товаришу суддя, люблю все красиве!.. Ну, а людину теж шкода стало. І вирішив — гріх пополам, згарячу дав на лікарів Майї Калигір ті облігації аж на п'ятсот карбованців. Звичайні пристрасті!.. Але, товариші судді, даючи облігації громадянці Майї Калигір для зрозумілої, звичайно, витрати, я давав їй право лише на номінальну вартість облігації, а не на виграш! Прошу це врахувати.

І суд ухвалив: Оксані Половинчик у позові відмовити. П'ятдесят тисяч карбованців, що належать по виграшу по облігації серія така, номер такий, присудити на виховання дітей громадянки Майї Калигір. За антигромадський вчинок громадянину Євгенію Половинчику, який грішми хотів одкупитися від батьківства,— оголосити на перший раз сувору громадську догану.

Всі витрати по суду стягти з громадянки Оксани Половинчик...

Червень 1953 р.

ЗБОЙКА

Новорічна новела

Яких тільки домовлень і обіцянок не буває у десятикласників, коли вони розходяться з випускного вечора! Адже лише кілька днів тому при врученні атестата вчителі тиснули їм руки, як дорослим, уперше, як дорослим! А скільки найзичливіших щирих побажань на майбутнє!

— Успіху тобі, Олю, в особистому і в громадському! Головне, діяти треба серйозно, продумано: ти ж тепер уже не дівча...— радила вчителька математики. Вона й справді була певна, що хто-хто, а Оля зі своїми здібностями не розгубиться, тепер уже зробить собі долю!

Та й сама Оля Степаник ні на хвилину не сумнівалася в тому. Що то за «доля» — сама ще не знала. Поїде до матері в Прикарпаття, спочине трохи, навколишній світ огляне спокійними очима. І візьметься обіруч за те особисте й громадське.

— Чи в нас у Львові не вистачить мені інститутів, що буду тут никати в перевантажених нашим братом столичних,— виправдувалася перед Віктором, найближчим товаришем по навчанню і другом.

— А я... У мене ж Львова немає, тут подаю. В гірничий іду! Красота: гірничий інженер! — не стримав Віктор молодечої фантазії.— Хочеш, подавай і ти, допоможу...

Це «допоможу» вирвалося безконтрольно. Надто багато духу набралося за десять років навчання. Хотів лише висловити співчуття чи побажати успіху. А вирвалося таке. Добре, що Оля з тих же причин і не збагнула хвальковитості в тій дружній обіцянці.

— Ні, ні. Тут вистачить і ваших міських — геній ж! Виписуватись від тітки не буду. Приїду інженером на якусь столичну будову. Приймете?

— Приїзди на наше метро, Олю! — знову похопився Віктор.

Це було давно, минули не то що дні, тижні, а навіть роки. Інколи ще в перший рік одержував листи. Дівчина цікавилася, як у нього з навчанням, на якому курсі він...

І раптом оце восени зустрілися в оперному театрі. По-

солідніли обоє, реальний світ перестав їм здаватись казкою. Одне одному і не дивились просто в очі, як колись, дітьми бувши.

— Ну, як у тебе, Вітю... На якому курсі? Ти ж на гірничому-таки? — раптом запитала, ніби й не було про що більше їм говорити.

— Хто, я? — розгубився Віктор.— Звичайно ж, га! Так, так, на четвертому прогоні...— І засміялися обоє «На четвертому прогоні!» Ще рік — інженер!

Ледве не зрадила їх така «вільність» у розмові. Молодість, настрій. Звідки в неї така певність: на гірничому-таки? Ач, сама як зодягнена, певне, справді десь на четвертому курсі — «прогоні» — в інституті Львова.

Цей настрій, вкрай зіпсований, переслідував його до самого забою тунелю метро. Вся бригада чекала його вже на верхній площадці копра. Адже з сьогоднішньої зміни Віктор Довгань став у них бригадиром прохідницької бригади.

«Ти ж у гірничому?..» — згадалось таке наївне запитання дівчини. І знову відчув, як червоніє з сорому — «на четвертому».

— Тьху! Треба кінчати...— сплюнув голосно.

— Що в тебе, бригадире, пісок на зубах?

— Пісок, Васю, пісок. Значить, до збойки лишається наших сімнадцять метрів. Це, як на добрий план, то на один тиждень клопоту. Якщо наші маркшейдери не помилилися на якийсь десяток сантиметрів.

— Маркшейдери, браток, доміряються.

Віктору не важко було з одного погляду визначити стан прийнятого забою. Його вже дві третини вибрали, верхній сектор закріпили, але внизу занехаяли.

— Це ж що, на обвал залишили? — нервово запитав, як бригадир у бригадира.

— Дрейфиш? Он ми цілу західку так на півзакріплені й пройшли. Майже десять процентів виграли! Спондилова глина, чудак...— трохи зверхньо говорив йому літній бригадир, не приховуючи хизування бувалого проходчика.

— Спондилова а чи пливун, як он у сусідів, мені однаково. Технічні умови є умови! — відповів Віктор, тримаючи себе в пристойних межах, але як бригадир, що теж знає свою справу.

— Послухай, Вітю. Не перший рік бригадирствуємо й ми. Закріпи, коли боїшся.

На тому й розписалися в журналі змін. Хтось з його

бригади розмашисто взявся за молоток, немов знічев'я колупнув навислу бокову стіну. Та Віктор припинив, звелів кріпити верхній вироблений шар. Дошки були заготовлені попередниками, обидва філати стояли тут же, заважаючи відвантаженню грунту.

На їхнє щастя, встигли підперти і закріпити нижній філат. Коли підпирали й верхній, спондил дав дугасту тріщину, наліг на дошки-стояки. Та вже обидва контрафорси підтримували філата, підперли те пузо, запобігли вивалу.

Аж мокрий зробився Віктор. На першій хвилині його бригадирства ледве не стався вивал. Дріб'язковий, можливо, але ж вивал, порушення нормальних технічних умов праці.

— Запишемо їм у журнал? — запитав котрийсь у бригадира.

Він тільки глянув на всіх, ніби проголосував ледь помітною усмішкою. Обличчя одверті, запалені напруженням праці.

— Давай, хлопці, беремося...— ніби скомандував, стаючи сам на молот з найушкодженішого боку. Бригада взялася за лопати, за молоти. Вантажна стрічка конвейєра вгиналась, вагонетки одна за одною, наповнені грунтом, відходили на розвилку. Ніхто з його бригади і не помітив, що з початку праці новосформованої комсомольської бригади на верхній лаві щита мовчки сидів начальник їхньої дільниці. Назустріч цій бригаді теж іде комсомольська ударна.

Але інженер завжди сам спостерігав початок праці нової бригади, особливо молодіжної з бригадиром, який уперше призначений саме на збойку.

За ці десять днів напруженої праці жодного разу Вікторові не пощастило зустрітися з Олею на дніпрових кручах. Щоправда, прибігав на кручі як не на прогулянку, проносився по доріжках, мов на пожежі. Може, й виходила, десь сиділа Оля, чекаючи на лавочці, милувалась вечірнім Дніпром. Та він не бачив. Навіть не скаржився на свої невдачі. Не так уже й приємно було зізнаватися, що все їй брехав по молодості. Та й збойка проходила в таких напружених темпах, виварювала хлопця. Хотілося б лише признатись дівчині відверто. Нехай знає його таким, як є! Певно, вона справді вже на четвертому курсі... Та нехай знає правду.

— Скажу, що вчусь тільки на вечірньому! — голосно знаходив «перехідну формулу» зізнання і ще раз озир-

нувся, спускаючись уже на Хрещатик. Розумів, що це лише пригальмовування, на якому легше було спускати свою попередню брехню на справжній грунт. А коли зазналася «інженер-гірник», що ж, попрощаємося назавжди!..

Аж дух захопило. Як-то назавжди?! Майже в такому настрої і почав працю у цей вирішальний день. Маркшейдер запевняв, що на збойці лишилося пройти його бригаді лише сто тридцять два сантиметри, щоб привітати в забої своїх друзів — зустрічну бригаду прохідників.

— Хлопці! — звернувся до бригади в піднесеному настрої.— Чули, що сказав товариш Круглов? Сто тридцять два сантиметри! Виробляємо верхній сектор нормально на... один метр.

— Чого панькатись з сантиметрами! Давай на всі сантиметри з гаком!

— Покрівлі в машині не вистачить...

— Покрівлі? Дрібниці, я спиною підіпру, дайош!

— Дайош на всі!..

Правду кажучи, Вікторові теж хотілося б скоріше пробитись, з'єднатись. Все одно ж проб'ють якусь діру сусіди, щоб хоч потиснути руки ударникам.

Поглянув на начальника дільниці, на маркшейдера, який вимірював кожен сантиметр. І, нічого не сказавши, увімкнув свій молоток, виколупуючи перші сантиметри для запускання кріпильної дошки стелі. Сьогодні бригада працювала так, як ніколи ще жодна бригада не працювала на всьому перегоні.

Хлопці розуміли бригадира і з єдиного погляду виконували його розпорядження. Коли стальне склепіння прохідницької машини натужно просунулося на метр у глиб стику, створивши над головами надійну стелю, Віктор зітхнув.

— Га-га-а! Ей, ви там, кроти! — гукнув перед глухою стіною скам'янілого спондилу і прислухався. Земля таїла в собі вічне мовчання. Тільки глухі підземні перебори молотків внутрішнім гулом віддавалися з надр земних.

— Давай, хлопці, вибирай грунт! — скомандував, ледве не вилаявшись на адресу маркшейдерів. Запрацював молотком, запрацювали й товариші. Простінок збойки лишали, поки що не кріпивши.

— Товаришу Круглов! Дозвольте мені оці тридцять два сантиметри колупнути!

— Колупни, Вікторе. Нам і бог велів: сто шістдесят два проценти уже ведемо!

Довгань оглянув своїх товаришів, лежачи на твердому спондилі метрового забою. Не знати для чого витер рукавицею широкий лопатоподібний наконечник. Потім плюнув на нього, сміючись.

— А ти перехрести його! — гукнув хтось з бригади, яка з завмиранням чекала цієї хвилини. Адже і тридцять два сантиметри можуть дати несподіваний ефект, навіть обвал. Та чи ж тільки тридцять два?

Правду кажучи, в цю точність навіть сам маркшейдер чомусь не зовсім вірив. Міг же його сусід (про себе був певний) прорахуватись.

Пролунали різкі перебої натужно притиснутого молотка Віктор теж хвилювався, що «той» маркшейдер нахомутав якийсь метр. Тому й натискав з усієї сили на молот, ніби пробивав принаймні триметрову брилу спондилу

Від надмірної інерції аж носом дістав стіни. Молот проскочив наскрізь.

— Ура-а! — крикнули комсомольці.

— Ура-а! — відповіли їм крізь діру, звідки Віктор висмикнув лопату молота.

В азарті колупнув з одного, з другого боку. Двоє товаришів з обох боків руками вигортали важке груддя. Буквально за секунди на очах розросталася добра півметрова діра. Віктор поклав молот і пірнув у ту діру назустріч сусідам.

— Ур-ра-а! — досі лунало з обох боків...

— А що ж нам пань... катися з тим... чи що! — бурмотів Віктор, вибираючись уже в забій сусідів. Перед ним виламували кріпильні дошки, тягли у свій забій, цілували обмазане глиною спітніле лице. «Ура» і ще якісь нечленороздільні звуки радості заповнювали вщерть ті тісні простори незакінчених виробок. В діру пролазили забойщики, перегукувались маркшейдери, поспішаючи домірятись рівня та осі.

— Збойка 34 сантиметри!

— Неправда. Від нас тільки 31! — заперечував маркшейдер Вікторової сторони.

Хтось оббирав глину з Віктора, обнімали, плескали один одного по чому попало.

— Ой, Віктор! — раптом пролунав чи то переляканий, чи зраділий дівочий голос.

— Олечко-о!..— оторопів і Віктор.— Я тут... ось на

збойці бригадиром! Олюшко, пробач, брехав тобі з розгону, все брехав! Три роки працюю на тунелі метро, бригадиром став.

— Чудак, ти, Вітечко... Я теж, ось електровоза нарешті опанувала! Але... Буду, хочу в вечірній...

— Все ясно, Олечко! Сьогодні ж у твоєї тітки Новий рік відсвяткуємо і всі проблеми вирішимо. Наша, Олю, збойка нарешті сталася!

31 грудня 1958 р.

СИПАЙЧІ

Новела

Сирдар'ю по праву вважають вередливою рікою. Не знаєш, коли вона спокійна, коли бунтує. Її води завжди каламутні, хвилі чимсь незадоволені. От-от розправить ріка свої кільця страхітливих вирів і, не виміряючи сили, прорветься через найкрутіші береги лесових грунтів. І понесе манівцями Середньої Азії пінисті хвилі, шукаючи нових напрямків, більш сталих берегів.

Узбеки добре знають свою ріку і, може, саме за ту бурхливу несталість, за каламуть і силу люблять її. Ніколи не почуєш від узбека бодай якогось нарікання на несподівані примхи Сирдар'ї.

— Сирдар'я! — в захопленні скаже узбек навіть на скаргу про руїнницькі вигравання ріки.

Умар Алієв за віком міг працювати хоча б і в колгоспі. Не такий уже той вік має, щоб не працювати. Але колгосп обходився і без Умара, який позбувся руки, ставлячи сипайну[1] шпору на примхливій Сирдар'ї. В лікарні йому врятували життя, руки колгоспний сипайчі позбувся назавжди. Власне — рука лишилася, але без пальців. Та для літнього сипайчі це майже цілковита втрата працездатності.

— Якось обійдемося й без вас, Умар-ата. Переводимо вас на колгоспну пенсію. Маєте човна, кохайтесь у рибальстві, відпочивайте. Бригаду рибалок вам підберемо...— казав голова колгоспу Умарові.

Не щодня, але досить регулярно літній Умар ходив з вудками до Сирдар'ї, виводив з лозових кущів свого човна.

---

[1] Сипай — триніг з шестиметрових валь; сипайчі — майстер їх ставити в річці, щоб перегородити річку сипайною греблею.

Десь примостившись у найбільш спокійній течії Дар'ї, закидав у воду своє нехитре рибальське начиння. Бувало, що за день йому щастило вловити й кілька рибин — головатих сомків чи якусь плотву. А більше — подрімавши в човні, змотував снасть і йшов до кишлаку, висиджував решту вільного часу в колгоспній чайхані. На річку ходив, як на щасливе побачення. Скільки раз гнуздив її, цю примхливу Дар'ю, сипайними дамбами, скільки раз спиняв її руїнницьку стихію на лесових берегах...

Повз Умара берегом Дар'ї часом проходили й інші рибалки. Багатьох з них він знав не лише в лице, а і на ім'я. Знали майже всі вони і сипайчі Умара.

Недалеко від кишлаку ось уже третій рік працювала якась дослідна експедиція. Ставили високі металеві й дерев'яні вишки, щодня щось робили. Старому сипайчі те все хоч і не байдуже було, та йти когось розпитувати, дошукуватись не мав звички.

Саме серед тих дослідників часом виявлялися й рибалки. Особливо у вихідні дні: приходили, галасливо вишукували рибні місця, метко закидали спінінги ледве не на середину ріки і здебільшого йшли далі, ніколи не зважаючи інваліду-сипайчі в його спокійному вудкарстві. Часом хтось попросить у старого дозволу проїхатись човном. Умар охоче дозволяв, виходив з човна і сідав на зручному березі біля своїх вудок.

Та серед цих, здебільшого випадкових, вудкарів і спінінгістів був один інженер, Петром Геннадійовичем звався. Він частіше за інших приходив на берег зі своїм спінінгом, як завжди — в супроводі золотавого молодого бульдога.

Високий на ногах, з обрізаними вухами й хвостом, пес уже не ганяв, як цуценя, безтурботно шукаючи якоїсь забави. Спущений з ремінця, він серйозно походжав навколо господаря, уважно стежив за пересуванням по річці спінінга, і, коли інженер накручував його, виводячи здаля, бульдог сідав і зосереджено стежив за лескою, чекав улову.

Умар часом і за поплавці своїх закинутих вудок забував, милуючись псом-рибалкою. Бульдог так втішно повертав коротковуху голову, що Умар мимоволі сміявся, як дитина, стежачи за кирпомордим золотавим створінням. Але пес завжди грізно гарчав на Умара при найменшій спробі підійти ближче, погладити ту лискучу червоняву шкуру...

Одного дня інженер, закинувши раз-удруге свій спінінг біля Умара, відійшов геть далі. Там річка закрутила свою пінисту карусель, підмиваючи крутий лесовий берег.

Умар не бачив, скільки разів інженер закинув свою снасть на тому місці. В самого Умара сьогодні напрочуд добре брала риба. Він уже витяг два добрих сомки і одного вередливого сазана. На великій вудці знову затремтів поплавець, обіцяючи й другого сазана.

Саме в цей момент і почув бувалий сипайчі якийсь невиразний, але тривожний вигук десь за поворотом Дар'ї. В ту ж мить недоступно злий бульдог заметався на березі, скочив у воду і знову видерся на кручу. Умар ледве збагнув нещастя — інженер обвалився з лесовою кручею просто в коловорот Дар'ї...

Коли старий зводився на ноги, кинувши пильнувати вудки, той злий пес уже несамовито нісся до нього, наганяючи жах своїм жалісливим виттям. Добігши до сипайчі, бульдог не ощирив свої ікла, а зіщулився, грайливо присідав, стрибав, стаючи гопки, і озирався назад, жалібно скиглячи.

Інженер потрапив у обвал, а розумна тварина прибігла просити старого на порятунок! І, ніби на лихе йшлося, Умар не притяг сьогодні свого човна з того дальшого чагарника, хоч для певності не лишив при ньому весла, приніс з собою.

Вмить згадав, що десь тут поруч лежать деревинякиєваї, заготовлені на сипаї, якими малося закріплювати підмитий берег, відводити течію. Не роздумуючи, старий сипайчі скочив до сипаїв, і, ледве осилюючи, скинув товсту сваю з берега в Дар'ю.

Але відразу ж і збагнув, що деревина нічого не допоможе потопаючому. Вмить скинув з себе все зайве і, як завжди бувало, коли гнуздав бурхливу ріку, плигнув з веслом у воду. Верхи осідлав сипаїну, пробігся одною рукою. Інженер то поринав у коловорот, то борсався в пінистому колі, але вже не кричав.

Хвиля вхопила і сипайну палю, осідлану інвалідом-сипайчі, кинула її по колу. В якійсь дикій грі паля неслася, майже не слухаючись весла. Та все ж навертала то одним, то другим краєм до пінистого центра кола. А на березі несамовито ганяв бульдог, скавучав, ніби просив — рятуйте, рятуйте! Розумний пес не спускав очей з рятівника, навертав голову, щоб почути бодай би який звук з місця жаху.

Умар відчайдушніше тримав своє рятівне «судно» надсильно бовтаючись веслом. Сипайна деревина весь час виверталась між ногами, неначе злостилась на сипайчі намагаючись скинути його в ту жахно пінисту пучину Та деревину осідлав сипайчі, якому доводилося загнуздувати не одну повідь розбурханої ріки.

Коли в наступну мить інженерова рука, а за нею й голова випорснули на поверхню, Умар перехилився, обнімаючи ногами палю, і міцно вхопив інженера за одяг ззаду З усієї сили смикнув нещасного до себе А вага напівуто пленика, та і вага свого перехнябленого тіла неминуче мусили б переважити на деревині. Тоді про врятування інженера годі було б і думать, якщо б і втримався Умар сплетеними ногами на деревині.

Як акробат тримався сипайчі рівноваги І сам не зро зумів у мить, коли хапав утопленика, з якого боку вхо пити,— а вхопив як слід, аби тільки б не вклякнули ноги.

Вир з силою поніс колом деревину з перехиленим ко лишнім сипайчі та з утопленником у його єдиній руці Ач, рука! Одна вона тільки й здатна, мов залізними об ценьками, затиснути одяг інженера, щоб тримати утопаю чого над водою В критичний момент Умар ткнув з неї весло під пахву скаліченої руки Тепер з неймовірними зусиллями вирівнювався сам на сипаїні, тримаючи над водою голову інженера. Вирівнюватися йому треба було дуже обережно, щоб не перекинуло його в середину кола. Бо тоді .. загибель обом

Нарешті вирівнявся остільки, що міг надійніше трима тись у рівновазі на деревині. Про чиюсь допомогу в своєму скрутному становищі не думав. Немов крізь сон почув якесь відчайдушно радісне а чи тривожне завивання бульдога на березі. Та то було, як марення, як мить у кошмарнім сні..

Весло трималося під пахвою скаліченої руки, а сипа їна між ногами неслась по колу, загрожуючи віддати свого верхівця смертоносному центрові коловороту. Ані руками ні ногами Умар не мав змоги хоч трішечки спрямувати деревину на окрайки страшного виру, щоб вирватись на бурхливу течію Дар'ї.

Взяти комір утопленика в зуби... Катастрофічно ж зміняться умови рівноваги, з такими нелюдськими зусиллями здобутої в цій борні з силами водовороту. Та і як піднести вгору тяжке, знепритомніле тіло інженера, щоб узяти в

зуби той комір? Жахливий рух тіла в інший бік. Тепер уже інженер, вдарившись об сипаїну, втримав і Умара, не дав йому перехилитись.

Виразно почув і зрозумів виття пса на березі. То було виття радості та... подяки! Рятівникові це неначе нових сил додало. Надлюдськими зусиллями перехилившись і підвів голову інженера під пахву скаліченої руки. Ледве не вирвалося весло з-під неї, хитнувсь і непритомний, обважнілий інженер...

А сипаїна неслася в пінистих хвилях по колу, поки що — в «золотій середині». Доцентрова сила мчала її по схилу до страшного центра внизу, а довжина палі гальмувала в хвилях і силою гальма клала її в смертельний дрейф десь майже на середині коловороту. Умар лише на блискавичну мить скинув поглядом на ту обставину і майже радісно зітхнув. Адже так, тримаючись на цій смертоносній каруселі, можна діждатися надійного порятунку.

Та під пахвою в нього голова інженера, якого тільки тяжка непритомність рятувала зараз, може, і від божевілля в полоні жахливої стихії.

Витягти б лише весло з-під руки, де затиснута і голова знепритомнілого інженера. Секунди проносяться в безвість. Скільки їх? Чи вистачить йому бодай би на останніх з них взяти весло дужою рукою!..

Часом і в самого паморочилося в голові. Тоді переставав чути підбадьорююче виття бульдога.

Весло спорснуло з-під руки...

Та ні! Воно лише сковзнуло по тяжкому тілу інженера і, притиснуте тіло ж скаженою стихією коловороту, далося вхопити лівою здоровою рукою!

— Фу-у! — вирвалося зітхання. Весло в дужій руці дало змогу озирнутись навколо, збагнути становище. З уст зірвався дикий вигук перемоги:

— Га-га-га-а-а!..— розіллялося наперекір гомону Дар'ї.

І дивовижно: бульдог на березі зрозумів той вигук. Його скавучання обернулося на радісне гавкання. Дурним щеням заскавучав пес на березі, закрутився дзигою, стрибав угору, щоб бачив Умар його радісну подяку...

На березі з'явилися люди, човен. Коли і як виволокли на колоді з коловороту, Умар уже не відчував, не знав. Коли опритомнів, на березі вже з'явилося авто, з'явилися люди, проносячи інженера в те авто. Відразу ж прибігли,

бідкаючись, і до Умара. А біля нього сидів бульдог, поклавши вдячну морду на мокрі груди сипайчі, зігріваючи своїм диханням йому шию...

* * *

Надійшла пора, коли інженер звівся на ноги в лікарні. Того ж дня він зажадав відвідати свого рятівника, інваліда-сипайчі. Знав, що його пес щодня відвідує інваліда, часом супроводить його на берег Сирдар'ї. І тепер пес, зрозумівши, куди й для чого збирається інженер, вскочив у авто.

Умара застали вдома, збирався йти на берег ріки. Посміхнувся, вітаючись, як посміхаються при зустрічі з добрим знайомим, давно розлучившись з ним.

— Умар-ата! Дорогий, рідний... Чим віддячу за дарування мені другого життя? — обнімав інженер цупке тіло сипайчі.

Умар дружньо ляскав по плечах схвильовану зустріччю людину, заспокоював, як міг:

— Ваше життя, хороший настрій і праця отам... Оце і є мені найбільша дяка. Заспокойтеся, Петре Геннадійовичу. Будемо друзями...

— Друзями? Що, друзями... Ах, простіть мені. Інколи ми забуваємо побачити друга в буденних тривогах життя... Приходьте до нас на працю до бурових...— інженер перейшов на зовсім приятельський тон.— Разом будемо жити...

Умар Алієв розумів схвильованого благородними почуттями вдячності інженера. В ньому говорила людська щирість. Заспокоював його, як міг, запросив до столу. А вже, коли вставали з-за дружнього столу, інженер значно спокійніше мовив, тримаючи руку Умара на прощання:

— Усе поговорили, добре наговорилися. Якщо не в подяку, то на знак нашої майбутньої дружби і співпраці прошу, дорогий Умар, візьміть собі від мене...

— Бульдога?! — зірвалося радісне з уст сипайчі.

— Так! Нехай це буде символ щирості нашого вірного товаришування, дружби! До того ж пес уже твій аж з того дня. Він щоразу поривається до тебе. Візьми!..

З того дня і залишився золотавий бульдог у інваліда-сипайчі.

Ташкент, жовтень 1958 р.

ЗРІЛІСТЬ

Новела

В родині професора Недількн дорослість Ніночки розуміли по-різному. Бо і справді: як це визначити матері, яка, з пелюшок назвавши дочку дитиною, так і не спромоглася побачити її дорослою навіть і в день закінчення Ніночкою десятирічки.

Дівчина хвалилася атестатом, видивлялася на себе в дзеркалі. Доросла!..

— Дитині б і допомогти не гріх. Батько ж ти...— майже з докором мовила Докія Григорівна чоловікові за сніданком.

— Дитині, дитині! Коли вже ти, Доко, виймеш дівчину з пелюшок? Яка вона «дитина», з атестатом зрілості все ж таки?..

«Все ж таки» професор мовив, недвозначно натякаючи на четвірочний той атестат. Ніночка вчилася і закінчила середню школу, тільки зрідка радувавши батьків заповітною п'ятіркою. І то лише з математики та ще інколи — з фізики. Дисципліни ж, так звані гуманітарні, їй не давалися. Для дочки професора історії це був «скандал», яким часто навіть мати докоряла Ніну.

Щоправда, матір не так-то вже захоплювали і математичні п'ятірки. Все рівно Докія Григорівна поставить на своє: змусить дочку піти доучуватися, коли не в консерваторію, то принаймні до театрального інституту! Аякже: не покладала рук, щоб поставити «дитину» на ноги. Шість років тримала біля неї піаністку! Вірила, що в дитини талант актриси, співачки, як запевняла вчителька музики при одержанні плати за музичні уроки.

Та що поробиш з таким батьком. Сам робітфак закінчував. Дивовижно: як людина в історики вибилася... Докія Григорівна не дорікає йому, щоправда, але про себе глибоко певна, що і професорства добувся не без допомоги її друзів. Господь там з ним! Чи їй рахуватися з чоловіком... Але ж дитині він потурав. Його цілком влаштовували п'ятірки з математики, а про те, що «дитина» під його впливом зрештою кинула музику, за інструмент сідає тільки в свята і то — поступаючись материній настирливості,— це він за анекдот друзям розповідає.

— Чи тобі важко те слово замовити в консерваторії? Борис Дмитрович для нас усе зробить.

— Та не хочу я принижуватися. Зрозумій, Доко, що

це все ж таки протекція,— переконував професор.— До того ж і сама Ніна не так-то вже гаряче поривається в ті співачки. Звідки в тебе така дивовижна певність, що в Ніни голос, музичні дані?

— А якої ж ти думки? — з жахом допитувалася Докія Григорівна.— Ну й родитель, прости господи!.

Професор стенув плечима, на двері озирнувся, куди вийшла від вечері дочка.

— До політехнічного ж ніби документи подала Хвалилася... Правда, просила «не огорчати» маму

Докія Григорівна з відчаєм зчепила руки. На чоловіка глянула великими, досі ще красивими очима, наллятими сльозою:

— Довели дитину, виховали! — трагічно констатувала.

Але справжнього удару батьки зазнали в останній день приймальних іспитів Ніночки. Конкурс до політехнічного інституту був великий. Хоч математичні дисципліни Ніночка і склала пересічно на четвірку, та з інших дисциплін не змогла перекрити нестачу балів. До інституту її не прийняли

— Що ж тепер робити?! — вже трагічно запитувала мати, навідавшись перед тим до приймальної комісії консерваторії.

— А я знаю? — розводив руками професор.— До університету мені й зовсім незручно вдаватись, сам же там кафедрою керую...

Найстрашніше було те, що «дитина» не кидалася з плачем їй на груди, не благала захистити від страшної навали невдач. Взяла собі в голову:

— Доросла ж я чи досі ще ні? «Дитина...» — зовсім образливо перекривляла матір.

— Та й що ж ти тепер?

— Не турбуйся, мамо. Знайду якось своє місце на землі. Адже батько з криворізького робітника професором став! Батьки не водили за ручку... Облиште мене, дайте самій оговтатися. Десять років училася, атестат маю. Облиште...

«Ось де він, гіркий приклад батька! Жах...» страждала Докія Григорівна.

Так і осінь надійшла. Понад два літніх місяці Ніночка щодня зникала з дому. Часом спізнювалася і на обід, хоч він у них і так раніш п'яти ніколи не починався. Якийсь хлопець ув'язався... Мати з острахом дивилася на те все. Розуміла — дитина в розпачі!

Однолітки Ніни розбредатися почали. Не одиначка вона і серед невдах. Тільки дві з подруг вступили до вищих шкіл у місті та одна в Ленінграді. А найдовіреніша подруга, з якою цілих шість років на одній парті висиділи, раптом... Навіть не попередивши, не порадившись з подругами — одружилася! Немов з мосту та в воду...

Це була несподіванка. І коли Ніна розповіла про це батькам, як про незвичайну подію, Докія Григорівна сприйняла розповідь як натяк. Чого доброго, раптом повернеться ввечері додому і скаже: виходжу заміж!.. Тепер такі діти пішли!

А все батько: доросла, доросла, атестат зрілості, будь він проклятий!

І Докія Григорівна, що називається, «обернулася». А в домі все частіше почав з'являтися молодий інженер-теплотехнік Андрюша Горелик, син давніх знайомих Докії Григорівни. Цієї весни дістав диплом інженера-теплотехніка, мав призначення десь аж на краматорський завод. Але... знайомий матері, директор якогось авторитетного в місті торгу, забирав Андрюшу на посаду товарознавця. Хлопець непогано грав на роялі, чудово розумівся на новітній літературі....

Звичайно ж — у домі й без свят стало вдосталь ікри, на матері й на дочці — болгарські вишиті блузи, за якими в крамницях билися жінки в чергах. Та професор не міг щось погане сказати про хлопця саме в цьому зв'язку. Тому, коли одного разу Докія Григорівна, вирядивши дітей до опери, сказала:

— Мені здається, що дитині кращого й не треба. Хлопець розумний, один у батьків. Чудові, чуйні люди, нічого, що торгують. А як грає! Майбутнє Ніночки забезпечене!.. Он я теж у дев'ятнадцять літ обкрутилася,— хвилюючись, чекала відповіді чоловіка.

— Не хочу я втручатися в долю дорослої дівчини. Нехай сама обирає собі путь.

— Сама? Як-то сама, а ми ж батьки, чи... пасажири в тому ж купе? Краще хоч мені не заважай. Андрюша сказав, що сьогодні ж після опери...

— Заміж? — перебив професор.

— А як же ти думав? Мати я чи мачуха своїй дитині?!

* * *

Часом людина й сама повірить у власну фантазію, як у щось реальне. Андрюша Горелик справді захопився Ніночкою Недількн, упадав біля неї і, навіть матері її на прощання, коли йшли до опери, між іншим натякнув, що він «настоює-таки...» зайти з Ніночкою після опери, має про щось з батьками її поговорити. Про що саме — не встиг сказати, поспішала Ніночка.

Та матері Ніни хіба треба розжовувати все? І так зрозуміло. Гарячково готувала вечерю, професора ледве дочекалася з якогось засідання.

— Що не кажи, Андрюша на власних ногах уже стоїть! Не всім і консерваторії кінчати. За розумним чоловіком можна чудово жити й при атестаті зрілості.

— Хизуватися, щоправда, нічим,— зауважив професор.

— Чи не я і в твоєму професорстві скільки нервів зіпсувала! Обдертий би досі ходив, робітфаківець. Свою освіту занедбала, поступившись твоїй настирливості.

Такий поворот у розмові ніколи не подобався професорові. Намагався його уникати. Допомагав дружині накривати стіл. Фотографії Ніночки перевісили на вигідніші місця, переставляли стільці. А десь біля одинадцятої Докія Григорівна таки переконала мужа подзвонити і запросити батьків Андрюші на цю товариську вечірку. Адже ж діти повернуться з опери...

* * *

Десь о першій ночі занепокоївся батько Андрюші.

— По-моєму, батькам уже час би і зацікавитись, де їхні діти,— проказав, ледве приховуючи не лише здивування, але й занепокоєння.

— Ну, що ви, Якове Володимировичу. Певне, опера трохи затяглася. Кажуть же, новий склад виконавців, незавчені партитури. До того ж композитор дописував і нові арії... Повернуться наші діти. Пройшлися... Останні, можна сказати, години юності на самоті!..

І сама Докія Григорівна при цих словах почервоніла, ніяковіючи за дочку.

Так посиділи й ще годину. Гореликові не терпілося, таки підійшов і набрав номер свого квартирного телефону.

— Ну, як там? Аж... спите? Це добре, а ми... Андрюші досі ще нема?.. Га? Як-то поїхав, куди?.. Чемода-ан?

Різко поклав трубку, на дружину втупився очима. Потім посміхнувся. Хоч дружина героїчно витримала той

допитливий погляд, Яків Володимирович, звертаючись до «свахи», запитав, як на... похороні:

— Ваша не бере з собою чемодана, до опери йдучи? Андрюша... при повній бойовій! Ну, мамочко, поздоровляю: поставила-таки на своєму. З яким скрипом «влаштовував» теплотехніка в торзі! А вона мовчить.

— Лаятись з тобою, чи як! П'ять років хлопець бився на того теплотехніка, а він його... «Крамознавець!».

І засміялися обоє, якось аж тепер пробачивши одне одному всі недоречності на тому «тернистому» шляху турбот за єдиного сина.

— Куди ж вони?..— над силу стримуючись, спромоглася запитати Докія Григорівна.

Та не стрималася, заплакала і залишила гостей, пішла до спальні. Нарешті, знов вийшла, на чоловіка благально вже подивилася. Мовчазний до того професор заговорив, не впадаючи, як інші, в паніку:

— По-моєму, діти порядком експерименту стають на власні ноги. Я таки подзвоню до вечірньої залізничної каси.

Підійшов до телефону й, довго помарудившись по записничках, подзвонив:

— Доброї ночі, Софіє Петрівно! Так, так, професор Неділька... Ага. Оце ж і подзвонив, пробачте за пізній... Дякую! Спасибі, спасибі, Софіє Петрівно. Значить, м'яким до Краматорської? З броні? Як-то з броні, чому? Там же у мене... Ага, спасибі!

Поклав трубку, розвів руками.

— Отож... По-моєму, так діти дітьми, а ми спокійнісінько можемо розпочинати нашу родинну вечерю. Інженер-теплотехнік, викликаний заводом, мусив їхати на свою першу виробничу посаду.

— А дитину ж для чого підбив? — захлинаючись, допитувалася мати.

— Дитину? Хіба тепер добереш, хто кого з них підбивав? Ми з Ніночкою й самі дійшли до тої думки, Андрюша, спасибі, не перечив.

Професор посміхнувся в густі стрижені вуса і налив дві чарки коньяку. Спочатку навіть узявся за одну з них, але в ту ж мить і поставив. Спокійно зі смаком і знанням справи налив вина жінкам.

— Будьмо, дорогі свати! За щастя і за майбутнє наших дітей!

Професор хитнув головою, потім показав очима і на дру-

жину Горелика. З добродушною посмішкою приклався і випив свою чарку. Аж після другої чарки таки розговорився:

— Крановщицею прийняли Ніночку на Краматорці. Там, дивись, і сама прийме якийсь портальний кранище цеху! З Андрюшею, мабуть-таки, запишуться згодом... Так би й мені цього хотілося, хороший хлопець. Радив тільки не поспішати, роздивитись і звикнути одне до одного... Два літніх місяці перед цим Ніночку героїчно тренували, привчали до кранів її товариші тут на одному заводі. Стогнала, а не кинула! Кран, батечку мій, це тобі не фу-уги чи скерцо... Будуть людьми. За їхнє здоров'я!

Конча-Заспа,
Лютий 1958 р.

ЗАБУТИЙ ГЕЗЕНК

Я вам так скажу: в старіших рудокопів часом нема вже того запалу, їм добре робити, де поставлять. Але ж натура людська — рватися вглиб, на нові горизонти. Неначе саме там найближче тобі до тої мрії, про яку так палко навіть у забутті бурмотів наш комсомолець Панько...

Десь там на другому поверсі шахтоуправління сидять люди, креслять, планують. Пам'ятаю, як рік назад розпочали розробку пласта руди, так зване південно-східне крило. І руда високоякісна, і пласт, як то мовиться, дай господи... двадцять один метр на круг. Трохи далеченько ганять до центральної, довелося прибавити цілий ешелон вагонеток. Здавалося, всі проблеми вирішено, розробка йшла повним і ефективним ходом.

Аж то, може, чули й ви, аварія сталася, центральна скіпова вийшла з ладу. Тоді ці розробки й припинили зовсім. Власне, відклали, доки закінчать отой новий глибинний ствол на вісім спарованих скіпів...

А цей випадок трапився на сусідніх розробках майже через рік після того, як облишили те південно-східне крило. Давно полагодили скіп, та східні розробки за новим методом забійника Доброхатька так щасливо і продуктивно пішли, що до тих південно-східних розробок поки що не поверталися.

Все це я і розповів лише для того, щоб яснішою була оця страхітлива ситуація, в якій ледве не «погорів», можна сказати, наш молодий скреперист. В той ранок усе було б гаразд, коли б не ота гарячка зі стадіоном. На летуч-

ках у нарядних раптом вирішено з пропозиції активістів, щоб виділити сто чоловік на обладнання стадіону. Готувалися в першотравневі дні приймати в нас якусь футбольну команду...

Порядком добровільних зобов'язань і наш Панько, цей самий скреперист, взявся замінити одного робочого біля гезенку. А сам — молодий, цими днями лише оволодів скреперуванням!

І скажи ж ти, саме в цю зміну обвал. Та який обвал! Бурильники оббурили вже за новим методом Доброхатька майже всю стелю в розробках. Стеля хоч і підозріливо бухкотіла під молотом, але обходилося без ніяких, як то мовиться, жартів. Сам Доброхатько вирішив ще вдосконалити свій же метод оббурювання та обрушення руди, хоч і скоса-таки позирали всі бурильники на те бухкотіння стелі.

Раптом... Тривога на шахті. На розробках Доброхатька катастрофічно сіла руда. Ніякого вибуху, навіть якихось підозрілих бокових зрушень за весь час буріння. Просто сіла, щільно закривши всі підходи до чотирьох бурильників з Доброхатьком разом, яких обвал відірвав од живого світу. Обвал не дріб'язковий. По всій шахті на горизонті потухла електрика, десь аварійно зашипіли труби, по шахті відразу ж перестали тягти звиклі протяги свіжого повітря.

Певне ж, знаєте, що означає тривога на руднику. Всі шахтарі, техніки, інженери, де б хто не був, негайно ж вмикаються в загальну систему рятівних аварійних робіт, це ви знаєте, справа ясна. Але ж про сигнали тривоги на шахті блискавично дізнаються і в кварталах шахтарського селища. До шахтного двору збирається натовп жінок, дітей...

Це, я вам скажу, далеко не захоплива картина з нашого шахтарського життя. Загрози, риск... Збирається народ, пенсіонери-шахтарі рвуться до ствола, спускай їх у шахту — вимагають!

— Допрацювалися, винахідники...— докоряли тим, які в цей час шукали виходу, захлинаючись, видиралися... А зовні все на нервах працювало, щоб урятувати а чи хоч довідатися, що живі ті в обвалі, витримають до прибуття порятунку.

Негайно ж спробували просунути крізь товщу обвалу трубу, щоб подати повітря, коли там хтось живий лишився. Дослухалися, чи не стукають десь, чи не сигналять. Та

обвал стався настільки великий, руда сіла такою незрушною брилою-монолітом, що жодна зі спроб просунути трубу в завал поки що не вдавалася.

Молодому скреперисту Панькові, природно, також зажадалось побувати десь-то там, у центрі, де метушаться в тісноті шахтарі, інженери, «спасателі». Та чи ж протовпишся туди, недосвідчений ще. А голова в комсомольця була, скажемо вголос, на своєму місці вчеплена, працювала незгірше, аніж у тих інженерів-рятівників.

Раптом Панько якось озирнувся навколо, зіскочив із свого робочого місця і щодуху кинувся по шахті, завернув туди, на південно-східне крило, де його на залишених виробітках, у гезенках, цими днями навчали праці скреперист а. Коли вскочив у темні склепіння проходок, то ввімкнув аварійну акумуляторку на поясі. Не лічив секунд, коли мчався туди, спускався гезенком на бетоновану магістраль. Тільки б не збитися, натрапити!

Невеличкі залишки руди, недобрані ще в ті часи робіт на цьому напрямку, спинили юнака. Розгарячілий, він аж тремтів, руки ледве спромоглися спрямувати світло з ліхтаря вгору, в залишений гезенк. Чорна, не просвічувана слабим променем діра була страшна. З першої ж миті на Панька поглянула якась уперта невмолимість цієї мовчазної чорної пащі.

А комсомолець не захитався, не озирнувся в безпорадності, мовляв, якби допомога. Він був тут сам.

«Невже не бачили і не догадалися, куди я побіг?..» — лиш блискавично промигнуло запитання, як докір тим, що товпляться там і безладно алярмують, заважаючи рятівникам робити свою справу.

Розпираючись ногами, руками й спиною, Панько подерся досить широким дуплом гезенку вгору. Скільки тут метрів дертися — п'ятнадцять а чи тридцять — він не пам'ятає. Під час навчання віддаль між розробкою та штреком по гезенку вимірялася лише бажанням якомога хутчій подолати її, непривітну, «сучкувату» віддаль. Гострі виступи породи часом болюче в'їдалися в стегно, а то і в ребро. Спритність, м'язи рук та ніг, міцний розпір спини — все це було мобілізоване тоді на той навчальний «аварійний спуск» по гезенку.

Дертися ж тепер доводиться вгору, дертися поспішаючи. Адже там гинуть люди!..

Скільки метрів уже здерся — не мав найменшої уяви. Початок цієї похапливо-тривожної напруги пірнув у не-

буття, витиснутий гарячковістю якомога швидше продертися облишеним гезенком у ті розробки. Від гезенка він уже знайде якісь-то «проходи», котрими інструктор утруднював їм, курсантам, умови підземної праці.

Над головою... скінчився цей рятівний гезенк! Так-таки й скінчився. Невже не той? — мигнуло лячне запитання. То де ж він є і що це за недороблений гезенк?

Зусиллям волі Панько зручніше розперся в стінках і присвітив над головою.

— Облишений, чорт! — голосно, щоб перебороти страх, вилаявся. Кілька великих шматків руди зіткнулися, зіпершись на виступи породи в гезенку, створили пробку, гезенк закупорено нею десь, може, і на його середині. Присвітивши, озирнувся вниз: краю теж не видно.

«Чи довго ще будуть оці аварії, пробки?» — марудилася думка, шукаючи розради. Адже цим гезенком мусив юнак вибратись на той же горизонт, де трапилась аварія, і зовсім з іншого боку подати нещасним руку порятунку.

З пробки зірвався шмат руди, стукнув об шолом. По тілу комсомольця пройшов нервовий дрож. Адже може зірватись і вся «пробка»...

Кинув поглядом навколо. Під брилою породи, яка спричинила клинцювання і «пробку», було щось подібне до ніші. Очевидно, прохідник цього гезенку спеціально заглиблювався в стінку для зручності роботи в себе над головою. З неймовірними труднощами і обережністю молодий скрепери ст якось-то влаштувався в тій, умовно кажучи, ніші.

Врятує чи ні?.. У завалі четверо бурильників! Яких бурильників! Портрети всіх чотирьох виставлені на центральнім проході в парку шахти. Восьмикласниця Люда, дочка одного з них, не раз приходила, щоб допоміг з математики... Мама її просила про це Панька, познайомившись на курсах скреперистів, де вона викладала «правила першої допомоги пораненим» (як сестра шахтного медпункту).

Простяг руку, намацав камінь, знайшов місце зручніше взятись за нього. Не розмірковуючи, не набираючи в груди духу, смикнув...

Пішло все обертом, заповнилося скреготом і шумом. Лише через мить защеміло праве коліно, лікоть руки і... жах — запалала права щока, зник з відчуттів ніс...

Що саме врятувало Панька в тій же ніші, важко сказати. Від раптової нестачі повітря хлопець утратив свідо-

мість. Що це було так, зрозумів, очумавшись, коли раптовий потік повітря, хоч і з рудним порохом, шугнув знизу вгору, в звільнений від «пробки» гезенк. Молодий скреперист не впав, інстинктивно вхопившись обома... таки ж обома руками, хоч лікоть правої неймовірно пекло. За комір потекла кров з обличчя. Що на нім лишилося і що пішло з рудним потоком униз, він тепер не знав.

Надлюдським зусиллям і напруженням волі подерся вгору, виступивши з рятівної ніші. Розумів, що вгорі вже вільний прохід, бо туди стрімко тягнуть протяги знизу Інколи ще вдарявся об каску запізнілий камінець, сипалися крихти з-під рук і ніг в розпорі їх на стінках...

«Комунізм виборюється й ціною життя!» — твердив самими устами. Коли ж ліва, здорова, рука вже сперлася над дучкою вгорі, ледь знов не зомлів од хвилювання

Якусь мить лежав на ворухких укосах з руди. Та думка напружено діяла. Треба йти шукати той допоміжний прохід, яким пролазили вони з інструктором під час навчання.

За щоку, за те місце, «де був ніс», не відважувався лапнутись. Горіло все, дихав ротом. Згадав нарешті про лампу, як дитя, зрадів: лампа світила!

Лізти в допоміжному проході було надто важко. Можна лише боком, бо мусив стерегти коліно правої ноги, лікоть руки і розбите лице.

Було надто душно і сиро. Лише з десяток метрів лишалося вже до розпочатої нової розробки, де стався обвал

Марудно продершись плазом кілька метрів, Панько натрапив на свіжу руду. Аж ось воно!

— Аго-о-ов! Я тут. Чуєте мене? Аго-ов!..

Заволав що було сили. А воно, мов подих, пролунало в цій підземній тиші...

Але ні! Щось ніби озвалося, зашаруділо! Панько навіть і пораненою рукою розгрібав шматки руди, вибирав бодай би якусь нірку туди, вперед, щільно обмощуючи, замуровуючи себе тими шматками. Кілька разів його діра обвалювалася, доводилось розпочинати знов. Відчував, як важко йому стає самому зворухнутися.

— Аго-о-ов! — гукнув майже з останніх сил.

— ...о-ов! — відгукнулося не знати й звідки: з надр бездонних, а чи тільки рештки луни аж тепер виборсалися з завалу.

— Ми тут... Врятовані! Ура-а! Агов! — почув глухе в кілька голосів радісне відгукування.

І завмер, навіть голова поклалася на простягнені й обсипані рудою руки в дучці. Поклалася й воля, якось ніби випрснувши з надлюдського напруження.

На ті руки й наскочили знесилені від нестачі кисню бурильники. Разом з руками свого непритомного рятівника вони відкривали продушину з повітрям! Врятовані!

Спочатку комсомольця втягли до себе в тісні й незручні ніші завалу. Скреперист прийшов до пам'яті, заговорив:

— Треба негайно ж туди... На південно-західні розробки... Я гезенком продерся...

Двоє бурильників обережно пропихали пораненого хлопця, а потім і спускали тим же аварійним гезенком, і аж у безпечному місці південно-західної рвали з себе сорочки під спецівками, перев'язували рани свого рятівника...

— Це вам розповів сам скреперист Панько? — допитуюсь я в літнього шахтаря.

— Та, власне... Я ж і є один з тих чотирьох бурильників бригади Доброхатька. Отож моїй дочці й допомагав Панько з математики.

СЛІДИ НЕМЕРКНУЧОЇ ФРЕСКИ

В цю пору бульвар Шевченка в Києві як той казковий шлях. Зима. Білі в інеї тополі, ледь-ледь поскрипували від вітру вгорі, скільки з кетягів майже безшумно осипалися і м'яко втопали в свіжому сніжку. Фрески!

Ідеш в цю ранню пору, мов у казці милуючись красою першого зимового пейзажу і забуваєш часом про пору, про місце, про час. Тільки фреска, її невмирущий слід!

А бульвар веде тебе, немов і краю йому немає, як у небуття. Вирвавшись з обіймів струнких осніжених яворів та моложавих каштанів, потрапляю в зовсім іншу мрію, гущу беріз! Казка, та й годі! Вона дедалі більше манить у ті спогади, голубить золоті уяви фарб і гобелени зимової пісні Північної Пальміри...

Таж ось де й майстер, господар її, бронзовокам'яний Пушкін, як живий! Немов і розмовляє з кимсь а чи декламує. Так, так — він шукає риму до такого значущого в «гобелені» слова, лише один раз почутого й внуками Шевченка з уст живого поета. Слова звучать, як давно настроєні струни лютні, як сніжинки інею в нашаруванні снігу! І губляться в віках:

Юноша! Скромно пируй...
с мудрой беседой мешай!..

* * *

...Сидить він тут давно а чи лише зайшов знадвору, звичним жестом лівої руки зняв високий циліндр. Ступив кілька кроків по забрудненій вапном підлозі, майже весело окинув поглядом просторий зал майбутньої книгарні, заставленої риштуванням, підмостками ремонтників. Як сніжинка інею в нашаруванні снігу...

— Помилуйте, Олександре Сергійовичу!.. Не ждав, не сподівався. Тут саме такий гармидер...— зустрів гостя завжди милий господар Олександр Пилипович Смірдін.

— Як бачиш, пане Смірдін, з-за цього гармидеру друзі також заждалися твого переїзду в нове приміщення книгарні.

— Яке там нове, даруйте, Олександре Сергійовичу. Ніяк його до христово-божого вигляду не доведу,— гостинно виправдовувався Смірдін, беручи циліндр з руки Пушкіна. Як завжди палкий у розмовах, Пушкін уже вимахував і циліндром, допомагаючи жестами в запальній розмові.

— Чудовий спокій кладеш, дражайший Пилиповичу, в фарбах стін. До того ж вони частково, здається, й закриватимуться твоїми численними шафами та полицями з книжками. А що ти запропонуєш нам, наймиліший друже, на стелі? Голу, як курине яйце, просту й буденну глину? П-хе, нудота...

— Чому ж глину, Олександре Сергійовичу! Гіпсовий міцний широкий карниз, таке ж коло в центрі...

— І жодної кольорової плями купідона? П-хе, нудота! Негайно ж зайди поглянути на зал поновленого Великого театру. Там чудеса творять...

— Хто?

Пушкін майже винувато потис плечима.

— Підрядчик, маляри, чи я знаю. Син дирижера Кавоса, архітектор Альберт Катаранович мовлять, що ті чудеса творять звичайні собі адами землі руської, маляри підрядчика Ширяєва...

Видавець Смірдін аж струснувся від нагадування імені того майже неприступного саме зараз для таких дрібних замовників, як він, підрядчика по ремонту. Щоправда, мигнула й думка, що його мали й піддурити ці дрібніші його ремонтники, запевнивши, що Ширяєв і говорити не схотів про таке дрібне замовлення.

— Ширяй, Ширяй... Пробував його запросити. Але не підступний для нас підрядчик. Великий театр, он яка арена діяльності! Та ще й під наглядом самого Кавоса.. А тут що: зробити перетірку, підновити...

* * *

В Петербурзі носилась ідея будування нового, суто оперового театру. Великий театр у цілому комплексі народного дому понад Невою не міг уже повнотою задовольняти культурні потреби півмільйонного по населенню міста. Але ж за традицією він все ж був поки що єдиним великим приміщенням і для драматичних, як і для оперових постановок. Місто вкладало чималі кошти, щоб зробити капітальний ремонт будові, якомога освіжити й багато в чому поширити її.

Реконструкцією і ремонтом керував молодий архітектор, син директора оперового театру Альберт Катаранович Кавос.

В неділю театр не ремонтувався, але Смірдін вирішив відвідать його. Він звично всунув у руку привратника монету й, не чекаючи послуги, сам відчинив двері, зайшов до великої зали. Саме ж на неї натякав Пушкін. З першого погляду на «хаос первозданий» з риштувань та заліплених вапном і фарбами бочок, з розкиданих шматків з дощок та битих гіпсових фігур, серед всіляких цебер по кутках і на підлозі, Смірдін відчув, як губиться надія не тільки залучити цих майстрів, а бодай би самому на щось роздивитись. Та потроху звикали очі, в прогалинах між риштуванням, як крізь прорвані просвіти хмар, між пакуванням проривались латки свіжого фарбування, дотриманих з смаком ліній та кольорів.

— Приємно відчувати захоплення пана Смірдіна реставраціями нашого старіючого вже театру! — почув книгар збоку. Притемнені лісами та підмостками приміщення театру м'яко приховували голос господаря від захопленого відвідувача.

— А я вас і не знаю, на превеликий жаль, будьмо знайомі, Смірдін Олександр Пилипович.

— Машиніст театру Карташов. Дуже, дуже приємно. Вас певно цікавлять деякі переробки сцени. Ми її поширюємо. Лицедійства зараз переходять від поодиноких артистів на кону до великих масових сцен...— розігнався Карташов інформувати гостя.

А гість лиш озирнувся, і то більше на приємне довгасте лице, видимо, кріпака, законтрактованого дирекцією театру. З нього вже зітерто ознаки кріпацької догідливості й соціальної відчуженості. Карташов досить вільно тримався, не переступаючи межі соціальної нерівні.

— Знаєте, пане Карташов, ви мене приємно здивували. Звідки машиніст Великого театру може знати звичайного серед багатьох книгаря Смірдіна?

Карташов і не тушив гостинної усмішки, простежуючи за оглядинням гостя по свіжих фарбуваннях стін і особливо — стелі. Він уже зрозумів, що книгаря не цікавить ні поширення майже закінченої вже ремонтом сцени, ані багатства найновішої декоративної техніки.

— Правда ж, чудове виконання орнаменту, фресок? А плафон? Ось звідси, чудова позиція для огляду, прошу. Нове освітлення... І знаєте, все це виконує наш же брат майстровий за вказівками пана Кавоса-молодшого!

— Хто ж, Ширяєв, напевне? Весь Петербург ганяється за ним, за його ремонтами!

— Ну, звісно ж пан Ширяєв усьому голова в ремонтах. Він підрядчик, його матеріали. А матеріал, знаєте, теж голова... уміє показати любому штукатурові, і все ж,— Карташов наклонився для «довірчого повідомлення».— Ширяєв, знаєте, якщо й мастак, то найбільше саме в підбиранні підмайстрів до себе. Всі оті малюнки і розписи за вказівками пана Кавоса роблять самі його здібні учні...

— Волів би поговорити з підрядчиком,— перебив Смірдін охочого до побічних розмов Карташова.

Машиніст ніяково потиснув плечима.

— Сьогодні ж неділя, можливо, він вдома. Адресу його я знаю...

* * *

В цокольному поверсі нового купецького будинку Ширяєв наймав цілу квартиру на кілька кімнат. Важке бронзове кільце на дверях — найновіша мода в нових будинках міста — не потребувало пояснень. Смірдін двічі клацнув ним й озирнувся на пряму вулицю. Та поквапні кроки і якесь бурчання; з розгону відчинено двері. Переляк на лиці господаря пояснив гостеві, що з того подвійного стукання він сподівався на когось іншого. Цим тільки й міг пояснити Смірдін, що саме господар, а не котрийсь із

підмайстрів відкрив йому двері. Окуляри з чорним шнурочком от-от спадуть з тонкого, гострувато носа. Погрозлива залисина бралась високо на пологім, як передушенім при народженні тім'ї. Клопіт і виснага в очах свідчили, як не дешево й йому дістається шматок хліба і це приміщення в новому купецькому домі.

Він озирнувся, щоб не в дверях розпочинати розмову з гостем. Полу святкового, помітно поношеного сюртука закинув,закриваючись від надмірного крещенського морозу. Запропонувати в покої не квапився. Лиш озирнувся за кожним звуком з внутрішніх дверей, звідки чути було й гомін і навіть смішок чоловічий, на який господар ніби аж щурився. Клопіт...

— Чим можу бути... Власне, прошу заходьте, пане Смірдін. Спочатку я вас і не взнав у напівтемряві коридорів. Як же, чув, чув. Книжкою перебиваєтесь.

— Здраствуйте, пане художник,— свідомо,— в тому ж цілком серйозному тоні відповів Смірдін, подаючи руку

Та цей, здавалось би, дошкульний камінець справді не пролетів мимо цілі. Господар якось аж вирівнявся, прибрав поважнішого вигляду.

Та кілька полиць з книжками, навіть футляр скрипки на столику невміру озадачили книгаря.

— Я до вас, пане Ширяєв, у дуже короткій, але й поважній справі. Здається ж, вірно я називаю пана господаря? — розсипався люб'язностями книгар. Він сподівався, що той якось повніше назветься, ближче запізнаються.

— А чого ж, звісно, так, Ширяєв я й єсть. Мої підмайстри, та і... всякі там інші звуть буває просто Ширяй. А я Ширяєв і єсть. Ширяй був моїм давнім предком і теж маляром новгородським. Цілий наш рід виростав на художниках. Кому що в роду написано.

«На художниках виростав» і він,— мигнуло в думці Смірдіна,— так здається на художника і... не доріс».

— Справа моя невелика, але серйозна. Саме ж деякі «художества» потрібні й мені. Адже, бачу, й самі знаєте, якого покупця часом закидає випадок і до нас смертних у крамницю. Тож мусів переїздити на Невський. А Невський...

— Чудово розумію. Невський, це... Невський. Торговий зал а чи й прилеглі кімнати? Ремонт чи реставрація, альфрейні роботи? — без передмов перейшов Ширяєв до справи.

А з голови Смірдіна не виходила скрипка, золоті тиснення французьких книг на полицях. Тепер додалося до них і те «альфрейні роботи». Може, книги не його, бо віком міг зійти і за батька дорослих дітей, для яких не скупиться ні освітою, ані дорогою закордонною книжкою.

— Відразу бачу книгаря. Вас зацікавила показна книжка? Знаєте, в мене бувають усякі люди. То й до книжки, інший до картини чи й до музики... Ото й скрипку ту маю... Наше діло завжди на людях. На всяких людях!..

І все стало на своє місце. Здалося, що знов учувсь якийсь стриманий смішок за дверима. Все ясно!

— Великих робіт запропонувати, на жаль, не можу, пане Ширяєв. У вас бачу масштаби он які! Але розпис єдиної зали і саме на зразок такого розпису, як ви робите у Великому театрі, хотів би зробити і я. Покупець, знаєте, шукає крамницю, гідну високої поцінності книги і... власних настроїв, художніх смаків. Торгівля книгою це теж театральна постановка при художній декорації...— махнув рукою на полиці господаря з золотим оформленням французьких книжок і повнотою вже зрозумів, що господар хоч і не чадіє від його пишномовних лестощів, але з увагою дослухається до них. Навіть смішка за дверима не чує. І то не від самозакохання, від щирості вболівань книготорговця за смаки широкого кола своїх клієнтів.

— Лише один зал? — зовсім, уже не приховуючи розчарування, запитав Ширяєв і примовк міркуючи.

— Гадаю, що вашій «фірмі», пане Ширяєв, такий оброблений зал не шкодить мати не лише в театрі... Книгарня, знаєте, як бите перехрестя з почтовою станцією!

— Правда,— похватився улещений господар.— Добре, зайду, непремінно зайду, і зторгуємось. На Невському, кажете, справді, шумна вулиця. На один зал неважко буде одірвати й кращого з моїх майстрів.

Двійний дзвінок знадвору аж тепер таки угнав Смірдіна в фарбу. Це на того, певне, бажаного гостя чекав господар з умовленим двійним дзвінком. І підвівся, щоб іти, подав руку для ввічливого прощання.

— Куди ж ви, може би... До мене гість, художник учитель пан Зайцев. Любить читати Пушкіна й Мольєра, підмайстрів моїх захоплює майстерним читанням...

* * *

По два й три рази на тиждень забігав Пушкін на Невський до Смірдіна в нове просторе приміщення книгарні. Господаря щодня відвідували письменники, художники, артисти. Часом зазирали і до великої зали. Риштування для розпису стелі стояло на густій колонаді підпір. Гості зазирали з дверей на цей ремонтний гармидер, з великими труднощами бачили прозору, як травневе небо, блакить стелі. Двоє підмайстрів унизу колотили в бочковім перерізі вапновий розчин з фарбою.

— Не треба ж, хлопці, більше засинювати. Небо повинно бути прозорішим за дівочу сльозу. Щоб найдальшу зіроньку не затемнити синькою, а лише підкреслити її, як та сльоза дівоче око...

— О-о! Та це ж поет!..— захоплено вигукнув Пушкін з дверей, звідки він, спираючись на одвірок, спостерігав розпис стелі.

На риштуванні ворухнувся майстер, з руки випав великий пензель, і на підлогу з риштування впало кілька крапель золотаво-жовтої фарби.

— Хто це сказав? Це ви, Олександре Пилиповичу? — вирвалося немов аж лячне запитання з риштувань під стелею. Майстер сів на дошках, чекав відповіді.

— Це я сказав, Пушкін! Чудово говориш з своїми підмайстрами. Прозорість кобальту підкреслена дівочою сльозою. Та це ж ціла поема, брате мій!

А він сидів на риштуванні, в жменю витискав фарбу з пензля й намагався завмерти, щоб і диханням не заважати собі, вслухаючись у ті слова і голос біля дверей. Пушкін зрозумів, яку бурю викликав він у тому океані юності. Перевів погляд на завмерлих біля діжки підмайстрів. Потім відірвався від одвірка й пішов до кімнати, де був нашкоруруч сервірований йому гостинний стіл.

— Хочу порозмовляти з цим майстром, милійший Олександре Пилиповичу,— майже напівшепотом заговорив до Смірдіна.

В словах і в тоні, та й у самому змісті сказаного прозвучала інтимність, яка тільки в Пушкіна говорила про головну зацікавленість в тій розмові.

— Будь ласка,— легко згодився господар.— Післязавтра маємо знімати риштування, сам Альберт Катаранович цікавиться оглянути стелю. Ширяєв теж набивається, та його візит перенесено на інший день, коли маю розрахуватися з ним.

* * *

Чудовий морозний день. Горіла вогнем, як жива зоря, верхівка шпиля Петропавловської фортеці, відбиваючи яскраві промені сонця.

В звільненому від риштувань найбільшому залі книгарні Смірдіна ще пахло вапном, фарбами. Неприбрана підлога, дошки з риштувань ще лежали попід стінами. Двоє молодих малярів прибирали занехаяні розчинами відра, викочували в бокові двері й переріз діжки, такий же занехаяний вапном, фарбами. Третій з юнаків у такому ж ластиковому костюмі стояв осторонь біля вікна, оглядав стелю. В лівій руці лише якась зіжмакана ганчірка, якою час від часу він майже несвідомо витирав давно вже висохлі від фарб руки. Давно не стрижена чуприна заважала юнакові, і він, тернувши руку об ганчірку, звичним жестом відкидав назад неслухняну чуприну

Порівнював, визначаючи на іскри сонця там, на шпилі Петропавловської кріпості, милувався а чи вередливо дошукувався ганжу в своїй роботі на розпису стелі. Часом надовше повертав голову до вікна, вдивлявся в простір блакитного неба, немов співставляв його живі фарби з своїми на стелі.

Легенька усмішка, як у сонного дитяти, ледь-ледь зачіпала мужні його уста. Товста брова поверх правого ока то знімалася, то насідала на напружене око, ловлячи найменші, тільки йому — майстрові — помітні відтінки кольорів на небі та на стелі.

Потім махнув рукою з пензлем, відійшов від вікна до хлопців підмайстрів.

— Ці дошки з риштувань попід стінами, як болячка, кривлять кімнату. Давайте, хлопці, винесемо їх геть, доки немає господаря. Чого доброго, ще забракує...

Хлопці нестримно зареготали. Аж спокусили й майстра. Граючись, кинув пензлем на одного, як подякував за той нехитрісний юнацький сміх схвалення.

Таке треба було, щоб саме в цю мить рвучко відкрились двері, господар пропустив до зали двох своїх найранішніх гостей. Обидва ще зодягнені в довгих пальтах, поверх яких довільно лежали накидки з хутровими ковнірами, щільно позащіпувані під бородами. В руках вони тримали циліндри, галантно притискуючи їх до грудей.

— Прошу, прошу, Василю Андрійовичу, заходьте ж,

Олександре Сергійовичу. Таж не поза килимком, будь ласка, бо там ще стільки глини, вапна.

І пропустивши обох лише в розчинені двері, немов аж затримав обох в одвірках, за плечі підтримуючи їх ззаду Пушкін, немов уражений, спинився, знявши очі на стелю.

— Ну ось. Ні, ти тільки подивись, Василю Андрійовичу, які чудеса творить наш Олександр Пилипович в своєму книжковому раю! Га? Ну — як? Небо то, небо яке! А русалки... То ж вони... Щастям посівають людство!..

В чотирьох кутках стелі декоративні півриби-русалки брали з кошиків-книжок золоті зірки й щедро посипали ними блакить безмежних дощів небесного простору. Зірочки неслися вперед, зустрічалися зі своїми сестрами з іншого кутка й, завихривши, творили в центрі туманну гірлянду, гублячись у тому блакитному безмежжі.

Пушкін опустив руку з циліндром, різко відвів погляд зі стелі в зал до вікна. Якусь мить витримував, зустрівшись з поглядом майстра.

— Твоя робота? — запитав, немов замірявся в чомусь обвинуватити.

— Наша,— ніяковіючи потиснувши плечима й киваючи головою на своїх підмайстрів, промовив майстер.

А Пушкін милувався людською ніяковістю чи самою людиною. Які думки, чого шукала в тому заглиблюванні метушлива душа поета! Дивився він на майстра а чи бачив уже його за тими своїми вихровіями думок, як оті завихрені аж у небуття зірочки в небі стелі. І також мовчки повернувся на запрошення господаря, пішов за Жуковським геть від цього дивного завороження.

«Ужо тебе... Строитель чудотворный... Добро тебе» — бреніли в захваті слова нових віршів.

* * *

Як заведено в Смірдіна, в передпокої перед залою, перед входом до магазину, поставлено звичайний ломберний столик. Лише вдвоє перегнутий якийсь рушник на столику замість скатерки говорив, що стіл накривався без участі жінок. Господині, щоправда, Смірдін ще ні разу й не приводив у це нове приміщення, але й жодної з двох дівчат, що допомагали прибирати покої, господар не покликав на цей експромт — прийом гостей. Пальто й циліндри були акуратно складені гостями в передпокої. Три бокали налив сам господар.

Як завжди гомінкий, Пушкін і на цей раз не стримувався. Але замість гострих жартів, та дошкульних дотепів, та епіграм він мугичив якийсь мотив з нав'язливої в ці дні «Качучі». Дивно!

До кімнати рвучко заскочила одна з дівчат, служниць господаря, й поклала на стіл пакунки. То були дві закуплені пляшки: одна з золотою головкою, друга — залита сургучем.

— Від Фокса? — лаконічно пересвідчився господар, діловито відводячи й виважуючи на руці пласку пляшку «Джексона».

— Від Фокса, Олександре Пилиповичу. Ледве відшукав останню пляшку «Медока». Радив поки що переходити виключно на «Джексона», наджидає транспорту з...

— Добре, добре, Олімпіадо. «Медоку» й одної вистачить... Ну, панове, прошу. Це ще не остаточний мій прийом на входинках. Сподіваюсь, що мої добрі друзі не відмовлять десь через два-три тижні відвідати цей зал, заставлений не лише шафами книг, але й гостинним столом для вшанованих наймиліших моїх покупців.

— Ба-ба-ба,— грайливо ніби передражнив Пушкін.— Єдиною пляшкою «Медоку» задобряєш жагу, певне, лише самого Василя Андрійовича. Ха-ха! Будемо сподіватися, що на тому святі цей противний «Джексон» теж не буде відсутній.

— Звичайно, а як же, Олександре Сергійовичу. Олімпіаді так і було велено: «Медок» це «Медок», його обов'язково дістати, але... без «Джексона» не повертайся!

— Дипломат: вашим «Медок», нашим — те й інше. Але ж, увага, панове: подавай, брат, четвертого бокала.

Смірдін швидко кинув поглядом на Жуковського, який, теж поспішаючись, без слів схвалював пропозицію Пушкіна.

— То, може, мій бокал використаємо, панове? — занепокоївся господар.

— Четвертий бокал, Олександре Пилиповичу, або ж Пушкін негайно ж зникає й... нога моя не переступить цього порога!

А слова ці говорилися Пушкіним з невтухаючою, завжди приємною на устах поета усмішкою. Це теж був жарт. Скільки всіляких жартів, епіграм поета ходило вже по Петербурзі, по Москві. Сучасники поета так любили його кожне слово, що й цей жарт у Смірдіна діяв, як найстрогіший наказ. Господар лише для переконання виразно

показав кивком голови на зачинені двері, за якими торохтіли відрами і дошками.

Коли в розчинені двері учтиво зайшов майстер, в руках усіх трьох були наповнені бокали. Господар мав їх аж два: в лівій руці він простягав його назустріч спантеличеному, але й нездивованому з такої дивної нагоди майстрові. Могорич по закінченнях ремонтів не був рідкістю в кількарічній практиці майстра.

— Наш великий поет Росії, Олександр Сергійович Пушкін, пригощає й пана майстра бокалом кращого французького коньяку з льохів «Медока». Прошу! — урочисто прорік господар, подаючи майстрові бокал з правої руки.

Ніби аж остерігся юнак на якусь мить. Широкоплечий, дужий, густою бровою немов закликав усю свою мужність до спокою. І таки ступив ще крок, узяв бокал тремтячою рукою.

— Ми дуже схвильовані з такої панської ласки... Але я... Тож за чиє здоров'я маю,— озвався, з кожним словом набираючи спокою.

— За Аполлонів Росії, за богів щастя, дружби й любові вип'ємо, художнику! — Пушкін поклав руку собі на груди.— Олександр Пушкін.

— Камер-юнкер...— похопився Жуковський.

— О ні, прошу, дражайший Василю Андрійовичу Тут п'ють друзі, а не юнкери при лакеях...

— Юноша! Скромно пируй и шумную Вакхову влагу
С трезвой струею воды, с мудрой беседой мешай!

— Так, Олександр Сергійович Пушкін!

— Дякую, дуже радий... Моє ім'я Тарас Шевченко, прошу вас!

— Тарас, Тарас...— повторював Пушкін.

— Григорович, за документами,— аж засміявся юнак.

— Тарас Григорович Шевченко, майстер нашого дячка хіроманта й усяких живописних діл підрядчика Ширяєва.

Поети і господар схвально засміялись. А Шевченко ще раз ледь підніс бокал, стримуючись, і ледь хильнув, скромно надпив з нього. Рука ще більше затремтіла, коли ставив на столик той недопитий бокал. З поклоном подяки дивлячись лише на Пушкіна, оступився й вийшов у зал до своїх помічників.

— «...С мудрой беседой мешай!» — здавалося, шепотіли його уста.

Пушкін і Жуковський теж відірвали бокали від уст. Провели очима ставну постать такого молодого майстра і

довго багатозначно дивилися один одному в очі. Коли вже зодягалися й виходили, прощаючись з господарем, задума з того мовчазного погляду досі ще не стухала в очах цих двох визначних пііїтів своєї доби.

* * *

Саме з глибокою думою в погляді уже в очах Шевченка з пам'ятника в Університетському саду Києва, я ніби прокинувся з задуми над єдиною і такою короткою зустріччю старшого з молодшим поетів свого великого й талановитого народу!

18.I.64 р.
Київ

ПОВІСТІ

ПРАВО МОЛОДОСТІ

ЧАСТИНА ПЕРША

Це теж «Історія радості», яких так багато в нашому неповторному радянському житті!

1

Якось улітку слухачі нашого курсу республіканської партшколи побували на екскурсії в степах південної України. Просторі степи захоплювали своєю невимірною силою безмежжя, часом навіть лякали безудержною спекою та одноманітністю рівнинного пейзажу. І зрозуміло, що ми були несказанно раді, потрапивши в заповідник Асканія-Нова — степову базу наукового лісівництва та тваринництва в посушливих районах південної України, кінцевий пункт нашої екскурсії.

Працівники заповідника мали що показати нашій вибагливій екскурсії. Кажу, вибагливій, бо серед слухачів партійної школи були відповідальні працівники сільського господарства, керівники районних і обласних організацій, парторги заводів, начальники політвідділів МТС, радгоспів, садоводи, лісогосподарники тощо. Хоч кожен з нас мав свій «профіль» набутої багаторічною працею специфіки виробництва, та рослинний світ вабив кожного з нас своєю натуральною красою. Він живив наше право молодості — непереборний потяг до боротьби за ріст і переможне квітування нового життя.

Та що там, признаюся, що хоч я за десяток років перебував уже парторгом двох металургійних заводів і металургійне виробництво ставало для мене животворною віссю життя, в оточенні рослинного світу, споглядаючи радісну зеленавість і силу дубового листя, милуючись ніжністю квітування навіть верби, я завжди почуваю себе значно багатшим на розуміння реального світу.

І це мимоволі прищеплювало мені особливу любов до рослини, а разом з тим — і сердечну повагу до радянських рослиноводів...

Коли в розмові з науковим працівником ботанічного саду Асканія-Нова я вперше почув слово «леспедеця», яким він назвав нам одну з рослин чагарникових насаджень молодого лісу, ніколи не сподівався, що цей бла-

гозвучний і ніби аж запашний ботанічний термін стане своєрідним ключем до такої багатої змістом і бажаної зустрічі в недалекому майбутньому. Науковець ботанічного саду показав на кущувату рослину, розкішно одягнену майже в суцільну білясту, з рожевим натяком збірну квітку і професіонально-байдуже назвав її леспедецею. Поруч леспедеці росли дерева рідкісних порід акліматизованої японської хурми, кущі китайських чайних роз та інших, завойованих нашими кліматичними зонами, субтропічних рослин, гордість і втіха радянських мічурінців, дендрологів. Леспедеця сирітно прозвучала в устах науковця, легко поступаючись субтропічним аристократам-переселенцям. Чомусь аж шкода зробилося цієї рослини.

Певне, й забулося б, бо з того часу минуло більше двох років. Та уявіть собі, яку хвилю цікавості знову збудила леспедеця, раптом з'явившись у тексті звичайної об'яви біля дверей одної з наших наукових інституцій! В тій об'яві повідомлялося, що «...сьогодні, о такій-то годині в конференцзалі інституту відбудеться захист дисертації на тему: «Леспедеця...»

Ні прізвища людини, що з допомогою леспедеці домагається наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук, ні імен опонентів я навіть не бачив в об'яві, негайно ж пірнувши в розчинені парадні двері інституту. Потім, уже на сходах відсапуючись, хотілося підшукати самому для себе пристойні пояснення такої цікавості леспедецею.

І мені уявилося розкішно-запашне квітування білястого куща в оазисі степового асканійського підсоння. Разом з тим я відчув душевну вдячність дисертантові за його чуйність, так би мовити і до поодиноких, ніби й забутих рослин.

Як і слід сподіватися, місця в залі були заповнені, наче на концерті відомої співачки любимих народних пісень. До того ж я не зважив на годинник і, виявляється, потрапив на кінцевий етап цієї цікавої події. Мені довелося шукати вільного місця майже в останньому ряду, в якому сидів лише один, такий же, як і я, хоч і значно молодший, випадковий відвідувач подібних прилюдних актів.

Цей відвідувач, справді, з першого погляду здався мені таким же аматором справи, як і я. Чи радів він, уважно слухаючи науковий реферат,— мені важко було вгадати в

ту ж мить. Та, очевидно, він далеко не байдужий був до подій а чи до автора дисертації — дівчини з дзвінким сильним голосом. Вона запально дочитувала останні сторінки своєї наукової праці, це я безпомилково визначив і мимоволі відчув себе якоюсь мірою його спільником.

З першого погляду цей чоловік справляв враження, ніби він забіг сюди буквально на одну хвилинку. Збоку на кріслі лежав його затяганий у відрядженнях і роботі чорний портфель, акуратно застебнутий на два широкі паски. Чоловік навіть не роздягся, не скинув форменої шинелі не відомого мені відомства. В залі людно й майже душно. Чоловік сидів застебнутий на всі блискучі гудзики. Пропорційної форми красива чоловіча голова в профіль приємно вражала. Щось мені в ній відчувалося «своє», давно облюбоване і приховане на дні найкращих почуттів до людини. Густа, в поетичному безладді, сказати б, бентежна чорна його шевелюра де-не-де, особливо на скронях, сріблилася примхливими позначками невмолимої сивини.

Та поза цим він здавався зовсім молодим і вродливим чоловіком. Коли б не його помітне хвилювання, напевне, він своєю особою не відібрав би стільки уваги.

Він обома руками, як то кажуть, уп'явся в спинку переднього крісла і, мабуть, розтрощив би її своїми товстими, жилавими коротенькими пальцями, коли б вона була зроблена не з міцного букового дерева. Очей він не зводив з доповідачки, яка вільно й захопливо відповідала вже на дошкульний закид опонента. Уста мого сусіда ледь-ледь ворушилися, повторюючи її слова...

Коли після голосування вченої ради по останній піднесено висловленій фразі молодої жінки в залі вибухнули дружні аплодисменти, навіть вигуки, мій сусід лишився в тій же позі, також ухопившись сильними, короткими пальцями за спинку переднього крісла, не змінивши спрямованих очей, не спинивши нервового трепету вуст...

Не знаю, чому саме я відчув глибоке співчуття до цього чоловіка, охопленого невідомим мені, але сильним переживанням. Я ладний був у кожну хвилину стати йому в допомозі...

Молоду дисертантку оточили чоловіки й жінки, старі й молоді вчені, навперебій висловлюючи їй поздоровлення і подяку за чудовий реферат-дисертацію. Дисертантка розквітнула, немов жоржина. Вона мовчки ручкалася з усіма,

посміхалася до всіх і ніби зберігала про себе ще одну ні до кого з присутніх не розквітлу дівочу посмішку. Широкі, майже чорні брови робили її вродливе обличчя заздрісно мужнім і настійливим. Дві товсті русяві коси скромно, але й зі смаком короною вінчали горду голівку. Єдиний разочок бісерного намистечка неначе відмежовував покаті плечі мальовничою рискою.

Признаюся, мені теж кортіло піти в той гурт науковців, кортіло не лише потиснути руку щасливій молодій людині, але й поговорити з нею значно ширше, розпитатися, якими практичними міркуваннями викликана її така висока оцінка леспедеці. Я навіть підвівся з місця. Та знову звернув увагу на закам'янілого у тій же позі мого сусіда.

— Пробачте, ви не знаєте, хто ця... дівчина? — раптом запитую в якомусь підсвідомому бажанні розбудити його від такого дивного заціпеніння.

Він ворухнувся, кинув на мене очима, в яких викресалися застиглі, ніби скрижанілі, іскринки суму і несподівана радість. Неначе збагнувши незручність своєї поведінки, пустив спинку крісла, рвучко підвівся, виявивши при тому напрочуд правку постать майже високого, бездоганно складеного чоловіка. Спочатку здивовано й розгублено знизав плечима, ніби не бажаючи словами псувати свої приємні хвилювання. І кинувся до мене.

— Товаришу Сергійко! — радісно пролепетав до мене цей украй збентежений молодий чоловік.

— Захар Билина! — кинувся і я до нього, не стримавши голосу та радісних почуттів від нашої несподіваної зустрічі.

Та дальші раптові, як вибух, і нестримні, як стихія, події з цієї виняткової зустрічі були б зовсім незрозумілі без ближчого знайомства з нашим героєм Захаром Билиною.

2

«От юності моєя мнозі борют мя страсті!..» — запам'яталася Захарові фраза бабусі, почута ще в дитинстві.

Молодій людині, особливо в перші роки юності, все не просто запам'ятовується, а карбується в пам'яті, як зарубка на чабанській герлизі. В цю пору однаково важко обрати собі професію і звикнутися з думкою — одружитись. І те й інше доводиться чинити вперше в житті. І в то-

му, як і в іншому, приклади старших, хоч і повчальні, та приклади для стороннього не завжди багаті принадами. З цих прикладів часом можна чудово навчитися, як треба поводитися з людьми чи як поводити себе на всякій праці. А яку обрати професію, кому довірити свої молодечі почуття — цьому навчає лише багатюща життєва школа...

Це вже філософія з практики життя. Нею зарані почав собі обтяжувати голову юнак Захар Билина, принагідно згадуючи бабусин молитовний приспів про юність — «мнозі страсті».

Звичайний для його віку шкільний плин життя перервався у Захара на сьомому класі. Турботи про завершення повної середньої освіти, а після неї — вступ до спеціального учбового закладу, щоб стати кваліфікованим спеціалістом — раптово перейшли на віддалену мрію.

Ще в семирічці Захар з кожним старшим класом спочатку дуже туманно, а згодом усе чіткіше почав вирізьблювати в свідомості складність системи людського життя. «Мнозі страсті» не в жарт бороли, а він слабкий ще був для того, щоб відшукати своє почесне місце в житті. В дитинстві, до школи, його захоплювала військова гра, а ідеалом здавався озброєний міліціонер. Та хіба ж таким міліціонером мріялося стати!..

Згодом мрії переносили хлопця від професій, які бачив навколо себе і не міг уже добрати їх до свого смаку. Всі вони в'язали його з колгоспом. Часом вечірні материні скарги старій бабусі на якісь колгоспні непорядки викликали бурю протесту в дитячій душі. Захар не один раз у таких випадках при бабі затискав кулачки й грозився: «Як виросту, я...»

«Як виросту!..»

І не дивно: в навчанні Захар виявляв такі успіхи й такі поривання все знати, що вчителі пророкували йому велике майбутнє науковця.

В шостому класі учні по-своєму підтримали пророкування вчителів і дружньо прозвали Захара «академіком». Найскладніші завдання з математики, спірні серед учнів питання з міжнародного життя або найзахопливіші мрії з подорожувань та фантастики завжди в товаристві «академіка» Захара вирішувалися просто й приємно. Так із приятельським званням «академіка» Захар і закінчив семирічку в своїм селі.

Чи думав він колись бути академіком, чи прагнув до того в своїх запальних дитячих мріях,— важко сказати.

Перечитуючи безліч книжок, особливо з наукової фантастики, він часто замислювався до того, що відривався від реальності, бачачи себе на якомусь острові в екзотичному оточенні.

Та реальне життя повертало його до дійсності. Сама неписьменна, мати відчувала на собі, як-то важко будувати життя сім'ї, уміючи ледве по складах вичитати назву дня на стінному календарі. Тому, знаючи синові великі здібності до навчання, охоче підтримувала їх, обіцяючи вирядити Захара в сусіднє село до десятирічки. Та сам Захар уже розумів, як важко їй буде це здійснити.

Одинока вдова, обтяжена турботами сім'ї, бо, крім Захара, було в неї ще менших дві дочки, не дотримала своїх обіцянок щодо освіти сина.

3

Останній день іспитів на закінчення семирічки був і прощанням Захара з школою. Ідучи додому з іспитів, довго мовчав, відстаючи від шкільних друзів. А коли лишився на самоті, то захотілося скоріше до матері.

Закінчив! Щó закінчив, а чого й не починав. Чи мусить же розпочати справжнє навчання?

— Не журися, сину. Життя твоє тільки-но починається. Ще навчишся,— заспокоювала мати, відчувши схвильованість сина.

Захар помітив по очах матері, що в домі щось сталося: мати недавно плакала.

— Мамо,— озвався зовсім іншим, сказати б, і не дитячим голосом.— А чого ви плакали, мамо? Та... кажіть усе. Мушу знати, чого в домі плачуть.

Тепер він стояв уже як дорослий син, а не дитина, розвередована якимись шкільними дрібницями.

Мати давно не має рідного заступника в складному вдовиному житті.

— Приходив же Петро, бригадир наш у колгоспі. В одну душу йди йому завтра кукурудзиння торішнє збирати з ниви, пар мають розробляти, чи що. А як я піду, коли ветеринара он до корови покликала. Єдине надбання в господарстві — корова, мушу врятувати. Та й прання назбиралося. Так ні ж... брудну лайку бурмоче, на бригаді ставитиме про нас...

— Не посміє! Та я йому, тому Петрові...— і не сказав осікся. Бо відчув, що дорослим себе легше уявити, аніж ним стати.— Я, мамо, піду на кукурудзиння Зараз оце й піду!..

— Він на ранок загадував... Відпочив би, сину, після школи. Може ж, і в десятирічку з осені пішов би в Степанці...

І сліз удовиних уже й не стримувала.

* * *

Ще вдосвіта схопився Захар, підійшов до матері біля кабиці на дворі, де вона вже викручувала білизну. Під казаном з літеплом ледве тліло сяке-таке багаття. Мати, видимо, ще з ночі клопочеться з пранням. А світанок ледь-ледь запалювався лише на обрії; в селі ще тільки де-не-де вставало спросонку життя.

— Чи не зшалимонів, Захарку, отак з ночі схопився! Ще зорював би саме,— зітхнула мати.

Та й сама відчула зайвину того. Не дитя вже її Захар.

— Я, мамо, на кукурудзиння замість вас піду... Піду, піду, мамо, а ви... корову догляньте, білизну доперіть сьогодні. Здається, й годинка буде, просохне.

У матері аж у грудях затепліло від такої господарської мови сина. Хотіла крикнути, як завжди: «А уроки я робитиму за тебе?» Та цього не сказала. «Авжеж, авжеж, догляну таки корову, трикляту білизну доперу. Де ще те сонце, а ветеринари навідаються хіба що після сніданку».

Хлопець пішов у поле з харчами у вузлику та з серпом за поясом. Мати напутила, казала, щоб ішов з людьми, бо кукурудзяне поле десь аж за Чернечою балкою. Так і пообіцяв.

Та пішов сам шукати те кукурудзяне поле, як власну долю. Тільки рясні сльози в матері на щоках як благословення стояли йому в очах і неначе бадьорили самотнього на степовому шляху. Розгорялася зоря, десь там, куди йшов Захар на кукурудзяне поле. По Чернечій балці густий туман поліг і ніби відгородив Захара від села на битім шляху.

Аж, вийшовши з балки на пагорбкуваті простори, почув, як десь позаду заторохтіли вози. Дівчата спросонку

спершу перегукувалися з кимось, немовби пробуючи голоси. Потім залящала одна з них високим перебором.

«Це, мабуть, Мелашка Стоянцева...» — спробував угадувати, як це робила мати, і відчув щось нове в собі. Неначе якийсь прихований голос владно виривався з давнього пригнічення. От-от таки вирветься і...

Тихо сплюнув, озирнувшись навкруги. Спереду в молочному світанку побачив уже безкраї лани рудого сухого кукурудзиння. Безмежне, мовчазне і якесь недбало кинуте в поквапнім збиранні врожаю качанів. А позаду, пробиваючись крізь густу завісу туману, залунала перша дівоча пісня:

Та туман яром котиться

4

І довго ще та, власне, кожен раз, коли Захар ішов на степ зарані, особливо ж лишаючись на самоті, він мимоволі згадував той перший ранок самостійного виходу на роботу. Бо всю дорогу тоді у свіжості ранкового туману його переслідував недоброзичливий до матері візит бригадира Петра. Мимоволі уявлявся замашний, досить ще молодий, але завжди неголений, якийсь щетинястий на обличчі чоловік з погаслою цигаркою в зубах. На людину не дивиться, коли виговорює їй (так він говорив з матір'ю Захара), зате дуже улесливий, коли буває напідпитку. І з того враження Захарові важко було скласти про нього якусь сталу чи більше — хорошу думку.

Мабуть, така настороженість Захара і була сприйнята бригадиром, як підозріла ворожість. Захар швидко дорослішав, як говориться, «в колодочки вбивався». На роботі з вилами біля гною, чи підшилюючи навильником копицю соломи з-під машини в час молотьби, не виказував слабування. Чіплятись до хлопця за роботу бригадир не мав за віщо. Мовчазність його, навіть настороженість у присутності бригадира, Петро розумів, як ворожість, і всяку нагоду використовував, щоб «утерти носа пацанові».

А «пацан» ще з більшою вразливістю відчував те. Якось у розпалі молотьби пшениці, бо мало не щодня випадали дощі, Захар запропонував зробити тягалку, щоб прискорити доставку розв'язаних на провітрювання після дощу снопів до молотарки. Сказав це не бригадирові, а голові колгоспу:

— Я так собі гадаю,— майже по-старечому поясняв Захар голові колгоспу свою думку.— Снопи ми розв'язуємо на провітрювання вогкуваті, й зерно з них ще не сиплеться. А коли знову дівчата в'яжуть або й не в'язане кладемо на гарби, щоб везти до машини, то зерна багато вже осипається з протряхлих снопів. Мати моя колись на заробітках на Кубані працювала на тягалках. От би й нам таку тягалку для протряхлих розв'язаних снопів...

— А ти зміг би розказати теслярам, як зробити у нас таку тягалку? — зацікавився голова.

— Чого б і ні? — з гідністю відповів Захар, обпаливши бригадира мстивим поглядом.— Треба двоє звичайних коліс, навіть розмелків з воза, яким стайничі розвозять гній від стаєнь. Колеса надіти на довгу вісь з двох боків. Ну, і дошки прибити... Та я знаю як, бо ми в себе на садибі з мамою гній розвозили такою, тільки маленькою тягалочкою з возика...

— Гаразд. Пошли, Петре, хлопця до теслярів біля повітки, щоб негайно ж зробили таку тягалку,— звелів голова.

— Та це ж...— зіпонув бригадир.

А голова перебив його:

— Добре, добре, потім поговоримо, Петре, а зараз пошли хлопця, спробуємо... Та записку теслярам напиши, щоб негайно. Ну, винахіднику, гайда! Та дивись мені, не провались!

— Хіба це на льоду? — хлопець обернувся і на доброзичливу посмішку голови відповів такою ж, сказати б, синівською посмішкою.— Та я з тягалкою сам надолужу і надам «ланцові» роботи замість трьох гарб. А гарби пошліть...

— То вже інша справа, іди.

5

Здавалося б, що добросовісна хлопцева робота у колгоспі мусила б привернути ласку і бригадира. А сталося навпаки. По обіді Захар виїхав на ниву з новою, тільки-но збитою теслярами тягалкою. Відбудований «ланц» уже протяжно гудів порожнім барабаном.

Захар поспішав, піт йому заливав очі. А справа нова. Біля копиці-стіжка вже чекала мати, діловито підбивши низ навильником. Хоч Захар і добре знав із її розповіді, як треба підшилити копицю, та мати мусила припильнувати, щоб її син «не зірвався».

До стіжка з тягалкою поспішав і голова на дрожках. Присутні колгоспники розступилися, репліками бадьорили схвильованого хлопця. Тільки бригадир, скривившись, уже втретє запалював свою промоклу слиною цигарку. Скептичний вираз його обличчя нічого доброго Захарові не обіцяв: хороші наслідки цього хлопчачого вибрику тільки ще більше накличуть неприязнь до «вдовиного раціоналізатора», а погані — назавжди його знищать у колгоспі.

Захарова мати з вилами метушилася біля стіжка. Взяла коней за поводи, завела круто до копиці.

— Притримуй, Захарку, за колесо! — гукнула і ще трохи смикнула ними соб.

Тягалка різко крутнулася на затриманому колесі й довгим дощаним помостом, немов гострим хвостом, підрізалася під стіжок.

— Скидай штельвагу та притримай, щоб не била коней по ногах!.. А цю швору кинь під тягалку,— і повела коней навколо стіжка.

Кодола підперезала зашилений стіжок, загинаючи стерню, зриваючи березку. Стіжок ніби аж збадьорився від такого дужого й чіпкого перезання.

— Тепер на віжки в руку, а другою й плечем уприся в оце друге колесо. Отак. Н-но-о! — гукнула на коней. Сама відійшла геть, бувши певною, що справу зроблено.

Стіжок здригнувся і, скособочившись, поплив на дощаний настил тягалки.

Захар і сам, як заворожений, дивився на це чудо.

— Тпр-р-ру! — гукнула мати, боячись, щоб хлопець у захваті не прогавив і не перетяг стіжка через тягалку.— Замотуй, сину, кінець кодоли за оцю дошку. Та здай коней назад і надівай штельвагу. Отак. Тепер просмикни, щоб швора лишилася позаду, і перекинь її та й зав'яжеш. Отак. Бери віжки й поганяй до машини!..

Мати як переможець змахнула граблями й, швиденько підхопивши ними дрібні залишки колосків під тягалкою, поклала їх на стіжок.

Захар смикнув віжками і, відчуваючи себе богатирем, Бовою Королевичем, рушив повз гурт здивовано-захоплених колгоспників.

Хтось ніби зітхнув:

— Ну й Захар!

Стіжок поповза посунувся, не лишивши на стерні жодної зернини, струшеної при натяганні його на тягалку.

— Це діло! — вимовив голова.— Спасибі, Параско, за добру поміч хлопцеві.

— Та ми ж було в Чорноморії...— почала схвильована мати, а її ніхто вже не слухав.

Усі поспішали за рухливим стіжком, з-під якого, неначе пустуючи, виприсала прим'ята стерня та слалися смугисліди з-під кожної дошки.

З цього часу Захар і став ворогом бригадирові Петрові. Навіть про премію, присуджену Захарові на засіданні правління за цей винахід, не сказав йому при зустрічі. А пізніше на прохання хлопцеве перевести його в садову бригаду категорично відмовив:

— Мій Мишко йде в садову бригаду. Ти ж винахідник у польовій, прем'я одхвачуєш...— і пішов геть. Потім витяг з кишені табель-список бригади і довго вивчав його, втупивши очі на ім'я Катрі та Захара Билини. І зозла поставив олівцем ще одну якусь зловісну «птичку» проти імені Захара.

6

Настала пізня осінь, на полі вогко, непривітно.

— Підеш, Захарку, з жінками картоплю вибирати на Глибокій балці,— промимрив бригадир ніби між іншим.

— Таж мене голова обіцяв перевести до дядька Мусія в садову бригаду,— здивовано нагадав Захар.

— Обійдеться без свяченого... Подумаєш, «Мусієва бригада». Васько Омельків та...

— Та ваш Мишко підуть у садову бригаду, так? — перебив хлопець, не стримуючи своєї зневаги до бригадира.— А я не піду баблятися в мокрому картоплинні!..

Такого різкого опору бригадир не чекав і ще більше розізлився на Захара. Він став думати, як позбутися хлопця, який так надокучив йому.

І блискавкою мигнула в пам'яті недавня пропозиція районної організації КСМ про набір добровольців для роботи у великому місті. Захар, тоді ж почувши, що в районі оголошено прийом робітників на шахти в Донбас, на нові заводи, не то жартома, не то напівсерйозно проговорився: «Ото б піти, спеціальність!» Кілька років чути, що в Харкові збудовано новий великий завод. Саме на цей завод набиралася робоча молодь. Хлопцеві сповнялося сімнадцять років, і бригадир Петро згадав про Захара.

Звичайно ж, бригадир якось-то дізнався про юнакове за-

хоплення «спеціальністю» і визначив Захара в групу вербованої на завод молоді не з примусу, а «з доброї волі юнака», як оголосив голова колгоспу на зборах. Захар трохи здивувався, озирнувся на колгоспників на цих урочистих зборах і не запротестував. Тільки про себе думав: чому ж саме ти і тільки один з Петрової бригади виявив таку високу свідомість комсомольця.

В районі набралося кілька десятків таких комсомольців, як і Захар. Були серед них ентузіасти, які гаряче поривалися якнайшвидше попасти на завод. Та бригадир Петро тільки Захара соромив за «легкодухість», зрозумівши його мовчанку, як глухий протест хлопця.

— Людей би посоромився, парубче,— заходився вичитувати бригадир.— Чи, може, боїшся, комсомольцю, відірватися від маминої пелени? Винахідник... Он секретар у промові героями індустріальних п'ятирічок величає вас, бовдурів, а він сопе. Ну, не сподобається, то за якийсь рік-два й повернешся. Може, тебе голова поставить тоді бригадиром, а я піду на шахти... Подумаєш, яке горе! Драну стріху на хаті залишаєш...

— Та помовчіть, Петре! Бо таке скажу... «Драна стріха»... У бригадира не драна, свіжим околотом крита під корінець! Шахтар, скатертю дорога...

А бригадир не змовк і по тому. Захар, одвернувшись, чує, як він зле бубонить позаду, заважаючи вслухатись у промову секретаря.

— Де ж таким і бути, як не на заводі. Такі винахідницькі здібності! Передовиком станеш, слави зазнаєш, в сім'ю пролетарів увіллєшся! Герой індустріальної п'ятирічки!..

«А чи можна лаяти бригадира за ці слова? Адже все це й справді так,— мимоволі схаменувся Захар,— пролетарій, патріотизм, винахідництво...»

Таж надто міняється курс життєвого корабля Захара. Корабель уже рушив від обжитого берега. І хто знає, що справді сильніше захвилювало юнацьке серце: затишок «драної стріхи», а чи неосяжні далі невідомих, таких цікавих перспектив. Попереду ще ціле життя!

7

З яким душевним трепетом юнак уперше проходив заводську прохідну, турботно озираючись, чи не відстав майстер радіаторного цеху товариш Моторний, який і запропонував Захарові стати на роботу саме до нього.

Моторний не мав отого специфічного майстрівського вигляду, не носив на переніссі старих окулярів, не присмажував цигаркою вусів, бо був порівняно ще молодий і акуратно голив вуса й бороду. У відділі кадрів він не сидів біля стола з іншими майстрами, бригадирами, а походжав по просторій кімнаті, придивляючись на прибулу молодь виключно з метою «натрапити на симпатичне обличчя», як пояснював він свою сьогоднішню присутність на прийомі новачків. До того ж йому був потрібен лише один чоловік.

До кімнати почали заходити юнаки з нової партії, яка складалася майже з сотні дужих молодих хлопців. Захара він обрав не за широкі плечі й бадьору ходу і не тому, що справді обличчя у нього «найсимпатичніше», а тому, що юнак, зайшовши до кімнати, голосніше за інших привітався. Зміряв поглядом Моторного, зауважив, ніби про себе:

— Ого, не самі юнаки, а й перероскти, бачу, в учні йдуть... Вступаєте, товаришу, як ваше прізвище?

— Моторний, юначе... Давно вже вступив, тебе чекаю,— напівсерйозно відповів майстер.

Захар не відчув дружньої теплоти у відповіді і зрозумів, що чоловік дорікає йому за таку панібратську моторність.

— О, вже й «моторний»! Ну, пробачте, я ж тільки так для знайомства запитав,— і рушив далі в гурт прибулих до стола.

— Стривай, юначе! Слово честі, саме тебе й чекаю. А Моторний це ж і є моє прізвище. Сава Федорович Моторний, будьмо знайомі. А як твоє?

— На ім'я Захар, то так і зватимете, а по документах Захар Іванович Билина. То ви, певне, знаєте вже всіх прибулих, товаришу Моторний?

— Ні, просто пожартував, Захаре. Я майстер радіаторного цеху. Нам у цех потрібен один учень, робітник. Хочеш радіаторником стати?

— А чому б не хотіти? Чи я знаю, які ще є спеціальності? А вже коли ви нагодилися, та й мати так радила, не відмовлятися від будь-якої роботи на заводі, то я й піду. З охотою піду до вас, товаришу Моторний.

8

Завод великий, новий, всього якихось півдесятка літ, як збудований. І все в ньому остільки нове, що Захар у свої сімнадцять років дуже легко відчув себе таким же своїм на цім заводі-юнакові. З природи «живенький» юнак швидко знайшов себе в радіаторнім цеху, куди могутня хвиля прибила його корабель.

Нелегко було на перших порах звикати до зовсім нової виробничої обстановки на великому заводі. Не маючи бодай якихось виробничих навичок біля штампувальних пресів, куди його поставлено учнем-чорноробом, Захар сміливо брався за керма. Як старанний учень він дослухався до кожного слова майстра і, не хапаючись, виконував нескладні операції штампування, перфорації. Згодом йому доручали й самостійні операції на перфораторнім пресі. Захар з успіхом переходив до все більш та більш відповідальних процесів: монтажу системи трубок, запаювання їх в нижньому й верхньому резервуарах...

За ці роки наполегливої праці Захар упевнено переучувався розуміти життя, викохував свої нові мрії. Бригадирство в колгоспі, якого радив Петро там дістатися, якось здрібнилося. Він поволі виладнувався в стрій передовиків цеху. На заводі Захар не тільки відчув, як знову прокинулася в ньому велика тяга до книжки, а й мав змогу залюбки і далеко повніше, аніж у селі, задовольняти цю потребу. Спочатку це була потреба виробничого порядку, хотілося не лише засвоювати практичний бік виробництва, а й опанувати теорію. І в міру того, як запалювалися найневідкладніші потреби виробничих знань, зростала жадоба все вміти, все знати. І він читав твори радянських письменників, жадібно вивчав їхні біографії, захоплювався біографією Леніна, вивчав історію революції 1905 року, громадянську війну, читав Пушкіна, Шевченка, Маяковського. Зароджена ще в селі надія самотужки подолати недістаючі три класи середньої освіти тепер, в умовах заводу, стала цілком реальною річчю. Навіть не чекаючи Захарової заяви, не знаючи про його задушевну мрію, комсомольська організація заводу запропонувала йому вступити у вечірню середню школу.

Та бурхливе заводське життя виявило й інші здібності молодого радіаторника і негайно включило їх в одну з багатогранних ділянок громадської діяльності робітничого колективу. Ще в перші місяці свого перебування на заводі

Захар, якось ідучи із зміни, заспівав у дворі. Вечірня літня пора, високі бетонні стіни заводських корпусів навколо і відносна тиша в час зміни підхопили спів юнака, заполонили ним не лише двір, а й деякі кімнати контори з навстіж відчиненими вікнами. З одної кімнати раптово вийшов на подвір'я заводу солідний віком чоловік і став, боячись завадити натхненному співові юнака. Захар помітив зацікавленість співом. Не цього чоловіка — його юнак, напевне, і не бачив. Помітив зацікавлення робітників, що разом з ним виходили із зміни. Вони зупинялися, оберталися до молодого хлопця і дружніми усмішками бадьорили його, заохочували до співу.

Захар зніяковів, умовк саме біля солідного чоловіка, що стояв майже у воротях прохідної з капелюхом у руці. Чоловік рушив назустріч Захарові, чемно привітався:

— Добрий вечір, юначе! Як хороше, що ви не губите почуття молодості... Звідки ви знаєте цю пісню?

Спочатку, як зловлений на шкоді, Захар знітився. Ледве промирив відповідь на привітання солідної людини з капелюхом у руці, та швидко опанував себе:

— Звідки знаю? Та це ж наші селянські пісні. Співали сусіди, мати інколи співала... А я йду собі, замисливішись, і так захотілося: «Зоре мо-я-а, вечі-ірня-ая!...» — в якомусь екстазному молодечому захваті продемонстрував юнак пісню, яку він співав перед тим.— А вас цікавить ця пісня, товаришу?

— Цікавить, дуже цікавить... Власне, не так пісня, як ваше чудове виконання її. Цю пісню я теж знаю...

— Знаєте? А я думав, що тільки у нас її співають.

— В якому цеху працюєте, юначе? Та, власне, мені й байдуже в якому. Я керівник заводського хору самодіяльності. Ви б дуже підійшли нам із своїми голосовими даними.

Захарові було приємно почути, що у нього не просто якийсь там голос, а «голосові дані», і ними цікавиться така солідна людина, як керівник хору. Та не знав, що ж треба відповісти на слова, які не означали конкретної пропозиції — запрошення в хор, а були, мабуть, просто зауваженням.

— Які там дані, скажете таке... Співати люблю, то й співаю. Інші не співають, бо до чогось другого мають пристрасть. А ви зачепіть їх, то хіба такі «дані» покажуться вам у кожного. Он Васька, моторист головного конвейєра, напам'ять всього «Онєгіна», як з книжки, рубає

та ще й «Дівою Орлеанською» на закуску почастує. Боки рвемо до півночі з того, як ото була «орлеана ласкаво мила» до богопомазаного ласуна осла... Ото вам дані в парня. А співати що!

Керівник хору пройшовся з Захаром аж до гуртожитку. Хлопець дав згоду співати в заводському хорі.

9

Хоровим самодіяльним гуртком керував запрошений культсектором відомий у місті музикальний діяч Віталій Проскуров. Коли взяти до уваги не лише велику любов Віталія Леонтійовича до народної музики, а і його ніби якусь хворобу — вишукувати в народі вокальні таланти, то стане цілком зрозумілим, чому з першої випадкової зустрічі він звернув увагу на Захара Билину.

На мальовничій околиці міста Проскуров мав квартиру в невеликому триповерховому будинку з широким дворищем та кількома розкішними липами на ньому. Майже кожен мешканець мав у тому дворі свій закуток, де містилась повіточка для топлива. Спритніші сусіди Проскурова пригороджували з дроту високі загорожі біля повіточки, де заводили навіть квочок з маленькими пухнатими курчатками. Це й подобалося музичному діячеві, бо виявляло пристрасність, працездатність сусідів, та й чималою мірою заважало йому. І терпів, навіть не скаржився, а лише знизував плечима, висловлюючи одним одне слово: «обставини».

Захара це здивувало. Відомому музикальному педагогові заважають отим «затишком побуту», а він, дивак, не протестує. А, познайомившись із цим керівником самодіяльного хору на заводі, Захар несподівано зіткнувся і з його родиною. Зустрічаючись на співках, Проскуров якось запросив його додому, щоб спробувати і поставити голос. Познайомив із своєю одиначкою-дочкою Людмилою, ученицею восьмого класу середньої музичної школи. Дівчина мала, коли вірити переконанню батьків, майбутнє меццо-сопрано і безперечні успіхи в музиці. Дізнавшись, що Захар вчиться у вечірній школі, Віталій Леонтійович запропонував послуги Людмили, яка охоче допоможе хлопцеві консультаціями, тим більше, що це й самій їй буде дуже корисно. Проскуров мав і далекосяжні плани: допомогти хлопцеві дістати середню освіту та й прийняти його до консерваторії міста на вокальний факультет, яким він

керував. З кожної співки Проскуров переконувався і зрештою був певний, що з хлопця виростає чудовий ліричний баритон, яких не так уже й багато є.

Виконуючи цей далекосяжний план, Віталій Леонтійович запропонував хлопцеві досить-таки рискований метод вечірнього навчання за програмою десятирічки: порадив своїй, нехай і молодій, дочці Людмилі взяти «на буксир» майбутнього ліричного баритона. На думку не спало батькові, що Людочка, хоч і молодша за хлопця на якихось чотири-п'ять років, але ж і в свої чотирнадцять літ могла бути для дорослого юнака чимсь значно більшим, аніж просто репетитором. У цьому віці кожен день для молодої людини являє собою «безмежну» кількість часу, щоб всюди встигати, всотувати в себе те, що найкращого давав день радянського життя! А дні нанизуються в барвисті разки місяців, років. Благословенний час молодості!

10

На Захарових очах час минав день за днем, рік за роком, а йому здавалося, та воно так було й насправді, що дні й роки посувалися собі в своєму нормальному ритмі, байдужі до людських пристрастей, боротьби. А він, Захар Билина, не вимірявши своїх юнацьких сил, мчить уперед, доганяючи роки, надолужуючи прогаяне. І в тому бігові Захар мужнів духом, ступав ногою не навгад, а потрапляючи в дужий ритм великої перебудови країни. Він навіть свою вечірню освіту вважав високодержавною справою і трирічний курс з успіхом завершив без відриву від виробництва.

В цеху робітники знали про успішне закінчення Захаром середньої школи. Правду кажучи, навіть пишалися здібностями стахановця свого цеху, переносячи й на себе якусь частку Захарових успіхів. До того ж Захар уже став відомим на заводі солістом хору. Навіть заводська багатотиражка не раз про це писала, не шкодуючи яскравих фарб у змалюванні здібностей і успіхів молодого, перспективного співака.

Але те, що Захар подав заяву до заводського комітету про бажання вчитися далі, кинути завод і вступити до інституту, це не всі сприйняли з однаковим ентузіазмом. Якоюсь недружньою заздрістю війнуло на Захара від багатьох товаришів. Особливо, сказати б, нервово поставився до повідомлення Захара сам майстер Сава Федорович Моторний.

— Ти, хлопче,— казав Моторний під час перерви,— не роби завод і наш цех своїм прохідним двором, на якому ти умудрився спинитися, щоб перелицювати себе на студента. Дуже зручно, та не зовсім чесно по відношенню до інших, які більше тебе працювали.

— Як же я лицююся, Саво Федоровичу, що ви говорите? Чи робітник не має права на високу кваліфікацію інженера, і чи я заступаю чиєсь місце своєю заявою? — заперечив Захар у спокійних, стриманих тонах. Моторний узяв його до цеху, допоміг в опануванні кваліфікацією, рекомендував Захара до кандидатів партії. Та й незалежно від того сваритися з Моторним Захар не мав ніякого бажання, хоч і відчував, що міг би значно гостріше відповісти на таке дивне зауваження майстра.

Розмова ця сталася в цеху під час обідньої перерви десь у перші дні весни. Захар уже знав, пережив перші радості від звістки про своє успішне закінчення середньої школи. Чекав ще документа, який йому обіцяли надіслати.

— А демагогію тут розводити тобі теж не слід,— уже гостріше відказав Моторний.— Подумаєш, робітник! Без року тиждень працюєш, не забувай того. А скільки разів на співанки різні відпрошувався. Думалося, виростеш на ударника, на майстра братимешся, не все ж і ми...

— То я ж на інженера хочу виростати, Саво Федоров...

— «На інженера», «на інженера»,— сердито перебив майстер.— Зарані рвемося всі на інженерів перевестися!.. Закривай цех, а радіатори самі нехай робляться по-інженерському «щучому велінню»... Я ось шістнадцятий рік працюю на заводах, майстром став. Думаєш, мені б не хотілося інженером стати? Станеш тут через отаких! Заскочить у цех, посвідку, що він робітник-металіст, ухопить, та й давай бог ноги, в інженери поспішає.

Вся ця розмова виникла так несподівано, що Захар аж розгубився. Навіщо було й хвалитися. Справді, чому б Саві Федоровичу не стати інженером, звичайно, підучившись трохи. Або й Степанкові, понад чотири роки працює тут, вступав на завод, ще в Краматорці скінчивши вісім класів середньої школи. А Данько Сиромолотов, здається, і середню освіту має. Працюють люди. Степанко вже перебуває в помічниках майстра, значить, і майстром стане. Майстром стане, коли, звичайно, Сава Федорович поступиться або...

Такі думки трохи збили Захара з пантелику. Чи слід, справді, йти вчитися на інженера, коли чудово можна

працювати радіаторником: цікава і, головне, потрібна кваліфікація! Співати тобі ніхто не забороняє. Он і столична газета нещодавно відмітила з минулої олімпіади: «Особливо слід відзначити чудовий спів молодого стахановця тракторного заводу Захара Билини. Відчувається не тільки безперечне голосове обдарування, а й висока культура талановитого виконання...» Це, звісно, відноситься до старань і праці Віталія Леонтійовича, таж можна, виходить, працювати на заводі і виявляти «безперечні голосові обдарування»...

В цей час до цеху несподівано зайшла дівчина з канцелярії заводу і, натрапивши в гурті на відомого їй соліста заводського хору, запропонувала:

— Танцюйте, Билина, для вас щось є в мене. Танцюйте, бо не дам.— Як несподівана допомога, вскочила дівчина і перервала неприємну сварку.

— Дивись, яка гаряча! Удвох давай станцюємо, чорнобрива. Саво Федоровичу, бачили? Танцювати намовляє...— Захарові раптом захотілося помиритися з майстром. Скільки разів той щиро звертався до Захара за допомогою, коли вивчав «Історію партії», як до свого молодшого, освіченого, начитанішого товариша. Сьогоднішня їхня сварка зводила нанівець ту теплу робочу дружбу.

— А що ж, може, й слід. Що там у вас, Катю? — Моторний теж прийняв Захарову руку примирення. Щоб приховати збудження від розмови, взявся приладнати на видному місці прапор, якого цехові вручили профспілки міста за першість у змаганні.

— Будьте певні, товаришу Моторний, танцювати є за що...— Дівчина вийняла з-за спини руку і показала великий конверт. Показала й знову сховала за спиною.

— Ну, то танцюй, Захаре, побачимо, як ти ще й танцюєш. Перед такою дівчиною я й сам урізав би оце гопака. Танцюй, бо не дасть...

— Дасть! — невпевнено заперечив Захар, допитливо придивляючись до Моторного, заклопотаного прапором. Немає сумніву, що Сава Федорович таки по-справжньому відчув неприємність від своїх розмов із Захаром і гасив її в тому клопоті біля прапора. Прапор, сяючи золотом у світлі електрики, схилений збоку, прикрашав великий портрет Леніна. І раптом Захар схопився, ударив долонею в латунний лист, якого взяв на коліна замість стола до обіду, і пішов навприсядки перед Катею, приспівуючи:

Та... Ой гоп, не журися,
До дівчини повернися.
Затанцюй їй гопака —
Здасться дівчина така!

Дівчина не сподівалася такої реакції на її звичайний жарт. Раптово зашарілася на виду, ніяково оглянула присутніх, що весело зайшлися сміхом, і простягла Захарові конверт. Юнак підхопив його в фігурному викрутасі, разом крутнув зніяковілу дівчину. Потім цілком серйозно вклонився їй на знак подяки, потис руку.

Катя швидко пішла, засоромлена і зніяковіла, а Захара обступили товариші по цеху, друзі.

— Не тягни, Захаре, не псуй до краю обідньої перерви,— примирливо порадив Моторний.

Захар жартома виважав конверт на руці, хитав головою:

— По-моєму, так це і є атестат зрілості, Саво Федоровичу. Ще в минулий понеділок обіцяли надіслати...

Конверт не був запечатаний, і це трохи здивувало юнака. Адже так можна й кому завгодно взяти все з конверта, а в нього вкласти якусь сторінку з «Крокодила». Любуйся, мовляв, атестатом.

А в конверті виявилися два папірці: папірець за підписом начальника фінансово-облікового відділу заводу, в якому сповіщалося, що «за ухвалою комісії при відділі раціоналізації, удосконалення радіаторника Захара Билини на процесі паяння проміжних пластинок додаткового охолодження визнане за оригінальне і дає заводові 21 тисячу карбованців на рік». В другому папірці сповіщалося, що в книзі заощаджень заводу за раціоналізаторські пропозиції та винахідництво заведено особистий рахунок і раціоналізатора Захара Билини, перший вклад якого заощаджує заводові 21 000 крб.

— Качать Захара! — гукнув хтось із ближчих.

І його підхопили з десяток рук, сильно підкинули вгору один, другий, третій раз. Потім посадовили на верстаті.

Заговорив сам майстер, вирівнюючи голос:

— Оце, товариші, і є справжній атестат зрілості чесного робітника нашого заводу. Захар Билина вступив до партії, я сам рекомендував його і наш парторг товариш Сергійко. Ви бачите, товариші, що ми не помилилися своїми рекомендаціями. З Билини виростає один з кращих передовиків заводу, виростає достойний звання комуніста-ленінця новатор соціалістичного будівництва! Сьогоднішні

наші розмови отут були невиправдано грубі, і в цьому я перший зробив помилку.

Слухаючи виступи, привітання своїх друзів — робітників по цеху,— Захар несподівано пригадав і свої колишні філософські міркування про вибір професії та одруження. Тепер він уже свідоміше посміхнувся, прощаючи собі ті дитячі заглиблення в тьмяну суть так званої людської долі. Вона не є виявом сліпого випадку.

І, переповнений почуттям, Захар теж переконувався, що сварка його з майстром сьогодні була нерозумною, непотрібною. Мимоволі оглянув цех, неначе вперше прийшов сюди.

Ні, не треба було сваритися з Савою Федоровичем, а тепер... Тепер хоч і важко, треба забути такі дошкульні його докори.

11

Своєю радістю з першого успіху в змаганні на заводі Захар прийшов похвалитися і в сім'ї Віталія Леонтійовича Проскурова. На цей час Людмила вже чудово співала з Захаром найскладніші дуети, можна сказати — на цей час уже чудово грала на роялі і заворожливо щиро супроводжувала Захара у вечірні відпочинки від роботи в цьому, сповненому вируючого життя, незабутньому місті. Вона стала сімнадцятирічною на розквіті квіткою, і цей розквіт малювала собі, ділячись з Захаром, як майбутнє не лише відомої музикальної діячки, що буде виконувати чужі твори, але й сама неодмінно сяде за композиторський пульт і, може, буде першою жінкою — відомим композитором...

Про те, що й Захар вступає разом з нею до консерваторії, навіть розмови особливої не було — це ж так бо само собою розумілося. Хоч, правду кажучи, юнак у душі не вважав спів за професію. Не тим теплом огрівала його співоча вдача. В ній була молодість, у співі тамувалися поетичні забарвлення юнацьких пристрастей, гарячих поривань. Та це не збивало на перспективу стати професіональним співаком. А поза цим Захар любив оперне мистецтво й ніколи не встрявав у суперечку з Людмилою, навіть приводу не подавав думати, що професія ним ще не облюбована. Взаємини з Людмилою були остільки братньо близькі, що без сумніву давали їй право говорити: «Ми вступаємо разом до консерваторії...», «Ми вчитимемося

по класу...» Вони часто вечорами співали дуети, дівчина одночасно і співала, й вела супровід на роялі.

Цього вечора Захар прийшов у піднесеному настрої. Йому було чим похвалитися і Віталієві Леонтійовичу, і особливо Людмилі. В кишені він має аж два атестати зрілості.

— Можете поздоровити мене, Віталію Леонтійовичу!.. Тепер я вже...

І не доказав, повітря йому надто повно в грудях, а щира батьківська посмішка Проскурова доповнювала його молодечі почуття радості.

— Знаю, знаю, Захаре. Від душі вітаю! Це ти прекрасно зробив, зайшовши до нас в таку хвилину своїх переживань... Вітаю, дорогий юначе!

Оте «дорогий юначе» так глибоко зачепило юнака, який ще малим хлопцем втратив батька, що він не намагався стримувати гарячих хвилювань, і признався і про сварку в цеху, про біль душі від того. Проскуров не сказав, що це дрібниці, не відмахнувся. Також по-батьківському заспокоїв юнака.

Людмила помітила, відчула Захарове хвилювання. Тоді ж вискочила до своєї кімнати. Повернулася лише згодом, упоравшись із хвилюванням. Біля стола вже сиділи батько й мати. Розглядали атестат — посвідку про відмінне закінчення Захаром Билиною курсу середньої школи.

— Дозволь, Захаре, і мені привітати тебе. На весну я закінчую десятирічку, будемо...— І теж не змогла висловитися до кінця.

Кмітливий батько, щоб якось виручити дочку, раптом заляскав у долоні.

До Проскурових раніш часто заходив ще один юнак, Людмилин шкільний приятель,— син близьких знайомих Проскурових. Цього року він уже вчився в Київській консерваторії, бо йшов по школі на рік попереду від Людмили, і лише зараз оце завітав, прибувши додому на кілька днів. Звали його модним ім'ям Ростислав, і це мовби перегукувалось із його високим не по літах зростом.

Ростя, як звали його в сім'ї, мав хороший голос і часто, ще школярем бувши, співав тенором у дуеті з Людмилою чи з Захаром, а то й з обома. Сьогодні він нагодився саме до речі. Не заставши Людмили в її кімнаті та почувши гучні оплески в їдальні, він тихо ввійшов та приєднався до гурту. Проскуров кивком голови привітався з

ним, зустрівши його прихід оплесками. Господаря радо підтримали інші.

Згодом в їдальні готувалась урочиста родинна вечеря під мелодійне звучання молодих голосів та темпераментний супровід господаря на роялі. Спочатку Захар співав дует з Людмилою. Потім, що називається, таки розгойдали й Ростислава і заспівали тріо Даргомижського. І вперше Захар відчув якесь підсвідоме змагання з Ростиславом, хоч не було коли розібратися в цьому психологічному явищі.

Одна и грустна...—

проспівав соло Ростислав, дивлячись на Людмилу зволоженими від співу очима.

Одна-а и-и грустна...—

перехопив баритон Захара, і з ним ніби згодився Ростислав, а потім і Людмила, виводячи «на утесе горючем»...

Здавалося, ще один, на цей раз музичний, іспит тримав Захар Билина в сім'ї своїх хороших, рідних друзів. Не змовляючись, усі, крім Ростислава, мимоволі подумали про те ж саме. Адже протягом цих років Захар учився музичної грамоти, виладнував свій голос. Сьогоднішній спів ніби завершував і цей добровільний з обох сторін курс навчання, за який Людмила, невимовно радіючи, ставила Захарові п'ятірку...

Сказати, що Захар був байдужий до такої душевної близькості Людмили, не можна. Взяти хоч би й те, що з дня, коли він виїхав із села, йому не доводилося бачитися з рідними: з матір'ю, сестрами. І Людмилина сестринська ніжна увага до нього компенсувала розлуку з рідними.

Захар акуратно, щомісяця, посилав матері грошову допомогу, його сестри вчилися в школі. Старша, Мотрона, перейшла вже у восьмий клас.

Він працював на заводі, трактори якого борознили широкі колгоспні лани. І внутрішнє глибоке задоволення полонило Захарову душу. В цьому почутті ховалася якась душевна таємниця, розгадати яку навіть самому йому було важко. Та чи й треба розгадувати, коли груди повняться радістю і часом напосідає якесь чудне відчуття, що в тебе справді виростають крила. Ось-ось змахнеш ними і полетиш...

Ця радість була прихованою радістю, вона лише впливала на юнакову душу, роблячи її доброю та волелюбною.

На зборах заводської партійної організації, коли приймали Захара до партії, був присутній і парторг заводу Трохим Сергійко. Людина за тридцять п'ять років, з помітно сивіючими висками, Сергійко вражав своєю серйозністю...

Захар вийшов до трибуни сказати зборам про себе і тут уже відчув свою дорослість. Неначе якась невідома сила отого Сергійкового авторитету взяла його і поставила, дорослого, віч-на-віч перед партією та власним сумлінням.

І нічого! Захар відчув себе дорослим остільки, щоб заговорити солідно, в тон солідності Трохима Сергійка:

— Така моя коротка біографія, товариші... Та біографію свою молода людина по-справжньому розпочинає з цієї-о трибуни, коли вона обіцяє партії бути гідним високого звання комуніста, тобто стає бійцем у лавах передових, непохитних борців за ідеї Леніна, за побудову нового й щасливого життя! Я це усвідомлюю і прошу прийняти мене в лави партії, ідейні завдання якої будуть єдиним дороговказом мого життя та праці...

Будучи робітником радіаторного цеху, після відомої розмови з майстром про інженерство, Захар звикав до думки, що саме цех і творить йому професію. А разом з тим він був і співаком, бо співати про радість життя складало йому якесь невимовне задоволення, особливо, коли той спів супроводжувався Людмилиною грою на роялі... Захар любив бувати з Людмилою в ботанічному саду і щоразу захоплювався яскраво іскристою квіткою, свіжозеленим листом, могутністю стовбура багатолітнього ясена викоханого поколіннями ботаніків цього уславленого саду.

Захоплений красою найгустіших заростей, дерев парку, хлопець спинявся й слухав, як говорить з вітром дуб, чи клен, або сосна — цей образ «пальми» молодечих мрій, часом підспівував гудінню вітру в верховітті, знаходячи для свого ліричного баритона мотиви лісового кохання. Кому ж бо не ясно, що вони з Людмилою були закохані, і це кохання сильнішало, коли вони найскромніше, сором'язливіше поводили себе в ці роки молодого життя. Про кохання не було ними сказано жодного слова за всі ці роки. Зітхання на самоті та зустрічі поглядів на людях багато чого говорили їхнім серцям. А для стороннього ока вони були хорошими, просто зразковими друзями юнацтва, яких для прикладу ставили іншим Людмилині

батьки. Навіть Ростислав, який був теж не байдужий до дівчини і вважав, що має якісь-то невисловлені права на її ще дитячу дружбу, навіть він не відчував загрози своїм почуттям...

Одного разу, замилувавшись розкішним широколистим кленом, Захар згадав, як його стара бабуся за кілька місяців перед смертю, уже слабуючи, любовно висаджувала в садибі маленького клена. «Виросте, приємно буде й листом помилуватися, і відпочити влітку в холодку під кленом, та й надібок у господарство...» Певне, і ці клени садили ще наші діди з такими ось міркуваннями, маючи на увазі покоління, а не себе.

Ці його захоплення передавалися й Людмилі. Життєвого досвіду вона мала менше, аніж Захар, і великі дорослі дерева сприймала як щось вічне. Та той же листатий клен заворожував її природною красою й силою, і настрої дівчини, її екзальтація нічим не різнилися від Захарових. В такому найвищому душевному захопленні живою природою рослин, збуджена юнаковим захопленням та співом під шум верховіть, Людмила припала вустами до розкішних квітів і поцілувала їх. І по зарожевілих щоках юнки покотилися дві сльозини.

Чомусь хочеться думати, що це була важлива хвилина, яку треба було не прогавити їм і спитати одне в одного, в чому їх покликання, як далі піде їхнє життя.

Та вони так і не порозумілися...

12

Весна була в розпалі. Захар ще працював у цеху, готуючи собі зміну, навчаючи молодих робітників новим методам паяння трубок у резервуарах радіаторів. Остання Захарова раціоналізаторська пропозиція полягала в тому, що комплект трубок набирався в колектор, а потім на проміжні охолоджувальні пластинки і подавався цеховим конвейєром до робочого місця для паяння. Сам Захар чудово порався біля відштампованого й нагрітого резервуара, вправно прилаштовував його дірочками на трубки і кількома чітко розрахованими рухами завершував паяння. Йому подобалася ця ритмічність праці. Це захоплювало його. І коли дівчина-кур'єр неначе розбудила його від цього захоплення, попередивши, що на кінець зміни Захара викликає парторг, він відчув роздратування:

— Могли б і потім сказати,— ніби огризнувся; тамуючи незадоволення непроханою психологічною перервою...

У завкомі, крім парторга Трохима Сергійка, Захар зустрів керівника хорового гуртка заводської самодіяльності і ще одного чоловіка солідного віку й зовнішності...

Людмилин батько познайомив їх:

— Знайомтеся, Захаре, це — заслужений діяч мистецтв Харитон Павлович Дем'янець, керівник міського народного хору. А це, Харитоне Павловичу, вихованець нашої заводської самодіяльності Захар Іванович Билина, за виробничі успіхи якого поважаємо, а співом його пишаємося.

— Правильно, Віталію Леонтійовичу,— додав секретар заводської партійної організації.— Товариш Билина другий рік кращий виробничник серед нашого цеху...

— Я, власне, і чув ім'я Захара Билини як одного з передовиків виробництва,— промовив Дем'янець.— Віталій Леонтійович не один раз радив мені зацікавитися вашим голосом.

— Називайте мене просто Захаром,— відповів юнак.

Розмова відразу ж набрала виключно ділового характеру. Керівник народного хору поцікавився, чи давно Захар співає та чи пробував співати перед численною аудиторією. Парторг вийшов з-за столу, пройшовся по кімнаті, пом'яв у пучках лист лимона в вазоні і понюхав його. Потім повернувся і, ставши близько перед Захаром та Дем'янцем, повідомив:

— Справа, товаришу Билина, серйозна. Ми якось говорили з тобою вже про це, та то були ще не певні, сказати б, попередні розмови. Ти постарався і закінчив вечірню школу, на «відмінно» закінчив... Заводська партійна організація розглянула твою заяву й підтримала, домоглася згоди і в дирекції, щоб відпустити тебе на навчання в одному з технічних вузів...

— Дякую, товаришу Сергійко!..

— Стривай дякувати, Захаре!.. Кортіло нам зробити з тебе інженера-технолога. А ось Віталій Леонтійович твердить, що ми цим губимо талант. Сьогодні ж про це сказав і наш шановний гість Харитон Павлович. Слово за тобою. Давай помагай вирішити цю проблему.

— Який же з мене вам помічник, товаришу Сергійко, коли я не маю права голосу, про мене ж мова йде? — спробував віджартуватися Захар.

— Ти не дурій, Захаре, розмова серйозна. Викладай: вчитися йдеш до консерваторії чи до нашого техноло-

гічного інституту? Інженер-технолог з тебе, без сумніву, вийде, це добре знає наша партійна організація. А Віталій Леонтійович запевняє, що з тебе співак буде ще кращий. Що ж, ми тільки раді будемо. Київський «Арсенал» дав країні чудового співака з робітників — товариша Лаптєва. То чим же ми гірші? Нехай ми дамо країні ще й ліричного баритона.

— Дозвольте, товаришу Сергійко, я дещо уточню,— звернувся Дем'янець і навіть підвівся з місця.— Про те, що вам, Захаре, не в технологічний, а в консерваторію, у мене жодних сумнівів немає. Я якось і сам чув ваш голос на виступі заводського хору під час Жовтневих свят, а Віталій Леонтійович мене особливо переконує в тому. Його авторитетним словом ми не маємо права нехтувати, через його вмілі руки пройшло скільки чудових народних обдарувань... Я завітав сьогодні, поговоривши з Віталієм Леонтійовичем, щоб запропонувати вам, молодий чоловіче, одну подорож.

— Яку подорож, куди? — підвівся й Захар з дивана.

— Сидіть, сидіть, Захаре... Подорож не проста, а з деяким навантаженням. Згодні ви за плату, звичайно, поїхати з нашим міським хором у творчу подорож? У нас, немає соліста з вашим амплуа — ліричного баритона.

— А куди їде хор? — запитав Захар, таки стоячи.

Присутні засміялися, відзначивши, що «баритон» має свою думку і не так спроста погодиться абикуди їхати.

— Хор їде спочатку в Тбілісі. Не заперечуєш? Пробач за моє «ти», я людина літня і до всіх своїх молодих хористів звертаюся на «ти».

— Хоч я і не належу до ваших хористів, та з приємністю приймаю ваше «ти», як і всі ваші щирозичливі пропозиції. До Тбілісі я охоче поїхав би з хором, тільки ж, чи не проїздимо ми на тому і моє становище в цеху, на заводі та й вступ до інституту, чи до... тієї ж консерваторії?

— То це вже й вирішення! — озвався Сергійко.

— Це ще не вирішення, товаришу Сергійко. Мені справді хочеться вчитися, хочеться знати все! А куди саме найбільше мене тягне, досі ще розібратися важко. Чи технологічний, а чи консерваторія, їй-право ж, вибрати не можу: обоє ж вони для мене — новий крок у житті. Ви вже підсобіть розібратися, Трохиме Степановичу, вам видніше, де я зумію принести більше користі.

Це було сказано настільки серйозно, що секретар заводської парторганізації спинився біля стола і знову повер-

нувся до гурту. Він розумів, що від нього чекають щирої, дружньої поради:

— Чи ти, Захаре, залишишся в цеху, а чи де б не вчився, яку б спеціальність не обрав за своїми смаками та здібностями, всюди тебе підтримають партія і народ. Оце тобі і вся моя настанова. В консерваторію — так і в консерваторію! До подачі документів ще добрих півтора місяця. Їдь з хором. Чудова практична підготовка і, коли хочеш, самоперевірка.

— Я ще не скінчив своєї розповіді про маршрут нашого хору,— знову заговорив Дем'янець.— У Тбілісі ми пробудемо лише один тиждень, а потім виступатимемо в Одесі й Києві. Найвідповідальніші наші виступи будуть у Москві та Ленінграді. В Ленінград ми їдемо після Одеси й Києва, а завершимо в Москві кількома виступами. На той час повернеться з відпочинку після лікування наш хоровий баритон, вихованець Лохвицького народного хору, і в Москві вже вас буде двоє. Отже, коли твоя згода, прошу зайти до нашого адміністратора для оформлення. За тиждень виїздимо в Тбілісі...

13

Отак і повернулася Захарова доля. Можна було б ще вибирати, помисливши та порадившись, обрати собі те, до чого «душа лежала». А все так ніби раптово сталося, до чого вона «лежала», юнак навіть сам собі на самоті відповісти ще не міг. З голови викинув свою заяву про бажання вчитися у вищій школі. А заява стала діючим механізмом, хтось радився і вирішував за Захара. Тепер йому тільки й лишилося, що дати згоду і навіть внутрішньо погодитися, що це може бути чудовим здійсненням його давньої мрії.

Того ж вечора зустрілися з Людмилою, мав порадувати і її таким поворотом долі. Все ж бо так складалося, як вона бажала.

Людмила схвалила його рішення.

— Вітаю, Захаре, вітаю!

— Це все Віталія Леонтійовича турбота, Людмило. Я й зайшов оце подякувати.

— Батькові дякувати прийдеш завтра. Сьогодні в них якісь там збори...— відповіла Людмила, сміючись.

Цікаво, звісно, як би подякував Захар Билина своєму вихователеві й натхненникові, та подякувати так і не

пощастило. Підготовка хору до від'їзду вимагала від нього щоденних репетицій. Захар розумів, що це були серйозні іспити, і старанно готувався до них.

На заводі ця вирішальна для Захара подія не пройшла не поміченою серед його друзів...

Перед від'їздом у подорож Захар зайшов у цех попрощатися. Минув всього якийсь тиждень, як він востаннє паяв тут радіатори. А яким приємним спогадом, ніби з дитинства, здався йому цех! Моторний побачив Захара біля верстата, підійшов, привітався, як до гостя.

— Значить, їдеш, Захаре?

— Їду, Саво Федоровичу.

— Так що, це вже назавжди? — Моторний розумів, що на це запитання Захар йому нічого відповісти не зможе. Та хотілося щось таке сказати, щоб тим словом і докорити і схвалити.— Я, власне, так і думав; куди тобі в інженери з таким голосом! Тут, Захаре, природа вплуталася, нічого не попишеш.

— Просто, Саво Федоровичу, збіг обставин...— заходився було Захар, як і раніше, розумно пояснити цей факт.

Та збоку хтось весело і зовсім переконливо гукнув:

— Планида, чого там мудрувати!

— Заслуженим артистом станеш, Захаре...

— Народним — теж не відмовляйся...

І, загальним дружнім реготом завершивши дискусію, обступили друзі Захара. Пора була робоча, Захар це розумів і першим почав прощатися, подаючи руку Моторному.

Міцно тиснули руки, слова не в'язалися. Хтось бажав просто щастя і здоров'я, хтось настійно нагадував не забувати. А Захар у всьому тому відчув дружбу, теплоту і щирість. Щоправда, десь глибоко, як настирлива колючка, торкало щось невиразним жалем.

... Подорож, як буря, захопила молодого робітника й співака, понесла, вихрила й п'янила. В Тбілісі він виступав як соліст лише чотири рази, та ці чотири рази принесли йому стільки радісного хвилювання! Адже й до останньої хвилини першого виступу перед тисячною аудиторією він відчував якісь глибокі сумніви в своїх силах, сумніви в своєму вокальному покликанні. А виступи пройшли чудово, так привітно сприймала аудиторія, що вже на другому вечорі його гаряче вітали одразу ж після оголошення імені соліста.

Ще краще проходили виступи в Одесі та в Києві. В Києві Захар одержав листа від Віталія Леонтійовича, в який була вкладена записка від Людмили. Вона нагадала йому про Київську консерваторію. Захар використав першу ж можливість і відвідав консерваторію, говорив з директором, дістав заспокійливі поради...

Та Ленінград вніс значні корективи і в ці, здавалось би, зовсім завершені справи.

Не будемо забігати наперед. На першому концерті-виступі хору Захар не співав. Керівникові довелося трохи перебудувати програму, бо з перших же днів перебування хору в Ленінграді Захар відчув якісь поболювання в горлі. Лікарі констатували звичайну втому горла, радили кілька днів відпочити. У вільний час Захар разом з іншими учасниками хору оглядав місто, побував на набережній Неви, у Зимовому палаці, Ермітажі, відвідав багатющі ленінградські музеї.

Побували вони й в одному з найбагатших у світі — Ленінградському ботанічному саду.

14

Чи є така людина в світі, яка б не любила рослини? Може здатися, що любов до рослин — це зовсім і не почуття, а своєрідна органічна звичка...

Та ні. До рослини, припустімо, можна звикнути, можна обжитися з лісом чи з садком, та поруч з тим і любити або не любити білокору березу з ніжними фіолетовими пагінцями, з росяним моложавим листом та з кашкою-калачиками весняного квітування. Можна не падати ниць перед густим сосновим бором, сприйнявши його, як сприймаємо ми неминучість календарну в зміні дня і ночі. А чи пройдеш байдужим повз одиноку кучеряву сосну, не розтерши в пучках її дво- чи тришпилькового листу, щоб упитися запашним диханням цієї круглорічної красуні лісу? Чи не зведеш очей на велетня дуба, навіть у молодому його віці, або не усміхнешся перед добротною гущавиною та плодючістю круглолистої, завжди немов рожевощокої липи?..

То що ж дивного в тому, що й Захар Билина був у захопленні від цих відвідин Ленінградського ботанічного саду, та ще й весняної пори.

Більше місяця минуло, як він виїхав з хором у подорож, відірвався від мальовничої своєю буйною зеленню подніпровської України, від рідного міста...

До того ж Захар просто ніколи не був байдужий до такого явища рослинного світу, як ліс. Ліс великих дерев він підсвідомо чомусь ототожнював з якоюсь однією велетнем істотою, яка завжди дружньо всміхається до нього, нагадуючи щастя молодості, і манить у своє вічно живе лоно. Ці верховіття дерев лісу завжди йому привітно шепочуть, із шепоту віт складають гомін лісовий, будять пісню. І він співав тих, навіяних життєстійкістю пісень щоразу, коли потрапляв у гостинні обійми лісових холодків, неначе вимірював силу голосу.

Ленінградський ботанічний сад і особливо його уславлена оранжерея музею, що називається, сп'янила Захара, сп'янила його відчуття оточення, його молодечі прагнення. Він уперше потрапив у товариство тропічних і субтропічних рослин, де навіть звичайний ірдинський дуб поруч з аристократичною пальмою здається зухвалою екзотикою. Ірдинець мужньо, сказати б, дерзновенно змагається з пиховитою двохсотлітньою гостею і ростом, і міцною зеленню різаного листя, і життєздатною силою та визивною міцністю стовбура. Тут вирувало дихання росту й величі!

В захопленні Захар Билина відставав од своєї групи, супроводжуваної досвідченими екскурсоводами. Він завжди запізнювався підійти до гурту на початок змістовних пояснень екскурсоводів. Жадібно ловив потім слова про історію рослини, про зону її розповсюдження, про приживання її в суворих кліматичних умовах півночі країни, про технологічну, будівельну, лікарську чи просто декоративну цінність рослини у великому соціалістичному житті радянського народу. Екскурсовод називав деревину, дбайливо вичитуючи і її латинську ботанічну назву, і рід, і групу, і клас, зменшенням яких неначе боявся образити рослину, принизити її гідність і цінність. А Захар прикипав очима не лише до стовбура чи до квітування, а намагався вжитися в далеку історію рослини, поринав в її життя, як у власне, глибоко сприймаючи зелень у колі своїх крилатих юнацьких мрій. Деревину ж посадовили люди, віку яких майже ніколи не вистачає, щоб діждатися отакого столітнього буяння сили. І садовлять, покоління поколінню служить на цьому путі вирощування дерев, лісів. Отак і його бабуся, скоряючись благородному законові поколінь, перед смертю садовила маленький пагінець майбутнього клена.

І знову відставав.

Екскурсія посувалася далі, екскурсовод безутомно гово-

рив, і аж коли затухав цей віддалений голос екскурсовода, тоді ніби прокидався Захар від мрій і захоплення, наздоганяв групу.

І все ж пам'ять його встигала зафіксувати все найцінніше, що міг дати молодому співакові цей візит до одного з найславніших ботанічних музеїв світу. Його полонили не так багатства наявних рослин музею, як життєва сила їх, розкішність весняна у листі. Його заворожувала сила поривання вгору гнучких ліан.

Часом він мимоволі в уяві своїй ставав на місце екскурсовода. І тоді якими барвистими словами, навіть піснею лилася його бесіда з цими відвідувачами, що хотіли не лише чути, а й глибоко пройнятися життям рослини, цього незмінного й щирого сусіда в житті та в прагненнях.

Того ж вечора Захар написав листа Людмилі.

«...Знаєш, Людочко, мені часом здавалося, що то не дуб зеленавить наш зір, а я сам стою на його місці і розправляю крила-віти, напружую голос, щоб мій спів почуло й наше велике майбутнє! І бачу тебе поруч себе, розкішну в живодайному квітуванні леспедеці! Пробач, Людмило, за деяку поетичну фривольність. Віч-на-віч я б цього не насмілився сказати, така вже наша сором'язлива вдача... А в листі, та ще й після багатющих вражень од відвідин ботанічного музею, втриматися не зміг, пробач, люба «леспедеце», признався...

Сьогодні прибув з відпочинку основний наш соліст, якого я поки що заступав до цього часу в хорі. Кажу «поки що», бо цей соліст у першій же розмові зі мною знайшов за потрібне нагадати мені, що я в хорі лише дублер... Щоправда, Харитон Павлович дуже добре ставиться до мене. Та ж... не вистачає в мене сміливості розповісти йому про цю нашу, я б сказав, катастрофічну для мене розмову...

Та якось буде. А враження від Ботанічного музею, від квітування леспедець (держикорінь) незабутнє! Як шкода, що враження ці не подвоєні... разом з тобою...»

15

Того ж вечора, коли лист до Людмили ще тільки йшов, сталася й сама «катастрофа».

Хор виступав цього разу в багатолюдному залі колишньої Александрінки — Ленінградського драматичного театру імені Пушкіна. Місця були заповнені від партеру до останнього ряду галереї. Ленінградці люблять спів укра-

їнців, народні пісні й охоче йшли послухати їх у виконанні прибулого з України хору.

Захар Билина проспівав кілька пісень у першому ж відділенні. Нікому й на думку не спадало в хорі міняти наміченого й підготовленого до виступу соліста Захара Билину, хоч за лаштунками в час виступу хору вештався основний соліст, тобто не дублер.

Людина він роками значно старша за Захара, та, здається, саме в цьому й була його найменша перевага над молодим обдарованим своїм напарником. Його взято з периферійного самодіяльного хору, що уже мав деякі традиції. Соліст пишався тим, що Харитон Павлович саме його, єдиного, взяв у свій хор, отже, підніс на відповідальний рівень. Це усвідомлення виходило за межі скромності, притаманної справжнім народним обдаруванням. Соліст, як говорилося в хорі, «звик дивитися через голови слухачів, та й хористів не бачити».

Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек...—

співав Захар на сцені, відчуваючи, як повітря широчезних просторів країни, озон лісів і свіжість річок розпирають йому груди, надаючи молодому голосові ліричної принадності та сили. Ця принадність і сила вільно заполонили величезний театральний зал і душі ленінградців. Співак ніби злився воєдино з тисячною аудиторією слухачів.

Дружні оплески вибухнули на привітання молодого співака. Чотири рази його супроводжував на сцену чуйний і захоплено-вдячний Харитон Павлович. Захар часом забував, що з ним твориться і де це відбувається. Єдиного він не забував щоразу пригадувати собі: «Коли б тут, серед тисяч ленінградців, була присутньою й ще одна слухачка!..»

Після четвертого разу Захар вискочив за лаштунки, ледве стримуючи себе, щоб по-дитячому не зробити якесь фізкультурне колесо чи не ушкварити навприсядки гопака, як часто траплялося з ним. І наскочив на Харитона Павловича, який делікатно в чомусь переконував «круглого», але основного, дуже стурбованого чимось соліста. Навіть вчув його останнє слово, кинуте Дем'янцеві:

— ...він же тільки дублер...

— В чому справа? — запитав Захар, відчувши, як йому на розпалену радістю душу раптом поклали тисячопудову брилу криги.

— Нічого, нічого, Захаре... Це ми... радимося,— заспокоював Харитон Павлович.

— Ото ж я й чую, що радитеся про дублера. Адже це про мене мовиться?

— А ти не будь приском! — зло озвався соліст, потяг цигарку в кулаці.— Цілком нормально, що в наступному номері я хочу виступити перед таким кваліфікованим слухачем...

— Ах, он яка нарада у вас! Ну що ж: ні пуху ні пера. як мовиться. Я ж таки дублер, Харитоне Павловичу,— відповів Захар, ледве стримуючись...

— Нічого цього не буде, не дурійте, хлопці. Я тут господарюю і прошу не порушувати оголошену вже програму. Заспокойся, Захаре, і готуйся. Зараз ти співаєш з хором «Дивлюсь я на небо...»

Це було вирішення, якому всі звикли без жодних заперечень коритися. Певне, скорився тому й основний соліст, бо в цю мить нічого більше не сказав ні керівникові, ані своєму дублерові. Але, коли Дем'янець побіг, щоб останнім поглядом окинути хористів перед виступом, соліст скористався хвилиною, буквально прошипів Захарові в лице:

— Згадаєш мене! Знай, що в Москві пікнути не дам, морду твою не дозволю навіть серед хористів показати... Зарані зазнаєшся, дублере. Молодий ще...

І, щоб не чути відповіді дублера і тим відчувати своє «зверху», соліст крутнувся на одній нозі, зник за лаштунками. Захарові в першу мить хотілося наздогнати нахабника і гідно відповісти йому. Та й цього вчинити не посмів опам'ятавшись. А все це надто несподівано, обурливо сталося, як вихор схопилося, засліпило очі молодому, недосвідченому юнакові.

«Морду твою не дозволю показати...»

І це в Москві, на яку Захар не те що надії покладав, а молитись ладен був...

Отаким збентеженим його й штовхнули на вихід.

Аудиторія зустріла Захара Билину з таким дружнім ентузіазмом, що стривожений юнак мало не заплакав.

«Дивлюсь я на небо...» прозвучало в Захара блідо, по-учнівському непевно. Він відчув це з першого свого виступу, відчував із панічних підбадьорюючих поглядів диригента, відчув із прірви, яка утворювалася між ним та слухачами. Десь прорвався кашель, а то й легковажний смішок на галереї. Захарове око вловило, як з третього ярусу байдужий слухач пустив «літака», змайстрованого

з програми. Відчув і зайве тепло, і сором, і навіть сльози безсилля. Все відчув, з усіх сил намагаючись захопити слухача.

Я б землю покинув і в небо злітав!..—

цілком щиро, як глибоке зітхання, проспівав Захар, ніби продекламував, відчуваючи панічний острах перед слухачем, який нічого знати не хоче з ваших залаштункових «Сцілл і Харібд». Справді, хотілося б кинути землю з її складними умовностями й полетіти, де б наодинці можна було ясніше розібратися в ганебному становищі дублера.

Хоч на закінчення Захар і оволодів собою, та ефект був втрачений ще на початку. Слухач стає егоїстичним в кріслі театральної зали, куди він прийшов дістати естетичне задоволення, і прощати послаблень у виконанні співака не буде.

Захара на «біс» не викликали, не викликали й хору, який, здавалось би, співав не гірше, як завжди.

Це був провал, катастрофа...

У першу мить, коли за опущеною завісою замість оплесків, овацій Захар почув лише якийсь хаотичний гомін, він розгубився. Що чинити, як поводитися? Здалося, що за завісою розгортається якийсь погрозливий вихор, який от-от захопить і його, живосилом понесе по багнищах посміховиська, ганьби.

Хор ще стояв на сцені, чекаючи виклику слухачів. Та Захар зрозумів усе і рвонув тікати, як від наступаючої грози. І саме чого найбільше не хотів у цю мить, те й сталося. Назустріч йому за лаштунками просувався «круглий соліст», глузливо плещучи в долоні.

— Вітаю, вітаю!..— немов батогом стьобав збентеженого невдачею Захара.— Зарані в небо літати зібрався, юначе! Так завжди трапляється з вискочками...

Захар спинився і нерішуче озирнувся навколо.

А біля нього опинився вже керівник хору, і як не плаче сам, намагаючись заспокоїти Захара. Те, що він жодним словом не припинив знущань соліста, остаточно зломило Захара. Рішучість його раптом спала, він не знайшовся, чим би гідно відповісти на знущання. Голова сама схилилася аж на груди. Повернувся і пішов геть, щоб нічого не слухати: ні знущання, ані заспокоювання. Почув, як Харитон Павлович нарешті гримнув, стримуючи голос і гнів:

— Та замовкни ти, довбне нетесана! Зірвав такий концерт...

Кого стосувалися останні слова, Захар уже й не намагався з'ясувати собі...

Того ж вечора в готелі Захар відвідав керівника хору і категорично зажадав розрахунку. Ніякі заспокоювання та запевняння, що цей інцидент — «стихійне й непередбачене явище», не допомогли...

— Харитоне Павловичу, як солісту мені немає чого робити в хорі, а перехід у хористи міг би прозвучати зараз хіба що як покарання за останній невдалий виступ... Давайте за один раз ліквідуємо ці непорозуміння на самому їх початку. Наспівався...

Заперечувати проти такого безапеляційного вирішення молодого співака було важко, і Харитон Павлович звелів бухгалтерові виплатити Захарові Билині повний розрахунок з преміальними, вимагаючи від Захара лише слова, що до ліквідації цього інциденту вони ще повернуться в рідному місті.

Захар уникнув дати таке слово керівникові хору.

Другого дня після цього гіркого випадку він подав заяву й документи приймальній комісії до Ленінградської лісотехнічної академії.

16

Тепер уже важко та й недоцільно добиратися до справжньої причини такого раптового і зовсім несподіваного вчинку Захара. Може, ще бабусин вчинок з висаджуванням клена водночас посіяв і в Захарову душу зерно любові до рослин і вічного обов'язку перед майбутнім. А може, в оранжереях Ботанічного музею, в інтродукційних залах цього цікавого закладу акліматизації, переселення рослинного світу Захар відчув внутрішній психологічний потяг до цієї праці. Цілком певно, що не один раз вистоюючи біля тої чи іншої «інтродукованої» породи дерева, він підсвідомо запитував себе: «А що б я захотів робити, обравши собі якусь «рослинницьку» професію? Чи також став би екскурсоводом якогось ботанічного саду, оранжереї, а чи взявся б до переселення отаких гостей з далекого півдня, зі сходу, як той же держикорінь, висаджуючи їх в сусіди паросткові нашого рідного дуба? Ходив би за ними, прищеплював би їм нові звички, призвичаював би до суворіших кліматичних умов, збага-

чував би ними флору північної країни! А може, перекинувся б на садівництво, став би в широкі лави садоводів-мічурінців...

Такі думки напосідали на нього в час відвідання Ботанічного музею. Часом, забуваючи про власну персону, Захар навіть заздрив молодому ентузіасту-садоводові — Захару Билині,— заздрив його безсторонній оцінці смакових якостей найкращої південної мелітопольської черешні або яблука розмарину чи чудових сортів винограду. А то раптом уявно ставив такого Захара поруч з дубом ленінградської оранжереї і порівнював, відчуваючи, як обоє вони виборюють власну гідність у сусідстві з пиховитими листатими, але порожніми в дутому нутрі заморськими пальмами. І дотик внутрішнього сорому зачіпав такого уявного, іншого Захара. Відчував провину перед дубом, перед кленом та сосною, які такою непереможною ходою завойовували авторитет на наших будовах, у шахтах і заводах. Вони не потребували ніякого порівнювання...

Та це були тільки мимобіжні переживання від окремих реплік екскурсоводів, а не думки чи більше — вирішення.

Коли ж Захар Билина подав документи приймальній комісії Ленінградської лісотехнічної академії, все це з надзвичайною яскравістю поновилося в пам'яті, і йому дуже хотілося переконати себе, що саме ці глибоко органічні настрої, а не якийсь там дріб'язковий інцидент на виступі спричинили до остаточного вибору професії.

З Ленінграда Захар не поїхав на завод, не повернувся в місто, а потрапив просто додому, в село, сам себе настійливо переконував, що конче має побачитися з матір'ю, з сестрами, порадитися в садовому радгоспі, а може, й похвалитися тим, що він учитиметься в Лісотехнічній академії, а не «в якійсь консерваторії». У поїзді вже за Москвою прочитав у газеті широкий звіт про виступи в столиці народного хору з індустріального міста України.

Захару було приємно, що хор москвичам сподобався, а в газеті нічого не написали про соліста. Це радувало і засмучувало його...

Деякий час не знаходив собі спокою, живучи в селі. Спочатку похвалився матері про ганебний випадок у Ленінграді.

Мати велемудро знизала плечима і порадила:

— Плюнь, сину! Чи нам видне око в ті артисти? Краще вчися на лісничого, святе діло...

Після довгих роздумів Захар послав листи на завод Сергійкові, керівникові хору Дем'янцеві та Людмилі... Сам засів за поповнення знань. Адже йому ще треба тримати вступні іспити за програмою, яку дали йому в приймальній комісії. До події в Ленінграді він навіть не подумав би про те, що міг і не скласти вступних іспитів. А зараз тверезо оцінював труднощі конкурсних іспитів, критично ставився до своїх знань і, віддати йому належне, був вимогливий до себе. Акуратно щодня висиджував першу половину за підручниками, мало не щодня ходив до нової в школі учительки іноземної мови, щоб вправлятися в знанні мови.

Ленінградська подія, подання заяви до Лісотехнічної академії — все, як весняна гроза, налетіло, прошуміло і як не було. Захар виладнував своє життя, не шукаючи компромісів. У партійній організації колгоспу виявив бажання прочитати колгоспникам лекцію про боротьбу радянського народу за високі врожаї садів та про вплив лісових насаджень на вологість клімату. Це з одного боку поставило й свої вимоги. Знайомлячись із рішеннями партії та уряду в цих питаннях, Захар захопився літературою, добросовісно опрацьовував «Діалектику природи» Енгельса, праці Леніна, Дарвіна. Ще раз, і вже уважніше, перечитав Мічуріна. Перечитав усе, що бодай якимсь чином пов'язувалося з темою його лекції. У радгоспній бібліотеці брав книжки, консультувався у головного садовода, наполегливо готувався і з успіхом прочитав ту лекцію. Дочувся, що в селі його по-дружньому називають «ленінградським студентом». Ні образитися, ані пишатися тим якось і в думці не мав.

Жодних передчуттів чи сумнівів якихось не мав, чекаючи відповіді на свої щирі й захопливі листи.

Перший лист-відповідь прийшов від секретаря заводської партійної організації. Сергійко висловлював радість і вітав з чудовим вибором собі «поля діяльності». Сергійко в захопленні поставив навіть багатозначне запитання Захарові: «То ти знаєш, які колосальні перспективи розкриваються ще перед нашими лісоводами?..»

Харитон Павлович хоч написав у листі й багато, у висловах думок був стриманий, що не сховало від Захара незадоволення старого поведінкою його обранця. Про своє незадоволення Дем'янець жодним словом не обмовився. Нагадав, що Віталій Леонтійович «як образу сприйняв звістку, що його вихованець на лісництво проміняв працю

музики...». Та Захар відчув і між рядками багатослівного опису подорожі до Москви, і в словах про «скучання хористів» за ним, що заслужений діяч теж рішуче не схвалив вибір Захара. Тільки зітхнув, перечитуючи ці сторінки, та нітрохи не розкаювався у вибраному ним життєвому шляху.

І найбільше здивував його третій лист. Довго його не було, Захар заждався відповіді. Нарешті повернувся його лист, ніким не читаний, з дивною приписко̀ю на конверті, в якій Захар безпомилково впізнав руку Проскурова: «За выбытием адресата возвращается обратно».

В першу мить Захар не повністю збагнув суть такого прикрого факту. Спробував витлумачити собі оте «выбытие адресата», як перебування Людмили в Києві, де вона вступає до консерваторії. Цей внутрішній спокій тримався лише в ту першу мить, коли Захар ніяково оглядав свій же конверт, вчитувався в адресу та в приписку Віталія Леонтійовича, добирав, що ж сталося? А вже в наступну мить він відчув, як запалало його обличчя, закалатало серце.

Що йому відмовлено, різко й категорично відмовлено — це не підлягало сумніву. Свідомість ще хапалася за можливість відмови лише батьків. Адже Людмила ще й не мала в чому відмовляти. За роки їхніх дружніх, близьких, як родинні, стосунків, вони ні разу не давали одне одному якихось обіцянок на більші права у взаєминах. Та більше — слово «кохання» в їхніх розмовах навіть про прочитані романи висловлювалося лише в пристойних синонімах: «глибокі почуття», «взаємна щирість», «душевна довіра» тощо. В чому ж мала відмовляти Захарові молода дочка музичного діяча? У знайомстві, яке з цього листа набирало вже критичних меж? Хоч листа й не читано, та не треба бути особливим психологом, щоб розуміти таку просту річ...

Захар вийшов з хати, ховаючи від матері своє збентеження. А рух ще більше розпалював його. В поверненім листі він відчув першу велику невдачу в своїх особистих і таких щирих пориваннях, а обвинувачувати в тому й не було кого. Проскуров, ображений за свої щирі, безкорисливі намагання виховати ще одного співака, не замисливши, пориває з ним всякі взаємини — це факт. Про те ж, що Людмила з поваги до батьків могла сором'язливо не взяти з рук батька листа від Захара і на запитання, як повестися з листом, лише знизала плечима, заливаючись

краскою сорому, а потім байдуже махнула рукою і вийшла з кімнати — Захар не подумав.

А час ішов. Спочатку думалося їхати на іспити до Ленінграда неодмінно через Київ, побачитися з Людмилою поза батьківською опікою і порозумітися, сказати їй те несказане, трепетне слово... Таж чи можна думати про київське побачення з Людмилою поза батьківським оком?.. Адже про те побачення неодмінно мусять дізнатися батьки. А побачення дочки з чужим уже Захаром були зовсім тепер не бажані Проскурову, це Захар, нарешті, повнотою зрозумів з поверненого листа...

Так і поїхав Захар до Ленінграда, не вирішивши остаточно цієї серйозної проблеми. Що треба класти на неї отой сакраментальний хрест, після якого вдруге починай, Захаре, свої непевні шукання особистого щастя — це настирливо напрошувалося само собою. Він був ще молодим, і закоханість свою до Людмили навіть пробував пояснювати звичайним захопленням молодості. Те, що це кохання було тільки мовчазним переживанням юності, що ні разу вони з Людмилою не переступили порога добропристойності молодих приятелів шкільного віку, цілком влаштовувало батьків. Та чи тільки батьків?...

Захар переконав себе, що, влаштувавшись із навчанням, неодмінно ще раз, і вже востаннє, таки напише листа особисто Людмилі на адресу Київської консерваторії. Нехай дівчина відмовить йому сама...

Поринув у нове своє ленінградське життя. Ще раз відвідав Ботанічний музей, і на цей раз у значно тверезішому настрої остаточно переконався, що обрав правильний шлях. Сміливо йшов на вступні іспити. Що далі віддалявся він від події з поверненим листом, то більше й більше переконував себе, що писати Людмилі немає потреби.

17

У Лісотехнічній академії тривали вступні іспити. Кілька днів напруженої праці приймальної комісії, викладачів та професорів академії зрештою ввели цей процес у стале річище. Професори, члени приймальної комісії стали регулярніше збиратися на своєрідні п'ятихвилинки... Часто на цих п'ятихвилинках виникали й вирішувалися цікаві проблеми студентського та академічного життя.

Цього разу «проблему» порушив професор російської

мови. Як завжди, він спокійний, хоч і стомлений на виду, зайшов до кабінету, де відпочивали під час перерви професори і викладачі, і, не дослухаючись, про що говорили присутні, просто з порога запитав:

— Чи ви знаєте, товариші, що серед наших конкурсників тримає іспит чудовий баритон з українського народного хору? Хто слухав цей хор, певне, згодиться зі мною, що їхній соліст Билина справді вражав чудовим голосом і виконанням. Це самородок.

— Ну й що ж? — підвів голову літній директор і, знявши окуляри, подивився на професора.— Я також слухав той народний хор. Що ви хочете сказати, що Билина, який тримає іспити до академії, менше заслуговує бути студентом у нас, ніж солістом хору?

Присутні зацікавлено обернулися до професора, хтось жартома зауважив що «путі господні неісповедимі», від соліста-співака — в лісничі!

Професор тут же й ухопився за цю фразу:

— Отож і я кажу — в лісничі! Поганого тут, звичайно, нічого немає. Всі ми — лісничі нашої великої землі. А все ж таки солістів, обдарованих, я хочу сказати, солістів, та ще й з таким ліричним голосом, як у цього співака, в нас не так багато.

Хтось з гурту спочатку засміявся, а потім чи то жартома, чи напівсерйозно порадив:

— А ви, Валеріане Карповичу, проваліть його з російської мови. До речі, при найкращих знаннях мови українці мають-таки свій акцент. На цей раз акцент цього конкурсника може врятувати нам талановитого співака.

І хоч якими неприродними були такі міркування, і, безперечно, в цій фразі легко було відчути жарт, все ж ніхто не засміявся, а дальша розмова закрутилася саме навколо цього. Директор, він же й голова приймальної комісії, сказав, що, зрізавши хлопця на іспитах, вони навряд чи допоможуть йому вступити до консерваторії.

Виявляється, що директор теж чув спів Захара Билини, впізнав його ім'я в списках конкурсників і навіть викликав Билину на бесіду з цього приводу. Захар здавався йому «хлопцем досить щирим і перспективним молодим комуністом»...

— Ну, це ще не показники для того, щоб ми справді зачинили хлопця в стінах академії і, може, загубили тим самим чудовий народний талант співака,— несподівано озвався доцент кафедри марксизму-ленінізму Морозов.

— Як-то «губити таланти»? Що ви наговорюєте?..

— Дуже просто,— похопився доцент.— Ми добре знаємо, яких зусиль докладають наші консерваторії і особливо наші хороші керівники хорів, добираючи найкращі голосові обдарування в народі. Коли цей Билина, чи як там його, такий справді обдарований співак, а смакові і досвідченості Валеріана Карповича я довіряю, то цілком нормально, що ми мусимо допомагати керівникам хорів... Я не жартома поставив таку альтернативу: співак-лісничий...

На доцента Морозова, звичайно, накинулися, та знайшлися й такі, що його гаряче підтримали. Дискусія набрала жвавого, навіть захопливого для присутніх характеру. З дискусії виявилося, що директор знає і про випадок під час виступу хору, схарактеризувавши його, як «маленьку неприємність, інцидент». Хтось згадував про складний шлях творчого зросту таких талантів російського і українського народів, як Шаляпін у співі, Федотов у малярстві, Шевченко в поезії. Коли справді цей співак лише через випадкове непорозуміння пішов з хору і, не розібравшись, подав заяву, аби куди податись на навчання, то чому б і не допомогти молодому недосвідченому хлопцеві? Що допомогти треба — ніхто не заперечував. А з іншого боку, партії й народові потрібні спеціалісти з усіх галузей народного господарства, не в меншій мірі, як і в галузі вокальної культури...

Так і розійшлися. Дивно, що з не сказаних Морозовим слів, з його задумливого мовчання присутні відчули якусь погрозливу рішучість. Але сперечатися з ним не стали.

18

У коридорах академії біля кабінетів, де працювали з окремими групами члени іспитової комісії, було людно й гомінко. Майбутні студенти здебільшого одне в одного консультувалися, чекаючи кожну хвилину виклику до кабінету. Одні дуже хвилювалися, інші трималися спокійніше. До цих останніх можна залічити й Захара. Щоправда, він уже склав усі іспити, крім останнього — марксизму-ленінізму. І тільки з російської мав п'ятірку без плюса. Йому легше було розмовляти з будь-яким із студентів чи з студенткою. Багато присутніх уже знали його як співака з хору, дехто навіть чув його спів, і це теж було чудовим приводом для розважливих розмов.

Саме в ту мить, коли Захар натхненно пояснював якійсь дівчині основні поняття розходження Лобачевського з Евклідом, з кабінету відчинилися двері. Молодий асистент Морозова викликав на іспит Захара Билину.

Захар ніяково озирнувся, ледве розуміючи, що ж сталося. Рукою зробив жест до дівчини, мовляв, чекай, а на двері озвався:

— Хвилинку, я зараз...

— Вас викликають на іспит.

Захар стрепенувся, мовчки вибачився перед дівчиною і, осмикнувши костюм та галстук, пішов до кабінету.

Завжди урівноважений доцент Морозов на цю мить не впізнавав сам себе. «Невже хвилююся я, а не цей Захар Билина? З математики п'ять з плюсом, з історії п'ять з плюсом, у Валеріана Карповича п'ятірка, мабуть, «акцент українця», таки намагався втримати хлопця в співаках... Лишилася тільки моя дисципліна... моя дисципліна! А це — філософія. «Ви не посмієте його садити»,— каже директор, цим ви не допоможете йому вступити до консерваторії. Чого ж неодмінно «садити»? Досить лише трохи промацати, що являє собою світогляд цієї молодої людини. Цілком можливо, що... дарвінізм! Забезпечена трійка, ручуся! А при такому конкурсі цього цілком вистачить...»

Зачинивши за собою двері, юнак спочатку оглянув кімнату. Захар зустрівся очима з доцентом Морозовим і відразу ж інстинктивно відчув, що саме з цією людиною йому й треба буде вирішувати свою долю студента Лісотехнічної академії. Цілком зрозуміло, що від проникливого погляду юнака не приховалося хвилювання Морозова. «У кожного свої проблеми»,— поспівчував Захар.

— Сідайте, товаришу Билина. Здається, я читав ваше ім'я на афішах українського народного хору. Чи, може, я помилився? Сідайте...

— Дякую.— Захар трохи відсунув крісло й тихо сів.— Я справді був співаком хору.

— Були співаком хору,— ніби продовжив Морозов Захарові слова,— а вступаєте до академії лісівництва? Може, ви помилилися у виборі, товаришу Билина?

Захар оторопів.

— Як-то «помилився у виборі»? — Відчував, що червоніє й блідне позмінно. Ледве вгамував себе: — Коли це запитання не належить до програми іспитів з марксизму-ленінізму,— заговорив тремтливим голосом, стримуючи

себе,— то... дозвольте мені, товаришу Морозов, не відповідати на нього.

Морозов посміхнувся. Захар уловив неприхований відтінок зачеплення такою відповіддю. І замість задоволення відчув каяття за свою зухвалість: «Останній іспит треба було б обачніше починати, шановний Захаре Билина!..»

— Будь ласка! Та... ви людина молода, і ми, дорослі, розглядаємо вас у такому становищі, як дітей, яких інколи й направити на добре не шкодить... Та це між іншим! Справді, до іспитів це не стосується. В якій школі ви вчилися?

— Сім класів закінчив у селі, а три класи кінчав у вечірній школі в нашому місті, без відриву від виробництва.

— Ви колгоспник чи робітник?

Тепер і Захар посміхнувся, знизав плечима:

— Мені зараз уже важкувато відповісти на це запитання. Народився і дитинство прожив при колгоспі, юнацтво й перше задоволення з праці дістав у місті робітником тракторного заводу. А до вас в академію вступаю, скуштувавши вже й інтелігентської праці, так би мовити, в професії вільного художника, співака. Судіть самі, хто я. По-моєму, наша суспільна система Радянської держави, наші виробничі відносини, хочемо ми чи не хочемо того, вони поволі згладжують психологічні грані, якими соціально таврували й таврують людину капіталістичні виробничі відносини...

«Це вже відповідь з дисципліни...» — з задоволенням подумав Морозов, чомусь значно суворіше заговорив, також сідаючи навпроти Билини.

— Мені відомо, що цей іспит у вас останній. Оскільки конкурс у нас досить великий, а ви маєте з російської мови тільки п'ятірку без нашого умовного плюса, то іспит сьогодні у вас вирішальний. Давайте обійдемо формальності... дозвольте запитати без витягання картки, на щастя. Просто проведемо бесіду... Академія, як відомо, готує спеціалістів високої кваліфікації по лісовому сектору нашого соціалістичного господарства... Вам доводилося, певне, читати Дарвіна?

— Читав... і дуже недавно.

— Чудесно! І, певне, знаєте його теорію «Походження видів», так звану еволюційну теорію походження і розвитку живого світу? Якщо зможете, прошу, розкажіть і мені, як ви оцінюєте цю теорію, та за одним разом скажете кілька слів і про дарвінівську «боротьбу за існування»,

як один із законів, що... певне, витікає з теорії еволюції...

— Можна подумати, чи так і відповідати, як сиджу? — запитав Захар, озираючись на присутніх у кабінеті асистентів Морозова.

— А чого ж, можна й подумати. Звичайно, коли людина знає дисципліну, то їй є про що думати, і вона може думати довше...

— Я розумію вас...— перебив знову зачеплений Захар.— Ви хочете сказати, що коли людина нічого не знає, то вона негайно ж відмовиться відповідати на запитання, їй немає про що думати. Чи так я вас зрозумів?

— Ви відбираєте в себе час непотрібними запитаннями.

— Час відбираю я не в себе, товаришу професор, а у вас... Коли на те пішло, то дозвольте відповідати не думавши. Відповідати було б легше, коли б своє запитання ви поставили не в формі широкої теми для цілої доповіді, а в формі справдішніх запитань для вступних іспитів. Та це ваша справа. В нашому становищі доводиться лише пошкодувати, що професори часом забувають і ставлять нас у становище «боротьби за існування» в намаганні вступити-таки до учбового закладу. Я проти такої «боротьби»... Теорію Дарвіна «боротьби за існування», отже, треба зовсім виключити в окреме ваше запитання. До теорії еволюції вона не має ніякого відношення. Володимир Ілліч Ленін говорив, що Дарвін своєю еволюційною теорією поклав край попівським поглядам на тварин та рослини, як на зовсім відокремлені, «богом створені» випадкові явища природи. До Дарвіна вважалося, що тварини від часу того «створення» існують незмінні. А Дарвін своєю теорією вперше поставив на науковий грунт біологію, ствердивши змінність видів під впливом зовнішнього середовища. Великий і сміливий англієць, ставши основоположником передової наукової теорії природного добору в розвитку тваринного та рослинного світу, на жаль, не зміг, та й не мав можливості на тому рівні біологічної науки стати над суто «тваринним» розумінням законів історичного розвитку суспільства, надавши йому ворожого здоровому глузду тлумачення — «боротьби за існування». Ця фатальна, я б сказав, помилка Дарвіна сталася ще і внаслідок некритичного наслідування ним псевдонаукових спроб буржуазних вчених, які з нижчих порядків рослинного і тваринного життя намагалися вивести й суспільні закони «війни всіх проти всіх». Звідси

й пішло попівське реакційне вчення конкуренції поруч з теоріями «перенаселення» на нашій планеті. Великі матеріалісти Маркс і Енгельс...

— А ви не пам'ятаєте, хто це «виводив» такі закони й теорії? Доводилося вам щось читати про такого Мальтуса та його працю... здається, «Філософія зоології»?..

— Такого не читав... Та, по-моєму, Мальтус ніякої «філософії» не писав і написати не зміг би, бувши звичайним попом та викладаючи по сумісництву ідеалістичну політекономію в коледжах. Праця його зветься якось інакше, без «філософії», і трактує він реакційні закони народонаселення. А «Філософію зоології», коли ви серйозно забули... і, здається, випадково приписали цьому попові, написав Ламарк. Марксистська наука дуже високо оцінює цю працю нарівні з еволюційною теорією Дарвіна. В «боротьбі за існування» я вбачаю реакційну суть, яку ще й зараз висуває фашистська пропаганда, керуючись своїми людожерськими намірами. Так визначає цю «боротьбу за існування» наша партія, так її визначає і Енгельс у своїй геніальній праці «Діалектика природи» та в інших працях. Теорія ж еволюції Дарвіна лягла першим і основним каменем у великій побудові діалектичного матеріалізму, в історії розвитку живого світу на землі. Цією теорією Дарвін завдав нищівного удару біблейській казці виникнення світу, цю теорію поклали в основу своїх праць передові вчені, розробивши багато проблем не тільки історичного характеру, але й суто практичного. На теорії еволюції Дарвіна базуються всесвітньовідомі праці російських вчених Менделєєва, Сеченова, Тімірязєва, Павлова. На основі дарвінізму побудовані найпередовіші теорії добору та селекції, які вирішують проблеми урожайності, сортовиведення...

— А конкретніше, без загальників: кого з практиків науки ви маєте на увазі? — трохи зарізко перебив доцент, вставши з крісла: ледве струмуючи незадоволення за поправку з Ламарком. Справді, це було неприпустимо з боку радянського педагога, умисне плутати карти, щоб «промацати» конкурсника в ім'я якогось безглуздого «рятування» таланту,— терзався доцент і від того тільки більше нервував.

— Не турбуйтеся, товаришу Морозов, я маю на увазі тих самих, кого маєте й ви...

— Такий тон, близький до грубіянства, зовсім не входить в програму відповідей по філософії...

— А грубіянство, товаришу Морозов, теж не якась емпірична чи то більше метафізична готова якість тої чи іншої людини. Це психологічний стан співбесідника, поставленого,— за вченням таких найновіших послідовників Ламарка — Дарвіна, як Докучаєв, Мічурін — у відповідні до того умови... Не забуваймо «ролі середовища», про яке вперше написано було саме у «Філософії зоології»...

— Годі! Відповіли! Можете йти!..

Захар дисципліновано встав, ледве промимривши: «Пробачте!», повернувся і пішов з кабінету.

Його оточили студенти, всіляко висловлюючи цікавість, і співчуття, і заздрість:

— Ну що? Яке запитання витяг? Важко було відповідати?

— Провалився!.. Чорт мене смикнув! Цей англійський старикашка століттями ятрить людські мозки і навіть нам, радянській молоді, досі не дає спокою...

— А що тобі, підеш у консерваторію! Відкритий шлях...

— Так... І потягло ж за язик... Неодмінно пробачусь. На професора кидаємося з критикою. Вихованнячко!.. Га? Шлях? Все одно піду на переекзаменовку!..

А до кабінету директора на чергову п'ятихвилинку вскочив червоний, розпалений доцент Морозов. Першим, підводячись із крісла, його зустрів поглядом старий професор літератури:

— Ну, що? Провалився?

— Хто, я? — запитанням відповів спантеличений Морозов.— Ах, ви про того співака, Билину?.. Коли б у нас були ще й іспити з поведінки, я його двійкою припечатав би! Ніякої стриманості... «Відповідні умови», «роль середовища»... Пробачте. Та... витримки в нашої молоді... вистачить на нас усіх!.. Яке чудове покоління, коли говорити об'єктивно, золотий фонд нашої партійної молоді!

— Ну, а оцінка, оцінка яка, Федоре Лук'яновичу?

— Цьому... я мусив поставити... я поставив п'ять з плюсом!.. Яка чудова молодь! Та я цього Захара Билину зубами втримаю в академії, нікому не віддам, нехай він там буде тричі талановитий співак! Щоб природою володіти, як цього вимагає наш час, то треба теж мати велике обдарування! Билину я не віддам у співаки! Такий дуб, таке чудове покоління!..

19

Прекрасні й неповторні часи перших вражень студентського життя, зав'язування знайомств, приятелювання, дружби! Ленінград сам ставав якимсь живим приятелем, другом. У своєму єстві Північної Пальміри він мав усе, щоб сприяти духовному ростові здібної і щирої молодої людини. Ломоносов поклав перші камені у величну будову російської і світової астрономії, математики. Тут жив Пушкін! Його поетичним генієм неначе обарвилися і гранітні набережні Неви, і велич зодчого хисту Ісакіївського собору...

На Сенатській площі ніби досі ще лунає голос декабристів і перший постріл Кюхельбекера — бунтаря проти деспотичного свавілля царату...

Де б не йшов Захар, біля якого будинку, мосту, скверу, саду не спинився б, він відчував, що саме сюди і йшов, саме Академію художеств і хотів бачити, саме на химерах колон біля Неви й хотів спинити зір, щоб уявити собі глибоку трагедію Шевченка, повного світлих поривань. Цілою плеядою з кожного каменю, з Васильєвського острова та Пушкінського саду встають світлі імена Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова...

Ленінград — це Ленін, це Партія, які з цього уславленого міста розкривають ворота в нову, радянську, соціалістичну епоху!..

В таких настроях узявся Захар Билина до навчання в Лісотехнічній академії. Його ніщо не непокоїло, ніщо йому не заважало старанно вивчати ботаніку і співати вечорами без акомпанементу й аудиторії, без добраного репертуару і диригентської палички. Та все ж не забував він і єдиного імені — Людмила! Це була своєрідна ахілесова п'ята, рана якої вражала серце, і ні обминути її в щоденному житті не міг, ані порадитися з кимсь. Це ім'я несподівано знаходив записане десь збоку на сторінках старанно занотованої ним лекції, воно ж стало йому за взірець найкращої дівчини, яку, помітивши десь у саду чи в театрі, Захар неодмінно називав про себе «чудовою Людмилою»...

Тепер відмову батька він поволі переніс на Людмилу і гостро й боляче переживав те.

Відмовила!..

Так і минула зима в Ленінграді.

20

Захар скінчив перший курс академії, про сумніви давно вже й думок не було. На його настійливе прохання, відрядили Захара на літню практику на Україну, до Уманського лісництва, незважаючи на те, що всі студенти відбувають практику при академії.

— Хочу заїхати до Києва, розшукати свою...— почав був Захар і знітився, не сказавши, кого ж «свою» він має розшукувати в Києві.

— Дівчину? — допоміг йому веселий, молодий декан, професор ботаніки.

— Так...— не вагаючись, ствердив Захар, оглянувши присутніх тут дівчат-службовок та студенток. І не міг добрати, чому зажеврілися дівочі обличчя після такої щирої відповіді.

До самого Києва Захар не переставав обмірковувати свою зустріч з Людмилою. Бо таки було над чим поміркувати. Листа їй більше не писав, ні в кого розпитатися не міг, а мусить же якось-то підійти, привітатися. Привітатися вже не як вітається юнак із школяркою, нехай і десятикласницею, а як студент із студенткою. Чи вдати, що повернутого батьками листа не одержав і кинутися просити вибачення, що не надіслав їй другого вже з Ленінграда? Чи буде Людмила такою ж безпосередньою, якою була, скажімо, в ту мить, коли під Захарів спів та шум верховіть у саду цілувала квітку, її ж сльозою ополіскану, як живлячою росою весняного ранку? Про те, що Людмила могла й не впізнати невдячного перевертня, який так просто порвав кільця ланцюга, що в'язав їхнє майбутнє в одне, про це намагався не думати.

У Києві він мав робити пересадку на уманський поїзд. На пероні мимоволі оглядав зустрічаючих, особливо дівчат хоч ні телеграми, як годилося, не посилав, ні певності не мав, що на ту телеграму хтось би вийшов його зустрічати.

Чемоданчик таки заважав. Захар швидко здав його до камери і аж у першім вагоні трамвая, в який зопалу вскочив, допитався, що їхати до консерваторії йому треба іншим трамваєм. Лише тоді й збагнув, що, крім трамвая, йому конче потрібна ще перукарня.

Потрапивши згодом через затишний завулок до дверей консерваторії, хотів сісти в маленькому скверику, помилуватися квітами, поговорити з студентами та з студентками, втихомирити себе, тоді... пускатися в бій.

Так зрештою й спинилася Захарова думка на тому, що йому доведеться прийняти бій, мужньо вистояти, не виправдуючись і нікого не обвинувачуючи.

Але не пішов у скверик, а сміливо ввійшов у двері, чемно даючи прохід симпатичному старику з шевелюрою Бетховена. «Бетховен» глянув просто в очі юнакові і, вже проходячи, таки спинився. Захар також чемно став, зрозумівши, що літня людина має заговорити до нього.

— А, пам'ятаю вас. Ви до мене, молодий чоловіче? Чому перервали цілий рік навчання? Ви ж мали намір учитися в нашій консерваторії? — запитав старик, по-батьківськи усміхаючись.

Захар зніяковів, шукав слів на таке несподіване запитання.

— Так, професоре, я... в консерваторію. У вас учиться одна...

— Коли на вокалі, то я мав би її знати,— перебив професор.— Її прізвище?

— Людмила Проскурова,— також автоматично назвав Захар ім'я студентки.

І дивно: професор більше обернувся до Захара і ще теплішою посмішкою обдарував його.

— Віталія Леонтійовича дочка з...— професор назвав місто, з якого, як з гнізда у вирій, вилетів Захар.— Чудова дівчина, співчуваю вам, юначе. Та вона... забрала документи й поїхала. Кажуть студенти, Ленінградською консерваторією часто цікавилася, не знаю... Не моє листовне запитання в батька, одного з моїх перших учнів, я відповіді так і не одержав. Може, ще одержу, заходьте якось... Ви киянин?

— Т-так...— зовсім кисло відповів Захар. Ту ж мить, спохватившись, подякував спантеличеному професорові і рвучко вискочив надвір.

21

Ніяких сумнівів не було в Захара, що Людмила переводиться до Ленінградської консерваторії. Їхні зустрічі були непорочні, та ж глибокі, душевні. Священні почуття давали право Захарові так думати. Йому часом і дух захоплювало, коли пробував пояснити собі причини цього Людмилиного переводу. Адже дівчина, напевне, знає, що саме в Ленінграді вчиться й Захар! Не в консерваторії, скажімо, вчиться,— чи це має значення в даному разі,—

таж у Ленінграді вчитимуться вони обоє! Що далі було б, він і не намагався уявити собі...

Думки були переконливі й... печальні. Вони породжували і діаметрально протилежні, далеко не такі рожеві припущення. Що Захарового листа вона не читала — це було ясно, лист ніким не читався. То звідки б же дівчина знала про перебування Захара в Ленінградській лісотехнічній академії? З батьківських вичитувань і настанов, які звуться «вихованням» дочки-одиначки? Віталій Леонтійович, певне ж, говорив із керівником народного хору, перебирали, осуджували...

А можливо, сталося й таке: дівчина знала про Захарові успіхи в хорі і була певна, що він неодмінно вступатиме до Київської консерваторії, зробивши річну перерву в навчанні, гуляє в своєму колгоспі. То, щоб не зустрічатися, не поновлювати наївних «дитячих» взаємин з Захаром, за настановою батьків, переїхала в інше місто, може, й до консерваторії. В цьому, а не в іншому треба шукати пояснень, чому Захарові повернуто не читаний його лист до Людмили.

З такими думками й догадками ходив Захар по Києву, з ними ж їхав і в уманському поїзді. Тільки коли задрімав, сидячи на лаві біля вікна, залишили його ці морочливі думки.

До Умані прибув у неділю ранком. У конторі лісгоспу нікого з начальників не було, дівчата-службовки припускали, що директор може бути й сьогодні в конторі, таж хіба що в другій половині дня. До Умані прибули письменники на чолі з Федором Панфьоровим... Міськком партії доручив директорові лісгоспу організувати пристойну зустріч з письменниками, гідно прийняти їх в Умані. Секретарки лісгоспу «точно знають», що Панфьоров прибув знайомитися з творчим матеріалом для інших томів «Брусків», і наступний том буде «виключно уманський»! Директор мав показувати письменникам знаменитий заповідник Софіївку.

— Коли хочете раніше побачитися з директором, раджу вам іти просто до Софіївки, там вони всі будуть зараз,— порадила симпатична секретарка, певне, теж готуючись іти до тієї Софіївки.

Про Софіївку Захар уже дещо знає з лекцій в академії, з літератури. Навіть професіональна (тепер уже!) зацікавленість переконувала студента Лісотехнічної академії, що він конче мусить відвідати цей славетний заповідник.

Розпочинався чудовий святковий день...

Червневе сонце високо знімалося над Уманню. Природа неначе аж оце тепер розправила груди після весняних турбот і зітхнула, заходжуючись до літнього квітування.

Лишивши в лісгоспі свої речі, Захар пішки виходив чимало вулиць, які після величі й масштабів ленінградських проспектів, після київського каштанового широколистого затишку та дніпрового роздолля здавалися не те щоб маленькими, а якимись ніби давно не відвідуваними і скромно заворожливими своєю цілинною простотою... Здається, що вулиця малася б іти і напевне йтиме ось у такому напрямі. А вона повертає ліворуч і вже захоплює новою перспективою, відсунувши в забуття попередню. Глибокі й несподівані узвози, скромна, ніби тимчасова центральна площа міста, ціле море світла над головою, неначе місто піднесене над землею вгору, ближче до сонця й тепла.

Обігріті ранковим сонцем уманчанки незлобно забавили Захара цікавістю, звідки він та для чого йому, молодому чоловікові, так неодмінно зажадалося потрапити в Софіївку.

— Та оце ж ви й ідете просто до Софіївки! — нарешті відповіла одна з таких балакучих уманчанок.— То ви нетутешній? А в Софіївці когось своїх маєте, студентів чи так просто?.. Отак дійдете до узвозу, потім униз, аж до воріт...— і тільки тоді махнула рукою вздовж вулиці.

Нарешті Захар потрапив у зовсім іншу «стихію», яка викликала в нього непомірне зацікавлення та захоплення. Чудові стави з тунельним проходом, з водоспадами та фонтанами, гроти, джерела Іпокрени, альтанки, мальовничі переліски й поетичні місця відпочинку — все це так дбайливо і з художнім смаком розміщено та прибрано! Колись поміщик феодал Потоцький даровими кріпаками вергав оці камінні брили, догоджаючи примхам молодої дружини. І каміння неначе ще й досі зберегло на собі сльози та краплі кривавого поту українського народу, на кістках якого викладалися ці нетрі, лабіринти, гроти в закріпаченій Умані.

Не можна було пройти мимо, не замилувавшись заворожливим фонтаном серед ставу. Кількаметровий сто п води виривався з пащі бронзового змія і мальовничо розсипався тюльпаном угорі. Це був тріумф творчості вправних рук паркобудівництва. Споглядаючи і слухаючи говір поневоленої людиною, а так природно бурхаючої води, він чув і гомін діброви, мистецьки спланованої й

насадженої тут. Мимоволі поглянув на власні руки з короткими, але міцними пальцями, неначе примірявся, якими лісонасадженнями уславлять його ці руки...

А завороження не зменшувалося і далі, за фонтаном. Шумливий гомін водоспаду неначе перегукувався з фонтаном, двигтячи в скелі. І, тільки потрапивши в спокійну, сосновим сумом заворожену полонину, Захар зрозумів, що огляд парку Софіївки треба було починати з цієї полонини, щоб після суму втішитися гомоном водоспаду, фонтанів, широкою перспективою ставу та лісонасаджень.

З лекцій та літератури пригадуючи Софіївку, Захар догадався, що потрапив на так звані Єлісейські Поля. Тут по мальовничо оформленому річищі уманської Океанії — Кам'янки — мав панувати рай вічної весни, де ображені долею тодішні господарі парку знаходили б втіху в душевній тузі... Певне, саме на цій мальовничій полонині була виставлена ціла галерея скульптурного античного багатства, яким хотів похизуватися польський магнат Станіслав Фелікс Потоцький перед своєю молодою красунею та перед можновладним панством...

Захар озирнувся навколо, неначе здалося йому, що зараз за гомоном водоспаду він чує геть десь за околицями Єлісейських Полів переможний гомін Коліївщини, громи і спалахи Жовтневої революції.

З того, що на доріжках, в альтанках і на ставу чи в парку було безлюдно, Захар зрозумів, що письменники вже тут; і їх, певне, супроводжують зацікавленим натовпом десь там у центрі Софіївки, біля інституту.

Це був другий великий ботанічний сад, який довелося Захарові відвідати, коли він став уже не звичайним рядовим аматором рослинного царства, а якоюсь часткою організованої сили, що планує це царство в сади, парки та ліси.

Групу письменників Захар знайшов в оранжереї. Панфьоров жваво розпитував про кожну рослину, показуючи на неї капелюхом у руці. Йому навперебій відповідали, пояснювали.

Захар вирішив сам оглянути оранжерею. Тепер він уже не був новаком серед субтропіків та акліматизованих рослин. Він уже міг не лише розібрати назви багатьох із них, а й точно визначити, в якому стані перебуває тут та чи інша рослина...

Багата й цікава оранжерея уманської Софіївки все ж була тільки мініатюрою оранжереї в порівнянні з вели-

чезними корпусами та їх архітектурою в ботанічному музеї Ленінграда. Часом ці експонати сперечалися за місце, сплітались листям, відвойовуючи промені такого довільного назовні південного сонця в Умані. Захарові робилося особливо боляче, відчуваючи промовисту скаргу розкішної столітньої пальми, що вперлася верховіттям у скло стелі й схилила голову, як перед карою...

Не вигадаєш кращий наочний приклад, який би так пропагував створення на землі умов рослині відповідно до її потреб сонця, повітря та вологи. Захар мимоволі згадав цілу філіппіку одного з лекторів інституту, яка ніби була розрахована й на цей випадок. Лектор вимагав створити такі умови на землі, щоб «не лише наш крáсунь ірдинський дуб, а й чепурна тропічна гостя могли б вільно виростати в парках та насадженнях Радянського Союзу!». Так, справді, ці умови й будуть створені радянськими лісоводами, щоб рослина не схиляла приреченої голови перед непереможною стихією низьких скляних стель оранжереї...

Вийшов на повітря під життєдайні промені сонця. Біля розкішного квітника забарився. Літній науковий працівник саду чи лектор садово-ягідного факультету пояснював групі дівчат студентського типу, що «батько ботаніки» Піетро Андреа Маттіолі вперше після древнього Діоскоріда спробував дати раду класифікації трав'янистих хрестоцвітих левкоїв, і за це вдячні нащадки прозвали «матіолою» найзапашніший вечірній левкой. Учений захопився подробицями роду та виду, листям і довгими стручками плодів... І не чув, як студентки перешіптувалися поміж собою. Не чув і того, як дві з дівчат позаду пирхнули зо сміху.

— Що він меле? Левкой — це левкой, а матіола — це матіола, вечірня запашна квітка. Стручки, хрестоцвіття, п'ятипелюсткові... З розуму вижив старий.

Хоч Захар і чув дещо про такого медика й ботаніка XVI віку Маттіолі та про його спроби класифікації квітів, трав для садів і парків, чомусь поділяв природний протест дівчат. До чого тут «батько», коли ми маємо право по-своєму класифікувати рослини.

Дівчата раптом перестали сміятися, навіть лектор зробив паузу в своєму бубонінні.

З дверей вийшли гості в супроводі молодого науковця.

— О, ходімо! — запропонувала дівчина.— Семен Антонович Іщук повів показувати письменникам своє багаторічне жито!.. Нехай професор тут матіолить...

Семен Антонович — це й був основний екскурсовод письменників, що давав пояснення в оранжереї. Молода енергійна людина, він, на ходу жестикулюючи руками, щось гаряче пояснював письменникам, які поспішали за ним. Захар наздогнав групу і придивлявся до Іщука, до свого брата-рослиновода. Іщук немовби винувато примружував на сонці очі або зводив брови, весь час усміхався, як гостинний господар, і без угаву говорив. Згадував Мічуріна й інших авторитетних вчених, які, наслідуючи видатного перетворювача природи, настійно радять не чекати, доки природа змилостивиться і дасть нам свої дари...

Він веде письменників, щоб показати їм свої досліди вирощування багаторічної рослини жита. То, значить, він уже має що показати! Спочатку Захарові здалося, що це просто жарт. Жито, воно собі жито. Сіяли його з давніх-давен, спочатку як і всяку злакову культуру, а потім, як озиму, чи, може, навпаки. За роки перших п'ятирічок колгоспи та радгоспи домоглися чималих врожаїв жита, і це було лише початком великої боротьби за стопудові, а потім і двохсотпудові врожаї. Це зрозуміло. А переводити жито на стан пирію, з культурного на дике становище степової трави, навряд чи доцільно. Захар навіть думав наздогнати науковця та сказати йому про це.

А вже на ділянці цього багаторічного жита Захар спочатку не наважився, згодом і визнав абсолютно недоцільним щось заперечувати. Молодий, повний невичерпної енергії дослідник-селекціонер, за звичкою, винувато посміхаючись, почав говорити про свій експеримент, показуючи то одну, то іншу стадію в цій складній праці. Він пояснював, що кілька років праці з цими стадіями дали йому змогу зрозуміти багато невирішених старими ботаніками законів рослинного світу.

І Захара захопили ці натхненні слова радянського ентузіаста. Розгадати природу! А це можливо лише тоді, коли не тільки якийсь жрець на кафедрі рослинництва, а й ціла багатомільйонна маса лісоводів, колгоспників, садоводів будуть досконало знати ті закони. Захар зрозумів, що справа не в тому, чи науковець оберне це жито на пирій-жито з трьома, п'ятьма чи сімнадцятьма роками періоду його родючості. В цьому закладено великий стимул боротьби з стихійністю, щоб взяти від природи потрібне організованій, культурній людині соціалістичного суспільства в такій кількості та якості і в таких формах, як того вимагають потреби...

В цей час і просвистіли в небі перші бомби з німецьких літаків над Уманню. Та це не був звичний для людського слуху й розуміння звук свисту. З усіх існуючих в природі звуків бомба увібрала все найстрашніше, найтрагічніше, щоб на цілі покоління отруїти слух людини диким надприродним виттям жаху та смерті...

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Так і почався перший день війни в Умані. Багатьом якийсь час здавалося, що на світі сталося щось інше, не таке жахне, як війна аж в Умані. Адже радянські кордони так далеко звідси. Неблизько й військові об'єкти, на які міг би нападати підступний ворог.

«На що саме націлився ворог? Можливо, що й Умань — теж об'єкт: Єлісейські Поля, зламана колона, іпокрена, бронзовий змій серед ставу...» — роздумував Захар, сидячи в кузові полуторки серед інших мобілізованих.

В кузові полуторки, хто як міг, сиділи або стояли близько двох десятків дужих, збуджених і суворих чоловіків. На кожному з них топорщилася нова гімнастерка, добротний ремінь туго стягав живіт. На ремені порожні підсумки для патронів, жовта шкіра рипіла при кожному рухові. Вираз облич, стиснуті брови говорили про настрій кожного. Війна так несподівано захопила їх, так запалила, що невирішені особисті справи раптом зникли геть. В думках засіла лиш одна, гаряча й нерушима: «Прокляття ворогові мало! Розгромити його треба так, щоб на кілька поколінь відбити охоту воювати...»

— Назавжди б викреслити війну з життя людини! — голосно промовив і Захар, угадуючи думки супутників...

— Хто її вигадав, цю війну? Голову б тому відірвати,— озвався Захарів сусід.

— Війна, браток, висітиме над людськими душами, доки у всьому світі не вирівняється життя...— виголосив вусатий, натоптаний уже чоловік і сплюнув.

«Висітиме над душами...»

Ворожі літаки показалися на обрії. Кілька метких розіп'ятих плям неслися просто назустріч валці машин.

Передні машини спинилися на битім шляху. Інші звернули і понеслися через кювети по куп'ях висохлого болота до густого переліска. Там уже кермував не водій, а перший його переляк.

Захар не розумів потреби втікати з машиною в гущавину лісу, а й самотньому лишатися в кузові вважав за недобре, коли так перелякано зіскакували з неї всі й бігли поміж куп'ям до переліска.

— Ля-а-гай!..— пролунала впевнена команда невідомо й звідки.

Безоружні люди падали на м'який вишар висхлої осоки. Захар теж упав під куп'ям, боляче ткнувши під ребра твердим патронташем. І здалося, що від його падіння здригнулася земля. Звиклий природний гомін навколо раптово перервався страшним вибухом. Подумати, розібратися, де краще лягти, не вистачало ні часу, ані глузду.

За першим вибухом прорвалися інші, немов перекочуючись через битий шлях, через багно, через перелісок. Важкі хмари диму й пороху закрили передвечірнє сонце. Потім на землю посипалося груддя, бруківка. Перериваючасто квокчучи, просвистіли куски металу з бомби, шльопалися десь по осоці поміж куп'ям.

«Невже всі такі спритні, як я, встигли поховатися?» — майже вголос вирвалося збудження, а за ним і сором пройняв істоту. Захар спочатку хотів тільки повернути голову, щоб оглянути спохмурнілий світ. Та в ту ж мить, немов підкинутий, схопився на ноги...

Ворожі літаки понеслися далі...

— По машинах! — десь попереду пролунала команда. Захар і собі гукнув ту ж команду. Люди кинулися до машин, на бігу випрямляючи плечі. Попереду кілька чоловік підняли на руки пораненого і понесли до машин, що виїздили на шлях.

Це був перший вступ Захара в жахне коло війни. Глухими лунами вибухів понесло десь з того краю, куди полетіли ворожі літаки...

Згодом, коли Захар сидів уже в полуторці, низько над землею пронісся ворожий літак, повертаючись на свою базу. З черева літака виривалися зловісні чорно-гарячі язики смерті.

Хтось знову хотів на ходу зіскочити з машини. Та Захар устиг схопити за рукав.

— Ку-уди? — і живосилом усадовив у кузові.

Зніяковілий чоловік якось дивно, вдячними очима поди-

вився на бойового парубка... А з машин проривалися якісь надсильні вигуки «ура», які зливалися в загально тріумфуюче «а-а»...

Над лісом з палаючого ворожого літака вискочив льотчик, ще один, ціла група. Перший ще встиг повиснути на стропах розпуклого парашута. Решта ж екіпажу каменем шугнули в густу зеленаво-чорну шапку лісу.

В ту ж мить над лісом розлігся вибух літака. Сніп вогню далеко відірвався вгору й чорною хмарою понісся геть.

Автомашини з бійцями пронеслися геть, занурюючись у сивіючу сутінь літнього вечора. Далеко на західному видноколі спалахували зловісні заграви.

2

Військова машина у перші дні й тижні війни завихрила молодого вояка у шаленому вирі тяжких боїв. Немов у чаду збуджень і невисловлених протестів перебував Захар кілька перших днів у тилу, в якому вирували військовий запал і лють проти підступного ворога. Командування резерву містилося просто в лісі, біля Тернополя, і прибулих в резерв бійців майже без будь-якої підготовки кидали на поповнення діючих, здебільшого кадрових прикордонних частин. Військове з'єднання на цьому фронті з першого ж дня війни, як ненажерлива машина, потребувало свіжих людських резервів. Захар, потрапивши в цей вихровий резерв фронту, зрештою був відправлений на поповнення фронтової саперної частини. Якийсь батальйонний комісар в резерві поцікавився студентом, його партійним стажем. Він доручив Захарові старшувати в групі поповнення бойового саперного батальйону, якому звелів негайно ж вночі правитися на передову...

Коли Захар відрапортував фронтовому комбатові про прибуття з поповненням, комбат якийсь час вивчав його, вчитуючись у папери політвідділу.

— Гаразд...— завершив комбат своє вивчення молодого, дужого юнака.— Підеш з людьми до капітана Логінова. Ти хто? — різко запитав, обернувшись.— Звання маєш?

— Студент я, але... Але, як бачу, можу бути...— Захар не знайшов у поспіху слів, які б скрасили а чи пояснили таке невійськове звання, як студент, і ким би він міг бути. Тільки стиснутими кулаками дав зрозуміти, що за ним лічиться сила молодості, яку він без вагання віддає в розпорядження заклопотаного капітана.

— Виконуєш обов'язки політрука! Власне, в твої роки я вже три кубики в петлицях мав. Зрозумів, як тебе?

— Билина, товаришу комбат, комуніст Захар Билина.— І виструнчився.

А вогонь противника невпинно наближався. В перервах між громіхкими вибухами мін проривалися настирливі перебори автоматів...

— Ось бери, товаришу політрук, цих сорок бійців поповнення і з'явишся з ними до комроти товариша Степанцова... Зрозумів? Товариш Степанцов, командир роти підривників. Там...— капітан махнув рукою праворуч, звідки було чути, як особливо біснувалися кулемети та міни.— Міст утримувати до останньої можливості! Та тут все написано. Зрозуміло? Ось тобі зв'язковий.

— Ясно, товаришу комбат,— уже зовсім іншим тоном озвався Захар. У вирівняному голосі звучала певність. Значить, усе зрозумів цей напрочуд дужий юнак з чистим і мелодійним голосом.

— Виконуй, товаришу Билина!

А через голови, зловісно квокчучи, летіла важка німецька міна.

— Ля-а-гай! — скомандував капітан.

Смертельні бризки різонули по деревах.

Билина рвучко схопився, не чекаючи команди. В ту ж мить гукнув:

— Поповнення-а, за мною! — і бігцем кинувся вниз, де мався бути комроти Степанцов. Автомат, з якого жодного разу ще не спробував стріляти, хвацько повісив на шию. Підтримуючи лівою рукою гранати, підвішені на поясі, Захар біг униз, спритно огинав потрощені мінами стовбури дерев. Очима блискавично вивчав путь попереду, та вуха до болю вслухалися, чи всі сорок новачків біжать за ним. Адже кому ж не зрозуміло, що поспішають вони в самісіньке пекло, на вістря смерті.

Назустріч уже на виході з лісу двоє немов з-під землі виникли з носилками, на яких стогнав поранений. Права його рука звисала з носилок, чіплялася за побитий осколками чагарник. Захар, не думаючи, підскочив і спритно поклав руку пораненого на ноші.

— Поповнення? — ледве чутно прохрипів поранений, ворухнувши головою в бік Захара.

— Так...— промовив Захар і тільки зараз помітив чотири кубики в петлиці пораненого.

— Я замполіт... Зі мною сорок бійців поповнення...

— Сто-оп! — простогнав поранений до санітарів.— Замполіт? Приймай команду... Старшина Захарченко... бойовий сапер. Так, так... перед носом у ворога моста-а... моста не забудь...— і вмовк.

— Давай! — наказав Захар санітарам. Махнув автоматом, знімаючи його з шиї. Підбадьорив своїх бійців, рушаючи далі за зв'язковим уже на крутому схилі вниз до річки. Ліворуч видно було високий насип, який ніби розігнався, щоб перескочити нешироку, швидку течію річки. Та перескочити йому заважав камінь, натужно підтримуючи насип перед самою річкою.

— Ляга-ай! — владно скомандував Захар. А в наступну мить уже й схопився бігти вперед до батальйону, який з останніх сил боронив залізничний міст.

Після третьої міни на своєму сліду Захар зрозумів, що противник звідкись зручно спостерігає за його просуванням і керує мінометним обстрілом. Наказавши своїм бійцям просунутися різко ліворуч по крутому косогору, щоб збити ворожого спостерігача з напрямку, Билина уважніше оглянув місцевість. Це був перший маневр командира, відповідального і за охорону моста, і за життя людей. Юнацьку романтику вже як вітром змело чи разом з міною над головами віднесло геть у минуле...

3

Поява в окопі старшини Захарченка остаточно заспокоїла Захара. Старшина, пригинаючись, хлюпав по окопі, не обминаючи калюж рідкого багна. Кожному бійцеві кидав якесь слово, здебільшого викликаючи тим посмішку приязні. Ні шинелі, ані якогось вантажу на плечах він не мав. В лівій руці старанно тримав бойовий трофей — німецький автомат. Позаду за старшиною поспішав зв'язковий, який привів поповнення Билини.

— Можу йти, товаришу старшина? — поспішав зв'язковий, не приховуючи тривоги в голосі.

— До ротного...— сказав старшина, кивнувши головою на Захара. Аж соромно стало Билині. Перед ним стояв зарослий чорною бородою, вусатий, кремезний старшина, загартований у цім вогкім окопі. Уже тим, що він тут заступив командира роти, що до нього солідарно всміхаються бійці, старшина мав незаперечне право зватися тут командиром. «А чи знаєш,— мигнуло в Захаровій голові,— може, й при ротному він на свій розсуд розставляв бійців, керував обороною мосту».

— Доповіси батальйонному...— Захар на мить умовк, переждав квоктання ворожої міни вгорі над головами.— Скажеш капітанові, щоб нам... міномет...

— Міни, головне, скажи,— перебиваючи, тактовно додав старшина.

— Атож, міни, боєприпаси,— похопився Захар.— Можеш іти... Товаришу Захарченко, ви лишаєтеся командиром, а я в роті політрук. Чиніть! Яка обстановка?

За ці кілька днів свого перебування в бойових частинах Захар призвичаївся уточняти обстановку.

— Складна, товаришу...

— Билина, Захар Билина,— похопився Захар.

— Ситуаційка складненька, товаришу Билина. Тут, де ми зараз перебуваємо, лише наш другий ешелон, запасна позиція. А передова — за річкою.

— За річкою? — немов аж жахнувся молодий політрук.

— То нічого, товаришу... товаришу...

— Давайте діло, старшина! — уже владно наказав Захар.

— За річкою у нас чудові позиції. Та фронт піхоти відсунувся. Річка стала рубежем, передовою позицією. Оце вже рубіж, а ми... Та ми мусимо... До того ж мін мало... Під вихідний устой мосту ми на всяк випадок заклали вибухівку. Все готове, дві тонни вгатили. Вибухова помпа... тут,— старшина сказав це притишеним голосом і показав рукою під насип.— Та це на крайній, самий крайній випадок. А взагалі, бойовий наказ — будь-що втримувати міст не пошкодженим.— І знову притишив голос, як змовник: — Чекаємо, ось-ось промчать тут наші панцирні з'єднання. Тож міст, товаришу політрук, це наша перемога!.. Ворог намагається обійти нас он звідти й на плечах у прикордонної кінноти форсувати в болоті річку. Ну... захопити нас і... скористатися залізницею, кинути в наші тили бронемашини з танками. Жаліє міст обстрілювати.

— Як-то, захопити нас? — ніби прокинувся Захар. Оглянув високий насип, що загинав до лісу. З того лісу, певне, й прийшов Захар з поповненням. Раптом усе стало на своє місце.— Ага. Та ні, не дамося, товаришу комроти. Забираймо людей, пішли.

— Новачків раджу лишити тут, товаришу замполіт. А цих я заберу. Міномет лишаю вам... Так, так, вам, товаришу Билина. На передовій ми впораємося «максимом» та ручними гранатами. Тільки пильнуйте і прикривайте нас мінами на випадок чого. Кляті гітлерівці можуть і сюди

прорватися, з лівого боку. З нашого боку фронт тримають кіннотники, там ворог не пройде, а тут... збірна піхота. Розвідники бачили, як німці підкоп ведуть під насипом залізниці. Можуть прорватися сюди, пильнуйте.

Майже посміхаючись, дружньо потис руку, немов прощався. І пішов. За ним піднімалися сапери від бійниць і йшли, пригинаючись в окопі.

На ті місця Захар ставив бійців свого резерву.

4

Дивовижно простий закон передової майже непомітно мобілізував бійців. Окоп для них зробився таким же рідним, як подвір'я, де кожен прожив свої роки аж до початку війни. КП політрука Билини довелося перенести в окоп біля насипу. Насип захищав єдиний телефонний апарат для зв'язку з сусідніми частинами...

Та Захарові не всидіти на цьому затишному пункті, цілком захищеним залізничним насипом від ворожих мін, снарядів. З того, як ощадливо палила ворожа артилерія по мосту та по полотну залізниці, Захар зрозумів, що німці також зберігають цю транспортну артерію. А телефоніст сказав, що проскочили вже розвідники генерала Крючонкіна, і вони на власні очі бачили, як ворог концентрує ешелони боєприпасів і танкові з'єднання, щоб перекинути все це по залізниці через річку.

Перед світом Захар був на передовій у старшини Захарченка. Бійці, не стуляючи очей, всю ніч відбивали розвідувальні спроби гітлерівців.

— Мацають, кляті! — інформував старшина.— Та ми теж не з лободи виросли. Он у насипі я посадовив і замаскував двох наших бійців. Наказав влучати тільки офіцерів. Коля Синцов уже чотирьох поклав за цю ніч.

— Офіцери?

— Каже, що так. Хіба ж їх вночі розбереш? А Сашкові з цього боку не щастить. Та ми знаємо, товаришу Билина, цю солом'яну хитрість ворога...

— А що саме? — поцікавився Захар.

— Облуда й нічого більше. Мовляв, саме тут, у Синцова, їм найбільше кортить прорватися. А самі...

— Тією стороною прориватися думають? — зрозумівши, підказав Захар.

— Тією. Крючонкіна розвідка передала, що німці туди аж цілий полк перекинули з мотоциклістами, з саперами. А тут... ману пускають. Та ми теж не самотні. В лісок

позаду нас уже підсуваються передові три ескадрони кінноти. У нас тут четверо їхніх у секретах вартують, ось по окопі жилу телефону тримають. А взагалі... — тривожно зітхнув старшина.

— Нудьга, товаришу Захарченко?

— Цс-с... Зв'язковий з лівого боку знаки подає. Я пішов. Ідіть до своїх людей, пильнуйте ліву ділянку!..

Та до своїх людей Захарові в цю мить уже не можна було переповзти по мосту, як це зробив він уночі. Кулеметні черги схрещувалися з двох боків саме на мосту. Кулі рвалися, дзенькали, свистіли навколо.

Захарченко раптом кинувся в окоп, залитий водою, який вів під міст, звідки річкою з'єднувалися обидва боки передової саперів.

Сама ситуація підказувала молодому замполітові лишатися біля бійців цього боку, коли командирові так нагально довелося навідатися за річку. Там починався черговий, перший цього ранку бій. В одну мить заревло вогненне пекло з ворожого боку. Назустріч нагальному вогню якось несміливо вдарили з-за лісу й наші гармати.

Про це лише можна було догадуватися, бо розібрати напевно Захар уже нічого не міг. Тільки дивовижною силою волі тримав свою увагу на окопі, відповідав бійцям, бадьорив їх, мобілізуючи на пильність. Він був певний, що цей удар німців — «туфта», розвідка, як пояснював Захарченко.

Та за мостом зліва не була «туфта». Ворожа артилерія густо поливала важкими снарядами й мінами обидва береги річки, не кидаючи жодного снаряда на міст. Захар чув, що від мосту міномет двічі відгукнувся на ворожі постріли і раптом замовк.

Невимовною тривогою пройнялося серце юнака. Адже він мусив бути біля своїх людей. Щоправда, міномети обслуговували досвідчені «старики» з молодшим сержантом на чолі, якому Захар передав командування на час своєї відлучки.

Раптом міномет замовк...

Бійця, що злякано тулився до нього, Захар послав до своїх.

— Розшукаєш молодшого сержанта, скажеш — з командного пункту забрати всі міни! Зрозумів? Триматися до останнього патрона!

Лиш мить провів очима постать бійця, який стрімголов кинувся вниз до річки. Вперше потрапивши в обстановку

оборонного бою, Захар, не замислюючись, керував людьми так, як підказувала ситуація. Одних бадьорив, підсуваючи цинківку з патронами, інших перекидав у зручніше місце, радив стріляти влучніше по видимій цілі. Сам ухопив гвинтівку в бійця, який перев'язував кульову рану на руці, і почав стріляти у ворога.

З правого боку в окоп несподівано вскочили бійці з шаблями та з автоматами. Попереду біг лейтенант з ледь-ледь підкрученим за модою кінноти вусом.

— Ви командир саперів? — запитав він у Захара, ледве передихаючи. І не чекав відповіді.— Молодці сапери! Дайош разом! Ми крючонкінці! Батя послав нас на підтримку, фашист готує наступ...—Рухливим, майже безперервним ланцюжком крючонкінці, не пригинаючись, пробігли по окопу. Передні з лейтенантом уже ковбанилися під мостом, прориваючись на допомогу лівим бійцям саперів. Інші ставали тут же поруч, приладнували кулемети, розмахувалися й кидали вперед гранати.

Це був перший і занадто несподіваний для Захара бій. Перестрілка кулеметна, гранати, обстановка, яку застав Захар учора і яка цілу ніч гартувала, здалася виграшкою в порівнянні з тим, що зчинилося тут зараз...

Захар зрозумів це відразу ж, як тільки вогонь противника нестримним шквалом залив передову і другу, третю лінію окопів, нашвидкуруч встановленої оборони.

Немов з-під землі прорвалися прудкі «месершміти». Низько пролітаючи, вони шалено строчили з кулеметів. Десь оберталися над лісом і, припадаючи над улоговиною річки, ледве не зачіпаючись за залізну ферму мосту, знову з кулеметним і моторовим ревом проносилися над заляглими в окопі оборонцями мосту.

Тільки-но зникли «месершміти», як задвигтіла земля від потужного реву бомбардувальників. Це був рев, яким ніби й земля здіймалася в повітря. А десь за переліском уже гуло шалене ревіння танків.

Захар на мить спинився і оглянув окоп та бійців в ньому. Їх було повно, та щось нове, жахне владно вступало в свої права. Дедалі частіше з окопу виповзали бійці, волочачи за собою тяжкопоранених. Інші з обмотаною чим попало головою під захистом насипу самі брели через річку в тил. Над ними кулі тьохкали вгорі та безсило стогнали, розбиваючись об залізо мостової ферми. А річка біснувалася, високими султанами знімалася в небо вода, немов випльовуючи ворожий снаряд чи міну...

Раптом Захарові згадався міський парк і прозора сльоза на щоці у Людмили. Ні літаків у небі, ані страшного пекельного реву смерті... Тільки широкий кленовий лист перед очима та прозора, як дитяче щастя, сльоза...

Та стогін людських страждань навколо розбудив Захара від хвилинного забуття, очі відкрилися, й душа збагнула весь жах становища. Спочатку рвонув і сам за гуртом, щоб рятуватися від пекельного шалу з ворожого боку, та відразу ж схаменувся.

Зовсім усвідомлено озирнувся, пропускаючи повз себе натовп. Жодного знайомого обличчя. А йому ж потрібен старшина. Певне, Захарченко має якісь накази про міст. Якщо ж Захарченка вже нема, як далі боронити міст? Адже він от-от може опинитися в руках ворога.

— Виходь з-під мосту, підри-и-иваю мі-і-ни! — закричав Билина, що є сили й кинувся через річку, до командного пункту, в окопі якого напоготові стояла детонуюча батарея з ручкою вмикача. Тепер уже все в нього випало з пам'яті. Навіть галас війни кудись зник за гігантську перегородку свідомості, що він мусить зірвати міст.

Лише розібрав, як майже загальним ревом його спиняв натовп бійців, що скупчилися біля насипу. Вони зрозуміли намір сапера пустити в повітря міст, під яким ще й у цю мить є захист від ворожого вогню.

— Стій... Чорт! Тут люди-и!..

Захар ще встиг озирнутися, та наміру свого не лишив. Тільки й помітив переляк і рішучість натовпу...

Не вчув рідкої черги німецького автомата з натовпу. Не вчув, нагально забрівши вже аж далі за середину річки. Скоріше б до батареї з ручкою! Гостра його настороженість раптом вилучила з слуху саме той звук із галасу війни, який підганяв його до батареї. Як блискавка, ударила певність, що там, по рейках, уже рушив ворожий бронепоїзд.

Та разом з тим усвідомив страшний факт. З гурту пролунала автоматна черга. Ліворуч і праворуч підскочили на воді кулі. Одна з них гостро вколола його в ліве плече. Майже в ту ж мить перед очима закружляло все в шаленому круговороті.

Захар упав, заборсався у воді. Захлинувшись, випорснув і навмання порвався вперед, уже й не переборюючи течії води. Вона виносила його з-під залізних ферм на той пекельний клятий простір, відносячи геть від такої гострої потреби добратися до вибухового приладу.

Потім все зникло з пам'яті...

Мілина рятувала його, а пам'ять уже не фіксувала нічого. Та він ще витягся головою з води, ще на мить збагнув війну та своє жахне становище. Війна якось махнула смертоносним мечем і перекинулася кудись уперед. Десь пронеслася через міст, загриміла, немов засміялася, з нікчемних Захарових зусиль і... вщухла.

5

Парке літо доходило своїх найвищих меж. Та не було воно радісним достиглими житами, пшеницями, рясними садами. Щонічні заграви з заходу, безперервний стогін землі труїли настрої людей. Жита клонили дорідний колос на схід, червивіли яблука в садах. Не стало звичного в нормальному житті ритму господарювання. Увагу захопили турботи про рятування краю, родини від страшного лиха...

А лихо грізно насувалося, толочачи, спалюючи невпорані врожаї...

У консерваторії заклопотаний Віталій Леонтійович Проскуров, як сновида, пройшов коридорами, заглянув у двері одної, другої аудиторії. Лунка порожнява скрізь лякала професора. Неначе струни дорогих обіграних інструментів тяжко стогнали, зітхаючи за кожним разом, коли професор розгублено відкривав деку одного чи другого.

— Віталію Леонтійовичу? Товаришу професор...— кілька разів підряд звертався до замисленого Проскурова старий наглядач консерваторії.

— Га? Мене кликав директор? — аж сторопіло допитувався професор, хапаючи наглядача за руку.

— Ще вчора шукали... Ось листа одержано на ваше ім'я. Будь ласка, фронтового. А то ж... виїздять наші.

— Куди?

— Вакувація, Віталію Леонтійовичу. Куди б же ще.

— А-а! Так, так, Петре Хтодьовичу, евакуація. Оце ж і я. Чи сьогодні вантажимо інструменти, не чули, бува?

— Вагонів ще не дали. Германець, кажуть, Чернігів уже взяв, за душу б його взяло. Там таке твориться...— зітхнув наглядач, махнувши навмання рукою.

— Не треба, не треба, Петре Хтодьовичу, всілякі брехні розносити, людей лякати. Он армія яка у нас! На його ж території... поб'ємо ворога. Не розносьте брехень.

— Хіба ж я їх розношу? Самі вісті, як дим. Бачили, які хмари димові вчора сонце заступили на заході? А брех-

ні, чого ж їх розносити? Адже й ви ось питаєте про вантаження. Тож візьміть листа, вам адресований.

Аж тепер Віталій Леонтійович зрозумів, чого від нього хоче наглядач. Узяв листа з його рук і з одного погляду на адресу угадав руку Захара Билини. В першу мить мигнула думка повернути його наглядачеві. А той уже відійшов, причиняючи двері аудиторії. Відчув дотик тепер уже притихлої образи дворічної давності. Адже в таку скрутну хвилину, як зараз, хіба гнів, а не сердечність мусять викликати близькі серцю люди. Захар Билина...

— «Здрастуйте, дорогий Віталію Леонтійовичу! — спочатку вголос прочитав професор, зіпершись на лутку в коридорі.— Пробачте, будь ласка, за таку нечемність. Адже знаю про ваше незадоволення своїм невдячним, надто розхристаним учнем... Та в цю тяжку годину, дорогий учителю й батьку, нехай не гнівом, а родинним теплом зігріється ваше серце і гнів на милість оберне. Пишу до Вас цього листа аж із Волги, з колишньої слободи Покровської, де я лежу в госпіталі після поранення.

Чи слід розповідати Вам про цю подію? У всякім разі, прошу Вас не казати про це дочці вашій, славній моїй учительці й хорошій... сестрі Людочці. Нехай нічого не знає, коли вже так, не буду вам наперекір домагатися її хорошої, теплої дружби...

На дев'ятий день цієї страшної війни я вже був поранений. Без військової підготовки, без гарту я зустрів ворога, ледве тримаючи зброю в руках. Адже я до цього лише працював та... трохи вчився. Так, так, дорогий вчителю, тільки вчився і, може, ще з балощів молодечих трошечки... співав. А раптово обставини дали мені в руки зброю, Вітчизна поставила на відповідальний рубіж. І горе моє, дорогий вчителю: не виправдав я надій Вітчизни. Розігнався боронити її, рідну, а ворожа куля з автомата пришила мене в багні страшного, не готового до захисту рубежу. Безпам'ятного мене кіннотники вивезли до похідного лазарету, а звідти аж на Волгу. Тільки тут лікарі витягли з мене ворожу кулю. Тепер вилежуюсь і подав заяву, щоб як тільки трохи здужаю, послали мене знов на передову. Адже... битий двох небитих вартий. Чи так? Та я сам гаразд знаю, що саме так. Я ж бо вже чув шалене виття війни, гартувався ним. А воювати... по-справжньому, як воїн своєї рідної Вітчизни, ще й не зміг.

Та зможу! Лікарі наші добрі майстри. Кажуть, що тільки шрам лишиться на тому місці, куди влучила ворожа

куля. От тільки що влучила вона мене не в груди, а в спину... Не втікав я, дорогий учителю, а поспішав до вибухового приладу...

Та це вже, як кажуть письменники,— лірика! Зате я влучатиму ворога в груди! Адже він преться на наші землі. Тепер я вже не новак на війні.

Дорогий батьку і вчителю! Написав я, щоб не показували мого листа Людочці, а хотів би, щоб ви по-батьківському привітали її і від мене. Не чужа ж її дівоча душа й мені. В ці грізні для нашого краю дні доводиться бути нам щирими й відвертими. Люблю я вашу доньку, душевно кохаю. Чи побачу ще — не знаю, бо життя своє геть усе віддаю Вітчизні...

Не відмовте, бодай трьома словами, відгукнутися на наступний мій лист з передової. Бо ж мої рідні, мама та дві сестри, тепер уже лишилися за смугою фронту.

Щиро вітаю Людоччину маму! Живіть здорові, не гнівайтесь на вашого учня, тепер уже воїна радянської землі, Захара Билину...»

Професор непомітно зсунувся на бильце канапи. На коліна став і голову поклав на бильце. Ні сліз, ні думок — тільки скруха тяжка на душі...

6

Що робилося на вулицях і шляхах, ніхто того пояснити не міг. На захід мчали півторатонки з озброєними, ще до вчора не військовими людьми. Часом їх обганяли легкові газики, емки. А назустріч сунули жінки, обліплені дітьми, старики, поранені солдати. Дехто самотужки на возику віз збіжжя, клунки, плетінки. Часом і мале сиділо зверху, розтерши слину по щоках. Інколи у тому ж гурті прореве корова, запряжена у візок. Пси, погубивши господарів, плелися за гуртом...

Суцільною лавою назустріч заклопотаним воїнам сунули люди по шляхах, по нескошених ланах на схід. А позаду в них, на заході, звідки наносило двигтюче гупання і дими згарищ, починали то там, то інде загорятися дозрілі хліба в степах.

Україна відступала на Схід. А там...

Захарова мати, Катря Билина, з двома дочками не добрала гаразд, що діється навколо. Перелякані люди метушилися в селі. Кожному було клопітно, хіба й розпитаєшся? Коли в селі, десь аж з того боку, вибухнув перший

ворожий снаряд, тоді зрозуміла, що війна увійшла в село. Невблаганна, вона котилася громами, вогнями пожеж облизувалася і йшла далі в глиб країни, відбираючи в колгоспників доглянуті багаті врожаї.

Літня жінка глибоко, нутром відчула і зрозуміла оті чорні дими, наближення пожеж і громів. А людина вона надто вже мирна, тому й не подумала сама, а підказати не було кому в такій блискавичній завірюсі. Жахалася, а не тікала. Забрала дочок знадвору, загнала їх до хати. Віра в хату, в якій жили ще й чоловікові батьки, в якій народила троє дітей, як у затишнім гнізді, погнала жінку рятуватися не на вулиці, а саме в хату, в підпіччя.

Двигтіла земля, бряжчали шибки, галасували люди, а мати в широкому підпіччі три доби рятувала дочок. Ні прокльонів, ані молитов не шептала з ляку. Тільки про курей одного ранку нагадала дочкам:

— Хоч би було в повітку загнати. Жовта, мабуть, і сьогодні з яйцем.

Дівчата переглядалися в сутінках підпіччя, не заперечували і не підтримали материнських турбот. В ці страшні й непевні дні мати була тим спасенним острівцем, де ще рятувалися їхні молоді життя.

Потім... захитався острівець. Скільки минуло жахливого часу, важко було збагнути. Ночами тремтіли в неосвітленій хаті, прислухалися до гомону землі. А вдень запинали вікна і теж прислухалися. Найменша гуркотня гармат, тепер уже навколо села, в лісочку, наставлених гітлерівцями, гнала їх усіх у рятівне підпіччя.

Аж це дійшла черга у ворожих намірах і до хати вдови Билинихи. З гуркотом розчинилися двері, в хаті залунали хрипкі голоси, гаркаві слова дратували слух. Матері ж першій і довелося вилазити із цього примітивного сховища у власній хаті.

— Матка, матка?..— почула з усіх боків, ледве вилучивши ці слова із мови чужоземного горлового джеркотіння.

Її вхопили за плечі з двох боків. Може, допомагали переляканій жінці стати на ноги?

— Рус... ротензолдат...— ледве добирала.

— Та ми ж... вдома,— спромоглася вимовити жінка, обдивляючись чужі й злісно заклопотані лиця збройних людей. Не знала, чи має захищати власний дім, родину, озиваючись як до гостей, бодай би статечними словами господарки, а чи обурюватися на непрошених порушників домашнього ладу.

Солдати боязко, як у чужій хаті, озиралися, товпилися в дверях. А молодий офіцер з нашитим на рукаві мертвецьким черепом з кістками, під піч заглянув.

— Шнель, шнель! — кричить, репетує на всю хату.

«Квапиться»,— подумала мати, інстинктивно добираючи сенс отого хрипкого «шнель». «І чого гнівається так?» — вишукувала причини гніву ворожого офіцера, який підштовхував солдатів зброєю. Роздивилася, що серед десятка не надміру гнівних солдатів було двоє-троє не простих. Якщо й не офіцери, то у всякому випадку — не прості солдати. Як і в офіцера, на рукавах в обох нашите таке ж страхіття з вищиреними зубами. Та особливим виявився оцей гарячковий офіцер. Немов пес на прив'язі він увесь час вигавкував якісь накази. Солдати метушилися, один нагнувся й зброєю в руках кóпнув дівчат під комином...

Першою вилізла й підвелася на ноги Уляна, молодша дочка, учениця дев'ятого класу. Заплетені, як учителька навчала, дві чорняві коси туго стягали голову. Дівчина з натуги та з ляку заярилася, поруч з матір'ю стала, оправляючи зіжмакане плахіття.

Мотрона вилізла з підпіччя, не чекаючи грізних наказів. Десятикласниця-переросток, вона вже розуміла непевність свого стану дорослої дівки в руках ворожих солдатів... Адже встигла ще й прочитати у військовій газеті, як поводяться гітлерівці з молодими дівчатами на окупованій землі. Товсту косу вловила на плечі й закинула її назад, струхнувши головою. Щось горде й сильне відчули в тому окупанти, замилувавшись дівочим замішанням.

Мотрона також ступила до матері та сестри, а шлях їй заступив солдат з нашивками на рукаві, щось вигукнув офіцер від столу. Мотрону грубо схопили кілька рук, живосилом поволокли з хати.

Мати кинулася рятувати дочку. В хвилину небезпеки матері гублять голову, це ж бо дитина. Протягом дев'ятнадцяти літ мати вказувала їй стежки, якими легше ходити недосвідченому дитяті.

Та матір схопили за що попало й, грубо смикнувши, відкинули геть. Жінка поточилася, боляче вдарившись об стіл спиною, ледве не впала. Її знову підхопили ті ж нежалісливі руки і міцно затиснули біля столу. Офіцерський нагай ніби ненароком пропоров плече, відкинув жінку до молодшої, вкрай переляканої дочки.

— Та що ж це, людочки? Рятуйте! — закричала з розпачу.

Офіцер, як кібець, скочив до переляканої Уляни і одним ривком роздер дівчині ношене плаття від грудей аж до рубця. Уляна блискавично, рятуючись, загорнулася платтям.

— Мамо! — знов гукнула перелякано, відчувши, що, крім неньки, тут ніхто вже не допоможе.

А мати, мов закам'яніла, розтерши рукою кров на плечі. З хати вивели Мотрону. Куди повели, за чим? А цю на очах у матері безчестять. Шістнадцять літ дівчині, дитина.

— Що ви робите, будь воно прокляте! Я тут мати, я господиня...— раптом вигукнула і з усіх жіночих сил розмахнулася, бодай би відіпхнути, коли не вдарити дужою рукою по пиці отого молодого слинявого офіцера.

Та відіпхнути матері не вдалося, руку перехопив якийсь солдат, без жалю вдаривши по ній автоматом. Хряснула кістка, рука жінки вклякла, а голову туманом, кольками взяло. Та не впала.

— Ой, прокляті, руку-у!..— ледве встигла ще заволати.

Есесівському офіцерові не подобався опір господині хати. Чи, може, зрозумів, що ця мати спробує бодай би відчайдушним криком захищати своїх дочок. А крик її заважав нападникові чинити свою лиху справу. Офіцер мав у руках чорний маузер, який дуже зрідка давав осічку... Навіть не махнув, а лише ворухнув ним. Разом з оглушливо ляскотливим пострілом почувся і передсмертний викрик жінки. Потім стогін і мертве, важке падіння трупа...

Уляна ще й не встигла отямитися у цій блискавичній зміні подій. Дочка мала б кинутися до неньки. А вона кинулася на офіцера. Вхопила юними руками за горло, як індика хапала ще в дитинстві, коли той пробував напасти.

Сталося це так несподівано, що гестапівець не встиг удруге вистрілити, захищаючись від дужого дівчати. А Уляні відчай сили надавав. Троє гестапівських солдатів кинулися рятувати офіцера з рук майже безтямної з відчаю дівчини. А позаду в них від дверей вибухнув постріл. Німецький солдат мав право твердити, що він, рятуючи офіцера, мусив стріляти на нападницю. А що куля лише прописала дівчині щоку і наскрізь пробила офіцерові голову, брязнувши ще і в шибку, це вже нещасливий випадок. На війні по-всякому буває...

Дівчина відпустила пронизану кулею голову ката, обернулася на того, хто стріляв. Та в ту ж мить, як дика серна, кинулася геть, розминувшись із другою кулею від пострілу есесівця. В сум'ятті й вискочила в розчинені двері...

Солдата, який необачно застрілив есесівського офіцера, негайно ж схопили. Вирвали гвинтівку, що так влучно стріляла розмордованому офіцерові в голову, і кількома ударами приклада втихомирили небораку.

— Ферфлюхтер!..— лайкою, а не стогоном відгукнувся повалений на землю солдат.

Його схопили з долівки і поволокли надвір, геть від трупів, що підпливали кров'ю на глиняній долівці.

Війна...

7

Гітлерівці спалили все село до пня. Жінки з дітьми ховалися в ямах, льохах або... або вмирали під тріскучими автоматами в руках безжальних і теж здичавілих, озвірілих від кривавої перемоги фашистів, мічених страшною печаттю адамової голови з перехрестям кісток.

В погоню за Уляною ніхто й не зрушив, приголомшені такою надзвичайною подією, як убивство молодого обербанфюрера у вдовиній хаті...

Доскочивши через городи в луку, а звідти в ліс Уляна перевела подих, намагалася розібратися в своїм становищі. Та чи їм тепер до тої нещасної втікачки?..

Раптом згадалася жахна подія в хаті. Зів'яло повалилася на долівку закривавлена мати... Згадавши, відчула й свою щоку, вогнем обпечена від пострілу. Лапнулася рукою. Щока горіла, на ній лежав пекучий пруг. Спробувала пожувати ротом, а біль скував щелепи.

І знову кинулася в гущавину лісу, геть далі, щоб не чути страшного виття сирен, пальби війни позаду в себе. Щоб утекти від жодної згадки й на самоті мріяти про чудо — врятування мами. Адже ж могла вона бути лише пораненою, впасти з нестями. Санітари, певно, забирають її на брезентові носилки, їм дають солдати прохід у дверях. Адже це несуть маму! У кожного з них є мама...

При цій думці лячно озирнулася. Чи є вона в них? Яка мати могла народити того безжально лютого офіцера? Може, в німців якось інакше народилися ці... страшні людозвірі.

Згадався й той солдат, що так влучно вцілив у голову лютого гітлерівця. Той, напевне, має й матір, таку ж, як і в Уляни, клопітливо хорошу матір!

Уляна йшла, підбігала, шкопиртаючи на пнях, зрідка жахаючись кожного птаха, переляканого війною, як і вона.

Цілий день до ночі втікала від гомону війни, який уже зійшовся в один суцільний з лісовим шелестом гул над головою. Дівчина ні разу не подумала, що може заблукати в лісі, натрапити на хижих звірів. Жах, який гнав її бодай би в пропасть, аби тільки втекти, забутись, гнав і гнав її переборювати гущавину, сховатися.

Коли спинилася й чому — не пам'ятає. Прокинулася на гіллях соснового бурелому, може, від чаду якого й заснула тут пізнього вечора. Лапнула за щоку, вже не відчула того страшного болю, як учора. Тільки запекло, немов на полум'ї, і вона швидко відірвала руку. На диво тверезо, по-дорослому збагнула: солдат стріляв не в неї. Тільки надто меткий стрілець міг так рисковано стріляти в голову офіцера.

— Тож він... хороша людина, той солдат!

При цих словах, при власнім голосі схопилася й вилізла з соснового бурелому. Страшна своїми протиріччями думка вдарила в голову. «Не може цього бути! А якщо може? Тож не ворог той солдат. Коли не ворог мені, бо він помстився за мою маму, то чого ж він прийшов у нашу країну?..»

Ще раз оглянулася навколо, ледве добрала в лісі, з якого боку світанок надходить, і знов пішла йому назустріч.

* * *

Її знайшли свої сільські люди. Сиділа під сосною перед широкою піскуватою галявиною. В руках, біля ніг — зів'ялі корінці козельців. На щоці чорною смугою простягся засохлий шрам.

— Та це ж Уляна, покійної Іванихи Билини! — хтось вигукнув перший, стримуючи голос.

— Тс-с...— зашикали інші, оглядаючи дівчину, яка не ворухнула бодай би головою на голос і шепіт людей.

Що Уляна спала, було ясно всім. Її навіть неважко було й розбудити. А вона, майже не ворушачись, дивилася на них великими, переляканими очима і, видимо, нічого не бачила.

— Вона з голоду доходить, люди! Ось, бачите, козельці,— хтось догадався.

— Давай, Дем'яне, баклагу. Ото, господи, прокляті... Всю сім'ю звели. Та відіткни ж, нездаро! У кого, хлопці, є паляниця? У тебе, Василю? Давай...

— Окраєць же, окраєць давайте, нехай жує,— радив хтось із старших.

Дівчина ворухнула головою.

— Ма-амо, їсти...— і впала на дужі руки сусідів.

Сирітське горе витіснило на мить у серцях утікачів власні жахні незгоди. Ніхто не знав, що сталося з його матір'ю, з дружиною, з дітьми, та не бачив звідси, що з ними, й не міг порівнювати лихо сироти Уляни зі своїм. Та й чоловіки вони всі отут, і з десяток гарячих сусідських сердець огрівали увагою сирітське серце дівчини, загортали тіло якоюсь одежиною...

З дивовижними пересторогами та обережністю вони годували сироту, несучи далі, заглиблюючись у ліс. У кількох із них були в руках гвинтівки. В час переходу через село радянських частин немало зброї підбиралося біля вбитих, поранених. На ременях, теж цілком військових, без розбору — свої а чи ворожі — висіли підсумки, патронташі. Тільки в трьох парубків були й німецькі автомати.

— Дядьку Дем'яне...— майже простогнала Уляна на ношах, упізнавши сусіда, найстарішого в цьому десятку людей.

— Що тобі, дочко? — звернувся похмурий сусід, пом'якшуючи звертання.— Ось доберемося до ручаю, перепочинемо.

Дівчина вперше ворухнулася, оглянула чоловіків, які несли її на ношах. Поривалася підвестися і з великим трудом, підтримана Дем'яном, сіла. Навіть якась наче віддалена посмішка, немов брижі на встояній воді, ворухнула бліді вуста дівчини.

— Може, води або паляниці дати? Василю, дай паляниці!

— Та ні... я б напилася.

— Води! — в кілька голосів гукнули згуртовані спільним лихом люди.

Напували, дотримуючись уваги й міри. Потім допомогли звестися на ноги. Їм треба було йти вперед, втікати й гартувати серця до помсти. Втікаючи з села, вони не відразу кинулися в хащі. Не тільки чули автоматні перегуки в селі, а й бачили, як понад верховіттям слалися дими пожеж. Дехто з них пішов у ліс, перевіривши дію автомата на неостережних есесівцях...

У лісі вони були вже до всього найстрашнішого готові, навіть на смерть! Та вмирати тільки на трупах заповзятого ворога!

Другого дня по цій трагічній знахідці напівмертвої від горя й недоїдання Уляни їй стало трохи легше. Вона не лише йшла сама без допомоги, а й охоче видиралася на найвищу сосну, щоб обдивитися, що діється навколо. Дівчина поволі входила в роль розвідниці цього сформованого загону партизанів-месників.

8

Ешелон з дівчатами надовше спинився в Луцьку. Його поставили на далеку тупикову колію. З одного боку ешелон був відгороджений високим парканом з колючого дроту, а з трьох інших густо поставлена була військова охорона.

Навдивовижу хороший липневий ранок намагався скрасити сирітське знедолення дівчат, жінок. Лиш здалеку, як здушене зітхання, гомоніла жорстока війна.

По вагонах роздано харчі — черствий солдатський хліб. Діжки з порожнякуватими застарілими огірками виставлено перед середнім вагоном, і полонянки мають самі йти по них, вискочивши з вагонів. З негласного закону колективу кожен вагон мав свою старшу. Вона ладувала в тісному вагоні, мирила безпричинні сварки, навіть заспокоювала занепалих. А яке вже те заспокоєння в такому страшному становищі полонянки? До неї звертаються з запитаннями, із скаргами. Вона стільки ж знає, як і всі — куди їх везуть, де спинять їхні долі, куди приткнуть дівочі голови...

Аж на цій стоянці дізналися, що в задньому вагоні гітлерівці везуть і захоплених по селах чоловіків. Від чоловіків теж вийшов один, моложавий ще, та, певне, вже не парубок. На весь вагон має набрати огірків з діжок посеред ешелону.

— Продивіться ж, Петре, а може, й розпитаєтеся, з яких сіл дівчата. Землячок напитуйте,— напучували сусіди по вагону.

Біля їхнього вагона стояв посилений збройний конвой з трьох автоматників, і це не лякало чоловіків...

— А бояться нас, гадюки! — небайдуже виголосив кремезний парубок, зіпершись плечем у розкритих дверях вантажного вагона...

Не знати чому Петро провів долонею по неголеній кілька тижнів бороді. Повз вагони проходив, мов чорна хмара. В уяві вирізьбилися перелякані дружина й мати. Обоє дітей полізли на піч, здичавіло озираючись, коли гітле-

рівські солдати видирали його з обіймів їхньої мами та бабусі.

Тяжко зітхнув, мимоходом поглянувши на вагон з дівчатами. Ось вони теж виряджають одну за огірками. Дівчина спочатку обережно хотіла якось видертися з вагона. Трималася руками за скобу на дверях і лише однією ногою в надто незручнім для дівчини положенні п'ялася зіпертися на землю. Та, помітивши чоловіка, зніяковіла й раптово стрибнула другою ногою просто на баласт біля вагона. Стрибок був важкуватий для дівчини, і вона поточилася...

— Так і голову звернути можна,— буркнув Петро, вирівнюючи дівчину на ноги.— Теж туди, до діжок? — уже щиріше озвався і окинув поглядом зніяковіле червоне обличчя.

— За огірками ж. Ви з якого району? — запитала.

Петро назвав сусідній район, уже знову замикаючись у власних клопітних думках. І пішли поруч попід вагонами. Дівчата по одній вистрибували з вагона, на ходу зав'язуючи хустки, осмикаючись. Солдати весело перекликалися між собою. Навіть не знаючи мови, дівчата чудово розуміли брудні натяки на їх адресу.

— А будьте ви прокляті! — вигукнула Мотрона...

Солдати не боронили брати огірки, скільки хто хоче. Петро постояв, доки Мотрона, вмочивши руки в росіл, набрала морщених, м'ятих огірків просто пригорщею. Набрала й озирнулася, підохочуючи й його...

— Ти, дівчино, певне, й мову їхню розумієш? — тихо запитав, і собі набираючи огірків пригорщею.

— Та в школі ж вивчали. Цього року десятий клас я скінчила. Ви не тікайте, будь ласка. Вони про мене, кляті, джеркочуть. Дурна... згодилася йти по ці огірки.

— Чи надовго й приховаєшся в тім вагоні від цих...— котів сказати кнурів, та вчасно схаменувся...

А солдати загородили їм прохід. Спонукуваний відчуттям якоїсь небезпеки для дівчини, Петро переклав у полу піджачка огірки, звільняючи праву руку, і підхопив нею Мотрону під лікоть.

Рука тремтіла. Дівчина лячно кинула здивований і вдячний погляд на чоловіка, а руки не вирвала.

— Муазелл...— пролунало якесь грізне і сміливе з гурту солдатів.— Момент! Пан льойтнант велів дівицю на розмову до офіцерського вагена провести,— заговорив той же голос якоюсь дивовижно крученою вимовою. З тісного

кола солдатів рвучко ступив цей знавець плутаної української мови, очевидячки, перекладач при якомусь офіцері, з наміром стати між Мотроною та її новим знайомим.

— Що вам потрібно? — досить рішуче запитав Вівденко, стаючи між Мотроною й перекладачем.— Вона... Це моя... дружина!

— Дружина? — не приховавши природного розгублення, перепитав перекладач. І озирнувся на єдиний в составі пасажирський вагон для чоловіків.

На східцях пасажирського вагона, тримаючись за поручні, стояв свіжо поголений молодий офіцер в есесівській формі. Він звільнив одну руку і владно махнув нею, загрібаючи повітря. Почувся й голос офіцера, не цілком тверезий, але владний:

— Schnell, schne-ell!..

Есесівець-перекладач досі ще не міг отямитися від такої несподіванки. Адже ні він, доповідаючи офіцерові, ані солдат при вагоні не знали, що ця свіжа юнка, виявляється, одружена...

Спочатку він поступився, дав прохід Вівденкові з Мотроною, яка вже й огірки випустила з рук.

— То, прошу, мужа має пані? — похопився допитуватися послужливий перекладач.

А дівчина зроду не брехала нікому... На лихо собі, й не помислила ні про що, а офіцера на підніжці пасажирського вагона вона не бачила за спиною свого випадкового рятівника.

— Ні, ні, пане, товариш жартує. Тільки десятирічку скінчила я...

— А-а, ферфлюхтер рус, мужик! Ти брехати? Кому? Мені, Яну Крупці, брешеш! Комуніст!..— аж слиною бризкаючи, накинувся есесівець на Мотрониного оборонця.

В першу мить чоловік лише відвихнувся від кулака, потім захистив лице від наступних ударів. Та його вмить збили з ніг, і на голову, на все тіло поваленого посипалися удари автоматів, прикладів гвинтівок, важких кованих чобіт.

— За що б'єте, прокляті? — ще вигукнув, та вигук захльобнувся кров'ю від важкого удару чоботом просто в лице.

Мотрона спочатку було рвонула втікати до вагона, та вмить збагнула...

Людина гине за неї, через її нерозважну помилку. Роздратованим кошеням кинулася в гурт, за комір ухопила

есесівця й так смикнула його, що комір тріснув. Перекладач, не втримавши рівноваги, впав, ледве не збив з ніг і Мотрону. Дівчина й не помітила цього, рятуючи гідність людини. Адже своїм непродуманим запереченням дівчина нашкодила чоловікові, наразила його на звірячий напад немов збожеволілих гітлерівців.

Якийсь солдат підставив дівчині ногу. Вона шкопиртнулась, марно утримуючись з усіх сил, щоб не впасти. На такім небезпечнім розгоні її вхопив миршавенький есесівець, хотів притиснути до себе, щоб утримати рівновагу. А вона обіруч ударила в пику, яку встигла розпізнати по золотих зубах... Есесівець, рятуючись, кинувся геть від дужої «ауслендерки». Та це не врятувало Мотрону. В кілька рук вхопили її і поволокли повз нещасливого рятівника.

В цей час сталося щось незрозуміле, може, й страшне, та ж і радісне. Спочатку до місця бійки вискочили хлопці з чоловічого, заднього вагона. Розгублені й заклопотані в бійці вартові не сподівалися на такий дружний опір полонених. А на допомогу хлопцям з усіх вагонів кинулися дівчата...

Дівчата в одну мить вирвали з рук есесівців обірвану, ніби здичавілу, в дранті, бліду й закривавлену на обличчі Мотрону. В якийсь дівчачий вагон упхнули її, відбиваючись від солдатів.

Раптом — постріл, потім автоматна черга прорізала вовтузливий галас біля ешелону. За ними — передсмертні зойки, і знову постріли. З офіцерського вагона вискакували офіцери, солдати...

За кілька хвилин бійка вщухла, немов вітром зірвало геть усе. Тільки свисток паровоза владно наказував-закликав до пильності а чи негайної посадки. Десь поблизу заторохтіли з усіх боків, захлинаючись, зенітки, знявся й інший вогнепальний галас, який умить вимкнув увесь привагонний клопіт з уваги охоронців ешелону. Солдати кинулися хто куди, падали в найменші рівчаки, рятуючись від першої бомби з літака. За нею полетіли інші. Перший вибух стався десь попереду ешелону, а інші простяглися геть далі, куди пронісся єдиний сміливець — радянський льотчик...

Ешелон з полонянками рвучко рушив. На гальмові площадки вискакували солдати з охорони. Багатьом з них не вистачало кашкета, а то й підсумка з патронами. Чимало з них ледве вчепилися за вагон без гвинтівок чи автоматів.

9

Петро Вівденко не стогнав, лежачи у вивідній канаві, вже за колючим дротом, куди його пропхнули хлопці. Їх четверо відважних вирвалося з ним поза дріт. Заклопотані бійкою та несподіваним нальотом радянського штурмовика, гітлерівці не помітили втечі чотирьох парубків.

Вивідною канавою, забрьохані й брудні, вони волокли побитого Вівденка...

Далеко за станцією в утробі бетонної труби під битим шляхом довелося їм перечекати день. Як змогли, перев'язали рвані рани своєму врятованому... Єдиний матеріал для перев'язок — власні сорочки.

Про їжу згадали вже вночі, далеко від залізничної станції, де сталася ця трагічна і в той же час чимсь приємна подія. Чим саме — не відразу й добереш. Та приємна. Озброєні автоматами гітлерівці відчули характер радянських людей.

Двоє хлопців лишилися в переліску з хворим Вівденком, а двоє охоче пішли в розвідку на хутір. Бодай би харчів добути, принаймні пораненому. Дивовижне становище відірваних від домівок, від організованого життя молодих людей ніскілечки не лякало їх. З кожним кроком вони все твердіше й певніше почували себе на цій нехай і захопленій ворогом, а своїй рідній землі.

Обережно пробираючись попід старою скирдою соломи на полі, хлопці вдивлялися в чорні силуети хат, вслухалися. Хутір мовчав. Ні пси, ані півні не озивалися, немов вимерло все живе, що повнило ці півтора десятка хат під переліском.

Так і дійшли городами, повзучи поміж розквітлими соняшниками та кукурудзинням, аж до хати. Сліпа, мовчазна хата вночі нагадувала пустку. А пусткою не була, бо ще пахло від неї навколишнім життям. Життя тривоги, яка лишила по собі побитого воза серед двору, ланцюжок від пса на довгому дроті понад повіткою, а головне — ціпок, залишений біля сінешніх дверей знадвору.

«Коли б у хаті були гітлерівці, то вікна не були б сліпі, а хата не стояла б німою»,— міркували хлопці. Підійшли й стали з двох боків біля передпічного вікна. За ці кілька годин тривожного переховування ледве знали ім'я один одного. Роман і Сергій оце вже, вирядившись на пошуки пристановища для пораненого, встигли перекинутися бодай коротенькою розмовою.

— На цілий вагон було нас тільки троє з нашого села, захоплених зненацька. Решта втекли хто куди,— інформував Сергій свого товариша.

— А я в олійниці був, розмонтовувати її зібрався, коли таке зайшло. Аж мати прибігли. «Тікай,— кажуть,— бо німці облаву по селі пустили». Ну і... злапали, доки зібрався в хаті. Та чорта з два тепер візьмуть живим! Тільки б...

— Еге ж, зброю,— догадався Сергій про бажання товариша.

На тому й відклали детальніше знайомство на більш зручний час. Сергій став біля вікна так, щоб сінешні двері були в нього з правого боку. Романові припало зайти й стати між двома начільними вікнами. Він і постукав злегка в шибку.

В хаті заторохтіла ненароком зачеплена ногою табуретка. Жіночий голос лячно озвався, немов з льоху:

— Хто там? У нас... ми тут хворі. Комендант обіцяв з лікарем зайти.

— Відчиніть, матусю, ми... свої. Тут теж... чоловік потребує лікаря,— озвався Сергій, пильнуючи дверей.

Іржаво заскрипів засув. Літня простоволоса жінка вирнула білим силуетом у чорному отворі дверей, сміливо ступила через поріг і аж тоді завмерла, побачивши двох біля стіни.

— Ми свої, мамо... А на руках у нас поранений чоловік. Ми втікаємо від гітлерівської мобілізації,— розпочав на цей раз Роман, сміливо ступивши до простоволосої й, судячи по голосу, старої жінки.

— Втікачі від німців? — майже пошепки запитала, зблизька приглядаючись до обох.

— Та так, мамо, втікачі не втікачі... просто люди свої,— нетвердо вмикався і Сергій у розмову. Обернувся до старої, щоб розгледіти й переконатися, чи у всьому ж можна признатися цій літній жінці.

— Матінко моя, де ж мені з вами дітися, коли вони ось-ось наскочать!

І знову придивлялася ще пильніше, як перше. Зовсім вийшла з одвірків, навколо озирнулася.

— Ви ж хрещені, хлопці, тобто Христа в душі маєте? — таємниче запитала і при тому всміхнулася.

— Брехати не будемо, паніматко,— якось розчаровано озвався Роман, одвертаючись від пильного розглядання старої.— Комсомольці ми.

Стара жінка зітхнула і згодом також по-змовницькому зашепотіла:

— Панька нашого забрали, трикляті, молодиця такою ходить на двадцятому тижні... Ви вже, людочки, пожалійте нас, нещасних. Вони ж як довідаються, хорти безсловесні, запалять. Як є запалять! Так і мовить ікластий... із золотими іклами: «Запалимо, матка, фють-фють»,— показав на дим. Коли ваша ласка, обминули б, може? — болісно вговоряла стара.— Христа в душі маєте? — знову допитувалася.

— Ну що ж, нехай буде,— сумно згоджувався Роман.— У нас поранений. Звісно, у вас його не приховаєш, коли таке зайшло. А Христа і в нього, напевне... Хіба що десь «у душі».

А з хати гукнула невістка, стримуючи стогін:

— Та годі, мамо! Може б, на горищі в загороді переховати пораненого? Куди ж їм теперки з немічним? А з Христом... облиште, доки Омелько...

— Таж і те правда,— спохватилася й стара.— Корівку забрали німці, певно, й не догадаються навідатися якийсь день. Теперки літо, їсти якось і сама зварю. Несіть чоловіка.

І знову зовсім притишеним голосом прошепотіла:

— Давайте чоловіка. А я завтра навідаюсь тут до одного... Наш він, і комуністом став. Тай ви ж молоді хлопці, комсомол. Певне, й вам раду дасть. Чоботарем прозивається, а теперки, шепочуть наші, що справжній Чоботар тобто убитий. Може... ману пускають про вухо гітлерівців. Ви вже й не обиджайтесь на стару за Христа. Наш... цей, теперки Омельком зветься, сам учора був у мене. До нього й спровадимо вашого...

— Коли ж? — розігнався Сергій допитатись у старої.

— Несіть пораненого,— перебила жінка.— Сама ходитиму за ним якийсь день. Омелько велів так чинити. А ви навідайтесь завтра в цей же час. Тільки заходьте в двір не з вулиці, а звідти он. І стукайте не у вікно, а в сволок з чорного причілка...

10

Надворі вже на зиму шумів сосновий ліс, зберігаючи в тому звичайному шумі одвічний лісовий спокій. Морозна ніч залягла в лісі. Наполовину ущерблений місяць, швидко проринаючи крізь хмари, давно скотився вже за подні-

провські кручі. Чорна, морозна ніч сковувала лівобережанські ліси північним вітряним спокоєм. В ці хащі не доходили навіть віддалені шуми війни. У двері глибокої землянки коротко стукнуто двічі, потім ще двічі після паузи. Степан витримав таку ж паузу і відчинив двері.

— Галя до тебе, товаришу Степане,— озвався вартовий.

— Спала?

— А хто їх знає. Обидві з старою обізвалися. Можна давати?

— Давай.

Вартовий кудись зник і лише за добрих п'ять-сім хвилин повернувся, ведучи під руку дівчину...

— Заходь, заходь, красуне наша! Хотів сам завітати до старої, порозмовляти ще про дещо. Та, кажуть хлопці, скаржилася на втому,— в повільному тоні спокою заговорив командир загону, щоб не хвилювати дівчину таким пізнім викликом.

— Хто, я скаржилася? Брешуть, дядьку Степане, не скаржилася,— ледве ступивши до землянки, заговорила, знімаючи руки з очей.

При світлі каганця з тридюймової гільзи трохи примружилася, кілька разів кліпнула повіками, роздивляючись по землянці. Натрапивши очима на сторонню, незнайому людину, по-військовому виструнчилася, на Степана допитливо поглянула.

— Свій, свій. Ну, здорова була ще раз у цей вечір! Знайомтеся: оце ж і він — Петро. Сама просила познайомити. Петро Вівденко, наш гість і зв'язковий від Головного штабу... То я вийду, Петре, трохи ладу дам, а ви розмовляйте. Розкажи дівчині про її село, бо все поривається навідатись...— і швидко вийшов, тихо причинивши двері.

Уляна хотіла б спокійно поглянути на незнайому людину, з першого погляду скласти свої враження про неї, адже цей чоловік був у її селі, він знає про маму... Немов аж уклякнула при тій згадці, на заросле бородою незнайомого чоловіка подивилася уже, страждально вимолюючись очима дитини. Підступила і подала, певне, з холоду, тремтливу дівочу руку на привітання.

— Ви були... в моєму селі? — запитала, уже й не стримуючи дрижання голосу.

— Був, Галю. Аж два рази був,— відповідає чоловік, теж стримуючись.— Два рази був... таку нашу славну партизанку Галю дурити не буду.

— Вона вмерла?.. Я знала ще з тої хвилини, як вистрілив офіцер. А так хотілося вірити, що я не самотня...— різко озирнулася. Знайшовши м'яке в зеленому бархаті крісло, ступила й сіла. Та очей не втерла, так, зарошеними сльозою, й дивилася на нового знайомого. Тепер уже не стало в очах страждання. Тільки мужність і дитяча сльоза, хоч перед Вівденком сиділа вже не дитина, а рóсла дівчина.

— Отак краще, дівчино. Тримаймо міцно в жменях наші родинні трагедії.

— У вас теж? — зовсім без тремтіння запитала.

— Дружину... Двоє дітей десь приховала, кажуть люди. А в кого, чи живі?.. Нічого не знаю. Та всі ми тут душу свою несплаченими векселями Гітлера огріваємо. Сплатять, Галю, сторицею сплатять! — Партизан примовк, голосно ковтнувши слину.— Якщо хочеш, то й розповім усе.

— Хочу. Скажіть усе, все, що знаєте.

— Стривай, Галю... Твою сестру не Мотроною звали?

— О! Але ж і я не...

— Цить, цить, знаю, що не Галя! Та не волів би знати твоє справжнє ім'я. А Мотрона ще не приховувала свого імені.

— То вона жива, Мотрона?

— Була живою. В ешелоні нас, полонених, правили гітлерівці. Мотрону знечестити мали ці вилюдки. А я...

— Спасибі, дядьку Петре! А вона...

— Знову ти нервуєш, партизанко.

— Не буду, мовчу.

Петро Вівденко підійшов ближче і власною хусткою, ніби жартома, втер щоки дівчині. А вона й не заперечувала. Навіть притиснулася до мужньої руки з хусткою. В цім тривожно складнім партизанському житті батьківська а чи братня ласка багато важить.

Партизан і зв'язковий від Головного штабу відійшов до свого стільця біля столу і дістав із спідньої кишені вчетверо складеного папірця.

— Ось радіограма з Великої землі.— Розгорнув папірця, прочитав: — Указом Уряду трьом дівчатам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них названо і Уляну Билину...

— Билину Уляну?..

— Так, її, Галю... Ну, то спокійно ж, партизанко наша славна! Отак, посміхайся. Почекаємо наказу та ще й вип'ємо за Героїв! А Мотрону я сам проводив між стрій

фашистів, як свою дружину. Та... дівчина ще не зрозуміла свого становища...

— Що з Мотроною? — схопилася Галя.

— Хлопці кажуть, що її в інший вагон сховали дівчата. Мене ж за неї ці прокляті...

— Вас били за Мотрону?

— Та ні ж, кажу. За те, що я — радянський громадянин і комуніст. За віщо ж вони знущаються з нашого брата? Хлопці вирвали мене й ледве живого приховали. А ешелон пішов. Та Мотрону ми теж розшукаємо, Галю. Тут ось що: припадає нам виконати одну дуже складну операцію. Командування так... прикинуло в себе і вирішило... порадитися з тобою.

— А навіщо радитися! Я згодна! На все згодна, що вважає штаб потрібним для перемоги над лютим ворогом.

— Стривай, стривай, дівчино-героїне!..

Та Галя знову перебила зв'язкового:

— Чи варто, товаришу Петре, розводити оці розмови, як на сватанні? Спасибі за вістку про сестру. І штабові подякуйте за похорони та пам'ятник мамі. Давайте справу. Власне...— Трохи помислила.— Передайте штабові, що Галя готова виконати яке завгодно завдання, бодай би й життям своїм накласти за велику справу! Скажіть товаришу Степану, що я готуюся до операції Головного штабу. Коли і як, не питаюся, бо ви теж цього не мусите ще знати. Я готова до оборони Батьківщини!

І встала з м'якого зеленого крісла. Ступила до зв'язкового, пильно вдивляючись в його обличчя, особливо в очі. По них, по зарослій бороді вона запам'ятовувала обличчя. По них і перевіряла щирість свого а чи чужого почуття. У Петрових очах вона прочитала, що її сестра така ж близька йому, як і їй.

11

Минали місяці лікування, стройової та політичної підготовки в тилових батальйонах інженерних військ...

Часом на етапах і пересадках з дивовижною упертістю Захар писав закохані листи і мирився з сумом від того, що посилати їх не мав куди. Це були тільки тимчасові зупинки його турботних мрій, як утіха матері в дитинстві. Далекому тепер уже дитинстві... Була мати — підпора й надія, були мрії та сподівання, були й сутички на шляху виборювання майбутнього.

З великими труднощами, пересідаючи з поїзда на автомашину, а то й пішки, Захар дістався до штабу фронтового резерву. В його документах не було жодної неясності.

«Старший лейтенант інженерних військ Захар Билина направляється в резерв N-ської діючої армії для призначення в одну з бойових інженерних частин...»

Штаб резерву містився на колесах у лісі, стоптаному й сумному. Тільки заходячи в палатку начальника штабу фронтового резерву, Захар відірвався від своїх думок. На якусь блискавичну мить мигнуло омріяне лице Людмили. А за завісою палатки Захар Билина був уже солдатом.

— Стривай, старший лейтенант! Захар Билина, Билина...— заговорив полковник, тримаючи подані Захаром документи й щось згадуючи.

Потім махнув рукою. І знову спинився на якійсь думці, за хвилину запитав:

— Від рідних мали якісь вісті? Власне, ох ти чорт, яка забита голова! У вас, товаришу старший лейтенант Билина, єсть рідні?

— Так точно, товаришу...

— Не треба «так точно». Зараз ми говоримо про зовсім інші, далеко не військові справи. Здається, було якесь запитання ваших рідних, знайомих...

Захар рвучко ступив до полковника.

— Значить, живі, розшукують? — гаряче допитувався, зовсім не по-військовому простягаючи до полковника руки.

— Так, так... Ага, нарешті, згадав. Сестра вас розшукує через якийсь партизанський загін. Вірно. Тепер згадав усе. Партизанський загін цікавиться вами, звичайно, за проханням сестри.

— Сестер, товаришу полковник, у мене дві: Мотрона і Уляна.

— Цілком можливо. Та це ми з'ясуємо, неодмінно з'ясуємо. Значить... студент. Добре. Підете на стройову чи...

Захар не дав договорити полковникові:

— Тільки на стройову, товаришу полковник!

Полковник дістав з папки аркуш паперу й швидко пробіг очима написане.

— Значить так: є потреба лейтенантів у батальйоні зв'язку або... або до підривників. Власне, вони...

— До підривників, товаришу полковник. Обов'язково до підривників! — гарячкував Захар.

Ні зв'язку, ані підривників він гаразд не знав. Кілька місяців прокрутився в резервах інженерних частин на курсах. Ледве схопив поверхове розуміння специфіки бойових завдань кожного з цих інженерних військ. Та свідомість підказувала йому, що підривник, мінер — це діючі, активні війська, а зв'язківець змушений буде висиджувати десь позаду передових оперативних частин.

12

Тяжку путь боїв довелося витримати четвертій роті підривників, командувати якою привела доля молодому командирові, старшому лейтенантові Захарові Билині. Прийшов він у роту в час бою на річці Ворсклі. Знайомство з бійцями... Треба б докладно, по-людському, знайомитися з людьми, поговорити з ними, зібравшись хоч би і в цьому переліску. Адже командувати сотнею різноманітних за характером, різних за віком людей та ще й такому молодому командирові можна, лише досконало взнавши кожного.

А воєнні умови, та ще й фронтові,— не сприяють тому, щоб бодай хоч поверхово познайомитися зі списком...

— Ну, ось і добре, дуже добре! — сказав замполіт, поквапливо привітавшись за руку. І відразу ж повідомив: — Рота виконує бойове завдання, товаришу Билина. Треба протягом однієї години замінувати підходи до залізниці. Мусимо відійти, щоб підготувати позиції опору за кілька десятків кілометрів на схід. Представники бойових частин уже тут, маємо їм здати заміновану смугу фронту...

Новий командир підрозділу супроводив замполіта до місця виконання ротою термінового бойового завдання. Захар намагався бути уважним до інформації політрука, придивлявся до бійців на розстановці і маскуванні мін...

А ворог підсилював гарматний та мінометний обстріл позицій діючих частин, які десь-то попереду в Захарової роти стримували навальний наступ гітлерівців. Повітря важко двигтіло від того вогню. Захар розумів і був певний, що в цьому гулі змішалися й наші гарматні постріли. Від того спокійніше почувалося одинокому підрозділові саперів, якому дано завдання забезпечити мінним полем

оборонну позицію понад лісом. Відомо ж бо, що наші частини мусять будь-що захистити лінію залізниці, втримати її в своїх руках...

В окопі КП роти Захарові вперше як командирові підрозділу довелося говорити по телефону з командиром батальйону...

— Товаришу майор,— розпочав Захар і аж одвів трубку від вуха.

— К чорту болтовню! Питаю: замінували, можете зніматися?..

— Міни поставлено, рота готова! — гукнув, неначе хотів перекричати страшний вибух снаряда на гребені, перед командним пунктом.

— Посилати вам зв'язкового чи самі втрапите за... дислокацією? — допитувався майор.

— Втрапимо самі! — відказав Захар, кинувши запитливий погляд на політрука.— Єсть! Вирушаємо через...— Швидко поглянув на годинник, підставлений політруком,— через вісім хвилин! Єсть!

Поклав трубку і рвучко, з розмаху втер спітніле обличчя. Пильно подивився в очі політрукові.

— Здається, Фомін, товаришу? — запитав.

— Так. Та краще Петро. Значить?

— Значить, через сім хвилин, Петро, щоб роти й духу тут не було. Піднімай роту, пішли!..

Сапери швидко спускалися в долину й поринули в перелісок, нещодавно обстрілюваний дальнобійною артилерією. В переліску, майже біля залізничної колії, роту очікував збіднілий у відступах ротний транспорт. Кілька схудлих, байдужих до всього коней підвели голови. Рота рушила на відступ.

13

«От Советского информбюро...» — вслухався Віталій Леонтійович, майже притулившись вухом до потрісканого чорного уламка гучномовця, якого старанно вивіз і до Актюбинська. Поселилися на околиці в просторій високій і зовсім порожній кімнаті якогось художника. Сам молодий художник виїхав, мобілізований до армії, дружина перенесла речі до своєї кімнати, і Проскурови оселилися на чемоданах. Згодом у кімнаті з'явилися дві розкладушки, якими облаштувала консерваторія всіх своїх співробітників, евакуйованих сюди з Харкова.

«...После тяжелых боев, нанеся противнику большие потери, наши передовые части отошли на новые позиции...»

Проскуров похитав головою і вийняв вилку штепселя. В голові досі лунала остання фраза диктора Левітана: «...отошли на новые позиции...»

«Скільки ж можна відходити, доки буде напинатися струна народного напруження?» — гірко міркував музичний діяч, якось органічно відчуваючи високе звучання тої, вже до краю натягнутої струни...

Саме в цю напружену мить йому й принесла дружина листа від Людмили. Професор вхопив конверт... А по щоці прокотилася зрадлива сльоза.

Перший лист від дочки, яку ще з Харкова в такім клопоті виряджали з ешелоном. Дружина кинула оком на виключений репродуктор. Шнур досі ще гойдався...

— Ти знову слухав, Віталію? — похитала головою.— Чи далеко й до хвороби... Ми вже не юнаки з тобою, серця й без того спалили в оцих жахливих турботах...

— Мусимо все знати. Знаєш, я таки заявлю й...

— Що ти заявиш? А консерваторія? Чи так і залишиш бідних дітей, що звірилися на нас? І не видумуй! Нікуди я тебе не пущу!

На якийсь час замовкли обоє. Віталій Леонтійович навіть про листа забув. І тільки, коли ненароком махнув рукою, зіжмаканий лист упав на підлогу. Дружина в ту ж мить нагнулася, взяла його і, старанно розправивши на долоні, подала в простягнену руку чоловікові.

— Читай! Спочатку про себе, а тоді вже... Або читай вголос, нехай йому всячина! Адже не на фронт, а десь-то на Сибір, на схід вивезли дітей.

І він почав читати вголос. На перших словах дочки мати раптом оступилася й сіла на розкладушку. Дивилася не на чоловіка, який чи то починав горбитися від віку, набираючи вже свої півсотні літ, а чи лиха година цих тяжких мандрів починала зламувати своїм тягарем досить міцну ще спину дужого професора.

— «...і прийшла до висновку, дорогі мої, матусенька і татусь, що в мої вісімнадцять можна вже прислужитися народові й Вітчизні!..»

Батько тривожно поглянув на дружину. Зрозумів, що далі треба читати про себе, а потім усе й розповісти тільки своїми словами. Та було вже пізно викручуватися. Дружина підводилася з розкладушки, очима вимагала читати далі.

— «...Отак і вирішила! Аж потім згадала про те, що мусила б спершу порадитися з вами. Таж знала, що саме так ви, мої ріднесенькі, дорогі, й порадили б...»

— Що? Що вона вчинила? — захлипала з тяжким плачем мати.

Проскуров швидко ступив до неї. Листа однією рукою тримав, а другою вчасно підтримував ридаючу дружину.

— Читай далі,— ледве почув шепіт, перериваний плачем.— Читай, Вітю-у...

І шумів осінній дощ за високими вікнами, здалося, що по шибках стікають рясні сльози. Дружина нестримно плакала. Дивовижне чуття в матерів.

Чи варто ж і читати, коли треба й самому брати себе в руки, дружину заспокоювати? Починається інше життя батьків.

— «Наш санбат спочатку був пересувним. Я два місяці працювала в ньому на колесах медсестрою. А потім, коли гітлерівські мерзотники з літаків розбили наш ешелон-санбат, ми стали прифронтовим санбатом...»

Віталій Леонтійович випустив з себе глибоке зітхання. Дружину посадовив, а потім підклав під подушку якусь одежину й кивнув головою. Дружина покірно лягла.

— Що ж учинила далі Людочка, хоч розкажи? — простогнала.

— Все гаразд. Заспокойся. Рана була не тяжка... Тільки шрам під шиєю... Так, так, заспокойся. Все, все гаразд. Шрам, каже, трохи грайливо прикрашає...

Мати знову зайшлася тихим, вдушливим плачем...

— Дочитаєш сам, Вітю... Так, так. Ти ж у нас найсильніший. А знаєш, надаремно ми перервали Людоччине молодече захоплення. Він усе ж непоганий хлопець був...

— Та хто ж його знав, що оця війна... Я, власне, одержав від нього листа...

— Ну... Він сердиться за твій лист? Цей музичний світ черствіє на своїх гамах та бемолях...

Важко зітхнув і Проскуров. Відійшов під стіну, взяв ослона, скинувши геть з нього якесь шмаття й, поставивши в узголів'ї дружини, сів. Щоб не дивилася йому в очі так гостро.

— Захар теж був тяжко поранений. Але... але ж він мужчина, сильний хлопець. Такі не вклякають. Ах, так шкода, мамочко, що ми обидили хлопця. Та що обидили? Хіба це те слово? Ми образили найсвятіше, чим змолоду й до кінця життя живиться хороше почуття — людяність...

І вмовкли. Вслухалися в одноманітне шелестіння дощу об шибки вікон.

14

Санбат армії не мав якогось постійного місця розташування, як і сама армія. Фронтові події тут розгорталися в такому нечуваному темпі, що важко було вгадати, чи простоїть дві-три доби. А дуже часто він взагалі не розгортався на всю міць. В першому-ліпшому, розбитому ворожою авіацією будинку, в якому аби тільки стояли стіни, санбат улаштовував лише операційну. Там фронтові лікарі, які давно вже забули про свої основні лікарські фахи, всі були хірургами. Майже безперервно на кількох столах, примітивно обладнаних, провадилися хірургічні операції. А за цим розвалищем-операційною гриміла, ревла війна, стогнала земля...

Пораненого, з яким прибув і начальник оперативного відділу армії, поклали на швидко прибранім столі головного хірурга армійського санбату. Це був молодий сапер, узбек по національності, сержант Хамракул Садикбаєв. Полковник тримав у руках документи, час від часу зазираючи туди, щоб не забути ім'я сержанта. Сержант ледве дихав, не приходячи до пам'яті, не розплющуючи очей. Один раз налиті кров'ю чорні очі кліпнули. Сержант кинувся на столі, тяжко застогнав і знову впав у нестяму...

Від пораненого ні на крок не відходив полковник, намагаючись не пропустити бодай якогось слова, що зірвалося б з уст Садикбаєва в рідкі хвилини притомності. При начальникові, не відходячи, був і солдат, теж узбек. Як і полковник, він дослухався до кожного звука пораненого, щоб перекласти його полковникові.

Коли сержанта Садикбаєва обережно готували до операції на столі, полковник ступив наперед і сам узяв руку сержанта, щоб осторонь тримати її весь час піднятою догори. Бійцеві, який до цього тримав руку, шепнув:

— Негайно ж на вузол зв'язку! Капітану Найдьонову зв'язатися з бригадою Музиченка! Утримувати мости! Через півгодини буду на апараті... Негайно ж мотоциклом!..

За хвилину, коли до Садикбаєва підійшов хірург у забризканому кров'ю халаті, майже сонний полковник ледве вловив слухом рвучке торохтіння вихлопу мотора мотоцикла і зітхнув. Руку пораненого у нього взяла санітарка.

Поранений ще раз блимнув затуманеними очима, ворухнувся й щось забурмотів. Полковник і узбек-перекладач

тільки перезирнулися. Жодного слова смертельно поранений сержант досі ще не сказав...

— Товаришу хірург! — тихо звернувся полковник, виразно кліпнувши очима в бік пораненого.

— Майже безнадійний,— лікар знову спробував намацати пульс пораненого.— Будемо сподіватися, що осколок міни не зачепив серця, але...— хірург розвів руками.

Сержанта поспіхом готували до операції. З кожним вибухом снаряда десь поблизу розвалища, в якому містилася ця операційна, присутні щулилися, позираючи на стелю підвалу...

— Укол! — скомандував головний хірург.

Майже в ту ж мить хтось з лікарів прорвався крізь стіну людей, тримаючи над головами готовий шприц. Лікар хитнув головою, зробивши характерний жест приготування до операції. Повернувся й очима підкликав полковника, щоб той наблизився.

— Зараз він може заговорити,— неначе зовсім байдуже до полковникових інтересів і переживань, мовив головний хірург, даючи місце полковникові біля пораненого...

Двоє помічників хірурга з акробатичною вправністю та обережністю буквально стригли одяг і білизну сержанта на грудях, оголяючи місце входу рваного шматка сталі. І коли з-під дрантя виринуло знайоме всім гостре, переливчасто чорне страховище — осколок, тяжке зітхання пролягло по приміщенню. Сержант знову розплющив очі, хитнув головою в один, у другий бік. Полковник зрозумів, показався на очі пораненому, за рукав смикнув і перекладача.

— Капітан...— Садикбаєв надсильно заплющив очі, борячись із непритомністю.

— Що «капітан», Садикбаєв? Я полковник Струмілін... Що з капітаном?

Садикбаєва, який був посланий оперативним зв'язковим штабу армії на плацдарм заріччя, чекали в оперативному відділі армії...

Асистенти змащували йодом навколо рани, промивали й раптом... Усе завмерло. Ворухнулася голова пораненого, розплющилися очі, сержант зібрав усі сили, навіть голову повернув...

— Кап-пітан... Билина... А-ах...— і знову знепритомнів.

Хірург зворухнувся, і все навколо ритмічно ожило, як заведена машина. Почалася операція...

15

Виконувати бойове завдання найвідповідальнішої термінової розвідки наказали Захару Билині. В тому ж наказі, де відзначено його орденом Червоної Зірки за попередню операцію, його підвищували в звання капітана.

Того ж вечора капітан «алюром три хрести» вирушив на виконання цього відповідального завдання. Він захопив з собою лише вісім чоловік найнеобхідніших мінерів і проскочив штабною машиною ліворуч за кілька десятків кілометрів напрямку, хоч і мало вірогідного, та все ж можливого обхідного прориву танкової групи противника. Розвідці фронту стало відомо про прорив танкової групи Манштейна... Дані розвідки були непевні. Тому, очевидячки, й послали саперів з подвійним завданням: перевірити неточні дані, куди поділися ворожі танки, що прорвалися з півдня. Незалежно від цього, бойовий капітан саперів мусить замінувати підходи до залізничного вузла, щоб бути готовим до оборони залізниці.

Перед від'їздом Билину вже на машині затримав полковник з армійської розвідки.

— Найголовніше ваше завдання, капітане,— розвідка. Мусите подбати, щоб ворожі танки, коли вони справді повернули туди, не проскочили через річку й не захопили залізничний вузол! Давайте про все знати, а міни ставте на головних проходах до мостів незалежно ні від чого! Чув, товаришу Билина? Міни й міни!

— Чув, товаришу полковник! І прошу, щоб мій батальйон був негайно перекинутий вслід за нами.

— Буде перекинутий!..

На вузловій станції Захар здибав партизанську розвідку. Чогось певного й партизани не знали, та до них лише годину тому прибігли селяни з села Дінця. Там якісь колгоспники ніби вловили німецького розвідника і в сутичці вбили його.

Є лише документи, з яких відомо, що той солдат був розвідником 304-ї ворожої дивізії.

304-а ворожа дивізія, виходить, десь тут поблизу залізничного вузла вже має свою розвідку... Ціла дивізія немов з неба звалилася на голову капітана з його бійцями...

Значить, ворожа дивізія з рухливою танковою частиною військ Манштейна вже планує свій черговий прорив і стрибок для захоплення залізничного вузла. Манштейн наміряється паралізувати артерію радянських військ...

Ціла дивізія, ворожа танкова частина, десь причаїлася, щоб вискочити й ціленькими, готовенькими захопити мости, колії, паровози. А проти цього лукавого ворога поки що тільки вісім мінерів при капітані. Його батальйон на марші й прийде сюди не раніше як перед вечором. Десь за батальйоном в інших напрямках наші стомлені війська стримують живу силу фашистських військ. А їхні танкові сили скористалися просторами радянської землі, прорвалися в обхід фронту на ці віддалені тили...

Захар аж тут до краю збагнув катастрофічне становище на цій ділянці фронту. На мить здалося, що його обдурив начальник штабу.

«Такого ж не може бути, щоб оперативні начальники не знали становища, посилаючи саперного капітана з його вісьмома мінерами — на всяк випадок замінувати підходи до вузлової артерії далеко в тилу діючого фронту...» — думав капітан Билина, згадуючи останні слова полковника.

За річкою на бугристих просторах Захар Билина вивчав цей новий, причаєний у донецьких степах, плацдарм. Що тут неминучі великі бої, це він зрозумів відразу ж, оглянувши з геодезичного пункту-вишки всю прилеглу до коліна річки місцевість. Навіть у цій погрозливій мовчанці навколо Захар відчув пересторогу.

По два щаблі переступав на драбині, поспішаючи з вишки. Найперше — замінувати всі три шляхи, які віялом розкинулися по цій землі, сходячись до головного мосту через річку! Потім... ох, так мало мін, а головне — тільки вісім чоловік мінерів.

— Товаришу капітан! Терміновий наказ із штабу фронту...— Сержант дивізійної розвідки, ледве володіючи мовою, подав Билині пакет з наказом. Штаб наказує капітанові негайно ж «зайняти оборону на тому місці, де його застане сержант Садикбаєв...»

Ні кроку не відступати, велить наказ. Затримати танки з дивізією противника, не допустити його до переправ!

Ні більше, не менше — затримати... Щоправда, в наказі сказано, що сержант Садикбаєв поступає в розпорядження капітана. «Малувато»,— чухав Билина потилицю. Але ж у нього тепер є свій розвідник...

Не маючи жодної гармати, ні гарматників, молодий капітан Билина оцінював місцевість, прикидав думкою, де він поставить гаубичні дивізіони, а де розташує батареї

польових гармат. На ці експозиції накочувалися клопітні думки, як, маневруючи, використати цілі дивізіони вогневих засобів різного калібру, систем і способів використання. А кулеметні підрозділи, а засоби контратаки? Знов і знов вихоплювався на кілька щаблів вишки, оглядав місцевість уже з інших міркувань активної оборони. Збоку могло здатися, що це тяжко хвора людина...

Наказ гласив — затримати! Значить, думали ж там про щось, посилаючи капітану цей категоричний наказ.

Билина послав від себе ще одного сапера за річку, звідки прибув сюди на розвідку, щоб з комендатурою залізничного вузла затримувати й направляти йому не лише всіх одиночних бійців, а й окремі підрозділи частини, куди б вони не правилися. Виняток становили тільки оперативні напрямки підрозділів з документами армії.

Згодом, підхоплений автомашинами, прибув один його найважчий підрозділ. Це вже не вісім чоловік з легкими мінами, а десятки саперів з запасом важких протитанкових мін при одному важкому й чотирьох легких кулеметах. На автомашинах підкинули! По дорозі підрозділ підхопив у трофейщиків німецький міномет і три ящики мін до нього...

О, це вже були люди, була зброя!

А далі... по припорошених раннім снігом балках, запалюючи коней, примчала ціла батарея легких, протитанкових гармат, десь перехоплена кіннотою на відступах з півдня. Штаб надіслав її при негайному алюрі в розпорядження капітана Билини. Капітан і оком не моргнув, не виявив ні здивування, ані радості. Хоч дивуватися було чому. Адже він лише сапер! А штаб саме йому під команду посилає цей, перехвачений на відступах, дивізіон.

Вмилені коні, постомлювані солдати, запаморочені в попередніх страшних боях командири. Та свідомість кожного бійця була свіжа, мобілізована до крайніх меж. Тут не було у них невизначеного становища, командир цієї нагальної оборони знав, що йому потрібно від кожного бійця, як і від цілого підрозділу.

Захар починав і справді швидко входити в роль господаря, командира оборони. Такої відповідальної оборони! Ледве встиг по-хазяйському домовитися з командиром дивізіону, як з іншого вибалка, обливаючись потом, з'явився до нього збірний підрозділ добровольців-кулеметників,

сформованих з розбитих десь на півдні частин. Старший лейтенант Запарін на свою відповідальність підбирав їх на шляхах відступу...

За кулеметниками почали прибувати стрілецькі роти, п'ятірки розвідників, санітари, снайпери...

16

Нарешті прибув розтягнутий батальйон його саперів. Вони привезли протитанкові міни, засоби зв'язку, кулемети...

Черговий розвідник доповідав:

— Нас обстріляно з важких кулеметів, товаришу капітан! Обох моїх напарників і сержанта з розвідки гарматників убито... З лісових хащів чути гомін, подекуди й скрегіт заліза... А... їхні танки без пального. Так сказав вартовий при них, якого довелося прикінчити, бо я лишився сам.

— Значить... і танки тут? Пальним хотять скористатися на станції! — визначив Захар, озирнувшись на одного із зв'язкових, який повертався з-за Дінця.— Ну, що в тебе? — майже автоматично запитав, перебуваючи під враженням рапорту розвідника.

— Товаришу капітан! Там... підполковник і його люди з автоматами при трьох кулеметах... Він не підкоряється.

— Що значить, «не підкоряється» в такій ситуації? Давай його сюди! Багато в нього бійців?

— Може, сотня, а може, й дві, товаришу капітан. Кулемети, патрони на візку, автомати. Старший лейтенант з ними... Видать, бойовий хлопець!

— Давай сюди підполковника! — гримнув Захар, притримуючи за рукав розвідника Садикбаєва. Тільки тепер помітив, що ліву руку розвідник тримав на поясі через шию.

— Поранений? — запитав, пускаючи руку.

— Мало-мало... Та це їринда... Азрак рука, мало-мало... Я її зав'язав, товаришу капітан.

«Їрунда...» Отак і він, малий Захарко, вимовляв це слово, сперечаючись із бригадиром у далекому тепер, немов у прірві замкнутому колгоспі.

— Сєров, товаришу Сєров! — звернувся кудись у гурт.— Пошли сестру, щоб провела сержанта Садикбаєва на перев'язку...

Обернувся на грубу лайку. Два автоматники з наскоро

сформованого Захарового загону «заградилівців» супроводжували розпаленого в гніві підполковника. Бінокль на шиї в нього теліпався від нервової ходи. Розстебнута кобура була порожньою. Захар помітив наган з обірваним ремінцем у руках сержанта, який за крок від підполковника войовниче йшов до Билини...

— Що це таке, до кого я потрапив? Це... це зрада!

— Стривайте, товаришу підполковник! Спокій. Сержант, віддай зброю підполковникові! Документи!..— сказав Билина і обернувся до підполковника: — Документи, кажу!

Це вже була зовсім інша мова при гадючому свисті й шалених вибухах ворожих мін. Підполковник видобув з кишені документ.

— Підполковник Крижанець Анатолій Васильович, командир зведеного полку...

— Чудово, капітане! Де ваші люди? Негайно займайте з ними другу лінію оборони мосту і за всяку ціну... не пустіть жодного фашиста на той берег! Зрозумів, капітане Крижанець? Бій починається...

Лишивши підполковника, Захар Билина кинувся до своїх облишених підрозділів оборони рубежу.

17

А о 10-й годині ранку другого дня припорошена першим снігом оборона Захара Билини зазнала відчайдушного обстрілу снарядами, бронебійними, фугасками, мінами й кулеметним божевільно безладним вогнем. Широкою завісою накрили фашисти Захарову короткочасну й дрібнувату, як для такої підготовки ворога, оборону підступів до переправ. Навіть підвести голову не міг, щоб озирнутись на оборону переправ, яку все ж таки зайняв ображений підполковник Крижанець. В останню мить, уже під виттям та вибухами ворожих мін, Крижанець остаточно зрозумів Билину...

Здорові, вибехані на грабованих у Франції харчах, гітлерівці нарешті показалися на околиці переліска. Ні на мить не спиняючи своєї психічної атаки, вони йшли на повний зріст вишикуваними лавами, чітко карбуючи крок. Ритмічно гойдалися їхні плечі в сіро-зеленавих шинелях, з руки на руку поводили автомати, неначе згоряючі з кінцівки безперервним вогнем. Уже й не чути було торохкотіння стрільби. Тільки ритмічне погойдування й жахне

дихання жерл автоматів. А земля позаду в Захарової рідкої оборони, десь унизу до річки, немов репалася від пекельної пальби з численних батарей ворога.

Аж тепер бійці Захарової оборони зрозуміли військовий хист свого капітана й пройнялися мовчазною повагою до його стратегічних здібностей... Боронитися цими аж надто скромними силами проти танків ворога було важко, неможливо. Таж капітан ясно сказав:

— Мусимо власними трупами, коли не вистачить зброї, затримати ворога на цьому рубежі скільки зможемо, доки підійдуть... розпорошені в нав'язаних ворогом боях війська. Ось-ось підійдуть полки, дивізії, артдивізіони, «катюші»!..— запевняв Захар своїх бійців та їхніх командирів.

Капітан Крижанець не чув цих слів, займаючи другу лінію оборони безпосередньо біля мосту...

18

Билина відчував, що неймовірно напружуються нерви в його людей, які дихали одним з капітаном повітрям. І розумів, що це останнє зусилля.

Невже не встигне армія пересунутися з надійними силами й зайняти оборону, зіпершись на річку? Він-бо бачив і відчував, як у нелюдських умовах надсильного опору гаснуть сили в цих людей, які стали тепер його людьми, на його обороннім рубежі. Переважна більшість їх не знали свого командира, вперше тут підпали під його оруду.

Не знав і він їх, як знає кожного свого сапера. А чи може сказати, що бодай одному з них він не довіряв би, як вірить у власне сумління? Він вірив духові народу, а вони... Вони ж є найкращі посланці свого народу!

Захар Билина лежав в окопі. Мертвіла приморожена щока, терпли, крижаніючи, руки. Безсоння шаленої ночі дерев'янило мозок. А він лежав для прикладу бійцям і командирам своєї помітно поріділої оборони. Він твердо знав, що тільки власним прикладом після такої жахної ночі зможе ще втримати бойовий лад.

Бойовий лад потріпаних нічним боєм, непохитних героїв! А там... таки ж надійде лава фронту, затулить цю прокляту дірку, в яку рветься ворог...

Оборонний форпост залізничного вузла радянські війська поставили з добре укріпленою мінами лінією. Жертвами якогось десятка танків ворог міг прорвати цю оборо-

ну. Таж... навіть з бойового автопарку забрано пальне, щоб відправити танки в ліс принаймні тягачами. Пальне он в цистернах радянського залізничного вузла. Взяти його можна, лише переступивши живу оборону, розмінувавши проходи до мосту і захопивши міст непошкодженим...

Після незначної ранкової паузи психічні атаки гітлерівців почалися знов з тою ж диявольською настирливістю. Німці раптом виходили з переліска майже одноразово по всьому видимому фронту оборонної підкови, в центрі якої лежав з ручним кулеметом капітан Билина.

На капітана частіше стали позирати з боків постомлювані нічним боєм бійці, командири. Він лежав разом з ними, а до живого громохкого фронту ворога було не більше двохсот метрів.

Що мить, то зменшувалася й ця критична відстань. Замовкли гармати. Тільки строчили з автоматів. Ворог крокує назустріч смерті, він певен в легкій перемозі цього живого рубежу противника. За рубежем — цистерни з пальним для танків, населений пункт, трофеї.

Аж з далекої Франції навперегін неслася дивізія, щоб спожити ті трофеї, пройшовши до них через трупи їхніх законних власників. Командування, ситі банкіри та вершителі ессенських заводів смерті жертвують їм ці грабовані в переможених трофеї...

— Не стріляти! — пронісся наказ Захара Билини.

150 метрів, 120 метрів, 100 метрів до грудей ворога, які оборона героїв мусить пронизати смертельним залпом. Необхідно економити патрони. Далекозорі бійці оборони вже читали в очах фашистів лиховісну радість, п'яне божевілля.

Якийсь гвардієць зліва міцно і з смаком вилаявся в простір, долаючи нерви. Зло усміхнені фашистські пики тепер уже виразно стовбичили перед очима в кожного бійця. Ворогові лишається ще ступити кілька разів, щоб потім уже хижо стрибнути й зім'яти поріділу оборону капітана Билини.

— Ого-онь!!!

І грянув залп...

Поріділі цепи наступаючих гітлерівців спинилися, підставляючи себе під шквальний вогонь бійців оборони рубежу. Тільки випадково вцілілі фашисти кинулися тікати, спотикаючись через трупи своїх вояк. Підводились і знову падали, скошені кулями оборонців.

Потім пальба ущухла з обох боків...

Пекельний шквал гарматного вогню з лісу здвигнув землю на цьому вузькому клапті оборони.

Капітан Билина ще встиг подати останній наказ сержантові Садикбаєву:

— Негайно... За річку, назустріч армії!.. Ми зробили все, що в силах героїв-бійців... Тепер...

Садикбаєв не почув останніх слів командира.

Це вже й не була війна. Божевілля ворога набрало найвищої точки накалу в тій останній психічній атаці, якою він загубив тисячі бійців живої сили. Розвідка донесла ворогові, що за річкою надходить велика сила радянських військ, і переправи тепер більш потрібні арміям хазяїв землі, а не нападникам.

Суцільною лавою тоді полилися важкі снаряди на міст, на залізничний вузол, на річку, щоб унеможливити будь-яку переправу контратаки...

Земля з бійцями — героями оборони — потужно піднеслася вгору. Зробилася страшна пекельна ніч серед білого дня. В жахному землетрусі капітан Билина був піднятий у повітря з землею, яку ко́пнув важкий фугасний снаряд ворога. Це й була остання мить, яку пізніше міг згадати відважний юний капітан саперів Захар Билина.

Навіть такого ж шквального вогню рідних «катюш» із-за Дінця Захар уже не почув.

19

В дворі колгоспниці ніхто з уцілілих сусід не відважувався бачитися з Захаром, та згодом і забули про нього... Та коли відкопували з місця вибуху міни майже неживого, стара Варвара, приклавши вухо до грудей, з певністю сказала:

— Живий чоловік, давайте до двору...

Гітлерівці з комендатури не цікавилися, кого і як хоронять селяни, вигнані нагаями та гвинтівками, щоб очистити поле від трупів.

Захара спочатку винесли до переліска, напували водою з пляшки. І тільки ввечері занесли до Варвари на садибу...

Аж восени таки натрапили на нього патрулі з тилових уже гітлерівських частин.

«Партизан, партизан?» — кричали спочатку, брутально лаючись та смикаючи за одіж, мов ті собаки старця за

торби. Коли ж «партизан» хотів заперечити, нерозсудливо заговоривши до них німецькою мовою:

— Який я партизан? Відстав від своїх, бо був контужений...

Його блискавично збили з ніг і почали нещадно бити. Німецька мова в устах молодої людини, хоч і без відзнак на військовій заношеній формі, була для них достатнім доказом, що це тиловий, навіть партизанський розвідник. Благородні наміри Варвари запевнити фашистів, що це її син приблудився додому аж у час війни, лише піддавали люті солдатам.

Ледве живого Захара Билину підвели на ноги і, погрожуючи на багнети підняти, щоб «доставити» в комендатуру, поволокли з двору. Тільки й бачила вражена звірячою люттю окупантів Варвара, як кровило лице «відходженого» нею Захара, як ворушилися вуста — силкувавсь щось сказати їй на прощання. Мовчала, стоячи під коморою, й коли знову прибігали з комендатури, перевернули все в хатині, шукаючи речей чи документів нещасного. Не призналася, що сама ж і приховувала їх у надійному місці.

Аж повесні з етапних лікарень та жорстоких комендатур, схудлого і зарослого чорною щетиною, Захара ввели в головні ворота концтабору в «Терезині». На воротах красувався цинічний напис: «Arbeit macht frei» — Праця робить людину вільною...

На підступах до гірського пасма в широкому полі, розритому весняними гірськими водами, осіла, вкопалася в грунт огрядна споруда військової прикордонної залоги. Імператриця Марія-Терезія фортецю будувала на довгі віки.

І справді — фортеця прислужилася ще й фашистському режимові Гітлера, якого й не наважувалися буржуазні правителі Чехословакії спиняти перед її міцними, озброєними новітньою на той час зброєю — стінами. Жодним пострілом кріпосних гармат цей уряд не спробував захистити чехословацький народ від навали людожера Гітлера.

А він у мить оцінував «історичну» пам'ятку панування Габсбургів — фортецю. Гармати з стін йому ще й пригодилися в кривавій експансії «Nach Osten», фортецю на вічний спогад про імператрицю віддав на поцінне використання кривавому міністру Гіммлеру.

Ось у головні ворота цієї фортеці навесні 1942 року й заїхав вантажний «бенц», у кузові-будці якого лежало

розплатаних четверо смертників військовополонених з радянського фронту. Жоден з них не мав для конвоїрів людського імені, а лише якийсь сакраментальний номер на алюмінійовій бирці, прикованій до ноги. Трошки пристоявши для комендантських формальностей, «бенц» посунувся далі в глиб фортеці, минув перший двір, де з вікон будинку коменданта Йоккеля прибуваючих новачків — власне, закриту машину з новачками — спостерігала садистка дочка коменданта. Пізніше у вигляді пошани до родини коменданта послужливі есесівці інформували дочку Йоккеля, яких новачків доставлено новим рейсом.

— В цім рейсі... так собі, вельми поважна фрейлейн Труда, чотири ледве живих комуністів. Щоправда, троє з них — російські більшовики.

— Російські? Покажете? — загорілися оченята красуні Гертруди.

— Якщо... виживуть. Один, здається, українець.

— Українець?! Ах, українець! Певно, його мій Фріц із Києва послав,— плескала в долоні дочка коменданта, підстрибуючи на одній нозі.— Хочу, хочу...— безапеляційно зажадала красуня, дочка кривавого коменданта.

Того ж вечора сам наглядач Ройко привів дочку коменданта до камери № 1 для «знайомства» з українцем Захаром Билиною. Вогка, напівосвітлена для таких одвідин одиночна камера № 1. На підлозі, аж чорній від загуслої крові кількох поколінь катованих тут військовополонених, у неприродній позі лежав скорчений чоловік. Лише ворухнувся з несподіванки таких пізніх відвідин, та ні Ройко, ані дочка коменданта того не помітили.

Ліхтариком з рукава модної «комендантської» сукні Труда висвітлила спочатку важкі черевики. Розмір черевиків не завжди, хоч здебільшого досить вірно, характеризує ріст, об'єм і «форму» полоненого. Ледве помітна усмішка доньки коменданта свідчила, що огляд черевиків її цілком задовольнив. Промінь з ліхтарика на мить спинився на деталях вбрання смертників і скочив до лиця.

Билина хотів витримати, вдаючи сонного. Та різке світло в очі збудило нервовий дрож повік, що й викликало дитячо радісний регіт Труди. Дівочий сміх, до того ж дужої, зовсім молодої в квітуванні дівчини, своєю незвичайністю в застінках таборів, які довелося пройти Захарові, мимоволі змусив розплющити очі. Навіть поривався підвести голову, і тільки страшний біль у всьому тілі змусив покласти її на

підлогу. Та очі не заплющив: незвичне видовище — немов скувало залізом повіки очей. Вони не заплющувалися.

Потім Гертруда навмання кивнула головою і вийшла з камери...

Призначеного не стратили ні другого дня, ані протягом кількох тижнів пізніше. Ройко догоджав всесильній доньці коменданта, яка за це не лишалася в боргу своєю дівочою розпусною забавкою з ним. Майже щоночі Захара катували не есесівські солдати-кати. Вони тільки приходили в «душ» біля камери Билини, щоб допомагати грайливій Труді самій творити допит Захарові. Ніжне дівча велiло роздягати полоненого на її очах, брало з рук есесівця гнучкий плетений карбач і з грайливим реготом починало сікти по животі, по спині свою жертву. Дуже тіло спочатку щулилося, потім витягалося від тих ударів. Аж доки катований падав на підлогу й крутився під сильними ударами садистки, розтираючи тілом власну кров з посічених ран, а удари сильнішали й сильнішали. Коли ж регіт красуні переходив у істеричний вереск, дужий Ройко на руках виносив «нещасну жертву» — дочку коменданта — й часом у власному ж покої заспокоював засобом, який починав входити у звичку розбещеної умовами табору дівчини...

Раптом — комісія Міжнародного Червоного Хреста! Йоккель мусив принаймні для найбільш «видющого» ока приховати сліди жорстокостей, знущань і вбивств військовополонених. Оскільки його табір вважався виключно чеським, у всякім разі, він завжди рапортував, що в «Терезині» російських більшовиків полонених немає, довелося в терміновому порядку очищати камери від руських. Для катів табору в спеціальному місці за «воротями смерті» в цю ніч було надміру праці. Треба ж «очистити» камери від російських полонених, щоб комісія переконалася, що це табір справді чехословацьких «злочинців» проти гітлерівського ладу в цій країні. Полонених, не лише «російських більшовиків», а й цілих тридцяти шести націй, які уперто взивали себе комуністами, вирішено в цю ніч вичистити з «Терезину». Тільки жахна «невправка» катів змусила перед самим прибуттям комісії терміново посадити решту не знищених комуністів у вантажні, навіть некриті авто і вивезти геть. Сам Йоккель наказав збройному супроводові стріляти кожного, хто голову підведе в кузові.

Стрілянина на шляху супроводжувала цю валку машин, які неслися з в'язнями «Терезину» в рейсі на Бухенвальд...

Три години ночі. Водій одного «бенца» вже вдруге спинив авто, поліз перевірити мотор. Єфрейтор збройного супроводу авто нарешті попередив водія, що на третій зупинці він буде розстріляний і машину поведе солдат супроводу.

Та водій свого домігся. Його авто опинилося позаду валки...

На одному з крутих поворотів над узгір'ям, зарослим густим лісом, авто раптом узяло небезпечно крайній крен і на повному ходу перевернулося просто в чорну пащу заростої лісом кручі. Конвоїри лише помітили, як з кабіни вистрибнув водій, та, ще не збагнувши катастрофи, схопилися стріляти по ньому в темряву. В цей час машина спочатку якось повільно перекинулася, несучись по інерції в провалля. Потім гримнулася з кручі. Пізніше спеціальна комісія встановила факт свідомого злочину водія-чеха. Поставивши машину в стан катастрофи, він устиг ще повернути ключ, вимкнути запалювання...

Серед убитих під час аварії, крім есесівців, знайдено й шість чоловік російських комуністів полонених. Ні решти полонених, ані водія-чеха не знайдено. Лише труп останнього есесівця з охорони знайдено далеко в проваллях гір. Його задушено в кілька рук, сліди від яких запеклися кров'ю на довгій горлянці...

Серед утікачів був і Захар Билина, який спочатку їхав на сидінні поруч шофера й пересаджений був у кузов лише на другій «вимушеній» зупинці авто...

20

Тепер Уляна мала вже аж три імені. Три зовсім різних, а таких милих душі молодої дівчини. З одним вона пішла від матері, уста якої й при падінні на підлогу з пробитою фашистськими кулями головою промовили:

— Ой Уляно, моя дитино! Уля-анко-о!

Галя — її звали товариші в цім складнім партизанськім житті. Її втішали хлопці, співаючи «Ой ти, Галю...». Галиною звали старші, споряджаючи дівчину на чергову, часом складну й завжди небезпечну операцію партизанського загону...

Партизани з багатьох загонів, знаючи Галю з подніпрянського загону, побували на місці спаленого її села. Двічі встановляли пам'ятник на місці колишнього дворища вдови Билинихи і кожен раз тішили засмучену дівчину, від-

важного бійця-розвідника, що з найкращого мармуру, з рожевого, поставлять той пам'ятник, коли радянський народ вижене кривавих гітлерівських нападників з рідної землі.

Жадоба помсти щоразу кидала Уляну на нові відчайдушні подвиги. Уже кілька разів виконувала наказ головного командування радянських військ, перейшовши лінію фронту і знов повернувшись до свого загону під невідомим навіть у загоні ім'ям — Оксана.

Та це ім'я — Оксана — зробилося вже символічним в оперативних документах штабу Верховного командування Радянською Армією...

Якось уже взимку, в найтяжчих умовах партизанського життя, одної ночі особливий зв'язковий від Головного з'єднання партизанських загонів знову розшукав у поході штаб «Подніпров'я». В загоні кілька чоловік уже знали Петра Вівденка, знаменитого партизанського «суддю», якому завжди випадало судити найзапекліших ворогів радянської землі, есесівських офіцерів та перебіжчиків-шпигунів. На цей раз об'єкт його профілю був майже недосяжний завзятому партизанові та й рискувати таким партизаном на головоломній операції командування не відважилося. За Петровою пропозицією готувалася інша, більш складна, значно певніша операція. З планом цієї операції й прибув Петро знову зв'язковим у загін «Подніпров'я».

— ...Операція, як бачиш, товаришу Степан, дуже нелегка. Я не маю права розкривати перед тобою всі карти. Частини Червоної Армії досі ще ведуть напружені оборонні бої. Але... але готуються такі удари, від яких їхнім поколінням не заманеться більше нападати на радянські землі! Зрозумів? — переконливо допитувався Петро в командира «Подніпров'я».

— Зрозуміти я, конешно, зрозумів,— як завжди, замислено тяг Степан.

— А коли зрозумів, то знай, що з вашою допомогою операцію маємо прискорити. Клич дівчину, мушу сказати кілька слів їй самій.

— Стривай, стривай, Петре! Дівчину й пожаліти не шкодить! Знаєш, чим це пахне?.. До того ж ми зараз у рухові.

— Пожаліти? Сам же розповідав, що поклялась відомстити за своє лихо, хоч би й життям накласти за це. Так чи ні? Давай дівчину, нічого, що в рухові, все рівно

я знайшов. До речі, ледве не забув: днями уже прислали отой указ Верховної Ради про кількох Героїв Радянського Союзу...

— Таки ж і Галю? — перебиваючи, підхопився командир загону.

— Та її ж, її. Поки що не розголошуємо. Може б... Казав же я про це дівчині ще в той прихід, читав і радіограму. Давай заодно й указ прочитаємо їй. Ну, то клич, бо так і до ранку можемо торгуватись, а вам рушати треба.

Степан, досі такий же замислений, прийшов до дверей, ще пристояв біля них. І, вже взявшись за вичовгану стару завертку, знову висловив свої думки:

— Дівчина лише вчора нагнала нас, повернулася з операції по завданню фронту. Може б, ще раз про це поговорити, Петре, з Головним штабом, а вона спочила б... Надворі он, бач, зима яка! Отож указ прийшов із званням Героя: ушанувати слід, підбадьорити дівчину,— востаннє висловив Степан свої міркування людяності по відношенню до дівчини, відчайдушної партизанки-розвідниці.

А двері відчинив і гукнув вартового:

— Данько! Галя вже розташувалася на ночівлю, не знаєш?

— Мабуть... Вони ж із дядиною Євгою прийшли аж у крайню хату, під ліс. Галя скаржилася на втому. Зустрілися з старою і знову плакала...

— Знову? Ну то клич же Галю. Скажи, Петро прибув.— І до Петра: — Якось аж обиджалася, що тільки раз їй показали тебе. Кажу, конспірація, перебазовки, а вона в плач. З людьми, каже, скоро й мову рідну забудемо, тільки по-німецькому й джеркочемо. Ти ж десь-то неподалік від неї і родом будеш, чи що? Може, про сестру її щось нове чув, га, Петре? Досі сподівається на якесь чудо, замислюється, плаче.

Петро знову розповідав. Не так багато знав він чогось нового про рідне Галине село, про людей, що в ньому лишилися. Про долю ж Мотрони чогось нового не знав. «Хороша, чесна, мабуть, від матері те все в неї»,— кілька разів пояснював Петро. І дівчина з вдячністю хитала головою. Так і втягнулися в ділову розмову про нове бойове завдання фронту. Оперативне завдання фронту обговорили з усіх боків, планували день і годину початку операції.

Майже перед світом до хати зайшов Степан. Дівчина помітила стурбованість на обличчі, ніяковість в очах.

— Щось сталося, дядьку Степане? — відразу ж запитала.

— Та ні... Ще один посланець. Іди, Петре, тебе шукають.

Петро одразу ж помітив якусь-то непевність у поводженні Степана. Саме непевність, а не стурбованість чи неспокій. Швидко надів шапку і, ні словом більше не озвавшись, вийшов. Тільки надворі, зустрінутий сніговієм, ще раз озирнувся на хату, нервово сплюнув.

— Ну, що там ще? А, це ти, Володю! Здоров будь, парубче! Відколи не бачилися. Ти що, теж до головного командування перебазувався? — заговорив, упізнавши надворі Володю, партизана з далекого загону «Стрільця», який оперує десь у Брянському поліссі. Володя ворухнувся для годиться, може, й посміхнувся усмішкою старого знайомого. Та не привітався, як бувало завжди, по-приятельському, як вітаються партизани, зустрівши побратима живим, дужим.

— А вона? — запитав якимсь невиразним натяком, злегка ворухнувши плечем у бік хати.

І Петро теж озирнувся на хату. Значить, ідеться про неї.

— Що трапилося, Володю? Мала засипалася?

— Та ні, гірше,— буркнув посланець.

— Що може бути гіршого, не вигадуй! — Петро мимоволі відчув, як неприязнь до цього посланця проймає все його тіло.

Не спиняючись, пройшли далі в напрямі до перекошеної повіточки. Чи то приховатися від навального снігу, а чи просто відійти геть далі від командирської хати, де зараз перебуває й дівчина. Їй щось загрожує — це Степан відразу зрозумів. І не з слів, а з тону, поведінки посланця Володі.

— Засúпали загін? — знову запитав Петро, думки якого настирливо верзлися саме навколо цього.

— Та кажу ж ні! «Засипались», «засипались»... Ось наказ тобі. Там усе написано. Наказано на словах: «Їй брехати що завгодно, а... правди не казати...»

Петро дістав з кишені ліхтарик і, присівши, світив між полами. Нервово виймав з конверта два папірці. Один був наказ штабу партизанської групи, а другий — фашистська листівка з невиразним фото якогось радянського капітана.

Затиснувши в жмені ворожу листівку, це так було знайоме партизанові, розгорнув наказ і, навівши світло, прочитав:

«Брат Галі, капітан Захар Билина, знаходиться у фашистів. З лихої чи з доброї волі — невідомо. Операцію Галі відкладено ще й тому, що лінія фронту через несприятливі умови різко змінилася. Отже, за наказом, Галю негайно ж перекинути до Москви! Про дальшу службу питання вирішене назавжди. Коли хоче вчитись,— все передбачено. Указ про присвоєння їй звання Героя одержано, а з оголошенням тим часом утримайтеся.

Для орієнтації надсилаємо один примірник ворожої листівки з фото та із зрадницьким зверненням капітана Захара Билини до бійців Червоної Армії. Листівку розкидано, не врахувавши рухливість фронту, і, на щастя, вона до рук бійців наших армій ще не потрапила, принаймні на нашому напрямі фронту.

Командування південно-західної групи»

Петро погасив ліхтарик, та сидів у тій же скорченій позі, неначе задубів. Тільки коли посланець голосно кашлянув збоку, він, мов підштовхнутий, скочив на ноги.

— Знаєш зміст наказу? — запитав грізним шепотом.

— Вся розвідка знає, навіть в окремих загонах знають. Але...

— Цить! Все рівно партизани не повірять. Така дівчина, така партизанка,— стиха проказував спантеличений Петро.

— Наші хлопці та й командири кажуть, що це фашистська пропаганда. Адже сам бачиш: у листівці ні слова про сестру-партизанку, про родину. А фашисти ж, як відомо, з цього починають: «Матінка, сестричка, стара бабуся...» Ні слова про рідню. Значить — липа! От що, Петре, мусив я тобі сказати від наших людей. Той капітан ніби ж загинув ще рік тому в бою на рубежі Дінця...

До них згодом підійшов і Степан. Посланець мав негайно ж повідомити його про той наказ. Тепер Петро повніше розповів Степанові про складну ситуацію з дівчиною, про те, що її негайно ж треба перекинути на Велику землю.

— Не буду перекидати! Хто краще знає партизанку: вони в штабах чи ми?! Не буду відсилати! Та вони думали там, якого удару наносять дівчині? Якій дівчині; якій партизанці! Не буду, оце і вся моя думка!..

Обоє зв'язкових не перебивали відомого своїми найскладнішими операціями партизанського командира. Він говорив, різко жестикулюючи, не дивлячись на зв'язкових, немов шукаючи очима когось стороннього як свідка й порадника в такій складній ситуації.

— На коли ж замовляти літака? — запитав Петро, коли Степан умовк, важко відсапуючись.

— Можеш не замовляти! — різко відказав Степан і вперше подивився просто в очі Петрові.

— Що я скажу дівчині? Вона ж усе відчула. Думаєш, дурне дівча? Сімнадцять, вісімнадцятий їй, в партизаському житті, як арновка, в снопі дохóдила, комуністкою стане! Іди, бреши... На учобу, мовляв, посилають. Так-то вона й повірить тобі. Благодійники!.. Кому ж невідоме віроломство, підступи ворога? Та, зрештою, той капітан їй тільки брат по крові. Чи він бачив, як зростала, коли і де людніла, мужніла його сестра?.. Не буду відсилати, от і все! Літака не треба... Так і радируйте на Велику землю: «Степан, мовляв, не кориться цьому... власне, не читав цього наказу!..»

Майже на світанку повернулися всі до холодної хати, де їх, хвилюючись, чекала розвідниця-партизанка. Застали її на ногах. Ходила по хаті а чи так і стояла увесь час — невідомо. Застали її саме там і в тім же положенні, в якім лишав її Петро.

— Ось що, Галино... Неприємність одна з лінією фронту. Доведеться тобі...— заговорив Степан і немов удавився словом.

— Кажіть, що сталося. Чи я дурна, не розумію, чому ви так довго радилися з посланцем...— Дівчина аж тепер зрушила з місця й, пройшовши до столу, сіла. Руки спочатку поклала на непокритий, збитий з дощок стіл, потім швидко прибрала їх. То знов зігнала рукою порох з нестругaних дощок столу. І таки не витримала, закрила ними очі, зіпершись ліктями.

Плач партизанки в загоні завжди тривожив командування, друзів. Вона заплакала, ще й не почувши злої правди про свою долю. Тільки відчула її саме з несказаних слів «дядька» командира.

— Тобі треба летіти на Велику землю...— мовив Петро.

— Чого? — запитала, не відриваючи рук від очей.

— Ну, чого, чого? Скільки тобі років: вісімнадцятий. Недовчилася, осиротіла...

— Сирітство моє не чіпайте, Петре! Кажіть діло: засипалася, загін викрила? Чи що сталося?

Дівчина знов схопилася з лави. Рясні сльози лилися з очей, кривилися уста в неймовірному змаганні з плачем.

— Не говори дурниць. Указом Уряду званням Героя нагороджена! Але є... й інший наказ: перекинути тебе на Велику землю, на навчання передати. А чого — не питайся. Може й... про Героя там, на людях, хотять сповістити.

— А як не сповістять, Петре?

— Ну що ж... Тоді я сам у всьому розберусь...

Дівчина повернулася, не втираючи сліз, і пішла до виходу. Біля дверей спинилась, тихо згодилася:

— Дядині піду допоможу. Коли прийде літак з Великої землі, скажете.— І вийшла з хати.

Передранковий сніговій немов утішав пригнічену таємницями жахної війни партизанку. Він танув на зігрітих щоках дівчини, зливався з рясними слізьми, умивав ніжну юність, так несподівано покривджену нежалісливою долею.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

І ось минуло вже стільки часу після того страшного лихоліття. Не важко було б і ще пройтися по вибоях складних років війни: десь пожуритися безталанням закинутої в тяжку фашистську неволю Захарової сестри Мотрони. Побідкатися разом з її молодшою сестрою Уляною, якій тільки ж на третьому курсі Московського університету оголошено старий указ про присвоєння звання Героя... А про самого героя повісті Захара досить і того, що сказано. Переховувався у чеських, угорських та в болгарських людей. Саме ж ними й передавався живою «естафетою» назустріч громохкому просуванню фронту радянських військ.

Ще в кінці 1943 року Захара, вже з кінноти, покликано в званні гвардії капітана йти завершувати своє навчання. Воюючи з підступним ворогом, країна планувала своє велике майбутнє. Їй потрібні були інженери, лікарі, агрономи, лісоводи!

Навчаючись, Захар не раз мав нагоду подумати про пункт у своїй анкеті — «Був у фашистському полоні, втік з табору «Терезин»...

Уже в академії йому запропоновано зайти в райком партії в справі обміну партквитка. Адже цілих два роки він не мав його при собі, не сплачував партійних внесків.

На відповідь, просту в таких випадках, інструктор по обліку зневажливо чи якось повчально посміхнувся. Якийсь час природно дивувався, що Захарів партійний квиток цілих два роки війни чекав його в армійських шухлядах. Потім, порадившись десь-то, відібрав його, видавши лише напівофіційну розписку, що «партквиток зданий товаришем Билиною в райком для обміну».

Справа з обміном дуже затяглася. І Захар, нервуючи, чекав. Згодом забулося й те, що сестра його, Мотрона, більше трьох років була в неволі, в німецьких «дорфах» і по звільненні Радянською Армією з дивовижних причин кілька місяців ще блукала по комендатурах, доки таки прибилася в своє спалене гітлерівцями село. На щастя, тут її незабаром розшукав герой-партизан Петро Вівденко, який не зважив ні на що. При першій же зустрічі назвав її своєю омріяною дружинонькою і забрав у своє село, давши обом сиріткам-дітям чудову другу матір.

Партійний квиток Захару спочатку обіцяли повернути, як тільки його одержать із Москви. А країні після такої війни хіба є коли згадати про якогось там Билину з його турботами про квиток! Все нові й нові люди, до кого доводилося звертатися за ці кілька років, спочатку хоч співчували, щось обіцяли довідатися. А далі — дивуватися почали, та, може, диваком узивали Захара, знизуючи плечима, коли він млявіше й туманніше став пояснювати їм свою партійну справу. «То зверніться до ЦК партії»,— радили, висловлюючи нетерпіння з набридливості Захарової і в той же час — якоїсь ніби його приреченості...

На останньому курсі академії Захар, за порадою професора Морозова, уже опрацьовував наукову тему — «Лісові насадження як фактор зволоження клімату в посушливих районах СРСР». Потім з успіхом захистив її як дипломну працю на закінчення курсу навчання.

Третю річницю переможного завершення Великої Вітчизняної війни Захар святкував разом з одержанням диплома та звання інженера лісового господарства, які надавала йому Ленінградська лісотехнічна академія. Вийшов з неї остаточно сформованим, повним сил і ентузіазму для боротьби із стихіями природи, так і не діждавшись повернення йому партійного квитка.

То чи тільки ж із стихіями природи мав боротися молодий інженер лісівництва?..

Щороку з академії виходили інженери лісового господарства, меліоратори, механізатори, лісничі, виїздили на якусь-то роботу. Захарові було ніби байдуже до того. Навіть частіше згадував тракторний завод, радіаторний цех. І часом замислювався над одною з своїх раціоналізаторських пропозицій, інколи усміхався, згадуючи багатогранну натуру майстра Моторного та обопільні зусилля у вирішенні чергової проблеми якогось Захарового удосконалення на виробництві. Тепер-то він напевне зміг би обгрунтувати свої пропозиції!..

Навіть на останньому курсі академії, коли, за порадою професора, взявся опрацювати тему, і тоді вважав це обов'язком, а не працею, до якої прагнув у мріях.

І ось... Академія вручила йому документ — диплом інженера лісового господарства. На одержанні диплома йому тиснули руку, вітали...

— Ви просили послати вас на практичну лісівничу роботу десь на Україну? — запитав ректор, навіть не запросивши сідати в його офіційнім кабінеті.

— Так, просив,— ствердив Захар, не збагнувши правдивого сенсу цієї таємничої розмови. Бо таємничість, якусь сувору й холодну таємничість, він відчув, ледве зайшов до кабінету. Адже, крім ректора, за столом сиділо ще кілька чоловік адміністрації академії і серед них — начальник кадрів. Саме перед ним лежали всі три примірники анкети Захара, які він заповняв за кілька день перед випускними іспитами.

В анкеті на запитання «Чи був за кордоном» Захар дав тоді досить розгорнуту відповідь: «Був у полоні в Німеччині. З концтабору в «Терезині» втік через Угорщину й Болгарію, де й був підібраний Радянською Армією...» Найбільше його вразили три червоні риски під словами «втік через Угорщину...».

Начальник кадрів досить байдуже дістав з кишені коробку цигарок, дістав одну і тут же за столом запалив її, лише прихиляючись, щоб «культурно» випустити дим під стіл. Ректор мимохіть скинув поглядом на ці ознаки «культурності», сковзнув очима по кривавих підкресленнях на анкеті молодого інженера лісівництва і ніби аж зітхнув, стримуючи якісь непритаманні випадкові настрої.

— Керівництво академії всебічно розглянуло ваші по-

бажання, та... на жаль, не зможе рекомендувати вас на роботу десь на Україні...

— Чому? Адже я родом звідти? Хотів би там і працювати...

Його перебив начальник кадрів, лише перекинувши цигарку з одного кутка в роті до другого. При тому дим цигарки сапнув з обох ніздрів:

— По-моєму, так, ваша Батьківщина — Радянський Союз. А обов'язок патріота СРСР мусив би в першу чергу підказати вам, що працювати на благо Вітчизни благородно скрізь, куди його пошлють старші товариші.

— Ну, звичайно,— мовив Захар, ошелешений таким неприхованим докором начальника кадрів. Потім, в абсолютній мовчанці за столом, уже оволодівши собою, додав: — Як громадянин Радянського Союзу я піду на роботу туди, куди мене посилає партія!

І дивовижно, що на ці патетичні, цілком щиро сказані слова помітно реагував лише той же начальник кадрів. На цей раз він навіть цигарку взяв рукою з уст і, посміхаючись, навпомацки ткнув нею в полірований палісандр стола.

— Керівництво академії зважило на ваші відмінні успіхи в навчанні по курсу лісівництва. До того як наші керівні установи по лісівництву помітять вашу практичну діяльність, академія рекомендує вас молодшим науковцем до Кам'яної Діброви,— немов з писаного вичитував навдивовижу офіціальний ректор. Потім якось механічно взяв з папки начальника відділу кадрів всі три Захарових анкети і ніби аж нервово згорнув, закриваючи підкреслені в ній рядки червоним олівцем. Закрив і також нервово віддав їх в простягнені руки начальника.

— Будете думати, товаришу Билина, чи погодитеся з рішенням комісії? — ще раз запитав ректор, як і Морозов колись на вступному іспиті.

— А що тут думати? Справа ясна... — досить різко озвався начальник відділу кадрів, згортаючи папери.— До речі, ледве не забув запитати: вам другий партквиток видали на фронті після повернення з фашистського полону а чи повернули ваш старий?

— А знаєте, товаришу, уявіть, собі, що свій старий,— Захар нестримно підкреслив слово «старий»,— квиток я здав на схов у штабі армії, коли... йшов на виконання відповідальних завдань командування. На жаль, комусь здалося й це продуманим вчинком... Та, нехай собі...

Квиток мені повернуто було після втечі з концтабору... та про це вам усе відомо. А потім його взято у мене для обміну та... маю ось лише розписку... Я згоден, товаришу ректор. Хотілось би практичної діяльності. Та я ще молодий, встигну,— заспокоювався Захар.

— Ну, от і гаразд. Саме для практичної й посилаємо вас до Діброви. Документи одержите сьогодні ж, а... перед виїздом я хотів би... Це не обов'язково, звичайно, можете й не заходити.

— З охотою, товаришу ректор,— похопився Билина.

— Ми разом зайдемо до вас, Валентине Кириловичу,— озвався мовчазний за весь час професор Морозов.

2

Науково-дослідний інститут освоєння відкритих степів. Що тут від лісництва, Захар поки що ніяк не міг збагнути, хоч гаразд знав цей науково-дослідний заклад у степових просторах країни. В академії цей заклад просто називали Кам'яною Дібровою. З академічних відомостей Захар знав, що в тій Діброві з ініціативи великого вченого Докучаєва закріплюють яри й бугри, висаджують лісові смуги тощо. Все це здавалося зрозумілим чи то з лекцій, чи з фотографій-експонатів — ілюстративного матеріалу до лекцій. Та тільки одержавши призначення до Кам'яної Діброви він по-справжньому зацікавився нею. І не можна сказати, щоб постійний, притаманний Захаровому характеру спокій і на цей раз був би особливо порушений. Якесь незрозуміле почуття невдоволення ворушилося-таки десь глибоко в душі. Захарові ставало ясно, що всі роки навчання були потрібні, щоб потім іти працювати. Таж був переконаний, що праця виявиться якимсь величним маршем у боротьбі з стихіями природи, які треба одягти лісами! А хіба мало степів, здичавілих від знищення лісу в країні! Взяти хоч би й херсонські степи чи побережжя низу Дніпра, а чи ту ж Харківщину? А Поволжя... Його мрія — пірнути в найскладнішу боротьбу з суховіями, з голою, порепаною землею. А логіка речей змушує їхати на роботу в насиджене науково-дослідне гніздечко, записувати показники анероїдів, термометрів, гігроскопів...

На станцію Степова Захар прибув зі сходом сонця. Вийшов з вагона на перон станції, і перше, що впало в очі, це була збіднена й якась випадкова посадка біля

станції. Тут росли підсохлі деркачі акації, густі зарості так званого американського клена та кілька високих, з посохлими вершками осокорів. Молодому лісоводові здалося дивним, що інженери-шляховики, так дбайливо господарюючи на залізничних коліях, паровозах, керуючи стрілочниками, абсолютно байдужі бувають до зелені на своєму ж господарстві. А вголос промовив:

— На бісового батька в академії лісівництва тримати отаких лобурів, як я, протягом шести років навчати, коли ще й інженерам-шляховикам, крім паровозів і пульманівських ваговозів, треба братися за мульчування, пікіровку, гніздовий посів...

І це знову вирівняло йому настрій, підбадьорило, змусило усміхнутися, оглядаючи широкі простори навколо. За вокзалом біля шляху стояло кілька вантажних авто. Захар безпомилково впізнав і водіїв, що стояли осторонь групою, реготали з якогось приводу. Підійшов до них і, витираючи хусткою піт з чола, привітався:

— Здрастуйте, хлопці! По-моєму, так ви і є саме ті водії, які все тут знають.

— Здрастуйте, коли не жартуєте! А що вам хотілося знати?

— Мені б треба знати, де ж та Кам'яна Діброва, бо щось я бачу звичайний черноземний степ і пилюку по шляхах, а каміння навіть у бруківці не бачу.

— Каміння, товаришу, в землі та по ярах. А Кам'яна Діброва он там, кілометрів за вісімнадцять звідси. Там вистачить ще й вам і каміння, і чого захочете.

— То рай земний! — додав інший водій, запалюючи цигарку.

— Виходить, що не земний, а кам'яний. До чого ж тут Діброва? — запитував Захар, аби не переривати розмови.

Це, власне, й не звучало, як запитання, тому водії лише знизали плечима. Ніхто з ними в цих краях не говорив про це. Назва як назва, всі її тут знають і звикли до неї.

Потім найговіркіший водій промовив:

— Коли б же було в покійного професора Докучаєва запитати, він, напевне, знав і про каміння. На жаль, ми запізно згадали про це... Вам до Кам'яної Діброви треба?

— Еге ж. Кажете, вісімнадцять кілометрів? Моя баба колись за п'ятсот кілометрів до Печерської лаври в Київ пішки ходила...— І Захар озирнувся на сонце, яке тільки піднімалося над обрієм, велике, розпалене.— Якщо тільки вісімнадцять без гаку, як попереджають статечні дідки

у нас на Україні, то за дві чи, скажімо, за три години можна й пішки дійти...

Голосним реготом відповіли на це водії. Їх підтримав і Захар, розуміючи, чого саме засміялися водії після його міркувань про вісімнадцятикілометровий піший марш при наявних автомашинах.

Десь через півгодини одна з автомашин підхопила Захара з чемоданом і привезла його до контори інституту Кам'яна Діброва.

Ціла система будинків з червоної цегли постала перед Захаровими очима, коли він виходив з автомашини. Будинки типово казенного стилю колишніх земств, добротна цегла, почорніла від пилюки.

Навколо будинків і далеко ген-ген поза ними зеленіли лісові діброви. Неначе в інший світ перекинувся Захар. З годину тому він занурився був у мовчазний «штиль» степової спеки та в пилюку шляхів. А тут на високих зелених тополях і кленах хмарами гніздилися ворони, заглушаючи людські голоси своїм неугавним воронячим галасом.

Незабаром у конторі Захар знайшов директора інституту, і вони швидко порозумілися. Директор перегортав одною рукою документи призначення, а другою стукав по столу окулярами, згадуючи всі відділи великого свого господарства та приміряючи новоприбулого до кожної з робіт.

— Ну, що ж будемо робити, товаришу... Билина? — заговорив директор, ще раз поглянувши на документи, щоб перевірити прізвище нового спеціаліста.— Ви, певне, знайомі з профілем нашого інституту і, мабуть, облюбували собі якусь з його наукових ділянок? Ви інженер-агромеліоратор, пробачте, чи...

— Інженер лісового господарства,— відповів Захар.

— Ах так, лісового господарства. Взагалі кажучи, на інших ділянках роботи це не мало б істотного значення — меліоратор а чи лісовод. Та у нас, з такою гранично точною градацією окремих науково-дослідних елементів, доводиться добирати людей на лише за смаками, бажаннями, а й за спеціальністю, яку визначають учбові заклади. З лісового господарства... Одну хвилиночку...

Директор вийшов із-за стола, розчинив двері і комусь гукнув:

— Чи далеко там у нас Іван Іванович? Розшукайте і покличте до мене Замкового.— Повертаючись до стола,

спинився біля Захара, замислено продовжив розмову: — Гадаю, що вам доведеться попрацювати у товариша Замкового Івана Івановича помічником. Це, звичайно, не буквально так, є в нас така штатна одиниця у відділі лісонасаджень, і вам доведеться її посісти.

— Вперше маю посісти штатну одиницю і хоч би за це мушу її поважати,— засміявшись, відповів Захар.— Хотілось би точніше знати, що містить у собі ця «одиниця» в перекладі на виробничу мову.

— Допомагати нашому завідуючому відділом лісонасаджень проводити планові насадження на нових дослідних ділянках, стежити за нормальним обробітком минулих лісонасаджень, підтримувати старіші й провадити чергові, санітарні рубки, зміни насаджень у зовсім старих, де в цьому буде потреба... Отак приблизно формулюється «одиниця», яку вам треба буде посісти. Все це, розуміється, треба трактувати трохи ширше, з науково-дослідних позицій... Ага, здається, іде наш Іван Іванович.

До кімнати зайшов чоловік, якого з першого погляду Захарові скорше хотілося б назвати Тарасом Бульбою. Довгі, спущені донизу вуса з прикрученими до них оригінальними залишками бороди збільшували враження запорозької романтики. Чоловік зайшов без шапки, і, хоч довгі розкішні вуса надавали вигляду літньої людини, шевелюра на голові цього Бульби була ще абсолютно чорна, припалена сонцем і без єдиної сивої волосини. Заходячи в двері, чоловік трошки пригнувся, хоч приголовач одвірків був дуже високий. В цьому виявилася звичка високої людини пригинатися в дверях, до того набивши з необережності тім'я. Одягнений він був у своєрідний робочий костюм з так званої чортової шкіри. Всі гудзики тужурки були розстебнуті, а в трьох кишенях понакладено всього стільки, що вони випиралися, як торби. І на диво ніжним, сказати б, жіночим голоском цей високий солідний чоловік озвався, засунувши в шевелюру пальці загорілої руки, щоб відгорнути пасма з очей:

— Здрастуйте, Дем'яне Силовичу. Щось трапилося?

— Трапилося, Іване Івановичу, знайомтеся. Приїхав уже до вас помічник, чи як ви його називатимете. Знайомтеся...

Захар і Замковий потисли руки, спочатку мовчки вивчаючи один одного лише очима. Захар зловив себе на бажанні засміятися, додивляючись до оцих солідних вусів,

яким так і не вистачило сили осоліднити й голос цього чоловіка.

— Дуже приємно,— озвався той ніжним жіночим голосом.— Справа ж не в назві, а в людині. Дуже приємно, радий. Що скінчили, друже?

На це «друже» Захар уже не витримав, засміявся. І був задоволений звернути свою відкриту посмішку на привітність свого нового начальника, хоч сміявся зовсім з іншого.

— Ленінградську академію скінчив. Лісовий господар називаюся, а робитиму, що буде потрібно...

3

Першої ночі Захар не міг доспати свого взагалі міцного юнацького сну. І не тому, що спати довелося в новій кімнаті, в нових обставинах. Кімнату обрав і призначив йому особисто сам директор. Звечора прибиральниці гуртожитку для одиноких службовців довгенько поралися з прибиранням кімнати, з постіллю та меблями. «На добраніч» Іван Іванович завітав з дружиною познайомитися з новим науковцем і допізна знайомив не так з дружиною, як з інститутом, з працею та з труднощами, які тепер уже разом доведеться переборювати їм у відділі.

Здавалось би, тільки й спати після такого втомливого на враження та дріб'язковий клопіт дня. А Захар насилу заснув тільки першим сном. Десь коли почало на світ благословлятися, він якось одразу переконався, що давно вже лежить з розплющеними очима і не сни обтяжують йому голову, а зовсім несподівані думки. Отак завершилося одне коло життя, безкінечний якийсь ланцюг поривань і клопоту, ланки якого до дрібниць постають в уяві одна за одною. Це був якийсь біг, в якому Захарові довелося наздоганяти самого ж себе. Наздоганялося напружено, часом рисковано. І раптом... двоє поранень, концтабір...

Аж ранком ланцюг спогадів обірвався, Захар наздогнав себе в ролі заступника по відділу лісівництва в науково-дослідному інституті. Наздогнав і лише зараз особливо гостро відчув, що в цьому бігу десь на невідомих дистанціях залишив чудову дівчину, яка так багатообіцяюче судилася бути йому вірним, хорошим другом. Залишив і... назавжди втеряв.

Натрапивши на такий дошкульний хід думок, Захар схопився з ліжка і, нашвидку одягнувшись, вийшов надвір.

Ледве починали прокидатися окремі звуки з численного пташиного царства в цім земнім раю. Ранковою прохолодою ніби придушило зогрітий за день порох у повітрі. Легені аж захлинулися свіжим, збадьорюючим диханням.

— До чорта всіляку умовну чемність, коли ж я покохав її, і Людмила, хоч і не почула про це від мене, то догадувалася, як з певністю догадувався і я! Негайно ж напишу листа... два листи напишу: до Віталія Леонтійовича і до Людмили! — голосно міркував Захар, виходячи на бічну липову алею, де ще сильніше відчулася волога прохолода.

І в ту ж мить повернувся до кімнати, спочатку, не включаючи світла, сів за однотумбовий письмовий стіл. Ще довгенько висидів, переборюючи всілякі «за» та «проти» свого наміру. Внаслідок цієї боротьби заходився і таки написав листа. Одного, замість двох, адресованого до Віталія Леонтійовича, та змістом він поєднував обидва листи.

«Здоровенькі були, дорогий Віталію Леонтійовичу!

З факту повернення Вами нечитаним мого листа ще в перші місяці нашої розлуки я безпомилково визначив ступінь Вашого незадоволення мною, як людиною, що знехтувала найщиріші поради та допомогу свого першого батька-порадника в шуканнях долі...

Та з того часу минуло стільки років, дорогий Віталію Леонтійовичу! Ці роки гартували характер Вашого «невдячного» вихованця, торували йому життєву стежку. Коли, одержавши від Вас свого щирого листа, я мав нагоду каятися а чи ображатися й на Вас за таку незаслужену жорстокість — адже Ви навіть не довідалися з листа, як ставиться Ваш вихованець до «содеяного» ним — то зараз, переступивши найстрашнішу межу — війну, перемігши фашистську Німеччину, не кажучи вже про те, що через стільки років чи й слід повертатися до минулого? Воно ж бо було всяким...

Віталію Леонтійовичу, дорогий батьку і наставнику! Захар зараз уже інженер лісового господарства, працює в Кам'яній Діброві, та лишив у серці глибоку повагу до Вас і пошану до Вашої сім'ї. Ця остання має в собі і ще глибші почуття до Вашої доньки Людмили, і, признаюся, вона спонукала мене ще раз порушити Ваш спокій, написати цього листа... Коли справді я такий осоружний у Ваших очах, що мати зі мною справу не дозволяє сумління (після семирічної розлуки і такі думки цілком віро-

гідні), то душевно прошу Вас лише про одне: скажіть Людмилі про одержання цього листа. Моє сумління чисте, наміри щирі і, коли хочете, по-людському законні — я хочу повернутися до наших теплих юнацьких відносин і з них почати... принаймні приятелювання... Гадаю, що вона ще не замужем, може, вчиться?

Пробачте, будь ласка,— батькам, може, й не пишуть подібних листів. Та чи не ви ж і наставляли мене бути щирим і одвертим? До того ж — ми-таки люди нові. Та й не хочу я шукати відновлення наших з Людою дружніх взаємин якимись іншими шляхами. Зустрілися ми у вашій сім'ї, через сім'ю я й озиваюся до Вас усіх з цим другим листом...»

Надворі настав уже ранок. Чути голоси дівчат, що збиралися йти на якусь прочистку новонасаджень. Раптом Захар згадав, що сьогодні перший день його роботи в Кам'яній Діброві. Новонасадження, про які випадково вчув Захар у розмові дівчат, можливо, цілком стосувалися цієї його роботи.

Прикрив на столі недописаного листа і вийшов на залляний ранковим сонцем, гомінкий і збадьорюючий світ життя та праці. Уже за рогом будинку, за чудовим квітничком на роздоріжжі кількох шляхів-алей, йому назустріч ішов Замковий. Той же самий розстебнутий з чортової шкіри піджак, непокрита голова і дбайливо закручені, спущені донизу вуса.

— Ви вже снідали? Доброго ранку! — кинув Замковий здалеку.

— Здрастуйте, Іване Івановичу! Знаєте, якось і в голову не прийшло на перших порах — снідати,— признався.

— Чудесно. Дружина каже...

— О ні, дякую! Давайте про роботу. Он дівчата...

— Я їх посилаю на молодняк. Ходімте, не бійтеся, я не щодня вас кликатиму. Бо моя Віра Христофорівна нічого знати не хоче в таких випадках...

Захара ці щирі запросини і здивували, та й порадували. Значить, ще не знають у цьому закладі його страшної недолі з тим полоном...

4

Отак і почалося Захарове життя в науково-дослідному інституті, а з ним і робота, трохи не та, якою снив, про яку мріяв, та ж цікаво клопітна. Захар з головою поринув

у неї, як це роблять насправді щирі й трудолюбиві люди. Що день, то йому здавалося, що він ще не на повну потужність працює. Свої щоденні зведення про дослідні ділянки з грунтами в лісонасадженнях він опрацьовував не лише старанно, а зі смаком. Потроху сходився з людьми, ширшав його світ, який здався в першу ніч у Кам'яній Діброві катастрофічно звуженим до власної особи...

І не диво, що, натрапивши на свій, десь ще на перших днях недописаний лист, він тільки переклав його до шухляди в стіл. В шухляді його кілька разів дбайливо перекладав, коли доводилося щось інше там брати. За кілька тижнів по тому навіть перечитав той нещасний лист, та не дописав і не послав.

Якось пізно вночі в день Жовтневих свят Захара супроводжувала ціла група молоді — співробітників по інституту. Серед них була і молода стажистка Ната Купрадзе.

Висока, як для дівчини, на зріст, вона вражала якоюсь моложавою гнучкістю правкого стану, дзвінким голосом у сміхові і неймовірною, просто дитячою безпосередністю. Прибула вона до інституту значно пізніше за Захара, її послали працювати у відділ лісівництва саме під його керівництвом. Захар на той час своєю сумлінною працею здобув уже мовчазне визнання по інституту на становище старожила.

В кімнаті найдзвінкіше лунав Наташин сміх. Вона критикувала зів'ялі квіти в Захара на столі, не питавшись дозволу, викинула їх, розчинивши вікно, а по необережності з квітами полетів і глечик. Загальний регіт, звичайно, затушував таку невдачу дівчини, а їй довелося ще й самій шукати всіляких заходів, щоб якось виправдатися за мимовільне втручання в особисті справи Захара.

— Я гадала, що мужчини не всі такі... байдужі до квітів. А вони...

— Але ж, Нато Олександрівно, я не байдужий до квітів, та ви їх безжально, сказати б, не по-дівочому жорстоко викинули геть з глечиком,— віджартувався Захар.

І регіт, і репліки згодом перейшли на спокійніші розмови. Хто хвалився цікавою зустріччю, хто епізодом з роботи а чи подіями в інституті. Хоч які широкі зв'язки з світом мали ці люди, жили вони якось на відчепі, ніби на далекому острівці, і кожна деталь «позаострівного» життя широко висвітлювалася ними.

В таких розмовах і дійшли до листування. Чимало з присутніх, в тому числі й Захар, листувалися з главком, з Москвою, з Ленінградом, з друзями по інституту, по середній школі...

Розповідь Наташі про одержаний нею лист від хлопця, з яким кінчала десятирічку, несподівано чомусь зачепила його. Що це було — нагадування про своїх власних юнацьких друзів а чи якесь віддалене почуття ревнощів — він не знав у першу мить. Та воно, те несподіване і незрозуміле почуття, штовхнуло його на дивне хизування. Щоб не відставати від інших, він похвалився... що досі ще не надіслав листа «шкільному другові», писаного ще повесні.

Ефект надзвичайний. Було чимало сміху з того, а Захарові довелося й червоніти за таке поводження з «шкільними друзями». І тут особливо дошкулила йому Наташа:

— Таким вас, Захаре, не знали дівчата інституту... ніхто не знав.

Це був присуд.

Тої ночі Захар розшукав у шухляді і ще раз перечитав лист, написаний кілька місяців тому. Спробував відшукати причину такого випадку, обвинувачувати себе. А сумління не піддавалося, повернутий нечитаний лист також до болю гостро дратував і зараз, як образив він сім років тому, і та образа не вщухла досі...

Майже автоматично підписався на листі, поставив дату. Вночі по спорожнілих доріжках території інституту походжав, дивуючи сторожів, і таки вкинув лист у поштову скриньку на фасаді головного корпусу.

5

Отож у біографії Захара Билини з'явилася ще майже дворічна праця в Кам'яній Діброві. Цей час має велике значення для нього, для зміцнення його сил на практичній роботі лісовода. В ній він не лише показав свої спроможності, а й сам набув сталої спеціальності.

Найголовніше ж у цих двох роках це те, що відійшла у забуття його страшна ганьба — перебування в полоні. Анкети собі десь лежать, по праці людям видно його, а не з анкет.

Не тільки це хотілося розповісти, переказуючи розповідь слухача Вищої партійної школи Трохима Сергійка. Як відомо, Захар Билина, вступивши на завод юнаком, став перед двома проблемами: визначити себе в сталій

професії і потім... поєднати свою долю з хорошим другом, з дружиною...

Відповіді на свій лист Захар не дістав і відчув, як ця проблема теж зав'язалася в міцний, дражливий вузол невдачі в його особистій життєвій лінії. Єдиним внутрішнім заспокоєнням була певність, що після такої перетрясками, як Вітчизняна війна з евакуаціями та переселеннями, Проскурови могли й не жити в Харкові і листа того не одержати. Заспокоєння, щоправда, відносне, воно виправдувало дошкульне мовчання Проскурових, та жалю душевного не зменшувало...

Минуло й ще одне літо, надходила зима. Люди в Кам'яній Діброві поважали Захара і як заповзятого молодого лісовода, і як вдумливого та принципового громадянина в ставленні до громадських доручень. А зрештою як хорошого товариша та чудового співака, співом якого часто закінчувалися вечори місцевих гуртків самодіяльності. Постійний склад службовців і робітників інституту, щоденні зустрічі по роботі виробляли сталу звичку з усіма бути добрим сусідою, не виявляючи особистих уподобань, захоплень. Серед інститутських наукових працівників були й дівчата, ретельні науковці та «безбожно вродливі», як висловлювався Захар про деяких з них, особливо про Наташу Купрадзе, яку всі з приємністю жартома називали Натою Вачнадзе...

В листопаді випав сніг. Захар запропонував нагорнути з перших снігів загати по лініях майбутніх весняних насаджень нових захисних лісосмуг і на цьому гостро розійшовся в думках зі своїм безпосереднім начальником, завідувачем відділу лісонасаджень Іваном Івановичем Замковим. Той вважав, що нагорнуті загати довше затримають під собою замерзлий грунт і можуть зірвати надранню посадку лісосмуги.

Конфлікт дріб'язковий, коли взяти до уваги дворічну погодженість у роботі цих двох інженерів. Високий на зріст і огрядніший собою Іван Іванович часом жартома називав себе «борозенним» у парі з дужим спортсменом Захаром Билиною. Ця пара в інституті вважалася найвезучішою, бо в роботі лісонасаджень, в обслуговуванні й вирощуванні лісосмуг їхній відділ завжди стояв у перших лавах по виконанню усіх планових науково-дослідних завдань.

Конфлікт здивував і директора інституту, й інших працівників. Іван Іванович настоював своїм, непритаманним

такій статурі ніжним, майже жіночим голоском, що він не має охоти рискувати весняною кампанією, і категорично заборонив нагортати снігові загати.

А справа, звичайно, не в загатах, принциповість заперечень яких навіть для самого Івана Івановича була непереконливою. Справа сягала значно глибше, і це відчув директор інституту. За ці два роки праці молодий інженер-лісовод Захар Билина поволі обертався з помічника на завідувача відділом. Авторитет Билини з кожним днем зростав серед науковців і робітників інституту. На одній з виробничих нарад, весною, Захар грунтовно критикував застигліcть багаторічного, так званого «коридорного» способу посадки дерев у смузі, який став уже традиційним для Кам'яної Діброви, і вже тоді відчулися принципові розходження двох інженерів відділу. Дійшло до того, що виробничі накази по відділу часом звучали, як накази Билини: «Билина сказав, Билина порадив, така думка Билини...» Замковий відчував, крім цього, ще й інші закиди, які принижували його як завідувача відділом. До прибуття у відділ Захара ніхто ніби й не помічав, що Іван Іванович кохається у вусах, довівши їхню досконалість до справжніх «тарасобульбівських» вусів. А зараз його чудові чорні вуса, скручені з завусниками бороди і низько опущені донизу, стали викликати, особливо серед жіноцтва, якусь образливу усмішку. Замість «пари гнідих», в якій уособлювалися Замковий та Билина, інколи стали звучати й інші поєднальні епітети, наприклад: «дует», в якому неважко було добрати Замковому натяк на його тонкуватий, як на високого з розкішними вусами мужчину, голосок поруч з чудовим, сильним баритоном Захара. Про це сказала навіть власна дружина Замкового...

Та було б несправедливо вишукувати лише в цьому дивовижні гальма в Захаровому виробничому й громадському житті. Ще в академії скільки разів він намагався розшукувати і відстояти свою належність до партії. Знову розшукав у архівах Міністерства оборони свою заяву, писану перед останнім виїздом зі штабу армії на оперативне завдання. Адже перед тим бойовим відрядженням він особисто віддав на схов начальникові Політуправління армії свій партійний квиток...

Та... його, виходить, відібрали ретельні службовці відомства. Повернути ж йому старий партійний квиток а чи видати новий — дивовижно, але факт — поки що відмовлено...

Конфлікт між Замковим і Билиною виник буквально за кілька днів до одержання інститутом наказу з центру відрядити до Москви одного досвідченого спеціаліста по лісорозведенню.

Директор Кам'яної Діброви спочатку знизав плечима, та згодом змушений був зв'язатися телефоном з Москвою і з'ясувати. І тільки тоді збагнув, що в наказі мовиться не взагалі про спеціаліста, а про лісовода високої кваліфікації, досвідченого інженера лісового господарства і доброго організатора. Починала вже діяти ухвала уряду і партії про реалізацію великого плану відновлення масивів лісу. Москва обіцяє надіслати інститутові кількох молодих випускників вищих шкіл замість одного, взятого з інституту.

Директор спробував сам собі уяснити, кого ж би він міг відпустити з інституту. Адже коли розібратися, то в цьому плані в Кам'яній Діброві можна говорити лише про «дует» відділу лісоводства. Кого ж з двох посилати в Москву: Замкового чи Билину?

На бюро партійної організації директор запропонував Замкового:

— Виходячи з категоричного попередження Москви, ми мусимо виділити інженера-лісовода з великим досвідом. В цьому ніяк не можна відмовити нашому Іванові Івановичу, досвід у нього величезний. До того ж... товариш Билина цілком уже... засвоїв ритм праці нашого відділу лісонасаджень, його можна сміливо лишати у відділі.

На бюро покликано і Захара Билину. В словах директора він чудово відчув, що директор іде на жертву, віддаючи з інституту Замкового. Неодноразові підтримки директором тої чи іншої пропозиції Билини залишали помітний холодок у відносинах між прижилим в інституті, в цілому видатним лісоводом Замковим та директором. Це не були принципові причини, щоб знімати майже сорокалітню людину з дружиною і двома дітьми з роботи в інституті, лишаючи на його місці... одинокого молодого інженера.

— Я буду заперечувати проти пропозиції директора,— озвався начальник відділу кадрів після такого блискавичного екскурсу в суть становища.— Всім нам відома досвідченість Івана Івановича. Та, крім того, деякі об'єктивні дані говорять за те, що відрядити маємо не його, а... іншого...

— Тобто? Кого ви насправді маєте на увазі? — запитав директор.

Цей новий начальник кадрів з'явився в Діброві зовсім недавно, заступивши попереднього — ділову й розумну людину, який відпросився на виробництво за фахом. Свій прихід новий начальник відзначив тим, що майже щодня викликав когось із співробітників Діброви для уточнення анкетних даних. Захара Билину він викликав одним з перших і довго допитувався про його перебування в полоні. Захарові навіть здалося, що цей начальник не зовсім вірив у щирість його пояснень незрозумілих місць анкети у графі: «Чи був у полоні?» Та, переживши не один раз свою трагедію, Захар швидко й викинув з голови ту, не гідну честі людини, розмову.

І ось аж тут, на такій серйозній розмові, прорвалася гребля, так болісно загачувана Захаром. Начальник відділу кадрів майже здивувався. Зауважив директорові:

— Та що ви, не робіть, будь ласка вигляду, що не знаєте про перебування лісовода Билини в руках фашистської розвідки в полоні. Адже партійного квитка йому так і не повернуто!..

В цю мить Захарові здалося, що над кімнатою, де відбувалося бюро, вибухнула авіабомба потужного калібру. У нього раптом забракло повітря, почорніло в очах. Замовкли й інші в кімнаті. Навіть дихання важкого, немов передсмертного дихання Захара, ніби не стало чути в тому жахному вибуху.

Хтось устиг підхопити Захара. Директор скочив тому на допомогу, і вивели зів'ялого лісовода на повітря. Це було дуже вчасно — йому стало легше дихати. Чи то свіже повітря, а чи людяність літнього директора, старого члена партії, підбадьорила опритомнілого Захара.

А під ногами в нього приємною свіжістю заскрипів перший сніжок, іншою природною свіжістю пройняло лісовода, і він твердіше став на ноги.

— Дякую, товариші. Проклята контузія... Пробачте, будь ласка, таку... слабість,— вибачливо заговорив, витримуючи якийсь співчутливий і щирий погляд директора.

— Вам би треба неодмінно полежати, спочити, Захаре Петровичу,— обережно побідкався директор.

Та Захар знову пішов на засідання...

До того зловісного анкетного питання ніхто більше не повертався... Директор, майже не відриваючи очей від

нового свого начальника відділу кадрів, марудно копався в питанні: «Що йому було потрібно в такому лісоводові, виняткової енергії й чеснот людині?..»

Захар у цю саме хвилину вже пропонував:

— Товаришам відомі останні наші розходження в роботі відділу. Товариш Замковий категорично заперечив потребу нагортати сніг.

— Це дрібниця! — гукнув Замковий.— Ви мали можливість своїм наказом нагортати його.

— Виробнича дрібниця, що переростає в конфлікт. Я все ж прошу зважити на те, що... працювати у відділі мусить товариш Замковий, а відрядити до Москви треба мене. Я сам один собі, значно мобільніший для всіляких відряджень. До того ж...— І вмовк, зустрівшись очима з директором.

Все ж ухвала бюро остаточно не вирішила цієї справи. Ухвалу запропонував директор, і містила вона в собі нечітку пропозицію — відрядити Захару Билину до Москви «для домовлення про кандидатуру...». Спочатку Захар хотів заперечувати і точніше формулювати своє відрядження з інституту. А члени бюро так однодушно підтримали директорову пропозицію, що він не зважився далі загострювати свої взаємини з людьми. До того ж і така ухвала бюро, яка давала можливість цю справу вирішити в Москві, Захара цілком влаштовувала.

6

Москва! Чомусь, ще доїжджаючи до неї, Захар відчув якесь полегшення на душі. У вагоні йому було коли продумати всю свою останню подію в Діброві, позаочі посперечатися з тим начальником...

Тепер, зіпершись обома руками навпроти вікна в коридорі вагона, роздивлявся на околиці Москви. Сніжані важкі хмари то проносилися в небі рваними клаптями, то ніби зупинялися й розмірковували, куди ж і чи весь запас снігу висипати на цьому безмежному й енергійно пульсуючому місті.

Уляна. Раптом врізалася в пам'ять молодша сестра Уляна. Адже вона зараз кінчає університет...

Не чув, коли й спинився поїзд.

Таксі підвезло його вже аж до третього готелю десь на околицях Ярославського шосе. На щастя, тут знайшлося місце в кімнаті гуртожитку. Захарові здалося, що доля

його залишила ще там, у окопчику за Дінцем, і тепер він ось який уже рік самотужки б'ється в ятері життя, вибиваючись крізь тенета знедолення. Найбільше ж терзало усвідомлення того, що це знедолення вдарило й сестру — Героя Радянського Союзу, на яку падала чорна тінь його ганьби...

І, щоб не нашкодити дипломантці-сестрі, вирішив не давати їй знати про свій приїзд. А про себе, про своє становище він неодмінно ще раз поставить питання в міністерствах і нарешті-таки в ЦК партії!

З цього й почав. Відклав на завтра відвідини начальства по службі, пішов до Центрального Комітету.

З яким острахом він ішов сюди, малюючи собі в уяві, як то «байдужі коменданти» не впускатимуть його в жодні двері.

— Мені до відділу кадрів,— ледве вимовив першу фразу у віконце, замовляючи перепустку.

— У відділ, до кого завгодно а чи до товариша?..— діловито перепитав молодий чоловік з віконечка.

— Так... у відділ. Мені треба з'ясувати справу з партійним квитком,— випалив Захар усе, без будь-якого застереження чи самостраховки.

— То, може б, спочатку зайти вам до відділу обліку? Я випишу перепустку, там розберетесь.

Захар мимоволі озирнувся на кількох відвідувачів, що стояли за ним до цього ж віконечка. Хотілося комусь заперечити, просто крикнути: «А все, виявляється, так просто!»

З віконця до нього говорить людина, повертаючи паспорт з аркушиком-перепусткою. Він же назвав і поверх, на який Захарові треба піднятися, щоб потрапити у відділ обліку.

І тут його вислухав літній чоловік, знявши окуляри, щоб краще роздивитися на лихо людське, з яким прийшов до нього схвильований, досить ще молодий чоловік. Неважко повірити йому — був тяжко контужений, був... Адже в людини майже тремтить голос! Це горе в молодого чоловіка.

Справді, з цього відділу йому довелося піти й до відділу кадрів. Тепер уже Захара передано «телефонною естафетою», як назвав він розмову літнього чоловіка з працівником відділу кадрів. І тут говорено з ним з тою увагою, якої цілком досить, щоб не лише досконало з'ясувати справу, а й дати необхідні вказівки, як її завершити.

Там же Захар і написав свою знамениту заяву про бю-

рократів, яким «першим треба було чуйніше поставитися до горя людського».

Співробітник відділу посміхнувся, перечитавши довгу й схвильовану Захарову заяву.

— Чому ж ви з таким, сказати б, запалом не розпочали своєї партійної справи відразу ж, як у вас його відібрано, по скінченні війни? Понад три роки людина ходить без партквитка, вчиться, працює... Та так же й задавнюються справи, молодий чоловіче.

— А ще не задавнилася? — поквапно допитувався Захар, підбадьорений такою тверезістю співрозмовника.

— Як вам сказати: звичайно, що й зараз краще, аніж би ще через рік-два чи через десяток років розпочинати її. Та тут ось що треба буде проробити... Власне, це ми самі й проробимо. Тільки ж ви, товаришу Билина, мусите не забувати своєї справи й негайно дати нам свою адресу...

— Будьте певні! Негайно ж... Власне, цілком можливо, що завтра в міністерстві й з'ясується, де я буду працювати. А справу, як бачите з моєї заяви, злочинно задавнювали деякі працівники, кому вперше потрапила до рук моя складна справа.

— То, може, нам зручніше зв'язатись з вашим міністерством? Заплутаного чогось, тобто складного, як ви кваліфікуєте, у вашій справі немає. А задавненість її ви в заяві красномовно з'ясували. Ще сьогодні ж ми піднімемо архів і, коли в нас усе на місці, якщо ви чогось не наплутали, то...

— Я був точний і щирий,— перебив Захар.

— ...Справу вашу негайно ж розгляне комісія, яка працює в нас у цих справах, і вас повідомлять.

— Про все?

— Абсолютно. Дайте вашу перепустку, товаришу Билина, я відмічу. Головне — не хвилюйтеся і не робіть дурниць, виходячи з усяких нервових припущень. А за те, що ви обиджаєте таку сестру, Героя... М-м, за це я вам догану записав би у особисту партійну справу! — уже усміхаючись, завершив розмову відповідальний співробітник відділу кадрів.

— Спасибі! Негайно ж іду до Улі...— мовив Захар, виходячи з кабінету.

7

З Москви Захар у телефонній розмові з директором Діброви коротко повідомив, що його призначили у Березняківське лісове господарство на сході та що він мусить

негайно ж виїздити до місця призначення. Навіть заїхати в Кам'яну Діброву зараз не зможе і просить доручити комусь приглянути його речі до приїзду аж десь у новім році.

— І особисто вам, дорогий Дем'яне Силовичу, похвалюся своєю радістю. Мене поновлено в партії!.. Так, так, Дем'яне Силовичу, одержав і квиток. Там історія... Зірку розшукують...

Тільки у вагоні поїзда ще раз перебрав у пам'яті всі ці події з призначенням, з конфліктом у Діброві і з багатьма психологічними передумовами до того. Дивлячись тепер з вікна вагона на засніжені лісові масиви, відчував себе остільки пов'язаним з кожною берізкою, що аж дивувався, чому таким ламаним шляхом прийшов до господарювання над ними. Перед очима пропливали лісові засніжені масиви. А Захар їхав на голі, вистуджені вітрами простори, на яких уявити собі отакий густий ліс просто неможливо...

Напружена фантазія малювала йому те голе поле, безкраї простори якого не мають на собі жодного кущика. Жорстокі суховії та завжди безхмарне небо з розпеченим сонцем безжально смажить ту степову пустелю, зорану ховрашиними норами та чорну повесні від зопрілих кураїв...

Можна було б не їхати туди, з перемогою повернутися в Діброву. Та навіть при такій думці він внутрішньо червонів. Кому ж їхать, як не йому, молодому, дужому.

Він уявляв собі під час цієї довгої подорожі в вагоні, як вийде в таку степову пустелю і висіє перші деревця, неодмінно дуба! Для першого разу він кущував би такі дубові гнізда, відмовившись від коридорних систем, інакше, обсаджуючи дубки добірними сусідами-супутниками, що спонукали б основні породи смуги до швидкого росту. Між лісовими породами лісосмуги, щоб закрити між ними землю від шкідливого наступу бур'янів, Захар неодмінно сіятиме квіти. Що це за квіти будуть, він ще не знає. Звісно, в першу чергу будуть висіяні квіти, чагарники й навіть садитимуться кущі садових ягідників!

«Уявити собі,— думав Захар,— одного ранку встає сонце і лагодиться всю зайвину своєї космічної температури вилити на тисячокілометрові курайні та ховрашині пустирі землі. Аж гульк! — дуби, облямовані кленами, гледичіями та липами, спогорда розгортають перші пелюстки кущів, немов у себе вдома, де ростуть їхні столітні

батьки. Розгортають перші листки до сонця, як до живодайного джерела, простягають фіолетові пагінці і бояться обпалитися з незвички, намагаючись бодай би тим умовним фіолетовим кольором росту позмагатися з доброзичливими сусідами-квітами...»

— Неодмінно леспедецю — держикорінь підсаджу вздовж смуг і її рожево-білястим шатром квітування здивую й саме сонце! — раптом уголос перебив Захар свої ж думки-мрії.

8

До свого лісгоспу Захар добирався вже вантажними автомашинами по лівому узбережжю річки. В області він одержав призначені Березняківському лісгоспові чотири нових ЗІСи. Найняв ще одного шофера, зчепили твердим буксиром по дві машини, сам сів за руль другої пари і рано вдосвіта виїхав у зимове незнайоме бездоріжжя. Хоч найнятий з місцевих шофер на передній парі і запевнив, що добре знає шлях на Березняки, все ж перші десятки кілометрів подорожі показали Захарові, що ці майже три сотні кілометрів йому не подолати за одну добу.

Ранок застав Захара з автомашинами вже за добрих півсотні кілометрів від старту в безкрайому засніженому степу. Понад шляхом дбайливо виставлені тички з віхтями вгорі не витримували вітрів і здебільшого лежали. Пухирчата поверхня снігу неначе злегка парувала гінкими пасмами поземки. Від того важко було розрізнити та відокремити в уяві лінію землі від сірих, важких і холодних хмар, що неслися разом з поземкою кудись на річку, навскіс шляху Захарового з автомашинами.

Шофер на першій стоянці відпочинку висловив думку, що на другу половину дня може розходитися негода, сніговий буран, під час якого краще перестояти десь у хуторі ближче до річки.

— Ви ж самі казали, що понад річкою шлях значно гірший, можемо й зовсім застряти. Краще давайте скорочувати відпочинки і гнати вперед. Ланцюги на колесах машини добрі...

В степу, перерізуючи поземкові протяги вітрів, неслися пари автомашин, неначе в затуманену сніговіями прірву. Захар не мав навичок водія, як шофер передньої пари,

і відставав. Часом рисковано натискав на газ, і в такі хвилини його рятувала безкрая рівнина та пробитий у стрімких переметах слід двох передніх автомашин. В одному місці передня пара наскочила на зграю вовків. Шофер загальмував, від чого Захар ледве не наскочив на його машину.

З півдесятка вовків спочатку скочили в бік від шляху поміж кураями, заметеними снігом, але потім стали, і згодом повернули, й погнали за автомашинами. Що вони не будуть та й не можуть нападати на автомашини на такій шаленій швидкості, це Захар розумів. Розумів і те, що звірі не перші автомашини супроводжують на цих порожніх диких степах з метою поживитися кинутою їм поживою, та робилося якось моторошно: збоку і позаду автомашин, у куряві сніжаній бігли голодні звірі. Що робили б вони, коли б оце спинитися? Скакали б на кабіну, розбили б скло?

Машини збільшили швидкість, і згодом вовки загубилися в сірому сніжаному потоці поземки. Захар озирався назад, вдивлявся вперед і зауважував однакову гущавину сніжної завії, яка зовні від руху автомашини здавалася лише збільшеною за ранкову поземкою...

В другій половині дня, десь уже після села Білівка та річки Коротай поземка стала збільшуватися, перейшла на звичайний у цих місцях буран. По землі неслися оті важкі хмари, зриваючи замети й кураї, заліплюючи лобове скло автомашин та збиваючи їх зі шляху. Машини значно зменшили швидкість: стали грітися нові, необкочені мотори. Довелося-таки спинитися, хоч зупинка в час бурану загрожувала великими неприємностями. З підвітряного боку негайно ж виростали замети снігу, і машини щільно вростали в ті замети, загрожуючи обернутися на степові сніжані могили.

— Що будемо робити? — запитав шофер передньої пари машин, розчинивши на вітрі двері Захарової кабіни.

— Де ми зараз? Тобто скільки кілометрів до Березняків лишилося? — відповів Захар запитанням.

— Тепер уже важко добрати, товаришу начальник,— мовив шофер, озираючись на сніговій.— По спідометру судячи, то ми знаходимося десь навпроти Кумисового. Значить, лишається ще понад півсотні кілометрів.

— Їхати можна?

— Хіба що на першій та зрідка на другій швидкості.

— Запоремо мотори... А пересісти на другі машини?

— Ще гірше. Ці вже обкочені. Та й не заведемо ми їх, хіба що з ходу. Води немає.

Становище ускладнилось. Лишатися в степу перечікувати буран, не знаючи, коли він пересядеться, було б рискова-но. А намагатися пробитись далі, перемагаючи скажений степовий шторм, і зовсім безглуздо.

— А ви один, без буксира, змогли б пробити ці півсотні кілометрів? — запитав Захар після короткого роздуму.

— Звичайно, одною машиною легше пробиватися, включивши й передню пару коліс. Надіти ланцюги й на них... Та я боюся йти на цей риск. Краще перечекати.

— І нас зовсім занесе снігом. То, може, до цього Кумисового повернути? Село ж над річкою має бути з нашого боку.

— Не проб'ємося, немає шляху...

Кілька таких коротких пропозицій і заперечень скінчилися тим, що Захар зважився сам вирватися однією автомашиною вперед, пробитись до станції і вислати на допомогу трактори. Шофер не зовсім вірив у такий захід, та згодився вирядити начальника, а самому лишатися з трьома машинами чекати тракторів.

Тісніше підігнали задню пару машин, відчепили передню, і Захар рушив, доки було ще видно. Хоч вечір лише намічався, а й ніч була не за горами. Єдине, чого побоювався Захар, це незнання шляху. Та й шофер майже не бачив шляху, наскакуючи зрідка на вцілілі віхи. Важливо було дотримати напрямку, а в цьому Захар цілком покладався на свої дивовижні здібності орієнтуватися...

9

Аж коли добре почало смеркати, Захар прибув до крайніх хат-напівземлянок якогось населеного пункту. Це й були Березняки. А ще через півгодини він з другого боку села розшукав землянки свого лісгоспу.

В землянках світилося світло від пересувної електростанції, мотор якої гуготів десь недалеко, перемагаючи виття бурану. Захара зустрів електромеханік пересувки, куди під'їхала автомашина.

— Куди я приїхав? — запитав Захар, швидко виходячи з кабіни назустріч легко одягненому чоловікові, що вискочив з електростанції.

— Та сюди ж, до нас в лісгосп,— відповів чоловік, придивляючись до цього сміливого шофера в шкіряному

пальті на хутрі.— Вам би куди хотілося прибути? Може, ви і є наш начальник, директор лісгоспу?

Навколо вирувала бурхлива заволзька степова зима. Захарові приємно було відзначити, що його тут чекають, що він не загубився одинаком десь на полустанках далеко від Москви, не заблудився в степових непривітних буранах.

— Може, й директор,— ствердив Захар, мимоволі стримуючись.— Ну й зима! Давно це таке щастя вирує тут?

І, не чекаючи відповіді, попросив провести його до головного механіка лісгоспу інженера Комана.

— А головний механік не живе в землянках.

— Не живе в землянках? — трохи іронічно перепитав Захар, поспішаючи за електриком до великої землянки.— А де ж вони живуть, товариш головний механік? — ще більше підкреслюючи іронію, допитувався Захар.

Електромеханік засміявся, оглянув прибулого і, відмітивши про себе приємну дужість та вольовість директора, в тон йому пояснив:

— Раніше жили у Кумисовому, а зараз оце недавно переїхали до Березняків, як стало відомо нам про призначення директора. Ви товариш Билина?

— Так, Захар Іванович Билина...

— Ну, оце наша землянка, контора. Тут, здається, трактористи в «козла» грають, бо клубної землянки до снігу не встигли закінчити.

В землянці було душно і на диво просторо, хоч біля кількох столів сиділи й стояли люди в шапках-ушанках, у кожушках та шинелях. Різкий тріск костяшок, якими ніби припечатували гравці свої дошкульні словечка, щоб під'юдити противну сторону гравців, нестримний чоловічий регіт та туман цигаркового диму вдарили в лице Захарові. Його супутник різким голосом перекрикнув оцей галас, і в землянці настала раптом тиша. Люди обернулися від столів на двері, роздивлялися новоприбулого.

— Товариші! — ще раз гукнув електрик.— Оце прибув наш директор, товариш Билина Захар Іванович. Костю, ти з машиною?

— А що таке? — озвався якийсь Костя.— Машина холодна, заметена снігом.

— Сідайте на ЗІСа, приведеного мною, і привезіть головного механіка інженера Комана,— розпорядився Захар.

— Єсть, привезти головного механіка! — весело відгукнувся Костя, проходячи повз Захара й по-військовому козирнувши йому.

У землянці встановився відносний лад. Люди розійшлися попід стіни, посідали на лави, а дехто вийшов разом з Костею з землянки. Електрик, на правах першого знайомого, гостинно показав директорові його кабінет — порожній закуток землянки, в якому, крім збитого з дощок тимчасового стола та стільця біля нього, більше нічого не було.

— А оце напроти — кабінет головного механіка,— охоче інформував електромеханік.

Захар попросив засвітити світло, оглянув кабінет механіка. На новому письмовому столі ширпотребівського виробництва, крім папок з паперами та кількох книжок, стояла настільна лампа і вазон із кущуватим колючим столітником. На столі, позаду пристойного крісла висів портрет Костичева, займаючи широкою бородою майже все поле в рамі. Збоку, на дощанім простінку була приколота кнопками велика карта-схема району діяльності лісгоспу з наміченими лісопосадковими смугами, що динамічно огортали згори вниз залишки лісового масиву.

— Ага,— не стримався Захар, оглянувши обжиту кімнату-кабінет головного механіка. І хоч як чудово розумів, що порожнявість кабінету директора в порівнянні з цією кімнатою цілком зрозуміла і законна, все ж відчув якесь зачеплення та перше незадоволення своїм другим заступником, головним механіком.— Доведеться кабінет директора поки що перенести сюди...

Електрик знову посміхнувся, знизав плечима, нічого не сказав. Тільки прихована усмішка здалася Захарові безумовним і переконуючим запереченням. Та це більше стверджувало Захара в його вирішенні забрати в головного механіка його обжитий кабінет...

За стіною почувся пожвавлений гомін. Захар відірвався від розглядання карти-схеми, запитливо поглянув на свого провідника. Електромеханік хитнув головою, ствердив:

— Привезли головного механіка.

А ще за хвилину розчинилися двері, і до кімнати, зриваючи рукавички з рук, зайшла зовсім молода, розжевріла на сніговії чорнява дівчина двадцяти трьох-п'яти років і, грайливо закусивши спідню губку, оглянула кімнату, зустрілася очима з Билиною.

— Здрастуйте, товаришу Билина! Я — головний меха-

нік лісгоспу Женя Коман. Знала, що ви виїхали до нас, чекала вас із Кумисового. Тримаю там наш всюдихід з шофером... Це добре, що ви... що ми, нарешті, маємо й директора...

Захар обережно потис прихололу на холоді дівочу руку, аж притримав її в своїй, намагаючись зігріти, і ніби неохоче випустив. Оглянув дівчину, яка спокійно витримала ті, досить відчутні оглядини, кинула зіжмакані рукавички на свій стіл.

— Головний механік?! — зовсім чемно, але зацікавлено перепитав Захар і тут же спохватився: — Пробачте, признаюсь — я не сподівався... ніхто не попередив... Прошу тоді до «кабінету директора», бо в гостях якось і незручно для першого разу говорити про невідкладну справу.

— Будь ласка,— охоче погодилася Коман, та тут же зауважила: — Прошу, можна поговорити й тут. «Кабінет директора» в нас порожній. Без газди, як кажуть, у нас в Праворівні і товар плаче.

— А ви з Карпат?

— Так, з Карпат, Львівський лісовий факультет кінчала минулого року. Про яку невідкладну справу ми мали говорити, товаришу Билина? Може б, на завтра відкласти, спочили б з дороги...

Та Захар таки перейшов до «кабінету» навпроти, чемно пропустивши поперед себе жваву, хорошу, навіть і не в умовах степу та буранів, дівчину...

Це ж вона, оця молода й гарненька карпатська дівчина згуртувала вже якийсь колектив, побудувала оці тимчасові землянки, накреслила собі чудовий плакат-схему робіт, викохує на робочім столі світло-зелену рослину алое... І всього за якихось два місяці, як його інформували в Москві.

— Справа дуже невідкладна, товаришко... Євгеніє Романівно...

— Може, краще, товаришко Коман? Бо...

Захар перебив:

— Про це ми ще завтра домовимося. А зараз, будь ласка, запряжіть пару гусеничних тракторів і з досвідченим бригадиром пошлемо рятувати наші автомашини, затримані бураном.

Від такого тону дівчина спочатку розгубилася, та швидко взяла себе в руки. Гукнула того ж Костю, і доки він там десь озвався, промовила:

— Бригадирів у нас нема, бо й тракторні бригади не утворені. Трактористи у нас досвідчені, товаришу директор, сам Костя Шушканов у нас водій автомашини і тракторист...

— Чому ж ви їх досі в бригади не розподілили? Той же Шушканов міг би бути бригадиром!

— Бригади... Я вважаю їх зайвою бюрократичною надбудовою. З двадцятьма трактористами якось сама впораюсь, без проміжних інстанцій. Та про це потім поговоримо. Зараз пошлю самих трактористів...

— Самих? Як-то самих, товаришко Коман? Чомусь заранні «надбудови» ліквідуєте. З тракторами мусить їхати... Власне, поїду я сам!

Женя обернулася до Кості і наказала негайно вивести з землянок два потужні трактори, взяти бочку з аварійним пальним, ланцюги-буксири, кілька дерев'яних лопат для снігу та пляшку горілки і їжу для шоферів біля машин. Захар з приємністю відмітив завбачливість головного механіка, а сам знову застібав свою шкіряну шубу, готував вушанку-шапку.

— З трактористами їду я, Захаре Івановичу! Де ви залишили автомашини?

— Автомашини десь навпроти Кумисового по цій, прокладеній в час війни, трасі. Але... вам у таку завірюху? Та нізащо! Поїду я. Ви ж і не знайдете їх, а я пам'ятаю...

— Костю, скажи Кострову, нехай дасть мені свою хутряну шинелю та пілотський шолом!.. Я, Захаре Івановичу, тут головний механік і ваш заступник, прошу не турбуватися. Коли з усякої дрібниці будемо конфліктувати, посилаючи самого директора виконувати наші обов'язки, то не буде кому керувати лісгоспом. Спати підете до...

— Не турбуйтеся, дякую, десь пересплю,— перебив Захар, усе ще наміряючись заперечувати, протестувати, наказувати. А логіка ж була на боці дівчини-механіка, яка уже вийшла з кабінету і з допомогою трактористів натягала на себе шубу Кострова. Потім їй наділи шолом, і Женя, зовсім ніби кокетуючи, поглянула на спантеличеного директора. Від якогось дивного захоплення та несподіванки він не протестував. Тільки, даючи останні орієнтири вже біля заведених тракторів, порадив:

— Гадаю, що трактористи самі впораються біля автомашин. Сидіть у кабіні й керуйте. Не слід вам рискувати в буран.

Дівчина нічого не сказала. Сіла в кабіну переднього трактора, якого вів тракторист Костя. І трактори рушили в буряну імлу, майже проти вітру, освітлюючи своїми фарами-прожекторами хіба що перший десяток метрів сніжаної хвилі.

10

Ще з першого дня не пощастило Захаровому листові до Проскурових. Пишучи його, а особливо посилаючи, Захар не брав до уваги те, що прошуміли роки страшної війни, тільки значно пізніше став прикладати їх до долі Проскурових. Багато кого недораховувалися рідні й знайомі по закінченні війни. Навіть ті, що лишилися живі, не завжди виявлялися там, у тих будинках, навіть містах чи республіках, де вони перебували перед війною. Ішов час відбудови, мінялися не тільки адреси, а навіть вулиці в містах...

Захаровому листу нелегко було розшукати адресата. Та до того ж Захар навіть марки не наклеїв. Лист пішов до Харкова, потрапив на стару адресу Проскурових, де вони не жили з 1941 року, тобто з дня евакуації до Уфи. В Уфі Віталій Леонтійович очолював факультет Київської консерваторії, теж евакуйованої до Уфи, і повернувся в 1944 році з дружиною вже до Києва.

Дочка по війні доучувалася у Новосибірську, в одному з вишів, евакуйованих туди з України ще в перші дні війни. Довелось повертатися самим.

Будинок в Харкові, де жили Проскурови, був зруйнований в час звірячого бомбування міста гітлерівською авіацією. На тому місці, з тим же номером по вулиці в 1947 році виріс новий.

Мешканці сімнадцятої квартири цього будинку навіть уяви не мали, хто такий Проскуров, і викупляти доплатний лист на його ім'я відмовлялися. Та листові на цей раз таки пощастило: в час розмови листоноші з квартирантами по сходах спускався літній чоловік, який чув про Проскурова, знав його музично-педагогічну діяльність в місті. Почувши прізвище, чоловік втрутився в справу і порадив одержати листа, щоб якось переслати його відомому піаністу.

— Знаєте, скільки по цій війні людей розшукують одне одного. Так ускладнилися адреси...

Навіть карбованця свого запропонував, та господарка

сімнадцятої квартири з гідністю відмовилася і заплатила.

Так Захарів лист опинився спочатку на столі, а згодом і в шухляді стола у зовсім сторонніх людей. Літній чоловік, щоправда, уже на сходах обіцяв довідатися про місце проживання піаніста, дістати його адресу, щоб переслати листа...

Отак і пішлося листові. Лежав він у шухляді стола у чужих людей, які, не бувши особливо музикальні вдачею, не знали Проскурова і цілком покладалися на слово сусіда по будинку.

Аж якось на початку зими, майже через рік після прибуття листа з Кам'яної Діброви, сам Проскуров одного вечора постукав у сімнадцяту квартиру зовсім нового будинку на тому місці, де колись жив і він. Квартира ця була на третьому поверсі, тоді як сам він жив в старому будинку на другому. Тут на площадці сходів тепер було лише по дві квартири, тому й нумерація змінилася. Та й взагалі будинок нічим, крім місця, не нагадував його колишнє житло.

Відчинила досить літня, майже таких літ, як Проскуров, правка жінка з помітною сивиною у волоссі. Проскуров подякував за запрошення зайти, вибачився і сказав, що йому повідомили знайомі про якийсь рекомендований лист на його ім'я в сімнадцяту квартиру.

— Я тут мешкав... власне, мешкав у сімнадцятій квартирі старого будинку,— пояснював він жінці.— Певне, щось важливе послано мені на стару, ще довоєнну адресу, не знають люди...

— То все-таки заходьте, будь ласка, не пересидите хати... Ми тут оселилися першими, коли збудовано цей новий будинок, третій рік уже...— чомусь захищалася жінка, одстоюючи тільки своє право на сімнадцяту квартиру. Про листа вона одразу ж згадала.

Та історія з листом на цьому остаточно не завершилася. Віталій Леонтійович прочитав його ще в кімнаті у чужих людей. Дуже схвилювався, навіть карбованця повернути ще раз не запропонував, ледве попрощавшись, вийшов. Це природне хвилювання тепер уже п'ятдесятилітнього чоловіка не залишало його ще кілька днів перебування в Харкові. Лист знову повернув його майже на десяток літ назад, пригадав переживання, які спричинили до повернення першого листа Захарові нечитаним.

Та згодом прийшло врівноваження після обміркування на самоті тієї давньої події. Ну, був такий факт, повернув

він згарячу нечитаний лист Захарові, взяв гріх на душу. Певне, якось би інакше, може, повелася Людмила, коли б тоді прочитала того листа. Цілком можливо, що таки перевелася б до Ленінградської консерваторії, як хотіла це зробити ще в перший рік навчання. На розум Захара Віталій Леонтійович цілком покладався, Захар підтримав би Людмилу в цьому намірі навчання в консерваторії. Гляди, й училася б, якось стимулював би, чи евакуювалася б разом... Та чи так уже й зле вчинила, побувши в числі захисників рідної землі. Адже жива, здорова, освіту здобула, працює.

«Так,— міркував Проскуров уже в поїзді, повертаючись до Києва.— Я ж сам і винен. Поглиблювати цю провину батька, звичайно ж, не слід... Приїду, віддам листа, нехай сама дає лад цій затяжній історії».

Коли б Людмила працювала в місті, певне, вона б прочитала лист того ж вечора, коли повернувся Віталій Леонтійович з Харкова. Та її в Києві не було, а батьки при зустрічі надто були зайняті своїми переживаннями. Тиждень розлуки для старого подружжя був уже завеликим строком. Єлизавета Степанівна навіть сплакнула, скромно горнучись до чоловіка на привітання при зустрічі.

— Заспокойся, Лізо, що ж сталося? — вговоряв Віталій Леонтійович, ще з юнацьких літ по традиції не міняючи ім'я дружини з ласкавого «Ліза» на якесь інше, притаманне літній жінці. В тому зберігалася найраніша теплота їхніх щирих взаємин на протязі близько тридцяти років.

Тільки десь аж через кілька днів, коли подзвонила Людмила батькам з місця праці, Проскуров, обережно і якось навіть загравочи з дочкою, повідомив:

— Людочко! А я листа в Харкові одержав, угадай від кого?

Сталася звичайна річ: Людмила з першого ж слова, ні на мить не замислюючись, перепитала у відповідь:

— Від Захара, таточку?..

А вже з дальшої розмови літній батько ще раз і остаточно зрозумів, якої шкоди завдав дочці своїм егоїстичним вчинком, повернувши в свій час Захарового листа. Він чув у телефонну трубку, що дочка з тої миті, коли, немов одірвавши від серця, кинула оті троє слів запитання, говорила з ним уже плачучи. Вона настоювала кілька разів повторити слова Захара, які стосувалися її. І зрештою на півслові повісила трубку.

Тільки тепер, відійшовши від телефону, розгублений і схвильований, Віталій Леонтійович признався дружині про той свій давній вчинок із Захаровим листом.

— Що ж, Толю, коли вже сталося, то сталося... А слава богу, живі, здорові всі. Заспокойся. Завтра я сама викличу Людочку по міжміській, сама її вговорю, заспокою.

— На що ж це ти її вговорятимеш, Лізо? — здивовано і навіть аж злякано запитав Проскуров дружину.

— Як-то — «на що»? На спокій, звичайно. Пораджу їй відписати йому спокійного листа. Може ж, Захар одружений? Бач, пише «приятелювання». Людочка стільки пережила від його мовчання, зіпсувала собі такі роки молодості, він, певне, одружився, дітей має і, так собі, «приятелювати» згадав на сьомому році розлуки.

— Ні, Лізо, не те, далеко не те,— замисливши, відповів Віталій Леонтійович.— Не втручаймось більше в цю справу. Вони дорослі обоє, з вищою освітою, самостійні. Не втручаймося! А щодо Захара, то ти, Лізо, менше його знаєш, аніж я. Ручуся, він теж не одружений. «Приятелювання... до батьків такого листа не пишуть...» Все це слова з іншого лібретто, аніж ми гадаємо. Бачив же я їх з Людою тоді...

— А я тобто і не бачила! Чи я не мати? — багатозначно допитувалася Єлизавета Степанівна, завершуючи тим складну і важку розмову батьків про долю єдиної доньки, втіхи їхньої старості, яка невмолимо насувається. Між ними ще не було традиційних розмов про онуків, втіху старості. На це в обох були свої серйозні причини — вони стерегли спокій єдиної дочки, сподіваючись, що вона забуде про перше юнацьке зерно кохання, посіяне Захаром...

А другого дня, коли ще на вечір Єлизавета Степанівна готувала свою заспокійливу розмову з дочкою по телефону, сама Людмила настигла на сніданок. Трохи змарніла на обличчі, запалені очі видавали матері, що дівчина не один раз плакала за цю ніч. Як і завжди, бурхливо влетівши в хату, коли мати відчинила двері, Людмила з усмішкою обняла матір, поцілувала. Що вона спинилася на чомусь рішучому в своїх думках, це від матері не приховалося.

— Де тато? — запитала, відірвавшись від матері.

— Зараз буде, Людочко, сніданок на столі. Ти дніпропетровським поїздом приїхала? Роздягайся, вмивайся з дороги.

— Скільки там тої дороги... А ти, мамо, читала, що пише Захар? Тато казав, що він якось так... «приятелювати» наміряється... Мамо! — і знов уткнулася в плече матері, тихо заплакала.

А мати відчуває, як дочка стримує ридання, мати намагається заспокоїти:

— Чого ж його, Людочко, уже й плакати? Хороший лист... Та он батько йде...

— Нічого йому не кажи, мамо! Я... сама. Скажи — вмиваюся з дороги,— і побігла до своєї кімнати.

— А в нас Людочка приїхала! — сповістила Єлизавета Степанівна, відчиняючи чоловікові парадні двері.

— Приїхала? Я так і знав ще з учора. Де вона?

— Вмивається. Постривай, постривай! Ти ж якось так говори з нею... Плакала. Не схвилюй дитину... Мабуть, і в дорозі... не спала, по очах бачу.

— У-гу...— невиразно згодився Віталій Леонтійович.

Все це сталося десь на початку грудня. Зима цього року на Україні спізнилася, в цю пору тільки починали випадати перші сніги. Виявилося, що Людмила не просто відпросилася в директора з'їздити на день-два до батьків, а взяла відпустку, яку збиралася використати, хоч і з запізненням, цього року в Криму, щоб неодмінно побувати і докладно познайомитись із знаменитим Нікітським ботанічним парком. Для цього вона відмовилася навіть від поїздки з групою молоді з київських установ та вишів, яка збиралася використати зимові канікули на екскурсію до Кам'яної Діброви.

До Кам'яної Діброви!.. Хто знав, що саме там вона може зустрітися з Захаром? Адже він, прославши з Ленінграда того ще першого листа, якого досі Людмила зберігає, як реліквію її юності, жодним словом не озвався більше до неї. Запевняти себе, що він забув про їхні юнацькі зітхання, викинув їх з голови, Людмила не могла. Надтобо глибоко в душу запали їй щирі хлопцеві погляди...

Людмила вирішила наздогнати екскурсію молоді, використавши свою відпустку.

Екскурсію наздоганяти не довелося: виявилось, що вона лише лагодилася виїздити. Великого клопоту й не треба було, щоб прийняти в групу ще одного аспіранта, до того ж чудову піаністку Людмилу Проскурову. За два дні мати допомогла їй зібратися, два дні навчав батько обережності та спокою при зустрічі з «інженером лісового

господарства...». Ні він, звичайно, ані мати не нагадали про свої припущення — зустріти не лише Захара в Кам'яній Діброві, але й Захарову молоду дружину. Та в усіх застереженнях і порадах батьків вона чудово розуміла й це. Кілька разів на мить ніби прокидалася від якогось чаду, поривалася відмовитись від цієї поїздки. І тут же розуміла, що відмовитися вона вже не зможе. Певно, що одружений Захар, з його особливостями в одвертому, нехай і надто бурхливому характері, не написав би вже їй листа аж на ген якому році після розлуки.

— Заспокойся, таточку. Людочка твоя зуміє повестися так, як ти б сам повівся на її місці,— запевняла дочка, коли вже рушав поїзд. Бачила, як батько тривожно озирнувся на матір, щоб не сплакнула бува, не зірвала бадьорого прощання. І розуміла, що обоє вони хвилюються за цю її зустріч у Кам'яній Діброві не менше від неї.

Всю дорогу намагалася не думати про найгірше, а думки настирливо лізли в голову, тривожили. Захарового листа перечитувала по кілька разів на самоті, напам'ять уже знала його від початку і аж до дати, яка найбільше тривоги вселяла в душу дівчини. Адже минуло далеко більше року з часу його написання. Що могло ще трапитися за такий довгий час мовчання і на цей лист? Людмила аж тепер довідалася з листа та від батька про повернутий ще перед війною Захарів лист і рік мовчання на цей вважала цілком достатнім для того, щоб остаточно загасити віру в людини на якусь крихітку надії.

11

І ось Кам'яна Діброва. Великий науково-дослідний заклад, що нараховує десятки наукових співробітників. Екскурсію київської молоді було зустрінуто на станції заздалегідь попередженою дирекцією інституту. Сам директор Діброви просто на снігу в короткій промові тепло привітав киян, познайомивши їх в кількох словах і з історією виникнення інституту та з його дослідними працями.

Людмила вийшла з вагона одною з перших і кинула поглядом по групі, яка оточувала директора. Серед десятка привітних облич, крім директора, було ще кілька мужчин. Людмила вдивлялася в них і на жінок в однаковій мірі з бажанням проникнути в душу кожного, щоб відчути, кому з цих людей вона зможе довіритися, розпитатись про Захара. Адже коли справді він... одружений, то їй краще отут при зустрічі і попрощатися.

А обличчя також привітно, по-святковому всміхалися, паруючи гарячим диханням на холоді. В цю мить присутні тут внутрішньо були ніби відокремлені від самих себе, вони не помічали чиїхось душевних турбот, інтимного занепокоєння. Вони зустрічали гостей.

Коли сідали в автомашини, щоб їхати до інституту, директор звернув увагу на замислену Людмилу, чемно запросив її їхати разом з ним.

— Нато Олександрівно! — звернувся він до одної з своїх науковців.— Прошу, поїдемо. Знайомтеся: наша аспірантка, науковий співробітник відділу...

Дівчата в той час уже мило віталися, не дослухавши рекомендації. Сідали в автомашину, дверці якої ввічливо відчинив директор. Якась тепла, відверта посмішка цієї аспірантки обігріла душу Людмили, дівчина вперше тут посміхнулася.

— Давно працюєте в інституті, Нато Олександрівно? — звернулася Людмила в машині, про себе сподіваючись якось допитатися і про те, що її найбільше цікавило в цій подорожі.

— Ого,— сміючись відповіла дівчина.

Та її також весело перехопив директор:

— Без году неділю, а вже старший науковець! Ще стільки попрацює і, чого доброго, нас, стариків, під укіс зіпхне. Семимильними крокує наша Ната Олександрівна.

В машині засміялися. Ната більше, аніж годилося б для веселої дівчини, почервоніла і тут же відрубала:

— Зіпхнеш вас, вломивши власні коліна... Надовго до нас, Людмило Віталіївно?

— Не знаю, як нашим керівникам краще... Давайте скоротимо наші імена хоч у розмовах між собою. До речі, у вас таке миле ім'я.

— Чудесно, давайте: Ната, Люда! Але їм,— Ната по-змовницькому показала рукою на директора,— їм ніякої знижки. Я б для них завела правило, щоб, звертаючись до нас, неодмінно називали не тільки на ім'я та по батькові, але й додавши товаришко старший науковий працівник Купрадзе! Вони, до речі, це дуже полюбляють.

— Ох і зла...— промовив директор, натякаючи тим на якусь сварку з своїм молодим науковцем.

Дівчина знов весело засміялася, та все ж після цієї репліки розмова між дівчатами так і не зклеїлася. Людмила на початку покладала надію на випадкову обмовку співробітників, з якої вона щось дізнається і про Захара.

Та вісімнадцять кілометрів віддалі швидко проскочили. Людмила першою вийшла з автомашини, як гостя мусила висловити захоплення парком біля корпусів інституту, захоплення засніженим і покоряючим затишком навколо.

Підходили інші автомашини, загальний гомін, молодечий сміх втрутилися в спокійний затишок інституту. Ната десь змішалася з прибулими, і тільки тепер Людмила про себе відмітила, якою ж повагою, мабуть, користується ця вродлива дівчина серед інститутських працівників.

Отак і минув короткий зимовий день, а Людмила ні словом, навіть натяком не почула про Захара. «Інженер лісового господарства» міг бути в цей час чимсь зайнятий, міг у відрядженні перебувати. Таж не таким непомітним. Захар здавався Людмилі не таким тихим в інституті, щоб жодними розмовами і не згадалося його ім'я в такім говіркім колективі.

Розпитуватися ж просто як про знайомого молодій дівчині було ніяково. Хто ж з дрижання її голосу не догадається про причину тої зацікавленості? Допитуватимуться, співчуватимуть. Адже Захар і справді міг бути одружений.

На огляді засніжених науково-дослідних об'єктів Діброви супровід екскурсії і пояснення були доручені Іванові Івановичу Замковому. Людмила, навдивовижу Замковому, не лише цікавилася окремими рослинами, а часом у міркуваннях показувала свою далеко не аматорську обізнаність. Доводилося досвідченому інженерові пояснювати самому собі таку обізнаність хіба що виключним захопленням природознавчими науками. З розмов із ним Людмила дізналася, що Замковий очолює відділ лісонасаджень. І вибрала зручний момент, заговорила з ним трохи в іншому тоні:

— Нелегка, мабуть, справа поєднувати вам самому лісонасадження з науковими завданнями.

— Як вам сказати: це просто треба любити. Я ж, власне, тільки керую.— І засміявся, підкреслюючи свій не чоловічий, ніжний голос.— Самому, звичайно, впоратися важко. Та відділ має кількох інженерів-лісоводів. Нату ви вже знаєте, вона зараз моїм заступником лічиться. Хороший працівник наша Ната Вачнадзе...

Ната почула своє ім'я, побачила нову знайому біля Івана Івановича і підійшла, озиваючись на ходу:

— Що то ви судите мене, Іване Івановичу? Не сором вам, заочі...

— А ми не судимо, Наточко, навпаки...— заговорила Людмила, беручи Нату під руку.— То ви працюєте з Іваном Івановичем, лісонасадження очолюєте з ним?

— Очолюю,— Ната озирнулася на Замкового і посварилася пальчиком.— Ну-ну, я ж вірно догадалася, що судите мене. Всього якихось кілька тижнів, як удостоєна «тимчасово-виконуючою посадою» очолювання.— І, знизивши голос, майже інтимно додала: — Був у цього соловейка заступник. Ото очолював! Який перспективний чоловік, Людочко!

— То й де ж він, що з ним сталося? — також інтимно допитувалася Людмила, внутрішньо відчуваючи, що мовиться про «нього». Саме перспективний! Це — Захар, Захар...

— З'їли... Дівчата в нас так і кажуть: «Попаслися на билині...»

— На Билині?

— Прізвище того інженера таке — Захар Іванович Билина. «Дуетом» ми їх називали з Іваном Івановичем. Природний талант! Більша частина нашого наукового плану — це його пропозиції. Слово скаже — закон. А як чудово співав!..

Наташа вимовила останні слова з якимось неприхованим смутком і замислилася по тому. Людмилу з холоду раптом ніби вкинуто в нестерпну спеку. Вона враз випросталася і зітхнула. В ту ж мить спохватилася, що й лікоть Натин випустила з руки. Ледве впоралася з нахлинулими почуттями, серед яких відчула і яскраві нотки ревнощів.

— Чудне прізвище, Билина...— байдуже, як змогла, промовила, знов беручи під руку свою нову приятельку. Тієї приятельки, яка намітилася ще в автомашині, тепер уже не стало й сліду. Це була... суперниця.

До самого вечора Людмила більше ні з ким не пробувала заговорити про Захара. Що його «з'їли» — це було зрозумілим. Комусь же потрібно було розлучити Нату з Захаром. Директорові? Людмила похитала головою на власні ж припущення в думці. Не йому змагатися з Захаром навіть і в залицянні до такої красуні, як Ната. До того ж — директор, літня, серйозна людина.

Людмила зрозуміла, що всі ці міркування і уяви являють собою лише її власні домисли з випадкового захоплення Захаром цієї вродливої дівчини. А серцю не закажеш, воно тривожиться, уява без кінця плете заплутане

мереживо відносин «перспективного» чоловіка до вродливої дівчини, коли йому одного листа брутально повертають нечитаним, а на другого так і не відповідають...

В якоїсь дівчини-технічки, що працювала на черговій зимовій лісокультурній роботі, наважилася запитати, що ж сталося з інженером Билиною, чому він тепер не заступник.

— А його й немає в нас теперки, поїхав.

— Куди? І сім'ю забрав з собою?

— Сім'ю? Та він... сам собі сім'я. Чи ми знаємо? Поїхав, кажуть, до Москви, замість Івана Івановича, а Москва тобто призначила його кудись аж на Волгу чи на Урал... Немає вже у нас Захара Івановича.

Здалося Людмилі, що й ця робітниця теж, ніби сумовито зітхаючи, вимовила останні слова. Відтепер Людмила вже знала все. Таж ні-бо, не все! Ясно, що Захара вона не застала в інституті, певна була, що і неодружений він. А який тепер Захар, про це їй і не довідатися тут.

Пізніше, на прощальному вечорі, привернувши до себе теплу увагу господарів натхненною грою на роялі, Людмила згодом пройшлася по залі з Іваном Івановичем, наважилася востаннє заговорити з ним і про Захара. Їй ніби вдалося приховати хвилювання за щирим признанням, що вона ще по школі знала цього хлопця. Замковий досить стримано похвалив свого колишнього заступника, ніжним голосом додав з якимсь дітким жалем:

— Знаєте, поїхав, немов на край світу, і зник. Відомо, що призначено його директором лісгоспу десь на Заволжі. А хоч би тобі словом обізвався.

— Зовсім не пише? — зацікавилася Людмила.

— Ми, правда, трохи з ним посварилися. Та директор теж скаржився, лише коротку телефонну розмову мав з ним. А листів немає, тільки речі його досі в директора, на квартиру забрав. Може, хіба Ната листується з ним, хоч він... Та не знаю.

Не з полегкістю на душі повернулася Людмила додому з цієї омріяної подорожі. Якось замкнулася на всі замки і навіть рідних не підпускала до своїх душевних руїн... Хвалилася подорожжю, багато розповідала про Кам'яну Діброву. А про Захара лише холодно сповістила, що він десь працює на Заволжі.

12

На Заволжі мовчало безкрає поле, покрите лише тим шаром снігу, який устиг примерзнути і витримав пронизливі бурхання ураганів, затримався на кураях та нагорнутих ховрахами бугорках землі. Минали вже часи рвучких буранів, сніговіїв та заметів. Земля принишкла, чекаючи такої ж раптової весни, якою надійшла й зима.

Хоч ніщо не нагадувало про весну, та вже збільшувалися дні, і земля неначе от-от позіхне, пробуджуючись від морозяної та буряної сплячки.

Захар ніколи за останній час не міг доспати затяжними ранками. Якимсь галасливим калейдоскопом налинали думки, очі розплющувалися. І він підводився з свого складаного тапчана, швидко одягався, виходив надвір. Свіжим, морозним повітрям обдавало його, змушувало пройтися. Під ногами аж з дзвоном рипів злежаний перемерзлий сніг, неначе й лякаючи принишкле передсвітання. Біла пара клубочилася від дихання Захара.

Це й були в Захара щоразові ранкові фізкультурні вправи. Кожного ранку, коли починало світати, він повертався до землянок бадьорий, свіжий, готовий до праці.

Цього разу Захар трохи змінив свій щоденний маршрут і з поля повернув не до землянок лісгоспу, а до села Березняків. Поглянувши на ручний годинник, навіть прискорив ходу і швидко зайшов у вулицю перших саманних хат з рівними глиняними покрівлями.

До центру села, де містилися районні організації, лишалося пройти ще з кілометр. Захар уже був один раз у цій рівній, широкій і майже голій, безрослинній вулиці. Одного разу після поїздки по колишньому масиву лісу він завозив сюди головного механіка лісгоспу, інженера Женю Коман.

Мимоволі притишив ходу, наближаючись до хати, де жила Коман. Як завжди, мислячи просто, Захар якось зненацька запитав себе у думці: «Що з цього вийде? — і навіть на якусь мить став. В уяві постала в міру висока, погордо-стрункa постать гуцулки — гірської лані, з чорною, модно утримуваною гнучкою бровою, з гарячими, немов от-от розжевріють жаринки, очима.— Як у молодої орлиці: в міру «хижі» і чисті нерозтраченою свіжістю!..» — знов промовив про себе. Горбинка на рівному здовженому носі дівчини доповнювала Захарові цю випадкову ілюзію орлиці.

І почув звуки піаніно: якась невпевнена рука ніби намацувала і перемагала непосильні сходи й спуски музичних гам. Невже інженер Коман тому зарані встає в цих заволзьких степах, щоб вчитися гри на піаніно? Де вона дістала інструмент? В грудях відчув — замлоїло йому, як при несподіваній згадці про безповоротну втрату. Неначе на струнах його душі Коман вирішила збуджувати ті гами...

Нічого не вирішуючи, Захар повернув до хати і, лишмить простоявши біля затушкованого зсередини вікна, рішуче постукав у шибку. Постукав і пішов до дверей в цілковитій певності, що їх тепер відчинять.

Відчинила господиня, а за спиною в неї стояла й Коман, присвічуючи каганцем, упізнаючи прибулого. За нею аж у дверях визирала ще й дівчинка років десяти-дванадцяти — дочка господарів.

— А я догадувалася, що це тільки ви, Захаре Івановичу, могли до нас так рано завітати. Заходьте. Ідіть, Мотроно Федорівно, я сама зачиню...— пересилюючи мимовільне хвилювання, заговорила Женя своїм приємним гортанним контральто.

В кімнаті було прибрано і від того просторо, бо сама кімната була невелика, низька. Захар оглянув її, шукаючи інструмента, і аж ніби відсахнувся.

— Чого це ви? Не лякайтеся... Уявіть собі, якийсь учитель музики приїхав до них в евакуацію з інструментом. Потім... одружився на Волзі, виїхав. І аж після Перемоги повернувся, продав господарям це стареньке піаніно. Дочка в них росте, весь час сама бринькала, а це я нагодилася, допомагаю.

– То ви граєте? — ще з більшим здивуванням запитав Захар, зовсім іншими очима оглянувши свого заступника по механізації, оцінюючи її мужнє і зовсім уже врівноважене контральто. Вона скинула з себе ватничок, в який нашвидку одяглася, поспішаючи відчинити двері. В легкій хатній сукні Захар уперше бачить цю карпатську горянку, міцно зібрану й стрункy. Ніби вперше він помітив і розкішні повні вуста, відверте обличчя, і нескупу лінію жіночого рота, і напрочуд ніжний овал борідки.

— Граю ж...— Та ви сідайте, чого це вас так стурбувало? Роздягніть свій кожушок і ось на цей стілець сідайте біля піаніно. Тіснувато в мене. Чи не трапилось щось на господарстві, що так рано ви...

— Ні світ ні зоря прибився, як шхуна до берега? —

продовжив Захар її запитання, неначе вступаючи в дуеті з грайливим жіночим низьким голосом.

— Може, й не так поетично, та ж... Уперше ви зайшли до мене.

Захар сів і збоку оглядав стареньке, чорне піаніно з одним обламаним підсвічником і перекошеною кришкою від нестійкої вологи в кімнаті. Потім відкрив клавіатуру, кілька облуплених клавішів неприємно вразили, немов занедбані щербаті зуби. Переборюючи змішані почуття здивування та незрозумілої образи, він торкнув один, другий клавіш і відразу закрив, немов приглушуючи такі ж ображені звуки, як і свої почуття.

— Просто ви мене вразили оцим сюрпризом,— озвався тихо.

— Та не мій же це інструмент! У господарів дівчина в шостому класі вчиться.

— А я не про те, Євгеніє Романівно. Понад три місяці вже працюємо разом, зустрічаємося, а я й не знаю, що ви... граєте.

— То що ж тут дивного для вас? Всяка молода людина повинна грати... У нашій середній школі всі дівчата позапрограмово складали іспити з музики. Чого ж я мала бути гіршою за інших?

Захар витримав і не признався, що й сам мав дуже близькі стосунки з музикою, не попросив і дівчину зіграти йому щось. Замислений, одвернувся від інструмента і, перемагаючи незрозуміле внутрішнє роздратування, заговорив зовсім про інше:

— Прошу пробачити такий ранній візит, Євгеніє Романівно. Вирішив ближче познайомитися зі своїми співробітниками, з їхнім побутом...

— Дякую. У вас поки що не так багато цих співробітників, є змога знайомитися. Не чути, ще не призначили нам агромеліоратора та заступника по політчастині?

— Зима надворі, робити й нам немає чого. Певне, призначать... Ви, пам'ятаю, родом з Карпат, не помічали часом, чи грунти карпатських лісів набагато чим різняться від наших оцих буро-каштанових? У вас, здається, буроземи?

Женя несподівано якось спалахнула і ніби аж подалася вперед до Захара:

— Буроземи? Звичайні грунти, Захаре Івановичу. Справді, грунтознавство закріпило за ними цю назву — буроземи. Таж у нас гори, кам'янистість. Щоправда,

грунти також клейкі в дощі, порохуваті в сушу і... родючі грунти.

— Характеристика, що й говорить, скоріше романтична, аніж наукова. Бачите, нам треба готуватися до весни... Незабаром станемо до масового корчування пнів. А там... Власне, я хотів попросити вас, щоб списалися з кимось із карпатських лісників, може, вони порядком громадської ініціативи надіслали б нам якогось жолудя на насіння чи соснову шишку. Агромеліоратора в нас хоч і немає, таж є вже лісгосп і... надходить весна, Євгеніє Романівно.

— Ви так мене величаєте, як у гостях.

— Адже я гість і є! Та серйозно, треба б жолудями зацікавитися. До речі, ви стали вже на партійний облік у районі? Я оце до них збираюся зайти зараз.

— Ще в перші дні, як прибула пізньої осені, стала на облік. Прикріплена до колгоспної організації, дуже це незручно. У них свої справи, завжди я маю брати в них участь, а самій хоч розривайся, скільки тих справ у нас по лісгоспу.

Захар трохи помовчав, уважно стежачи за Женею, чим викликав її сором'язливе хвилювання.

— Обіцяли в райпарткомі, що цими днями утворять і в нас первинну організацію. Маємо одинадцять членів партії та двох кандидатів,— озвався, щось інше обмірковуючи.

Женя швидко підняла голову, кинула жаринками очей на свого директора і почервоніла, зустрівшись з його очима, що весь час її ніби вивчали.

— Я теж кандидат. Не встигла оформитися в інституті в члени партії, тепер справа затягається...

— Значить, за грунтознавством у вас буроземи, а в натурі звичайні рідкуваті грунти, як і тут? Таж ці звуться каштановими, хоч на око мають такий же буроземний характер. Шкода. А ви не змогли б, Євгеніє Романівно, прочитати лекцію для нашого колективу...

— Про карпатські грунти? — похопилася дівчина, розуміючи, що директор має про щось серйозне з нею говорити, радитися і ніяк не зав'яже відповідної розмови.

— Атож, про грунти... Скажімо: «Історичні передумови утворення грунтів...» Це так, умовно. Ну, і звичайно ж, пов'язати з кліматичними, коли можна так сказати, катаклізмами. Тобто я хотів би, щоб ви підготувалися як слід, можна навіть і до обкому з'їздити, прочитали б нам лекцію про «Діалектику грунтоутворення та кліматів».

— Щось надто глибоко ви копнули, Захаре Івановичу. З мене дуже молодий діалектик, а ви...

— Саме тому й пропоную, Женю,— вперше так просто і, здалося дівчині, тепло назвав її Захар.— Кандидат партії, як і кожен комуніст, повинен учитися, будемо ж вас уже колективом нашим до партії приймати. А я допоможу підготуватися. За тим, може, і замполіт приїде. Беретеся?

— Стривайте, товаришу Билина, «Діалектика утворення грунтів у світлі історичних катаклізмів природи...» щось дуже серйозне і мені не під силу. Певне, ви маєте на увазі порівняльний аналіз динаміки грунтоутворення і... клімати? Цікава тема.

Захар невиразно хитнув головою й підвівся з стільця. Ще раз відкрив кришку піаніно, торкнув кілька клавішів, щось напружено обмірковуючи.

— Розумієте: ми мусимо обрати собі, так би мовити, маточник, з якого постачатимемося посівматеріалом. Доведеться, не задовольняючись одними, домагатися інших. Для цього маємо озброїтися. Є теорія, що насіння треба брати з найближчих лісів. Заперечувати її важко з багатьох міркувань, і в першу чергу з міркувань здорового глузду: близько, значить — споріднення кліматів, зручність транспортування, зв'язок... Та ми з вами отаборилися в такій точці, координати якої збігаються з координатами як українських лісів, так і воронезьких і, західносибірських.

— Далеченько...

— Справедливо, далеко звідусіль. Та це не головна небезпека... Отже, потрібна лекція. І потім, що ж ви надумали із створенням бригад механізації? У нас буде три дільниці...

— Я ж казала вам свою думку. Бригади мені не потрібні, то що ж маю ще говорити?

— Вам потрібен наказ директора?

— Директору видніше,— уже запальніше відповіла Коман, мобілізуючи нерви.— Механізацією безпосередньо керую я і відповідаю. У мене є написана доповідна записка, в якій я... Ви даремно нервуєтеся, товаришу директор. Всі ми тут молоді працівники, хоч я перша прибула.

— Перестаньте...— Захар зітхнув і ще раз відкрив тільки що нервово кинуту ним кришку піаніно, щоб уже легше причинити її.

— Тракторні бригади?

— Тракторні, лісокультурні. До нас їдуть люди, ще виділені трактори, корчувальники, лісосівалки... Краще грунтовно готуйтеся до доповіді і станете перед партійною організацією в іншому світлі.

— Я не зможу підготувати таку доповідь. А про бригади...

— Гаразд. Доповідь зроблю я сам. А списки бригад трактористів прошу негайно підготувати до партзборів! На все добре... В першу чергу — корчувальні бригади в кожній дільниці!

І, не чекаючи відповіді, різко повернувся, й вийшов з кімнати.

13

Секретар районного партійного комітету в коротенькому вступному слові повідомив присутніх про законну потребу й час утворити первинну партійну організацію Березняківського лісогосподарства. Відразу ж поставили на обговорення доповідь директора про організаційні заходи та готовність лісгоспу до проведення першої весняної кампанії.

Питання, поставлені в доповіді, відповідальні й складні в умовах оголених степів, нової по своїй суті організації лісгоспу. Вирубаний під час війни масив лісу, ліквідоване тоді ж і не відновлене лісництво. Нова партійна організація, що складалася з півтора десятка комуністів, повинна братися спочатку організувати виробництво, розставити людей, збагнути самій і пояснити колективу лісгоспу про невідкладні уже сьогоднішні заходи до весняної кампанії.

Захар Билина докладно спинився на грандіозних відбудовних планах держави і лісів у тому числі. П'ятнадцять років наполегливої праці мільйонної армії лісоводів повинні відновити ліси у багатьох краях і республіках нашої неосяжної Вітчизни.

Доповідач не лише сказав проникливе слово, навів потрібні цифри чи історичні факти з вітчизняного лісорозведення, з своєї власної практики в Кам'яній Діброві, а й побудував доповідь плану робіт змістовно й цікаво. Не один раз присутні переривали Захара захопливими оплесками, щирою підтримкою. До столу президії подавали записки, зголошувалися на виступи.

З невідомої причини чомусь саме ентузіазм колективу,

висловлений у формі оплесків, трохи збентежив Женю Коман. Вона й сама щиро підтримувала оплески й відчула острах за себе. Адже до цього часу вона навіть і не думала братися за підготування доповіді, про яку говорив їй директор. До цього часу вона не змінила своєї думки про утворення бригад. А минуло вже близько десятка днів після тої розмови у неї в кімнаті.

— Кінчаючи свою інформаційну доповідь,— говорив Захар, трохи притишивши й вирівнявши свій голос,— я ставлю на обговорення комуністів і присутніх позапартійних більшовиків лісгоспу такі невідкладні завдання: утворення спеціальної будівельної бригади, яка разом з директором відповідатиме за успішне проведення першої черги будівництва до першого жовтня цього року; утворення трьох лісокультурних дільниць, а саме: центральної, північної та південної. Третє: негайно ж, сьогодні, розподілити механізми за бригадами, доручивши директорові й головному механікові протягом трьох днів провести цей розподіл. Четверте, підготувати питання і обговорити на наступних партійних зборах про весняну посівну кампанію, зважаючи на невикорчувані грунти тощо. Такі чотири пункти невідкладних організаційних заходів дирекція ставить на ваше обговорення. Є й ще одне питання, що стосується постановки в нас науково-дослідної роботи, яку я мислив розпочати лекцією про... грунти і клімат. Але...

— Я вже готую цю доповідь! — ніби сама собою вирвалася репліка Жені Коман. І відчула, як запалали в неї щоки. Кілька долонь привітали дівчину-інженера чи то за чітку репліку, чи то за майбутню доповідь.

Захар мовчав, не без захоплення поглянувши на рожеві щоки дівчини. Невідомо кому схвально хитнув ледь помітним рухом голови і зібрався сходити з трибуни.

У перерві після доповіді в тісну землянку до Захара продерся новий тут чоловік невиразного віку, бо його вусики та рудувата інтелігентська борідка приховували роки. Широкий у плечах, та ростом низькуватий, і це робило з нього молодого товстуна. Те, що він роздягся, при вході в землянку, хоч тут було чимало й одягнених у пальто, привертало увагу присутніх, одразу ж виказувало його як сторонню людину.

Світлі очі прибулого, зустрівшись з директоровими, блиснули привітною посмішкою.

— Товаришу Билина, здрастуйте! Я інженер-лісовод,

призначений до вас у лісгосп. Готовий служити... і таке інше.

— Дуже приємно, будемо знайомі: Захар Іванович Билина. А нам саме вас і бракує. Один приїхали?

— Так, один... радий познайомитися, чув про вас у Москві. Кость Петрович Кучеревський. Просто з Москви і до вас, без заїзду в Курськ, додому. В Москві попередили, кажуть, що ви бунтуєте за людей. Здається, ще троє збираються до вас, днями приїдуть.

Директор якось уважніше подивився на молодого чоловіка, посміхнувся:

— А ви, знаєте, нагадали й мені... Теж отак, просто з Москви я прибув. Мабуть, разом уже з'їздимо додому. Ага, Євгеніє Романівно! Товаришко Коман! Прошу до гурту, нашого полку прибуло. Знайомтеся: це наш головний механік, поки що єдиний мій заступник.

Женя блискавично окинула своїм орлиним поглядом новоприбулого, оцінила широкі чоловічі плечі і по-дівочому нестримно посміхнулася, зауваживши «солідну» борідку та шовкові вуса зовсім ще молодої людини. Перша жваво подала йому руку:

— Звідки прибули? Здрастуйте! Інженер-механік Женя Коман. Лякаєтеся, мабуть, наших безмежних степів та пнів замість лісу?

— Кучеревський Кость... А ви, певне, в захопленні від них?

І ця репліка подобалася Жені, своєю одвертістю подобалася вона й директорові. Кілька офіціальних фраз знайомства, побажань та обіцянок у праці. Виявилося, що Кучеревський закінчив інститут лісового господарства в Новосибірську ще в перші роки Вітчизняної війни, чотири роки після війни працював лісничим в одному з чернігівських лісництв і оце, знятий з посади за порушення лісогосподарського плану лісництва, призначений у Березняківський лісгосп. Женя знову не витримала, посміхнулася за дивовижну відвертість і щирість нового лісничого.

Захар ще раз відмітив про себе приємне враження, яке справляє з першого погляду цей молодий чоловік, хоч його вуса та адвокатська борідка здавалися йому ніби жартівливим гримом, хлопчачими пустощами. А в думці висловився: «Нічого, борідку ту наша карпатська горянка швидко поголить, а начальник північної дільниці вже є!»

— Що ж, товариші, будемо продовжувати наші збори,

а потім поговоримо, влаштуємося. Шкода, що ви спізнилися на доповідь, товаришу Кучеревський.

— Як спізнився, чому? Все чув. Ви сміливий лісовод, скажу я вам, мабуть, і серед зими сіяли б!

— Ну, ось уже й критика... чудово! — Захар автоматичним рухом витер хусткою кутики рота, збоку оглянув нового інженера, якого швидко забрала з собою Женя і повела на лаву, де сиділа сама. Безсумнівно, що ця розумна дівчина теж цілком зрозуміла критичний сенс репліки Кучеревського. Певне, зраділа, відчувши поповнення своїх сил. Те, що вона під настроєм похопилася з реплікою про готування доповіді, Захар відчув ще на трибуні. А про створення бригад ще будуть розмови, та й не тільки розмови. Дістати собі підтримку в особі третього в лісгоспі інженера — це багато важило для енергійної і самолюбивої дівчини. Кілька перших промовців ще не знаходили якихось принципових неузгоджень з доповідачем, говорили про все, вихваляли доповідь, давали свої обіцянки. Тракторист-водій Костя Шушканов — дуже обережно нагадав про бригади, чи слід, мовляв, квапитися із створенням їх, коли лісгосп ще не має ні достатньої кількості тракторів, корчувальних машин, ані ремонтної майстерні, механіків? Хоч сам він цілком підтримує заходи дирекції та пропозиції доповідача.

І зразу ж після виступу цього тракториста взяла слово Женя Коман. Ідучи до стола президії, до того місця, з якого доповідав Захар Билина, дівчина намагалася посміхатися, як це властиво всміхатися всім вродливим, розумним дівчатам. Та усмішка губилася на ледь зворушених повних устах. Вираз обличчя, заклопотане видобування з сумки блокнота, погляди в бік президії зборів, де сидів і директор, викривали її войовничий настрій.

— А я так дивлюся на речі,— розпочала вона десь з середини запланованого виступу. Всі слова вступу вона висловила вже в думці, проходячи до трибуни.— Ми не лише нові всі тут, а й взагалі нове підприємство в системі лісівництва... То оце мене призначено сюди за тисячу кілометрів, щоб я, наслідуючи зовсім інші, хоч і подібні підприємства, починала б свою працю з бюрократичного повторювання азів МТС? Чи нам заказана творча ініціатива? Тракторні бригади в МТС продиктовані специфічними умовами праці МТС на кілька колгоспів, відстань до яких, характер праці, профіль колгоспів докорінно різняться між собою. Для чого ж я маю в себе створювати

тракторні та інші бригади, коли працюватиме кожен тракторист за нарядами дирекції. Мені, як заступникові директора по механізації, зовсім не потрібні ієрархічні східці для керівництва тим чи іншим трактором. Я глибоко переконана, що й на лісокультурних роботах, які в основному провадитиму я системою механізації, розподіл на бригади лише ускладнить керівництво ними, створить нездорову конкуренцію, хоч вона і зватиметься зручним ім'ям — змагання.

Видно було, що інженер-механізатор довго й детально продумувала свою пропозицію. Зараз вона чітко її викладала, не добачаючи, що обгрунтування тої пропозиції були хисткі, мали дивовижні тріщини та пропуски. Її дуже уважно слухали в залі, дещо записували. До президії густіше попливли записочки з проханням записатися на слово.

Не менш цікавим з першого погляду, ніби зовсім не дискусійним, був виступ і нового інженера лісового господарства. Справа, мовляв, і не в тому, що оце тільки приїхав і «з корабля на бал» зголосився виступати. Справа в тому, що лісгосп тут утворено на зовсім порожнім місці, на руїнах. Це — нове явище. Не лише він, нехай і молодий лісовод, а й інші тут присутні, навіть директор — розпочинають таку справу вперше.

— Ми з вами перші аргонавти. Маємо вести свій корабель в цих заволзьких океанах без випробуваних навігаційних приладів. Ми маємо чудовий компас — ухвалу партії та уряду! Маємо основний напрямок, мету. Таж фарватер не вивчено. Нас чекає стільки всіляких підводних труднощів і небезпек, що варто б серйозніше підійти до такого заходу, як весняний посів лісокультур по корчівці чи по свіжій ріллі, без додержання випробуваних агротехнічних заходів тощо. Сміливий план, не заперечую. Та мусимо його з усіх боків розглянути й ухвалити лише тоді, коли жодних сумнівів не матимемо в його реальності... Це, здається, лісопосадка, а не посів яровизованого проса чи там гніздовий посів кукурудзи. Ліс росте десятки років, за рік не перевіриш доцільності чи шкідливості якогось крилатого і сміливого новаторства, щоб скоригувати...

Промова Кучеревського була короткою і досить замудрованою. Йому навіть аплодували. Женя Коман, не кажучи вже про доповідача, чудово відчула в цій промові хибні заперечення найпередовіших досягнень науки. Промовець

щедро посилався на авторитет Докучаєва і його досвід лісопосадок, на Мічуріна... А поза тим на Женю повіяло від цього красномовства якимсь неприємним протягом, тим більш відчутним, бо вона саме розраховувала на його підтримку своєї пропозиції.

В гарячих дебатах забули і про другу перерву. Виступ інженера-механізатора й заступника директора гостро критикували або також безапеляційно підтримували. Але Кучеревського ніхто не чіпав. Майже кожен промовець його згадував, часом висловлюючи жаль, що сам неспроможний «так красно промовляти». І жодним словом ніхто не зачепив змісту його промови. Щось тут «не те», міркували спритніші.

У короткому заключному слові доповідач грунтовно заперечив позицію свого заступника, виявляючи при тому виняткову стриманість і чемність до дівчини. Про виступ нового інженера лісового господарства Захар розігнався більше сказати, та стримався, трохи подумав і кинув лише кілька речень:

— Гадаю, що для першого разу мені, директорові лісгоспу, дозволено буде не гніватися на нашого невправного дебютанта-аргонавта, який звик ходити по землі протоптаною стежечкою, а зараз нерозважно береться за кермо океанського корабля. Дамо йому навігаційні прилади, і він любісінько сіятиме дубову ділянку, як колгоспник Озерний кукурудзу, гніздовим способом. А на інших промовах не спиняюся, бо вони не заперечували конкретних пропозицій.

Партійні збори схвалили всі чотири пропозиції директора, доручивши йому ж впровадження їх у життя.

14

Зненацька захоплений весною, Захар у першу мить збивався з ніг від її напору. Майже цілий місяць перед цим, немов у гарячці, жив лісгосп. Всіма силами надолужували перевозку будівельного матеріалу, що надходив двома напрямками залізниць — на Кумисове і на станцію в Заволжі. Сотні кубометрів лісу, близько мільйона штук цегли, десятки вагонів граніту, цемент, вапно, залізо — все це, як і весна, нахлинуло, захопило лісгосп.

День і ніч тягали трактори той будматеріал на величезних санях — винахід самої Жені Коман. Власне, їй нічого не треба було винаходити. В Карпатах сотні чоловіків

у Праворівні працювали з покоління в покоління на гірських лісорозробках. Скільки там було понавигадувано всього, щоб спустити зрубаний ліс з гір, щоб стрелювати його до гірської річки і десь аж у Черемоші запеленати в потужні плоти. Метикована дочка такого лісоруба і онука одного з кращих різьбярів у Праворівні, Івга Коман з честю використала той карпатський досвід на терміновій вивозці лісу.

Та весна, як стихія, раптова й бурхлива весна надходила в ці заволзькі степи. Ще вчора, позавчора сніговий покрив голосно скрипів під полозками важких саней, що залишали після себе гладенький, відталий від тертя і відразу ж примерзлий слід. Захар дістав у Михайлівці верхового коня, добув і старе козаче сідло з Дону і майже цілими днями не сходив з сідла, ганяв по території лісгоспу. Та коли терміново треба було їхати до Кучеревського на північну дільницю чи до Плахтіна на південну, Захар пересідав у зручний газ-всюдихід і завжди встигав своєчасно ліквідувати затор у транспортуванні матеріалів. Серед зими в тяжких умовах викопаний льодовник було вчасно забито кригою з річки. З Карпат, з Брянська і з верхньоуральських лісів одержано перші десятки тонн жолудів та іншого насіння лісових культур.

Весна, як батогом, підстьобнула лісгосп. Розсипчастою ставала кірка снігів і м'якла на землі. Ще не було ні нульової температури, ні властивих весні ранків. Затихлі вітри і ледь помітні клапті серпанкових хмар у прозорому небі та несподівана поява перших сміливих граків у Березняках різко змінили природу Заволжя.

Захар повернувся верхи з наміченої для весняного посіву ділянки лісу на стикові центральної та південної дільниць. На будівельному майдані люди складали в штабелі звезене дерево. Захар лишив коня й пішов до штабелів, побачивши ніжну борідку інженера Кучеревського. Згадав, що на сьогодні скликав нараду керівного активу: має відбутися перший бій між лісоводами. В цьому зв'язку пригадався його конфлікт у Кам'яній Діброві: дріб'язковий з теоретичного боку конфлікт глибоко розворушив та мобілізував Захара. Наслідком того він активізував свої задавнені особисті справи і ліквідував їх. Чи не внаслідок того Захар опинився і в Заволжі?..

— Вам щастить на вусатих опонентів,— згадався жартівливий, дуже невинний натяк Жені Коман якось після товариських спогадів про попередню роботу. Та вуса

Кучеревського здалися ще надто моложавими в порівнянні з відкоханим чорнявим і мужнім вусом Івана Івановича. І Захар мимоволі посміхнувся про себе, згадавши це не вигідне для Кучеревського порівняння. Саме в цю мить із-за землянок показався трактор, гул якого давно вже чути було з підволзької сторони. Могутній С-80 тягнув перевантажені сани з лісом. Під полозками вже не замерзали смуги відталого снігу. Тракторист спинився біля землянок, коли помітив Захара, вискочив з трактора і, швидко підійшовши, майже по-військовому повідомив:

— Товаришу директор, через річку вже не можна їздити, заборонено річковою охороною. Одні сани обвалилися біля берега.

— А де Коман? Багато ще лишилося лісу за річкою?

— Зі станції все перевезено на берег. А на березі ще буде саней п'ятеро отаких.— Тракторист показав на величезний вантаж брусів сосни.

— П'ятеро саней? А що там робить Коман? Де інженер Коман, питаю?

Тракторист обернувся геть туди десь, звідки чорніли прописані й проталі сліди саней та тракторів:

— Вона, товаришу директор, таки погнала Багрова з трактором на той берег. Люди кажуть, що так можна й трактора загубити...

— Трактора загубити? А Багров, а сама може загинути! Безглуздя! Костю, заводьте машину, в Михайлівку на річку їдемо, негайно!

В машині, підганяючи Костю, сам узявся за вітрове скло, неначе хотів вистрибнути, щоб скоріше доскочити до річки.

— Безглуздя, дівчисько нещасне. Може й під водою опинитися... Давай, Костю, давай!

Машина неслася до степу, часом провалюючись крізь тонкий шар снігу, розкидаючи його навколо. Захарові здавалося, що те «дівчисько нещасне» в своєму нерозважному пориві, не знаючи законів криги, якої в Карпатах, може, ніколи й не буває, обломиться і піде з трактором під лід. Ось тобі й чепе! Та ще й яка надзвичайна подія!

— Костю, ти завжди так їздиш?

— Дуже рідко, Захаре Івановичу. Їдемо на високому алюрі...

Захар не відповідав, хоч і був він менш оптимістичної думки про цей «алюр». Обабіч по степу, а йому здалося, що й позаду нього, весна хвилями накочується, і там,

на річці, поглине разом з кригою... «дівчисько нещасне...».

На березі річки лежали безладні купи колод, нашвидкуруч перекинуті вже з того берега. Захар майже на ходу перескочив борт машини і побіг до берега. З несподіванки став перед незвичним у його житті видовищем боротьби людини з набряклою крижаною стихією повноводої ріки. На укосі берега стояв трактор, ніби спинаючись, щоб вискочити на крутий укіс. Обламані краї криги надбережжя говорили про те, що трактор вилазив тут уже з води. А на кризі, потрісканій і місцями залитій водою, змішаною з снігом, біля купи колод поралося кілька чоловік колгоспників. Осторонь стояли прип'яті до саней колгоспні коні з полубарками на посторонках. І Женя Коман, виброджуючи в чоловічих гумових чоботях, які псували всю її постать, тримала в руках кінець троса. Заклопотано гукала до колгоспників, не приховуючи своєї карпатської вимови.

— Не в'яжіть, вуйку, кажу ж вам, а подайте мені ту каблучку, сама вчеплю на буксир!..

А крига тріщала, ріка бубнявіла весною й стогнала, тьохкаючи лунами крижаних селезнів. Ріка погрожувала і великодушно якось терпіла. Захар з розгону перескочив через поламану кригу, побрів сніжною змоченою кашею просто до Коман. Спритно вхопивши на ходу кінець троса, кинутий старим «вуйком»-колгоспником, натужно потягнув його на себе. В ту ж мить зрозумів, що ледве не зіпсував справи. Швидко віддав кінець з зав'язаною петлею у червоні, як гусячі лапки, руки Жені Коман, яка встигла кинути на нього чи то здивований, а чи незадоволений погляд своїх орлиних очей.

— Де ви взялися? Не висмикуйте, а мені швидше давайте кінець!

І в ту ж мить рукою з-під ноги в крижаній воді з снігом дістала кінець троса з гаком, зачепила за нього обидва кінці і, піднявши руку, гукнула до тракториста:

— Багро-ов!

Нічого більше не сказала, Багрову було досить. Загримів трактор, натягся трос, і купка колоддя, кілька разів оповита тросами, рушила по кризі до берега. Вибродживши вбік з дороги рухливої купи, Коман необережно потрапила ногою в ополонку. Та Захар раніше помітив ту небезпеку, був на сторожі, заздалегідь передбачив цей механічний рух заклопотаної дівчини. В одну блискавичну мить з розгону підхопив рукою дівчину. Не виважуючи

сили, майже викинув її, стрибнувши й сам через ополонку на зораний гусеницями трактора пісок бугрястого берега. Подяки не сподівався, а скоріше лайки за таку непрохану і далеко не галантну допомогу. А Женя Коман лиш незручно, як іграшковий ведмедик, ніби спіткнулася на березі, обернулась лицем до купи колоддя, що вже пересувалося через ополонку, підхопилася і, піднісши догори руку, дала Багрову наказ далі буксувати дерево. Аж тоді, коли переповите тросами колоддя заякорило спідніми окоренками об зораний укіс берега і застопорився трактор, вона махнула вниз рукою, спинила Багрова. Обернулась до Захара, в щирій усмішці показала два білих разки зубів, чи то вдячно, чи то виправдовуючись, як дитя радіючи, сказала:

— Оце вже ми й скінчили, Захаре Івановичу, ліс на цьому березі. Товариші! — гукнула до колгоспників.— Негайно виводьте коней на берег, дровні ваші давайте сюди!.. Будемо кіньми тепер трелювати по одній колоді.

Захар доручив трактористам керувати цією роботою. Наказав також по закінченні лишити сторожа, а самим, узявши на сани-причіп половину вантажу, їхати на базу. Майже мовчки всадовив на всюдихід захлюпану водою, розчервонілу від роботи Женю Коман і наказав Кості гнати ще «вищим алюром» до лісгоспу.

15

Аж у машині Захар додивився і був щиро захоплений винятковою передбачливістю свого інженера-механізатора. Женя Коман не просто вирвалася на річку в чому попало, вона вдягла шкіряний комбінезон все того ж Кострова та коротенький трактористський кожушок. Гумові чоботи з довгими халявами заважали їй сидіти на низькому сидінні ГАЗу, і Женя намагалася підкотити халяви. Захар розумів, що в таких випадках допомога мужчини розцінювалася б зовсім інакше, а й хотілося допомогти, бачачи, як надуживаються сили дівочих рук, щоб подолати грубу гуму халяви.

Кваплячи шофера, щоб швидше довезти дівчину додому переодягтися, Захар у той же час удавав якусь байдужість, щоб це все здавалося звичайною турботою директора. Чого доброго, ще візьме в голову, що директор і не знати з якої причини так турбується про неї. І все ж не витримав:

— Послухайте, Женю, не слід вам так... неодмінно самій робити те, що міг би і мусив робити кожен бригадир.

— А що трапилося? Я доведу вам на ділі, що бригадири, то зайва в наших умовах інстанція. Та й на цеглі всі ваші бригадири, а це відповідальна ділянка, Захаре Івановичу. До того ж я сама люблю працювати. Хотілось би, щоб наш лісгосп хутчій перейшов в хороші, світлі будинки, щоб ми стали солідними людьми, а не... ховрахами земляними.

І засміялася, лукаво поглянувши на Захара знизу вгору, намагаючись зменшити його враження своєю упертістю щодо бригад. Від такого повороту голови очі її здавалися ще більшими, і «хижість» їх ще глибше зачіпала Захара. Він знав і те, що Женя надіслала до центру мотивовану заяву про свої погляди на створення бригад при лісгоспі, і це теж не турбувало його, а ще більш захоплювало.

— А знаєте,— заговорила, трохи ніби замисливши, — таки й страшнувато було! Крига тріскається геть по всьому череву. То там, то інде, особливо попід берегом, вода хлюпає. А тут ще й трактор обвалився на березі. Ну, думаю, краще б самій під кригу піти.

— Не меліть дурниць, Женю! Ніг не промочили часом?

— Та боронь боже, новісінька гума, чоловічі чоботи! Ці халяви мені аж за коліна. Дякувати Василеві Карповичу за комбінезон бортмеханіка. На Північний полюс їхала б.

— Та ви й справді на спецодягутримання перейшли до Кострова. Певне, доведеться ж амортизаційні сплачувати чоловікові.

— Амортизаційні? — запитала, кинувши той гострий погляд орлиці і знову спрямувала його на лобове скло.— Авжеж, доведеться, мабуть. Та ми з Костровим старі знайомі, ще у Львові спізналися... Мені здається, Захаре Івановичу,— і заговорила через мить на зовсім іншу тему,— здається, що десь унизу, на Волзі, крига вже рушила, бо і в нас вона як лунко тріскається... Старі колгоспники кажуть, що крига може в кожну мить тріснути впоперек і посунутись.

— А чого ж, звісно, може! — вигукнув Захар репліку, вмикаючись у ділову розмову. Він уловив якийсь приплив грайливого настрою в дівчини і намагався зрозуміти його.

— Чудні колгоспники. Ми, кажуть, підсобить можемо, але нам якби договір. Дивляться на мене, як на опудало

в чоловічому одязі, й сміються, дівчисько, мовляв, якесь. А таки пішли й коней дали. Без них плакав би наш ліс за річкою.

— Чудні, значить?

— Прекрасний народ! Без сніданку, без обіду поспішали. А найстаріший, отой вуйко, хотів сам лізти в калюжі. Геть, каже, дочко, не баб'ячого хисту ця справа. Чудні!

Машина завернула ліворуч на шлях до Березняків. По ньому ще більше розбризкувався сніг з-під коліс, дужче стрибали колеса на вибоях. Сидячи на задньому сидінні, Захар міг вільно спостерігати вкрай зморене обличчя свого інженера-механізатора, її клонило на сон.

Та раптом вона ще раз обернулася, немов відчувши на собі Захарів пильний погляд. У великих, аж ніби вологих очах Захар відразу відчув ще один дар дівочої вроди: оригінальну гірську красу та покоряючу силу людяності, на яку такі скупі бувають красуні писаної вроди. Скинула очима, неначе аж засвітила білками, загасила посмішку і запитала:

— Що ж тепер з Геловадзе, куди ви його призначите, коли прибуде головний лісничий лісгоспу? На південну дільницю, замість техніка Плахтіна пошлете?

І навіть у цьому несподіваному запитанні, яке ніяк не виходило з попередньої розмови, виявилася експансивна, енергійна вдача дівчини. Якими асоціаціями прибився їй у голову інженер-агромеліоратор Геловадзе, чого це раптом її зацікавила доля досі замкненого в собі, підкреслено солідного молодого лісовода? Чомусь хотілося думати, що Женя Коман з першого ж дня його появи в лісгоспі захопилася ним з якоїсь гірської солідарності: надміру уважно дослухалася до кожного слова, коли вперше він виступав на обговоренні її доповіді про грунти та клімат. Він так безапеляційно підтримав її в твердженні, що родючу тотожність грунтів не можна пояснювати історичною тотожністю їхнього утворення. А скільки наговорив учених компліментів доповідачці, що дівчина відразу ж звикла ніби до нього, прийняла в коло своїх друзів і не відмовлялася інколи з роботи йти з ним додому, якщо, звичайно, Костров був не в лісгоспі.

Все це збігло Захарові на думку в одну мить, тільки хотілося з'ясувати мету її запитання. Згадав, коли Женя нагадала про інваліда Вітчизняної війни, колишнього бортмеханіка Кострова, що він вчинив ще один «героїчний» вчинок, відпросившись у Львові з роботи, щоб їхати

з Коман у Заволжя. І Захар відчув якийсь дивний лоскіт у собі, не схвалював його, а позбутися не міг. Тепер ще й це несподіване зацікавлення долею грузина зовсім переплутало карти. Хотів навіть змовчати, мовчанкою запротестувати проти дивної примхи. Та відповів, цілком володіючи собою:

— Чого ж, Плахтін, на мою думку, чудово справляється з дільницею. Геловадзе залишимо на агролісопропаганді та на дослідній праці. Він же безпосередньо веде справи будівництва, очолює бригаду. І зараз десь в області складає угоди з будівельниками. А про лісничого... поки що маємо лише телеграму, а не лісничого.

Чекав на запитання або заперечення. Дівчина мовчала, думала. Кому ж неясно, що Будинок пропаганди має взяти на себе майбутній заступник по політчастині, коли з'явиться він у них. Поки що в телеграмі з Москви лаконічно повідомлялося про призначення головного лісничого, а начальником ремонтної майстерні таки затвердили Кострова. Головного лісничого навіть прізвища не названо в телеграмі, на яку станцію прибуде — не сказано. Та й сам Будинок пропаганди ще лише перебуває в проектах будівництва.

В'їжджали у вулицю Березняків. Захар звернув увагу, що в Березняках весна ще більше себе показала: вже руділи латки проталої землі, подекуди з'явилися й калюжки води. І здавалося, що лісгосп уже спізнюється з виходом на корчування. Лише вчора жолуді засипані змоченим піском для назублювання.

Біля воріт Захар за звичкою вискочив через борт з авто і допоміг дівчині вийти, подавши руку. За хвіртку не пішов.

— Я пришлю Костю за вами, Євгеніє Романівно, не баріться. Бачите, як нас весна підганяє,— промовив зупиняючись.

Женя озирнулася на нього, стала в дворі:

— А може, зайдете? Пообідаємо разом: мені господиня готує. Зайдімо, Захаре Івановичу. Костю, почекайте двадцять хвилин.

— Та ні, дякую. Я їду зараз і пришлю за вами. Колись іншим разом бал справите... Хочеться ж послухати, коли не відмовитеся заграти.

— Будь ласка! Ну, гаразд, відкладімо на інший раз. Влаштую вам, Захаре Івановичу, бал, улаштую. Ви любите музику?

І він пройшовся з нею ще й за хвірткою, ступаючи поза стежкою в талий, як куліш, рідкий сніг. Відчув, що може не встояти супроти лірики в простих запросинах дівчини.

— Уявіть собі! Лісничий, а музику поважаю. Вас таки добре, бачу, підготувала середня школа. У нас...

— Та де там добре! Граємо, хто як, в залежності від здібностей. А так, щоб сказати слово про музику, розумітися на ній, то... лише в межах шкільних іспитів. Сама надолужувала і ледве «Інтродукцію» Сарасате від його ж «Тарантелли» відрізню на слух.

І раптом, ніби прокинулася від цього сну-спогадів. На Захара іншим поглядом кинула, тихо мовила:

— Делікатно, дуже делікатно ви відповіли Кучеревському, Захаре Івановичу, він заслуговував на лайку. Тепер уже, певне, весь лісгосп знає, що вас недавно поновлено в партії, що були в полоні...

Захар закам'янів на якусь мить, потім схаменувся:

— На чергових зборах усе скажу...

— Чи варто? Люди й самі знають усе.

Захар постояв, доки Женя пірнула у низькі, оббиті матою двері, швидко повернувся до авто.

16

Починало вечоріти, коли Билина під'їздив до бараків лісгоспу. Електромеханік уже завів двигуна, два рази включав і виключав для перевірки лінію освітлення. Захар озирнувся, досить видно ще було навколо. Якесь внутрішнє збудження, що не кидало його ще з моменту, коли попрощався з Женею Коман, тепер ладне було вилитися в зауваження електротехнікові. На цілу годину раніше починають витрачати пальне...

А в землянці-конторі його чекала несподіванка, яка перевернула в душі багато усталених понять про самолюбство та про справжню гідність людську. Цією ж несподіванкою знову стривожено йому давнє сердечне горіння, яке протягом близько десятка років хотілося всіляко затушити, звернути на перше юнацьке захоплення. Часом здавалося, що йому вдалося це тушіння. Поринав у захопливу працю, розгортав на повну міць свої спроможності комуніста. Аж виявилося, що жаринки захоплення тліють, і їх не потушити ні бажанням, ані часом...

В своєму «кабінеті» Захар застав ще одягненого Геловадзе і... якогось дивного двійника Івана Івановича Зам-

кового! Так-таки першою впала в око відсутність чорних тарасобульбівських вусів з завусниками, і здалося, що зараз він заговорить не ніжним голоском, а одкоханим, гідним комплекції басом. В наступну мить майнула в пам'яті телеграма з Москви про головного лісничого, конфлікт у Кам'яній Діброві... З канапи досить прудко підвівся високий, огрядний чоловік з поголеними вусами, від чого і посмішка його була значно виразнішою, навіть ріднішою.

— Ну, здрастуйте, Захаре Івановичу! Певне, здивовані, проклинаєте? — прозвучав на диво ніжний той же жіночий голосок Замкового.

Захар обома руками махнув на нього. Не з тої ноги, мовляв, вступаєш, привітався за обидві руки, ніяк не вгамовуючи свого здивування, навіть хвилювання.

— Та облиште, Іване Івановичу, хоч для такої зустрічі не згадуйте моїх дитячих витівок. Повірите, аж дух забило! Клянусь, трохи не впав.

— Як тінь, ходжу за вами?

— Зовсім ні, Іване Івановичу! Адже ми з вами добрих п'ять місяців не бачилися, яка вже тут тінь. Просто, признаюся, побачити вас без отих розкішних, зі смаком підвернутих чорних вусів, молодим і свіжим та ще й так раптом у нас... Нічим іншим більше здивувати, просто ошелешити ви мене не змогли б. Та сідайте. Ну, знаєте, товаришу Геловадзе, кращого сюрпризу ви вже ніколи не зможете мені зробити. Це ж ви привезли мені Івана Івановича?

— Привіз же. В обкомі нас звели товариші...

— Як говориться, дозвольте повідомити...— знову розігнався був Замковий підвестися і ніби відрапортувати. Та Захар поклав руки йому на плечі й усадовив, сідаючи поруч.

— Ну й молодець, Іване Івановичу! На такий відчайдушно сміливий крок піти, вуса поголити, га?

— Крок значно сміливіший в іншому, дорогий Захаре Івановичу,— мовив Замковий, і ніби вітрець суму змахнув з його обличчя посмішку.— До вас у заступники попросився, життя вдруге розпочинаю. Діла, товаришу директор...

І ще посміхнувся, знову зазвучав його високий голос.

Ніко Геловадзе делікатно вибачився, мотивуючи потребою переодягтися з дороги, вийшов, лишивши їх на самоті розібратися з отими «ділами» Замкового. В тих «ділах» Геловадзе безпомилково вгадав особисті неприємності,

може, й чвари на попередній роботі, внаслідок чого і потрапив цей огрядний чоловік із насидженого місця в Кам'яній Діброві на посаду головного лісничого в лісгоспі Заволжя.

Іван Іванович, якось передихаючи, оглянув тіснуватий, але досить затишний, як для землянки, кабінет директора. Лише неприємно вражала похила стеля, підшита непофарбованою фанерою. Два портрети на стінах не прикрашали їх, а створювали діловий затишок. Портрети Мічуріна та Дарвіна висіли на бокових стінах один проти одного як символ споріднення й творчого продовження Мічуріним матеріалістичних положень Дарвіна в природознавстві. За кріслом директора на стіні в золотій рамі вміщено невеликий портрет К. Є. Ворошилова в маршальській формі. Здавалося, що коли б на стінах почепити ще один портрет, картину чи географічну карту або хоч фотографію, кабінет вражав би ще більшою тіснотою. Навіть схеми території лісгоспу, звичайного календаря не було на стінах.

У книжковій шафі на полицях було небагато книжок. Замковий з канапи відрізнив солідні видання праць Костичева, твори Тімірязєва. На верхній полиці виладнано стояли: «Пармський монастир», «Війна і мир», «Далеко від Москви», старе видання антології «Русская поэзия», статті й промови М. І. Калініна, «Оповідання» Джека Лондона, «Індія» Палм Датта, великий «Кобзар» і чимало брошур та журналів. Газети лежали купою на нижній полиці. Все це було акуратненько виставлене — книжка до книжки, та не говорило про бібліотечний педантизм господаря...

— Ну, що ж, Іване Івановичу, правду вам скажу, я дуже радий. І не приховаю від вас глибокої вираженості з появи вашої тут в ролі заступника у свого ж колишнього заступника... Це вносить деякий неприємний сенс, хоч гадаю, що я до цього сакраментального призначення абсолютно не причетний, прошу вірити на слово. Та думаю, що дорослих людей навіть і така дещо виняткова метаморфоза не мусить дивувати...

— Пробачте, я переб'ю вас, Захаре... дозвольте мені й так вас по-старому інтимніше називати інколи. Переб'ю в тому розумінні, що розкрию свої карти, і вам не треба буде ламати голову над цією метаморфозою.

Спочатку Іван Іванович заговорив на своєму природному жіночому регістрі. Та поволі спускав його до інтимного звучання, голова також опускалася, і очі спинилися на нижній полиці книжок у шафі.

— Карти мої незвичайні, це ви безпомилково відчули, та ви тут справді ні до чого, прошу мене зрозуміти. Наш директор у Кам'яній Діброві не сподівався на ваш такий раптовий від'їзд. Ну і, звичайно, не приховував свого незадоволення цим фактом, з цього, власне, й пішло. Неважко зрозуміти, що винним у вашому від'їзді став я, мовляв, вижив, з'їв чоловіка. А тут і моя Віра Христофорівна буквально забунтувала, мене в консерватизмі обвинуватила, що називається, ломакою копнула в мурашину купу моїх і без того стривожених настроїв, нервів. Розумієте, я ж бо й сам не без болів переглядав деякі свої «принципи». А як реакція на все це, ми зчепилися з директором. Зчепилися так, що довелося обом їхати до Москви, де я закомизився і категорично відмовився залишатися далі в Діброві. Ще більше, коли мені стало абсолютно зрозуміло, що тепер мене особливо й не тримали там.

Ви бачите, Захаре, як просто все на цьому, як казав Максим Горький, «заплутаному в протиріччях» світі. Мені треба було не роботу змінити, а самого себе, своє життя і десь кинути дещо застарілі принципи. Для цього потрібен був якийсь вузловий злам... На тому й зійшлися з дружиною ще перед поїздкою до Москви. А злам цей набирав цілком виразної форми — міняти місце роботи... Отже, ця карта, гадаю, вам цілком ясна.

— Остільки ж ясна, як і те, що я вас бачу перед собою, слухаю ваше дивне розгортання карт,— сказав Захар, блискавично перебираючи в голові всі події в Кам'яній Діброві...

— Авжеж, дивне, та це факт,— озвався Іван Іванович, продовжуючи розмову. Щодо другої карти, то тут діяли кілька сил, коли говорити мовою математики, я мусив знаходити рівнодію саме у праці з вами, Захаре Івановичу. Рішитися на це не так легко, а, опинившись за бортом човна, гребтимеш руками... Прошу вірити в мою щирість і... не вимагати доказів...

— Яких же доказів ще треба, коли ви вже у нас в лісгоспі!

— Правильно! Докази будуть у роботі. Та ось про ці саме діючі сили, так би мовити, вектори ситуації, що склалася навколо мене. В той день, коли мені треба було вирішувати і давати згоду, куди маю виїхати на роботу, я зустрівся в Сільськогосподарській академії імені Леніна з вашим ленінградським професором Морозовим. Він зараз член-кореспондент академії, дуже авторитетна люди-

на. Знялися ми з ним і раніше по Ленінграду, цікавий чоловік. Звісно, зговорилися про мої справи, бо я не зміг не признатися йому про перепльот, в який потрапив завдяки своїй же необачності, якщо не гірше. Ну, вашу долю пригадали... цілком нормально, що я з цього й почав свої скарги на ситуацію. Слово Морозова і стало вирішальним.

— Він вам порадив згоджуватися на Березняківський лісгосп? — запитав Захар, щиро здивувавшись з такої обізнаності Морозова.

— Зовсім ні. Та він такого наговорив про вас, Захаре Івановичу, стільки наобіцяв майбутньому, виходячи з ваших природних здібностей, що я тут же й вирішив...

— Аж засоромили ви мене, Іване Івановичу. Давайте краще про справу поговоримо. Морозова я поважаю, але його обіцянки віднесім за рахунок темпераменту. Емоційна людина... Отже, про справи. Всі оті карти давайте залічимо в сугубо особистий наш фонд і будемо вважати, що з тим покінчено. Заважати вам по роботі не буду, давайте зразу ж і домовимося: мені потрібна ваша допомога, Іване Івановичу. Он як потрібна! Народ ми тут усе молодий, ваш досвід на руках носитимемо! Мене ви вже знаєте, люблю в майбутнє зазирати, тобто працювати абсолютно по-новому. А це означає...

— Ну, що це означає, я приблизно уявляю собі.

— Це означає, Іване Івановичу, не лише нагортання снігових загат, до речі, тут їх дуже важко нагортати: бурани все позносять; це означає колективність у праці і безумовну повагу до всякої свіжої думки. Я хотів би запровадити в лісонасадженні найновітніші методи... Волів би запровадити на цих заволзьких грунтах з різкими суховіями навіть експериментальні спроби обійтися без так званих чорних парів у лісонасадженні. Обставини поставили нас перед фактом весняного посіву лісокультур на не підготованому з осені зяблевому полі. У нас була проведена лекція-доповідь інженера-механізатора про грунти, і широко розгорнулася дискусія про те, чи орієнтуватися нам на лісонасіннєві фонди з районів схожого з нашим клімату, а чи з районів схожих з нашим грунтом тощо. І в кожній з цих проблем я стоятиму за найпередовіше, матеріалістично найвірогідніше, хоч воно й здаватиметься проблематичним, навіть рискованим. Розумієте, Іване Івановичу, це не дурна хвороба чи хлопчаче захоплення казковими ефектами. В лабораторіях академій, в головах най-

передовіших наших агробіологів зароджуються ці думки не з дикої фантазії, а з цілком реальних теоретичних підоснов. І воно потребує нас, практиків, воно вимагає піти назустріч лабораторіям і розумно співробітничати з ними... Ех, Іване Івановичу, світ хочеться обняти оцими руками, а вік людини такий короткий!

— Я вас чудово розумію, Захаре. Ці питання так турбують академію в першу чергу...

— Мушу вас перебити, Іване Івановичу, в першу чергу ці питання турбують нашу Комуністичну партію! І, звичайно ж, академіків, всю наукову думку передових радянських природознавців, лісогосподарників.

Замковий підвівся з канапи й підійшов до стола, за яким сидів Захар замислено піднесений. Простяг йому руку, потис нею Захарову, гарячу й жилаву.

— Ось вам моя рука, Захаре. Я не для того забивався саме до вас осюди... в заступники, щоб заважати вашим розумним пориванням, запровадженню вами найновітніших методів лісорозведення в цих пустелях вітрових. Звісно, претендую і на право особистої дискусії з вами, коли в тому вбачатиму потребу...

Захар щиро потиснув подану руку досвідченого лісовода, відчуваючи, як запалало в нього обличчя від такої безпосередності колишнього його начальника. Не випускаючи руки, вийшов із-за стола і, посадовивши Замкового на канапі, сам теж сів поруч нього.

— Що вам сказати, Іване Івановичу? Дискусія?.. А як же інакше? Не дискусія, а критика, справжня критика. І не сам на сам по-камерному, з-під поли, а отам,— Захар пустив руку співбесідника і махнув десь геть у простір, за межі землянки з кабінетом директора.— Отам між людьми в нашій партійній організації відверта партійна критика. І дозвольте запевнити вас, Іване Івановичу, що працюватимемо добре, помилок з обох боків буде найменше. Гадаю, що на цьому й домовилися... Як почуває себе Віра Христофорівна, нащадки? Вона у вас героїчна жінка, коли так легко згодилася на таку самопожертву.

— Благословила! Обома руками благословила, і я, знаєте, остільки був схвильований і вдячний їй, що негайно ж поголив вуса, вволив її давнє бажання.

Звичайно ж, ця правда зазвучала, як дотепний жарт, з якого обидва щиро сміялися. Захар ще раз подивився зблизька на повне і досить ще моложаве обличчя Замкового. Тепер переконався, що ота романтика з вусами роби-

ла з нього застарілого опереткового резонера, ховаючи при тому його природні людські якості.

Замковий підвівся, вважаючи ділову розмову закінченою. Пройшовсь упоперек кімнати біля стола, глибоко замисливши, і схаменувся, запитав обертаючись:

— Поселитися, певне, доведеться поки що в землянці? Товариш Геловадзе, щоправда, радить піти в село. Та я бачу, що ви та й сам він значно зручніше влаштувалися тут.

— А мені здається, що Ніко Георгійович правильно вам порадив. Ми люди холості, а вам ця бівуачна романтика ні до чого. Певне, й Віра Христофорівна десь незабаром може приїхати. Чого ж вам її в землянці поселяти з дітьми? Наше діло холостяцьке... Іване Івановичу, не беріть з нас прикладу. Ще більше з мене, для якого парубоцтво від необхідності переростає на суб'єктивну якість... і загрожує стати назавжди другою натурою.

За формою і це говорилося в плані дружнього жарту. Та Захарові було важко приховати глибокі нотки суму та щирості в тих словах. Замковий якось неприродно, раптово підбадьорився, щось згадавши, і майже вигукнув:

— Стривайте-но, Захаре! Цій другій натурі категорично загрожує привіт, який я маю вам передати! Ледве не забув, клянусь честю. Людина таки глибоко загрузла в егоцентризмі, у власних інтересах. Такий привіт не передати з першого слова! Плюньте, Захаре, на своє парубоцтво.

— Справді? — Захар теж підхопився з канапи.— Привіт? Дівчина передала? Певне, Ната Вачнадзе? Спасибі, порадували...

— Яке там!..— замахав рукою Іван Іванович.— Наші дібровські, щоправда, теж просили вітати, в тому числі й Наташа Купрадзе. Чудова дівчина, закінчила вже ту дисертацію, що ви їй порадили, має оце весною захищати її в Москві... Та я привіз привіт інший. Людмилу Проскурову пам'ятаєте?

— Людмилу? — аж стріпнувся Захар.— Ви знаєте Людмилу Проскурову?

— Знаю, Захаре... Світ ніби й просторий, а тісний, я вам скажу, правду говорять мудреці. В грудні місяці, десь майже під Новий рік, до нас у Діброву (це для вас не новина) приїздила ціла екскурсія молоді з Києва, артисти, письменники, аспіранти тощо. Навіть і нашого брата, рослиноводів, було кілька душ. Цікавий народ кияни, вони досить-таки південні люди, щоб мати живу, енергійну, до-

питливу вдачу, і в той же час настільки північні для гарячих натур, щоб мати почуття стриманості, скромності... На прощання директор влаштував їм товариську вечерю в клубі. Артисти співали, поети читали вірші, а Людмила Проскурова просто заворожливо грала на роялі! Потім пройшлася зі мною по залі... Дивовижна обізнаність із нашою специфікою, любить квіти, як і всякий справжній музи́ка. І коли нагадалося в розмові про вас, Захаре, дівчина... не була байдужою. Спочатку розпитувала і, здалося мені, сумувала, слухаючи мої безсторонні розповіді про вашу невсипущу вдачу. «Ми,— сказала,— були дуже хорошими приятелями, так хотілося б привітати Захара...» І замовкла на тому, я мусив ще дещо говорити, щоб якось заспокоїти дівчину. Нагадав про ваші речі, що зберігалися Вірою Христофорівною, і висловив певність, що ви приїдете за ними. І як щиро просила вона передати вам, Захаре, привіт! Навіть призналася, що й до екскурсії впросилася, щоб зустрітися з вами. Дивись ти, ледве не забув!

Захар одвернувся, ховаючи своє нестримне хвилювання, відійшов до стола, сперся на нього боком. Кілька хвилин мовчки дивився на глухий куток землянки, згодом спохватився, поглянув на Замкового. Помітивши ніяковість сторонньої людини, гірко всміхнувся і промовив:

— Так, ми були дуже хорошими приятелями, Іване Івановичу... Дуже дякую за привіт. Ви не уявляєте собі, що́ ви дали мені з цим несподіваним привітом Людмили Проскурової! Дякую...

17

Хвилюючі почуття роботи пройняли кожного з працівників лісгоспу, коли, нарешті, прозвучав наказ директора — сіяти!

Сіяти вирішено в свіжу ріллю просто майже вслід за тракторними плугами. Ще вдосвіта, коли тільки-тільки переломилася ніч на блідий світанок, на всіх трьох дільницях загуркотіли корчувальні агрегати, на вільних від пнів ланах пішли потужні тракторні плуги, з тріском гнилого коріння вивертаючи цілинні землі. Цілий тиждень перед цим лісгосп жив нарадами, обговореннями, дискусіями. З льодовників дільниць, із стадії стратифікації жолуді потрапили в отеплений вологий пісок, ішло інтенсивне й

напружене очікування з надіями та сумнівами, пророщування, назублювання... Серед командирів лісгоспу виявилися корінні теоретичні неузгодження. Справа нова, такого досвіду в історії лісівництва не було, а старі традиції ще міцно сиділи майже у кожного, хто претендував тут на роль теоретика.

Особливо гарячкував і виявляв свою незгоду в багатьох питаннях весняної посівної начальник північної дільниці інженер-лісогосподарник Кучеревський. Незважаючи на заклопотаність підготовкою, він акуратно, через день, голився, дбаючи про ідеальні форми борідки та вусів. Майже щодня бував у конторі, брав активну участь в обговоренні цієї першої виробничої проблеми. І Захар помічав, що Кучеревський у свою активність завжди вносив якусь нервову гарячковість, неначе мстився за свою долю начальника дільниці. Все йому було не до вподоби, до всього він прикладав безглузду мірку: «А ще побачимо, як там воно буде...»

В перший день посіву жолудів до нього на дільницю виїхав головний лісничий Замковий. Захар взяв на себе стик центральної та південної дільниць. Хоч Геловадзе й був офіціально призначений начальником центральної дільниці, та в цей день йому довелося лишитися на господарстві лісгоспу, мати справу з будівельниками. Будівельники теж налинули в ці дні, з ними він домовився ще в області, йому й передоручено вести будівництво.

Женя Коман аж тепер починала розуміти свою помилку в питанні створення бригад і настояла на тому, щоб Кострову хоч тимчасово поки що доручити й бригаду трактористів, що вже сіяли у Плахтіна, і перекинути її на центральну дільницю. Тракториста Багрова вона радить призначити бригадиром першої бригади, яка досі працювала на корчуванні, і закріпити її за дільницею Плахтіна. Сама Женя кілька днів безвиїзно сиділа на південній дільниці: на два дні раніше посіяла бригада, що перейшла до Кострова, перший великий масив дубків. Захар застав Женю ще тут і просив побувати на північній дільниці у Кучеревського.

Іван Іванович встав з автомашини і пішов пішки вздовж тракторної оранки. Бригада трактористів з новим, недавно прибулим бригадиром Нетеребою таки зібрала кілометровий захід, як було й умовлено для зручності. Кучеревський, як відомо, настоював відразу ж розпочати всю дільницю, призначену для весняного посіву, щоб одноразо-

во підняти землю на всій ділянці цьогорічного посіву лісу.

«Все ж таки скорився бунтар,— подумав Замковий, міряючи глибину борозни.— Двадцять сім, двадцять вісім сантиметрів... Малувато, чому б не всі тридцять, як записали на партійних зборах. Цьому Кучеревському теж доведеться колись голити вуса та борідку, неодмінно доведеться...»

Назустріч ішли трактори, колихаючи вологий і свіжий світанок узгодженим ритмом моторових вихлопів. Біля переднього трактора за плугами ішов Кучеревський, за ним бригадир тракторної бригади. Обоє намагалися перекричати гул трьох тракторів, і голоси їхні, немов з обіймів, виривалися з того гулу, губилися в тугому передранні безкрайого степу.

Привіталися з Замковим і по вогкій, м'якій ріллі перейшли за межі оранки. Бригадир поривався йти за тракторами, а хотілося послухати, що скаже головний лісничий. Адже це перший крок у тракториста, що три дні тому став бригадиром на посадці після нудного корчування.

— Чому не орете до тридцяти, товаришу Нетереба? — запитав Замковий, показуючи пальцем на своїй пругкій рулетці глибину борозни.

Бригадир якось автоматично поглянув на Кучеревського, та відповів лише за себе:

— Ставимо на тридцять, та це ж степовий грунт, а не футбольне поле, Іване Івановичу. Лемеші нові, інколи зачепить і на тридцять два... А трактори в нас ще лише на обкатці. Звичайно, можна й на тридцять.

— Поставте на тридцять, чорт з нею, з обкаткою вашою! — гукнув Кучеревський до бригадира, немов зло зганяв на ньому за свої промахи, невдачі. Бригадир хитнув головою і бігцем рушив доганяти трактористів.

— А ви, Костю Петровичу, бачу, досі дискутуєте? Киньте, раджу вам. Я краще вас знаю нашого директора. Та й не в ньому лише справа, маємо постанову парторганізації, яка стає нам з вами обов'язковою, як членам партії...

Кучеревський навдивовижу голосно засміявся, рушаючи за головним лісничим понад ріллею проти оранки.

— Натщесерце вже починаєте, Іване Івановичу? Чи ж я нехтую партійним обов'язком? Та погодьтеся ж і ви, адже не перший рік саджаєте ліс... На Чернігівщині, де я був лісничим, є дубові діброви, яким перевалило за сотні ро-

ків. По шнурочку, стовбур у стовбур стоять саджанцями, а не жолудями з цим... гніздовим методом саджені. Сотнею років виправданий метод...

— Та я пам'ятаю це з вашого виступу. Таж не вас і не ваші саджанці підтримали більшість наших спеціалістів, підтримали партійні збори...

— Не мене, Іване Івановичу, а згадаєте мене через десять-п'ятнадцять років: мене підтримає час! І я не хотів би, щоб мене проклинали покоління за безглузде експериментаторство, коли замість лісу ми матимемо лише ортодоксальні дискусії та запізнілі каяття експериментаторів. Коли не доведеться їм ще раз... ворушити свої партійні справи...

— І це ви говорили! От що: давайте домовимося, що мене ви агітувати не будете, я й без вас, коли хочете, переживаю болючу кризу. На п'ятнадцять років не згоджуюсь, як собі хочете. Я цілком згоден з думкою Билини, що коли рослина в перший рік свого росту добре вкорінилася, має цілком розвинену кореневу систему, здоровий листок і інші дані нормальної рослини, то ухиляння від цієї норми цілком залежать не від методу посіву, категорії зовсім минулої вже для даної рослини, а від дотримання розумної вегетативної агротехніки, культурного догляду. Найкращу деревину можна зарізати байдужою надією на небо. Ви ще не поцікавилися тим, яких зусиль коштували предкам чернігівчан оті вирощені дуби-велетні, скільки там було підсадок... Та що говорить! Кожен стовбур зросили криваві ріки поту панських кріпаків та їх синів і внуків... О, здається, наш невсипущий інженер-механізатор їде до нас!

На всюдиході наздогнала їх Женя Коман і, жваво зіскочивши, буквально підбігла до гурту.

— А я була певна, що доведеться з ліжка вас піднімати, Кучеревський, аж у вас незабаром кілометрова загінка ріллі готова буде. З добрим ранком, Іване Івановичу, міряли? Щось мілкувато Нетереба лущить. Костров на низу за тридцять перевертає... О, та ви не розсіяли лопатами під плуг мікоризну землю? Костю Петровичу, куди ж ви діватимете вісім вагонів лісового гумусу?

— Яких вісім, Євгеніє Романівно? А що я буду з жолудями в гнізда висівати? Інструкцію директора читали?

Замковий аж тепер додивився, що Кучеревський і тут не дотримався категоричної вказівки директора — розкидати під плуг мікоризного каталізатора, дві третини якого ра-

дилося висівати принаймні вподовж майбутньої стрічки дубових гнізд. І йому вже зробилося неприємно, хотілося не дорікати, а вилаятися.

— Справді, товаришу Кучеревський, ми посваримося з вами. Я й не туди, що ви орете без мікоризи... Негайно ж припиніть оранку! Що це таке: з першого дня, з першого кроку на конфлікти йдете!

Кучеревський нервово махнув рукою і побрів через ріллю зустрічати трактори.

Зовсім розвиднілося, коли Замковий та Женя Коман дійшли в гони ріллі, що межували з колгоспами. Земля починала парувати, легкий туман знімався над ріллею. Стали трактори десь насеред гонів, і чути було нервові викрикування начальника дільниці. А здалеку ревли потужні корчувальні агрегати, вириваючи підгнилі вже пні вирубаного на потреби війни масиву лісу.

— Чує моя душа, що отут, на цій дільниці, ми разом з жолудями засіваємо і наші перманентні невдачі. Бачили такого, Іване Івановичу: категоричний наказ директора не виконується!

— Не сприймайте перших невдалих кроків Кучеревського за систему. Людина нервується, як на виправне заслання дивиться на свою працю після затишного Чернігівського лісництва. Ну, треба, звичайно, наглядати і допомагати... Та й не всі такі ентузіасти, як ви, Євгеніє Романівно.

— А ви? Гадаєте, що повірила в ваше самобичування, що Захар не знає вашої приязні до лісорозведення, до праці?

— Ну, ви ж і бита на язик дівчина, просто заздриш такому природному запалу! Ви оце від Плахтіна прибули, директор там? Ну, як у них на півдні сіється, два дні вже Плахтін у борозні. Між іншим, я й за нього не зовсім спокійний і розумію Билину...

— Уявіть собі, марні побоювання,— якось безпосередньо відповіла Женя, беручи Замкового за руку вище ліктя і потискаючи її, як змовниця.— Він на своєму місці! Директор у нас... поет лісництва, а Плахтін дістав змогу на цілі два дні раніше вийти в поле з тракторами, педантично розіслав мікоризну землю... Доведеться погодитися з Кучеревським, для прискорення та машинної зручності посіяти тут жолуді не хрестовими гніздами, а гніздом в одну стрічку.

— А що скаже директор?

— Що він скаже! Билина педант. Та я беру на себе. Гніздо гніздом, а механізація вимагає й до себе поваги. По 5—7 жолудів у гніздо і в одну стрічку! У Плахтіна навіть жолуді назубилися краще, аніж у Кучеревського.

— Всі три зони однаково назубилися? — запитав Замковий, скорочено взиваючи «зонами» жолуді з трьох різних районів країни і свідомо обходячи питання про спосіб посіву.— Справді, це прискорить проростання в грунті, зміцнить сходи до спеки.

— А що їм? Назубилися... Як ростимуть, побачимо. Я ще в своїй лекції-доповіді попереджала Билину не захоплюватися заманливою гіпотезою тотожності в рості на історично подібних своїм утворенням грунтах, незалежно від сьогоднішніх кліматичних умов. Відкараскуватися від цих умов і наполягати на тотожності грунтів, до того ж часом і віддаленій, аж надто ризиковано...

І весь час, як жайворонок, щебетала на дільниці чи біля готування сівалок, радила, які сошники закривати, м'яла в пучках мікоризну землю, призначену для змішування з жолудями, і без угаву говорила. Потім відкликала бригадира Нетеребу і, повчально махаючи пальчиком, давала запобіжні настанови.

Замковий лише збирався поглянути на хід посадки в Кучеревського і повернутися до контори. Билина непокоїться, що будівельникам не буде дано достатньої інформації про завдання будівництва. Найпершими вирішено закладати будинки ремонтної майстерні та комбінований льох-льодовник. Від того, як мобілізувати першу увагу будівельників, багато залежить. Будівництво проектується швидкісне.

Та зараз упевнився, що біля Кучерського він потрібніший. І чого загризається людина? Найгірше для Замкового в цій ситуації те, що й сам він органічно ще не зжився з весняною сівбою без зяблевої підготовки грунту та й на багато чого нового, від чого холонуть нерви. А що, коли... з весни зазеленіє, а потім... І вже мовчазно підтримав Женю.

До чорта ці вагання! Морозов каже: «Билина — лісовод винятковой інтуїції в теоретичних передбаченнях!..» А що ж, я сам не розумію чудово сформульованої Билиною матеріалістичної істини? Як він обрізав на зборах Кучеревського і де в чому і Геловадзе: «Ми,— каже,— творчі дарвіністи-мічурінці, а не холодні догматики! Ми комуністи, а не якісь залишки отих поміркованих лісоводів, що моляться на «как бы чего не вышло...». І сіятиме-

мо лісонасадження в любісінькі пори року, виробивши на кожну пору, на кожний посів відповідні агротехнічні заходи, методику посіву, дбаючи про ліс на майбутнє, а не про чистоту столітніх традицій! Важкуваті завдання ставимо собі. Хіба ж легкою здавалася нашій партії вся грандіозна проблема відбудови краю! Хто боїться праці в степу, то краще нехай іде геть, хоч і рибку вудити, аби не заважав ентузіастам виконувати почесне завдання партії та Радянського уряду!..» Чудово сказано! А праці справді до чорта. Женя Коман теж не все поділяє, он грунтову теорію ставить під сумнів, настояла на партзборах упростити для спроби гніздовий посів, пристосуватися до механізації. А як працює з своєю механізацією! Неначе і не дівчина це. Аж соромно за Кучеревського...

Іван Іванович спочатку лишився на дільниці на цілий день, потім ще на день, перебиваючись на ночівлі у Кучеревського... Тільки пізнього вечора аж четвертого дня його забрала Женя, нагодившись на дільницю...

18

Спека почалася уже в перші травневі дні. Працівники лісгоспу щовихідного робили масовий виїзд на пляж, спеціально обраний на річці і влаштований для лісогосподарників. Геловадзе в юнацтві грав у футбольній команді і зараз взяв на себе тренерство та центральний захист у створеній з трактористів та будівельників футбольній команді, щовихідного проводячи на пляжі завзяті тренування. Біля пляжу стояли два стовпи, на яких чіпляли волейбольну сітку. Волейболістами були всі, а суддею майже завжди був Костров.

Виїзд на річку перетворився на своєрідну традицію лісгоспу. Ще звечора в суботу споряджали вантажні автомашини для людей, спортсмени готували приладдя, домовлялися учасники команд. Вряди-годи, особливо ще в перші травневі дні, на пляж з молоддю виїздив і директор лісгоспу. Це ввійшло вже в своєрідну культмасову роботу. З приїздом у колектив заступника по політчастині Захар на нього покладав відповідальність за ці виїзди, бо сам у вихідні дні об'їздив і перевіряв посіви лісокультур на ділянках.

В один з вересневих вихідних днів ще зарані він зустрівся біля землянок зі своїм заступником по політчастині Миколою Дружиніним, ведучи на поводі засідланого вер-

хового коня. З Дружиніним вони одногодки, неначе підпаровані один до одного. З першої ж зустрічі знайшли контакт у розмовах, у розумінні завдань і в енергії, з якою обидва бралися за працю в лісгоспі. У Дружиніна була білява, ніби шовкова, і дуже слухняна гребінцеві шевелюра, яку він другого дня обстриг під нульовий номер машинки. Світлі, неначе аж білясті очі завжди ніби всміхалися, хоч він і не мав такої веселої вдачі. Кохався в люльках, зібравши їх цілу колекцію, а насправді курив дуже рідко.

Зараз він стояв біля директорської землянки, зі смаком викурюючи свою першу ранкову люльку. Те, що Дружинін був одягнений уже в легку шовкову короткорукавку, підказало Захарові, що він сьогодні не їде на пляж.

— Ти сьогодні не пляжишся, Миколо? Чи не до обкому зібрався?

— Такі ліньки напали, що й ворухнутися з місця не хочеться. На пляж охоче їде Іван Іванович... Ти знаєш, він чудово грає в теніс. Взявся організувати тенісну секцію і оце поїхав з людьми на річку. Пізнувато, щоправда, літо минає, та нехай. А я... трохи відпочину після вчорашнього.

— Ну як, закінчили? — запитав Захар, вітаючись за руку.

— Вже затемна, та закінчили. Марусю треба якось підтримати, чудова ланкова! Ти знаєш, коли б не Маруся, то мав би Плахтін роботу і на сьогодні. Геловадзе і Женя допомогли йому, з тією лесгедецею здорово у нього виходить!

— Я оце збираюся до нього. Дуже шкодую, що вчора затримався у Кучеревського. Підводить нас північна дільниця, ніяк не доберу, що твориться з Кучеревським. Дедалі більше переконуюся, що надаремно ми пожаліли його на цих партзборах, обмежилися благородними настановами. Підводить він нас, та ще й як підводить. Та признаюсь, Женині гнізда в стрічку сходять досить дружно...

— Підводять, Захаре, якісь дивні обставини. Я не застав посівної, факт, що на північній засіяли на чотири-п'ять днів пізніше. До того ж і грунти Кучеревському потрапили... Це ж зовсім не лес, як ми думаємо.

— А ми й не думали, що то лес. Розпитайся в Жені, вона ще зимою на лекції попереджала нас про грунти на дільниці Кучеревського. Це якийсь буроглинозем, засихає каменем, тріскається... Грунти грунтами, а Кучеревський Кучеревським! Замковий уже висловлював не-

задоволення, а він же взяв Кучеревського на буксир, бурчить, каже, весь час на гнізда скаржиться, а щоб просапать між сіянцями, то треба було спеціальний наказ давати. І не сапати ж, а дисковим культиватором пройтись.

Дружинін вибив люльку, клопітно марудився з нею, вичищаючи залишки попелу. І Захар чекав, цілком розуміючи замполіта, що він не з усім цим згоден.

— Ну, ясно ж, Захаре, що північна дільниця в нас аварійна, я згоден. А перекладати всі лиха на Кучеревського було б несправедливо. Людей у нього менше, як на кожній з цих двох дільниць, люди потрапили не досить дружні, на корчованій землі не сіяв.

— Виходить, що ми з тобою Плахтіну й Марусю дали, від Кучеревського забравши, а Кучеревському найгірших посилаємо. Люди — це ми, як відомо. Плахтін виховав собі ланкову з Марусі Худоярової, у Плахтіна бригадир тракторної бригади в передові вийшов, Кострова в посівній перегнав. Плахтін чудово закріплює лесопедецею пагорби й урвища. А Кучеревський так і не засіяв її навіть на бордюрах понад смугою. Щоправда, і Геловадзе з лесопедецею не впорався в себе, а Плахтіну підсобляє... Накази були ті ж самі, машинізацією Коман забезпечує північну дільницю краще за інших. Та ось і вона, легка на згадку.

Женя Коман ради вихідного дня пішки прийшла з Березняків. Виявилося, що вони з Дружиніним та Геловадзе вчора разом поверталися від Плахтіна і домовилися...

— Добридень вам,— озвалася Женя, почувши Захарову фразу.— Та оце поспішала, щоб і вас, Захаре Івановичу, застати і не відпустити на пляж. Куди це ви засідлалися?

Ця дівчина лише своєю появою вносила якусь свіжість у настрої. Вона, навіть лаючись із Кучеревським, робила це з особливими жіночими інтонаціями, на які чутливий Кость Петрович міг лише замовкнути.

Захар засміявся. В устах Жені «Куди це ви засідлалися?» прозвучало не лише грайливо, а й тепло. Захар починав відчувати, що кожна поява Жені викликала в нього якусь душевну тривогу, дражливу і приємну воднораз.

— Засідлався? Хотів проїхати до лесопедеці в Плахтіна. Кучеревський запевняє, що в нього вона так і не зійшла. Вірите ви в це, Женю?

— Не вірю! Насіння лесопедеці досі лежить у нього застратифіковане в льоху. Та грець з ним! Я ось чого поспі-

шала за вами. Захаре Івановичу, пам'ятаєте, ви якось набивалися до мене на бал?

— Я набивався? Перехрестіться, Євгеніє Романівно! Ви запрошували на обід, і коли я відмовився...

— То я обіцяла іншим разом улаштувати бал. Ну, чи не однаково, Миколо Кириловичу, чия правда? Та не будемо сперечатися. Сьогодні в мене бал, от що, Захаре Івановичу. Як-не-як, жінки теж підпадають під невмолимі закони календаря, і набралося мені сьогодні чверть століття! З цього приводу, Захаре Івановичу, розсідлуйтеся, будь ласка, ходімо на ваші «тижневики» подивимося. Маруся Худоярова пообіцяла вам вчора державну премію за цей експеримент. Пішли!

Весело сміючись, вітали дівчину і йшли за нею на експериментальну ділянку Захара, на якій він акуратно щотижня висівав по одному гнізду назублених жолудів. Догляд за цими посадками Захар узяв виключно на себе, та Худоярова так зацікавилася експериментом, що акуратно навідується аж з південної дільниці раз або й два рази на тиждень і допомагає директорові. Над кожним гніздом стояли стовпчики з дощечками, на яких записано порядковий номер і дату посадки. Кожен з кущів мав собі попередника на цілий тиждень і мав наступника, молодшого на тиждень. Від першої весняної суботи минуло вже добрих двадцять, їх можна полічити по цих гніздах дубків, дбайливо притінених бадиллям дорідної поливної кукурудзи. Захар уважно записував до спеціального журналу поводження кожного гнізда, всі операції з ними, погоду, день сходів і навіть коли яку кузьку знайшов на листочках перших дубків у гніздах. Це була Захарова «святая святих», туди вкладав він найщиріші свої надії та бажання.

— А я ж хотів-таки навідатися до Плахтіна, кілька днів уже не був там. Микола Кирилович ось каже, що в нього навіть цвітуть окремі кущі чудесної леспедеці. Десять пнів бджіл замовив мені! — говорив Захар, віддаючи коня комусь із трактористів.— Поставте до ясел, та не розсідлуйте,— наказав востаннє.

— Розсідлуйте, Соломко,— заперечила Женя Коман.— Нікуди Захар Іванович не їхатиме, я забираю його.

— Євгеніє Романівно, я ж хочу побачити квітування леспедеці. Невже ваш жіночий егоїзм остільки сильний, що ви самі намилувалися, а мені й зась? — обернувся до неї Захар, ніби впрохуючи.

— Хочете побачити, то сідаймо на газик, і всі разом

подивимось, а потім... мій жіночий егоїзм в іншому: запрошую вас до мене на бал. Знаєте, Захаре Івановичу, у мене дещо є цікаве й для вас, чоловік з України приїхав.

В останній репліці Захар яскраво відчув інтригуючі нотки. Женя дещо знає з його розповіді про привіт, привезений навесні Іваном Івановичем. Розповідаючи про свої відносини з льотчиком-інвалідом Костровим ще зі Львова, Женя так захопила й Захара, що він навіть ім'я Людмили не втаїв від неї. Та ці розмови більше звучали як змагання двох молодих людей, які не були байдужими одне до одного. Нагадування Жені про чоловіка з України без сумніву таки належало до елементів того ж змагання, яке ось уже десять місяців триває між ними.

І все в голові Захара обернулося раптом на головоломний оберт. Чоловік з України! Ну й що? Певне, той чоловік цікавить і тебе, дівчино, не менше, як і Захара. Це ж ти вже кілька разів хвалилася, що скучаєш за Карпатами.

Жодного з шоферів на станції не лишилося. Але й тут виявилася дивовижна передбачливість.

— Ми зробимо інакше,— запропонувала Женя.— Костров сьогодні, здається мені, теж не поїхав на пляж. Попросимо його, він повезе. Зараз я його гукну, він на будівництві біля майстерні.— І, прискоривши ходу, пішла навпростець до будови нової механічної майстерні, яку вже густо вснували кроквами та латами під черепицю.

Коли сідали в ГАЗ після огляду експериментальних «тижневиків», Захарові здалося, що Женя перекинулася багатозначним поглядом з Костровим. І після того категорично відмовився сідати спереду — це директорське місце. Захар уловив цю багатозначну змову з Костровим і теж не сів спереду, всадовивши туди Дружиніна. Женя відсунулася, даючи Захарові більше місця, червоніла й стримувала грайливу, просто святкову дівочу посмішку.

— То хто ж там приїхав з України на таке ваше свято, Євгеніє Романівно? — вискакуючи на сидіння, запитав Захар.— Певне, хтось із ваших карпатців?

— Ні, певне, хтось із ваших киян. Цілком випадковий збіг моїх іменин і гостя з України. Та ви будете задоволені...— відповіла і засміялася.

В цю мить Костров рушив і справді майстерно й швидко вивів машину на «времянку» понад новою посадкою. В дорозі важко було говорити, хоч як хотілося Захарові продовжити цю розмову. Напочатку, коли Женя нагадала про свій бал, вітаючись біля землянки, Захарові не хоті-

лося бути на ньому. Він збирався проїхати верхи аж до Плахтіна, самому без свідків оглянути всю його плантацію першосходів і особливо придивитися до леспедеці. Як йому хотілося, щоб цей держикорінь виправдав його сподіванки! Коли Плахтін запропонував посіяти леспедецю на насіння для кормів лісових птахів, Захар ладен був крізь землю провалитися від сорому. За турботами по лісгоспу він викинув з голови своє ленінградське захоплення леспедецею. Тоді про себе клявся, що глибоко зацікавиться цією рослиною, популяризуватиме її. А коли б не згадав Плахтін, мабуть, і зовсім забув би про те захоплення.

Технік-лісовод Плахтін закінчив далекосхідний технікум лісового господарства, тримав зв'язки з організаціями лісівництва Далекого Сходу і виписав від них насіння леспедеці на посів. Молодий, енергійний сибіряк швидко сподобався всім у лісгоспі своєю запальною вдачею. Навіть пошкоджене віспою обличчя, трохи «маньчжуризовані», як говорили у лісгоспі, очі й барабанна якась говірка — все скрашувалося тією завзятою вдачею та завбачливістю техніка. А леспедецею він просто привернув до себе серце Захара Билини, який поважав енергію начальника дільниці, допомагав йому всіляко і пообіцяв докласти сил, щоб улаштувати його на заочний відділ Ленінградської лісотехнічної академії.

19

В степу ще свіжила ранкова прохолода, підсилена від руху авто. А фантастичні марева останніх днів літа вже поставали над рівниною, освітленою чистим, незахмареним сонцем. Скільки оком глянеш, ліворуч весь краєвид ніби заливає безмежне море води. В її грайливих хвилях, мов у ставу над берегом, відображаються крапки невикорчуваних пнів. Степовий орел низько пролітає над цим уявним морем, неначе видивляється на свою хижацьку вроду, мов у дзеркало. І ця казкова краса віщує лише таку ж денну спеку, якою супроводжувалося все літо. За спекою десь у другій половині дня потягне сухий, гарячий вітер.

Захар перевів очі на свої молоді лісосходи. Покрив ярої пшениці теж уже засох на пні, і тільки окремим листям трималося ще кукурудзиння на поперечних посадках між гніздами. Захар не велів косити пшеницю, лишаючи її на захист молодих лісопосівів, які радували око лісовода

своїм зеленавим у порівнянні до зжовклої стеблини пшениці кольором. Приглянувшись пильніше, він навіть на швидкому ході машини помічав неоднакову на всіх листках рослин свіжість тої зеленавості. Краще зберігали свій суцільний колір берестки та ті дубки, яким пощастило дружніше зійти цілим гніздом. Чагарникові рослини найрізкіше прописували стрічками зелену смугу вздовж рядів.

— На стикові дільниць, будь ласка, спиніться, товаришу Костров! — гукнув Захар, нахилившись до водія.

Цей межовий стик неважко було розпізнати. Всього на якийсь день-два раніше висіяні жолуді в Плахтіна дружно, як навперегони, зійшли на п'ять-шість днів раніше, ніж на центральній дільниці у Геловадзе, і зараз дубки вилазили вже до половини зросту пшениці, маючи по шість-вісім дорідних листків. Захар здалеку побачив їх: важко було б не побачити такої відміни. І кожен раз, коли наближався він до цієї межі, не міг угамувати душевного хвилювання. Мимоволі й зараз в дивовижному екстазі охопив рукою плечі Жені і, горнучи її до себе, показував лівою рукою на лісову зелень. В наступну мить схаменувся, опустив руку, аж відсунувся від Жені. Це був такий же неусвідомлений жест, як і попередній. Женя чудово розуміла екзальтацію директора і не виявляла ні протесту, ані незадоволення, неначе й не помітила нічого... А він почервонів, аж буряковий став на загорілому виду. Хотів щось сказати і розгубився з своєї дивовижної необачності, нервово торкнув рукою в плече Кострова.

Костров спинив газика саме навпроти проїзду між двома дільницями, і сам перший вийшов до дубків.

— Трактористи моєї бригади сіяли! — гордо промовив. Потім відразу ж обернувся в бік центральної дільниці: — Це теж вони сіяли, на два дні пізніше, коли їх перевели до центральної дільниці. Також непоганий дуб, має менше листочків кожен. Ну, що ж, люди не винні...

— Виправдуватися, Васю, будемо в міліцейському відділенні! — досить по-свояцькому озвалася Женя і, зустрівши докірливий погляд завжди витриманого Кострова, зніяковіла. Захар теж звернув увагу на те, як Женя по-панібратському озвалася до колишнього бригадира, та не вдумувався в те, не було часу. Перед його очима красувалися зеленоруті кущі дубків, серед яких є одиниці, що витягнулися до тридцяти п'яти — сорока сантиметрів від землі, виганяючи фіолетово-зелені листки наперегін з пожовклим стеблом пшениці та кукурудзи.

— Чи доведеться поливати, як думаєте? — звернувся директор до всіх присутніх, підводячись від гнізда дубків.— Механізатору, мабуть, краще б не поливати, а як ти дивишся, Миколо Кириловичу?

— Бачу, що механізатори у вас, Захаре Івановичу, виходить — холодна деталь машини, чи як? — озвалася Женя.— А чи знаєте ви, товаришу директор, що цієї ночі всі шість автоцистерн вашого механізатора возили воду й поливали сходи у Кучеревського? По чотири і по п'ять разів обернулися з річки!

Захар мовчки дивився на зарожевіле від хвилювання лице дівчини, на прямий з горбинкою ніс і навіть на ледь помітний на ранковім сонці ніжний пушок на верхній губі. І розгубився, не знаючи, чим раніше захоплюватися в цієї дівчини: енергією, ентузіазмом лісовода а чи оригінальною вродою гуцулки, яка дедалі більше по душі йому ставала.

— Женю... Євгеніє Романівно, чи вам не сором так ловити мене на випадковому слові? Миколо, заступись! Одна вона у нас, а завзяття вистачить на багатьох.

Зовсім випадково помітив, як застигло стояв Вася Костров і стежив за дівчиною. Не зважившись раніш на взаємини Жені та Кострова, Захар аж тепер відчув, що начальника майстерні цікавить ця дівчина не лише з її гострого відпору директорові. Тільки в цю мить звернув особливу увагу на колишнього бортмеханіка штурмової авіації, коли він не шкандибає йдучи, а правко стоїть навпроти сонця, коли увага його не розсіяна на турботах будівництва і корчувальної бригади, яку досі очолював по суміснництву, а зосереджена лише на дівчині. Та власне й не на ній, досить своєрідній красуні, а на її внутрішньому змісті, що прозвучав ось тут у кількох репліках, він здався Захарові зовсім іншим. Це не Вася і не Костров, а таки Василь Карпович Костров, під тридцять, як і багатьом тут, років віком, з широким плечем, з розумним поглядом очей і з неабиякою вродою людина. Женя мала цілковите право обмовитися, Васею назвавши Кострова, принаймні в її двадцятип'ятиліття. Захар згадав і те, що Костров заочником вчиться на четвертому курсі механічного факультету. Це теж її турбота ще в студентські роки.

Аж на леспедеці Захара залишили всі зайві думки. Плахтін посіяв леспедецю також гніздами — двома рядками в шахматному порядку. Кущі, як іграшки, задьористо змагалися з сонцем, з вітрами, які вже встигли обпалити деякі листочки верховіть. Подекуди розпукувалися

перші суцвіття рожево-білястих квіточок, радуючи зір, до нестями збуджуючи настрої лісоводів першим проявом одвічних законів росту.

Захар уже не пригинався, а просто падав навколішки перед розквітлими гронами леспедеці. Налинули лоскітливо-палахкі згадки, як приємні дитячі казки. Вони кинули його в далеке минуле: живим, зеленим постав в уяві ботанічний сад міста, де весняну квіточку обполоскала Людмилина дівоча щирість.

Аж озирнувся, підводячись, відчувши і неймовірну втому. «Виправдуватися, Васю, будемо...» — задзвеніло дражливе в устах дівчини. «Виправдуватися, Захаре, будемо...» Так, так зазвучали б і слова Людмили! Привіт передавала. Це могло бути відповіддю на його лист, а він знову мовчить. І поглянув на Женю, яка також без угаву щебетала з Дружиніним та з Костровим, кинувши директора, як кидають відвідувачі виставки заглибленого в собі цінителя біля нового, ще не поміченого знавцями полотна.

Оглянувся на раптовий гул мотора. Неначе з неба звалився ще один газик, який за хвилину примчав і спинився біля директорського. На дільницю Плахтіна прибув і Кучеревський, зовсім не сподіваючись зустрітися тут з усім керівництвом лісгоспу. Зніяковів, і ніяковість ту не знав на що звернути. Жені Коман дякував за нічний полив, а всім було зрозуміло, що Кучеревський їхав сюди в цілковитій певності застати безлюддя на масиві: всі ж бо на пляжі. І він без свідків роздивиться на посадку Плахтіна, яка вже перетворювалася на тріумф молодого лісовода.

20

Гість з України виявився всього-на-всього піаністом Кумисівського міського театру Володимиром Львовичем Бахтіяровим. В Кумисовому, звичайно, знайшлися б і натхненніші молоді піаністи, та й Бахтіярову не можна відмовити в феноменальній пам'яті, завдяки якій він міг грати без нот безліч п'єс, від простої пісеньки до найскладнішої транскрипції Лістом симфонії Берліоза...

Захар чув уже про Володимира Львовича, якимось куточком своїх естетичних потреб цікавився ним і зараз був радий нагоді познайомитися. В першу мить здивувався: добре вивчивши Женю Коман, був, що називається,

ошелешений таким її сюрпризом. Адже не мав жодних сумнівів, що це вона закликала піаніста на свій день народження, знаючи цікавість Захарову до музики.

А виявилося, що Володимира Львовича привезла господиня дому, маючи на меті вирішити складне батьківське питання — чи переводити дочку до обласної музичної школи. Володимир Львович і мав сказати їй останнє слово, прослухавши гру дівчини...

В широкій хаті господині дому поставлено два столи для гостей. На столах їстівне й питво, за столом гості. В кожну мить хтось говорить для всіх, хтось звертається з реплікою, із запитанням. Особливо в цьому визначався гарячий Геловадзе, прийнявши на себе обов'язки тамади.

Захар визнав за найкраще також голосно звернутися до іменинниці, хоч вона сиділа у нього з правого боку:

— Прошу, я замість тосту хочу нагадати іменинниці, що за двадцять п'ять літ вона чимало встигла. А брехати ще не навчилася як слід, цього не замовчиш. Вранці вона сказала нам з Дружиніним, що почастує на іменинах не лише закарпатським, берегівським «Токаєм», а і гостем з України. Може, ти, Миколо, бачиш серед нас щось подібне, бо я, мабуть, зайве випив і, крім шановного Володимира Львовича, бачу лише, як «ваши лица напоминают мне знакомые черты...».

Останню фразу з вірша Апухтіна Захар виразно продекламував, вразивши присутніх, особливо Женю, чудовою дикцією та модуляцією голосу.

— Та ви таки поет, Захаре Івановичу, недарма я це кажу,— майже серйозно вигукнула Женя, хоч фраза та вирвалася в неї ніби жартома.— А брехати... та я женихів ще не дурила, що ви маєте на увазі, Захаре Івановичу? — грайливо озирнулася на Кострова, що сидів праворуч у неї, і підвелася з бокалом у руці.— Спочатку вип'ємо за здоров'я нашого шановного поета-директора Захара Івановича Билину, а потім я буду виправдуватися...

Дружний регіт і схвалення винахідливості дівчини вибухнули за столом. Захар заплескав у долоні, помітивши, як переглянулися Костров і Женя, і навіть очі заплющив від цілком зрозумілого дотику ревнивого почуття. Останнім надпив свій бокал і чекав, бо Женя вже знов підвелася, щоб говорити, діставши в тамади право на виступ.

— Щодо гостя з України: такого сказано не було, Захаре Івановичу. Товаришу Дружинін, прошу посвідчити, ви чули нашу ранкову розмову?

— Але ж було сказано: чоловік приїхав з України! — гукнув Дружинін.

— Будь ласка! Володимире Львовичу, звідки ви недавнечко приїхали, викладайте!

Літньому чоловікові, єдиному в такій компанії дозрілої молоді, дещо здавалося й зовсім молодечим, ледве не дитячим. Давно він не був у такім щирім, як золото чистім, товаристві людей. Неважко було йому в цій братерській родині кількох народів відчути зміцнений колектив, якому доручено величну проблему воскресіння природи. «Віст», «мізер», «без одної — при восьми» — так набридли йому в багаторічному товаристві преферансові пульки, що він, аж захлинаючись, вдихав повітря дотепного жарту, гострого слівця і дружби, безмежної радянської дружби, одностайності. Їх небагато, а здається, що за ними цілі сотні, тисячі отаких же веселих і дужих!

«Це — покоління дужих!» — про себе продекламував літній піаніст і підвівся, щоб відповісти на виклик Жені.

— З тиждень тому я справді приїхав з Києва. А був там щось більше двох тижнів. Прослухав з десяток концертів, був присутній на заключному виступі конкурсу молодих вокалістів і щиро пережив радість перемоги видатного тенора, наступника Козловського, Ростислава Коваленка. Я прослухав чимало репетицій оркестрів, гостював у музик і перед виїздом з Києва провів цілий вечір у свого співучня, тепер професора Київської консерваторії, Проскурова... Ну, ось і мій звіт перед шановною бенефіціанткою, як у нас було кажуть.

І замовк, помітивши, яке враження зробили його слова на молодого директора відновленого лісгоспу. Він автоматичним рухом руки відсунув бокал, виделку й ніж і, спершись обома руками об стіл, вставився на піаніста якимись пронизуючими, ніби аж злими очима. «Що я образливе сказав?» — думав піаніст, обережно сідаючи на своє місце.

Захар підвівся і вийшов із-за столу.

— «Ты победил, галилеянин!» — мовив він, трохи нагнувшись до Жені. І вийшов, обходячи стіл, до Володимира Львовича. Підійшовши, подав йому руку, потім і другою потис довгі, трохи ніби пересохлі музикальні пальці піаніста. Аж тоді немов набрався рішучості висловитися, звернувся до всіх:

— Правду скажу, це для мене не тільки сюрприз, а й дорога вістка. Ви, шановний Володимире Львовичу, гостили в мого духовного батька, Віталія Леонтійовича Про-

скурова, і ця несподівана вістка глибоко схвилювала мене... Коли товариство не заперечує, то я відійду з Володимиром Львовичем до Жені в кімнату, поговоримо більше про цю сім'ю. До речі, і Ростислав Коваленко для мене не пустий звук, я добре знав цього хлопця.

— Протестую, товариші, оголошуємо протест! При всіх говоріть, Володимире Львовичу! — вигукнув Геловадзе, і його жваво підтримав Дружинін.

Такий родинно-товариський настрій важко було й Захарові не підтримати. Раптом здалося і йому, що коли радість буде у розповіді Бахтіярова, то й на людях радість завжди повнішає. А якщо й молодече горе випадково привіз піаніст з тої подорожі до міста, де тепер живе щаслива й без нього Людмила, то й горе легше сприйняти, поділивши його між щирими друзями. Махнув рукою, згодившись, і сів біля піаніста. Обвів очима присутніх, зустрівся з Женіними жаринками орлиці. Здалося йому, що вона якимсь сьомим жіночим почуттям розгадала його хвилювання. На Васю Кострова поглянула, неначе цей погляд надавав їй права і сили теж підійти до Захара і втішити. Вона догадалася, що в хвилюванні директора замішане кохання.

— Захаре Івановичу, що я бачу! Такої сили волі людину, як ви, міг схвилювати випадок, збіг виняткових обставин... Проскуров, Проскурівша чи, певне, їхня донька, та й всі вони, бачу добрі люди. Володимире Львовичу, розповідайте. Але, цур, умова, розповідайте не таким холодним рапортом завгоспа, яким ви тільки-но пригостили нас про цю подорож до Києва, а щоб було цікаво. Ви ж музика, Володимире Львовичу, а сьогодні у нас вечір поезії. Цікавою розповіддю про ваше перебування у Проскурових вшануйте принаймні дівчину, яка чи не перша серед жінок виставила напоказ перед стількома молодими мужчинами свій вік! Чверть століття цій дівчині, Захаре Івановичу, і вона... не хандрить. Ви згодні з тим, що перебування вправного піаніста у видатного професора музики має громадський інтерес?..

Дружними оплесками на Захарів почин привітали трохи ніби екзальтований, щирий виступ дівчини. Захар підвівся і вперше за десять місяців знайомства та спільної праці, навдивовижу присутнім, ввічливо й красиво поцілував дівчині руку...

— Ви чудесно промовляли, Женю, і я вам дуже вдячний...— тихо промовив Захар, відчуваючи, як затремтіла її рука. Це могло бути лише взаємною вдячністю, в якій За-

хар не мав сумніву. Він вирівнявся, лишивши схвильовану дівчину, голосно запропонував: — Слово для поетичної інформації надається шановному Володимиру Львовичу! — Вражений тим хвилюванням дівчини, Захар пішов, опустивши голову, немов у густому лісі шукаючи своє місце.

Піаніст підвівся, виждав, доки Захар дійшов на своє місце. Розпочав, трохи театралізуючи, свою розповідь:

— Поет з мене, м'яко кажучи, лубковий. Але вечіркою у Віталія Леонтійовича я й сам ще досі живу, щасливий спогадами. Ви знаєте, скільки ми з ним у студентські роки в цій же консерваторії грали в чотири руки, грали концерти на двох інструментах! Сприймайте це і як факт, і як алегорію, помилки не буде. Наші спогади в цей вечір нецікаві, особливо моя розповідь про кар'єру, яка від першого дня в старі дожовтневі часи загрожувала перетворитися на кар'єру ресторанного тапера. Чи можна тут винуватити тільки тодішній державний лад? Напевне, ні. Я мав непосидящу натуру і шукав щастя в естрадно-виконавській діяльності. Мені хотілося без кінця грати, я біг, вірніше, котився, як пущена куля в грі в кеглі. Мабуть, ви й не повірите, коли скажу, що, отак котячись, я шукав чогось великого, якоїсь віддушини своїм мистецьким пориванням. З розгону я був опинився в мистецькій течії кубістів. Обстоював чверті тонів і «вільну музику» поза нотним станом, терпів «секунд-польки» Євреїнова чи дисонанси Анатолія Дроздова і плескав у долоні Арнольду Шенбергу. Я в живописі апломбно називав Курбе родоначальником кубізму, до якого з легкістю профана згоджувався зачислити й Врубеля. Це була погоня в хаосі з зав'язаними очима, і на це пішли молоді роки, мистецький ентузіазм. А лишився, як бачите, лише скромним піаністом, яким випустила мене консерваторія... Віталій же за цей час преуспівав, продовжуючи вчитися і вчити. Професором став, тисячі вихованців має! Не знаю, товаришу Билина, якою мірою й ви стали його вихованцем, бо бачу вас на зовсім іншому поприщі служіння людству. Віталій Леонтійович нічого мені про вас не говорив, та і взагалі там більше говорилося про музику, про музичний світ. Щоправда... Віталій Леонтійович має чудову доньку, ваша правда, Євгеніє Романівно... Ага, розумію й вас, Захаре Івановичу, і не співчуваю, а заздрю! Так, заздрю, молодий чоловіче!

— Вона одружена з тим наступником Козловського Ростиславом? — вирвалося в Захара, який підвівся при

імені Людмили і весь час, коли піаніст говорив про дочку Проскурова, шанобливо стояв на ногах.

— Уявіть собі, не поцікавився. Певне, у вас знайдуться й інші запитання: який у неї настрій, вигляд, одяг... Це ми вже якось з вами на самоті, мабуть, обсудимо, я в цьому дещо розумію... О Євгеніє Романівно! То, може, перестати мені? Переходжу на найцікавіше.

Володимир Львович струснув своєю посивілою гривою, неначе докоряючи за щось дівчині. Чекав, що Женя переможе хвилювання, скаже кілька слів. А вона раптом схопилася з стільця і швидко пройшла в свою кімнату, шепнувши Кострову, що трохи недобре себе відчула. Костров заспокоїв піаніста.

— Враження таке,— знов розповідав Бахтіяров,— що Людмила Віталіївна поки що живе тільки з батьками. Пізно прибула з якоїсь своєї роботи, нічого про те не говорила. Ми саме з Віталієм сиділи за чудовими беккерівськими роялями, зігравши по пам'яті численні наші спільні з студентських часів концерти, власні мелодії. Ми не відчували втоми, не вередували п'єсами...

«О! — радісно вигукнув Віталій,— донька прибула! Людочко, знайомся з моїм приятелем студентських часів. Волжанин, чи волгар, як тобі, Володю, краще? Ось з ким тобі зіграти, бачиш цього лева гриватого? По пам'яті грає мільйон рапсодій, концертні партії, як по каталогу, може пройтися по всіх п'ятдесяти трьох сонатах Гайдна... Та що тобі говорить, Людочко, ти в настрої?»

Дівчина сміялась, як уміють сміятися любимі дочки любимих батьків. Потерла руки, сіла на батькове місце за рояль, лишивши мені вести відповідальну партію. В нашому віці, товариші, ми гордимося тим, що покоління довіряє саме нам, старикам, вести, так би мовити, басову партію кращих симфоній сучасності!

«Що заграємо?» — запитала для годиться і побігла пальчиками, не чекаючи відповіді. У тім запитанні вже починався наш концерт! Музикальна натура, скажу вам, коли й запитує, «що будемо грати?», то це лише данина умовностям виховання. Музйка грає з блискавичного натхнення або не грає зовсім. І коли ті говіркі пальчики ніби ненароком у патетичному пасажі зачепилися за трель, за знамениту трель Ліста, я мусив відповісти їй захопливим мажором восьми пальців. Це був ніби виклик до зухвальства, сміливий виклик молодої піаністки, чи відгукнеться акордом душа її старого партнера за роялем... І озирнула-

ся, схвально а чи завбачливо зарум'янилась... А ми вже грали «Патетичний концерт», і Віталій заворожений стояв навпроти нас, узявшись обома руками за голову, усмішкою вдячності супроводжував нашу натхненну гру. Що то була за гра! Тільки сп'яніння не визнає меж, а до того ж я тут був представлений з кількома окликами: «Ось з ким тобі зіграти, Людочко!» І вона, бурхливо завершивши, як і почала, «Патетичний концерт» Ліста, лиш музикальною паузою зробила перебивочку і також інкогніто, скажу вам, без попередження, неначе догадалася з якоїсь жіночої інтуїції, розпочала мій коронний номер — інтродукцію рахманіновської другої сюїти...

Володимир Львович замовк і, взявши недопитий бокал вина, залпом випив його. Ніхто більше не допитувався, навіть Захар. З кімнати вийшла Женя, якось винувато всміхалася до всіх. Костров устав назустріч їй, узяв під лікоть і посадив на стілець.

— Володимир Львович натхненно показав нам, молодим, що таке є музика...— розпочав Костров, інформуючи Женю.

— І з чим її їдять,— не завсім доречно, зате щиро перебив його реплікою Кучеревський.— Пропоную налить і випити за музику, прикрасу життя людського.

— Випити за музику згоден,— відповів йому Дружинін.— П'ю, Костю Петровичу, та й мушу нагадати вам, що життя само є прикраса людини і складається...

— «Складається», «складається»,— знову втрутився Кучеревський.— Я не знаю взаємин Захара Івановича з тою Людмилою, лищ догадуюсь із цієї... музики, що його життю не легше від того, чи існує та прикраса. Отак і я, і ви, товаришу Дружинін, а ось Ніко Геловадзе, Плахтін... ну, він наймолодший серед нас. У мене молода дружина, дворічний син лишилися десь на Чернігівщині. А я... оживляю оці дикі степи, працюю на покоління без внутрішньої радості. Не можу ж я їх везти на оце бівуачне життя. А роки йдуть...

— Терпи, козак, отаманом будеш! — посміхаючись, озвався Плахтін...

— Життя — це і є суцільна школа терпіння! На жаль, закінчуючи цю школу, людина мимоволі згадує слова Пушкінового Мельхіседека:

Зачем он шел долиной чудной слез,
Страдал, рыдал, терпел, исчез.

Такого виступу ніхто з присутніх не сподівався. Навіть Захар, заглиблений в думки під враженням поетично-музикальної розповіді Володимира Львовича, навіть і він якось аж сахнувся, різко повернувшись до Кучеревського, який знов брався за бокал. Потім вийшов із-за столу і з бокалом у руці підійшов до Кучеревського. Зовні не було жодних сумнівів, що він солідаризується з крайнім занепадом свого невдахи начальника дільниці. А він спочатку цокнувся бокалом об бокал, потім поклав руку на плече Кучеревського.

— Філософе! — звернувся напрочуд тепло, що аж зворушив і здивував Кучеревського.— Коли ти такий же «щирий» у занепаді, як і «точний» у приписуванні Пушкінові вірша поета Батюшкова, то ще не все пропало. Давайте вип'ємо, товариші, за розумне сприймання життя! Ваш, Костю, занепад награний на фальшивому інструменті. Власне, інструмент відсирів чи, може, пересох у цій заволзькій спеці, а ви, не розібравшись, і ну пилять на ньому. Вам стільки ж років, як і мені, лише на кілька літ більше як Жені чи Плахтіну. Покритикували вас за розбазарювання чудових Чернігівських лісів, а може, й пожаліли, і хочуть побачити, як ви наслідуватимете традиції дідів в ентузіазмі лісонасадження. Пробачте, Костю, давайте вип'ємо просто за Костю й Захара! На весну матимемо наші нові квартири, кинемо землянки, приїдуть ваші нащадки. А ліс ми з вами тут виростимо!

— Я поступаюся Костю Петровичу квартирою, нехай привозить дружину. Іван Іванович теж збирається в Березняки привозити сім'ю. Випиймо! Я в землянку переходжу.

— До... до кого, Євгеніє Романівно? — несподівано запитала господиня хати, яка весь час мовчки обслуговувала гостей. Женя схопилася, за шию обняла жінку, поцілувала її в уста, а не відповіла.

Кучеревський охоче цокнувся ще раз бокалом:

— За Захара й Костю! Розумієте, товаришу Дружинін.

— І за Миколу! — перебив Дружинін, також цокаючись бокалом з Кучеревським та Захаром.

У Кучеревського якось неприродно заблищали очі.

— Так, так, і за Миколу, й за Ніко... Розумієш, Миколо, я б не виганяв з дільниці Марусю Худоярову, можливо, краще місце посів би в лісгоспі з такою ланкою... Таж вона... Знаєте, Захаре й Миколо, це вона пустила про мене оту образливу кличку «Кацалим»... Та який я їй Кацалим?

— Ха-ха-ха! — зареготали біля нього Захар та Дружиніи.

— А що таке «Кацалим»? — запитав Геловадзе, підкресливши кавказьким акцентом перші два склади цього дивного імені.

— Був у мене в лісництві на Чернігівщині об'їждчик. Кацалимом звався. Це йому я маю завдячувати своєю репутацією транжирника державного лісу. На десять років засудили того Кацалима...

— Ну і що ж?

— Якось прийшло до слова. Кацалим, кажу, закинув мене в ці нетрі... А вона мені прилюдно: «Самі ви,— каже,— мабуть, Кацалим, а на людей звертаєте». Ну, я й вигнав її. А Худоярова он Плахтіна на ноги ставить...

— Товариші! — несподівано сказав Костров.— Просимо Володимира Львовича заграти й нам хоч би «Гімн праці» того ж Гайдна. А може, ось і Женя...

— Куди мені, в очі не бачилася з Гайдном. Володимире Львовичу, заграйте щось. Ану, начальство, діячі! Завтра про ліс поговоримо, і до півсотні років обіцяю не споювати вас. А сьогодні мій день, прошу хоч з чемності вшанувати його. Володимир Львович заграє...

Піаніст озирнувся. Піаніно стояло в кімнаті Жені, і він усміхнувся, винувато розводячи руками.

— Хвилинку! — жваво озвався Геловадзе, ставлячи бокал.— Ану, студенти з «школи терпіння...» На руках винести презренну машину, що тільки намагається прикрашати життя. Пішли!

Щось падало в кімнаті Жені, кректання та регіт дужих молодих мужчин супроводжували її, може, й тривожні для жіночого затишку звуки битого скла з флаконів. Піаніно висунулося з тісних дверей і вже під командою Володимира Львовича було поставлене тут же, біля стіни.

Щербаті клавіші, безперечно, ображали музикальну душу літньої людини. А під такий настрій вони озвалися далеко не щербатими звуками. Хату заполонили мелодії шопенівських ноктюрнів, «Баркароли» Чайковського, уривками чи якимось дивним попурі з оперних увертюр, з вальсів Штрауса та безконечних мелодій оперет.

— А можна заспівати? — раптом втрутився Захарів голос, вибравши якусь несподівану паузу в грі.

І навіть Володимир Львович одірвався від піаніно, щиро заплескав у долоні.

— Давайте, Захаре Івановичу, співайте, а я підберу супровід за вами, будьте певні.

— Е, ні, дорогий Володимире Львовичу! Ви грали з Людмилою, а я... я співав під її акомпанемент. Зіграєте щось з українських пісень? Щоправда, мені б зараз заспівати арію паяца, та шкода, синьйор Леонкавалло не розрахував її на голос радянських лісничих... То заграйте, будь ласка, «Ой зійди, зійди, ясен місяцю...».

— «Ой зійди, зійди...»,— замугикав Володимир Львович і відразу знайшов потрібний акорд, стримано і з почуттям програв мелодійний вступ до пісні. Озирнувся на Захара, він стояв поруч.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млиновеє коло.
Ой вийди, вийди, серце дівчино,
Та й промов до мене слово...

Кімната була тісна для дужого, розкішного баритона, яким з почуттям заспівав Захар. Женя ахнула, ніби перелякано, та так і завмерла, спершись на плече Кострову. Дружинін ніяк не зміг оживити свою закам'янілу посмішку, як на чудо дивлячись збоку на директора лісгоспу. Геловадзе вилив геть вино з бокала і кинув його в вазон з квітами, як зайву в цій тісній хаті річ. Тільки Кучеревський на диво всім не стримав хвилювання — прорвалися нервові сльози, і він схилив голову на стіл...

Ой рада б же я та виходити
І з тобою говорити...

Захар теж нікого і нічого не бачив перед собою, спрямувавши зір у глиб своїх, налинулих зараз спогадів, думок та бажань, які пожежею спалахнули так несподівано на цьому вечорі.

Перший привітав Захара сам піаніст, блискуче закінчивши останній наголос супроводу.

— Боже мій, Захаре Івановичу, що ви робите, що ви робите! — вигукнув він, обнявши співака, пригорнувшись щокою до його гарячих грудей.

— Захаре Івановичу! — звернулася Женя, подаючи Захарові руку, яку він також щиро й ніжно поцілував, як і вперше.— Та ви ж таки поет, я недарма сказала це вам. До чого ж тут ліс, коли з природою ви гармоніювали б і своїм чудовим співом!

— Поет Шіллер, шановна Женю, бувши поетом, якому «тісний був світ», теж часом ухилявся від поезії, брався за історію Нідерландів і не без успіху викладав її для німецької передової молоді... Не будемо, Женю, причепливими і не порівнюймо, де в нашу бурхливу добу людина, комуніст потрібніший. Доводиться поки що не вибирати між здібностями та щирим покликанням. Нехай вас втішить певність, що наші лісонасадження тут згодом заспівають ще кращі мелодії врожаїв та добробуту в цих степах. Правда, Костю? Кидай к чортовій матері свій «університет терпіння», поголи оце нуднувате «баланджe», визнай наше передове лісонасадження і як хороший комуніст вдруге розпочинай це краще з даянь природи — свідоме життя людини, борця за комунізм!

Кучеревський встав з-за столу і, не витерши мокрих щік, уже з щирою посмішкою пішов назустріч Захарові.

— Твоя правда, Захаре, треба нищити «баланджe»!..

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГА

1

Можна було б на цьому й поставити оту спасенну крапку, якою щасливо завершується художній образ молодої людини нашого часу...

В нашому епілозі лишилося сказати дуже мало, але пропустити з того щоденник Захара Билини ніяк не можна. Хоч кілька найцікавіших для завершення нашої повісті записів наведемо тут.

«... *18 січня 19.. року.*

Відчувається перелом зими. Ці степові зими, як якесь зілля, розпалюють жагу дорватися б скоріше до праці! Нескошена солома покрівних культур чудово захищає наші дубки.

Позавчора Женя попросила в мене рекомендації для вступу в члени КПРС. З великою приємністю я дав цю рекомендацію. Чудова дівчина, хороший товариш і комуніст... Рекомендував також її Аліев Мухтар, наш перший секретар райпарткому і... Костров. Кажуть, що Вася Костров ніби сказав, даючи рекомендацію»: «Рекомендую Женю, як рідну...» Вони на весну збираються кликати нас на весілля. Женя обіцяє справляти весілля десь на річковому паромі лісосплаву. Символічна романтика лісовода...

4 травня...

Пишу вже за столом у новій, оце весною закінченій квартирі. Весь лісгосп тепер, навіть на дільницях, уже в своїх приміщеннях, у нормальних людських умовах. І так це до речі. Приїхала з Москви, з Академії імені Леніна ціла група науковців, нами цікавиться країна!

9 травня ...

Комісія з академії дивовижно невтомна. Часом висиджують на дільниці Плахтіна, а особливо в мене біля торішніх експериментальних «тижневиків» і листочок по листочку, сантиметр по сантиметру доміряються, обраховують, вивчають. А «тижневички» не підвели! Навіть останній двадцять шостий, що зійшов уже аж цієї весни, висіяний у заморозки восени, і він порадував: дев'яносто шість процентів жолудів гнізд зійшло, вже мають по два запашних листки!... Науковці обіцяють цікаву майбутність цьому експериментові. А що, коли й справді взятися як слід! Та цілком можна посівну розтягти на ціле сонячне півріччя!

В захопленні прочитав «Королеву Маб» Шеллі. Та він усе ж збіднює благородні прагнення людини. «Гармонія в природі» — це пасивна форма і завжди лишиться тільки мрією. А ось боротьба за гармонійне скорення природи людському щастю — це вже перспектива!

А як хороше відчуваєш себе, що твоє цілолітнє горіння на цих щосуботніх посадках зараз уже стало подією! Цілком правильно я зробив, що сказав про працю Марусі Худоярової зі мною на цьому сміливому експерименті...

19 травня...

Поїхали вже науковці, якось аж вільніше зітхнулося. Тут своєї роботи скільки, а ти з обов'язку господаря завжди будь на сторожі, наукова комісія тебе обстежує... Та вже поїхали. На радостях віддав їм і свій журнал із записами про ці тижневі гнізда. Нехай беруть, а я напам'ять знаю кожного дубка в двадцяти шести гніздах, як Бахтіяров ноти. Ну й пам'ять у чоловіка! Таки хочу придбати піаніно та спробувати вивчитись для себе зіграти хоч найпростіші речі. Без музики, здається мені, лісовод не повноцінний якийсь. Природа сама музикальна, а ліс у ній — симфонія!

14 червня...

Знову напало на нас ховрашине лихо, якась непереборна стихія. Скільки ми їх перетруїли в минулому році!

До цих страшних, усеспалюючих суховіїв та чорних бураїв ще й така мерзота. Плахтін молодець із своєю Худояровою! Трьома запобіжними борознами з ціаністими отрутами оборався, і сам завжди в полі.

З таким море перебредеш.

Кучеревський теж здивував. Попросив дозволу серед літа посіяти цілих три гектари жолудів за так званим моїм методом «тижневиків». Відчайдушна голова! Казав Дружинін, що з нього ще й люди будуть, бачу, що він не зовсім помилився. Кучеревський збирається зробити нічний, передранковий полив і поливати в час оранки вслід за плугами, щоб не дати суховіям зривати грунт. Правильно мислить.

1 січня 19.. року.

Новий рік зустрічали у Геловадзе. Повернувся він з відпустки, привіз дружину — молоде, спортивне створіння, перелякане нашими сніговими буранами. А як приховує це, бадьориться і бідного Ніко неодмінно надвір снігом умиватися водить! Може, це я заздрю, що так нешанобливо відзивався в щоденнику про нашу другу квітку лісгоспу. Тепер вони з Женею перевернуть догори ногами наш світ. Хіба що Віра Христофорівна стримуватиме...

Скільки разів за ці два роки я намагався з'їздити на Україну, відвідати Київ, поставити крапку чи, може... хрест на своїх юнацьких захопленнях та, мабуть, й на... одруженні! Неначе прокляття якесь тяжить наді мною. Понад десяток років мене смоктали спогади про юність золоту і про перше невисловлене кохання до дівчини.

«Чому я ще не написав листа у перші дні війни?» — запитував я себе в думці і усміхався на відповідь: «А куди написав би, де її найшов би в ті гіркі часи?.. З Кам'яної Діброви, зрештою таки написав. А хіба то лист?..»

Та ці думки вже не рятували. Минуло все ж таки стільки років! Як міняє час людину, особливо дівчину, таку вродливу дівчину.

Згадую слова Володимира Львовича — «прибула з роботи...». Прибула пізно, значить, з театру, з концерту. Я ще двічі розмовляв з піаністом... Недавно оце привіз собі на нову директорську квартиру коричневий рояль без підсвічників і з прекрасною перламутровою білості клавіатурою. Мав щирий намір з допомогою Володимира Львовича навчатися гри на роялі.

А на свої пальці й не зважив, на основний інструмент, яким перекладаються відчуття в музичні звуки...

Природа — тиран, дрібницею, пальцями, поскупилася. Вчепила якісь товсті обрубки, щоб неодмінно на два клавіші потрапляють з одного разу...

Володимир Львович заспокоїв, «Чижика» навіть не пообіцяв навчити, а змусив співати...

Мене викликають до Москви. А з Москви неодмінно відпрошуся і з'їжджу. Годі на роки вгору заглядати, час озирнутися. Неодмінно з'їжджу!..

2

Коли б спробувати розповісти про почуття, з якими цей раз під'їздив Захар до Києва, то при найкращім хисті оповідача це була б лише бліда спроба передати то гарячий, то завмираючий трепет душі молодої людини.

Поїзд прибув звечора. Нашвидку влаштувавшись у готелі, Захар поїхав шукати адресне бюро. Це єдина безстороння організація, яка не запитає, навіщо вам, молодий чоловіче у форменій шинелі лісничого, навіщо вам здалася адреса професора музики?

Мабуть, на Захарове щастя, бюро вже не працювало за пізнім часом. Якась вартова поспівчувала чорнявому, загорілому молодому лісничому, навіть кинулася до шухляд, а ... все замкнено. Захар лишив записку-запитання й пішов.

У міністерстві його охоче прийняли того ж вечора. Куди ж діватися людині, яка запізнилася в адресне бюро, знов думки, вагання...

— До речі, завтра субота, раджу вам з'їздити в одне з кращих у нас на Україні Росавське лісництво,— вговоряв заступник міністра.— Це недалеко від Києва, чудесний автошлях. Дамо вам «Побєду» на день, прекрасно проведете час, познайомитеся з нашими передовиками. Взимку щеплять дерева! А інтродукційні роботи!..

— З великою охотою поїду,— згодився Захар, перебиваючи заступника міністра.

Справді, субота зовсім не підходящий день набридати людям з візитами. Напевне, за день надійде листівка з адресою, це ж бо столиця! А в неділю...

Виїхав десь о дванадцятій дня. На столі в Захара вже лежала листівка адресного бюро з точно виписаною адресою професора Проскуріна Віталія Леонтійовича. Захар прочитав і заплющив очі. Потім перевернув листівку вниз адресою, лишив на столі і поїхав у Росавське лісництво.

Як то лісничому з безкраїх степів, де ледве змикаються кронами в гнізді дометрові дубки, як то йому потрапити в розкішний дорідний і моложавий, густий і проріджений, сосновий чи дубовий, буковий, в'язовий, а то й вільховий на узбережжі ліс! Стояли квартальні стовпи з троїстими написами номерів кварталів, простягалися смуги кількарічного молодняка сосни на планово зрубаній просіці. Дощечки на стовпах мальовниче закликали провадити боротьбу з лісовими пожежами. На ярах...

На ярах рожево білів урочистий каскад квітів дбайливо вкорінюваної тут леспедеці-держикореня!

Захар попросив шофера спинитися і пішов до яруги, укоси якої закріплювалися міцною й густою кореневою системою держикореня!

Пахощами цієї квітки-гостя обдало Захара. Бджоли густими пасмами падали через сосновий молодняк на довільну квітку леспедеці.

«Заворожлива картина! Інтродукційні роботи...» — згадав Захар учорашні захоплені рекомендації заступника міністра. Леспедеця вже міцно переселилася з Далекого Сходу на Україну...

Цікаво оглядати велике господарство лісництва, та за добрих три години ходи по тридцятигектарному питомнику Захар відчував уже втому. Лісничий з гордістю показував заволзькому гостеві сіянців липи, бука, ясена, плодових дерев. Спеціально водив по плантації клена, прищепленого в зимових умовах.

— Це ж, власне, і не клен, а бур'ян, будемо говорити,— буркітливою говіркою інформував лісничий. Захар чомусь упізнав у цій буркітливій вимові свого начальника південної дільниці Плахтіна.— Бур'ян, а не деревина, будемо говорити, а корінь солдатський має! Ви подивіться, що це за корінь! І ми з півдесятка мільйонів сіянців цього бур'яну, будемо говорити, прищепили благородним декоративним кленом! Гляньте, яка краса! Це все наші дівчата...

— Як дівчата? У вас теж заступник жінка? — мимоволі якось зацікавився Захар, оглянувши огрядну постать лісничого, якому без помилки можна було дати далеко геть за півсотню літ.

— Так, а що ж тут дивного? Добре працює, будемо говорити, дівчина. Всі вони в нас золото дівчата.

Десь уже перед вечором, коли Захар зажадав поглянути на Будинок пропаганди лісництва, вони проходили мимо новенького паркана. Ліворуч, на воротях, Захар по-

мітив маленьку дощечку з написом: «Дендрарій. Закріплено за ланкою Каздобиної Насті».

— Що, дендрарій? То чого ж не признаєтеся, товаришу Верба? Дендрарій маєте!

Дендрарій, як то говориться, і доконав нашого героя. Захар жадібно вчитувався в латинські написи на дощечках, акуратно виставлених біля кожного експоната чи групи експонатів. Свіжозелений кущ в широкій клумбі нагадував вічноростущу корону. Вся посадка рідкісних порід у дендрарії спланована в формі гігантської ліри, струнами якої були рослини з найяскравішими квітками.

Симфонія вчулася музичній натурі Захара.

Він не знав, яку систему обрати собі для огляду цього непритаманного для звичайного лісництва закладу. Його цікавив ведмежий горіх, а увагу тут же відбирали аж цілих дев'ять видів клена, переконливо експонованих у «лірі». Струни «ліри» безпосередньо чіплялися за кущі цілої низки рослин-каучуконосів, серед яких панівне місце надано кущеві бересклета. І раптом «струна» закріплюється триметровим річним «паростком» декоративної рослини айлат — гордістю інтродукційних зусиль господарів дендрарію. «Ліру» формують на землі численні рослини, і кожна з них дедалі вище підносить здивування захопленого і схвильованого Захара. Нехай бархат амурський, нехай стрижені моклюри, скумпія, навіть фіалкова прикраса дендрарію в особі індійського дерева, червоної яблуні, сибірської обліпихи чи японської айви! Все це з авраамовим чи якимсь іншим біблійним деревом, як і плакуча верба, монахів чай, аралія маньчжурська та веймутова сосна — лише захоплювали й дивували. Захар просто остовпів перед зеленню гнучкого евкаліпта, як плакуча верба, любовно оточеного вишаром-обгонкою з густого оточеного зеленого самшиту.

А лісничий Верба іде і без перерви говорить, показує, шанує гордість лісництва — дендрарій. Другій половині дендрарію надано форми «ХХХ», що символізувала історичну дату утворення цієї половини дендрарію в рік тридцятих роковин Радянської Соціалістичної України. Ця величезна цифра висаджена квітучим чагарником шести порід: бирючина, пузиренція, сикуріпа, жовта акація, терен і... леспедеця!

Захар спинився, бо вже й не чув буркотливої інформації свого чичероне-господаря. Оглянув з одної точки це захопливе господарство, як скарб земний, прихований у

лісі в звичайному лісництві, яких налічується сотні лише на одній Україні. Ці написи перед експонатами, ці запашні протяги з «кліток»!.. Мацав кору пробкового дерева, тер у пучках еластичне листя дерев-гостей і дивуватися вже перестав. Він відчув любов до всього цього у людини, яка вкладала всю себе в це завезене багатство, в перспективи акліматизації та передачі його в широке висаджування в лісах і декоративних парках країни. Нарешті не стримався, коли знов опинився перед розкішною плакучою вербою, а за нею красивий, уже підстрижений, квітучий бордюр з леспедеці.

— Lespedeca dicolorum,— голосно прочитав напис на дощечці і, екзальтований, збуджений, обернувся до лісничого: — Та покажіть же мені, товаришу Верба, цього генія інтродукції, вашого міфічного якогось заступника, що творить такі чудеса!

— З великою б радістю, дорогий товаришу. Це наша гордість лісництва. Та Людмила Віталіївна сьогодні захищає в Києві кандидатську дисертацію на тему: «Леспедеця — держикорінь...» Сам теж, будемо говорити, маю їхати туди з нашими людьми, пробачте. Та ще встигнемо, машина й люди вже готові.

І побачив, як перед ним знітився чоловік, якийсь зовсім інший став, прибитий. Озирнувся навколо, лапнувся рукою за комір сорочки, ніби йому не вистачає повітря.

— Вам недобре? Пробачте, довгенько воджу вас, ми звикли в лісі. Сядьмо на оцій лавочці.

— Дякую, це — проклята контузія,— ледве вимовив Захар, оволодівши своїм хвилюванням.— Мені б теж... на той захист потрапити...

Швидко вийшли з дендрарію... Захар так само дивно і неприродно прощався, дякував. І, тільки сівши в автомашину, глибоко, на повні груди зітхнув. Так зітхає плавець, винирнувши з холодної, найбільшої глибини, на яку здатна зануритися найздоровіша людина.

3

...І ось ця довга розповідь Сергійка привела нас у зал, коли залунали бурхливі оплески.

Дисертантка, що популяризувала в залі інституту леспедецю, цілком виразно почула отой радісний вигук Трохима Сергійка:

— Захар Билина!..

Неначе електричною іскрою ударило її це ім'я, так голосно і несподівано висловлене отут, у залі. На півслові обірвала свої відповіді на захопливі поздоровлення її з чудовим захистом дисертації, з присвоєнням першого наукового звання. Різко обернулася і кинула бентежний погляд у зал.

У першу мить побачила, як присутні в залі люди двома натовпами виходили в двері. Біля неї теж озиралися, ворушились, заважали роздивитися дівчині. Їй доводилося дивитися через сиві голови вчених, через модні капелюхи-«очіпки» дам. До того ж і притемнений далекий куток залу приховував обличчя двох чоловіків, що кинулися в обійми один одному. Сумніву не було, що вигук ішов звідти.

«Захар Билина. Захар Билина...» — майнуло в думці, а очі шукали і розгадували. А серце — то як не вискочить з грудей, то раптом завмирає, і тоді чорніє в очах, тривога жалю завдає.

Вона обережно розвела руками людей навколо себе. В ту ж мить впізнала формене пальто лісовода. Рушила, а коли дійшла до рампи, сумніви зникли. В залі обіймався з якимсь чоловіком Захар Билина!

І не по східцях зійшла з естради, а просто стрибнула з півметрової височини на підлогу в зал і бігцем прорівалася крізь здивований натовп слухачів, що виходили в двері. Очі її горіли, запливаючи вологою, уста, закушені білими зубами, виприсали, щоб бризнути коли не найщасливішою посмішкою, то нестримним риданням радості.

Назустріч їй пішов, немов сполоханий, Захар. Ступивши перші ж кроки, він рвучко розстебнув гудзики пальта і, здерши з плечей, як ворога, геть кинув його на крісла.

Сергійко підхопив пальто, поклав на портфель. Дівчина ще поривалася бігти, та люди їй заважали, спинившись і зацікавившись таким дивним поводженням дисертантки.

Зі сцени поквапно зійшов Віталій Леонтійович, також енергійно пробиваючи собі шлях крізь натовп.

Людмила прорвалася з натовпу і стала. Потім далеким дитячим жестом руки хотіла змахнути сльозу на щоці, та тільки розмазала її. Уста тремтіли, ніби намагаючись усміхнутися. Дівчина завагалася і швидко сіла на першому ж кріслі. Схилила голову на спинку переднього крісла, підклавши руки, ридання проривалися крізь надсильне стримування.

Захар уже не йшов, а біг. Йому здавалося, що коли б

він вийшов з ряду кількома секундами раніш, то встиг би попередити таке болюче ридання дівчини. Відчував якийсь дивний стан своїх настроїв-почуттів. Йому хотілося всміхатися тією ж посмішкою, з якою він колись, в юнацькі дні зустрічей з цією дівчиною, всміхався їй, не виважуючи радості, не приглушуючи печалі. А посмішка завмирала...

Підійшов. Хотілося обіруч узяти цю заплакану дівчину, піднести вгору і показати їй світ у значно кращому, радіснішому вигляді, аніж він здався їй в цю мить, призвівши до такого болісного плачу.

— Людочко, дорога моя,— озвався, нахиляючись, але боячись торкнутися дівчини.— Чого ж плакати, золота моя? Я так поспішав!

Певне, ця остання фраза: «Я так поспішав!» — у світлі майже десятирічної розлуки прозвучала для Людмили так переконливо, що раптом дівчина одірвала голову від рук і рвучко обернулася до Захара.

Уста досі шукали своєї внутрішньої посмішки, а плач напосідав.

— Поспішав, Захаре?..— запитала тихо-тихо.

І він уже не міг відповісти, вхопив дівчину за плечі, підвів її. Навіть в якомусь пориванні глибинних почуттів зовсім ніжно пригорнув, немов сонячним теплом квітку обігрів. І розквітнув наллятий життям бутон, уста її самі потяглися на перший в житті поцілунок кохання...

Підійшов постарілий за ці роки Віталій Леонтійович, ніяково переминався з ноги на ногу. Потім до Сергійка привітався, впізнавши його, зрадів нагоді заговорити:

— Це я, товаришу Сергійко, накоїв такого з дурного батьківського розуму. Стільки страждань обом завдав! Я, знаєте, Захарового листа...

— Не треба, тату...— ревниво перебила дочка, відводячи голову, але не спускаючи рук із Захарових плечей.— Мої страждання — найсвятіші мої набуття! Лишіть їх мені! Захаре, здрастуй, дорогий! Як довго ми з тобою йшли в цю залу!

— Щасливо дійшли! Це, знаєш... як мажорне закінчення дуету нашої молодості! Здрастуй, Людочко! Як добре, що ми зустрілися! Весь час нашої розлуки я хотів... просто прагнув висловити тобі... відкритись душею. Бо я...

— Захаре! Я трохи хвилююся. Після, наодинці... Це наше право. Я хотіла тобі багато, багато сказати...

Листопад 1951 — квітень 1952 р.

БОРОЗНОЮ ВІКУ

Нам так само не підвладна
рушійна сила думок, як
і обіг крові!

Вольтер

1

Важко пояснити, чому людина прагне розповісти про щось їй близьке у найцікавіший спосіб, так, щоб воно було правдиве і водночас — про себе. Але ж розповісти — це підняти новими лемешами старі перелоги на ниві життя... Піднімаючи їх, мимоволі й похизуєшся, бо розповідаєш найцікавіше, те, в чому не соромно признатися, та й сказати про це хочеться найповніше, найдохідливіше.

Та якщо оглядати себе, мов перед дзеркалом, то й справді може здатися, ніби ти хизуєшся. Тому краще оповідати про когось іншого, про затишне гніздо свого героя, про його батьків і сусідів. Адже все це стало вже елементами історії нашого народу, представником якого був і Мирон Федченко, герой цієї повісті.

Часом замислюєшся: кому цікаві ці життєві спостереження, життєвий шлях однієї людини? І ловиш себе на нескромній думці, що цікаво й тобі самому. Як диво, що породило й кинуло твого героя у вир людський. Бо в тому ж дзеркалі, оглядаючи народ, бачиш поміж ним і себе! Може, це й нескромно,— та нехай судить читач...

Отже, спробуємо на віддалі кількох десятиліть простежити сліди Мирона Федченка. Не вихваляючи його, а просто аналізуючи вчинки, щоб і читач на схилі віку згадав свої промахи. Хочеться покуштувати яблуко не з ножа, а на зубах відчути його смак. Адже й легендарній Єві те яблуко пізнання життя здалося найсмачнішим — зірване просто з дерева...

Про раннє дитинство Мирона з його слів навряд чи щось розповіси. У немовляти ж немає ще ні слів, ні свідомості. Його життя розпочиналося в минулому віці, а про той час уже не стало кому бодай щось ствердити.

Кануло у вічність і село Мойсенці, де народився Мирон. Було колись, та не вернеться,— як співається в пісні. Розросталось воно між затоками старого Дніпра, не бідувало на вишневі садки, кохалося солов'їними піснями. Мойсенська козача оселя колишнього Іркліївського полку мала своїх сотників і свій козачий гонор. Та не мала орної землі, крім панської! Масна та родюча земля слалася десь там, аж за острюхою на белебні берегів Дніпра.

З тої селянської свідомості село мало чим пишатися. Його любили мойсенчани не тільки за родючі садки та солов'їні співи, а й за зелені луки навколо, за родинні почуття. Всі ж бо шанували прародителя Лигора Мойсю, а в назві села — Мойсенці — вбачали нехай і гірке, таж предківське благословення.

Скупа доля села в скупості занедбала історичні пам'ятники свого походження та боротьби за кращу долю. Лиш один найсвідоміший мойсенчанин, Кость Федорович Кушнір, життям своїм знехтував, затявшись відновити в документах ту горьовану, та ж і славну історію села. Збирав документи, родословні «дерева» малював з них кожен рід мойсенчан, увінчав їх найстарішим дубом Лигора, полковника козачого. Дуб за сотні років уріс у побережанські піщуваті землі, а верхівки (свого засновника) збувся ще десь 1620 року. Молодим козачим старшиною бувши, той засновник лишив на новім хуторі молоду дружину з двійком синів при старому тестеві. Тесть — остарілий козак без одної руки, відрубаної турками в людоловському їхньому нападі на побережжя Дніпрове. Поїхав Лигір Мойся щастя сімей побережан боронити. В морському бою десь і загинув...

Так було! Про те розповідають затухаючі вже перекази...

А хочеться вірити й іншим легендам: могло ж статися, що Лигір і сам був не побережанином з Дніпра, а з утікачів-балканців, пристав до козачого вільного берега, пошлюбився з козачкою, дівчиною-сиротою при старому батькові, козакові без руки...

А чи відмовишся перевірити цю животрепетну версію?.. Тож ходив і Мирон по тих староболгарських землях, заселених у роки смертельних боїв озброєних гайдуків козачих з турецькими каравелами. Висадилися козаки в неприступних гірських узбережжях, що й турки не наважилися їх там шукати. В наш час теж не просто знайти ті села. Знайшов Мирон їх аж у горах та лісових чащобах.

Село й дворища селян, корівники-загороди, кабани в сажах — як на Полтавщині. Навіть у говірці, трохи болгаризованій, ще й досі чути залишки давне-давнього, українського! Чимало й болгаризованих «енків» у прізвищах. Та Федченків серед них так і не знайшов. Знайшов Федина в румунських поселеннях на Закарпатті, а в прибережних селах Югославії є Федуня. Та чи зв'яжеш їх з рідним Федченкові прізвищем, що пішло від розбитного пращура Лигора, який позбавився життя на сторожуванні побережанських хуторів, під Ірклієм? Як спадщину синам лишив садок вишневий у цвіту, дружину в ньому молоду, господиню й матір двох синів-соколів.

Хотілося побачити село Мойсенці і в якихось списках історії. Та-ба! Воно здавна було волосним селом, у якому «війт обретался», як свідчать джерела. Малувато цього, щоб бути історичним, хоч війт — то вже адміністрація на кілька сіл. Мойсенська волость обіймала села Мойсенці, Бузьки, Демки, Краснохиженці, Мутихи, Налісні, Пищики, Самовиця, Скородистик. У часи Хмельниччини вони були хуторами старшин Мойсенської сотні Іркліївського полку. А сотня — то вже хутір з десяти козачих осель, зріднених їхнім засновником Лигором. Не виріс з того роду навіть помітний багатій, бо злидень на злидневі — козаки! Ходила версія, ніби один з того кореня Лигоренко якось-то потрапив у козачі посланці запорожців аж до цариці Катерини. Чи виговорив щось, а чи й сам загинув (крутенька була «помазаниця») за ту дерзновенність посланства — невідомо. Шкода, та славного про той рід Федченків, на жаль, нічого не скажеш. На заході, особливо серед італійців, прізвище, схоже на мойсенське,— не рідкість. Був і німецький актор Мойся, часто трапляється те прізвище і в Румунії, навіть є поселення Мойса десь на прикордонні Буковини...

В часи Хмельниччини Мойсенці вважалися вже хутором Іркліївської сотні козаків.

Як і всяка батьківщина (в локальному розумінні) Мойсенці згадуються Миронові, як щось дуже рідне! Рідне якоюсь аж до трагізму болючою виразкою, незагойною вже ніколи. Чомусь сталося так, що село Мойсенці, давши Миронові життя, з дитинства ж його й отруїло непомірними злигоднями та безвихіддю з того становища...

Зараз на місці села вирують води Дніпра, підпертого Кременчуцькою ГЕС. Нащадків Лигора переселено на степові береги Дніпра.

Село від того значно виграло: нарешті потрапило на добрі родючі чорноземи! А люди, переселившись на ті чудові степові угіддя під Іркліем, і назви своїх прародинних сіл перезабули... І стали колишні Мойсенці — Придніпровським...

2

Так уже повелося, що спогади починаються з батьків!.. «Чті отца твоєго і матір твою, да благо ті будет...» — проголошує одна із заповідей Мойсеєвих скрижалей, привласнених релігією.

Мирон любив матір над усе! Любов до матері — це особлива реальність життя! Тож і хочеться повніше сказати про неї. М а м а! Скільки в тому імені величного й дорогого. Та все ж найбільше теплого. Мати залишила в наших серцях не тільки спогад про себе, про невмирущу любов до свого дитяти. Саме її любов і засівала в нашій душі те велике почуття. Словом «мама» ми славимо світ і життя. У найскладніших ситуаціях немічного дитинства ми спиралися на любов матері, на її уважність і силу. Ми вірили в її авторитет і тою вірою перемагали!

Мы любим и сестру, и жену, и отца.
Но в муках — мы мать вспоминаем!

М. Некрасов

Французький драматург Ернест Легуве (1807—1903) назвав матір єдиним божеством, яке не зазнало атеїстів.

Любив свою матір і Мирон за її душевну чистоту, безмежну доброту і навіть за трагічну її жіночу долю.

Чи звав її хто за життя Марією Іванівною? Такого Мирон не пам'ятав, хоч вона й була дочкою найзаможнішого в селі господаря. Звали Марією та здебільш — нещасною Мар'єю, співчуваючи дочці куркуля Івана Марченка-Кушніра. Бо була вона дружиною непосидящого грабаря, небайдужого до веселого товариства з випивкою.

Леонтій Васильович Федченко не обтяжував себе працею, але й ніколи не скаржився на злидні. Молодість і вік свій зжив на грабарських заробітках і мався як риба в воді...

Він будував Київську залізницю, грабарював у Бахмачі, в Кременчуці і в Катеринославі. Будував і Московську об'їзну, навіть у Сибіру Карсакпайську і десь аж біля

Байкалу Мінусінську залізниці. Був людиною широких заробітчанських обріїв і додому навідувався лише на зиму, та й то не на кожну. Говіркий, співучий і недурний з природи чоловік. Саме тим і краяв серце своєї скромної дружини, що не мала такої вдачі, не мала й охоти приставати до гурту гулящих, привертати до себе увагу сторонніх.

Народилася Марія в 1864 році у той самий день, в який три роки раніше народився й Леонтій у родині безземельного козака з Кирпівського кутка села — чумака Василя Федченка. Ні землі, ні чумацьких волів, ані слави не надбав Федченко, чумакуючи. Синів та дочку благословив у найми! Так і прийшла Марія в невістки на злидні в наймитівську родину.

Замолоду якось на жарт зводили той збіг днів народження: не витрачатись двічі на іменинні свята, в один день обоє віншувались. До того ж Леонтій народився в день смерті Тараса Шевченка в 1861 році! Пізніше, вже у зрілому віці, Леонтій Васильович з погордою хвалився в колі друзів, звісно, під чаркою:

— Народився ж я в той день, коли помер Тарас Шевченко. Леонтієм піп охрестив, бо ще не дійшло йому ім'я померлого Тараса. А то міг би і я зватися Тарасом!

Доля жінки в бідацькій родині спіткала Марію з першого дня одруження. Рідний батько прокльонами вирядив її з двору за одруження з безземельним. Навіть братню й сестринську любов стратила тим шлюбом з грабарським злиднем.

Найстарша дочка багатія в Мойсенцях, Марія, так і не скуштувала радості з достатків. Ні дитинства, ні молодості — все було покладено на вівтар непосильної праці й клопоту. На тому трималась у куркуля не стільки святість родинності, як деспотична експлуатація дарової робочої сили.

Були в Марії сестри, були й брати. Та родинного тепла від них не зазнала. Брати — господарі, як зайву, спихали її з двору заміж, радіючи, що посагу в «босяцький» двір давати не треба!

В селі про Марію були гарної думки. Дівка була беручка до праці. Вважалася красунею, в якої домірні форми й чиста душа творили цілковиту гармонію! На Марченківну зазіхали в Мойсенцях заможні парубки, природна краса дівки скрашалася й перспективою багатого посагу. Такий був деспотичний закон села — його виробляла історія!

Звісно, дівка виростала не для таких, як Леонтій. Злидар, постійний наймит у тих грабарях, заробітчанин на виїздах. Голий же як бубон, нічого матеріального, крім себе самого, протиставити іншим не міг. Отак голого й протиставив себе їм Леонтій! Пізніше й дітям хвалився: «Я Марченківну взяв!..»

Справді, таки відбувся той дивний шлюб наймита, грабаря Леонтія з найбагатшою красунею Мойсенців Марією Іванівною Кушнір. У селі це стало цілою подією.

На жаль, той шлюб з багатьох причин не приніс їм щастя. Поневіряння господаря по заробітках, його пияцтва, злидні й становище в родині Федченків проклятої родителем невістки, наклали на душу молодої жінки тяжкі, незгойні рубці. Намагалася якось би втримувати чоловіка при родині, радила осістися на селянській праці, та змушена була й сама пориватися за ним...

Чи то за материнські пестощі, бодай і скупі, й любив Мирон матір. Не похвалиться, що ті материнські пестощі були надміру щедрими. В нужденнім, скупім на радощі житті скупою на пестощі була й мати. Та найменшенькому, Миронові, вона відміряла їх, здається, за всіх п'ятьох, яких породила.

Найстарша дочка Палажка, котру ледве встерегла від дитячих хвороб у злиднях, змалку стала помічницею матері в господарстві.

Ще двоє Миронових братів у дитинстві схоронила.

Пізніше Миронові стало ясно, що смерть аж двох підряд хлопців трохи стверезила його непосидющого батька. Він став менше пиячити, виділився зі своєї родини, й заходився будуватись, і зажив на своєму господарстві.

В цей щасливий для матері період і народився Мирон. Це сталося весняного рівнодення, на сорок святих (9 березня 1895 року).

У ті перші дні й тижні весни й зими хлопець, ще ледь тримаючись за життя, долав проблему — жити а чи вмерти. Його хистка доля була тільки в руках матері! А вона, перериваючись, вкладала себе всю у будівництво хати. Своєї омріяної хати.

Отож і зафіксувався у пам'яті Мирона перший спогад: їдуть вони з дідусем Василем на якомусь навіть і не возі, а двох дрючках з колісьми, запряжених парою сірих волів. Їдуть старою вулицею по дуба на хрест померлому дядькові (найменший брат Миронкового батька, парубоцький підліток). Нахилилося хлоп'я, припало лицем до тих двох

дрючків воза, милується, як під ними пливе земля. Дід поклав свою теплу руку на плечі хлоп'яті, притримує, щоб не вивалився. І щось говорить, плачучи. Синові ж своєму, парубкові, по дуба на хрест їхав. Дід плаче, хлопець те розуміє, сам був плаксієм,— і йому не байдуже до тих дідових сліз. Під теплою дідусевою рукою хлопець дивиться крізь дрожини і не збагне; чому ото шлях під ним утікає геть. Чи не втече він зовсім? Бо як тоді без шляху до мами повернутися?..

А потім... Уже потім зринає в Миронковій пам'яті образ матері. Молода, працею скрашена, злиднями гартована, таж яка гарна його мама! Вона стоїть десь оддалік, під яскравим сонцем весняним, щасливо всміхається такою ж теплою усмішкою, зігріваючи дитячу душу тепліше за сонце. Не велить Миронкові ловити жабок під гущавиною верболозу. Не велить, а та заборона приємно дражнить, як підбиває — лови ж їх, капосних жабок, лови! Ти ж дужий і не боязкий, лови й кидай у пазушку собі, нехай вони там мочать. І ловив регочучи, і в пазушку ж таки клав.

Оселилися вони поки що в землянці. О, та проста, як ведмежий барліг, але ж своя землянка! Пізніше розумів, що то був матеріальний занепад у житті їхньої родини. А в дитинстві мав ту землянку за найдорожчу іграшку. До того ж вона мамина, а не чиясь. І живуть вони в ній своєю родиною. Проста, як лігво, але ж на своїй садибі, з верболозом і з жабками! Землянка мамина, а нова хата, яку будує тато над шляхом, нехай буде татова. Весняне привілля й жабки в пазусі. Мати гнівиться, бо ж вони мочать, гнівиться й так мило сміється. Тільки мами так сміються й грозять пальчиком, бо ж торкнутися пазушки з жабками не можуть.

Була ще радість хлопцеві — ходити з мамою на громадські толоки: мама там доволі рвала молочай на топливо. Аж тепер стало й Миронові зрозуміло, що рвати молочай на топливо — не було ознакою заможного селянського життя. Тільки крайня вбогість і нестатки призводили до того. В порепані руки заходить ядучий сік з молочаю, роз'ятрюються й пухнуть руки. А на зауваження сусідів: «Та пішла б до братів, нехай би соломи котрийсь привіз на топливо»,— мати гордо відповідала: «Не діждуться!..»

Цей рішучий протест мами, ображеної зажерливими братами-багатіями, органічно входив і в Миронове дитяче єство. В новій, ще й не висхлій, зате ж у своїй хаті, ще

більше міцніла певність матері, що «не діждуться» багаті брати її приниження.

Надійшла зима. Родина Леонтія «вдома», нехай і в не висхлій ще хаті, приймає несподіваного гостя. Наймолодший батьків брат Трохим прибув, завершивши службу кінним гусаром. На знімку, що в діда Василя, діти видивлялися на золоті гудзі, шаблю на ременях через плече, остроги на закаблуках. Трохим немов аж дзенькає тими острогами, хоч уже й відчеплено їх. Така слава роду! Блищать гудзі, закручений вус, чубчик вихором в'ється над чолом... Ці захопливі враження довго ще живили дитячу мрію Миронка: «Як виросту, неодмінно тільки гусаром буду!..»

Непосидячої натури Миронів батько не засиджувався в селі. Злигодні, відсутність своєї землі, та й де правду дінеш — відсутність не лише звички, а й бажання «нудитися» в селі, змушували Леонтія, на відміну від інших безземельних жебраків, якось по-своєму чіплятися за життя. Дружина наполягає — працюй, як усі, косар же з тебе — дай-то господи! — на все село.

А де ж візьмеш землю, никаючи прохачем по поміщиках, а чим заореш той клапоть землі між двома бур'янистими обніжками? Не встигав за багатіями дістати оренду ні в панів Требинських, ні в Цимбалистого. І заплутався у боргах, занервував у безнадії.

3

У найскрутнішу для родини хвилину Леонтію, як рука на порятунок, підвернулося переселення на вільні землі. Саме звучання чого варте — вільні землі! На них, на землі казахів та киргизів, переселилося вже з Мойсенців кілька родин, навіть і сестра Марії Леонтіїхи з великою родиною. «Та це ж мрія!» — захоплюється й Леонтій. Нарешті родина оселиться на своїй землі, зітхнуть і діти на достатках, коли при матері домуватиме й батько.

Леонтій Федченко ще не розумів суспільних процесів у Росії. Невдачі матеріальні відносив на рахунок минулого, на невправність батьків, які своєчасно не дбали про господарство, не обзавелись землею, на разових заробітках будували добробут родини. Батько й метнувся знайти радикальніший вихід зі своїх господарських невдач.

Ухопився Леонтій, та й запалав переселенням, підбив і братів, і декого з односельців: земля, своє господарство, родинний спокій!..

Весною 1898 року новісіньку хату спродали, зібралися, й понесло їх за переселенським вітром аж геть у якусь народжену в уяві Уфімську губернію! Мріялися там нові життєві обрії, господарський і родинний спокій. Справжній рай земний!..

Весняні води затопили Кирпівку. Переселенцям звелено поквапитись, правитись мають до пристані на Дніпрі. Лише з Кременчука відходить той переселенський ешелон. Переселенці мусять долати весняні води, розлиті в довільну повідь. Миронова тітка Марія, батькова найменша сестра, ще дівка, взялася перенести хлопця через ті потоки поводі. Закинувши на плечі плахіття, тітка брала хлопця на руки, переносила через прудку, прибулу вже весняну воду. На все життя запам'яталася Миронові ця тітчина героїчна допомога найстаршому братові.

Переселення тоді чомусь звалося — «їхати на лінію». Відтоді довгий час родину Федченків мойсенчани дражнили «лінійцями». Згодом це вже звучало як образливо-дражливе прізвисько...

Пізніше Мирон міг відновлювати собі в пам'яті ту героїчну мандрівку кількох родин поїздом з Кременчука аж в Уфімську губернію, в Башкирію. У дитячій пам'яті особливо карбуються надзвичайні життєві факти. А що може бути надзвичайніше для дитини, як весна і в ній поворотки́й, «всесильний» батько! Ідуть по тій весні, наче пісню перебродять! Справді-бо, Мирон у дитинстві й пісню «перебродив», а не співав. Перебродив, як бурхливу повідь весни. Весняна подорож до Башкирії розтяглася не на один тиждень. Леонтій так і висловився на котрімсь прогоні: «Лінія — це довга пісня. За раз її не перебредеш!»

Сама подорож у вагоні 4-го класу — як морок у тумані. На ціле життя лишився Миронові у пам'яті той тяжкий переїзд...

Від залізничної станції переселенці ще в більших весняних розтепелях добиралися вже башкирськими саньми до «деревні» Гаврилівки. І всюди, в найскладнішому безвихідді дитячим очам і свідомості видавався переможцем і рятівником — батько. Все він умів, ні перед чим не пасував... Тільки пояснити, чому Гаврилівка зветься «деревня», цей всезнайко Леонтій ніяк не спромігся. Махне на дитячі домагання рукою й біжить десь у своїх справах.

І доходили діти вже самі тої розумної думки, що дерев'яні ж, не білені глиною, як на Подніпров'ї, хати й лягли в основу цього визначення — деревня Гаврилівка.

Це переселення було для родини Леонтія таке ж невідворотне й клопітне, як і та весна. Бо з весною розпочиналося і їхнє «лінійне» життя в пустельних необжитих башкирських землях Стерлітемакського повіту. В тім клопоті настало й літо.

В одній хаті, за літо збудованій, вогкій, як і та новоселицька в Мойсенцях, оселилася велика родина діда Василя Федченка. Будова мала три кімнати, з коминами кожна й теплим напіччям для дітей. У крайній зліва оселився своєю сім'єю Леонтій. Малось би навесні завершувати це нашвидкуруч розпочате будівництво, щоб забезпечити окремими хатами не лише трьох братів, а й старого Федченка з незаміжньою дочкою.

Порожня широка вулиця — як життєва перспектива великої родини Василя Федченка. Прогорнулось, наче смалятиною пропекло дітей гаряче літо. Будувались хати, мов посеред світу,— поза ними встелявся безмежний простір аж до пригірських байраків, з-за яких щоранку вискакувало жовтогаряче сонце. Порожній і сумний голостеповий краєвид...

Так і застала федченківську родину тамтешня сувора зима, страшна, мов пустка, в якій людина лише перечасовує в очікуванні якоїсь звіриної сплячки. Що то за зими були в тому «л і н і й н о м у», не обжитому переселенцями краю! Безперервні бурани, сніговії, з ранку й до ночі висиджування в хаті, здебільш на печі в теплі. Сидять, на батьків надіються, а їм діти вже й заважають, вештаючись по хаті. За вікнами гудуть заметілі. Чоловіки ледве прокопують стежки в тугих бурханах снігу поза хатою. Дітям так хочеться туди, та пильність батьків перешкоджає.

– І сміх, і гріх! — ніби жартома визначає Леонтій становище, забігаючи до хати перегрітись від надвірного бурану. Нічого страшного не відчував Миронко в тих словах запорошеного снігом батька. Певно ж, більше сміху, коли розчервонілий і веселий Леонтій заскакує перегрітись.

Він осміхається до дітей, а це особливо їх тішить. Вони визирають із запічка на нього, їм кортить «похукати» на сніг, навіяний по башлику кобеняка, щоб розтавав.

І раптом одної ночі бурани перестали «дуріти», як висловився Леонтій. Того ранку, як дзвін на сполох, пролунала чутка: замело снігом хату вдови Параски! Зовсім замело, зарівняло, що люди й сліду знайти до неї не можуть.

Параска добре влаштувалася в своєму переселенському вдівстві. Дітей ще не встигла прижити — першого ж року «лінєйства» помер чоловік, і лишилася Параска лише зі старою свекрухою. Старуха собі мовчала, зануджена переселенням та безвихіддям. А невістка не розгубилася, як то мовиться, знайшла себе в цих нових для неї краях, стала шинкарювати. В неї було вдосталь горілки, справжньої «казьонки», знаходилась і якась закуска. Хата щодня повнилася гаврилівчанами, особливо — з нових переселенців, які бодай і в цих випивках знаходили тут щось своє, знайоме, мов аромат далекого Подніпров'я.

В нудотні зимові дні хата Параски перетворилася на своєрідний шинок-клуб необжитого ще переселення. Єднала в ньому людей не тільки спільна доля, а й потреба ширшого ділового зв'язку зі світом. Котрийсь читав газетку, доп'явши її, мов скарб, а той розмову мав із прибулим у село молодим попом, який розпочинатиме з весни будівництво «храму Надії» — так уже охрестив невідомо хто ту майбутню церкву. Та щоразу в тому «клубі» поширювалися чутки про майбутнє будівництво залізниці в Уральську, чи в Оренбурзі, а чи десь-то в невідомій Актюбі.

Тож одної ночі сніговий буран геть засипав хату шинкарки Параски. Засипав, старанно зарівняв і затрамбував вихровіями, не полишилося жодного сліду на поверхні снігових заметів. Вістка про ту недолю вдови облетіла Гаврилівку, як дзвін на сполох. Замело, поховало, наче крізь землю провалилась хата, самі голі сніги стеляться довкола! Сповіщалось і про інших нещасливців, хати яких теж опинилися під снігом. Та по-справжньому забідкалися чоловіки про «нещасну вдову», засипану хурделицею, мов на цвинтарі зими поховану. А як година прояснилася, проміння сонця заіскрили в блискітках сніжинок, то й позгукувалися «на аврал» прибічники Парасчиної корчми. Поспішали гаврилівчани відкопати вдову.

З усієї «деревні» збіглися на те видовище діти, настала-бо і для них чудова година. А яке ж диво: кілька десятків чоловіків, зроду вправних грабарів, розмахнулися лопатами, надсадно вергаючи п'ятиметровий, спресований буранами шар снігу. Виростала широченна яма в снігу, показався в ній димар, туди щось гукали жартівники. Це був не просто надсильний труд, а й подвиг, особлива «толока» на врятуванні хлібосольної шинкарки. До того ж і неділя припала, чому б грабарям-«лінєйцям»

не замогоричити заслужену «толоку» у врятованої шинкарки!

З того першого року оселення «лінєйці» потроху навчалися розуміти й башкирську мову. Чи добре її розуміли, важко тепер судити, але дітям вона давалася легше, ніж дорослим...

Саме відтоді й лишилася Миронові на ціле життя приязнь до східних мов.

4

Як і слід було сподіватися, грабар Леонтій Федченко знов кинувся у ще складніші авантюри. Складніші, мовиться, бо замолоду він ганяв по грабарському світі вільним соколом. Тепер же, обтяжений більшою родиною, розумів, що спільниця його в гіркому житті, мати його трьох живих дітей, не відпустить самого, не лишиться одна з дітьми в цій чужій їй Гаврилівці. Чужалість голих степів, загрозлива завійна зима — все це веліло їй міцно триматись розбитного чоловіка.

— Де ти, Леонтію, там і я з дітьми! — категорично домагалась вона.

А саме починалось будівництво великої залізничної магістралі Оренбург — Ташкент. Давши дружині якусь обіцянку, Леонтій виїхав поки що на розвідку. Не то аж в Оренбург а чи тільки до Самари, де містилися контори будівництва тої залізничної магістралі. Випадково натрапив там на старі грабарські знайомства — зустрів інженера де Кампо-Сціні. Італієць-інженер начебто впізнав активного грабаря, а може, як повітря, потребував грабарів на будівництво. Леонтій хвалився, що й зналися вони чи то з будівництва Московських об'їзних колій, а чи ще й з Катеринослава. Інженер радо прийняв бувалого грабаря, призначив артільним уповноваженим на будівельну дільницю десь між Оренбургом і Актюбою.

Навіть зараз Миронові приємно згадувати повернення батька з тої подорожі, окриленого перспективами «свого» грабарського заробітку!

У гаврилівському домі Федченків тепер не переводилися «лінєйці» — колишні грабарі. До Мойсенців, в Ірклій до черкаських грабарів полетіли телеграми й листи. Знов заходила справжня грабарська страда!

Цього разу Марія Іванівна, обтяжена клопотом з дітьми, виявила себе в родині господинею, а не покірною перед

владним мужем дружиною! Вона не протестувала, не влаштовувала скандалу, а лише твердо визначила:

— Їдь куди хочеш, роби що знаєш. Та тільки — разом з нами! Куди ти, туди й ми з дітьми!

Леонтій не заперечував. Видимо, саме це і його найбільше турбувало, хоч і обтяжувало в тих марудних клопотах. Та вони не сперечалися.

Найстаршу з дітей, Палажку, лишили в брата Трохима за наймичку. Він одружився, ще гусаром бувши в Молдавії, пошлюбив і привіз у родину красиву молдаванку Домну. Такою свіженькою виїхала вона з родиною «на лінію». Згодом завагітніла і теж з журби почала марніти. Не вдома при матері, а «на лінії», в морочному чужинстві мала вона родити дитя. Тож і згодиться їй така дорослень-ка дівчина, як Палажка леонтіївська. Найпершою зрозуміла те Марія Іванівна, найстарша з трьох невісток у родині, і тому не заперечувала, щоб Палажка на якийсь час перейшла до братової Трохимихи за наймичку.

Юну невістку Домну всі в великій родині Федченків якось особливо ніжно полюбили. Не кажучи вже про дітей — до них Домна була найщедрішою пестощами. Що гарна — в тому розбиралися старші. А дітвора любила її за наскрізне якесь її сирітство, за недорікуватість молдаванки, одинока — але яка ніжно-добра, до всіх, молода й погратися з дітьми охоча: Домна розуміла й сприйняла ту родинну щирість, особливо від дітей, як єдине, чим заповнювала душевну порожнечу в журбі за рідними.

І який жаль дітвори: улюблена їхня дядинка Домна померла в родах у тій далекій від Молдавії Гаврилівці...

5

Грабарський переїзд аж у актюбінські степи забрав чимало тижнів. Клопіт з грабарями й морока з родиною вкрай вимотували Леонтія Федченка. Вся родина, починаючи з Марії Іванівни, дуже його жаліла, хоч і не видно було, щоб він особливо того потребував. Енергійний, завжди в рухові і в клопоті Леонтій устигав навіть якось-то й пряника дітям добути, принести на колимагу.

Грабарські колимаги для родин з дітьми з'явились аж десь в Уральську. Туди всі дісталися поїздом, у теплушках, поруч з якими йшли й вагони з грабарськими кіньми, закупленими в Башкирії. В Уральську ж виготовлялися грабарські каламашки, шилися чепраки, в'язалися на них

хомути на кліщинах. Грабарі готували своє виробниче начиння.

Саме в річці Уралі Миронко вперше зазнав хлоп'ячого щастя на риболовлі. Десятками великої плотви, тарані приносив щасливій з того мамі.

Отак, зібравшись і на власний транспорт, грабарі понад Уралом-річкою дісталися аж в Оренбург. Якою смиренною і в той же час діяльною помічницею Леонтієві була в тій подорожі Марія Іванівна! На кожній зупинці грабарських караванів вона керувала куховарками в готуванні обідів для всіх грабарів і коногонів. Скільки їх було, де набралися — це все складало велич і клопіт Леонтія Федченка. Він їх збирав у ці обози, він і спрямовує, дає лад у харчуванні. А було ж їх чимало, це збагнув навіть і Миронко в своєму шестирічному віці. А те, що ними ладує батько, підносило його в очах дітей на казкового велетня. Здавалося Миронкові, що й багатостраждальній його мамі саме такий діяльний Леонтій по-людському подобався.

І опинилася родина Левка вже в Оренбурзі. Гаврилівка, як затоплена туманами пам'яті з поплавцем-юначкою Палажкою, зовсім легко зникала з життя родини. Бо ж була вона як сон випадкова й чужа! Цікавішим і, головне — своїшим стає Миронкові оця темна ніч, коли візник-башкир везе їх до гостиниці на переночівлю. Башкир говорить дуже нескладно, хоч і російською мовою. Коли ж довідався, що Миронко розуміється й на башкирській мові, перейшов на рідну. І хлопцеві доводилося на ходу пристосовуватися до нього з башкирською та й «пояснювати» мамі, про що з ним говорилося. Щастям огортало хлопця відчуття маминої гордості за сина, який неначе вже й не маля, а дорослий, бо «джеркоче по-їхньому».

Грабарі виїздять аж на актюбінські степові простори, на трасу будованої залізниці. Ставляться табори. Казахи насторожено зустрічають непосидящу армію грабарів. Було чого насторожуватися. Новизною й грабарям видавалося їхнє кочівне життя. Грабар живосилом, не питаючись дозволу, втручався в те життя. Поза працею, особливо в неділю, грабарі великими гуртами йшли до казахського кочівного аулу.

Грабар живе у відриві від рідної оселі, від родини й сусідів, то й шукає гурту поза працею. У важкому грабарському труді спрощувалися характери. Тож і не гребували казахським молоком, навіть верблюжим. Молодики привертали симпатії казашок, нав'язувались до кизимляр

(дівчат) з недовірливими розмовами. Саме «загроза» дівчатам найбільше й не подобалася казахам.

На тому грунті виникали солідні конфлікти. Розбиратися в них грабарям, не знаючи мови, було важко. Тож і гукали малого Миронка на допомогу домовлятися з місцевими господарями землі. Відчуття того, що він потрібен дорослим, повнило його дитячу душу. З тої радості плакала і його мама. Поривалася приголубити, як уміла, грубіючи в злигоднях і в труді. Та хлопець любив саме ці її спрощені пестощі, любив і такі сльози в неї, сльози материнського щастя. Небагатою була вона на ту радість у своєму горьованому житті.

Грабарське життя — як циганське. Переселялися бараками вздовж будованої лінії залізниці. Дійшли знов до річки. Миронко «в'язанками» приносив матері наловленої вудкою великої живої риби! То ж радість матері і в цьому циганському житті, а це тішило хлопця.

Було всяке в тих уральських мандрах. Грабарі охоче дозволяли Миронкові бавитися в погоничах з грабарськими кіньми, тішили розгонистими робочими піснями, привчали хлопця розуміти букви. На все життя запам'ятовувались йому грабарські пісні з тих уральських мандрів:

Уродилася я, как былинка в поле.
Хороша я, хороша — плохо лишь одета,
Никто замуж не берет именно за это!..

«Плохо одета», як і вони, грабарські діти. Мирон дослухався слів пісні, очей не зводив з тих загорілих на вітрових протягах, у землекопстві зачерствілих людей. Які ж вони рідні, які хороші! Буквар носив при собі, бо грамота манила його. В кожну принагідну мить Мирон устигав розгорнути буквар перед грабарем, коли обоз навантажених колимаг рушав, а порожні ще не підійшли. І радів, читаючи склади, і жив заяскравілим дитячим життям, бо відчував; чи показує грабар ту літеру, чи наголошує склади в букварі, робить усе те щиро, як для рідної дитини.

Це був розквіт Миронкового дитинства, перші іскри, може, й не дитячого вже, усвідомлення свого й маминого стану, та й цілої родини в цих гуртових трудових мандрах.

Надходила зима, а серед грабарів ніхто жодним словом не згадував про повернення до Гаврилівки. «Как былинка в поле», грабарі шукали, куди б його пригорнутися на зимівлю. Знаходилися й родичі якихось поселенців аж на

Волзі. А Волга — це вже не Стерлітамакський повіт в Башкирії. Тож величезним скопом, як цигани, перемандрували в слободу Покровську (нині м. Енгельс)...

Широка могутня російська річка й гарні люди нагадували Миронові Мойсенці. Дивовижно привільне тут, таке ж казкове життя, доволі пухкого пшеничного хліба, звичай частувати молоком у дні свят.

Розбитного хлопця охоче брали сусіди в родину, сміялися з його вміння джеркотіти башкирською чи казахською мовами, заохочували його до співів і досхочу поїли молоком.

— Так, сину, гуляєш, що й матір забудеш,— мило ревнувала Марія, завжди маючи при собі старшенького Андріяна. До книжки Андріян не поривався, більше при грабарях, при їхніх гуртових випивках «гуляв».

На хрещенські свята сусідський парубок Сергій Жилка брав Леонтієвих малюків у широкі санки, запряжені парою «зміїв»-коней, і катав на просторах скрижанілої Волги.

Скільки то щастя, забавки, задоволення! Несешся у санках, шмаття снігу летить з кінських копит назустріч тобі, і краєвид Волги напливає сніжаними сяйвами. Незчисленні санки, як комашня, кружляють перед очима. Гасають відчайдушні волжани вгодованими кіньми, як і Серьога Жилка, один перед одним хизуються, аж бринять натягнуті віжки, мов струни, в цій святковій волжанській пісні. І день проноситься як мить, пірнаючи в ніч! Ні буранів тобі, ні завій, а ні нудного гаврилівського висиджування цілої зими на печі.

Саме в Покровській слободі частіше й уже свідоміше хапався Мирон до читання букваря. Знаходилися тут і чуйні «вчителі», яких тішила гра хлопця в чепурного школяра, і вони задовольняли свої благородні захоплення, навчаючи грабарчука читати не лише букваря, а й псалтир по-церковнослов'янському...

6

Покровська слобода чи Гаврилівка? — так вимальовувалася Миронкові проблема домівки. Йому подобалося щоразу зимувати в новому місці. Те зимування — навіть не відпочинок, а лише зимова пауза перед наступним туром, таким же замашним туром трудового життя. Де він станеться, які нові грабарські горизонти відкриє,— таку

завжди гостру проблему обговорювали грабарі, зачіпаючи й найгострішу проблему — постійної домівки.

У дитинстві Мирон намагався не дослухатись тих нецікавих розмов і йшов до Жилки. Парубок зрання відчиняв батькову крамницю «Рыбных и других москательных товаров братьев Жилки», брав з собою і Миронка, заводив його аж на базарні рундуки. І вподобав хлопець саме «рыбные товары»: суха волзька тараня, просолена бочкова риба.

Тараню радо брали слободяни, всміхалися до грабарчука, такого малого прикажчика, щипали за носа, а він солідно нанизував на шпагатину продану рибу й видавав покупцеві. З парубком вони й снідали таранею там же, у крамниці, замашно відбивши її на коліні. Тільки аж десь під обід приходила мама й забирала Миронка додому.

І знов завихрила хапотня у грабарській родині — їдуть у Мойсенці. Палажка й досі в Гаврилівці дослужує в дядька Трохима. Звичайно ж, цей молодий ще дядько одружився вдруге. Та малій сирітці від покійниці Домахи тим одруженням не придбав матері. Чи змогла й Палажка, неповнолітня дівчина, замінити маляті матір — важко судити. Тож самі, без Палажки, тільки з мамою й поверталися до Мойсенців, про які досі мати лише розповідала дітям. А дев'ятирічного Андріяна Леонтій забирав у перше грабарство коногоном.

Отак, на півтора року, молодому Миронкові щастя прирекло бути ще при мамі. Умовляв її пожити ще хоч одне літечко на Волзі, в слободі Покровській. Мав же й він ставати на ті «власні ноги», став би прикажчиком у Жилки на «рыбных товарах». Оселилися б якось на цім волжанськім роздоллі, напевне, перестала б і плакати,— з дитячою впевненістю гадав Миронко.

Мати гарячою долонею витирала синові сльози, заспокоювала:

— До Мойсенців же повертаємось! Пам'ятаєш мої Мойсенці?

Мати не казала: «наші Мойсенці», лише — «мої». Миронкові ж бо там були тільки жабки у вербах. Саме їх він добре пам'ятає, та чи це вже й були Мойсенці, ніяк збагнути не може. Звичайно, пам'ятає, ще й тітку Марію на броду при виїзді... Так усе це оберталося Миронові вже й на казку. А мати — тільки цікавилася, сама раділа з тих спогадів, утираючи синові сльози гарячою материнською долонею.

Не питалися батьки в дітей та й не пояснювали, яке життя їм зичать. Батько тільки й мав клопіт цієї весни — відвозити дружину з Мироном до Мойсенців, лишивши Андріяна з грабарями як заставу на своє повернення до них. Він-бо підбивав їх ставати в грабарство цієї весни десь на будівництво залізниці в далекому Сибіру, так і має вести їх аж до Мінусінська.

7

Мойсенці й жабки у вербах були вже Миронкові і далеким дитячим сном. Наче зовсім у нове місце прибули вони в рідне Марії Іванівні село. Навіть двору того з жабками Миронові тепер не схотілося шукати, щоб не краяти ран від боляче перерваного дитинства з жабками. Ні двору, ані друзів — знов як і на «лінії».

У чужій хаті десь біля гробовища на переночівлю упросилися. Як і в Гаврилівці, як і в Уральську біля казахських глиняних кладовищ... Сусідський дід Грицько кинувся допомагати молодій Леонтієвій влаштуватись, а Миронка вже другого дня забрав від неї погоничем у степ на волочіння. Холодний непривітний степ, солом'яний курінь на ниві, й дитяча романтика в душі...

Дід Грицько сіяв жменею з мішка через плече, а Миронко волочив — це було вже щось зовсім нове. Степове небо і якийсь байдужий до всього гнідий коник тягає борону, а не каламашку. Тягає — куди лежить повід погонича. Мирон клав поводи по дідових слідах босою, репаною ногою на ріллі. Навіть оте овіяне романтикою дитинство: «Та но-о, здохнеш ти йому, клятий» — як гримав на коня дід Грицько, не було нагоди вигукнути хлопцеві, хоч би раз для сівальницького авторитету. Вся увага на репаних босих ногах діда Грицька (дід баби Софії!) Справді — «сію-вію-повіваю...». За кожним переставленням зачерствілої, як гречаник, репаної, бо ж невзутої, ноги...

За тиждень Миронкового погоничування попузирило йому губи, «черствіли», як дідова нога, й руки, невмиване обличчя, заклало хлопцеві й носа (дід запевняв, що то від спання під возом). Та в тому Мирон не був одинокий. У всіх погоничів на ниві о цій весняній порі пузирило, закладало вуха, хрипів і голос.

За ці дні Мирон побачився в полі не лише з погоничами-хлопчаками, як і він, а й з дівчатками із засмоктаними

кісками, у довгих полотняних сорочках з вишиванням на передпліччі. Вперше хлопець пошкодував цих хистких погоничок, питався в діда Грицька, чи не було в тих людей забильного хлопчика за погонича. А дід гладив долонею заскублену її голівку з кіскою, повертав дівча за спущені плечики — іди, мовляв...

Хлопець був щасливий порадувати матір заробітком, повернувшись десь аж у суботу. Дід Грицько заплатив йому за ці шість днів погоничування аж тридцять копійок. Перший заробіток сина в дім матері!

Якусь би хату, дворище,— раптом зажадав Миронко. Нехай би вже й без жабок, тільки б жити, як люди, а не жебрати того кутка в чужій хаті. На тому кутку, в широкому хазяйському дворищі, в зарощеному, недоглянутому садку стояла стара, присіла в землю хата, де народилася, відки й заміж вийшла Миронкова мама. Проходячи з хлопцем вулицею, мати завжди спинялася, щоб показати йому ту хату. Рідна вона їй!

У ній доживала віку самотня баба, мати Марії Іванівни. Старенька й забута, як і оця хата, хоч і при двох синах та кількох дочках, які розкошували на привіллях своїх дворищ, крім хіба Миронкової мами. Старший син старої, Василь, розростався аж у селі Бузьках, у приймах на великому господарстві, прийнявши за жінкою й парового млина.

Марія Іванівна пояснювала синові, як виправдувалася, що синам старої Кушнірихи не до матері, вистачало їм і свого господарського клопоту. Про той клопіт не все ще було Миронові зрозуміло, тому й байдуже — у всіх старших того клопоту багато. А самотньої старої Кушнірихи ставало шкода: з ким порозмовляє, кому пожуриться чи й казку розповість? Озирається хлопець на похилені, зарослі бур'янами ворота. Кортіло побачити бабусю.

Зовсім несподівано до Марії Іванівни навідався її брат, старший із двох синів бабусі, Василь, і зітхнув, нестримно зрадівши:

— Самим богом ти послана, Маріє, до нашої матері! Чого ж тобі поневірятись по чужих квартирах? Переходь до матері, матимеш рідну хату й садок. Не чуже ж воно й тобі...

Пізніше й Миронко зрозумів, що коли б не сльози старої на грудях у коханої первістки, не пішла б його мама у ці горьовані прийми. «Садок вишневий» був старий, захаращений сушняком на грушах. Та все ж садок, пристанови-

ще влітку, «кислиця чи й грушка дитині»,— спокушав дядько на той «рай» баби Марчихи.

З яким острахом ступив хлопець за ті трухлі ворота, в осілу стару хату баби Марчихи. І то не сам пішов, а мати забрала з вечері в діда Грицька, коли вони повернулися з поля. «Хоч така, аби наша...» — шепоче мати синові, вмиваючи «орача» теплою водою. Марія Іванівна намагалась перебороти глибоку недовіру в дитячій душі. І хата як пустка, та й бабуся, зблизька старезна, лякали хлопця не так ветхістю, як холодним чужацтвом.

«Щедрий» брат Василь підкреслено непокоїться, що його сестра, не порадившись із родиною, відпустила хлопця в степ, на чужих людей. «Без догляду дитину, та ще й на чужі люди»,— бідкався він, навідуючись щодня. Мати призналась про це Миронкові, бо готувала його на дядькові запросини «в гості». Дядько Василь якось раптово заїхав і, не спитавшись у сестри, забрав хлопця на дрожки та й повіз додому в Бузьки. Замість «гостювання» поставив його пастушком на своє велике приймацьке господарство.

— Корівки на луках пастиме, не чужі ж вони йому! В рідного дядька як удома, на молочко не голодуватиме дитина,— вговоряв сестру, цьвохнувши батогом по конях.

Отак, замість гостювання — в найми.

Хлопець одразу ж відчув, що таке найми в куркуля-зажери, та ще й рідного дядька, хоч і їхав з ним на дрожках, як у гості. Перше відчуття наймів отруїло Миронкові родинні почуття. Не закортіло йому обізватись родичем до Петра, синка дядька Василя,— дратувало відчуття його господарської зверхності, як над наймитом.

Затамувавши гіркоту, Мирон вишукував у самотніх мріях найдошкульнішу помсту заможному дядькові з його «мазунчиком» Петром. Яке вже те наймитування в материного обидчика-брата, найлютішого Миронового ворога. Крім пастухівства, день у день, зрання й допізна, Мирон мав допомагати ще й наймичкам дядини-куркульки на кухні, останнім лягати спати в кутку, на рогозовій підстилці. А той його братик Петро, певне, навчений батьками, лише скоса поглядає на наймита й хіба що вщипне який раз, що аж скривиться Мирон.

Чи можна далі триматися такого наймитівства в рідного дядька? Тож пізнього вечора по тяжкій журбі звівся Миронко з рогозової мати, коли в домі всі поснули, проміряв очима крізь шибку темну ніч, вихопився та й побіг, тамуючи нічні страхи, з наймів до матері.

Мати й не здивувалася: її ж бо натуру мав хлопець. Майже цілу ніч проплакав, жалівся, горнучись під мамин захист. А й дядько Василь не забарився, на пізній ранок і прибув дрожками.

— Де він? Корови досі в загородах...— владно допитувався, навіть не зійшовши з дрожок.

Марія Іванівна лише махнула рукою:

— Не піде, Василю, мій хлопець у такі найми. Домігся би, щоб хоч дядьком звала тебе дитина. Шукай, брате, наймитів, бо небожі — не по твоєму достатку родичі...

Не попрощавшись і слова більше не мовивши до сестри, злющий куркуль повернув коня і понісся...

Не настільки й малим уже був Мирон, щоб не розуміти скруту матері: нелегко Марії Іванівні сваритися з рідними братами, проживаючи на їхньому обійсті, нехай і при вмираючій рідній матері. Трьох дітей має, за кожну соломинку хапається, щоб вижити й вивести дітей на певнішу стежку життя. Її основна підпора, вінчаний чоловік, десь за «вітром» носиться, ловить щастя за грабарського хвоста! Таж і це заробітки бодай якісь, а вони так потрібні у цій хисткій родині, без власної садиби й хати!

Свою любов до матері, свої співчуття їй Мирон намагався висловити допомогою. Метнувся по сусідах на кутку, які мали «якогось хвоста» — худобину, пропонував себе в громадські пастухи. Люди вхопилися за ту допомогу їм. Як же то й порадував матір, ставши пастухом!

До схід сонця виходив Мирон на вигін. У руці ковінька, торба через плече, у торбі, замість харчів на день,— лежала тільки вистругана з вузла кореня туга й замашна «свинка» (своєрідна хокейна шайба). Ковінькою зганяли її пастухи на гору — клопітна, зате ж і захоплююча гра! Селяни кладуть хлопцеві в торбу коли не пиріжок, то клинець хліба, крашанку, кислицю. Так здавна заведено: пастухові маєш догодити, бо ж на цілий день він лишається незмінним господарем і годувальником корови.

Це Миронкове пастухування в Мойсенцях становило найповніше відчуття втраченого дитинства. За короткий час по поверненні з «лінії» село знову ставало рідним. Відроджувалися в пам'яті не лише жабки в пазусі, а й піски з козельцями, перші друзі дитинства.

Пастухування на рідному кутку — це ж бо широкі обрії громадської толоки, густі, переповнені пташнею вільшники й крута гора — праісторичний берег Дніпра. На горі висока могила Острюха, а десь збоку, в заростях глоду

й тернику,— «келія» діда Романа. Справжня келія, як у тих монастирських схимників у Києві, і схимник дід Роман у полотняній скуфійці, такій же заяложеній, як і сам. Пастухів розважало настирне допитування в діда, чому він не йде додому. Виходить оце до них із келії, аж зжовклий і висхлий від тої «святості».

— Чого ви, діду, такі зжовклі? — цікаво хлопчакам.— Кажуть, що так бог вас жовтить за гріхи...

Пастухи переконані, що дід Роман радіє їм, як людському гуртові. Але той не відповідає, лише мудро заспівує. «От юності моєя мнозі борют мя страсті...»

«Борють», що бачать пастухи й таки наполягають. Від того старий аж вигукує: «Господі, воззвах тєбє, услыші мя!..» Молитовно зітхає, втікаючи від пастухів до тісної келії. А то якось у перерві між запальною гонитвою «свинки» на Острюху пастухи поцікавились:

— Вовків ви не боїтеся, діду Романе?

— Які ж у нас вовки, діточки? Від людей би неправедних устерегтися. Приходив один уночі, золото правив. Таж я душу йому свою віддавав. Яке золото в мене, ледь на харчах-даянні православних віку доживаєш у самоті.

— Та й повірив він, діду? — цікавою ж стає така не божественна розмова зі «святим».

Потисне дід плечима, на шибеників-пастухів, як на пропащих з отою «свинкою» та з ковіньками, погляне, коси й бороду пригладить долонею. І знов — «Господі, воззвах тєбє...».

Під осінь пастухи ласують зеленкуватими лісовими грушками в перелісках під горою. І грушка, й привілля пастухівське, як сторінки життя, перегортаються у тому пастухуванні.

Минає літо в Мойсенцях, перше літо вдома. Чекали батька й Андріяна із сибірського грабарства. А в природі вже осінь. Обривається пастухування, натомість посідає журба самотності.

Мирон знайшов собі розвагу — спостерігати крізь воріниці змокрілу від мряки вулицю. Голі, обезлистяні верби, садки, навіть кури пізняться злітати з сідала. А він не зважає на ту приморожену осінню добу, стоїть самотній біля воріт і з жалем спостерігає, як ідуть сусідські хлопчаки, з якими недавнечко ганяли «свинку». Ідуть батьками споряджені, матерями зібрані, з шаньками через плечі школярі.

— А ми до школи ходимо! — хизується котрийсь а чи

й дражниться, бо ж Мирон за громадським пастухуванням не втрапив своєчасно піти разом з ними «записуватись» до школи.

Тяжко й боляче хлопцеві. Виряджає їх, в очах муляють шаньки через плечі, певно ж, і буквері в них. Був би вдома батько, не так слались би стежки Миронкового життя. Матері й не скаржиться — ховається від неї зі сльозою. Та не встерігся.

— А чого це ти рознюнявся, болить щось?

— Ніщо, мамо, не болить. Онде хлопці й дівчатка до школи йдуть, а я...

— Чи ти неграмотний, як вони? Календар читаєш, батькові листи відписуєш. А якщо вже дуже хочеться,— кажи, поведу. Подумаєш, школа!

Марія Іванівна по-своєму розуміла, що школа — то ж гурт, до якого хлопцеві дуже кортить. Від покрови вже он скільки навчаються! Разом ціле літо худобу пасли, «свинку» ганяли, разом оце б і ходити з шанькою через плече.

«Он старшенький Андріян коногонить уже»,— нагадує мати, а шаньку з підсиненого полотна таки шиє...

8

Йшли з матір'ю навпростець, толокою, через болотяні куп'я — скорочували віддаль до школи...

При запису піп вимагав п'ятнадцять копійок. Марія Іванівна уткнула їх хлопцеві, коли зайшли до класу, й підштовхнула сина до вчителя, який насуплено сидів за партою, повернутою до учнів...

Стола у класі не було. За партами навпроти вчителя сиділи учні, по четверо на кожній. На першій — найдорослі, які й по другому році сиділи в класі, а позаду — малеча Миронкового віку. І аж на останній — тройко дівчаток. На тій парті четвертим біля Наталочки Завойко й посадовив новачка Мирона цей насуплений наставник...

Другого дня насупленого вчителя вже не було. Клас повела стара вчителька, попівна Марія Іванівна. Мирона зворушило, що вчительку, як і його матір, звали Марією Іванівною, хоч буде за віщо її поважати...

У перші дні перебування в школі виявилося, що Мирон не гірший від інших у навчанні; адже вмів читати, навіть по-своєму й писати. Вільно читав усе, що веліла вчителька в руському й церковнослов'янському письмі, чим випередив інших учнів. Вони хизувалися лише писанням у зошиті

«по косих». Миронові ніхто досі не показував, як пишуться літери, а то й цілі слова, ніби в лещата взяті у ті похилі клітинки. Звернувся по допомогу до дівчаток, висиджував допізна при каганці вдома — мав же вирівнятися і в цьому.

І ось перша видатна подія в школі: якось серед навчання Марія Іванівна приводить у клас нову вчительку. Таки ж нова, бо досить молода, а вже відчулося школярам, що не з доброї волі опинилась вона у цьому «найкращому селі» — в Мойсенцях.

— Оце буде ваша вчителька. Марія Петрівна Бакова!..— холодно відрекомендувала її. В тому відчулося, що сказано про вчительку далеко не все. Марія Іванівна не приховує незадоволення з прибуття до школи «чужої» вчительки.

А учням як бути: дивуватися чи радіти? Школа чимось нагадувала філіал церкви, бо й містилася поруч із нею. Це була друга вотчина старого попа Міхновського. Його зять, Єржковський, директорував у школі, а обидві дочки — остаркувата Марія й молодша Ліза — дружина Єржковського — вчителювали. Сам піп був ретельним законоучителем, двічі на тиждень наставляв учнів у законі божому.

Тож нова вчителька у першому класі мойсенської школи — подія, яка різко міняла заведений лад у школі! Учні здогадуються, що не з доброї волі перекинуто Марію Петрівну в глухомань. І головне — ніяка вона не родичка попівська. А коли не родичка — то ворожа їм.

Марія Петрівна з першого дня не виявила покори отцю Іоанну Міхновському. Для свого класу вона зажадала, щоб закон божий давали тільки один раз на тиждень, як значилося в шкільній програмі.

— Натомість школа має щепити дітям природознавство. Не водити ж дітей, як послушників, кожного дня під церковне благословення?..

Марія Петрівна, як добра мати, ніколи не гримала на учня, не залишала його без обіду, лиш умовляла, совістила, коли було за що. Традиційної лайки — «оболтус царя небесного» — учні ні разу не чули від Марії Петрівни. Природно, що вони дістали в її особі наставницю, яка охоче давала їм поради навіть і в позашкільному житті. Про неї схвально заговорили матері, й батьки відремонтували їй чиюсь кинуту напризволяще хату, огородили новим плетеним тином. Вчителька Марія Петрівна стала помітною людиною в селі, а саме це й підсилило вогонь неприязні

попівської родини до неї. У громадській популярності молодої вчительки між селянами попівське кодло вбачало революційний дух села.

Вчителька для учня — його друга мати. Марія Петрівна казала учням, що навчання у школі — це лише поводатар на перших кроках самостійного життя, а далі вчитися доведеться вже самому! Всіляко заохочувала до читання книжок зі шкільної бібліотеки, яку учні «відкрили» десь у закалабках приміщення. Бібліотеку ту було зовсім занедбано. Марія Петрівна взялася привести її до ладу, тож і учнів до того призвичаїла. Розірвані книжки учні брали додому і якось-то зшивали аркуші. Їм кортіло зробити приємне для своєї вчительки. Мирон самотужки дійшов до палітурного ремесла і вправно відновлював потріпані книжки.

Поза школою в Мирона було якесь-то родинне життя. На початку зими батько з Андріяном повернулися з Далекого Сибіру, аж з-під Мінусінська. Мирон уловив себе на заздрощах братові: скільки-то світу побачив!

Як завжди, надміру діяльний грабар Леонтій відразу поринув у клопіт — будував нову хату. Обрали й місце подалі від вулиці, щоб відновити гарний сад. Бабина хата вже «пахла смертю», бралася трухлятиною, ледь доживала, як і її перестаріла господиня.

А школа відкривала Миронові зовсім нові горизонти життя. Його брата Андріяна не прийняли до школи серед навчального року. Та братові від того й горя мало,— зимові гулянки, колядки й вулиця цікавили його значно більше, без особливого суму чекав він наступного навчального року.

Миронове захоплення читанням подобалося вчительці, й вона охоче підтримувала в ньому цю пристрасть. Кожна нова книжка відкривала хлопцеві незвідано цікавий світ. Мирон перечитував геть усе, що брав для оправи з бібліотеки, від того навчався швидко й виразно читати, а це стало в школі за приклад відмінного навчання.

Минала зима. І раптом, як грім у ясну днину, з повіту прибув інспектор народних шкіл! Його, звісно, накликали старі мойсенські вчителі з попівського кодла своїми доносами на Марію Петрівну. Інспектор — це для села подія. Чи не закриють і школу, де ж тоді доучувати дітвору?.. Раптом залунала вістка про війну з японцями, про бої в Порт-Артурі. Насторожені учні десь підслухали ту тривожну розмову інспектора з учителями.

Важко тепер пояснити, чому цю інспекцію пов'язували саме з війною. Мирон схвильовано розповів батькам про події в школі, особливо про війну! З тої розмови, та й розмов між дорослими на кутку, Миронів батько зробив висновок, що ту інспекцію в школу накликано не попами, а самою Марією Петрівною. Батьки звідкись-то знали, що Марію Петрівну й призначив до Мойсенців саме цей інспектор, знявши її з міської школи, щоб запобігти можливого «політичного скандалу», оскільки вчителька була політично неблагонадійною... Для Марії Петрівни це було рятівне призначення — запобігали арешту... Отак усе обернулося! Виходить, інспектор мав закріпити становище Марії Петрівни в мойсенській школі, а не карати її.

За своїми переконаннями вчителька прагнула поліпшити методи викладання в школі. Та пробитися крізь попівську рутину їй ставало дедалі важче. Чого ж саме домагалася Марія Петрівна цією раптовою інспекцією?

Нарешті зібрали учнів цілої школи в найпросторнішому першому класі. Три вчительки перемигувалися гнівом одна на одну, «духовний наставник» піп намагався стати на чолі події, взяти до своїх рук ініціативу оглядин школи. Інспектор попервах аж розгубився і поглядав на Марію Петрівну. Зрозумівши ніяковість інспектора, Марія Петрівна рішуче перехопила ініціативу до своїх рук. Вона розповідала про справжній стан навчання у школі, натякала й на «рутину традицій».

Діти навчалися в школі елементарної грамоти, розв'язували задачі з арифметики, писали й диктанти. Та коли почали перевіряти, як вони вміють читати вголос,— настала загрозлива криза. Учні, хоч і вміли читати, але ж українська вимова російського тексту коробила пана інспектора.

Спочатку він злегка занервував. Потім став перебивати учнів, вимагав повторити. Далі, спітнілий, підвівся.

— Не ожидал, знаєте. Богадельня, а не земская народная школа! Ведь ученики не научены простому человеческому чтению, хотя бы с книги, если не научились говорить... Это же профанация!..— Інспектор явно адресував свій докір старшій учительці — Марії Іванівні.

Вперше почуте учнями слово «профанація» аж злякало їх: війна у Порт-Артурі, а тут ще «профанація»!

— Чи така вже воно й профанація! — обізвалася теж розчервоніла Марія Петрівна.— Адже і в повіті знають, що селянські діти лише в школі починають навчатись...

— Ну-у, знаєте... «Починають навчатись»! Благодетели... Может, они у вас башкирскому учатся?..

— Я вмію по-башкирському,— обізвався Мирон Федченко, підвівшись за партою.

Ошелешений інспектор озирнувся на вчителів і роздратовано висмикнув із кишені хустку. Марія Петрівна посміхнулася з Миронової витівки.

— Вы еще можете улыбаться! — вигукнув уже до класу.

Марія Петрівна завмерла в якійсь нерішучості. Завмерли й учні її класу, переживаючи за неї. Погляди вчительки й Мирона зустрілися. У погляді учня вона відчула не тільки співчуття, а й готовність допомогти. Вчителька зрозуміла учнівський настрій і якось полегшено кліпнула очима:

— Не всі ж невігласи... Можна й перевірити...

— Покажите же хотя бы одного наученого в чтении! — нервував інспектор.

— Федченко! — викликала Марія Петрівна Мирона.— Іди до столу, читатимеш,— звеліла, кивнувши головою в бік столу.

Інспектор різко поглянув на неї, витер хусткою спітніле чоло і взяв із рук учня «Родное слово». Якусь хвилину гортав підручник, неначе вперше бачив його. Певне, вичікував миті, щоб і самому заспокоїтися. Зрештою, подав розгорнену книжку учневі.

— Читай: «Кто ездил по железным дорогам...»

Для прикладу в такий серйозний момент інспектор читав не блискуче, спотворював або й ковтав кінцеві приголосні. Так читати учням ніхто не показував. Мирон Федченко уважно вдивлявся в уста інспектора, уважніше, аніж слухав, чого від нього вимагається. Треба ж вигородити вчительку, за яку горою стане кожен її учень. А прочитати так, як вимагав і проказував інспектор. Миронові здавалося — не так уже й важко. Треба тільки саме так, і не перекривити інспектора, читаючи те з книжки. На зло йому прочитати... й догодити! Адже в цьому й честь цілої школи, і престиж Марії Петрівни...

Мирон глибоко зітхає й читає, повторюючи інспектора:

— «Кто єзділ па-а желе-езним даруг-м, тот, верая-атна, заметіл па абе-ім старанам даруг-гі маленькія домікі, буткі старажей...»

При кожній паузі учень позирав на інспектора — не переборщити б! А він вільніше розсівся на стільці, розстібає

й гудзя на сюртуці. Чи то задума а чи й посмішка скруглила сите обличчя. Може, від задоволення, а може, зрозумівши учневу «гру», інспектор, зрештою, вигукнув:

— Ну, уважил. А ведь, кажется, хорош ученик! Как фамилия-то? Да не башкир ли ты?..

— Я мойсенський,— тільки й відповів Мирон.

Невже інспектор вважає, що тільки башкири вправні в російській вимові?

Та він уже ніби й забувся про свої доскіпування на інспектуванні школи, махнув рукою, перервав читання. До вчителів посміхнувся, а Марії Петрівні навіть руку потис — усе зрозумів!.. Розмовляє з нею, наче нічого й не сталося. Підвівся з-за столу, на учня теж накинув оком, переборовши людське бажання поговорити з ним не як інспектор... Потім кивнув прощально на клас й узяв Марію Петрівну під лікоть:

— Ви, звісно, маєте рацію, Маріє Петрівно. З ними справді важкувато в цім закутку, а навчити, бачу, таки можна...

Щось мовив решті вчителів, та й разом рушили з класу. Пізніше учні довідалися від Марії Петрівни, що інспектор сам родом з Зауралля, з якихось заволжанських «інородців»...

В класі тільки старий отець Іоанн Міхновський лишився, нікому не потрібний, як та затичка в спорожнілій баклазі. Озирнувся навколо, як спохватився похапки, важко підвівся, ні в сих ні в тих запоспішав:

— Забавно, Миронку, ти прочитав інспекторові, похвально. Скажу родителям. Да не гординя би обуяла вас, отроки, з цього першого успіху...— І пішов, поблагословивши рукою клас.

По цій події в школі за Мироном Федченком зміцніло становище першого учня в класі.

9

Книжка! Скрижаллю заповітів життя входила вона в Миронову свідомість. Таж наставали тривожні часи. Десь там, у далекому Порт-Артурі, смертельною виразкою кровоточила війна. Гонять і гонять туди ратників, не допитуючись їх віку. І звідти вже ні листа (зрідка ж є і письменні), а ні вісточки.

У селі хоч і не паніка, та все ж помітно тривожнішим стало життя. Мирон тримається пастухування, на це літо

після першого класу школи, вже з братом Андріяном стали до великої череди зі свого кутка. Ще на початку весни раділи родиною, що батько за літо збудує свою нову хату.

І не війна в Порт-Артурі перешкодила Леонтієві розпочати будівництво хати. На весну, коли малось його розпочинати, тихо померла немічна бабуся Марчиха. Як не важко було Марії Іванівні доглядати її в цих останніх днях, та смерть баби Явдохи стала відчутним скіпцем, об який боляче спіткнулася її дочка. Чоловік Марії енергійно правив за хазяїна похорон тещі, сам і в труну клав ті зужиті рештки людини, тесав дубового хреста з завезених на нову хату сох. Обидва сини небіжчиці для людського ока лаштували кожен у себе поминки матері...

По тім похованні старої матері Марія Іванівна й сама занедужала. Урвалася їй остання нитка родинного зв'язку, самотньою відчула себе в роду. Зі старою Марчихою померли і її родинні ілюзії, мрійні спогади про свою дорідну молодість, про невиправдані життям юні поривання...

Де вже Леонтієві до того будівництва хати. Заклопотався з лікарями, виходжував маму дітям і свою напарницю в житті. Здавалося хлопцям, що й каяття якесь терзало батька — бо не стримувався й зі сльозою, відходячи од ліжка слабуючої. Не все виконав Леонтій, на що заприсягав на євангелії при вінчанні в церкві з молодою Марченківною. І щиро надолужував, підтримуючи хвору дружину. Марія Іванівна здоровішала. Та коли якось здужала встати на ноги, новий удар в саме серце: брат її Василь категорично зажадав виселення «лінєйської» родини з «його власного двору». Марія Іванівна спробувала нагадати братові його урочисту обіцянку віддати сестрі як задавнілий посаг та за доглядання старої хату й ціле дворище, та це викликало навіть не сміх, а страшенну лють:

— Та оце ти швендяла по лініях, зледащіла, а хочеш на дурничку посісти моє добро? Геть, щоб і духу твого лінєйського не було чути!

На щастя, при тій тяжкій для Марії Іванівни розмові з братом не було вдома Леонтія Федченка. Мав він натуру запальну, та й на здоров'я не скаржився — не пішов би шуряк Василь з хати з цілими зубами, а може, й з головою! Коли ж, плачучи, розповідала про ту розмову з братом, Леонтій тільки зубами скреготів, щось шепотів про себе і, як завжди, крився — не дітям би чути такі прокльони на здирщиків-шуряків. Руку свою, як надійну під-

пору, поклав дружині на плече, заспокоював. З вдячністю сприйняла вона ту мужню втіху, надійну й рятівну руку, дивилась на чоловіка з вірою й надією. А Леонтій і не замислився, що діяти далі. За день вибралися всією родиною на піски Новоселиці, до брата Данила в недобудовану хатину...

10

Цього року брати чередникували вдвох. А Леонтій по сусідству з братом Данилом у поспіху будував хату на пісках, поросших молочаями. З Гаврилівки повернулася нарешті в родину помічниця матері — Палажка. Здичавіла, одвикла від родини, додаючи тим суму й сліз матері. Потроху звикаючи до рідних, розповідала, як виряджали дядька Трохима на війну. Забрали в Маньчжурію і наймолодшого з трьох Федченків, красеня гусара.

Маньчжурія, Порт-Артур стали синонімами лихоліття, провісниками людського нещастя. Воно охопило всю країну! Люди розводили руками: якийсь генерал Стессель та до нього ще й дурнуватий, кажуть, граф Куропаткін розтринькували Росію в тій російсько-японській війні. Навіть діти вже наслухались, що японець намірився виганяти Росію не лише з того Порт-Артура, а й з Далекого Сходу!..

Тож усі навіть і в селах знали, що японських зажерливих генералів треба воювати, не впустити до Порт-Артура. Чи ми не держава, що вже японці зазіхають нас «виганяти». Звісно ж, це, мабуть-таки, трагедія Росії як держави, що отаким продажним бездарам куропаткіним доручили долю протоки й Порт-Артура.

По селах залунав клич: молитись! У цьому єдина надія на порятунок — настирливо радило духівництво держави. По селах Подніпров'я заслано збирачів — зібрати кошти на ікону. Десь у Черкасах знайшовся й художник-богомаз. Церковні старости Золотоніського повіту дали художникові «богоугодне» замовлення. Богомільні побережани з тривогою чекали (війна ж бо не жде) ту, чекали, щиро вірячи, що, освячена, вона таки принесе порятунок — перемогу на Далекому Сході!

На високому столі в свіжих квітах і в зеленій осоці освячували її і в Мойсенцях. Окропляли й окурювали звезеним з усіх церков Золотонощини смирненським ладаном. (Турецьке місто Смирна було монопольним поставщиком

цього ладану. Віруючі звали його «смирним» ладаном).

Ікону в рушниках і квітах везли церковні старости й кликуші до Золотоноші, а там передали з рук у руки ратникам у маршовому ешелоні аж на Далекий Схід.

На цьому б, здавалося, й завершилась та епопея з «Упованням». Та десь другого чи вже аж третього року по війні в село повернувся мойсенчанин Мусій Чабура, один з перших, кого виряджали на ту війну. Повернувся з бубоном при дзвониках і на дерев'янці замість ноги. Десь за рік і помер — казали, нога від дерев'янки загнилася. Тож він і розповів мойсенчанам, що отой образ «Упования» справді доїхав до Владивостока. Та, певне, молебства з його освяти зачахли, запахи ладанів вивітрились, доки образ досяг воріт війни. Бо війну на той час закінчували принизливим миром.

— Стоїть, браття, ваше «Упования» в шинку купця Строганова,— розповідав Чабура.— А за столом — кращі офіцери руського народу... Ображені ганьбою поразки, офіцери прощалися з життям при тій іконі. Тільки на те й придалася рясна позолота «Упования». Одинадцять офіцерів під заспів гармоніста «На сопках Маньчжурії» один за одним випивали прощальний бокал і... стрілялися! Народ худобою реве в проході, а я на цьому бубоні приграю гармоністові, приглушуємо від поліції офіцерські постріли...

Слухаючи ту розповідь крізь сльози, мойсенчани вже не богомільно згадували посвяту ікони, мальованої за їхні трудові копійки. Звісно, знайшлися й «хазяйновитіші», які послали церковного старосту розшукати «Упования».

11

«Лінєйська» Палажка, як прозвали в Мойсенцях Миронову сестру, ледве дорісши дівоцтва, влилася в компанію заробітчан і вирушила аж на Кубань. Брати її доучувалися своєї шкільної пори, раділи вже й не стільки з навчання в школі, як з весняної гулянки на перервах між уроками. Класові Марії Петрівни заздрили навіть третьокласники, бо ця вчителька була своїм учням за рідну матір. Ось тільки надто часто стали викликати її у Золотоношу. Інтуїтивно учні відчували її скруту з тих викликів, скаржилися батькам. А що могли вдіяти батьки? Лиш мудрували над поясненням причин тих викликів. Приховано

сповіщали одне одному, що то «попівські причепки» до Марії Петрівни за її нові порядки в класі. На запитання учнів, чи не захворів хто в її родині, вчителька лише болісно всміхалась. А одного разу трохи замудровано пояснила:

— Хворіють не лише батьки, а й гарні друзі. Вчіться, діти, щоб менше хворіли потім дорослими...

Як закінчилося навчання в школі, Леонтія знов затрясла заробітчанська пропасниця. Розгубивши грабарські зв'язки, він забрав синів і поїхав з ними на заробітки до Кривого Рога. Русько-японська війна позабирала людей, і шахти голодували на великого й малого.

Кривий Ріг, ця обітована заробітчанська земля, ошелешив хлопчаків неймовірним галасом, багатолюддям та рудою пилюгою, що лежала навкруг, як борошно навколо млина. Борошно руде, аж червоне, тому й піт у шахтаря стікає кривавими краплями, розмазується по обличчі, робить людину червоно-бронзовою. Хлоп'ячі почуття дуже ускладнені: і радісно, що бачать справді-таки нове в житті — працю стількох людей. А й боязно того надмірного клопоту з машинами. Справжня праця шахтаря десь там, на дні глибокого кар'єру, під землею. Над кількома шахтами чудернацькими дзвіницями височать новітні металеві споруди з великими колісьми, які щораз обертаються в різні боки, наче граються хто кого обдурить. То найновітніша форма естакади — коногони там уже не потрібні: руду з-під землі подають, як воду в степових криницях, з допомогою підіймальних машин.

Лише два дні пересиділи хлопці в бараках без діла. В рухливому шахтарському житті без діла не всидиш. До того ж діяльний батько привіз їх сюди на заробітки. За два дні багатьох таких же підлітків загребла шахта своєю працівною жменею — поставили їх коногонами на шахті Ростківського рудника, де ешелони вагонеток з рудою й холостою породою вивозять з шахти ще по-старому.

Леонтієвим хлопчакам не новина поводитися з кіньми, лаштувати шлеї, хомути, барки, тим більше, що старшим у цьому господарстві завжди працює досвідчений шахтар. Та на крутих спусках цілої валки порожняка в кар'єр — це таки надсильна для підлітка праця. Валку вагонеток треба спустити аж на шахтний двір, спустити цілим обозом, повільно, щоб не підбити ними коня. Штейгери, десятники підганяють коногонів, щоб своєчасно вибирали з двору виведені з відкатних штреків вагонетки

з рудою. Чіпляє Мирон той барок до збитої валки. Клацання крюка-зацепи, наче батіг, підганяє звиклого до трудового ритму коня. Навантажені вагонетки тихо рушають по естакаді на-гора, і з кожним таким рейсом Мирон відчуває, як дорослішає.

Отак від початку й до кінця робочої зміни — вісім обертів. Навіть кінь підраховує їх і після восьмої подачі завертає до ясел — жолоба в загородці.

Десь на крепіжних роботах теслею працює Миронів батько, Леонтій Федченко. Зараз важко вже й пригадати, коли хлопці бачилися з батьком, стомлені тяжкою працею. Повертається хлопець зі зміни — весь аж блищить, сполірований червоною пилюкою залізняка, кривавою слиною відпльовується. Сам себе не впізнає в люстрі, тільки очі та зуби блищать, як у негра.

Неймовірно довгим здалося Миронові криворізьке літо. Що не тиждень — то й безкрайня загінка. Випадали й неділі, коли Леонтій водив синів скупатися в чистій Саксагані, хоч вода в ній, як і все довкола, була червонястою. Тільки кінець літа а чи вже й початок осені бурхливо скрасилися робітничими бунтами. Слово «революція» в ті часи було заборонено поліцією і в колах коногонів, як і серед дорослішх шахтарів, майже не вживалося. Робітничі «заворушки» на рудниках поліція охрестила бунтами.

А Криворіжжя тої осені забунтувало. Відлуння революції з Петербурга, з Москви й Києва докотилось і до криворізьких копалень. Поразку генералів на фронтах російсько-японської війни царський уряд поясняв бунтами в робітничих центрах країни, які впливали й на вояка, хоч насправді ті бунти викликалися протестом багатостраждального народу проти царизму, не здатного керувати ні господарством, ні армією.

Революційні виступи у 1906 році на Криворіжжі Мирон пам'ятає як довжелезні колони шахтарів, що просувались аж з рудника Суха Балка на Шмакове. Хлопчака вражало все: і майоріння червоних прапорів, і неймовірний гамір людських голосів. Цей гамір лише зрідка переривався пострілами і лунав знову, перегукувався з рудника до рудника, спалахував десь у сухих проваллях Саксагані й знов знімався. Батьки коногонів, зарання попереджали дітей, щоб не виходили у зміну, а старші коногони просвіщали молодь, по-своєму коментуючи події на шахтах. Аж раптом прибігли в бараки шахтарі й звеліли всім негайно тікати геть у переліски понад Саксаганню.

— І сидіти, не рипаючись, доки не заберуть вас звідти старші.

Поза конусами звалок породи втікав і Мирон слідом за панічним дитячим натовпом у густі переліски. Сміливіші серед коногонів пробували бадьоритись, навіть червоним полотнищем погратись, поривалися і в розвідку. Та дослухалися тільки «заборонених» співів, а згодом стрілянини та галасу.

Отак у перелісках Мирон і ночував з коногонами на втолоченій сухій траві та порепаній землі. Аж другого дня заскочили до них шахтарі забирати коногонів. Майже останніми забрав своїх синів Леонтій. У нього була передрана щока й перев'язана ганчіркою шия. Засохла кров на ганчір'яній пов'язці трохи й страшила синів, особливо Мирона, й водночас щось героїчне вбачалося хлопцеві в такому клопітному стані мужнього батька.

— Та це,— озирнувся Леонтій Васильович ще на одного шахтаря з пов'язкою,— це ми ховалися в кар'єрі та в поспіху вшкрябнулися об породу.— І всміхнувся до приятеля, наче здобрив посмішкою не лише вибріхування перед синами, а й похвальбу своєї участі в бунті...

Ще з тиждень після того Миронів батько виправляв зароблене з контори. В очах синів він робився при тому якимось невпізнано «маленьким», смирним, ходив скрадаючись. Відтак посадовив синів у товарний вагон і повіз додому.

Щось розповісти матері про заробітки в Кривім Розі ні Андріян, ні розбитніший за нього Мирон не змогли. З зачервонених штанів, позбиваних щиколоток і потрісканих губів Марія Іванівна уявила собі умови тих «заробітків». Та хату Леонтій таки добудував... Аж до перших снігів будувався, вивершував двері та вікна, як завжди, захоплюючись працею.

12

Ніби з вирію птахи, обмиті й пригріті материнською ласкою, квапилися учні до школи. Останній рік захоплюючого шкільного раювання! Мирон аж з острахом ступив до чистого, свіжозмащеного, останнього в школі третього класу. По коридору бачив навстіж порозчиняні двері, й ті перші, в яких Марія Петрівна навчала їх не лише грамоти, а й життя.

«Кто ездил п-па желє-езним даруг-м...» — аж на посмішку викликала згадка. Захопливо поглянув на портрети, вивішені на трьох стінах. На передній по обидва боки класної дошки, як і в двох перших класах, висіли портрети царя і цариці. А бічні глухі стіни приємно обізвалися до Мирона обличчями корифеїв науки. Він ще не знав ні їхніх імен, ані наук, яку кожен з них підносив у своєму житті. Та відчув, як підносила і його ця осерйознена стіна, з якої мудрі вчителі людства довірливо стежитимуть за його успіхами в навчанні.

За столом сиділа їхня Марія Петрівна, така ж урочиста і в одягові, і в настрої, як і вони, її учні. Трохи бліда, чи то від схвильованості, а чи й вихворіла за цю літню перерву в школі. На привітання, як господиня до гостей, підвелася.

— Звикатимете до імен світових учених, може, доведеться й наслідувати їх котромусь у житті,— промовила, поклавши руку на плече Наталочки Завойко.

На першій же перемінці вчителька підійшла до Мирона Федченка, про Кривий Ріг розпитувала. Її цікавило все, що в поспіху розповідав Мирон. Розумний шахтарський кінь, що точно вгадував, за котрою ходкою завертати до ясел, викликав на устах учительки посмішку. А про забастовку, з якої другого дня повернувся батько з передраною щокою, вчителька перепитувала хлопця кілька разів.

— Бач, як добре, що батько звозив вас на заробітки аж у Кривий Ріг. Побачили світ, людей робочих. А забастовки ще будуть та й будуть, Миронку. І не тільки в Кривім Розі... Треба лише добре вчитися.

І закашлялась від хвилювання. Серед учнів уже говорилося, що хворіє вона на сухоти. Тож і часті виїзди Марії Петрівни до Золотоноші ставали зрозумілішими — не лише в поліцію, а й до лікарів навідується.

Потроху звикали учні лишатися у класі самими, коли Марія Петрівна виїздила до Золотоноші на два-три дні. Вона лишала когось із учнів за старшого, визначала й записувала на ті дні уроки й просила не розголошувати нікому, чого виїздить, хоч у школі це вже давно не було таємницею.

Одного разу, прибувши отак із Золотоноші, Марія Петрівна в незвичному для учнів піднесеному настрої провела позапрограмний урок літератури. Учні сприйняли цю надзвичайну своєю небуденністю годину як чудову про-

гулянку в великий світ людського життя. До цього часу вони лише заучували «Птичку божію», передбачену навчальною програмою. А тут мовилось про живих письменників, які живим словом озвалися до учнів.

Мирон, забувши про все, вслухався в кожне слово вчительки. Та раптом його щось насторожило: чому вчителька протягом уроку й словом не згадала про «Кобзаря» Шевченка? Навіть імені його не назвала, перелічивши стількох письменників. Хто такий кобзар, учні знали, інколи й бачили їх, сліпих лірників, з поводирями. Певне ж, такий і той кобзар Шевченко...

По закінченні уроку Мирон тихенько поцікавився в Марії Петрівни, чому вона нічого не сказала на цьому уроці про «Кобзаря». Вчителька озирнулася, потім упівголоса, хоч і на диво спокійно, мовила:

— Про «Кобзар», діти, тільки вдома! Якось навідаєтесь до мене, то розповім вам і про Тараса Шевченка. А в школі про таке не говорять...

Та розмова про «Кобзаря» не відбулася. Учні так виразно відчули застережливість у запрошенні вчительки, навіть і острах, що кілька разів збирались і таки... не наважилися зайти до неї. І лишився їм Шевченко не з'ясованою таємницею.

Як то оживилося життя в класі Марії Петрівни Бакової після того уроку про великих письменників! Майже щоразу у розмовах з учителькою учні прихильно згадували той урок. І дивно: Марія Петрівна лише на ту згадку усміхнеться, а жодним словом не обізветься... Учні відчували: тут щось не те.

Раптом Наталочка Завойко, батько якої так і не повернувся з Порт-Артура, тихенько повідомила, що мати її дочулася з розмов у попаді: хвору вчительку Марію Петрівнув судитимуть за бунтарські розмови з учнями на уроках!

Новина, що й казати, страшна. Що саме «бунтарського» наговорила вчителька, ніхто учням пояснити не міг, питати ж про це в неї самої навіть найсміливіші з хлопців не наважилися. Хіба що їй міг зашкодити той позапрограмний урок літератури про Толстого й Горького... Що саме бунтарського було в тім уроці — не добирали. Он же про «Кобзаря», як не можна в класі, то й не говорила, а додому ж і самі учні не ходили того слухати.

Мирон тепер серйозніше сприймав почуті розмови свого батька, коли той могоричив сусідів за допомогу в добудові хати:

— Цар, що! Цар — ноль без палички, а все діло в Столипіні!..

Хотілося б дізнатися, що то за один. Вчителька була така ж діяльна й привітна до учнів, як і завжди. Навчання в класі щоразу більше захоплювало дітей. Марія Петрівна помічала, як вони дорослішали. І в настроях своїх учнів вона як джерельну воду пила.

Одного разу вчителька принесла з дому невелику книжечку про вогулів (мансі), які проживали у віддалених губерніях Росії. Розповідала, як їм тяжко живеться, бо ж вони — «інородці». І запитала, чи не хотів би хто з учнів прочитати цю книжку. Учні насторожено мовчали...

— Давайте я прочитаю, наша мама дуже люблять, як я читаю про життя людське. Потім розповім у класі, щоб і ще хто зохотився,— несміливо обізвався Мирон Федченко.

— Тобі ж про Кобзаря цікаво було знати, а це майже те саме, тільки про зовсім малий народ Росії.

Читати книжку з такої притаємниченої поради Марії Петрівни було й цікаво й боязко. І в той же час це велика честь для кожного: невідомий письменник Поздняков, невідома і його книга «Вогул Никита».

Отак Мирон перший зохотився прочитати ту повість. Його мама любила слухати читання про людські долі, про шукання правди життя. Правдиво описане в книжці горе, як у дзеркалі, показувало Марії Іванівні її власну долю, життєвий шлях її родини. Слухаючи сина, вона дивиться на нього, порозумнілого в школі, і в очах її вимальовується гордість за нього, за синове вміння прочитати про того сердешного Микиту...

Миронові з тої маминої втіхи захотілося ще й переписати для неї цю книжку. Та й не просто переписати змальоване в тій повісті життя вогулів, а перелицювати книгу й розповісти про таких же сердешних Микит у Мойсенцях.

Настирно й доскіпливо вибирав з книжки і приміряв кожен факт до якогось Козулі чи Лісняка, Григорія Біди або Максима Полікарпенка! Долі вогулів з книжки так щільно збігалися з долями Миронових сусідів, що неважко було йому все це «літературно обмислювати».

Поривання написати самому цілу книжку зародилося в Мирона значно раніше. Така гадка прийшла йому в свідомість разом з грамотою, цим геніальним засобом фіксувати свої думки на папері. Навіть на Ростківському руднику в одноманітній марудній праці коногонства часом

верзлося щось цікаве: про це кортіло комусь переповісти, принаймні хоч би для себе записати. Особливо про гірке життя своїх безземельних односельчан... Миронко навіть пробував віднайти свій спосіб надрукувати таку книжку вистругаными паличками, як штемпелем... Яких тільки мрій не зазнає допитлива дитяча душа!

Переписав Мирон того перелицьованого «Вогула» друкованими на зразок книжки літерами. Хвалився матері, кілька разів перечитував їй. І радів, коли мати сміялася, вгадуючи когось, казала, що це мойсенські вогули списані. Та першим солідним читачем цього твору була вчителька Марія Петрівна. Прочитавши Миронового «Микиту» з широко вмонтованими мотивами мойсенського соціального «битія», Марія Петрівна аж злякалася, поглянула на свого учня тепер уже зовсім іншими очима. Здається — таки знайшла. Пучкою зігнала материнську сльозину з щоки, мовчки повернулась і понесла показувати твір обом іншим учителькам. Певно ж, і раніше хвалилася їм, тепер мала чим і проілюструвати ті свої догадки.

До класу повернулися всі троє. Ще з дверей простягши руки, Марія Петрівна кинулася до учня, ледь промовляючи адресовану йому страшну пророчу фразу:

— Ти ж будеш... письменником!

13

Чи справді щось особливе побачили вчителі в тім «творі», а підбадьорена успіхом свого учня Марія Петрівна й не стрималась і прорекла оту фразу. Миронків твір був для неї втіхою, реальною оплатою її натужних трудів у глухому закутку, в Мойсенцях.

На Мирона це теж справило ошелешливе враження! Ще б пак: почути з уст вчительки: «Ти ж будеш... письменником!» Про таке й не думалося, коли писав свого «Вогула». Та саме ці слова вчительки і взяв Мирон собі на озброєння, завершуючи навчання у школі. Настирно хапався за перо і на уроках, і поза школою. Писав усе: переказував материні казки, оповідання сусідів, пригоди й скарги. Часом писалося й віршем, занотовував почуті в селі старовинні пісні, приказки...

Весняної пори 1907 року, по трирічнім навчанні в мойсенській школі, Мирон завершив її з грамотою та з подарунковим євангеліем міністерства народної освіти. Євангеліє, золотом тиснене по голубій палітурці, було еди-

не на весь випуск школи. Про зміст книжки хлопець мав якусь туманну уяву — суміш молитовно-містичного з казкою. Хто, як не Марія Петрівна, й поселила в Мироні ту збайдужену думку про євангеліє! Таж подарунок був навічним свідком його тріумфу в засвоєнні грамоти...

Що й казати, радів Мирон, радів і навіть гордився подарунком школи за відзнаку. Марія Петрівна загорнула подарунок у чистий папір і вручила Мирону...

Не стільки урочисте, як драматичне було прощання учнів з учителькою і зі школою. Коли їм вручили свідоцтва про закінчення школи, Марія Петрівна закликала кількох учнів до вчительської кімнати.

— Якщо буватимете в Золотоноші, завітайте до мене. Хочу вас побачити... дорослими,— проказала Марія Петрівна й, різко повернувшись, вийшла з кімнати. Пішли слідом за нею й учні з посвідками. Мовчки аж до старої хвіртки на вулицю супроводили Марію Петрівну. Вчителька, як господиня, гостинно відчинила її й тримала, поки всі вийшли. Мовчки й зачинила за ними. А сама ще довго стояла не ворухнувшись...

За два роки після того Марія Петрівна померла десь у кременчуцькій пересильній тюрмі...

Завершення школи стало для Мирона другим народженням, початком трудового життя. Трудове життя — це теж школа, яку людина розпочинає й ніколи не завершує, бо ніколи не може сказати — тепер я вже всього навчився і все знаю.

14

Відразу по школі Мирон Федченко вперше самостійно виїхав до сестри Палажки на Кубань, у станицю Чолбаську.

Кубанське заробітчанство! Мрійна робінзонада в пригальмованому темпі опустила хлопця на грішну землю. Сестра не барилася, другого ж дня, з поради чоловіка — Федора Сиволапа, віддала хлопця в найми до станичного куркуля, козака Гельди... Бездітний скареда куркуль «не мав задарма» платити Палажці (а не Миронові) якусь-то платню, та й годувати ж треба наймита, тож і винаходив йому працю в усяк час.

Згадались Миронові найми в рідного дядька — було з чим порівняти. Гельда хоч і любив приганяти до праці, та був людяніший. Запам'яталися в цих наймах не оран-

ка букером (дволемешний плуг!), не косовиця й молотьба, а оті якісь урочисті рейди підводами до Єйська на здачу за контрактацією хліба нового врожаю в комори хліботорговців.

То була справжня краєзнавча екскурсія! По шляху що не станиця — то й нові враження. Люди, люди — мурашник якийсь: вештаються, кудись поспішаються. А в Єйську, на морському узбережжі, тирлувалися, здаючи у великі склепи міжнародної торгівлі хлібом дорідну кубанську пшеницю.

Потім Мирон перейшов у найми до молодого, на диво лагідного козака Андрія Кучера... У нього перезимував... Порався біля худоби чи нянькував мале кучерівське дитя. Це, власне, ніби й не найми, а якесь родинне приймацтво...

Нарешті ранньої весни прибула на Кубань і вся родина Федченків. Леонтій зумів підрядитися грабарювати й тут — насипав дамби понад Протокою від станиці Слов'янської. Весняні води Протоки, рукави Кубані, регулювалися дамбами, ними підвищували береги річки з обох боків. Грабарська праця входила в звичку для цілої родини, й синам-підліткам довелось грабарювати разом з батьком.

Кубанський край! Багатий він родючими землями... На крутих глиняних берегах Протоки довільно ловилися раки,— такий же захоплюючий спорт, як і колись вудкарство в Уралі. Мирон вибирав їх у гніздах-дірках крутого берега, як з власної кишені і викидав на берег. Часом, замість рака, вихопить із гнізда скрученого, як кільце ковбаси, пружного водяного плазуна.

Понад Протокою, майже безперервною смугою селилися заможні хуторяни. Від станиці Слов'янської, де Протока повноводою рікою вливалася в Кубань, аж до азовських плавнів, уживалися куркулі, обростали худобою, молотарками, садками та цілими виводками собачні. Грабарська база таборилась на великому Коржевському хуторі. Хутором звався, бо під боком розросталася козача станиця Слов'янська. Була там і своя двокласна школа, і це відразу роз'ятрило Миронові рану недавньої розлуки з навчанням.

Молодий грабар зацікавлено розпитував хуторян про шкільну бібліотеку: чи видають у ній книжки станичанам, чи користуються нею й хуторяни для читання вдома?

— Ого! — хваляться недавні учні, такі ж парубійки, як і Мирон.— Та наш Дмитро Сидорович править у тій

бібліотеці краще за попа в церкві. А які вистави робить з учнями, як у міських театрах...

«То він як Марія Петрівна!» — захоплюється Мирон. І першої ж неділі, ледь поснідавши, побіг до бібліотеки. Справді, здибав у школі всміхненого, неначе давнього знайомого, Дмитра Сидоровича. Грабар квапився розповісти про Марію Петрівну, бо вчитель почав розпитувати, де вчився та в якого вчителя.

— Така наша доля народного вчителя! — чи то з болем, а чи й з гордощами проказав Дмитро Сидорович.

Зрозуміло, що Мирон після Марії Петрівни якось по-особливому увірував у будь-якого вчителя. Та й Дмитро Сидорович прихильно поставився до цього розбитного хлопця, багато розпитував його про Подніпров'я, про Марію Петрівну Бакову, неначе вони знались. Охоче давав Миронові книжки й досить корисні поради до читання. Якось, ніби між ділом, попередив, щоб не хвалився, від кого має ті цікаві книжки:

— Бо відбою не матиму, як посунуть до народної читальні.

Народна читальня дуже зацікавила Мирона. В усмішці вчителя хлопець відчував якийсь особливий натяк на зміст того слова «народна», але допитуватись не смів. Зауважив лише, що серед книжок, які йому давав учитель, часом траплялися видання якогось «Товарищества «Дон».

Інколи були й такі, що не мали позначки, яким видавництвом видані, ні року, ані місяця видання. Такою була й книжка «Павуки й мухи».

Начитавшись такого, хлопець іншими очима став дивитися на людей. Придивлявся до заможних хліборобів на хуторах, як до павуків біля дзизкучих мух... Хазяями у грабарів були здебільш кубанські козаки, заможні осавули й отамани. Були серед заможніших і так звані «іногородні», такі самі куркулі, що й козаки, хоч вони й ворогували між собою. «На наших землях багатієте...» — докоряли осавули іногороднім. А вчитель казав Миронові, посміхаючись:

— Усі вони, куркулі, падкі на наймита, як павуки на мух!..

Кращого знайомства, як з цим учителем, Мирон навіть собі не уявляв. Чудова заміна Марії Петрівни: вчитель ніби продовжив її манеру, щоразу навчав чогось нового, не лінився розшукати найцікавішу книжку. Грабарську працю він, захоплюючись, назвав вільною працею.

Насправді ж вільного в ній було хіба тільки те, що по завершенні роботи в одного підрядчика грабарі вільно шукали іншого.

* * *

Одного разу, десь уже перед жнивами на кубанських степах, учитель нагадав грабарській молоді про ярмарок, що проходить о цій літній порі в станиці Криловській:

— Які то ярмарки відбуваються в тій Криловській. Скільки робочого люду збирається! — захлинався вчитель від захоплення.— Сам Максим Горький, мандруючи в цих краях, часом навідувався на ті ярмарки, на побачення з робочим людом Чорноморії.

«Сам Максим Горький!..» Знав би вчитель, що то для Мирона оті «босяки» в оповіданнях Горького! Адже на Кубані й грабарську молодь прозивають босяками. Скільки робочого люду, наймитів і сиріт, «босякує» на заробітчанській Кубані.

Приговоривши ще двох грабарчуків, Мирон наважився відвідати з ними ярмарок у станиці Криловській. До Криловської було понад вісім десятків верст. Майже на цілу ніч їзди хлопці пристали до грабарських підвід, які правились у станиці за фуражем. А десь на світанку грабарчуків прихопив підводчик, який віз на ярмарок двох баяністів, батька й сина. Для Мирона, гармоніста-початківця, подорож з баяністами була повною компенсацією за цю далеку й клопітну мандрівку.

Син баяніста з півслова зрозумів грабарських «босяків» і випакував свого баяна. А що кращого могло бути Миронові, як їхати під розмай-гомін баяна в руках такого ж, як і сам, молодика.

І раптом назустріч їм гонить вершник. Бобриковий розкішний башлик на плечах, наче крила, розпростав за вітром широкі поворозки й китицю. «Не інакше — п'яний».— домірковують хлопці. Замовкає баян, стишують ходу підводчикові коні. Вершник спинився. Кінь ледве не гопки став, весь у білому шумовинні.

— Стій, баяністе! — несамовито гукає козачий полковник, зіскакуючи з коня. Самого вигляду полковника досить, щоб розжалобити найчерствіше серце...

— Баяністе, друже, заграй-но «сербіянку»! Плачу за цілий день, як на весіллі, заграй її, мордовану мою «сербіянку»...

Полковник був явно напідпитку... Син баяніста хотів уже й заграти, та батько поклав руку йому на баяна:

— Стривай, Серього, не поспішай попереду батька в пекло...

І дістає свого баяна. Зручніше сіли обидва на полудрабок та й заграли ту «сербіянку»! При повільному її темпі полковник ніби оце тільки проснувся, поглянув на баяністів широко розкритими очима. Потім оступився до коня і впав лицем йому в гриву, затремтів у риданні. Баяніст ніби аж розгубився, поглянув на грабарчуків, потім склепив очі й сам припав щокою до баяна...

Урвалися голоси баянів, відкинувся й полковник з конячої гриви. Наче проснувся, заплаканий, ледве добирає, де він, хто ці люди. Швидко шугнув до кишені, дістав «катеринку» (25 карбованців) і подав баяністові.

— Може, не треба, полковнику! Ми з радістю...

— Що-о! — ткнув асигнацію в руку баяністові й, блискавично опинившись у сідлі, погнав коня.

— То пішла-таки...— мовив візник.— Дочку-козачку виростив без матері полковник-удівець. Між козаками виросла, а заміж вийшла за іногороднього, посміялася з козачого гонору...

Виявляється, то був чолбаський козачий полковник, колишній осавул лейб-гвардії козачого полку. Полк супроводив царя в якійсь «августійшій» балканській подорожі, і осавул, повертаючись у Росію, привіз собі... дружину. Вихопив азіатським звичаєм красуню горянку, дочку придворного серба. Привіз її на Кубань до батьків, вразив козацтво писаною красою вроди. Та сербському королю була подана скарга, її підтримала община горян і дісталася вона аж у Росію, до царя.

Як годиться військовим законом, осавула було взято в суди за наругу й нехтування придворних порядків. А сербіянку, звісно, вирядили з батьками до Сербії.

Та сербіянка знов-таки втекла від батьків. Прибилась якось у Росію, розшукала в судах свого судженого й визволила його від тюремної неслави...

Для грабарчуків пригода козачого офіцера була захоплюючою казкою. Мирон попросив підводчика розповісти ще про офіцера і про долю тої закоханої красуні. Чому це офіцер у такому відчаї, адже те було давно?

— А так, давня це справа. Таж полковникові вона — як уразка недолікованої рани. Ту горду горянку таки вбито. На той час служив неборака вже капітаном на Кубані.

Народили молодожони й дочку. А серби не забули ганьби придворного роду. Колишній її наречений таємно продерся з Сербії і азіатським звичаєм тяжко помстився — порізав сербіянку, що, не очунявши, й померла...

На ярмарок, як відомо, ще ніхто й ніколи не спізнювався. Не спізнилися на нього й грабарчуки з Мироном. Баяністи показували їм путь, як розшукати того Горького. Тож з ними й прибились до якогось залюдненого ярмаркового намету.

— Зайдіть, хлопці, ось у цей шинок. Тут завжди тіснувато, бо його відвідують не лише наші кубанські босяки, а й усякі там Максими!

Нарешті привели баяністи Мирона.

Витирають грабарі піт з чола, продираються всередину. Намет забито людьми. Дехто сидить за столами з посудом, та більшість товпляться, з того й сваряться між собою, слухають «Максима Горького».

Від несподіванки чи й радості Мирон буквально мліє! Справді, на якомусь підвищенні стоїть чоловік горьківського типу й читає «Челкаша». Чуб по-босяцькому зачесаний назад, сатинова косоворотка з незастебнутим коміром. Навколо — «босяк на босякові», уважно слухають оповідання Горького, на жаль, уже кінцівку.

— Читайте ще раз! — гукнув Мирон так несподівано й голосно, що «Горький» озирнувся. Енергійним жестом відкидає рукою світлу чуприну, пильнує хлопця очима. Мирон торжествує — його вигук досяг мети.

— А сам-то прочесть сможешь? — цікавиться «Горький».

— Чому б і ні, школу в селі закінчив.

— Ого-о, грамотей. На, возьми! Читай, это о нашем брате, о босяках России правду писано. Да не забывай Максима Горького! — І через голови простяг зніяковілому Миронові книжку, а сам косить очима, пильнує двері: знадвору замайоріла кокарда на кашкеті поліцейського.

Обома руками хапає Мирон ту книжку, наче скарб, тисне її на грудях і кидається геть з натовпу. Тільки надворі ледве отямився, відчувши сором. Адже він «Горькому» не подякував, навіть не заговорив з ним. А була ж нагода признатись і своїми пориваннями до письменництва!..

Відтоді став «Челкаш» грабарським євангелієм на Кубані, його читали й перечитували у всіх грабарських гуртках, у бараках, де був письменний.

* * *

Хутірський учитель доскіпливо розпитував Мирона про того «Горького», якого він здибав на Криловському ярмарку. Вчитель не поділяв його радості з тої зустрічі:

— Коли б то був Горький, навряд чи він читав би ярмарковому натовпу свої оповідання. А про те, що на Кубані перебуває Максим Горький, ого як чути було б по станицях [1].

І раптом — як грім серед ясної днини...

Передсвітом мати тривожно будить Мирона:

— Мерщій вставай, Мирошо, нехай їм грець, отим книжкам. Може б, і сам приховався десь...

Мирон спросоння вихоплюється з барака. Бачить, що мати розбудила тільки його, бо Андріяна не вважає з-за книжок у небезпеці. Неподалік за бараком у світляній імлі стоїть батько, теж піднятий спросоння. Розмовляють з якоюсь хутірською жінкою, як змовники:

— Учитель ховалися в нас з оцими книжками, дуже просили вашого хлопця, щоб він переховав їх. Та й не признавайтесь ні про що, коли б допитувалися, так просили вчитель.

А вже вдень дізналися грабарі, що поліція з Краснодара заскочила вдосвіта на хутір, заарештувала вчителя коржівської двокласної школи.

Батько стривожений тою подією з учителем. «Не хвалися ж нікому про ці книжки»,— наказує синові. А Миронові хочеться хоч роздивитись на них, просить батька про це. Бувалий грабар безнадійно махнув рукою: «Пощезнули б вони, кляті...» Збоку може здаватися, що мовиться про книжки, а Мирон ще з тої криворізької «ушкрябини» під час демонстрації шахтарів розумів цю батькову лайку.

— Цікавишся книжкою, то на ось доброго календаря,— подає синові «Альманах» П. О. Яблонського. А решта,— кивнув на клунок з книжками,— казна-що. Все воно, сину, не про нас писане!.. Закопаю я їх, та й забудь. Хвалитись про те нікому не слід, навіть Андріянові не проблякни...

[1] Пізніше з'ясувалося, що на Криловському ярмарку був письменник Степан Скиталець, друг Максима Горького.

А як кортіло Миронові переглянути саме ті «заборонені книжки», та, певно, їх таки треба було закопувати, якщо просив учитель.

— Закопали, батьку? — допитувався того ж дня вечором. Бо все йому здавалося, що не такий безгосподарний батько його, щоб нищити книжки, закопувати їх. А де він приховав їх — так і не вистежив.

— Закопав...— по-змовницькому відповів батько, склепивши одне око. Згодом при згадках про ту подію на Коржевському хуторі старий жартівливо ахкав, відмахувався рукою і таки не признався. Таємниця вмерла разом з ним. Лиш «Альманах», солідний річний довідник-календар для широкого кола інтелігенції Росії, на довгі роки лишився Миронові пам'яткою про вчителя з Коржевського хутора на Кубані. В ту ніч поліція забрала його, вивезли до Катеринодара, а звідти він канув у безвість. Говорилося, що переведено його вчителем до іншої школи, та Мирон Федченко, дорослюючи, впевнявся, що пішов він тою ж стежкою, що і Марія Петрівна. Здається, вони й зналися між собою...

«Альманах», як і розмови з учителем, його «Павуки й мухи» та поради про гімназію — це вже був солідний «клас» Миронової освіти! Саме з цього «класу» його письменність набирала певніших форм самоосвіти. Проти цього не могли заперечити й грабарі.

Тож обов'язки пильнувати за уповноваженими при підрахунках кубатури виконаних грабарями робіт якось непомітно перейшли до Мирона. Щосуботи уповноважені заміряли виробітки в кар'єрах, складали підрахунки для оплати. Мирон, як уповноважений від грабарів грамотій, мав додивлятись, як заміряють станичники виконану ними працю, як підраховують кубатуру.

За примітивною на той час селянською освітою, Мирон не знав ні арифметичних, ані десяткових дробів. Лиш на практиці вимірювання уповноваженими земляних виробок і підрахунків кубатури він збагнув суть обчислення з допомогою десяткових дробів. Це було рівноцінним переходу його у вищий клас школи! Так, на іспитах життєвою практикою він поволі «переходив» з класу землекопа до класу технічного наглядача у тій грабарській справі.

Технічний нагляд, технічне слугування! Як мріялося Миронові навчитися тієї технічної грамоти будівництва. І ось грабарі посилають його щоразу в Катеринодар, до

контори інженера Малами — адже той відає всіма гідротехнічними спорудами на Кубані й Протоці.

Одного разу інженер Малама закликав на розмову підрядчиків та гукнув з ними й Мирона й припоручив йому «технічний нагляд» на будівництві невеликого шлюзу на каналі з кубанської Протоки до станиці Петровської. В тому була вже певність інженера, що Мирон не лише згодиться, а й виконає це нехай і просте доручення!

Довіра інженера, звичайно ж, радувала, було чим і похизуватися, та хлопець розумів, що таку довіру треба ще виправдати працею. Чи вистачить йому на це сили й знань? Затвор шлюзу був зовсім примітивний: між двома стояками із жолобкового заліза опускався й піднімався тросами дерев'яний щит. Простіше простого. Та Мирон домірковує з шахтарської практики, що дубові дошки щита, намокаючи, бубнявітимуть, тож і розіпруть та й заклинять його на одному місці. Тоді, навіть не замислюючись, повертає дошки щита торцями в пази направляючих, ковалі обковують щити, і він не заклинюється.

Інженер Малама відразу ж звернув увагу на ту відміну проекту й поцікавився причинами. Грабарі звеліли відповідати Миронові — на нього ж покладено технічний нагляд за будуванням шлюзу. Доводити причину зміни проекту Миронові майже не довелося. Досвідчений інженер з перших же слів зрозумів переваги простої реконструкції. Якийсь час приязно дивився на хлопця, по-батьківськи всміхнувся, узяв Мирона за плечі обома руками, стиснув і досить голосно похвалив. Леонтій Федченко при такій нагоді не стримався й похизувався за звичкою, що має віддавати сина в науку «до гімназії». Інженер схвалив це, потискаючи підбадьорливо й батькову руку.

* * *

Так уже велося — на зиму частина грабарів по-журавлиному поверталась в рідні села на Подніпрянщину. Зібралася додому й Марія з Андріяном — адже йому ще завершувати шкільний, третій, рік навчання. Супроводити їх у Мойсенці поїхав сам Леонтій. Мирона лишили на березі ріки Протоки при двох конях на грабарському господарстві. Господарювання Миронове, звісно, було лише умовним, бо його перебирав на себе молодий зять Федченків — Федір Сиволап. Мирон же лишився хіба що не-

регламентованим наглядачем від батька. «Замість мене лишайся»,— між іншим сказав Леонтій, від'їжджаючи.

А заходили вже осінні дощові негоди, в літніх бараках дошкуляло протягами в щілини між дошками. І грабарі перейшли зимувати з кіньми на велике дворище — літню базу заможного хуторянина, козака зі станиці Петровської. Козак охоче поступився просторим хутором, припоручивши на зиму й догляд за тим господарством...

Заворожило Мирона це поетичне хутірське відлюдництво. Неначе в далеких мандрах, відокремлений від станичного життя, лише з мріями-думками наодинці. Садиба хутора вростала в могутні верби, осокори й акації понад річкою. Заворожливий шум вітрів у високих яворах, а в гомінкій Протоці головасті соми, яких грабарі лагодилися ловити навіть узимку.

Особливо ж зацікавив Мирона сусід за каналом — заможний, але дивацький своїм відлюдництвом козак Павло Боярка. Найбільше вражало грабарчука, сказати б, якесь релігійне захоплення козака співами. Мав Боярка чудовий голос, і в свої двадцять п'ять років буквально не міг жити без пісні. Зарані, коли порається біля худоби в дворі, завжди якщо не співає, то мугиче пісню. До того ж пісні його сольного репертуару були здебільш старовинні козачі, привезені ще з Дніпра. Слухали грабарі ті співи, як щось своє, рідне, захоплювалися й співаком, таким собі «робінзоном» на кубанському відлюдді. Спробував Мирон співакові на гармонії пригравати і ставав козакові бажаний, як рідний. Отак і зав'язалася їхня міцна дружба на прирічковому безлюдді.

Подобалася грабарям і Боярчина молода, приємна в сусідських обходинах дружина. Майже щоразу сама вона, клопітна господиня, заскакувала вечорами за Мироном:

— Павлуша просить пригравати йому в співі над Протокою! — швидко проказувала приємним голосом і хапалася гармонію піднести.

У супроводі Миронової дворядки Павло Боярка влаштовував справжні концерти... Ніч, південний морозець, часом і снігова пороша просіє майже при нульовій температурі, і линуть пісні козака Боярки вздовж гомінкої стрімководої Протоки.

Миронові часом кортіло запитати, кому адресує молодий козак ці щирі, емоційні співи. Що викликає в ньому ту приховану за піснею молодечу журбу?.. Адже з дружиною в нього начебто видається ліричний лад співдруж-

жя, мають і дитя, річного хлопчака, якого Боярка завжди брав із собою на ті вечірні концерти. Як особливий скарб, стеріг він при собі хлопця. Так і засинала дитина щасливим сном на батьківських колінах під той ліричний спів.

Потім козак вдячно вириджав гармоніста аж до самої хати і десь майже опівночі повертався з дитям додому. Та не було жодного разу на березі дружини Боярки, хоч би для втіхи дитяті...

Мирон щиро полюбив цього замріяного відлюдника-хуторянина. І не лише за його ліричні співи вечорами. Козак мав надто людяне серце, покоряв грабарів лагідністю душі, батьківською любов'ю до маляти. Шкода їм було розлучатися з Боярками повесні. Грабарська праця перекинулась аж до станиці Петровської, й Мирон усе вибирав недільну святкову перерву, щоб навідатися на хутір до Боярки. А й важко ставало викроїти те свято — щонедільні «вимірювання» земляних робіт, клопіт з уповноваженими гальмували щирі поривання Мирона.

Аж восени раптова вістка: співучий козак Павло Боярка... повісився! Трагічний факт — дитя виявилося не його! Перед весіллям молода наречена взяла собі... прощальну ніч зі своїм молодечим коханцем. Щасливий з тої щирості дівчини, тепер уже замилованої дружини іншого й матері такого дитяти,— сам той коханець і признався в усьому Боярці. Та де там признався — похизувався тою ніччю, сп'янівши на товариській вечірці в станиці...

На розпачливе запитання Павла: «Невже могло те статися, Домахо? Пожалій дитину!.. Я ж батьківською любов'ю себе зживаю...» — Домаха й не зреклася...

* * *

Важко було Леонтію висидіти без праці, якої він завжди дошукувався «для свіжої копійки». Ще восени, повернувшись з Мойсенців, зробив тому ж Боярці десяток стільців з гнутого чорнолозу. Зроду не робив їх Леонтій, дав на це згоду за чаркою. А вже як зголосився, мусив виконувати таке не притаманне грабарству замовлення. В домі над Протокою влаштували справжню майстерню, у двір навезли вози прутів чорнолозу. Грабарський дім став не в міру людним, наїздили станичники, їм подобалися ці гнуті стільці, і вони десятками, дюжинами замовляли їх у грабарів.

Аж весняний переїзд до станиці Петровської припинив, як одрізав, ту гарячку з гнутими стільцями.

І знову Леонтій Федченко у грабарському клопоті! На цей раз він, як і з тими стільцями, так посмілішав, що зважився сам підрядитися сипати греблі й робити містки на вулицях станиці. Справді — велика, з чудовим центром, станиця Петровська розтягнена в балках і свинирях. Невпорядкованими вулицями околиць восени хоч і не потикайся, станичани з прокльонами минали ту багнюку до станичного центру.

Грабарство, як праця, стало Миронові чимось рідним, роками набуваним при батьках. Перший вихід у кар'єр, перша лопата землі в грабарку — це майже свято. На низькому багнистому перепаді вулиці грабарськими руками зведено струнку греблю, а через постійний «холерний» з дощів струмок спинається новий місток. Свіжий, ще й пахне деревиною. І вдячні посмішки господарів, станичних уповноважених — це таки добра втіха грабарям.

У станиці їх уже звали каламашниками, а не босяками. А в гармоніста навіть нестача якихось двох-трьох років до правомочного парубоцтва ніби й не помічалася гарними станичними дівчатами...

Та, звісно ж, не тільки гармоністом знали станичники Мирона. Адже тепер він числився в грабарів «технічним десятником», а не землекопом. Миронові доводилося проводити розбивку траси греблі, разом з уповноваженими намічати «створ» містка, домірятися глибини забивання («посадки») паль, стежити й за помірними шарами насипу...

Оплату грабарі мали «відрядну», одиницею виробітку лічився кубічний сажень викопаної й перевезеної в насип землі. Тому й Мирон хапався за лопату, підсобляв родині виробляти ті куби землі.

Грабарі вставали до сходу сонця, працювали до сьомого поту, і так майже непомітно сходили дні й тижні. Здача якоїсь частини готової греблі станичним уповноважним завжди ставала святом... Звичайно ж, були й вечірні могоричі замовника з тої нагоди. Ото і вся поезія заробіт чанського життя.

На зиму Леонтій Федченко залишився в станиці Петровській. Старий бездітний удівець Захарко Мажник поступився грабарям своєю хатою, до неї була ще й стайня і ціле дворище. Марія Іванівна поверталася з Андріяном, він уже закінчив шкільне навчання в Мойсенцях і востанє відпас у селі череду.

Звісно, не з гулящої примхи знов приїхала Леонтіїха до родинного гурту. Тривожив її Леонтій. Хоч і надто діяльний, він, це й добре — в родині отаман, але такий же настирний і до гульні. Саме пияцтво ще й терпілося б — Леонтій не напивався до самозабуття. Таж гулящі жінки... А це вже нестерпна образа честі його вірної й багатостраждальної дружини. Мирон добре розумів, чому його матір героїчно полишає рідне село і з такими труднощами побудовану хату й віється за чоловіком хоч на край світу.

На зимуванні в станиці Петровській Леонтій теж не сидів склавши руки. Знов узявся за виробництво стільців, лагодив і в'язав нові хомути для станичан. Все це — додатковий заробіток.

А Мирон... Його, звісно, потягло до станичної бібліотеки! Адже в кожному вчителеві,— а бібліотекар, вважалося, теж з учителів,— Мирон звик бачити заспівувача гарних починань. Станичний бібліотекар Іван Іванович Іванько не мав посади вчителя, був лише бібліотекарем... Появу такого ненаситного читача, як Мирон, він сприйняв з особливим ентузіазмом. Запропонував грабареві впорядкувати неоправлені книжки в бібліотеці, й це піднесло в Мирона інтерес до палітурництва. Вичитав з об'яви в календарі про підручник «Переплетчик-самоучка», негайно ж виписав його та й опанував ту нехитру премудрість. Побідкався батькові, що не має преса для цієї справи, розповів, що й до чого, і метикований на всякі штуки Леонтій змайстрував синові преса без гвинтів, а на клинках.

Палітурництво виявилося ще й прибутковим, та не в цім річ. Головне, що Мирон дорвався до книжок! Палітурив їх і запоєм читав. На той час дуже поширена була передплата періодичних видань з додатками збірок творів класиків світової літератури. Бібліотека станиці Петровської передплачувала майже все, що видавалося у Москві, в Петербурзі, в Києві. У фондах бібліотеки зібралися сотні неоправлених книжок — річних додатків до журналів і газет. Іван Іванович і запропонував грабареві довести до ладу книжкові ворохи.

Зима 1908—1909 років зробила з Мирона не лише начитаного юнака, а й помітно розширила «межі» його громадської свідомості. Бібліотекар, як справу честі, взяв на себе освіту грабарчука, став його добрим генієм. І, що називається, впрігся сам і запріг Мирона, віддаючи свої педагогічні знання на допомогу хлопцеві в самоосвіті.

Саме Івану Івановичу Мирон і признався уперше про свою жадобу не лише читати, а й самому написати про все.

— Ніби якась сила тягне мене до того писання, Іване Івановичу. Все б мені записувати, про все б писати. Як п'яничка до горілки, так і я не маю удержу. Не лише пориваюся до книжки прочитати, а хочеться... самому написати її, кляту...

Сміявся Іван Іванович з Миронового порівняння себе з п'яничкою, а коли дізнався про слабість його батька до питного, то порадив написати щось саме на цю тему та й віддати йому для ознайомлення. Писати «щось» — вимагало часу, Миронові ж не терпілося. Дав бібліотекареві цілий зошит, списаний уже чим запопало. Були там просто щоденникові записи, нотатки, були й похватні нариси, станичні враження. Та були й оповідання зі своєрідними сюжетами, з образами станичан.

Бібліотекар спинився на оповіданні «Що год, то й гірше!..» Кілька разів перелистав зошита і таки повертався до цього оповідання, коротко поцінував: «Непогано...» А коли «непогано» на смак такої культурної людини, то це вже не лише похвала, а й заклик до активної творчої праці.

Бібліотекар, мов з крутої кручі, подав юнакові руку, наче закликав до якоїсь вищої норми з тих поривань у каламуті грабарського життя. І стимулював те початківське писання.

По довгих роздумах він якось порадив написати оповідання для журналу чи то «Мир божий», а чи «Отдых христианина». Тепер уже важко й пригадати назву того журналу. Показував журнал і дав перечитати його для ознайомлення з тематикою.

Найбільше захопили Мирона надруковані в журналі матеріали про боротьбу з пияцтвом. Для Мирона це було дуже актуальним, бо його батько починав уже спиватись... Пияцтво глави сімейства ставало лихою загрозою. Плакала Марія Іванівна. Доводилося й синам устрявати, щоб залагоджувати сварку... Жінка страждала, недавній сердечний напад по смерті її старої матері усе частіше нагадував про себе болями, вона хапалася за груди, й доводилося вкладати її до ліжка. Все це тяжкою печаттю родинного лиха лягало на синів.

Справді, кращого чогось і не розповісти в оповіданні для журналу, який бореться з пияцтвом. Писалося воно з болем, бо ж вражало родинні почуття до батьків. Писалося, наче цілинну борозну прокладав на перелогах. Тож

і не диво, що запам'ятався його зміст на все життя. А назвав те оповідання «Два друга».

...Жили собі в станиці два давніх друга. Один був з козаків, ходив на людях у бешметі, часом і при кинджалі на козацькім, по-кавказькому цяцькованім ремені, а другий — «іногородній». Жили на одній вулиці, садиби мали майже поруч і щонеділі чи в свято майже разом ходили до центру станиці погуляти. В усьому мали однакові смаки, саме це й призвело до того, що й одружилися майже одночасно, та й дружин обрали таких же нерозлучних подруг. На лихо ж їхнє — козак був затятий трезвеник, а «городовик» поволі розпився на п'яницю. Друзі поважали один одного, п'яниця в тверезому стані часом і плакав зі свого лиха, просив друга допомагати йому позбавитися пияцтва.

Одного разу приятелі поверталися з досить затяжного гостювання в хлібосольного хуторянина. Далеченько було до станиці, друзі й засперечалися, чи не повернути їм до приятеля «догостювати»; наджидаючи ранку. Зовсім тверезий козак наполягав правитися додому, та п'яного це не влаштовувало. Адже там у приятеля лишилася недопитою слив'янка. Суперечка перейшла в сварку... Так і зчепилися на бійку. П'яний бився не застерігаючись, як те чинив тверезий... Зрештою, п'яний трагічно переміг... Не довіряючи сили, обома руками вхопив друга за горлянку... Коли п'яному дійшло до свідомості, що друг і не дише, похопився його рятувати. Та вже спізнився, так і приніс мертвого аж у станицю до отамана...

Оповідання кілька разів перечитувалося на самоті, та й Іван Іванович доскіпливо дещо правив, особливо в мові, бо ж писалося до російського журналу. Послали оповідання на розсуд редакції. Нетерпляче очікував Мирон бодай би якогось повідомлення про той рукопис. Минали тижні й місяці. Настала весна...

Леонтій у тривозі спродав усе грабарське господарство і раптово повіз до Мойсенців хвору дружину. Це був панічно-аварійний поворот у житті цілої родини. В тому похваті Леонтій лише встиг порадити синам ставати в грабарі до свояка Тарасенка, молодого підрядчика грабаря в приморському місті Темрюці. Як не є, Тарасенко не чужий родині, чоловік рідної сестри Марії Іванівни. Найменша в роду, сестра Ганна була трохи заїкувата, саме ця природна вада й ламала гордість заможного роду — тітка Леонтієвих парубчаків була напрочуд лагідною, доброю

людиною. До небожів ставилась, як мати, бо своїх дітей не мала. Щоправда, її чоловік мав зовсім протилежну вдачу. Надто захоплювався багатіти й теж уганявся за грабарством, мовляв, «свіжа копійка».

Як виряджали хлопців до Темрюка, навідався й Іван Іванович. Прощаючись, запевняв Мирона, що «Два друга», напевно, вже надруковані в журналі, він неодмінно це перевірить, дістане журнал і надішле Миронові. Мирон, звісно, радів бодай цій приємній розмові, вірив у благі наміри Івана Івановича вселити надію в його творчі сили, та відчував, що надія ця катастрофічно тане... Так і не пощастило Миронові за найманським клопотом побачити надрукованим своє оповідання. А роки стерли з пам'яті й саму назву того журналу...

* * *

Роки, мов картини в калейдоскопі, мінялись у шаленій гонитві грабарів за працею. Підрядчикування Тарасенкові як почалося зі скрипом (не пощастило з-за конкуренції), так різко і обірвалося: Тарасенко збанкрутував. Від того не пофортунило й небожам Андріянові та Миронові. Опинившись без праці й без будь-якого заощадження, брати засперечались — куди податись. Мирон наполягав триматися грабарського гурту і разом напитувати працю. Та Андріян закомизився й пішов у найми до чолбаського станичника — поближче до сестри й зятя.

Братня незлагода боляче зачепила обох, обидва прагнули помиритись, разом же виростали, разом би й топтати ті стежки в житті. Та хто перший подасть руку на примирення? «Посварились, то й помиряться...» — кинула сестра, і в тому не відчулося родинного співчуття.

Мирон пішов у найми до кіннозаводчика: у станиці приморських степовиків виїжджувати на продаж під сідло його табунних коней для молодих козачих призовників. Праця часом і не зовсім безпечна, бо ж якогось досвіду, крім звички їздити охляп на коні, не мав. У сідлі навіть із лихою козачою вольтижировкою не раз пробував ще в грабарстві... А це ж табунних коней у косяках виїжджувати — зовсім диких, не приручених людиною тварин!

Юнацька пиха впертості буравила Мирона й жадувала поставити-таки на своєму. До того ж праця ефектна, перед молоддю — особливо перед дівчатами — ти справжній герой. Виїжджуєш табунних огирів під сідло молодим

козакам. Зрозуміло, що на такій праці і платня значно пристойніша, аніж на будь-якій поденщині. Не всякий-бо зважувався на риск угамувати огиря, не призвичаєну до уздечки й сідла тварину. Сварка з братом була лише зачіпкою для самостійного розв'язання настирних проблем дорослості: як жити далі?

Миронові здавалося, що саме цими заробітками він переважить та й скорить старшого брата. Андріянові ж не приходили в голову такі родинні поривання. Як старший, він сподівався тільки покори. Не діставши того від Мирона, пішов у станичні найми. Та недовго й витримав затятість: не діждавши братової покори, незабаром повернувся до батьків.

Мирон виїжджував тих огирів табунних, майбутніх козачих стройових коней. Вироблялися свої методи, набувалася хватка: на робочому коні він без сідла вривається з арканом у гущу косяка табунних коней, уже одібраних і вилучених для продажу під сідло, заарканює найближчого дикуна. Несеться з ним геть з косяка, поволі підтягає арканом, і вже скачуть упарі. В такім сусідстві Мирон спритно накидає дикунові спочатку оброть на голову, а згодом і уздечку. В тому ж темпі бігу й загнуздує — дикун злісно хапається кусатись, та виплюнути залізо вуздечки вже не може. Отака загнуздана тварина в кілька заходів проганяється на аркані по колу аж до того класичного «сьомого поту». Втомившись, вона майже перестає реагувати на Миронову настирність. Мішок з піском казить її не менше, як і те залізо вуздечки, кінь падає на коліна або стає гопки, та все ж «звикає»! Один такий об'їжджуваний огир забирає в Мирона три-чотири дні, потім, засідланий, передається на подальші проїжджування вправному козакові, а там уже й готовий на продаж. Цей каторжний труд добре оплачувався. Мирон мав і харч у господаря Остапенка, та найголовніше — слава серед молоді. Першим парубчаком-героєм виходив Мирон на вулицю.

Виїжджування дедалі ставало звичнішою справою, щоразу легше добиралися ключі впорати коня з табуна, набувався досвід. Це якоюсь мірою провокувало на байдужість до небезпеки. «Море по коліна» призвело до солідної аварії — Мирон таки впав з новачка десь у першім його об'їжджуванні незасідланим. Дикун різко став на дибки, раптово впав на коліна і, скинувши через голову свого мучителя, подався до табуна. Як неживого, під-

хопили Мирона помічники, винесли до табірного візка. Лікар станиці категорично порадив Миронові зажаліти юність і шукати менш загрозливих заробітків.

Довелося знов податися до родинної пристані, до сестри в станицю Чолбаську. Як могла, вона відходжувала брата. Було їй нелегко — зароблені братові гроші катастрофічно танули на сплату фельдшерові за ті припарки... Тільки десь на п'ятім тижні став Мирон на ноги, щоб шукати якогось іншого заробітку.

Починалися бурхливі кубанські жнива, затим і молотьба — тож мусив іти до хазяїв, не сидіти ж у зятя на шиї. Заохотився молотником.

Отак і жилося. Але проблема заробітку не була розв'язана. Спочатку зять настійно радив Миронові повертатися до Мойсенців, де вирує те грабарство. Та Палажка, з материної вдачі клопітна, любила своїх братів, бо своїх дітей не мала, і особливо прив'язалася до меншого.

— Може б, ти, Федю, допоміг підшукати Миронкові якусь поденщину. Могли б і покрівельниками стати...

Федір кинувся по хазяях і отак несподівано й сам натрапив на зовсім нову заробітчанську «жилу» — вкривати очеретом «під корінець» нові будівлі станичан. Мирон любив працювати і будь-яку працю швидко перетворював на творчу насолоду.

Протягом цілої зими не мав Федір Сиволап зі своїм шуряком жодного прогулу. Господарі в чергу ставали, щоб саме цих майстрів залучити на вкривання нової оселі.

У Мойсенцях в родині Федченків не схвалили Андріянової сварки з братом. «Мирон же й грамотніший»,— дорікали Андріянові... Принаймні так «самокритично» розповідав він братові при новій зустрічі на Кубані, коли прибув з батьком на чергову грабарську одіссею.

Леонтій завжди був переповнений кипучою діяльністю грабаря. Навесну він прибув при великій артілі грабарів, які стали на працю аж у Новоросійську. І розгорнувся Миронові вже зовсім новий світ: велике південне місто в приморському передгір'ї, міжнародний порт, а в ньому якісь дивовижні відмінні норми людського життя.

Грабарство в Росії на ці часи ставало вже дефіцитною професією. Росія дедалі активніше втягувалася в орбіту європейської капіталістичної експансії, в країні активізувалися іноземні компанії по експлуатації природних

багатств. Особливо гарячково будувалися залізниці. І грабарі під цю будівничу трясцю були «на розхваті».

Найстаріший з південних портів Росії — Новоросійськ — був середовищем міжнародних зустрічей морського тоннажу й моряків світу. Цим і обумовлювались інтернаціоналістські революційні настрої портовиків і робітників міста. Новоросійський цементний завод з першою в Росії продукцією портланд-цементу розгортався на величезне підприємство вже у міжнародній експансії російського торгового капіталу. Рибальство й легка промисловість міста, збільшення його населення за рахунок трударів — усе це диктувало потребу розвитку Новоросійського залізничного вузла.

Понад двісті грабарських каламашок з Черкащини працювали на під'їзних коліях від порту й аж до входу у великий залізничний тунель. Наддніпрянці і лякались і водночас захоплювалися вітрами, які тут, на взгір'ї, особливо лютували, коли перехоплювалися з гір.

Споглядаючи метушливо-енергійне життя порту, Мирон ще гостріше відчув потребу ширшої освіти. Високі, складного профілю насипи під'їзних колій вимагали від нього глибоких технічних знань, а тунель крізь гірський хребет немов підносив у ньому пориви юнацької фантазії.

Світ йому значно розширився. Закортіло вже й собі розправити крила, щоб, як поривні вітри норд-осту, рвонути разом з життям, завихритись... Високі пригірські насипи в Новоросійську, що розіслався на березі гамірливого моря, ставили Мирона перед проблемою визначення профілів їхніх схилів. Це доводилося описувати теоретично — так вимагала практика будівництва. Мирон ганяв по книгарнях, брав на озброєння спеціальну технічну літературу про земляні роботи в залізничному будівництві. І розбивку робив точно і кваліфіковано.

Та не хлібом єдиним живе людина,— говорить народна мудрість! У грабарській практиці Мирон Федченко справді менше дбав про хліб, аніж про книжку з будівництва. Так і вирівнювався на повноправного грабаря-десятника, мав авторитет навіть в очах досвідчених землекопів. Набувалися знайомства серед техніків. Мирон ставав уже визнаним грабарським «техніком». А це не лише надавало якихось прав на авторитет, а й викликало до нього справжню повагу.

У побуті ж Мирон любив пісні. Особливо тішили хлопця старовинні пісні...

Та годі б нам, браття, сих літ утрачаться,
Ще й козацької слави, як пави..

Співами цих давніх козачих пісень захоплювалися й інші грабарі й чудово співали. Гуртки співаків об'єднувалися у своєрідний «ансамбль» грабарської пісні.

Отак якось непомітно грабарі в Новоросійську стали співаками не лише для себе. Той спів уже й зовсім рівняв з дорослими неповнолітнього ще парубійка Мирона. Грабарів закликали вечорами для співу в корчми, навіть і у великий приморський ресторан. Їм щоразу ставили довільні могоричі — співайте, грабарі! Їхні ж бо співи привертали натовпи відвідувачів, і прибутки ресторанів непомірно зростали...

Уся ця романтика овіювала новоросійський період грабарського життя Мирона вірою в свої сили, надіями на щось краще, величніше. Юнак відчував, що саме місто полонить його своєю небуденною свіжістю. Великий порт, де щоразу швартуються нові, обвіяні морем, колихані океанами, обліплені черепашками світових океанів кораблі. На них — чужинці-моряки, зодягнені в чудернацьке матроське вбрання, в блазенських ковпачках на голові або в безкозирках зі стрічками. А розмовляють... Навіть моряк одного пароплава з моряком іншого говорять кожен раз новою для Мирона мовою, як правило, допомагаючи в ній складними мигами, як німий з німим...

Часом і переживав Мирон за них: матроси ж, одне в них морське, заробітне, таке ж неспокійне, як і в грабарів, життя, тотожна пролитим потом і праця. А порозумітися не можуть... І в своїх пориваннях усе знати Мирон раптом відчув потяг до вивчення чужоземних мов. Вивчити б якусь чужоземну мову! Але яку саме? Хто порадить у цьому бурхливому натовпі новоросійського життя, в якому ти відчуваєш себе злетілою з сокири майстра тріскою!.. Тож гарячково розшукав на приморській вулиці книжкову крамницю, в якій раніше купував випуски пригод Ната Пінкертона, і купив підручник німецької мови... І заходився Мирон вивчати німецьку. А як її вивчати без учителя, коли й не уявляєш її собі, жодного разу в житті не чув. Та що важче було її опанувати, то ретельніше хапався подолати ті труднощі.

Ходити в порт, занурюватись у вир зачудованого, огорненого хвилюючим невідомим казкового моряцького життя, спостерігати кораблі і в могутньому різномовному гомоні дослухатись до говірок матросів, щоб таки зрозу-

міти, чим живе море,— переходило в постійну звичку Мирона. Він гарячково перечитував повісті Станюковича, оповідання Кіплінга і все з моряцької тематики, що траплялося до рук.

Відвідини морського берега єднали Мирона з рибалками. Згадувались і свої рибальські захоплення на Уралі, зароджувалися нові знайомства. Робітник великого цементного заводу щодня приходив на берег з вудками і, вже за другим разом зустрічаючи молодого грабаря, вітався, як давній знайомий, вигуком:

— О, здоров, здоров, співачок грабарський. Чудово співаєте. З учорашнього бачу, могли б і на співах заробляти.

— Який би дурень платив гроші ще й за співи?..— відповідає Мирон, замріяно дивлячись, як відпливає з порту великий корабель.

Рибалка похвалився працею на каменоломнях заводу, пропонує протекцію:

— Десятником би й у нас на каменоломнях міг бути, хлопче...

Як на правду, то й закортіло юнакові таки спробувати. Спочатку десятником, а там і техніком, байдуже, що на каменоломнях. З техніків же і на інженера якось-то виходять люди! Виходять же, біс його бери, виходять!.. І техніки, й інженери — з простого грабаря!..

Можна-таки збожеволіти від тих спокусливих, аж страшних думок...

15

Пізньої осені того року закінчилося й це грабарство в Новоросійську. І знову постає Федченкові та ж проблема: куди далі? Чи повертатися до Мойсенців, а чи знов на Кубань, як радить зять, як дошкуляє батькові Мирон? Тож на станичні базари в босяки, а чи... крити оселі «під корінець», палітурничати, робити хомути й гнуті стільці? Палітурництво всміхалося Миронові згадкою в мріях, як щось найприємніше...

У холодних безперервних дощах відчувався вже початок зими. Грабарі в клопоті уже забули й про співи в ресторанах, спродували, вантажили в ешелон грабарське начиння й виїздили по домівках на Подніпрянщину.

Здалося обом Леонтієвим, що їхній батько, певне, таки старіє: завжди енергійний і принциповий грабар, він раптом замріявся Мойсенцями, заговорив, як мрійник, про

селянське «спокійне життя» у власній хаті. Це й порадувало синів — адже при хаті сторожує їхня хвора мати, багатостраждальна господиня. Хворіє, зрідка й листами балує своїх грабарів, листами, писаними її двоюрідним братом Костем Федоровичем Кушніром. Гарні та сумні листи вмів писати грамотій старшина.

Схоже було, що лист, писаний Костем Федоровичем, справив на Леонтія вирішальний вплив. Зібралися грабарі цілою родиною, як на завершальній грабарській одіссеї: Леонтій з обома синами, як патріарх роду, всі його брати — Данило, Трохим, Саник (двоюрідний парубійко федченківський), Леонтіїв зять Федір Сиволап і дочка Палажка. Справді, як на вічне прощання, зібралися востаннє. Отак і сфотографувалися в найкращого новоросійського фотографа. Просто чудом і збереглася та картка, фото цілого роду, пам'ятка Миронового змужніння в грабарстві.

І куди ж далі? Молодшому з трьох Федченків, Трохимові, пролягла путь до своєї Гаврилівки, «на лінію» в Уфімській губернії, там полишилася його родина. Андріян з Мироном, тепер уже оперені грабарчуки, зібралися-таки на Кубані шукати заробітків. «Шукати!» Неначе їх розгубили грабарські підрядчики. Хтось почув, що в Єйську збираються будувати великий порт з хлібними коморами,— довготривалими засипними базами хліботорговців, де зберігатиметься хліб до підвищення цін на міжнародних ринках.

Їхати до Єйська — тільки через Катеринодар. А це ж і гімназія. Давній борг перед сином муляв сумління Леонтія. Без нагадування пам'ятав він ту свою благородну обіцянку — влаштувати Мирона до Катеринодарської гімназії. Прощався з грабарями, випровадив їх з останніми співами, а сам завернув з молоддю до міста.

Можливо, що саме це і є стрижневий епізод з періоду Миронового повноліття. Саме тепер його давні поривання до освіти, обвіяні романтикою мрій, нарешті дістануть свого логічного завершення.

По-своєму розуміючи справи, Леонтій Федченко метнувся до Катеринодару. В нього були свої принципи в житті, як і в праці. Таки ж розшукав того інженера Маламу, який недавнечко, по закінченні будівництва річкового каналу з кубанської Протоки, підтримав Миронову жадобу до навчання. Розшукав його розбитний Миронів батько і вговорив інженера Маламу на благородний

крок — протегувати грабарчука в учні Катеринодарської гімназії.

— Змужнів, хлопче, куди як змужнів. А вчитися, звісно, ніколи не пізно. Давайте сходимо до знайомого мені директора гімназії. За успіх не ручусь, а спробувати можна,— помірковано, не зовсім упевнено проговорив інженер, вітаючись.

Мирона зодягли в нову тужурку, на голові мав той же приношений на праці кашкет з плисовою чорною околичкою й зеленими кантами. Кашкет, як і в багатьох будівників залізниць та інженерно-технічного персоналу шляховиків. Не хизувався ним Мирон, та, правду кажучи, й недобирав якогось сенсу не носити такого кашкета. А спроста думалося і про те, чи так уже й потрібна йому зараз та гімназична освіта! Носить такий же «будівельний» кашкет, будує ті ж шляхи, не голодує й на читання книжок і все з прочитаного розуміє, а що потрібніше — й надовше засвоює. Що ж може додати йому до того гімназія?..

Відповісти юнакові на це вирішальне запитання «буття земного» не знайшлося кому в ту мить!

І ось — вивіска гімназії. Мирон жваво долає кілька широких з тесаного каменю сходинок, не відстає від інженера, чує кректання батька за собою. У коридорах гімназії повно юнаків Миронового віку й старших. Інженер Малама озирнувся на Миронів кашкет, що був і досі на голові, й хлопець, як ворога, здер його геть. З посмішки інженера відчув, що трохи й припізнився з тим. Та інженер утішив його новою посмішкою і зник за дверима.

Як у чаду, озирається Мирон і бачить... не гімназистів, а свого батька. Наче й не Мирон, а його літній батько вступає зараз до гімназії. Стоїть блідий, підперши стіну, ніби підтримує її ззаду руками, щоб не придушила. Навіть і потилицю поклав на стіну. Тож коли вийшов Малама й запросив Мирона зайти з ним до директора, Леонтій не ворухнувся...

За столом стояв літній, уже з сивиною в бороді, чоловік у блискучих гудзях на одягові. Нічого більше і не зауважив Мирон, тільки блиск гудзиків та якусь посмішку ввічливості до грабарського благодійника.

— Оце і є мій протеже, Григорію Лавровичу,— інженер торкнув Мирона рукою ступити ближче до столу.

— Запізнилися згадати про навчання, молодий чоловіче...— це вже до Мирона...

— А ми під'їзні путя кінчали в Новоросійську,— виправдується грабар досить незалежно.

— Ну «путя»...— всміхається «гімназія» знов же не до Мирона, а до інженера.— Під'їзні путі, як то мовиться, не ведмідь, до лісу не втечуть! Наші гімназисти вже два місяці навчаються і далеко зайшли в навчальній програмі. А підготовчого класу в нас немає. З якими познаніями вступаєте, молодий чоловіче?

Мирон озирнувся на свого протежиста, а дістав лише ту ж гостинну посмішку: його хата скраю. Інженер промовчав.

— Яку школу кінчав? — повторив директор запитання, ніби вже й нервуючи з неуважності Мирона.

— Як до школи, то мойсенську земську... У нас її на класи не величали, а просто — земська народна. За три зими й упорався з похвальним листом.

— І все?

— Чого ж усе? Як до школи, то, може, й... усе. Ми більше самоуки. З підручників і дроби, рівняння й там якийсь квадрат гіпотенузи засвоювався, німецьку мову вивчаю.

— Німецьку? Чому ж німецьку, а не французьку чи латинь? У нас французька і латинь.

— Та я ж цього не знав.

— Те-екс. Бачу, багато чого ти не знав, молодий чоловіче. І прогавив не лише початок навчань у гімназії, а й цілих три роки до вступу в перший клас...

Після невеличкої паузи директор Катеринодарської гімназії різко повернувся й заговорив німецькою мовою... Вперше чув її Мирон у людській вимові такого ж невправного знавця, як і сам, але геть усе зрозумів — це аж здивувало. Відчув і труднощі директора в компонуванні німецьких фраз. Виходить, німецька мова нелегко дається навіть у гімназіях.

— Вірю панові інженерові, його захопленню здібностями молодого чоловіка. Охоче раджу готувати і екстерном вступати до будівельної вищої школи! Так роблять багато хто...— Слова «багато» директор гімназії, очевидно, не знайшов у своєму запасі німецьких слів. Без будь-яких труднощів Мирон «переклав» для себе його промову. От лише вперше почуте слово «екстерном» спантеличило. Та спохватився й, збиваючись, спромігся також набрати якусь фразу на відповідь німецькою мовою:

— Данке зеер! Альзо...— нарешті подякував Мирон, підібравши й бойко виголосивши ціле німецьке речення. У тому клопоті зовсім загубив нитку розмови. «Альзо» так і повисло, одірване від попередньої фрази. Бо ж забувся, що намірився сказати за тим розмовним «альзо». І вже на прощання випалив:

— Ауф-ві-ідер-зейн!..

Блискучі гудзі й зовсім тепло посміхнулись, а рука прощально потиснула руку Миронового доброчинця інженера. Дійшла черга й до Мирона. За одне таке благородство юнак радий був відплатити йому навіть відмовою від вступу до гімназії.

Леонтій Федченко, мов камінна статуя світової скорботи, стояв у тому ж стані. Проснувся, коли зауважив інженера з сином:

— Так швидко?..

— Відмовлено нам,— квапився інженер, прощаючись.

— Я так і знав! — зітхнув старий грабар, безнадійно промахнувши рукою. І важко поклав її, гарячу руку, на синове плече. Як припечатав долю грабарчука, ні словом більше не обізвавшись.

16

У найсутужніших душевних перепадах Мирон шукав втіхи у віршуванні. Вже за останніми дверима гімназії на гранітних сходах він раптом уловив себе на фразі: «В бідацтві навздогін якось учились...» А в голові й досі лунало боляче зізнання батька: «Я так і знав!» Що підказувало старому грабареві ту гірку певність?.. Батько знав життя, зазнав і гніту соціальної нерівності, яка завжди стояла на заваді до щастя трудової людини в умовах крутого жандармського права. Таж Мирон тільки розпочинав те кляте життя!..

Пізніше в щоденнику й записав віршем той скорботний настрій:

В бідацтві навздогін якось учились,
Любов батьків, як крадене, ховали в забуття!
І жити ми в труді лиш наловчились,
Щоб навченим сприймати майбуття!..

А в ту мить Мирон шкодував з невдачі не себе, а... інженера Маламу. На таке згодився чоловік. За грабаря просив, певне, вірячи в здібності грабарського сина. І скор-

тіло Миронові якось по-людському віддячити інженерові за його безкорисливі старання. Мирон озирнувся, та інженера вже не було.

— Пішов інженер як ошуканий, навіть не попрощався,— безкомпромісно промахнув Леонтій рукою.— Такі жорстокі ті начальники гімназій... Зобидили чоловіка. «Нічого,— сказав мені Малама ще там, у коридорах гімназії,— ваш син,— каже,— й без гімназії доможеться свого. Такі,— мовить,— не потребують високого поводаря. Втрапить і ваш Мирон до свого щастя. Читали,— питає,— Максима Горького?» Мирон, кажу, читав. Він у мене, кажу...

— Годі, тату,— припиняє Мирон батькові заспокоювання.

На вулиці газетяр розмахує газетою, щось горлає поверх вуличного гамору.

— Чого горлаєш, оглашенний! Гарну азетку розкуплять і без твого лементу,— гомонить Леонтій Федченко до розбурканого чимось продавця газети.

— Що ви знаєте, «азетка»? — обурюється той.— Лев Толстой помер!..

Слова продавця газет навіть старого грабаря зупинили. А Мирон просто закам'янів:

— Лев Толстой помер? — перепитує, готовий покарати газетяра за таку лиху вістку, Миронові здалося, що невидима зла рука, як ножем, різонула йому по серцю тим сповіщенням. І вже не клопіт невдачі з гімназією, а смерть автора «Влади темряви» й «Анни Кареніної» збентежила йому юнацьку заповзятість у житті. То що ж лишається в цьому аж занадто тісному під владою темряви житті людини? Вмирають письменники, та які вмирають!..

Катеринодарська одноповерхова вулиця з білими херувимчиками на пілястрах підзеленених цеглових будинків аж запливає сльозою від несподіваної розгуби юнака.

А що привидилося старому грабареві в тій раптовій зміні синового настрою, важко було й добрати. Леонтій Федченко особливо не вчитувався в газети. Здалося, що повідомлення газетяра про смерть Льва Толстого навіть і не дійшло до заклопотаної голови старого грабаря.

— То я забіжу ось до своїх грабарів. Іди, Мироне, на станцію, там хлопці,— перервав Леонтій раптову скруту в синових настроях. Мирон озирнувся на батька. Не хотілося залишатися самому в такому стані. І, як у тумані, пішов до залізничного вокзалу.

Ще в двох місцях настирні продавці газет нагадали про надзвичайну подію в країні. Помер великий письменник Росії!

Аж на вокзалі між людьми нарешті купив газету. Перед очима йому чорнотою встали обведені надміру вразливою каймою смерті кілька рядків жалоби цілої Росії, як насування невідворотної катастрофи!

За один раз і в таких ситуаціях аж двоє письменників доби стали на його путі, наче громом зворушили. Один помер — це безповоротно. А другого, як приклад безсмертя, поставив Миронові інженер: «Не вчився ж і Максим Горький, гімназій не проходив!»

Ще відчутніше зворухнула юнака душевна суперечка двох сил — печалі й надій. Знов і вже яскравіше згадалася заспокійлива впевненість Івана Івановича в станиці Петровській. Можливо, чоловік лише з добрих намірів людяності сказав, аби втішити юнака. Так сказав! І десьтаки зародилася певність, що не пропала задарма Миронова натужна спроба писати, наслідувати молодого Горького...

Грабарська молодь, як після довгої розлуки, зустрілась на вокзалі — Мирон повернувся з гімназії. Вони знали, куди він ішов з батьком, прирядившись у новий костюм. Зрозуміли, що повернувся молодий здібний грабар ні з чим... Тому й зустріли чи співчуттям, а чи й радістю, бо ж повернувся зовсім «неушкоджений», цілісінький, як і був грабарем! Таки ж то вистояв їхній Мирон перед спокусами «панських гімназій»,— повернувся до свого кола, до грабарського життя, до пісень!

Так і їхали молоді грабарі до Єйська, вирядивши старших на Черкаси.

Мирон уперше бував у Єйську ще на зорі своєї юності, коли наймитував у станиці Чолбаській. Місто тоді здалося йому найбільшим хлібним ярмарком Чорномор'я. По тих перших епізодичних одвідинах воно уявлялося Миронові як безладне згромадження зсипних комор на березі моря. Купці хліба один з-поперед одного наскакували на ці краї, будували хлібні комори для закупленого зерна. Хлібороби Кубані парокінними мажами звозили законтрактований ще взимку хліб у мішках володарів зсиппунктів: чорною, червоною, зеленою фарбами плакатились крупними літерами на мішках ці фірмові ярлики хліботорговців Єйська. Кожен хлібороб Кубані заздалегідь знав, скільки пшениці найвищої «пульки» має

вивезти за сезон своєму єйському хліботорговцеві. За контрактацією він зарані продавав найдорідніший майбутній урожай, брав аванси, тару — оці, як плакати, виразно тавровані фірмові мішки.

А Мирон — наймит. На його руках коні, гарба з вантажем таврованих мішків зерна. Звісно, поруч ще й ще такі ж важкі мажі, та й самі господарі,— кожен очолює хлібну валку, хизується таврами «свого» хліботорговця на мішках...

У Єйську хлібоздатчики провадять кінець дня при тих пристанських зсиппунктах. Для них — і каруселі, і циганські рундуки з танцями, і табори з кузнями, з дітьми й забрьоханими вовкодавами. Такою згадувалась та юність...

Грабарчуки прибули сюди, як у своє заворожливе дитинство. Кинулися на ті зсипні пункти. Неначе руїна, завмерли в очікуванні зими каруселі, дощами прибите на землі ганчір'я, холодні попелища циганських таборів. Минувся баламутно-гарячий сезон, життя пліснявою завмерло в міжсезонні, неначе зализує рани того бізнесу, перечасовує зиму.

А грабарська молодь шукає праці, якогось би заробітку на цьому кладовищі з літнього ярмаркового постою. І хто що запохватив, те й робили: перегортали в коморах злиплі пріллю рештки неспроданого зерна, розвантажували прибулі баржі, городили паркани єйським рибалкам. Кілька сміливіших зачепилися в рибальстві, та більшість не витримали цього босяцького безділля, виїхали по домівках. Поїхав з ними й Андріян.

А Мирон залишився на півголодному босякуванні в чорноморських хлібних краях, як грабарська застава. В торгові дні грабарчуки вилежувалися на станичних «біржах праці» — на базарних рундуках, різалися в карти, коли не поневірялися десь аж у приміських станицях у пошуках якоїсь тимчасової праці бодай за харч.

Рибальство на замерзлих приазовських лиманах теж не було Миронові новиною. Принагідно згадувався якийсь і досвід. Мирона охоче брали з собою рибалки. Отак і перечасовували, перебиваючись з дня на день.

Місто заливали холодні осінні дощі, часом переходили на сніг. Напівголодні хлопці вже ледь терпіли оце глухе безділля. Мирон почав писати щоденник: проминув день — і фіксувалися в зошиті майже кожен крок, праця, зустрічі, кривди й радощі, хоч радощі на цих грабарських меридіанах були хіба що в мріях...

Аж напровесні таки загриміли збадьорливі громи. Розпочиналося будівництво ще одної, безпосередньо чорноморської залізниці. Тож і кинулися грабарі Єйська на залізничну станцію Сосика, а з неї — на козачі простори Чорномор'я, як риба з мілини на благодатну глибину. З'їздилися грабарі, гуртувалися в артілі і аж у станиці Тимашівській нарешті отаборився Мирон зі своїми хлопцями. Саме в Тимашівській майже разом з грабарями з'явилися й контори будівництва залізниці.

17

Класичні грабарі — це землекопи зі своїми кіньми, з каламашками чи з грабарками, землекопи, які знають собі ціну в час грабарської стради. Та ні в кого з єйських грабарів не було ні коней, ні каламашок, навіть знаменних грабарських лопат... Батьки їхні, як і Миронів з Андріяном, поїхали на будівництво московських об'їзних колій (Спас-Клепики) до знайомого Леонтію черкаського підрядчика. Схоже на те, що батько махнув на Мирона рукою — «грабар не пропаде». Старому грабареві знов замайоріли грабарські горизонти, під Москву забрано чимало побережан. Двома ешелонами відвантажено каламашки й грабарки, хомути й лопати. Зі щедрих авансів залізничної компанії коней купуватимуть на місці.

А Мирон немов приріс до Чорномор'я. Щось романтичне родинно огрівало йому душу тими чорноморськими сонячними днями. Може, степові простори, надійні хлібні довілля й різноманітність праці?

Не з лінощів, а саме з тої психологічної романтики та ще й з родинної приязні до сестри, яка назавжди осіла в станиці, Мирон немов приріс до Чорномор'я.

Коли ж знов заколосилося грабарство на кубанських степах, Мирон обертався тут як риба в воді. Романтика поступилася професійно-трудовій натурі. Сотні землекопів, інженери, техніки — метнувся Мирон між ними, признався зі своїми технічними знаннями в грабарстві, й інженери охоче ставили його помічником до техніків, старшоробом на найвідповідальніших ділянках. Отак заходило, так і спливало літо, Мирон верховодив старшоробом у гурті планувальників. Самостійна праця — розбивка траси по пікетажних кілочках, планування укосів на грубо вийнятих виїмках, планування станційного плацу Тимашівської кювети, нагірні канави...

Десь під кінець літа, на сході робочого дня, старший десятник підрядчика завітав у криву виїмку, де Мирон з артіллю планувальників довершували стрімкі крила укосів, копали кювети, відводили стічні нагірні канави. Десятники поважали планувальників, бо лице звершеної роботи завжди, як штукатури, доводять саме вони... На цей раз десятник не сам завітав до Мирона, з ним прибув і якийсь ще досить молодий грузин. Вік його Мирон визначив з його розкішної густої бороди й наче заржавілого на осонні густого волосся.

— Оце велено поставити на працю етапного. До тебе, Федченко, в гурт поступає чоловік. Уперше в житті стає грабарем, та й ненадовго, то де ж його приткнеш? Навчиш, не святі й горшки ліплять. За получкою ходитимете разом, бо документи його поки що десь у дорозі.

Нічого більше не сказав десятник. До Мирона в гурт поступає етапний, документи якого десь-то ще йдуть. Грабарі знали: етапний — це безпаспортний, якого від волості до волості, а на Кубані — від станиці до станиці — провадить поліція до місця народження, згідно з його заявою. Навіть імені етапного не назвав десятник — як річ, уткнув його в руки планувальників і пішов.

Зібралася Миронова артіль, діловито сідають у кюветі. А зданий їм на клопіт новачок мовчки стоїть, ніби чимось завинив. Лиш якось ввічливо посміхається. Обличчя, мов у здичавілого лісовика, густо зарослe чорно-брунатною бородою, вусами. Чи не звик чепуритись, а чи й набридає чоловікові дотримувати той лад з бородою в такому молодому віці. Та Миронові раптом здалося, що такому ліпше вже зарослому занурюватися у глиб людський, аніж бути на очах поліції в своєму натуральному вигляді, зі звичним ім'ям і з документами.

Прибулий не витримав настороженого напруження грабарів, озвався без запрошення:

— Постараюсь вам не заважати.

Грабарі посміхнулися: в типово кавказькій вимові не приховалося, що чоловік знає собі ціну. Ширше всміхнувся й грузин. І сів поруч з Мироном, не чекаючи гостинного запрошення. Старший десятник припоручив долю етапного артілі планувальників. Що привело його на ці грабарські меридіани? Якщо політичний іде своїм етапним порядком, то чому пришвартувався до берега планувальників, коли і в заїздах на каламашки були потрібні накидальники? Можливо, що етапного грузина до контори

приводив поліцейський. А як ускладнено лаштується життя людини: шукай заробітку, бо з голоду загинеш, але й не забувай, якою ногою ступити, щоб не дратувати царську поліцію.

— А й нічого важкого в нашій праці немає, чоловіче,— намагається Мирон розрядити напруження в настроях етапного.— Грабарство — що та іграшка з лопатою...

Зареготали хлопці, сміється й грузин. Якось витягли з нього ім'я — Алпес.

— Як, як? — допитується котрийсь. Надто незвично, як дражлива кличка, прозвучало оте Алпес. Пам'ятається, в одного підрядчика сторожового пса звали Аргут. Які ж то горе-батьки, що не знайшли синові людянішого імені! — вболівали молодики.

— Алпес Купрадзе. Хвамиліє такой, понімаєш — Купрадзе, а ім'я — Алпес, ну нібито Олексій, тільки по-грузинськи,— втішає їх прибулий.

— Чудово! Нам вистачить і Алпеса,— стверджує Мирон, збадьорившись від дружнього сміху планувальників.

Знайомство сталося по-грабарському просто. А по знайомству — й праця. Та яка ж та праця, коли людина вперше бере до рук грабарську лопату?

— Будеш, Алпесе, при мені працювати. Ось рейка, кілочки, рівномір. Допомагатимеш мені кілочками під рівномір розмічати ділянку планування. А згодом і до лопати привчимо, хоч на укосах, он там, на крутизні,— завершив Мирон той діловий перекур.

Жити Алпес пішов у барак-землянку до Мирона. Простругали йому якесь лігво в стіні підкопаного барака, а постіль — солома й рядно...

Не відразу почав розкриватися грузин грабарям. У розмовах спочатку більше говорив про Грузію та про виноградники й вина. Про себе — лише те, що він вправний дегустатор вин, бо ж близько десяти років працював на винзаводі відомого в Грузії виноторговця.

Десь там далеко лишилися його рідні, друзі, інтереси. А що ж сталося з ним? Чому раптом опинився безпаспортним аж тут, у колі грабарів? У бараці, крім Алпеса й Мирона,— нікого. По-літньому різко вечоріє, в бараках лаштуються до спання.

— Знаєш, кацо Мироне, як набридають нашому брату оці етапи! Не набридає лише боротьба!..

Ясніше й не скажеш. Не з доброї долі ті етапи привели його сюди, на Кубань... З грабарями грузин запізнався,

а з Мироном ніби й заприятелював — живуть в одному бараці... На самоті ж, зрештою, таки признався:

— Тимчасовий я, кацо Мирон, всюди тимчасовий... Тож, розумієш, що й тут я тимчасовий. На багатьох етапах завжди під наглядом пересиджуєш — чекаєш документів. Звісно, чекаєш справжніх, гарних документів для нашого брата, кацо Мироне. Доводиться щоразу запевняти поліцію, що ти «не верблюд». А й правду кажучи, сам починаєш вірити, що дістати б уже ті документи й повернутися... нехай і на винобробний завод до рідної Грузії. Отак і звикаємо жити безпаспортними,— щирим сміхом закінчує Алпес своє зізнання...

Алпес сам признався по кількох тижнях грабарювання, огрітий Мироновою щирістю: революціонер, він і живе не під своїм іменем. Важкувато в його становищі добувати правдиві документи на те не своє ім'я. Та в цьому допомагають надійні друзі, хоч і самі перебувають у підпіллі.

— Оце вже тобі вся правда, кацо. Якоюсь мірою все це відомо й поліції, таємниць тут небагато. Справді-таки чекаю документів, не тих, звісно, поліцейських... Тих на ім'я Алпеса Купрадзе довелося б чекати аж до Нерчинських поселень... Цей грабарський етап пригальмовує моє просування, відновились деякі зв'язки, і я, певне, дістану документи на вільний виїзд... Вільний, звичайно, умовно, бо в Грузію навряд чи потраплю.

Грабарі почули від Алпеса Купрадзе й деякі досі не відомі для них імена революційних діячів. Розповідав він про них на планіровках, де був певний, що ніхто не підслуховує тих розмов.

Особливо захоплювали Мирона розповіді про мандрівні пригоди грузина. Часом він згадував про Чернишевського, Кропоткіна... Інколи в ці розповіді вплітались й імена інших революціонерів, з якими знався Алпес. Він хвалився їхніми книжками, радив їх прочитати й Миронові. З тих розповідей Мирон знову почув ім'я Карла Маркса, вже згадуване вчителем на Коржевському хуторі.

— Молодій робочій людині все це треба знати, як абетку в грамоті, обираючи собі стежки в краще людське майбутнє!..

За кілька тижнів грабарська молодь звикла до Алпеса, як до свого, та й він швидко опанував працю з лопатою. Часом до бараків навідувався поліцейський. Завітав якось

і в кар'єр, посміхнувся, прямуючи до Купрадзе. Голосно вихваляв його за гарну поведінку й добру працю. На Алпесове запитання про документи байдуже звів плечима, запевнивши, що документи прибудуть у свій час.

— У такім гурті працювати б та працювати, пане поліцейський. Нехай би надовше «йшли» ті документи...— по-приятельськи всміхнувся Алпес до грабарів...

А то якось у суботу перед вечором до Мирона в барак завітав розбитний з вигляду станичник. Зайшов собі безпечно й крутив батогом, бо ж бричкою приїхав. Шукає старшороба з планувальників, якому зі станиці Петровської привіт передає бібліотекар. Алпес торкнув Мирона в лікоть, запитав чоловіка, чи не переказував щось і йому той бібліотекар. Виявляється, що таки переказував.

Вийшли вони з барака, Алпес повів розбитного прибулого до брички з кіньми. А повернувшись, признався:

— Здорово твій бібліотекар допомагає нам в цім заплутанім житті! Не серчай, Мироне, так треба... Лягаймо спати, бо все інше на світі — таке ж відносне, як і твій бібліотекар у моєму паролі...

Готується й він до сну, перегортає свою постіль, чогось дошукується під нею. Незручно Миронові додивлятись, як наглядач за політичним. Невже і зброя в нього прихована там, під постіллю? А в душі холоне від такого припущення.

А в головах у Алпеса, десь аж під спресованою соломою на сирій землі... вмостилася гадюка! Пружно розкручується, потривожена, сичить на Купрадзе. Чогось страшнішого в житті Мирон і не уявляв. У природі людської доброти поява гадюки, як скрайнє зло, вмить перекреслює всі наміри, труїть найкращі почуття. Мирон стрімголов кинувся з барака, і не крик переляку, а якесь тваринне мичання одворотності вирвалося в нього. За Мироном вихопився й Алпес. І теж не мовчки. Він енергійно тріпає рукою з гадиною, щось примовляє рідною мовою, не дає гадюці вкусити себе за руку.

— Гарна ознака, кацо! Гадюка — сторож від зла,— так у нас кажуть виноградарі...— І відкинув геть того бридкого сторожа.

До землянки вони вже не повернулися — знаходили місця для нічлігу хто де зміг. Довго не вгомонялись грабарі з такої пригоди...

Отак у звичному грабарському ритмі надійшла й неділя, не лише неробочий день, а й день щотижневої получ-

ки. Напівсонні, зрання й посунули вони до контори підрядчика.

У станиці стало відомо, що получки не буде. Якийсь переляканий конторник, як про стихійне лихо, повідомив, що підрядчик збанкрутував. І вже втік...

Грабарі звикли до таких маневрів, це не лякало їх, а тільки лютило. Чи раз і на Миронових грабарських перехрестях «банкрутували» підрядчики? Назрівала типова грабарська заворушка, яку, за звичкою, грабарі звали забастовкою. Збентежений Мирон никає між схвильованими грабарями й натрапляє на Алпеса, який кинувся йому назустріч, ледве не обнімає.

— Ой, як недобре, кацо, як недобре!.. Поліції ж відомо, на якому я становищі, то чи не я їм забастовку спровокував, скажуть. Безпаспортний, піднаглядний... Хоча б на один день відтягли ту забастовку!..

Мирон розумів тривоги Алпеса, заспокоював його, але й доводив, що получку треба видирати — до чого ж тут піднаглядний Купрадзе? Здається, грузин це зрозумів і махнув рукою, попрощався...

Лише пізніше згадалися Миронові ці обійми Купрадзе, коли той знайшов Мирона. То він прощався.

У Алпеса були свої життєві стежки, свої й турботи. Ту ніч він не ночував у бараці. Ранком грабарі не вийшли на роботу. На табір нахлинула поліція, до якої в грабарстві звикалося роками. Звикалося, бо з допомогою поліції підрядчики завжди запобігали «бунтів», ізолювали грабарів від влади.

Мирон стривожився й кинувся розшукати Алпеса Купрадзе. Відсутність свого піднаглядного помітив і грабарський поліцейський. Тривогою сповнився весь табір: гарячкові розшуки, допитування. Почалися розпити, хто й коли востаннє бачив піднаглядного. Звичайно ж, Мирона викликали першим — адже в його бараці жив Купрадзе. Так уже й не побачив Мирон того загадкового Алпеса Купрадзе, не здибався він більше на його життєвих перехрестях...

На Кубані знов заходила, нехай і пізня, та сіра осінь.

Можливо, саме холодна осінь живила сумом і Миронові настрої, зароджувала потяг до родинного гнізда. Після тої інтригуючої розлуки з Алпесом раптом відродилася дитинська нудьга за матір'ю. Вона ж удома самотня, і так усе своє життя. Має дочку, та ж — гай, гай!.. Як

вирядила її в ті заробітчанські найми до кубанських куркулів, відтоді й не стало в неї дочки...

Тож прощавай, Кубань, омріяне в заробітчанських мандрах Ельдорадо!

18

Мати зраділа поверненню сина. З радості не втирала й сліз. Це було й сину втіхою.

— Може, й годі тобі, сину...— по-материнському гладила йому щоки загрубілими в праці долонями. Нехай би вже лишився при ній, як живуть онде його товариші по школі.

Шкільні друзі, як кволі паростки, відпали ще тоді, по закінченні школи... Виростали вони в інших родинних інтересах — чи то в наймах, а чи парубкуючи в селі. У них виробилися провінційна, суто мойсенська поведінка й такі ж ідеали, парубоцькі звички, не притаманні начитаному бурлаці. Все це неріднило його з селом. Та й куди ж йому потикатись зі своєю начитаністю, з писанням щоденника та з незмінною жадобою щось би й для людей хороше написати... Писати в щоденнику не завжди було що нове. Навколо все таке тривіально одноманітне й безрадісне, окрім хіба мрій...

Мирон шукав самого себе... Ходив за три верстви до Білева, дніпрового рукава, який огинав мальовничі мойсенські громадські луки. Мирон любив і той Білів, і луки, й громадський сінокіс — пам'ятав усе це з раннього дитинства.

А в хаті поралася хвора матір, надто схудла й завжди сумна. Повернулися з грабарства й батько з Андріяном, обидва якісь оновлені назовні, аж блищать. Андріян не поривався до навчання, його цілком влаштовував отой зовнішній глянець мойсенського парубка: лаковані чоботи і справжня парубоцька пиха. Все це зачепило Мирона за живе — адже він у своєму чорноморському грабарстві навіть не згадав про лаковані чоботи, висилав матері гроші на сплату боргів за збудовану хату. Не згадав, бо й не прагнув справляти заказні чоботи.

У Мирона вже й звичка не селянська,— читає вдома книжки. А це таки вирівнювало його авторитет у селі. Вчителі знов зацікавилися Мироновими записами й шукали можливостей частіше зустрічатися, поговорити із свіжою людиною.

Материн двоюрідний брат, Кость Федорович Кушнір, який написав того незабутнього листа від матері, теж помітив появу в селі незвичайного парубка. Та й закликав його якось до себе, щоб показати грамотному (!) юнакові свої писання.

Ще довго після тих одвідин Мирон не міг визначити свого дивного настрою під час оглядин у старшини справді цікавих культурницьких надбань. Кость Федорович, може, єдиний на весь повіт, передплачував журнал «Киевская старина» і, вирізуючи з нього статті та замітки з історії побережанських сіл, компонував з них за темами цілі збірки про цей край. Особливо ж захопила Мирона його власна стаття про останнього ірклiївського козачого полковника Новицького. Мирон учитувався в підпис автора статті — «К. Ф. Кушнір»! Це ж треба — надруковано статтю в якомусь київському історичному журналі! Кость Федорович знайшов і другий примірник журналу (адже він для вирізок передплачує журнали в двох примірниках), мовчки вирізав з нього статтю й подав Миронові:

— А це тобі, небоже, на добру пам'ять...

Кость Федорович мав і чималу, як для селянина, бібліотеку. «Для друзів і гарних людей»,— пояснив своєму молодому гостеві. Це була зі смаком підібрана бібліотека майже наполовину з українських авторів. Тих книжок на ті часи видавалося дуже мало, саме українських, бо ж узагалі не існувало чисто українських видавництв. При царизмі треба було бути видавцем-ентузіастом: не тільки ризикувати, вміти обходити жорстоку поліцейську цензуру, а й розумітися на тій літературі, любити її. Замаскованою політичною мовою подібні захоплення звалися краєзнавством, а самі ентузіасти — видавцями краєзнавчої літератури. Звичайно, такий «краєзнавець»-ентузіаст ризикував і матеріально, й політично...

Крім «Кайдашевої сім'ї», яку Кость Федорович пропонував читати неписьменним селянам, було в нього чимало й інших книжок. Мирон уперше дізнався, що волосний старшина ретельно підібрав книжки Нечуя-Левицького, Івана Франка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, мав «Малий Кобзар» Тараса Шевченка, «Оповідання» Марка Вовчка з передмовою Тургенєва, байки Глібова та історичні видання російською й українською мовами.

Для Мирона це все було приємною новиною. Він слухав Костя Федоровича і захоплювався ним. Кость

Федорович показував складені ним «родословні дерева» прізвищ мойсенських родин, хвалився, що з допомогою цих «дерев» напише родоводи всіх мойсенчан. Саме з того дня в особі Костя Федоровича Мирон побачив не лише щирого родича, а й самородка-вченого, патріота свого рідного краю.

Повернувся Мирон від Кушніра з повною головою. І кому ж, як не матері, похвалитися усім цим?.. Він став уважніше дослухатися, про що говорять люди, чим живуть... Селяни займались тяжкою працею й перш за все думали про хліб насущний. Мирон не помічав, як усе це ставало йому ближчим, зрозумілішим...

19

Напровесні черкаський підрядчик Браїловський набирав землекопів на працю до Кривого Рога. Сама назва — Кривий Ріг — озивалася Миронові спогадами про забастовку 1906 року, про перше коногонство на Ростківському руднику. Ті згадки підігрівали його заробітчанські настрої, ілюзії юнацької самостійності. Побережанська біднота давно вже перестала мріяти про «десятинку землі», про «хвоста в тягло» на подвір'ї. Мрії владно переносили їх у реальне грабарство, на шахти. Заробітків би, клятих тих заробітків!— отакими ставали їхні мрії. Дедалі важче стало жити в селі без сталих заробітків, без побічного прибутку. На злиденну ж поденщину в поміщиків Требинських, у Цимбалистого чи в тих же мойсенських куркулів уже ніхто й не сподівався.

Записуватись на працю до Кривого Рога хлопці зібралися йти тільки втрьох: Мирон з братом Андріяном та його однолітком,ріднею по матері Омельком Бідою. Аж згодом до них приєдналися ще десятки юнаків з цілої волості. За селом по шляху гурт заробітчан дедалі зростав.

Цей пролетаріат з сіл Мойсенської волості розумівся з півслова. То було своє отеплене в заробітчанстві середовище трударів, у якому Мирон відчув себе як риба в воді. І розмови, і жарти, та й пісні — все грабарське.

Чимало їх, побережан, знали грабарського підрядчика Браїловського. Не один казанок каші з'їдено у нього в наймах. Підрядчик, звісно, як і всякий,— прагне зиску. Та серед інших зажер цей вважався пристойнішим, хоч би й тим, що при наймі не особливо мудрував з платнею, не

виторговував, як циган на ярмарку. Мав свою солідну контору в Черкасах і набір провадив сам, не звіряючись на грубих, завжди напідпитку, пройдох-десятників. Тож, як бджоли, сунули грабарі до вулика-контори Браїловського.

Щедрі, а тим і підступні, аванси підрядчика Мирон відчув уже в черкаських чайних і шинках. Як то потім жалкують з тої «щедрості» підрядчика нещасні грабарі, коли восени остаточно розраховуються в його конторі! Задобрюють їх оце «щедрими» авансами, а при розрахунку восени нема чого й додому везти.

Цього року брати подалися грабарювати без батька. На радість Марії Іванівні, та й синам,— старий грабар загорівся спробувати домашнього, селянського заробітку, хоч і не в хліборобстві, а в... кравцюванні. Щось таки авантюристичне мав у своїй натурі Леонтій Федченко... Надумався та й узяв у Миронового друга Івана Євдокимовича Біди, агента компанії «Зінгер», швацьку машину з довготерміновою (на кілька років) розстрочкою сплати її вартості. Це по-справжньому порадувало Марію Іванівну, нарешті, може, осядеться її Леонтій у селі, поживуть вони, як люди, родиною в Мойсенцях.

А Мирон уже й снив тим Кривим Рогом. Мріяв стати шахтарем, щоб не посезонно, а постійно працювати, не тинятися в тому мінливому заробітками грабарстві.

На першім етапі криворізьке життя Мирона теж почалося з грабарства: землекопами ж наймалися мойсенчани до Браїловського. Тож ешелоном теплушок «сорок чоловік чи вісім коней», з паками нових лопат і держаків до них, вирушили до омріяного Кривого Рога. Пилюкою й не по-весняному гарячим сонцем зустріла їх земля обітована. На руднику Шмакове поселилися грабарі у дерев'яних бараках «Южно-Русского днепровского металлургического общества». Шахтна червонорудна пилюга не зовсім родинно привітала Мирона й стала тою мрійною реальністю, до якої він так прагнув.

Праця поки що була звична: виймати грунт у широкім кар'єрі для механічного оснащення шахти.

Щодня заглиблювалися на 20—30 соток сажня. Підрядчик, як чорногуз на гребені клуні, день у день маячить над кар'єром, пильнує працю, а точніше — підганяє грабарів. Десь за півтора місяця лемеші плугів, якими рихлилося затверділий на Криворіжжі грунт, заскребли по кварцитовій поверхні.

Кварцит — не грабарський грунт, лопатами й плугами

його не візьмеш. Підрядчик зажадав від рудоуправи підвищення договірної ціни, бо ж не землю вже, а камінь доводиться вибирати. У підрядній же угоді просто зазначено: зняти шар на глибину до п'яти сажнів.

І почався звичний у грабарській практиці конфлікт: підрядчик вимагає підвищення розцінок, а контора нічого того знати не бажає: виймай за угодою усі п'ять сажнів. Браїловський передав справу до суду. А з грабарями що робити? Все одно ж мав платити їм за ці незалежні від них прогули. І передав їх робочою силою в розпорядження «Южно-Русского общества». Десятники і штейгери прийняли їх на поповнення шахтарської армії рудника.

Правду кажучи, більшість землекопів охоче зголосилися на це. Миронів же брат Андріян, прихворівши з барачних протягів, не витримав і поїхав з кількома такими ж нестійкими до протягів побережанами додому.

20

Майже й не спалося Миронові в переддень першого виходу в шахту. Лише згодом він тверезо розсудив, що й тут праця як скрізь. Василь Окань, його перший учитель, ще в коморі звелів Миронові «примірити» кувалду по своїх силах, походя розповів і про процес буріння. Мирон з першого ж дня в «шахтьорах» заприятелював з цим Оканем і його інструктаж сприймав залюбки. Кувалду обирали вдвох, тож і обрали не найлегшу, хоч легших, як пізніше зрозумів Мирон, у коморі й не було.

І ось Мирон уперше прийшов з Оканем на місце роботи. Трохи розчарувало його це «місце» — воно ж бо було не в шахті. Мирон вийшов на буріння з Василем Оканем не в романтизовану уявами шахту, а на підвішений поміст із дощок на крутому урвищі головного шахтного кар'єру. Мав у руках кувалду і два довгих шестигранних бури, заправлені ковалями, як зубила. Василь Окань за правом старшого вибирався на те підвішене геть десь на кручі місце майже без нічого в руках, бо ж мав собі напарника, та ще й новачка! Звичайно, і він був не зовсім порожній: ніс довгу ложечку для прочистки шпуру, рукавиці на двох, якесь мотуззя через плече.

За нарядом, одержаним ще звечора, Мирон знав, що вони мають бурити шпур у кручі цього тісного і глибокого кар'єру. Десь унизу його поширюють, готують нову площадку для входу штреком до рудної лави. Погляне Мирон

на ці іржаві брили й круті урвища з кварциту — й холодом обдає його, необходженого шахтаря: коли ж то ти, хлопче, вибереш усе це, поширивши кар'єр аж «до виробітку пласта»? Праця, здавалося, не дуже й мудра: клюй, як той орел скелю, і не задурюй собі голову розгадкою, що з того буде. Але ж треба бодай звикнути до цієї запаморочливої височини на помості, десь «між небом і землею». Його старший напарник Василь Окань уже присідає, приміряє бур, ставить його на червоний хрестик — штейгерову помітку. А Миронові треба бити.

Він ледь пристукнув — приміряється, не пробити б з першого разу «наскрізь». А тут ще бити й бити,— хоча б проклювати місце для глибокого буріння майбутнього шпура. Василь підморгує, Мирон розмахується через праву руку і вже без застережень ударяє кувалдою на всю силу по головці бура в руках Оканя. Всміхається Василь,— перший удар виходить аж занадто сміливий,— і радить:

— Не вкладай себе всього в перші удари, до зміни ще цілих сім годин.

Сміються, бо ж порозумілися, узгодили дії. Аж бринить той довгий, на шість граней стальний бур у руках Оканя. Зрештою, таки вирівнюються бурильники в праці. Згодом і Мирон береться правувати буром, присідає, як Василь, спускає ноги з підвішеного на канатах помосту. Окань теж примірився першим ударом і далі б'є ритмічно. Мирон підсмикує, навертаючи. Бурять, учепившись на підвішеному помості, рудною пилюгою туманиться під ними прірва кар'єру, а над ними — прірва небес, безмежна віддаль, яка сягає аж за прірву думки. Виходить, що в них, на цьому закріпленому канатами помості, найнадійніше. Таки винесла доля Мирона геть і на цю надграбарську височінь...

Василь не радить Миронові озиратися й надмірно вдивлятися вниз, доки обвикне. А Мирон... хизується сам перед собою, таки позирає вниз. Моторошно, аж очі заплющуються, так паморочиться голова; як уві сні все: десь там внизу маячить перехрестя колій, вряди-годи з навхресних туманів виходять вагонетки з рудою, «мурашки», шахтарі-відкатники, збивають їх у валки, вчепивши барок з конем у шлеї, гуртують через поворотний круг-хрестовину, щоб цілий такий ешелон вчепити до троса від підйомної машини, яка десь на поверхні. Валка вантажених рудою чи кварцитом вагонеток, як картата гусениця, підстрибує на стиках рейок по крутій естакаді на-гора.

Все продумане в цій шахтній праці й ритмує, як у великому механізмі вічності. Посунулась валка вагонеток, горою вантажених, а назустріч їй у тому ж ритмі — порожняк. Відкатники забирають його конем, на поворотнім колі розсовують на свої напрямки кожну, і порожняк зникає. На зміну йому формується нова валка навантажених...

«То оце і є заворожене коло шахтарської праці, в якому день у день ритмує молодість, сходить і вік?..» — розчаровується Мирон. І в тому ж ритмі підсмикує бура; його шахтарське життя ритмує ударами Оканя кувалдою по буру. Чи думає про це Василь, б'ючи, як заведений, і відраховуючи ударами час їхньої зміни? Ні, не думає, бо навряд чи влучив би в бур, захопившись тими роздумами. Від цієї раптової гадки мобілізується й Мирон. Василеві удари, наче маятник у годиннику трудової зміни, відраховують час. Аж заздрісно стає Миронові: р-раз, і-і р-раз!.. Прочищають ложечкою шпура — він солідно заглибився, відпочивають, тим часом вступає в працю вже здовжений бур. Мотузяною драбиною вдирається до них десятник. Той же завчений ритм життя цілого рудника.

— Ну, як новачок? Бачу, норму виконуєте з гаком. Похвалюсь штейгерові,— безбарвно озивається десятник, ледь порівнявшись з бурильниками на підвісній драбині.

Посміхаються бурильники: що скажеш йому на ту невиразну репліку? Питає про новачка, вже й квапиться хвалити його — «норму виконуєте з гаком». Мирон витирає спітніле чоло, розмазує з потом пилюку по обличчю. Он як закручено починається його омріяне шахтарство: виконуй норму! І все ж таки вже зав'язуються перші вузли в набуванні робітничої професії.

У перший місяць натужного входження в шахтарство дні лічилися від получки й до получки. А згодом усе пішло своїм плином, як у давно злагодженій штейгерами рудовидобувній машині. Тиждень — у денній зміні, другий — у нічній. З тих перших шпурів з підвішеної дошки згодом перейшли і в шахту, «на лаву». Мирон розважив «стариків», закашлявшись у шахті від пилюги а чи від протягів стиснутого компресорами повітря. Відплюватись би, та що скажуть «старики»: чи не знімуть на глум! Теж намагався і не помічати ні тих протягів, ні пилюги. Зі зміни згорда повертався весь червоний, аж виблискували нашмаровані щоки. Вмивалися в мойках рожевою саксаганською водою, що ніби й подавалася тими ж трубами, як і повітря в шах-

ту,— геть червоною від пилюги, хоч і женуть її з Саксагані в цю душову через якісь фільтри.

А поза шахтою Мирон мав значну перевагу над іншими — він-бо шахтар-гармоніст! Це виносило його на помітну поверхню клопітного в своїй трудовій одноманітності шахтарського життя. Дні й ночі летіли, як у прірву. Заробітків якось Мирон і не помічав, хоч кожна получка була значно щедрішою, аніж у грабарстві. На перших порах не скупився посилати батькам на ті нескінченні борги «з процентами». Таж і про себе на забував: справив святковий костюм, нарешті й лаковані чоботи, біс його бери. Перший у житті справжній костюм...

У новім костюмі не байдуже виходив з гармонією до гурту молоді,— згадав нарешті й про парубоцтво...

Недільний базар у Кривому Розі, як своєрідний клуб розваги, манив шахтарів у вирій людського гамору, базарної штовханини між людьми, особливо між дівчат, випадкових зустрічей і знайомств з шахтарями інших забоїв. Криворізькі базари з гостинними обіймами зустрічали шахтарню, тішили їх святковим неробством і пустуванням. Поверталися шахтарі з базарювання, помітно звеселівши, а дехто й напідпитку. Їхали здебільш на східцях гальмових площадок товарних вагонів. Купчилися, мов рій бджіл, підтримували один одного на тих площадках, жартували й сміялися. Ото і всі щонедільні розваги.

Мирон, правда, ще читав книжки. Читав їх здебільш заспіль, які траплялись.

«Наш грамотій»,— називали Мирона шахтарі. Та ніхто з них і не уявляв собі, що всі ці книжки, газети й журнали — «Вокруг света», «Природа и люди», «Огонек» — були не лише принагідним читвом «грамотія», вони бунтували його натуру. Мирону хотілося писати, хоч щось написати й надрукувати! Але поки що він вів свого щоденника, до якого занотовував геть усе — навіть і базарні пригоди.

Та ось одної літньої, як завжди базарної, криворізької неділі якийсь «шмендрик» — так дражнили шахтарі гімназистів — перелякано сповістив другому:

— Чув, померла Леся Українка!..

Шахтарі небагато знали, хто така Леся, та що померла Українка, зацікавило багатьох. Аж надто трагічно повідомлялося про ту смерть.

Обступили гімназистів, допитувались. Один із гімназистів охоче заговорив про покійницю. Крім популярної розповіді про поетесу, яка померла оце в Грузії, гімназист

нагадав, що в Києві живе її мати Олена Пчілка й видає журнал, якого має цей «студент». Мирон попросив показати йому той журнал.

Гімназист подарував йому журнал «Рідний край», редагований у Києві Оленою Пчілкою.

— Олена Пчілка, мати Лесі Українки, теж письменниця!.. — просвіщав Мирона гімназист.

Перечитуючи журнал, Мирон і собі написав вірш-пісню на смерть Лесі Українки і надіслав осиротілій Олені Пчілці до Києва: скорботній жінці на втіху! Звісно ж, писав «під Шевченка» — «Доле моя, доле...»

Одного разу восени, проглядаючи випадковий номер газети «Биржевые ведомости», Мирон натрапив на таку об'яву: «Спасите, вы вернете нам Родину!..»

Під тим чорним рядком сповіщалося, що «молоді особи походженням з Росії» прагнуть одружитися з громадянами рідного краю, «щоб щасливими жити на батьківщині». І далі подавалися повністю імена, по батькові й прізвища кількох молодих дівчат.

— А що, коли б узяти та й написати? — раптом озвався Василь Окань.

Мирон підвів на нього очі. Хлопці знали, що в Оканя «з-під носа» мерзотник куркуленко вихопив красуню дівчину. З тої невдачі Василь і подався в шахтарі.

— Хочеш спробувати? Давай напишу, мені що...

На нього накинулися, дехто й з упередженим осудом:

— Де це видано?.. Може, то якийся мошенницький трюк! Напиши, а потім — приходить у казарму наш поліцай Павло Іванович: а нумо, хлопці, хто тут Василь Григорович Окань? Гайда до поліцейського ротмістра в гості. Та й речі забирай! Таке з тебе зроблять, що й мати не впізнає.

Та Василь наполягав на своєму:

— Не з'їсть же вона мене, ота... Любов Трохимівна, Любочка 23-х років «от роду». Де це видано: дівчина признається віком! А ім'я яке — Любов!.. Давай пиши, нехай карточку висилає. Роздивимося гуртом, а там...

І Мирон написав... Та ще й як написав, капосний:

«Шановній дівчині, яка шукає втіхи душевної, молодій патріотці».

Ці слова мали заспокоїти дівчину своєю теплотою й людяністю. Та й писав шахтар з Криворіжжя — не якийсь там бросовий кварцит з породи вуличного босяцтва або валет з колоди картяра.

«Ми теж люди й руку надійної дружби простягаємо Вам, Любочко, в ті нетрі чужого вам закордону...»

Лист вийшов по-діловому короткий, як і ота об'ява, бо ж за кордон писаний, аж в Австро-Угорщину, імперію Франца-Йосифа. На пошті доскіпливо обдивлялися конверт, по-німецькому писану адресу, відтак заліпили, і лист пішов...

Згодом про цей жарт забулося. На шахту прибули нові бурильні прилади — компресорні перфоратори. Кількох вибійників відібрали на інструктаж і видали їм по бурильній машині на двох. Після цілоденного інструктажу й випробувань Окань з Мироном також одержали таку машину.

Цілу ніч працював у зміні Мирон, а вдосвіта його змінив Василь Окань. Навіть засинаючи, хлопець відчував, як тремтіли м'язи його рук від натужної тряски перфоратора, та юнацький сон вкинув його в приємне забуття. Прокинувся десь під сніданок: збиралися гуртом правитись до фотографа. Аж раптом вбігає захеканий шахтар і майже панічно сповіщає:

— Там...— показує надвір обома руками,— там Оканя питають!

— Хто? — допитується спросоння Мирон.

— А дідько її знає,— розводить руками вістун.— «Ізде ся живйот Васіль Грігоровіч Окань?» — питає, зазираючи в записничок. Коли б з поліції, то баришню не прислали б...

Мирон прожогом вискочив за двері. Як дзига, загула голова, закрутилася свідомість. У його життєвій практиці такого ще не траплялося! Звичайно ж, Василь Окань мав десь і рідних, могла приїхати мати чи сестра. То чого б їм у той записничок зазирати, згадуючи ім'я?

На віддалі за казармою пришвартувався звичайний криворізький Ванька-візник, заїжджена конячина в дузі, друга така ж у пристяжці. Візник ходить біля коней, осмикує збрую, а на фаетоні сидить молодесенька і просто-таки гарна, по-літньому ще зодягнена баришня.

— Кажуть, ви питаєте Оканя, таж він...— ледь спромігся Мирон видушити голос у пересохлім горлі, звертаючись до прибулої.

— Так, Оканя Василія. Він ось писав...— показує Миронові листа.

Мирон жахнувся, наче повістку з суду дістав. Згадав давню настанову старого казаха ще з актюбінських меридіанів: «Жартуй лише в гурті зі своїми, бо чужий і найве-

селіший твій жарт сприйме за образу, до суду поведе!..» Таки ж веде «до суду». Одразу стверезіла й свідомість:

— Здається, Василь Григорович просив спочатку фотокарточку, як оголошено в тім голосі з Відня. Казав і нам про це, ми працюємо разом у шахті, я його напарник.

— Справді,— осміхнулась дівчина милою усмішкою.— Справді, просив фотокарточку, це його право. Таж лист мені здався щирим, я повірила й вирішила відвідати батьківщину в справі Оканя. Побувати у відпустці й заодне перевірити серйозність... Як бачите, приїхала... А може, це у вас... жарт із тим листом?...

Помахнула рукою з листом, відвернулася, а втершись хусточкою, знов обернулася.

Довелось Миронові заспокоювати дівчину — він запевнив її, що шахтарі, якщо й жартують, то не з такими молодими баришнями. Вона всміхнулася і знов запитала:

— То він зараз у шахті? Який жах... Чи ж надовго та шахта його затримає? Василій писав...

З якою ніжністю звучить те оголублене дівочими устами й голосом ім'я звичайного вибійника Василя Оканя!

Не приховуючи хвилювання, Мирон серйозно потерпав за Оканя: як бути з ним? На допомогу йому прийшли шахтарі. Один з бурильників Миронової зміни відмовився од запланованої денної прогулянки до Кривого Рога, швидко перевдягся й пішов підміняти в шахті Оканя, доки той «хоч порозмовляє з мадамою».

Дівчину з візником шахтарі відвели подалі од казарми — до чагарничка, інші кинулися чепурити казарму — не при бричці ж криворізького Ваньки зустрічатися їм у такій ситуації старшого шахтаря!

Окань прибіг із шахти ні живий ні мертвий. Десь по дорозі попросив допомогти йому перевдягтися, а Мирону зрадів, як рідному. «Бачив її?» — запитав очима, щоб інші не подумали чогось.

Шахтарі гуртом вимили його в душовій, вдягли у найкраще, що знайшлося в казармі: Миронів піджак з нового костюма, чиїсь штани, а галстука й легкого капелюха «для форсу» позичили в штейгерової дружини. Честь честю наряджали гуртом, в гурті виводили і за поріг казарм, а «туди» пішли лише вдвох. Як на Голгофу, супроводив його Мирон, його ж затія: живу наречену аж із закордону виписав!

Дівчина очікувально проходжала біля фаетона, а візник знічев'я рвав пожухлі осінні квіточки. Ще здалеку впізнала

Мирона, зупинилася, хвилюється, втирає хусткою очі. А шахтарі чітко крокують від казарми.

— Оце і є наш Василь Григорович Окань, вибійник першої руки, прошу познайомитись! — рекомендує Мирон, забравши право першого знайомого прибулій.

Дівчина теж назвалася, додавши, що вона — дочка відомого хліботорговця Воронезької губернії Любов Трохимівна Кримова.

— Приїхала переконатися у серйозності ваших намірів. У нашому становищі радієш бодай би натякові на... добропорядність людську. Люди у вашому Кривім Розі, як змовились, про шахтарів жодного поганого слова не кажуть. Це мене порадувало, та можете не вагатись, якщо... передумали. Адже ми з... падших Єв. Скалічена юність... Покарана вчителями — виключена з гімназії. Здається, все, як на духу, викладаю вам. Ми вислані батьками, щоб благородство їхнє не бруднилося вчинками дітей, за кордоном відбуваємо родительську кару. А літа ж дівочі — що оці квіточки, хапаєшся за кожен день літечка молодечого, не застукала б невмолима осінь... Заказано нам повертатись на батьківщину, в чужім краї зуживаємо молодість. Лише... одруження поверне нам право на приязнь батьків... Прошу пробачити таку гірку одвертість з дівочих уст...

— Не хвилюйтесь, дівчино. Повірте, що не з гулящого жиру і я затіяв оце молодече листування за три землі...

— Дякую... Ми це відчули зі щирого вашого листа. Та чи не краще б нам для цієї розмови пошукати іншого місця? Ми з покоївкою спинилися в готелі. Я б дуже хотіла мати вас... обох своїми першими гостями.

Шахтарі охоче сприйняли те гостинне запрошення. Василь делікатно підтримав дівчину під лікоть, коли сідала у фаетон, сам сів не поруч, а навпроти. Мирон ускочив аж до візника. Так розпочиналася ця незвичайна подорож у шлюбне життя...

Невдовзі Василь одружився і виїхав з Любою на Воронежчину, до її батьків.

* * *

На круглих вуличних тумбах для об'яв з'явилися великі афіші — «М а р і я Л и т в и н е н к о» — про виступ на рудниках молодої єлисаветградської співачки.

У літній їдальні кріпильники нашвидкуруч збили дощаний поміст-сцену. Вчепили і якусь-то завісу — справжній

театр, як у добропорядному місті. Замість стільців, поклали довгі лави. Отак блискавично вродився великий, на сотні місць, зал. Біля каси — ледве не бійка, за дві години до початку шахтарі квапились захопити місця. Слухачі прийшли не лише з Шмакового, а й з сусідніх рудників.

Співачка на сцені — це таки подія в шахтарському житті. Крамарі, як на ярмарку, повиставляли рундуки, перед концертом розгорнулася жвава торгівля.

Марія Литвиненко — молода співачка «безмежної краси», як переказували шахтарі один одному. Ще й не бачивши, вони закохувалися в неї лише з тих захоплюючих розповідей. До того ж Мирон уперше чув українські пісні в такому чудовому виконанні.

Ой казала мені мати, ще й приказувала...—

виводила співачка. А на її «Ой мамо, мамо...» шахтарям хотілося й собі буквально вовком завити оте «Ой...», як зголоднілому в безнадії.

Не відразу розходились шахтарі після концерту. Кому — запалити цигарку в компанії, поговорити бодай про щось при такій нагоді, а кому й просто помовчати в гурті, лишити при собі якісь-то відлуння співу, що так зненацька викликав у душі тривогу...

Довго ще згадували той концерт. Не забували про виступи співачки й газети. Особливо зачепив Мирона піднесений тон інформації за підписом «Слухач». Де він сидів, клятий, що так добре все чув і знає?

І вирішує Мирон у перші ж відвідини Кривого Рога зайти до будинку, над парадним якого давно вичитав скромну вивісочку: «Агентство газети «Южный край».

Сміливо переступив поріг кімнати з непричиненими дверима, підійшов до столу. А за столом сидить самовпевнений, зовсім спокійний чолов'яга в окулярах, з довгими ножицями, і, як овець, стриже ними газети. На столі поруч із великим стосом газет уже лежить ціла купа вирізок. З першого погляду Мирон упізнає майже всі газети: «Русское слово», «Биржевые ведомости», «Газета-копейка».

Чоловік перестав їх краяти, виразно клацнув ножицями і зняв окуляри, пасучи на гостя приволоченими сльозою очима. Здивований, бо ж гість непрошений.

— Чим можу прислужитися, молодий чоловіче?

— Та ось... розпитатись би: як надрукувати в газеті якісь би там... шахтарські оповідання чи про одруження

шахтаря першої руки з виписаною аж з Відня пристойною жінкою. А то й про концерти славетної співачки на шахті чи й просто про шахтарів,— поволі розгортає Мирон свою сміливість.

— Пишеш? — зовсім спроста, майже по-шахтарському звертається газетяр.

.. Коли б він знав, як важко Миронові відповідати на таке запитання.

— Як коли... Пишу чи тільки пробую писати... Хіба ж знаєш...

— Про що писати? — підганяє звиклий до подібних розмов господар ножиць та купи газетних вирізок.

— Ну, про що,— то ще півлиха,— входить Мирон у жартівливе забарвлення розмови.— А ось куди й кому посилати написане, щоб воно годилося для друку?

— Як вам сказати, молодий чоловіче. Кожна газета,— чоловік заворушив їх, як картяр колоду карт,— чи то біржова, столична, а чи гомінка провінціальна — цікавиться гарним матеріалом. Ось вони, газети, вибирай найближчу своїм смакам і пиши. А там... розберуться. Газета, брат, як вередлива теща, маєш догодити їй...

«Яснішого» пояснення годі й чекати. Шукай швидше ту «тещу» й пристосовуйся до її вереди. Мирон дякує й кидається геть.

Аж на вулиці рукавом витер піт з чола і запитав у самого себе: що ж ти випитав, про що довідався? Кому ж годити — газетам а чи людям, які їх читають? Піди знай, хто читає ті «Биржевые ведомости». «Газета, брат, вередлива, маєш годити їй». Якої ж то освіти ще треба, щоб отак незалежно судити про газети, які Мирон досі без розбору боготворив...

У казармі він, звісно, жодному з товаришів не признався про свої одвідини «Агентства». Ото сміху й дотепів начувся б про те, як газетяр клацав довгими ножицями, як його на розум наставляв. Аж самому смішно ставало при тій згадці. І все ж таки він довідався про головне: газету треба обирати за своїм смаком, на свою ногу чобота приміряй, а не... пристосовуйся, як «до тещі».

* * *

На шахти Криворіжжя щоразу прибувають нові й нові заробітчани. Дехто по другому разу навідувався після довгої перерви. Та здебільш приходили новачки, прибували й

з побережанських сіл, навіть із Мойсенців. Як бджолу за маткою, тягло їх на сусідній, за Шмаковим, Ростківський рудник. На тім-то руднику працював старий мойсенчанин Петро Харитонович Біда, брат Миронового шкільного друга Йосипа й сусіда в рідному селі. Петро Харитоненко, як звали його односельчани, був давнім патріотом Криворіжжя, шукачем шахтарської долі й порадником на цілу волость, коли наїздив до Мойсенців. Мирон якось навідався на Ростківський рудник — побачився з мойсенчанами, які чималим гуртом прибули на шахту до Петра, й довідався від них про батьків.

Буваючи в рідних Мойсенцях, Петро Харитонович завжди радив молоді не чекати грабарства, а йти на постійні заробітки саме на криворізькі шахти...

У селі його давно знали і як революціонера. Ще в 1905 році він ховався від поліції, потім був заарештований і сидів у в'язниці...

Приємно було поговорити з цим розбитним шахтарем, та ще й після його відвідин побережанських сіл. До того ж Петро вмів розповідати. Він не просто переказував сільську «брехню», а добирав для розповіді саме такі події, які в очах шахтарів підносили б «революційну свідомість» села.

Завмирала молодь, коли Петро розповідав про події в побережанських селах, про вчинки нового мойсенського старшини, про ворухких грабарів... Уважно дослухався Мирон до тих розповідей. Він ще й досі перебував під враженням від розмови з газетярем у Кривому Розі. Чи не написати про ці події, що про них розповідає старий шахтар, до черкаської газети «Приднепровье»? Харитоненко привіз ту газетку, охоче дає її почитати шахтарям. Наче блискавкою просвітила Мирона несподівана думка: побережанська газета йому ж найближча! Так, здається, радив газетяр? А цю найближчу селянам газету читатимуть і в Мойсенцях.

Тож сів і записав у «Щоденник» розповіді Харитоненка. Факти, про які так цікаво розповідав Петро Харитонович, звучали як гострі фейлетони. Вони викривали неподобства волосного керівництва, шахрайства крамарів, грабарських і куркульських зажер. Заздрісно Миронові з того, яким набитим оком дивився Петро Харитонович на мойсенські події, знав старий шахтар, про що розпитатись, та й умів дохідливо розповісти про те. Миронова пам'ять, як губка, всотувала гострі побережанські факти. Кинувся до газет-

ного кіоска, прикупив для певності ще й попередні номери газети «Приднепровье». Подобалася йому ця газетка своєю назвою. Ну, а щодо змісту — чи йому судити освічених редакторів? Звісно, всяка газета обирає собі для людського ока оту якусь «нейтральну», інтелігентську позицію навіть у гострих соціальних проблемах, виносячи їх часом у фейлетоні. Якось натрапив Мирон у газеті на великий фейлетон без підпису. Що це — манера редактора-видавця не виказувати своїх дописувачів а чи він сам похизувався показною сміливістю ліберала?..

* * *

Першим пробним Мироновим фейлетоном було коротке сатиричне повідомлення про те, як мойсенський крамар Здорик сприйняв свою квартирантку, молоду вчительку, за наймичку і побив її. Приїхав він з торгу, щоправда, пізно й добре напідпитку. Навіщо було шукати наймичку, щоб дала вечерю, коли жила квартиранткою поруч у кімнаті значно молодша вчителька? Дружину він ніколи не турбував такими справами, «купчихою» ж її мав. А молода вчителька, певне, й не добрала спросоння, чого зажадав від неї п'яний господар... Отож і покарав сонну квартиранткy за негостинний прийом.

Невдовзі було надруковано й допис-фейлетон про шахрайства на млині Василя Івановича Кушніра, рідного брата Миронової матері.

Підпис під тими дописами редакція знайшла за потрібне подати лише одною літерою: «М». (певне, «Мирон»). Невідомо, з яких міркувань редакція завбачливо приховувала ім'я автора дописів. Та це, може й на краще...

* * *

Як вода в Саксагані, спливав час.

Унормувалося трудове життя в чіткому ритмі. Колись Мирон вважався змінником у Василя Оканя, а тепер уже й сам мав змінника. Ним став Митя Лавров, родом звідкись із Брянщини. Був він лише на кілька років старший за Мирона, та вже мав якісь попередження від поліції, що давали йому своєрідну «відстрочку» на призов до солдатчини.

Працював він до цього на вугільних шахтах у Горлівці, отам і вчинив якийсь «бунт» — чи щось сказав прилюдно, а може, щось інше...

Потоваришували вони не відразу. Це не Василь Окань, у якого відкрита душа. Таж спаровано працювали в лаві, то й допарувались і в розмовах. Лавров спочатку не давався на ті розмови, і Миронові здалося з того, що його напарник несміливий, нелюдяний якийсь, живе лише собою.

Та згодом сама собою прийшла ота дружня довіра один одному. Часом, знесиливши від праці, Мирон ледь доробляв години в зміні. Та, замість відпочинку, обмірковував свої писання, не криючись від Миті. Йому кортіло писати й писати.

Митя розумів напарника, не глузував з його творчого сп'яніння. Навіть заохочував:

— З шахтарів, щось і не пам'ятаю, щоб вийшов письменник. Пробуй хоч ти, не лінуючись...

Мирон щиро ніяковів.

— Таке й скажеш...

Раптом Митю викликали до контори, поцікавилися його працею на шахті в Горлівці, зняли з пласта й перекинули на проходку в нижній горизонт. Дмитро Лавров став уже старшим, «як досвідчений на вугільних проходках шахтар». Не хотілося Миронові розлучатися з ним, адже спрацювалися, та й Дмитро був письменний, начитаний. І Мирон Федченко попросився, щоб і його разом перевели, бодай у підручні прохідникові. Здивувалися в конторі, але таки перевели їх обох.

Праця здалася нудноватою: прогризай у пластах коржуватого кварциту прямовисну діру на десяток сажнів потужного пласта породи аж до нижньої лави. Перфоратор довелося здати, перейшли знов на бур і кувалду, на ломи й триногу над дірою з лебідкою й цебром. За зміну ледве проколупувались на якихось півсажня, а бувало й менше.

Але за дві-три зміни таки заглибились, вже й драбину підставляли. Заробіток теж вирівнювався — заглиблювання враховується розцінками. Заробіток і жене шахтаря все глибше й глибше. Задовблювалися, виважували ломами, часом і бур закладали під товсті кварцитні шари.

Ця праця нудила Мирона. Він розумів, що тут справа не в кварциті. Нудьга йому зайшла з іншого. З того часу, як він прочитав у газеті свій допис, коржі шарів кварциту в тісній дірі стали нудною перепоною в його літературних прагненнях. Щодня — той же кварцит, діра з драбиною і обережні розмови зі стриманим напарником — як відмінився чоловік після того виклику до контори! Щоразу навідується штейгер і стоїть як наглядач. Проб'ють вони цю

діру до нижнього бремсберга — і що далі? Їх знову перекинуть на таку ж ізольовану складну проходку!

Мирон розумів, що його захоплення «писати» вже переходило у хворобу. Мирон перечитував свій фейлетон про мойсенського крамаря Здорика, додивлявся та приміряв до себе оте «М.», як нову сорочку на свято. Нове літературне ім'я. Озирався на друзів — чи знають вони, що їхній шахтар Мирон живе ще й у прихованому газетному імені — «М.»?

Газета «Приднепровье» з'являлась у Кривім Розі рідко, здебільш її хтось привозив із Черкас. Літній продавець газет і журналів авторитетно припускав, що таку, як «та черкаська газетьонка», можуть і зовсім прихлопнути цензурою. З листів мойсенчан стало відомо й землякам по шахті, як «пропечатали Здорика» в «Приднепровье».

«За Здорика навряд чи «прихлопнуть» газету...» — міркував Мирон. А з Мойсенців, мов потужним вітром, принесло зовсім-таки ошелешливу новину: волосний старшина Віктор Терещенко з п'яних очей втопив у Дніпрі під кригою санки-глабці з конем, щоб із санками втопити в безвісті й волосні старшинські книги.

Що й казати, для Мирона це небесна манна. Він аж затрусився від задоволення. Став допитуватись про деталі, навідався й до Петра Харитоновича на Ростківський рудник.

Мирона захопило гостре бажання «присолити» фейлетоном цю свіжу ранку відлюдника-старшини, висміяти його, бо чим же іншим дошкулиш їм, всесильним, за зневагу до людей!

«Кінь у яблуках» — так назвав Мирон свій новий фейлетон для «Приднепровья». Писав його з небувалим досі натхненням, такого ще й не зазнавав Мирон у своєму запалі писальної сверблячки.

За сюжет узяв яскравий дійсний факт, кращого не вигадаєш.

Фейлетон мав розголос на Золотонощині, він став відомий і земському начальникові. Мойсенський волосний писар Івко хвалився Костю Федоровичу, що сам земський поцінував фейлетон: «Дуже вправно, з хитринкою зачіпає фейлетон політичні моменти...»

Лише згодом прочитав Мирон цього фейлетона аж у Мойсенцях, з чужих рук! Волосний писар Івко по-приятельському дав прочитати агенту компанії «Зінгер» Івану Євдокимовичу Біді. З тих же рук прочитав його й Мирон,

певний, що ні старшина з писарем, та й ніхто в селі не впізнають у шахтареві автора фейлетону.

Пізніше Мирон благословляв оту редакторську передбачливість: фейлетона підписано тою ж «нейтральною» літерою «М.».

Про що тільки не переговориш з напарником під час зміни!

Дмитро настійно радив Миронові йти до штейгера проситись на десятника, щоб мати зручніші умови для писання. Та не це вже завихрило в пориваннях Мирона. Йому кортіло написати гостру газетну сатиру. Не всміхатись, а викривати зло у нужденному житті трударя...

У щоденній праці не помічав і плину часу. Тож був приголомшений телеграмою від батька: «Приїзди, вмерла мати».

Наче блискавкою підкосило шахтаря тою телеграмою. Як завжди, повернувся вночі зі зміни. Від утоми ломило руки й ноги, аж тут тобі й ця звістка: померла мати...

Остання згадка про неї — як мрійне видіння в очах. Пам'ятається, прощався з нею, знов виїжджаючи до Кривого Рога. Серед хати босоніж стояла вона перед лікарем. Огрядний вірменин-лікар, пригинаючись, вислухував її, немічну, до серця дослухався. Мирон перечікував на лаві, щоб попрощатися, як завжди чинив перед від'їздом на заробітки. Все в тому житті так просто! Лише заробітки — поки молодий і дужий — іди працюй, іди навіть від смертельно хворої самотньої матері...

— Коли ж ти ще повернешся, Мирошо? — болісно цікавилася мати, прощаючися з сином.

Як це просто й трагічно: «Коли ж ти ще повернешся, Мирошо?» Біла сорочка з пошиванкою в уставках, рясна ситцева спідниця та збляклий з червоного вовняний пояс. У хаті ходить боса по стеленій соломою долівці, в суботу мащеній рудою глиною з кізяком (щоб таргани не заводились!). Усмішка її до сина була на цей раз прощальною усмішкою матері, як вічне благословення синові на трудову самостійність...

Навічно шкодував Мирон, що не відповів їй тоді, не сказав усієї правди. Адже звик уже на шахті, тож і намірявся назовсім осісти в Кривому Розі, на шахтаря першої руки вибивався. Газетярство й література — то лише спокуса. Та газетярська веремія здавалася балощами, чимось бічним від трудової магістралі рудокопа.

Притулився до хворих материнських грудей — ото і все

прощання... А мати... Напевно ж, тривожило її відчуття, що вже не жилець вона на цьому світі. Та не в силах була спинити сина. Тримала свої гарячі шорсткі долоні на його щоках. Чи й бачила його, захлинаючись слізьми прощання...

21

Хоронити матір Мирон не поспішав. Хотілося зберегти в пам'яті образ живої, заплаканої з любові до сина, аніж мертвої...

Усім селом хоронили нещасну Марію Федченківську.

Якою порожньою здалася Миронові рідна хата! Очей не міг відірвати від того місця, де востаннє стояла боса мати, коли її вислухував лікар. На ній тоді була нова сорочка з пошиванкою в уставках...

Нарешті батько втрутився в оті скрушні Миронові оглядини й повідомив, що багатьох хлопців народження 1895 року викликають у волость для видачі паспортів.

З новим старшиною волосним писарем став Івко — моложавий, широкоплечий, з викоченими в орбітах біляcтими очима й зі шрамом на щоці. Очі ті виграють довіллям, з почуттям власної гідності облизує Івко товсті губи під розкішним вусом, не приховує задоволення з такого підвищення свого службового стану. Звеселілий, не барячись, роздає він хлопцям ті паспорти. Миронові вручає з виразнішою посмішкою якоїсь підкресленої зверхності, ніби натякає: мовляв, знаємо вас, грамотіїв шахтарських... а шану кожен має ще заслужити. Що вчителі про тебе гомонять — дарма, в писарі ж то не вийшов, ні!..

До переповненої кімнати волосного писаря пропихається поштар і через голови передає писареві пошту, газети. Як між іншим, упівголоса радить писареві прочитати:

— Знов той же невгамовний «Ме», на останній сторінці!..

Той же «М.» цікавив уже в селі багатьох. Івко, не барячись, перевертає газету, знаходить чорне «М.» аж унизу, читає лише очима, бо ж має й грамотність свою показати на високому рівні. Читає, ганяючи опуклими очима, перескакує,— редакція «Приднепровья», ніби нарочито, не особливо підносить пригоду зі старшиною, надрукувала аж у сусідстві з об'явами.

Пригода як пригода, минула й свіжість, село про неї вже не говорило. Таж це газета, вона має гучніший голос, а те,

що на вулиці часом і побрехенькою звучало, тепер у газеті стає вірогідною та й знущальною правдою. Окремі місця писар читає голосніше. Регочуть грабарчуки в натовпі: «Ти диви!..» — захоплено вигукують, намагаючись угадати, хто ж це з мойсенських грамотіїв наважився.

Мирона в цей день запросив прогулятись до волосного правління його давній приятель з кутка, тепер уже агент компанії «Зінгер» Іван Євдокимович Біда. Теж грамотієм вважався, агент же! Батько його інвалід від народження. В домі правувала мати, по батьківському прізвиську величали її в селі Мазурівною, а то ще й Лимерихою — за гостинність у домі, та й за співи з гостями: «Ой пила ж, пила Лимериха...» Дітей Явдокима звали здебільше по матері — Мазуренками.

Іван Євдокимович слухав фейлетона не з меншим інтересом, аніж та новопаспортна молодь, реготав разом з ними. Та йому захотілося ще й самому, з власних рук, прочитати ту газетку. «Та дайте ж проглянути!» — просив голосно.

Те волання почув старшина, і його теж зацікавила газета. Саме проходив через кімнату писаря і хитнув йому головою.

— Та тут, Вікторе Терентійовичу, не нам би й читати...— відповів писар і шугнув з газетою в кімнату за старшиною.

Парубки, як горобці, що відчули присутність кібця, в ту ж мить пурхнули з кімнати писаря хто куди. Мирон похапки смикнув Івана Євдокимовича через чиїсь плечі, живосилом потяг його,— не потрапити б на очі старшині з тими домаганнями прочитати фейлетона. Кваплять вулицею, що й дивувало Івана Євдокимовича, чого це Мирон так поспішає до свого осиротілого дому. Мирон махнув рукою — не згадуй, а на устах, як між іншим:

— Подалі геть від гріха!..

Ішли кривулястою вулицею. Івана Євдокимовича цікавить фейлетон про старшину, регочуть нестримно. Подія ж бо виняткова, що й казати. Все село заговорило про це знову, регочуть навіть у волості. Експансивний від природи Іван Євдокимович часом аж спиняється, хоче повернутися й сам прочитати газету:

— Неодмінно зайду до Івка, хай йому біс, а прочитаю. Івко мені не відмовить!..

Як агент Зінгера, він був на помітнім місці серед інтелігенції в селі. Його навіть не дражнили, як братів і сестру.

Був він близький і з учителями, з попівською ріднею. До війська не здатний, газетами цікавиться, тому підозра старшини, природно, падала саме на нього. З ним охоче говорили на селі, тож і Миронові кращого приятеля годі й шукати!

Отак ідуть собі. Раптом... кривулястою вулицею, знімаючи пилюгу, наздоганяє їх старшинівський тарантас. Напинаються віжки з добротного ременя, в рясних китицях, і саме навпроти двох приятелів спиняється пара захеканих коней. З тарантаса перехиляється ситий старшина й свариться згорнутим удвоє арапником, люто вигукуючи:

— Ти, паршивий Малюківнин виродку, р-р-р...— (груба лайка), — коли пишеш, горбатий чорте, то знай, про що писати! Бо ось так розпишу арапником, що й на грудях мекне!..

Мирон спочатку оторопів. Старшина напався на Явдокименка, можливо, з-за його надмірної цікавості газеткою. Адже він так настирно домагався самому прочитати про ту ганьбу старшини. Певне ж, з уст писаря старшині вже відоме й ім'я фейлетоніста... Мирон потерпав: кому-кому, а «куцому змелеться»...

І раптом старшина вдарив коней і поїхав.

Втішені втечею старшини, друзі задоволено всміхнулися.

Цей прикрий факт переконав Мирона в тому, що признаватись про літературні зв'язки з редакціями нерозсудливо, ба навіть і небезпечно. Сила псевдоніма виявилася поки що дійовішою за старшинську владу, хоч і влада та в селі нікчемніє перед силою народного осуду.

22

Зі смертю матері Мирон зазнав болю втрати того святого почуття, що прив'язує тебе до рідної домівки. Відмирала родинна пуповина, слабнула прив'язь до батьківського гнізда. Втікаючи з спорожнілого тепер гнізда, доцільно було дослухатися й до голосу розуму...

Та, з другого боку, не давали спокою думки про батькову самотність. Померла мати, вирядивши меншого сина в шахтарі, а старшого, Андріяна, в солдатчину. Розіпхнула синів з домашнього вирію на ті ледь угадувані обрії життя. Зовсім осиротіла хата. Чужається самітний батько, від того й частіше п'є. І чи не синові годиться доглянути загрозливо старіючого батька?

Та, на сором собі, Мирон відчуває, як черствіють у нього родинні почуття. Не вщухає лише біль з передчасної втрати матері та розлукою з єдиною сестрою. Десь-то служить незалежний брат Андріян. Ще на шахті Мирон одержав з Мойсенців звістку про те, що Андріянові пощастило разом з Омельком потрапити в гірську артилерію. Вони були з ним якісь у третіх брати, та не родинними почуттями вимірялося бажання разом служити у війську: просто приємніше мати поруч друга дитинства...

І Мирон залишився в Мойсенцях. У його щоденнику знов почали з'являтися вірші. Відколи послав з Кривого Рога свої перші найневдаліші поезії Олені Пчілці,— зарікся їх писати. Та чи пам'ятатимеш про те зарікання, як на папері вони стають «сумними рядами» й рука поривається писати! Перечитуючи їх під час моральних скрут, Мирон раптом загорівся давньою своєю мрією: написати повість. Хто її друкуватиме, хто читатиме—байдуже, тільки б написати!

Повість ця була навіяна твором Нечуя-Левицького. Типова кайдашівська колізія двох братів, романтика злиденного селянського життя, яке Миронові не доводилося вигадувати. Брати — антиподи: неук селянської стихії сліпма поривається парубкувати, а другий — молодший — мріє вчитись, вибитись «на якогось вчителя» а то й на техніка й через освіту в люди вийти.

Не маючи творчого досвіду, крім тих газетних фейлетонів, Мирон заплутався у вигаданих ситуаціях, отруїв ними свій творчий запал і геть покинув ту повість. Так ніколи більше й не повертався до неї.

Помалу Мирон узявся допомагати батькові в його кравцюванні. Щоразу навідувалися замовники, просили закінчити одяг до весняних свят. Тож Мирон не стільки знічев'я, як з бажання допомогти батькові, охоче брався за те шиття. Така працьовитість сина збадьорювала Леонтія Васильовича — навіть менше став пити. Хата від того перестала йому бути пусткою,— голосно торохтіла швацька машинка, батько з сином зарані вставали до праці й, доки Леонтій Васильович ще тверезий, чимало встигали зробити. Збільшувалися весняні замовлення на пошиття, а це з неділі на неділю відкладало Миронів від'їзд до Кривого Рога.

Та оцей кравецький, зовсім несподіваний для шахтаря «ритм» раптом почав лякати Мирона. Чи ж до цього поривалася його душа? А може, ти, Мироне, злякався погроз

батога в руках грубого волосного держиморди та й причаїв свою волелюбну душу? Мирон відчув, як його тривогою охоплює якась паніка. Що він висидить отут за мереженням дівочих керсеток?

І незчувся, як, неначе вибух, вродилося бажання вирватися геть з оцих, не насиджених же й батьками побережанських Мойсенець!

Озирається на залежані книжки із закладеними сторінками, гостріше вглядається в своє юнацьке обличчя. Батько? Обставить себе учнями до швацтва й житиме.

— Не всидіти мені, тату, за оцим мереженням керсеток...— раптом признався старому...

23

Танули сніги, зменшувались ночі. І грабар, наче підсніжник, шукав свого весняного заробітчанського просвітку.

Найпершими заворушилися грабарські підрядчики, вони творили на побережжі грабарський «клімат», кудись ганяли, приховуючись від інших у поїздах далеких маршрутів. Навіть Леонтій Васильович, відчувши ті протяги грабарських вітрів, заклопотався. Та клопіт той ішов від багаторічної звички. В своєму теперішньому стані занепалого в кравецтві вдівця він розумів, що грабарство для нього стає хіба що мрією, назавжди перейденим етапом розквіту його життя. Кравцювання було його останнім причалом для існування, задовольняючи постійну жагу трудитись. До того ж це рідна домівка старіючого — селянська стихія.

Звикле тирлування молоді біля волосного правління зробило це місце своєрідною біржею праці. Мимоволі дослухався й Мирон до запальних розмов.

Досить молодий мойсенський заможний грабар Олекса Гамянин, в якого часом гостював Миронів злий дядько Василь, якимись своїми шляхами став підрядчиком. Про це довідався Миронів батько зі своїх традиційних грабарських джерел. За Гамянином устряв у таке ж підрядчикування й рідний брат Костя Федоровича — Григорій. У селі розпалювалась звична грабарська гарячка, в якій поспіль забирають грабарів старого й малого. Грабар стає в звичній ціні...

Мирона теж захопив той грабарський ажіотаж у селі. Як азартний гравець, спостерігав він, захоплювався, примірявся господаря до своїх трудових поривань. І коли одного ранку побачив з вікна, що до їхнього двору під'їздить дрожка-

ми, як об'їзник у поміщика, новий мойсенський підрядчик-грабар Олексій Григорович Гамянин, трохи здивувався. Як завжди, цей молодий господар виїздив на люди святково одягнений, цілком можливо, що він привіз Леонтію Федченку замовлення на пошиття.

— А я до тебе, Мироне Левонтовичу! Наш волосний Петро Андрійович порадив. Навідайся, каже, грамотний парубок. Чутка ж була, що й по гімназіях стежки топтав, розбивку на Кубані робив. А мені оце до зарізу... Набираємо в грабарі десятників, Мироне Левонтовичу. Двох уже за підгоничів приговорив, готують грабарів. То треба оце й такого, як ти, десятника, в техніці розбитного...

Досі Мирон навіть не уявляв, як приємно залоскоче ота своєрідна атестація підрядчика. Неоглядно й заговорив до Гамянина в хизовитому тоні, як належне сприйняв підлабузну похвальбу, немов ціну собі набивав. З гідністю признався підрядчикові для такого випадку, що ні до кого ще не став, таж повідомив, що й шахту не облишив, з перфоратором же працював — хвалькувато забивав баки тим перфоратором. Для підрядчика «перфоратор» прозвучав надто високим поцінуванням технічної обізнаності шахтаря. Одне слово, Мирон дав згоду стати у Гамянина десятником «по розбивці». Як добре, що Гамянин не збагнув Миронового хизування — міг би й присоромити...

Того ж дня у волосному правлінні було підписано угоду про найм. Мирон став довіреним десятником підрядчика Олекси Гамянина, матиме сталий оклад платні місячно, аванс при підписанні угоди, «хазяйський проїзд»,а на будівництві ще й «харч з общого столу»!

І закрутила ця Миронова весна його юнацьке життя, понесла зовсім новими річищами паводка. Відчуття дорослої самостійності, як хміль, п'янило його. Піднесений успіхами сина, Леонтій Васильович охоче згодився на гостинний могорич підрядчика, як і годиться в такому випадку. Втішав сина тим, що візьме собі аж двох кравецьких учнів,— дуже вже напрошуються батьки.

Відрізаною скибкою назавжди відпадав од нього Мирон, і Леонтій Васильович з цим остаточно змирився. Синові відкривалися вже не двері, а широкі ворота в те омріяне майбутнє грабарського техніка. Не просто «найнявся», а угоду підписав у волості...

Справді, тим фактом підписання угоди, завіреної волосним писарем, та ще й писане доручення — заступати у всьому підрядчика — Мирон Федченко відчув у собі не

знане досі право розпоряджатися. У дворі Леонтія з того дня гуртувалися кінні й піші грабарі. Мирон наймав їх — когось доводилося й умовляти, а вередливішим і відмовляти,— видавав записки на аванси, призначав терміни виїзду на працю. Своїм упевненим господарюванням син утішав збудженого батька, і той з радощів знову став напиватись.

— Їду ж я, тату, чи не зап'єте, бува? — настановляв його син.

— Ти, Мироне, про те не думай! Старому своя, ходжена вже стежка,— про себе дбай. Беру ось аж двох учнів, доглянуть...— заспокоював його Леонтій.

За ці кілька днів «уповноважений» підрядчика Мирон Федченко, як у казці, опинився аж на низовому Приуралі, в місті Ілек.

Скільки того поля, скільки дикого степу, приголубленого жовтогарячим килимом розквітаючого польового маку! Звідси якось ніби й до сонця ближче, дзвінкіше бринять весняні пісні степового жайворіння.

Серед того степу й пролягла траса майбутньої Уральсько-Ілецької залізниці.

Натрапив Мирон нарешті й на свою будівельну дільницю 5-ї дистанції в околицях села Березівки.

24

Десь за тиждень гомінким залізничним ешелоном прибув з грабарями й сам підрядчик. І, як буран, закужелив клопіт більш як двох сотень землекопів і десятників. Та найбільше клопоту було в Мирона. Якось-то він ще з Мойсенців заграв у справі підрядчика та грабарів першу скрипку, тож мусив на той же лад показувати, де зручніше таборитися, будувати бараки, лаштувати кухні. На голому степовому белебні, біля самотнього протічка з останніх весняних вод галасливо іржали коні, клепалися грабарські лопати. В цім клопоті виявилося, що саме грабарів і не вистачає для кількох заїздів каламашками. Підрядчикові бракувало досвіду, от і не дорахувався з десятниками.

Тому другого дня Мирон з десятником відбули в села Приуралля добирати нестачу грабарів. Клопітні мандри по селах навколо містечка Дергачів забрали більше двох тижнів. Умовляти людей не було потреби — вони жадали бодай якогось заробітку, «свіжої копійки». Та все ж за сотнею грабарів Миронові довелось об'їздити добрий

десяток сіл і хуторів. Мирон брав не всякого охочого, а вибирав буваліших, призвичаєних до цього нелегкого заробітку.

Нарешті розпочались і грабарські роботи на трасі майбутньої залізниці. Наймиліша Миронові романтика праці!

На голому белебні серед степу пролягають перші ознаки насипу зі свіжої землі, ритмують грабарські обози, сміються, жартують грабарі...

Начальник дистанції інженер Зимін об'їздив дрожками свою дільницю, знайомився зі станом готовності підрядчиків до роботи. На більшості дистанцій підрядчики вередливо зволікали початок будівництва, метушилися й здебільш скаржилися на організаційні труднощі. Лише Мирон Федченко вже другий день виводив у степ грабарів, кількома заїздами каламашок уже розкопав кар'єри, засипав перші шари насипу.

На тому й застав його начальник дистанції інженер Зимін, у супроводі кількох підрядчиків, десятників і техніків. Він вистрибнув з дрожок і посміхнувся, наче зрадів першому шару землі майбутнього полотна залізниці. Мирон так і закляк ні живий ні мертвий.

— Чи є у вас технічна освіта? — раптом запитав його інженер.

Мирон чекав чого завгодно, тільки не цього запитання.

— Самоук я, пане інженер. Практичний досвід з кількох будівництв...— стримано почав Федченко. Потім уже сміливіше розповів, що працював на кубанських дамбах, споруджував шлюз на каналі біля станиці Петровської, робив розбивки та оформлення кривих на ділянці в Тимошівській, на складних профілях новоросійських під'їзних колій.

— Дуже вміло користуєтесь випискаМи! — привітно посміхнувся Зимін.— Приїздіть в управління за профілями, й видамо вам на дільницю нівелір. Новий випуск Цейса. Це чудовий кутомірний інструмент при розбивці кривих.

Витримав якусь морочливу для Мирона паузу:

— Так-от... Якщо не заперечуєте, пропоную вам сполучати й посаду нашого дистанційного техніка на вашій дільниці. Скільки ви одержуєте? Та це не так уже й важливо!

І звернувся до підрядчика:

— Не заперечуватимете, Олексію Григоровичу, якщо ваш технік,— Мирон аж струснувся: вперше його названо техніком, та ще на людях,— Мирон Леонтійович сполучатиме на дільниці й наш технічний нагляд?..

Технік, технічний нагляд... Мирон аж сліпне від такої за-

паморочливої несподіванки, розгублено знизує плечима, хоч його згодою вже ніхто не цікавиться. Навіть не розчув, що відповів на ту пропозицію його підрядчик.

— Ну, от і гаразд, отже, чекаємо вас, Мироне Леонтійовичу, в управлінні,— попрощався й поїхав по свіжій, ще не наїждженій «времянке» на дільницю сусіднього підрядчика.

25

У Самарі в управлінні будівництва залізниці Мирон одержав копії профілів з ділянки підрядчика Гамянина, будівничу документацію і головне — новісінький нівелір, рейку, навіть примірник таблиці «Кренке» для розбивки кривих. Як п'яний, ішов він з цими регаліями техніка. В тумані сп'яніння прибув з тим і на вокзал. Чекати поїзда на Ілецьку-Защиту було ще довго. Куди ж себе подіти, чим розрядитись, щоб втихомирити буяння стривоженої душі? І він здав речі до камери схову, а сам кинувся по крамницях.

Оглянув себе Мирон уже в поїзді: блищать якорносокирні гудзі на кітелі, неначе крадені. Повертався він у свій грабарський табір у новій форменій тужурці. Навіть емблему — сокиру з якорем — учепив на околиці нового кашкета зі свіжо-зеленим кантом.

На дільниці Миронова тужурка справила ошелешливе враження. Грабарі, як паралізовані, витріщили очі на новісіньку форму, на гудзі «техніка»... Навіть підрядчик у першу мить завагався, чи не перейти на «ви» зі своїм десятником. Нова скринька з інструментом, тринога, рейка й чемодан...

Ефект незміримо великий. Може, саме тим цей ефект раптово вразив і самого Мирона. Він не зрадів, а... злякався! Отже, злякався і геть здер з голови формений кашкет, скинув і формену тужурку, скинув, щоб ніколи більше їх так неоглядно не надівати! Літо пропрацював без кітеля, згодом віддав його батькові, і старий Леонтій Федченко доношував, пообшиваши матерією надто блискучі гудзі... Замість кашкета з кантом, придбав гарного солом'яного бриля. І тільки емблему, зняту з кашкета того ж дня, ще довго возив між своїми речами. Навіть як пішов до армії, не викинув ту емблему, а зберігав мов реліквію.

Прокладання полотна залізниці вимагало великої точності. Мирон щедро користувався лімбом нівеліра на роз-

бивці кривих, і це його підносило на вищий рівень технічного працівника. Підрядчик попервах, мов заворожений, спостерігав за тим, як його десятник орудує тим інструментом. З острахом зазирав у окуляр, нарешті якось відірвався від нього:

— Хай йому всячина! Навидумують же...

Усе це підносило, інколи навіть бавило Мирона: адже з цього починалася його щаслива доба вступу на вищий щабель інженерного мистецтва! Пізно вночі, влягаючись спати, Мирон часом ніяковів, настирно переборюючи в собі дріб'язкове хизування. І все ж — посміхався! Адже домігся бодай якоїсь крихти в омріяній інженерно-технічній професії...

І переконував себе, що неодмінно вчитиметься на інженера.

26

Отак і минало літо в п'янкім будівничім клопоті. Це літо здалося Миронові заворожливим романтикою, казкою-сном. Воно завихрило його мрії, воскрешало в ньому нехай і куце, мов крадене, щастя дитинства. Адже для Мирона ця місцевість була знайома ще з того мандрівного дитинства. Тут Мирон хлоп'ям був разом з матір'ю. Не один раз за літо батько возив малого до Ілецької-Защити на недільні базари. Знання башкирської мови, а з її допомогою й швидке опанування «киргизької» («киргизами» грабарі звали казахів), підносило Мирона в очах грабарів, які використовували його вміння порозмовляти з казахами на базарі, в крамницях. Усе те карбувалося в пам'яті, прищеплювало любов до цього краю, до його людей....

Спалах війни з Німеччиною вдерся в життя людей Росії, як піщана буря в пустелі.

Глухі її відлуння, наче з іншого світу, досягли й будівництва. Зачастили набори до війська. Підрядчики одержали нагадування і про призовників 1894 року народження. Підрядчик Гамянин, розуміючи, яка перспектива чекає Мирона, всіляко використовував його, щоб прискорити прокладання робочої траси, розбивки по всій дільниці. Він перекидає Мирона з частиною грабарів на виїмку аж у кінці ділянки.

Саме на цій виїмці й стався непередбачений конфлікт. Грабарі сусідньої дільниці ще з весни «начорно» вибрали свою третину цієї виїмки, використали грунт для на-

сипу, але не спланували начисто його схили, не викопали кюветів. Це здивувало Мирона, а інженера Зиміна обурило: адже та дільниця примикала до його дистанції! І от коли Миронові вішки кривої підійшли у стик з сусідньою,— вісь виїмок не співпадала майже на півтора сажня! Мирон кілька разів перевірив, та зрештою змушений був доповісти про це начальникові дистанції.

Виник міждільничний конфлікт. На стик двох дистанцій прибули інженери й техніки з інших дільниць.

З першої дистанції виділили нейтрального інженера, а саму перевірку під його наглядом доручили зробити технікам обох дистанцій — Мирону Федченку та Сергію Брисіліну. З Брисіліним, як це водилося в сусідів по праці, в Мирона не було добросусідського контакту.

Брисілін гарячкував, нарікав на грабарських підрядчиків, на їхніх десятників, які провадили робочу розбивку виїмки. Обраний старшим інженер по перевірці, вже літній чоловік, який «зуби проїв» на таких будівництвах, перервав суперечку техніків звичайним нагадуванням — перевірити кутову віху. Вона ледь майоріла десь аж за версту, вже здаля не викликаючи певності, що стоїть строго прямовисно.

— Перевірте віху по вертикалі, тоді й шукатимемо помилку.

Мирон втішено посміхнувся. Про те, що кутова віха «збита», він доповідав своєму начальникові дистанції. Отже, здоровий глузд перемагає.

Інженер не полінився, перевірив розташування віхи з обох «тенгенсових» точок. Центральна віха «скандально», за висловом інженера, не узгоджувалася з лінією перетину.

— Я ж бачив, що вона відхилена з вертикалі. Орієнтувався по уявній основі...— нарешті признався Брисілін.

Цей інцидент закріпив за Мироном репутацію акуратного в праці техніка.

27

Наприкінці березня 1915 року Мирона Федченка достроково в мобілізаційному порядку взяли до війська. Армії, яка вже майже рік стікала кров'ю в нерівній битві, були конче потрібні солдати!..

Народився Мирон в останні роки минулого століття, коли в країні вже розпочалися виступи трудящих за свої права. Його дитинство і юність проходили на тлі помітних

історичних подій... Життя робило Мирона чутливим, аж надто «утлим» до всього. Його зачіпало геть усе, що відбувалося в країні.

Ганьбою поразки вкрила народ Росії російсько-японська війна... Солідні лікарі оглядали призовників, цікавились їхніми бажаннями — де і в яких військах хотіли б служити, заступаючи в боях «упалих смертю хоробрих» синів вітчизни. В тій втішній щирості й визначили Федченка в гірську артилерію, бо там «потрібна грамота». Місце служби — Івангород! Туди й мав прибути Мирон на перші дні проходження служби.

Та все почалося з невдачі. Івангород на цей час уже був захоплений військами наступаючого противника!

Отак враз і стратилися благі наміри вояка. Гірська артилерія, де «потрібна й грамота», наче випарилася з Івангорода. Не здибавши її сліду, військові коменданти завернули новобранців у глибинний тил Росії. І опинився Мирон Федченко в місті Балашові, у 135-му запасному піхотному батальйоні...

Балашов уявлявся Миронові, як місто борошна, переповнене млинами, величезними, як у Єйську, комерційними склепами. Справді, коли б не забагато було в ньому вояцького люду й новобранців, місто так і залишилося б безгосподарно запорошеним подвір'ям мірошника. Таж — війна! І мірошникували тепер у Балашові аж два перенаселені мобілізованими й новобранцями запасні батальйони.

Війна правила країною, військова машина й поставила Мирона Федченка в Балашові правофланговим 135-го запасного піхотного батальйону.

Оце тобі, грабарю, і артилерія, й гімназія, й поради інженера Зиміна — навчатись на інженера. Все замінено іншою наукою — відстоювати рідну землю!

Мирон гірко всміхався, рівняючись у шерензі за командою унтер-офіцера. Він уперше почув оте обурливе й жорстоке визначення піхоти — «гарматне м'ясо». І від кого ж почув: не від солдатів, а з уст кадрових унтер-офіцерів, які навчали їх.

У цьому ж місті розташувався й 146-й батальйон, який відрізнявся від 135-го хіба що цифрою. Місто двічі на місяць виряджало на війну сформоване з новобранців своїх батальйонів та з підлікованих поранених поповнення фронту. Адже фронту дедалі більш потрібен солдат. Навчання форсувались, і довгі літні дні здавалися безконечними в одноманітному опануванні жорстокого мистецтва

«ближнього бою». Мирон намагався і в муштрі бути справним солдатом.

Нелукаві Миронові старання у військовому навчанні знову ж таки виділяли його з-поміж інших новобранців. В егоїстичному плані це тішило юнака, але ж дратувало солдатів-невдах, настроювало їх проти Мирона. Серед таких, на жаль, опинився й командир його відділення Прошкін. Вияв природних здібностей солдата викликав у нього не лише заздрощі, а й острах — не випхнув би його Мирон з насидженого затишного місця. А те, що навіть сам ротний часом доручав Миронові проводити замість себе уроки «словесності», викликало у Прошкіна жовчну злість.

Дні невтримно мчали, час навчання в батальйоні катастрофічно скорочувався, життя проходило, як уві сні. Але несподівано нагрянула інспекція високого командування з Казанської військової округи на чолі а генералом Сандецьким.

* * *

Отож наче самум у пустелі, на балашовському солдатському меридіані двох запасних батальйонів піхоти раптом з'явився «справжній генерал»! Високе превосходительство мало раптовою інспекцією оглянути запасні батальйони, перевірити бойову готовність солдатів.

І почались гарячкові приготування до огляду. Особливо це відчули на собі рядові солдати. Ротний командир, «прапорщик юний» Зелепукін, і сам, як юне дитя, тільки-но прибув з офіцерської школи. Та зумів «узяти бика за роги» — так готував солдатів, щоб не підвели ні в навчанні, ані в бою, хоч мав Зелепукін людський розум і до своїх солдатів ставився по-людяному.

Відчути ж «дисциплінку» солдатам Миронового підрозділу довелося від службиста, отого зажирілого Прошкіна. В пориванні утриматися в кадрах запасного батальйону цей тиловик буквально шалів у жорстокостях, у безглуздих вимогах до солдатів, з неодмінним, як удари батога, «відставити!». Хоч як бездоганно виконував солдат якусь вправу, Прошкін для зміцнення свого авторитету повторював оте ненависне «відставити!».

У солдатів його підрозділу зароджувалась упевненість, що Прошкін прагне зіпхнути взводного, теж старшого унтер-офіцера, щоб заступити його місце й міцніше закріпи-

тись у «незамінимих». Звичайно, солдатам доводилося зносити й ці знущання Прошкіна, котрого між собою називали Шкурою.

Парадним строєм з барабанщиком ще вдосвіта вивели Миронову роту на великий плац за містом, де мав відбуватись генеральний огляд бойового духу двох запасних батальйонів. Стояв такий «божественний ранок», як сказав Зелепукін, а «прошкіни» ганяли солдатів до сьомого поту на тому широкому плацу-голгофі. Взводи, навіть цілі роти, під вигуки командирів «Ногу!» краяли вздовж і впоперек витоптане поле. Вигукувалися команди, здебільш — «Відставити!», і солдатові в такий благодатний сонячний день світ здався овчиною, присмаженою на полум'ї. Не було жодної хвилини вільно дихнути чи поглянути на сонце.

У такому стані парадної готовності й застав батальйони тиловий генерал Сандецький...

Оточений ескортом офіцерів, генерал у позі Скобелєва на вигулянім аргамаці об'їжджав вишикувані лави солдатів... Він затьмив сонце у безхмарному небі, затулив і протяги свіжого вітру між рядами. Два батальйони солдатів випарювалися потами, ледве пораючись у задусі.

Генерал посувався зі свитою, як самум у пустелі. Раз за разом виривав зі строю солдатів, кидав їх з наказами за чимось бігати до сусіднього строю, а сам хижим кібцем нападав на іншу роту. Важко солдатові розгадати складний клубок генеральових задумів, заплутані ходи перевірки. Дев'ята рота в напруженні. А генерал, десь обернувшись і грізно нагримавши на солдатів, уже невмолимо рушає до роти прапорщика Зелепукіна.

— Сми-ир-рно!..— громовицею вдарило по плацу.

Солдати батальйонів стоять ні живі ні мертві.

— Здрав жлай...—рубають, аж ніби й спльовують!

А генерал же — ну як з картинки! Неначе верхи на вітрі, а не баскому коні, проїздить перед строєм. «Ну, як той Скобелєв!» — вертиться на язиці в Мирона.

Сандецький то виступить конем наперед, то повернеться назад, перевіряючи стійку воїнів у строю. Морений кінь під ним жує запінене залізо вуздечки, а солдати скам'янілою брилою строю тримають ту «стійку». В очах у кожного вже не генерал, а якась мара розпливається з сльозою напруження. Генерал викликає котрогось солдата зліва, велить унтерам командувати ним — перевіряє знання бойових вправ з гвинтівкою. Чи сам робив їх коли-небудь — не відомо, та вередувати вміє досконало. А в молодих нижніх

чинів — прострація з переляку. Не стало голосу, не можуть сплести команди з слів. Слідом за ними й солдати наче проковтнули якісь-то знання — саме в цю напружену мить перезабулося геть усе, навіть ім'я рідного батька... Генерал уже аж казиться в сідлі, горлає що є сили:

— Що це за солдати, я вас питаю? Якої армії? Баби, а не солдати! Вони ж ходити не вміють, а як воюватимуть?..

І заходився муштрувати вже не солдатів, а унтер-офіцерів. Звичайно ж, Прошкін з дев'ятої роти відразу кинувся йому в очі своєю комплекцією. Генерал так і напався на нього:

— Старший унтер-офіцер, так-так, ось ви: покажіть цьому йолопу, як треба тримати гвинтівку, як ходити з нею. Він же тримає її, наче колоду, а як іде... Хіба так солдат повинен ходити із зброєю?

Прошкін на лихо собі був товстим. До того ж за час підготовки до цього параду чимало набігався, нанервував, випалив геть увесь свій воячий порох, адже йому, розжирілому, все давалося значно важче, ніж багатьом молодим, сухопарим. Заливається старший унтер-офіцер перенапруженим потом, силкується якось втягти своє черево, набрати ставнішого вигляду перед грізним начальником. І що міг він «показати» солдатові, ставши сам жертвою злостивих придирок командуючого округом.

Генерал дедалі більше шаленів... Раптом гукає до ротного:

— То що ж це таке: богадільня для ожирілих чи школа героїв солдатів? Куди, на яку війну годяться ось такі!..— жестом рук показує на цілу роту.

— Так точно, годяться, ваше ...ство! — ніби визивно, рапортує генералові прапорщик Зелепукін. Цієї несподівано мужньої заяви не назвеш навіть сміливістю, це вже був дерзновенний виклик, гордий протест людського благородства проти охаювання заспіль цілої роти солдатів.

Прапорщик обернувся лицем до роти і, як на вечірній перевірці, без надриву голосу, гукає:

— Рядовий Федченко!..

Історія повторюється! Отак і вчителька колись гукнула — іди, Мироне, відповідай інспекторові... Отже, і прапорщик Зелепукін, як і Марія Петрівна, довіряє свою гідність рядовому солдату...

Мирон вийшов з шеренги.

— Дозвольте, вашвсокдітство, відповідати к їх благородію командиру роти! — чітко проказав Федченко.

Розчервонілий і злий генерал так і остовпів од несподіванки. «Відповідати к їх благородію» — він навіть не вловив гумору в цій фразі.

Нарешті генерал посміхнувся, його щось, певне, задовольнило в такому задьористому звертанні солдата. Багатозначно поглянув на почет офіцерів: мовляв, ти ба!

— Прізвище?!

— Рядовий дев'ятої роти 135-го запасного піхотного батальйону Федченко, вашвсокдітство!

— Дивись ти, хвалю!

— Радий старатися, вашвсок...

— Хто командир твого відділення?

— Старший унтер-офіцер Прошкін, вашвсокдітство!

Збитий з пантелику генерал озирнувся на того зів'ялого вже Прошкіна...

— Ану, солдат, а ти можеш показати, як... на вулиці парубки до дівчат ходять?

— Так точно, можу, вашвсокдітство! Дозвольте гвинтівку віддати командирові?

— Правильно, біс його бери! Із зброєю до дівчат не ходять...— не вловивши іронії солдата, апелює здивований генерал до офіцерів.— Віддай.

Солдат, як водиться, за всіма правилами «відриває» гвинтівку від землі на плече, парадно повертається, ступає кілька кроків до Прошкіна. Ледь стримує зненависть до цього нещасного зазнайки, тож їсть його очима більше ніж треба, передаючи гвинтівку. Але Федченкові здалося, що він ще не все зробив, щоб дозолити цьому зажирілому дурневі. Він хвацько розвернувся передом до генерала і — нехай буде, що буде,— обм'як, ставши парубком. Затим ворухнув плечима (все одно вже «пішлося на чортів клинок», як часом говорив його батько), збив набакир кашкета й по-вуличному сплюнув через губу. Аж тоді «пройшовся», ледве не до шаржу підкресливши ту ходу «до дівчат»... Навіть насіння ніби кидає зі жмені до рота й попарубоцькому спльовує лушпиння.

— Хоро-ош, ай хорош парень. Молодець! — гукає Сандецький, заливаючись реготом.

«Дійшло!» — радіє Мирон і блискавично поправляє збитий набакир кашкет.

— Радий старатися, ваш...ство! — А в думці шукає якоїсь би рівноваги: «Ну, здається, пронесло».

Та ні, генерал у тому ж піднесенні гукає:

— За зразкову службу підвищую тебе в єфрейтори!

— Радий старатися...— на всю силу, сп'яніло відповідає Мирон, зиркаючи на стрій.

У строю ж стоять і мліють у напрузі його товариші. А генерал помовчав, переводячи дух, і раптом:

— Ану, єфрейторе, навчи командира свого відділення вправам з гвинтівкою за всіма правилами, як новобранця. Зможеш, га?.. Забудь, що він молодший унтер-офіцер. Ніякий він тобі не командир, зрозумів?..

«Зрозумів, та не все: адже генерал у запалі не додивився, а чи й забув, що Прошкін носить не дві, а три нашивки. Що було робити Федченкові: генерали ж «не помиляються», а солдати — повинні виконувати їхні накази!

— Молодший унтер-офіцер Прошкін, слухати мою команду! Два кроки вперед, марш! — наказує Федченко, копіюючи його ж, прошкінські, інтонації.

Прошкін лише ворухнувся, червоний як рак,— команди не виконав.

Федченкові зрозуміло: він же таки старший унтер-офіцер.

Та в цю мить гукає генерал:

— Прапорщик Зелепукін, зніміть з його погонів по одній нашивці...

І пішло казна-що! Мирон аж ціпив зуби, вимотуючи з Прошкіна душу тими його повторними командами: «Відставити!» Незграбність розпареного унтера надто кидалася в очі, було чим Федченкові по-військовому коверзувати. І знов те саме, наче помста Прошкіну. Ледве сам тримається на ногах — адже треба не лише вимагати, а й самому без погрішок показувати ті вправи.

Першим таки уклякнув генерал. Натішився, одвів душу. Якось-то похвалив роту, та вже не з тим запалом, а між іншим. Ще раз скомандував:

— Рот-та, шикуйся! За зразкову службу відпускаю дев'яту роту на заслужений відпочинок у казарми. Єфрейтору Федченкові построїти й вести роту походною колоною. Та з піснями ж, молодці, чорт забирай!

— Сми-ирна-а! — командує Мирон уже «по-єфрейторському», надриваючись захриплим голосом.— Відділеннями, ліве плече вперед, рот-та, кроком... ру-уш!

Підвернулася й гарнізонна музична команда, і грянув урочистий марш.

Щасливі хвилини молодості! Як у п'янкому тумані, командує Мирон ротою, адже й генерал, і пекуче сонце обідньої пори вже десь у нього за плечима. Музики огрі-

вають і дражнять маршем молодецьку голову, а благополучна втеча від генеральських вередів створює ілюзії хвилинного щастя! Мирон ступає так, що в ритмі бойового піднесення от-от і грішну землю наскрізь продавить.

А що сталося з тим генералом,— хоч за голову хапайся! Потім лише й розмови було про те, що генерал Сандецький, виряджаючи 9-у роту, ще довгий час тримав руку під козирок, як на параді. На нього ж рівнялися й обидва запасні батальйони на плацу. Вирядивши «відмінну» роту, генерал зняв кашкета й утерся хусткою, відтак мовчки сів на коня й поїхав з почтом.

Аж на вулиці міста, коли вже ледь було чути музику, до молодого єфрейтора з посмішкою задоволення підійшов командир роти, «прапорщик юний». Любо глянути — його рота крокує чітко в ногу на чолі з молодим єфрейтором! Зелепукін упівголоса наказав Федченкові відібрати співаків, махнув рукою і сам повів роту.

* * *

На вечірній повірці роті оголошено наказ генерала про відпочинок. «Сушити онучі»,— сміялися солдати. Справді — онучі таки добре змокріли з довільного поту, сушити було що. А Прошкіна так і не бачили,— втік з казарми, десь «сушив душу». Казали, що була у нього в Балашові подруга, молода солдатка, до неї ніби й зникав зализувати рани.

Не до радості було Миронові з цієї голосної події на плацу: адже служити треба й надалі у того ж розжалуваного командира. Неначе це Мирон зірвав з погонів Прошкіна по одній личці й начепив їх на свої новобранські! Бо таки ж оголошено наказ подяки 9-й роті «за знання служби та за бойовий дух», ройового Прошкіна «за розгубленість і відсутність розуміння воєнної обстановки» понижено в званні на молодшого унтер-офіцера, а рядового першого взводу Федченка Мирона «за розуміння служби й патріотичного обов'язку підвищити в єфрейтори!»

Після такої гучної вечірньої повірки Миронових друзів як підмінило. Взводний командир, старший унтер-офіцер Дьяконов часом обнімав за плечі єфрейтора Федченка, відводив осторонь і, не знати для чого, розпитував, як же має службу проходити. Єфрейтор скромно знизував плечима: як накажуть. Бо, справді, важко молодому солдатові уявити собі ту службу після такого гучного огляду.

Сандецький накуражився й поїхав, а Прошкін, як був Мироновим ройовим, так і лишився. Насторожений Мирон кожної миті чекав помсти. Про якісь контрзаходи годі було й думати — солдатчина не змінилась, неконтрольована влада «безпосереднього» командира важкою брилою висіла над його долею.

З наступного ранку й почалося. Наче пес на цепу, накинувся Прошкін на єфрейтора, чому не першим став у стрій. Прошкін несподівано чіплявся до найменших дрібниць, будив єфрейтора серед ночі, перевіряв готовність «захисника батьківщини» на випадок тривоги...

Усе це й терпілось би. Та бачити щодня в отих причепках люту пику розжалуваного унтера Миронові дедалі ставало невміч.

І єфрейтор Федченко попросився у взводного відправити його з першою маршовою ротою на фронт. Що треба знати солдату на війні — він засвоїв, а більшого вже на навчиться. Дьяконов відсахнувся — чи, бува, не п'яний: таке верзе!

— То на фронт захотілося грамотієві? Ти думаєш, що говориш? Он прапорщик натякав... до канцелярії тебе забрати, а не на фронт.

— Єфрейтора до канцелярії?.. Нізащо не піду, рапорт писатиму! Прошу вас, пане старший унтер-офіцер, не робити цього... Просив би поговорити з ротним, нехай призначає в маршову...

Дьяконов здивовано розводив руками. Так і розійшлися не домовившись. Наступного дня фельдфебель наказав Миронові з'явитися на розмову з ним до ротної канцелярії. Коли єфрейтор доповів про прибуття, фельдфебель спочатку вислав за чимось писаря і, аже наодинці привітавшись, поквапливо заговорив:

— Не потрапив би ти, дурья голова, ще й до дисциплінарного батальйону... Чого завередував? Твій рапорт сприймуть як протест проти солдатської дисципліни, пришиють ще й зазнайство.

— Який же протест, пане фельдфебель...

— Замовч, коли старші говорять! Розпустив вас Прошкін... Добра тобі зичимо, дурья голова... Розповідай, що там сталося...

Що ж тут розповідати? Прошкін будив його серед ночі, вивертав речі з чемодана, майже щодня як не розводящим, то в караул ставив. Все це створювало загрозливу ситуацію,— така «війна» вимагає міцних нервів...

Фельдфебель мовчав, зосереджено думав. І здалося Миронові, що оте «міцних нервів» фельдфебель правильно зрозумів. Адже були чутки й про «самосуди» за жорстокість командирів... Того ж дня начальству пішла вже не Миронова скарга, а рапорт взводного й фельдфебеля. Один — про перевод Федченка до ротної канцелярії молодшим писарем, а другий — про відкомандирування унтер-офіцера Прошкіна до іншої роти на посаду взводного командира...

Командир батальйону викликав прапорщика Зелепукіна, унтер-офіцерів Дьяконова і Прошкіна, а з ними і єфрейтора Федченка. Літній командир батальйону занадто довго вчитувався в обидва рапорти. Пояснення були зайві, бо ж сам був тоді в почті генерала Сандецького. Справа вимагала уважності — командир доскіпливо вслухався в рапорт ротного про бажання єфрейтора Федченка призначити його в маршову роту, аби позбавитися мстивих причепок розжалуваного на огляді унтер-офіцера. Потім замислено підвівся, пройшов аж до єфрейтора, а спинився біля Прошкіна. Уважно придивлявся до нього, наче пригадував ту, не похвальну для унтер-офіцера ситуацію. Ще раз вислухав від взводного атестацію єфрейтора. Потім допитувався виправдувань у Прошкіна. Аж усміхнувся, коли Прошкін сказав, що прагнув «зробити з Федченка дисциплінованого солдата»...

— Візьмешся за розум, чи будемо писати рапорт в округ? — нарешті звернувся командир батальйону до Прошкіна.— Генерал Сандецький підвищує солдата, а ти протестуєш?.. Мало одного розжалування, напрошуєшся на повне?..

— Усвідомлюю, ваше превосходительство. Прошу обійтись без рапорту. Цього більше не буде...— обізвався Прошкін, опустивши очі під поглядом генерала.

— Ото дивись, тобі видніше... Можемо хоч і сьогодні з маршовою ротою відправити! Отак... На фронті показуйте, на що здібні!.. Гаразд, писати в округ не будемо. А єфрейтора... сьогодні ж відкомандирувати до учбової команди...

Таке кардинальне рішення навіть порадувало єфрейтора. Хто зна, як там далі поведеться. Життя як ніч: скільки не видивляйся, щоб побачити зародження ранку, все одно не побачиш — ранок приходить, коли йому настає час...

* * *

Мирон приглядався до нових командирів, почав обживатися з солдатчиною в навчальній команді... Цілих три місяці маєш вивчати військовий статут. Крім військового статуту, не було чого й читати. Та й писати не встигав — ледве занотовував у щоденнику проходження служби. Учбова команда — як полустанок на прогоні війни. Відкладай надалі свої прагнення, ти ж бо солдат, гарматне м'ясо царського режиму. Хіба що тільки вибагливіше загорнуте в сторінки перечитуваного «Статуту стройової служби»... Ти — солдат, пишайся званням захисника батьківщини, а книжки — зась. Статут — ото вся твоя література. Бійся книжок, як вогню, у цьому твоя безпека, твій особистий спокій.

В учбовій команді згадався Миронові Алпес Купрадзе, згадалася й читана колись книжка про павуків і мух, яку так настирно розхвалював Алпес, коли спав з Мироном у грабарському бараці. Навіть зловлену у землянім бараці гадюку Алпес вважав за символ долі: «на щастя» завівся гад у нього під солом'яною подушкою!

«Робочій людині ніяка гадюка не страшна, коли вона ухоплена за горло!» — багатозначно прорікав Алпес Купрадзе.

Саме з переходом в учбову команду почалася для Мирона нова освіта, солдатська політосвіта. Він уже не голими руками мав ловити гадюку, що погрожувала трудящому люду,— треба було вміти осмислити життя. Першим учителем цієї політосвіти був для Мирона етапний Алпес Купрадзе... Той наставляв робітничу молодь на добрий розум. Навіки запам'ятали грабарі правду, яка стала декому з них законом на все життя: «Цар та міністри його уряду — вороги трудового народу!»

Не сподівався Мирон, що саме в навчальній команді він знайде собі якийсь спокій. Адже він потрапив до школи молодших командирів, яких готували для фронту.

Іти воювати? За кого? За вбитого ерцгерцога чужої країни чи за царя Миколку?

Якось, вартуючи на станції в нічному караулі, Мирон з напарником походжали між маршовими ешелонами, що відправлялись на фронт... Ці маршові ешелони солдати називали ешелонами смертників... Якась сила тягла Мирона поговорити з солдатами-маршовиками, які правляться «туди». Вони квапилися більше, аніж ті, що у скривав-

лених марлевих жгутах поверталися у переповнені шпиталі.

На цей раз Мирон з напарником спостерігали маршовиків у новісінькому обмундируванні, певне, виданому в день відправки на фронт. Щоправда, у вагонах були не новобранці, а зовсім літні солдати. Це ще більше зацікавило Мирона. А коли придивилися до них, то взагалі здивувались: беззбройних солдатів у кожній теплушці супроводжувала озброєна варта!

Вдень солдат у патрульній службі не дозволив би собі так вільно триматись і, не криючись, розмовляти з фронтовиками.

— Чи далеко путь держимо, солдати? — статечно запитав Миронів напарник, єфрейтор з учбової команди.

В дверях саме не було озброєного караульного солдата.

— А в гості до тещі... бойового генерала Брусилова! — бойко відповів штрафник, певне, веселун.

Його відповідь викликала вибух реготу в теплушці.

— Чекає вас той генерал Брусилов а чи й не сподівається такого бойового поповнення? — в тому ж жартівливому тоні вступив у розмову й Федченко. Про Брусилова між солдатами ходили чутки: настирно бойовий генерал.

Десь із вагона відразу ж озвався незадоволений голос. З темряви виринули плечі в погонах молодшого унтер-офіцера:

— Гей-но, патруль! Що тут за балачки?.. — Рука для солідності авторитетно тернула по вусах.

— Ніяких балачок, така служба в них, пане унтер-офіцер. «Сіренькі» в караулі, хіба не бачиш? Заздрять нашому братові, що генералу Брусилову на підмогу правимось, царя на фронті маємо збадьорити бойовим духом, щоб не скучав, байдикуючи в тім царському ешелоні! Треба ж їх просвіщати...— переконував унтер-офіцера голос веселуна.

Бувалий унтер відразу збагнув, що в такій хисткій ситуації найблагорозумніше сприйняти все за жарт і самому... замовкнути! Поглянув на єфрейтора, тернув пучкою по вусах, байдуже окинув очима вбоге вокзальне освітлення і знов пірнув у теплушку.

— «Сірі...» — невиразно перекривив Миронів напарник, зачеплений тим принизливим назвиськом.

— А хіба ж не «сірі», коли в тилах байдики б'єте на догоду зрадникам Евертові й Куропаткіну...— знов виринув солдат з вагона.

— А ви? — обурився патрульний єфрейтор.

— Ми? — в посміху озвався солдат з вагона.— Запитай он у взводного, хто ми такі. Вони у нас освічені. А ми, брате...— Веселун притишив голос і висунув голову з теплушки.— Ми — гарматне м'ясо! Ти Леніна читав, грамотію? Бачу, що ви таки справді «сірі»...

Отак Мирон уперше почув те ім'я — Ленін!

Ходячу ж фразу «ми — гарматне м'ясо» або ж імена зрадника генерала Еверта чи «героя» маньчжурських поразок Куропаткіна — єфрейторам не треба було пояснювати: вони чули їх і в батальйонах, і в учбових командах. У цій же команді Федченко вперше почув і таке, що цар-батюшка — як родич, а не як противник, по-сімейному змовляється телефоном з німецьким кайзером...

«Як захочуть, так і переграють її, кляту війну!» — вболівали солдати Балашовського гарнізону...

* * *

Війна творила свої складні справи і в тилу. В затяжних боях на фронті солдат, як запряжений, звикав, тягнув лямку, ледь силячись. Воєнна машина країни працювала з відчутним скрипом, солдати йшли, хоч якою важкою не була їхня вояцька путь. Балашовський гарнізон щодня пригощався новинами з фронтів. На позиції почали вчащати великі князі, а то й августійші княгині, та й не самі, а з царськими дочками, августійше присолоджували патріотизм христолюбивого воїнства.

В цьому вже усталеному ритмі війни раптом на вечірній повірці в ротах і в учбових командах Балашовського гарнізону було оголошено наказ військової округи: «Виділити всіх хіміків, як новобранців, так і старших солдатів, в окремий загін, при старшому в чині офіцера. Загонові створити найкращі умови...»

Яких же іще кращих умов, аніж їх мав Мирон у учбовій команді! Та зверху видніше, ті умови, очевидячки, бувають і кращі. Наказ цей викликав у голові нові думки, заздрощі хімікам. Війні раптом стали потрібні хіміки, а не шахтарі, скажімо, не забійники, не перфораторники. Певне, знайдуться в гарнізоні й ті міфічні хіміки. Аякже! Війна зібрала мільйони молодого і старого люду з усіх закутків Росії, не питаючись, хто ти — шахтар, хлібороб а чи «хімік».

Після вечірньої повірки до Мирона, наче змій-спокусник, ніби знічев'я підійшов взводний командир.

— Може, тобі, Федченко, записатись у оті хіміки?.. Певне ж, на порохові заводи набирають письменних працівників...

На порохові заводи!.. Он як наказ завертає уми стройовиків учбової команди: тиха пристань — порохові заводи... Баламутиться душа єфрейтора. Чому б і не піти на пороховий завод? Ще одна робоча кваліфікація, а може, й повоєнна праця? Царська солдатчина що день, то більше набридає. «Груди у хрестах, а голова в кущах!» — каламбурили солдати... Мирону байдуже, що з ним станеться. Навіщо ламати голову ще й над цим. Нехай її ламають ті — у штабах. Ач, додумалися мудрі штабні голови: «виділяють, у кращі умови ставлять, при старшім офіцері». А чи ж багато чого вимагають при тому? Поки що — тільки зголоситися хіміком «во славу отечества». Хай буде пороховий, аби тільки завод, а не оці кляті муштрування!

Взводний мав рацію: чи праця на пороховому, а чи й на іншому заводі — там розберуться. Все одно краще, ніж на передову. Навіть як і відмовлять, що тобі з того?

І на вечірній повірці Мирон уже стояв, як на гарячій сковороді. Коли зголошувався хіміком, писар від нього жахнувся, як тороплений:

— Хімік, кажеш? А мовчав...— Записував, сторонячись єфрейтора.

Нарешті оголошують і хіміків, яких «вилучено в окрему групу, згідно з наказом номер...» Кілька десятків не відомих Миронові прізвищ з одного батальйону, не менше й з другого. І серед них — «єфрейтор учбової команди 135-го запасного батальйону Федченко Мирон»...

— То чому досі мовчав, голово! — докоряли, цікавлячись.—Може, варитимеш соду в Донбасі на оборону держави?

— Або й порошки в аптеках розважуватимеш при шпиталях. Теж діло! — вгадували інші...

Заохочених хіміків із двох батальйонів звели в один відокремлений загін, де не наполягали на щоденних командних клопотах і вартуваннях. На плечах у багатьох відібраних, здебільш молодих, а то й зовсім юних, були погони «вольноопределяющихся». Лише один Мирон серед них білою вороною, не мав того «облагороднюючого» канта в погоні.

Личок єфрейтора тут малувато! Адже в групі — гімназисти, реалісти, студенти. Йти до взводного й проситись повернути його в команду? Ні, це не скрасить Миронового становища в учбовій команді.

Кантовані солдатенята добре ставились до Мирона, і це підбадьорювало його. В їхньому гурті він жадібно черпав кожне слово про ту кляту хімію, хоч би знати, «з чим її їдять».

А з кожним засвоєним від «вольноперів» словом про хімію в голові Мироновій дедалі збільшувався хаос. Він не витримав і в довірливій розмові зі своїм одногрупником признався: мовляв, не добрав, що й до чого, послухався поради і назвався хіміком. Гадав, що відбирають робітників на пороховий завод.

— А ми всі,— здивовано заговорив «вольнопер»,— гадаєте, багато тямимо в тій хімії? У вас же он який досвід! В аптеці, кажете, працювали в час рекрутського призову, людей усяких перебачили, та й звання маєте — єфрейтор! Не примусять же вас пригадувати складні формули, коли й формулу води не кожен гімназист відразу пригадає!.. Не поліниться, пане єфрейтор, а ми допоможемо за ці дні. Це й нам також згодиться — відновити при вас дещо з хімії...

Вдячний за щирість, Мирон тепер прислухався до розмов про хімію в гурті колишніх студентів. У голові безладно копичились якісь «формули, реакції, синтези». Навіть снитися починали оті реактиви!

Нарешті оголошено наказ: влаштувати всім «хімікам» іспит з фахової обізнаності!

* * *

І ось настали дні іспитів. Чудова рання осінь теплом і світлом благословляла абітурієнтів. Просторий зал Балашовської гімназії вмістив за зручні парти кілька десятків «хіміків». Зал і парти стали порогом, який переступить тільки той, хто гідний такої солідної і грізної науки.

Спереду велика шкільна дошка, крейда й ганчірка. Мирон почував себе тут крайнє самотнім. Сідає, не вибираючи місця. Далі бачить і стіл комісії. Навколо столу офіцери навіть у чині полковників...

Викликають першого абітурієнта. Мирон добре бачить, як у нього тремтить рука з крейдою. Капітан обходить його, ніби вивчає застиглу мумію. Нарешті заговорив до добровольця, розводить руками, дивується. Потім нестримно вихоплює крейду з тремтячої руки і щось швидко пише. Мирон уловлює лиш окремі слова, в напрузі запливають сльозою очі, важко роздивитись, а надто зрозуміти ту хімічну грамоту, якої повчає капітан зниклого в мовчанні абі-

турієнта. Після кількох безплідних спроб домогтися чогось капітан, безнадійно махнувши рукою, відряджає того нещасного на місце.

Схвальними посмішками зустріли абітурієнти того першого «розвідника». Тепер легше буде й іншим. Капітан порався, силкуючись домогтися від екзаменованого чогось дуже потрібного, жмакав цигарку, кидав її до кошика, звідки брав крейду і, зрештою, кивком голови, який не залишав жодних ілюзій у екзаменованого, холодною фразою припиняв ті обопільні муки.

— Далі! — гукав до столу комісії, і звідти діловито, вже рівним голосом викликали за списком нову жертву.

Біля дошки повільно, мов у старому годиннику, оберталися коліщата іспиту чи, скоріше,— допиту, як на слідстві. Природно, що капітан нервував, у поспіху ставив запитання, а то й сам підказував відповіді — кидав оті класичні «соломинки утопаючому». А екзаменовані здивовано мимрили якісь невиразні відповіді або й зовсім мовчали. Це обеззброювало капітана. Навіть той доброволець, який розповідав Миронові про ту кляту «хімію», і він язика проковтнув — відповідав неохоче, зволікаючи час. Нарешті Миронові дійшло до свідомості, що це ж — змова.

Але проти кого? Мигнула й інша здогадка — плутані відповіді його «колег» сприймаються, зрештою, вже не як невігластво, а як обструкція!..

Екзаменовані мовчать з тою дивною рішучістю, яка вже не дивує, а лютить капітана. Відчувши рішучий опір, капітан різко оглядає юнака в шнурованих погонах, немов поривається таки впізнати, якої армії цей солдат. Кидає геть погаслу цигарку, не зреагувавши нічим іншим на цей мовчазний протест.

— Далі!..— гукає в похваті до столу комісії.

Один за одним підходять добровольці до дошки, наче змагаються з капітаном. Мирон дослухається запитань, дивується з неприховано глузливої відповіді екзаменованих, з їхніх посмішок. Так от що означає змова молодої інтелігенції. Юнкерський саботаж. Не революційний протест проти безглуздя війни, яка ведеться як підтримка престижу царського режиму, а саботаж в ім'я ощадності власних душ!...

Цілий день отак, немов на сковороді, підсмажується Мирон, пробує розібратись, підвести грунт революційної, а не... шкурної свідомості в дії «гімназистів». І доходить глибокої певності, що не в цій школярській витівці треба

шукати справжньої народної перемоги! Здається, що і капітан розгадав намір «гімназистів» і також здивований з їхньої обструкції...

...Кінчається перерва, капітан знову рушає до дошки. Миронові ввижається, ніби капітан засукує рукава, хоч насправді він лише виймає цигарку. Спинився, щоб припалити її сірником, а в тій паузі пролунало прізвище Мирона Федченка.

З цього моменту починався вже й для нього фарс!

Капітан зустрічає єфрейтора з посмішкою, що закам'яніла на обличчі, либонь, іще від оглядин Сандецького. Мирон відчуває слизький дотик ганебної поблажливості офіцера. Між екзаменатором та його «жертвою» та подія на огляді немов проклала якийсь місток фамільярної доброзичливості.

— Виявляється, ви ще й хімік, єфрейторе! — завважує капітан, ніскільки не дивуючись.

Єфрейтор зовсім не сподівався такого звороту.

— Так точно, вашвсокбродь! — силкується осерйознити ситуацію, ніби й не помічаючи поблажливої усмішки екзаменатора. Лише тріск роздушеної в пучках крейди визначає стан його нервової напруги. А капітан не квапиться, виймає з рота цигарку, справа ж серйозна! Може, Федченко перший і єдиний з усіх екзаменованих вийшов і відповідатиме за статутом, не лукавитиме на таких серйозних іспитах?

— Де навчалися, працювали, єфрейторе? Я вас пам'ятаю ще з того огляду. А ви, мабуть, і не знаєте, що Зелепукін теж підвищений у підпоручики?

Слова капітана втихомирюють настрій. Мирон ледь не пробачається за роздушену грудочку крейди, бере з рук капітана другу, і це здається йому потиском доброзичливої руки.

Тепле звертання капітана надає йому сили й бадьорості. Варіанти відповідей, якими ці дні було вщерть забито Миронову голову, раптом геть зникають, і на сторожі совісті постає людська гідність! Без надриву і нервового напруження, трохи шаржуючи, озивається:

— Так що, працював у всяких трудових лабораторіях, вашвсокбродь! — як на духу, почав свою розповідь екзаменаторові. Підносить руку з крейдою до класної дошки...

— Отже, працювали лаборантом і в каменоломнях?

Мирон розводить руками, судіть, мовляв, як знаєте.

— Молодість, вашвсокбродь...— вивертається найнейтральніша до випадку відповідь.

Капітан замислюється. Для активнішої паузи збиває попілець з цигарки. Раптом щось таки надумав, втушив дошкульну посмішку й пішов до групи офіцерів. Не квапиться, аж грудьми спирається на стіл, як змовник у конспіративній розмові. Чути, гомонять у кілька голосів. Капітан, зрештою, зводиться від столу, прямує до єфрейтора біля дошки.

— Отже, і в хімічній лабораторії, кажете?

— Є такі, так точно, вашвсокбродь! — ледь випалює останній порох.

— Та-ак, новоросійські цементні заводи і мені добре знайомі. Чудові хімічні лабораторії!.. До речі, чи не розповісте ви про відомого хіміка Бутлерова?

— Про Бутлерова?..

Наче грім на голову! Ніякою фантазією не міг передбачити Мирон такого запитання! Відчуває в себе на обличчі нервову гримасу, яку капітан може сприйняти й за усмішку іронії.

— Органічною хімією в лабораторії, так що, широко не займались, вашвсокбродь...

Мирон мобілізує пам'ять, пригадує передіспитові дискусії своїх замудрованих «олег», які серед хіміків називали й ім'я органіка Бутлерова.

— Атож, Бутлеров — це органічна хімія...

— Так точно, вашвсокбродь, органічна! — квапиться Мирон «забити баки» екзаменатору.

— Ну, от що: хімічні елементи ви в лабораторії, звичайно, знали назубок. От... це саме й належить...— замарудився капітан знов з цигаркою.— Сипкі, там, рідкі, газоподібні... Гаш-два-о, звісно, вода, але до якої категорії тіл її віднести?

— Дозвольте зауважити, вашвсокбродь: віднести можна по-всякому...— з відчаю раптом нагліє Мирон Федченко.— Сипкі тіла... в неорганічній хімії... та, власне, й вони мають ту особливість, що бувають стільки ж сипкі, як і рідкі, ну й... газоподібні, звичайно. Узяти хоча б ту саму воду з категорії, як ви зволили сказати, гаш-два-о, вашвсокбродь, але ж вода, зволите бачити, й кристалічно тверде тіло у стані льоду, як і газоподібне в стані пари при високій температурі, скажімо, сонячної кори, звичайно, вашвсокбродь...

Мирон розуміє, що його карта бита, й плете в стані яко-

гось трансу безтямне плетиво. По спині, як бороною, дере настирний острах: куди, в яку безвихідь ти бредеш, єфрейторе?.. Світобудова, сонячна кора — виникають десь із хаосу давно вичитаного чи вихопленого з розмов між «гімназистами» «вчені слова». А чи треба було «забивати баки», насторожувати капітана? Чи не розумніше спинитися, повернутись до тієї серйозної початкової розмови або й замовкнути зовсім!..

На щастя, капітан, певне, не все почув з того маячного плетива, бо знов замарудився з цигаркою. Коли Федченко нарешті замовк, екзаменатор, збадьорившись після затяжки, похопився:

— Авжеж, лаборантові має бути добре відома ця залежність від температурного режиму...

На тому слові капітана урвали й покликали до столу. Вони там про щось говорили, капітан, ніби виправдовуючись, розводив руками, та Миронові до того вже не було інтересу й фізичної здатності не вистачало. Бачив лише, що капітан, зрештою, кивнув головою в бік дошки.

— Федченко, можете йти на місце.

— Слухаюсь! — автоматично вигукнулася завчена фраза, але й це не зафіксувалося в пам'яті... Ледве знайшов засльозеними очима якесь місце за партою, сів, неначе пірнув у безодню тепер уже врятованого небуття. Щось гомонілося й далі, миготіли перед очима останні за списком добровольці, яких викликали до дошки. Згодом Мирон ледве добрав, що іспити нарешті закінчено.

Поривався скоріше б у казарму, як побитий у нерівній бійці, шукав тихої пристані. Відпочити б, заспокоїтись! Але життя не розминається й з найгіршим... Саме під такий настрій одержав у казармі листа від батька. На довершення переживань батько повідомляв:

«...сповіщаємо, вас, дорогі наші сини, що побрались ми законним шлюбом з Уляною, дочкою Крисьонівських хуторів господаря, після тяжкої хвороби оглухлою в нашій мойсенській лікарні, залишеною тими багатими хуторянами напризволяще санітаркою, щоб не байдикувати одиноким вдівцем...»

Певно, Леонтій Васильович писав цього листа якщо не під чаркою, то, у всякім разі, в підвищеному з тої події настрої, звертаючись до обох синів разом... Це вже було не каплею, а цілим цебром холодної води, якою батько охолоджував гарячі синівні згадки про небіжчицю матір...

Лиш потім, на звичній у війську вечірній повірці Мирон

дізнався з наказу по гарнізону: «Єфрейтора учбової команди 135-го запасного батальйону Федченка Мирона відкомандирувати як хіміка до Петроградського запасного повітроплавного батальйону». Так Мирона винесло аж у феєричне піднебесся!

* * *

Усю цю епопею з відрядженням Мирона з піхотного батальйону до Петрограда як хіміка можна було б віднести за законами логіки якщо не до категорії сновидінь, то принаймні до чудес воєнного часу. Чудес, кажуть, не буває, але відрядження шахтаря, землекопа, поміркованого єфрейтора учбової команди — не на фронт, а в Петроград, та ще й хіміком — було таки справжнім життєвим чудом! А почалося все це на балашовському плацу під час огляду.

За два дні єфрейтора з повагою і не без заздрощів виряджали з двору балашовської учбової команди аж до столиці. Звичайне собі відрядження єфрейтора Федченка перетворилося на урочисті проводи на чолі з фельдфебелем, взводним та чотовим командиром. Серед Миронових друзів був і той порадник з добровольців-хіміків.

— Ви добре вгадали, пане єфрейтор! — похвалив його доброволець.— А ми... зіграли в опозицію і прикро помилились, як... діти перед шкільними іспитами,— дорікав він собі проводжаючи Мирона до двоколки.

— А мені б оце кращого за вас партнера в цій подорожі і не треба! — щиро признався Мирон. Це була свята правда: лікоть дружньої руки був би зараз Миронові дуже до речі!

Звичайною солдатською двоколкою з нестройового взводу виряджала учбова команда єфрейтора Мирона Федченка, єдиного хіміка від цілого Балашовського гарнізону!

Біля великої книгарні солдат-погонич раптом спинився, переказуючи єфрейторові пораду того добровольця.

Як сп'янілий, заходив Мирон до книжкової крамниці. Літній господар крамниці аж відсахнувся від прилавка. Звичне «що ви бажаєте?» заіскрилося на його обличчі. Традиційна школа догоди покупцеві. Мабуть, солдати не становили категорію гідних особливої уваги покупців. Та почувши, що єфрейтор бажає «відновити шкільні знання з хімії, скориставшись подорожуванням до Петрограда», крамар оглядніше мовив: «Зрозуміло-с»,— і швидко розшукав «Химию для экстернатов».

— Здається, кращого для відновлення ваших пізнань з хімії не вигадаєш. Це не... Бутлеров, звичайно, але ж Фармаковський!

— А... може, у вас знайдеться і Бутлеров? — домагався єфрейтор.

— Як не знайтись, даруйте! Шістдесят копієчок, будь ласка. Бутлеров дорогуватий, якщо, приміром, простому солдатові... не єфрейтору, звісно,— похопився книгар.

Мирон хапає той скарб — ледь загорнутого Бутлерова. Вогнем палили покупки в руці — книжки ж!

Єфрейтор похапцем усівся на лаві четвертокласного вагона й розгорнув «Химию для екстернатов» Фармаковського. Аж дух перехопило: настала-таки йому нагода проникнути в неї, цю кляту хімію!

З незалежним виглядом Мирон перегортає Фармаковського, потім виймає і другу книжку — Бутлерова. Адже не Фармаковського, а Бутлерова згадували на тому «чудо-іспиті».

Поїзд ішов повним ходом, прощально вклонялись балашовські телеграфні стовпи... Перше враження від Бутлерова — ніби Мирона ганебно ошукано! Книготорговець підсунув йому залежану в крамниці макулатуру, малоцікаву для культурного читача книжку.

Вчитується Мирон у назву на м'якій, злинялій від часу блакитній обкладинці, шукає ту, чимось відмінну від інших «хімію». А бачить: «Пчела, ее жизнь и правила толкового пчеловодства». Обдурив, клятий книгар! Обурений єфрейтор у похваті раптового гніву аж за вікно визирнув: може, викинути?.. А поїзд натужно мчить степовими просторами, з кожним телеграфним стовпом — усе далі й далі від Балашова. З гіркотою ошуканого повернувся єфрейтор на своє місце, і знову подивився на обкладинку книжки О. М. Бутлерова.

На якого біса підсунув крамар йому, хіміку, оцю «Пчелу»? Звичайно, цей пасічницький катехізис йому ніколи не згодиться. А от шістдесят копійок у єфрейторському бюджеті важать за карбованці. Хай йому грець!

* * *

Аж у Петрограді, як у зовсім іншому світі, згодом Мирон розібрався, що й великі вчені відпочивали від обтяжливих наук — грішили пристрастями до трудової пісні, до вічного життєвого клопоту трудяги-бджоли!

Саме таким був новий крок Мирона до кращого пізнання світу, крок в інтелектуальну професію хіміка. Вступаючи до петроградської обителі на Забалканському проспекті, Мирон Федченко був уже по вінця начитаний тієї хімією — двічі заспіль перечитав підручник Фармаковського, як захоплюючий роман!

Бджільництво Бутлерова теж не закинув. Уперше в житті розгорнув ту книгу, а кинути уже й не наважився. Хапався наполегливо, як бджола до взяток, вчитувався, добирав. Уважніше читай, єфрейторе, пізнавай коріння трудового життя. Тільки б тобі не отупіти від такої наполегливості, не опустити рук від розчарування.

«Пчелу» Мирон цілком і добре розуміє, а з нею й хімія... Гімназисти й студенти повелися з нею з обструкціями, вередуючи. А Федченко благословляв ту вербовку! І не тому облишив випадковий йому «піхотний етап». Він збагачував себе новими знаннями!

Взяти хоча б те ж бджільництво. Це яскравий приклад трудової емансипації, настирливості. Яка невтомність, скільки самопожертви в передреченій природою життєвій боротьбі. Сторінка за сторінкою захоплює Мирона та бджолина самопожертва в труді, її організованість. Минає перше очманіння, як «з дикого читва», важкого, незрозумілого. Мирон відчуває, що і він стає роботягою — бджолою. Після «Пчелы» Миронові стає зрозумілою і хімія,— звичайна, хоч і нелегка наука. Так він долав колись самотужки алгебраїчні дроби, а з ними й кутові обчислення, таблиці Кренке, енергійне дрижання в руках бурового перфоратора!..

Так з волі капризів війни єфрейтор Федченко потрапляє в обійми цікавої, захоплюючої новизною природознавчої науки. Він уже чітко уявляє її контури, нехай ще не засвоєні на практиці. З хвилюванням і радістю відчуває, що тримається впевненіше на ногах. Сміється зі своєї «температурної формули води» на тих дивних іспитах і усвідомлює, що тепер, напевне, впорається з собою, навіть якщо доведеться працювати в хімічній обслузі «цепеліна».

28

І Кривий Ріг, Балашов та й Новоросійськ — то все хутірці порівняно з Північною Пальмірою на березі Неви. Російська столиця з загадковою усмішкою прийняла

Миронову душу в свої надійні обійми. Від Новоселиці в Мойсенцях і аж до Петрограда — така трудова й освітня стежка Федченка.

Казарми повітроплавного батальйону спускали Мирона з його аеростатного захоплення на реальну землю. З'їжджалися хіміки, кожен по-своєму гордо ніс свою голову в тім увінчанім таємницями званні. Мимоволі й Мирон, хоч і з оглядкою, дорівнював себе до них. Намагався не прибіднюватися серед різноманітного, часом і колючого, як їжаки, кола прибулих.

З'явився й начальник усіх хіміків — капітан Костевич. Його ще майже ніхто не бачив, але про нього вже ходили легенди, мовляв, «дуже вредний» і причепа...

Щоправда, нишком поширювалась інтригуюча чутка, ніби цей капітан Костевич встиг уже, як розвідник, побувати в німецькому полоні, десь там зіткнувся з промисловим виробництвом газів як зброї масового знищення, щось видивився в тій документації і з тим утік в Росію!

Казали, що ніби Костевич потрапив у полон полковником генерального штабу, за це був на батьківщині заочно розжалуваний у рядові, певно ж, змінив і прізвище. А, повернувшись в Росію, з розжалуваного рядового став гвардії капітаном Костевичем.

Капітан дістав відповідальне доручення сформувати з фахівців воєнні команди хімічного профілю...

Почали формувати команди «особливого призначення» з чотирьох взводів хіміків-інструкторів, по кілька десятків чоловік у кожному. З розподілу за часом прибуття Мирона Федченка призначили у п'яту команду. Укомплектовано її, крім господарсько-стройового фельдфебеля, ще й старшим хіміком-інструктором команди.

У списку хіміків-інструкторів після старшого — Августа Романа (латиш з вищою хімічною освітою) названо й Мирона Федченка — хіміка-інструктора першого взводу. В кожному взводі малось бути таких по чотири. Серед слюсарів Миронової команди з'явилось чимало унтер-офіцерів-нестройовиків, яких виділено в окрему групу «слюсарів». Кількох взводних призначено з числа добровольців, яких першим же наказом по команді Костевич підвищив у молодших унтер-офіцерів...

Штатний розпис команди було заповнено ледве наполовину. З нестройових нашвидку призначили в команду на посаду фельдфебеля низенького, віспованого надстроковика Михайлова. Його заступником — каптенармусом —

старшого унтер-офіцера Назаренка, помічником — Юхима Костенка.

Тупі з природи, неначе видобуті з прицвілого архіву старої царської солдатчини, Михайлов і Назаренко з перших же днів виявили себе випадковими людьми в специфічній команді хіміків. Тож Юхим Костенко у господарському апараті команди, і латиш Август Роман стали повними господарями команди.

При командному господарстві було створено й групу метеорологів, на чолі якої поставлено купця першої гільдії Степана Криванкіна. Командир з нього, просто кажучи, ніякий — хліботорговець з міста Козлова, уперше став військовим. І то потрапив до армії випадково.

Криванкін мав два великі вальцьові млини й солідні зернові склепи, з яких провадив широку міжнародну торгівлю хлібом. Як згодом стало відомо, в команді хіміків він опинився після великого скандалу: вловився на поставках хліба за кордон. Незважаючи на війну, Криванкін не гребував великими спекулятивними махінаціями — його хліб перекуповували ворогуючі з Росією німці!

Скандал набув досить широкого розголосу, але Криванкін відбувся легким переляком. Дав кому треба хабара і, замість лави для підсудних, опинився в солдатах. Очевидячки, завдяки тим самим хабарам був відібраний і в команду. А в ній, звісно, став старшим метеорологом. Незабаром Криванкіна, який ніколи не був солдатом, підвищили в унтер-офіцери...

До групи метеорологів потрапляли виключно люди, яких собі добирав Криванкін руками капітана Костевича. Заступником Криванкіну призначили бессарабського агронома-виноградаря Подлєсного, рудого, як на посміх вифарбуваного, височенного здоровилу. Разом з Подлєсним прибув із Молдавії і молодий художник-карикатурист Миша Дробот, пряма протилежність Подлєсному: низенький товстун з короткими пальцями, таж напрочуд життєрадісний, аж просто милий.

Машина війни діяла заведеними на всі пружини механізмами. Команда інтенсивно поповнялася новими й новими спеціалістами. Це були вчителі хімії з далеких закутків Росії, якісь лаборанти, педагоги, техніки, студенти інститутів і навіть художники. В цім активнім потоці прибув і приват-доцент факультету хімії Петровсько-Разумовської академії в Москві, якому визначалася доля керівного хіміка при начальникові команд. Природно, що в командах,

як при стихійному лихові, швидко гуртувалися однодумці, друзі, земляки. Мирон також обростав друзями...

Першу скрипку в середовищі Миронової команди незабаром став грати Микола Степанович Криванкін. Купець швидко освоївся з грізним Костевичем, домагався навіть у капітана дозволів на групові відлучки в місто без визначення часу...

29

Часом Мирон і сам дивувався: йому просто страшенно везло! Його зробили взводним хіміком-інструктором і підвищили на молодшого унтер-офіцера. Як обуха, очікував Мирон можливих перевірок документів про цензову освіту, а саме ж їх він і не мав! Де ж їх узяти, коли скінчив лише Мойсенську земську трирічну школу?

На ці настрої в його долі знов-таки трапився на менш благословенний чи й просто-таки чудодійний випадок. На плаці широкого двору повітроплавного батальйону вишикувались укомплектовані команди. Капітан Костевич знайомився з освітнім та інтелектуальним рівнем своїх кадрів. Як завжди, черствий і суворий, командир поволі обходив по фронту дві виструнчені шереги, одна проти одної, з одинадцяти команд.

Раптом Мирон зауважує,— бо ж пильно стежить за кожним рухом Костевича,— що коїться щось незвичайне: з шереги якоїсь команди до капітана зовсім не по-стройовому підходить солдат, викликаний для розмови.

— Федченко! — раптом лунає Миронове прізвище з вуст того солдата.

І враз пригадалося будівництво Уральсько-Ілецької залізниці. Технік Брисілін! Знехтувавши статутні правила, він апелює до начальника команди:

— Та ось і технік Федченко може підтвердити... Працювали разом на будівництві Уральсько-Ілецької залізниці...

Така зустріч по довгій розлуці! Костевич і гурт офіцерів при ньому теж тішилися з такої щирої зустрічі двох техніків з далекого мирного будівництва.

По тій події ні Брисіліна, ні Федченка капітан уже не чіпав. Брисілін наполіг і того ж дня був переведений до п'ятої команди. Невдовзі пристав до них й Ігнатій Никаноров, технік з колишньої Самарської контори будівництва Уральсько-Ілецької залізниці. Раніше вони не були навіть

близькими знайомими, то більше — друзями, а тепер колишні товариші по службі тяглися один до одного.

Нарешті всі Миронові побоювання скінчилися. Завершувався організаційний період. Усі команди було укомплектовано начальниками та взводними офіцерами. Все стало на свої місця...

І все ж незрадлива інтуїція таки не зрадила Мирона: спеціальним наказом по команді раптом оголосили генеральну перевірку документів про освіту. Той, у кого таких документів немає, відряджатиметься в маршові роти, на фронт!

30

Мирон обережно порадився зі своїм найближчим другом у команді молодшим хіміком-інструктором Іваном Гусєвим. Підключили до цього й Ігнатія Никанорова (Ігошкою по-приятельському звався), а потім і розбитного в життєвих ситуаціях Криванкіна разом з його колегами по метеорології — Подлєсним та Штейном. Криванкін спочатку здивувався, ніби аж злякано поглянув на Федченка. На якусь мить замислився і лише по тому самовпевнено заявив:

— Подумаєш, документи. Дурниця, в мене їх теж немає!..— І взявся поговорити з Мейєрсоном, який був головним хіміком-інструктором при капітані Костевичу.

Виявилося, що документів про освіту немає в багатьох — адже на війну йшли, було не до цього.

Капітана Костевича це насторожило. Зрештою, начальник команди здався, але призначив іспити всім бездокументним за курс міського училища.

Усій групі було надано два місяці на підготовку, бо саме стільки часу лишалося до від'їзду команди на фронт. Миронові, взводному хіміку-інструктору команди, підготовка до іспитів була обтяжливим клопотом. Йому й без цього вистачало роботи в зв'язку з підготовкою до від'їзду на фронт. Але його рятувало те, що він займався самоосвітою з першого ж дня прибуття в команду. Тепер у спільному зубрінні його знання набували хіба що якоїсь певної системи.

Взводний хімік-інструктор Федченко не був гіршим на тих іспитах у 6-й Петроградській гімназії. Всі дисципліни він склав нарівні з іншими. Лише закон божий, про який ні Мирон, ані його репетитори навіть не згадали в час під-

готовки, застав усіх зненацька. Півсотні хіміків з кількох команд призначили з того клятого закону повторний іспит.

Отут уже довелося попрацювати Івану Кузьмичу Гусеву, народному вчителеві, вихованцю Казанської духовної семінарії. За три дні хіміки знов з'явилися на іспит... Цього разу в духовне училище.

Звичайно ж, Гусєв першим вийшов і відповідати. Благочинний-екзаменатор спочатку провів тривалу спасенну бесіду, навіть лагідно попередив, що він і не збирається когось екзаменувати, лише хоче «в такому шанованому товаристві захисників батьківщини побесідувати про дух істинної віри!..».

Сів, як на званій добропорядній бесіді, не по-духовному заклавши ногу за ногу, втупив очі кудись у простір над головами присутніх і почав:

— Чи гоже мені екзаменувати вас, панове, аки Саулу сумніватися! Адже настав мудрий вік сумнівів, послідовники Жан-Жака французького безбожність проповідують. Чи повірите, панове, інда й самому хочеться, як Фома, пересвідчитися не стільки в розп'ятті Христа, скільки в його воскресінні! Та чи є бог взагалі?.. До речі, пане... Гусєв,— спритно зазирнув у список,— чи доводилось вам читати Ренана?

Іван Гусєв посміхнувся.

— Важко пригадати, ваше преосвященство, та, здається, читав ще в семінарії «Життя Ісуса», навіть «Апостоли», «Християнська церков»... Звичайно, читав у семінарії...

Преосвященство пожвавилося:

— Але ж розумний! Переконливо понаписував француз. Самому довелось прочитати дещо в оригіналі, інда приходять думки, навіть упевненість — бога ж то справді немає! Самі собі створюємо його за образом...

— Та що ви, ваше преосвященство... Адже Ренан тільки історик,— з ентузіазмом урвав його Гусєв.— Не ту книгу француза прочитати зволили. Може, про ізраїльський народ ви багато начитались, ваше преосвященство, чужою, нерідною мовою... Багато істориків наслідують Ренана, показують свої пізнання в історії християнської церкви. А довести, хто ж бяше замість бога, так і не спромоглися. Навіть у своїй найбільш переконливій книзі — «Святому Павлі» — Ернст Ренан не досяг того богохульства. Все це суть спроби недозволеними способами! Порочать одвічну духовну мудрість, в якій нас виховували матері, виховують

православне духовенство, світоч і милостива рука пастирів...

Гусєв неквапливо «доводив нездатність безбожного француза — історика релігій — розхитати «життєвий стовп» християнської моралі, якою живе три чверті обожненого населення землі! По тому, як натхненно вслухався благочинний у його слова, всім присутнім стало зрозуміло, що кращої відповіді йому й не треба.

Відпустивши «з богом» хіміка Гусєва, пастир уже й не викликав нікого на цю голгофу Лиш переглядаючи список, скидав оком на присутніх і лише хвалився, що міг би запитати котрогось про те чи про те. Але не викликав, не запитував. На прізвищі Федченка теж зупинився, проронив фразу:

— Не сумніваюсь, пане Федченко, літургію ви напевно знаєте...

Мирон підхопився, готовий нести таку ж нісенітницю, як і Гусєв. Та благочинний поблажливо махнув рукою:

— Сідайте!

Потім енергійно начертав через увесь список резолюцію: «Благословенна в бозі мудрість людська! Відмінно...»

31

Нарешті таки зварили та й відлили з Мирона Федченка повноправного хіміка-інструктора. Став він командиром найвищого солдатського рангу й палав у клопоті підготовки команди до виїзду на фронт, де морені боями армії натужно стримували натиск військ німецького кайзера.

Саме в період гарячкової підготовки команди до від'їзду на фронт Федченка підвищили у військовому званні. Старший хімік-інструктор став командиром провідного першого взводу команди.

Мирон уже був у команді «своєю людиною», обертався не огинаючись... На погонах хіміків красувалося грізне «Х», що нагадувало перехрестя гомілкових кісток. На поясах, крім нагана, вчеплено саперні тесаки — зброя хіміків виглядала більш традиційною аніж грізною...

Мирон Федченко доріс до стану «старшого» і єдиний в команді «нижніх чинів» мав право носити шаблю. Друзі в жартах радили йому надіти на закаблуки чобіт ще й срібні остроги та з малиновим дзвоном дужки гусара!

Отак і зайшло для Мирона Федченка вояцьке раннє літо 1916 року.

Мимоволі спадає на думку, що саме з цього моменту в Мироновім житті поєдналися грабарство й шахтарство, військовий хімік і початківець-літератор. Без усвідомлення громадської сутності своєї трудової і вояцької діяльності Федченко не міг би зростати як літератор.

Напевне, цей стан свідомості почався ще з шкільного експерименту написати вогула Микиту на матеріалі побуту своїх односільчан.

Марія Петрівна Бакова, можливо, й надто запально хвалила в тому першому творі Мирона саме романтику горьованого побуту вогулів-мойсенчан. Похвальба вчительки подіяла, як хміль, на голову вразливого юнака. Відтоді, либонь, і з'явилася в ньому та перебільшена віра в свої письменницькі спроможності.

Під час формування команд у Петрограді група хіміків — прогресивних учителів, агрономів і техніків — зробила спробу видавати в команді рукописну газету «Химик 5», а паралельно з нею й літературний альманах «Досуг солдата». Звісно, Мирон у тій групі був чи не найбільшим ентузіастом такого зачинання. Навіть клопітний виїзд команди на позиції фронту (у район Сморгоні) не зміг перешкодити реалізації того цікавого задуму. Молодий каптенармус, хімік з цукроварні Юхим Костенко таки домігся випустити перший рукописний номер газети «Химик 5».

Рукописна газетка розповсюджувалася лише суворо за списком серед самих хіміків. Крім газети, якої отак, скрадаючись, ентузіасти випустили шість чи сім номерів за рік, вони ж підготували один номер журнальчика «Досуг солдата» на 16 сторінок. Це був рукописний зошит помірковаого профілю, хіміки переписували й розповсюджували його навіть серед офіцерів команди.

Військова служба стала для Мирона своєрідним коледжем!.. Особливо перебування в діючій армії, на фронті...

При командах, у штаті нестройового взводу мався навіть і кравець. Тож обшиті й «випрасувані» хіміки, як новітня гвардія зужитої війною Росії, стали привілейованою частиною війська.

Під час формування команд у Петрограді хіміки жили активним культурно-громадським і політичним життям. Криванкін охоче водив своїх командних друзів у театри, на спектаклі з участю самого Шаляпіна. Особливо вразив

Мирона великий співак у ролі Досифея в «Хованщині» Мусоргського, його самоспалювання сприймалося як вселюдський протест!

У колі командного складу хіміків-інструкторів, душею яких був Криванкін, Мирон особливо уважно дослухався розмов про письменників. Ця тема його завжди цікавила, хоч він сам не квапився втручатися в літературні дискусії...

Максим Горький!.. Заповітна мрія Федченкова — зустрітися б, поговорити... У цих намірах Мирон двічі побував на благодійних концертах у Народному будинку, де виступали письменники, де Аркадій Аверченко своїми сатиричними новелами смішив дотошного глядача.

Як уві сні, промайнула та захоплююча пора. Мирон снив тими зустрічами, прагнув творчого життя. І заздрив, своїм колегам-хімікам, які так легко згадували про свої зустрічі з Горьким, з Леонідом Андрєєвим, з Купріним, Чириковим...

В такій душевній плутанині й вихопили хіміків із затишних петроградських казарм повітроплавного батальйону.

33

Пізньої осені 1916 року команду раптово відвели в тил другої лінії Західного фронту, в район міста Молодечного. Того ж дня оголосили й наказ про нагородження хіміків орденами.

Та їх уже мало радували ті нагороди. Команда повернулася з передової не лише зміреною, а й по вінця начиненою загальнофронтовими антивоєнними настроями. Ремствування передової не пройшли повз увагу хіміків. Їх лави теж помітно рідшали після кожної атаки. Командири клопітно рапортували в штаб Костевича про негайне поповнення команди!..

Запохватливі нагороди хіміки розуміли як ізоляцію їх від окопних настроїв. Але ж ці «настрої» поширювалися й поза окопами. В окопах назрівали хвилі протесту проти війни! Офіцерів уже лякало «заразне окопне братання» з солдатами противника.

Нехватку войовничого настрою у солдатів передової вирішено було заповнити не відпочинком, а посиленими щоденними стройовими навчаннями.

Старший хімік-інструктор Мирон Федченко почував себе в команді, як об'їжджений корінник у тройці. Він знаходив і в службових взаєминах стежки до дружніх стосунків зі

своїми солдатами. А це створювало Миронові авторитет кваліфікованого командира і надійного друга.

Старший слюсар команди Степан Федорович Кузнецов, літній уже чоловік, колишній робітник усть-іжорського заводу, ще в Петрограді зійшовся по службі з Мироном Федченком. Невдовзі Кузнецов перейшов жити в бліндаж старшого хіміка, щоб бути завжди під рукою у склепах з балонами. В найскладніших ситуаціях під час газових атак Степан Федорович допомагав Федченкові своїми кваліфікованими порадами.

Відтоді й зміцніли бойова дружба і взаємовіра між Кузнецовим і Федченком. Слюсар признався Миронові про існування в команді підпільної групи більшовиків.

— Здається, ти й сам здогадуєшся, товаришу Федченко... Нам би треба з тобою де в чому порозумітися...— звернувся до Мирона Кузнецов, нарочито підкресливши слово «т о в а р и ш у».

Федченко лише посміхнувся. Цієї розмови він давно чекав, саме тому і радився з Кузнецовим у найскладніших справах та ситуаціях. Кілька разів Мирон допомагав Кузнецову і в його партійних справах: буваючи в Петрограді, він заїздив до Усть-Іжори й привозив звідти Кузнецову «листи від друзів»... А це раптове відведення команди в тил третьої лінії дало нарешті можливість активізувати діяльність партійної групи Кузнецова. От він і перестав критися від Мирона:

— Бачимо, що критись далі важко, та й не потрібно. В команді, як тобі відомо, існує група більшовиків, партійців...

— Зрозуміло, Степане Федоровичу. Час би нам уже поговорити про це. Хіба я не бачу, як вам складно збиратися в умовах нашого життя? Війна... Бачу й клопоти старого Назаренка. Це ж він вартує під час кожної вашої зустрічі. Клопоту мені з ним...

Кузнецов не виявив особливого настороження:

— Що вдієш, усі ми тут на виду. Мусимо ж популяризувати свої ідеї серед солдатів. Адже бачиш, що діється: стомлений війною солдат з передової краще за нас агітує!.. Кажеш, вартує Назаренко... Та хіба тільки він? Збиратися ж нам немає де. Дозволь нам інколи використовувать для цього твій бліндаж. Адже ти щоразу збираєш хіміків, радишся. Могли б і наші збори зійти за твою нараду... А про Назаренка це ти добре підмітив. Ми хотіли й тебе попередити про нього. Є в команді спеціальні «наглядачі» від са-

мого Костевича. Новий метеоролог з погонами добровольця. Будь обережніший з ним...

З тих пір група Кузнецова стала збиратися в Мироновому бліндажі.

Якось Назаренко поцікавився в Федченка:

— Певне, ти вже обмірковуєш атаку не з хіміками, а й зі слюсарями? Водій начальника команди Володя Прокоф'єв теж зачастив до твого бліндажа. А вони з водієм четвертого взводу Воєводіним просто нерозлучні. Щодня, коли Прокоф'єв їде в штаб за наказами, з ним і Воєводін. Та ще й метеоролога Мишка Дробота підхоплюють. Ніякої дисципліни!..

— Молодь, папашо. Певне, дівчат відвідують у Молодечному...— сміючись, заспокоював Мирон постарілого в клопотах Назаренка.

В групі Кузнецова були не лише два водії й молодший метеоролог, а й слюсарі. Сенька Смирнов з Царицина, харків'янин Петро Маскалан, робітник катеринославського заводу Андрій Соколов, Мартиненко з Кам'янського на Дніпрі і ще з півдесятка хіміків.

Невеликого розуму треба було й Назаренкові, щоб зрозуміти, що Кузнецов відіграє в команді роль підбурювача. Він про це так і сказав Федченкові, пильно вдивляючись йому в очі. Назаренко пильно стежив за групою Кузнецова. Якось Мирон навіть застав його, коли той записував усіх, хто виходив з бліндажа...

— З фронтів надходять повідомлення про солдатські антивоєнні виступи, навіть демонстрації...— сповістив на чергових зборах трохи схвильований Кузнецов.— Активізація протесту на передовій часом переростає на революційні виступи!.. З Петрограда теж одержали кілька цікавих новин. Про це поговоримо іншим разом. А зараз — про наші внутрішні новини. Треба розібратися, чи не провокують нашого старшого!.. Давай, Воєводін, рапортуй, ти ж бо черговий по команді.

Рядовий хімік-водій грузовика — з 4-го взводу Єгор Воєводін зняв окуляри. Низенький на зріст, він нічим не відрізнявся з-поміж інших водіїв. Про те, що Воєводін зв'язаний з підпільною групою Кузнецова, Мирон дізнався лише на одній із сходок. Цього разу Воєводін рапортував, як по команді:

— Пахне провокацією, факт, хорошого не маю чогось сказати!.. Небезпечна заворушка назріває, Степане Федоровичу, маю вже гукати на гвалт! Нічого не зміг вдіяти,

воблу таки зварили. А вона червива, факт! Набридав капітенармусу Назаренку, лаявся з куховарами. Той новий писар прибігав, говорили з Назаренком... Сочевиця гнила, теж факт. Словом, «об'єкт» і для бунту, як каже Соколов, «сварганили», доповідаю, пане старший!..

Усі присутні поглянули на Федченка, і запала тривожна тиша. Клопіт старшого ставав у цю мить і клопотом цілої групи Кузнецова. Несподівана історія з червивою воблою не в жарт збентежила Мирона, тимчасового командира команди (офіцери на час відпочинку команди жили в тиловому селі). В тому, що в очах команди компрометують саме його, старшого, сумніву не було!..

— Як же так! А куховари куди дивились? Що вони собі думають, мерзотники!.. Черву в рибі не помітили, свиню вирішили підкласти, голубчики? Надто груба робота, пальці знать! А й ти, теж мені черговий, розвісив вуха. Чому не доповів, не порадився? Бачив же. Неякісну рибу кладуть у казани, гнилу сочевицю варять, а ти мовчиш, черговий!..— Федченко не в жарт стривожився, передчуваючи гучний скандал.— Бачили, Степане Федоровичу? Провокацію прогавили...— І раптом уже по-командирському.— Спокійно, товариші!.. Ви пробу брали, черговий?

— За тим же й прибув. Чи брати її, ту холерну пробу? Сповіщаю, пане старший хімік-інструктор, неподобство вчинив Назаренко! Новий писар ніби й вичитував йому, посміхаючись. Таж заступається він за Назаренка перед кухарями, куди дивилися чергові, каже...— доповнював Воєводін свій рапорт. Підправив ремінця через плече, зброю підсмикнув, за звичкою лапнувся й за окуляри.

Важко Федченкові стриматися, обуреному з такої очевидної провокації. Це ж ставлять під удар усю команду, спровокувавши бунт хіміків!.. За воєнним законом — суд, трибунали...

— Спокійно, хіміки! — Вперше Миронові скортіло звернутися до цілої команди тим палким звертанням «товариші!». Воно так приємно лунало допіру на зборах.— Підготували й дати мені пробу. І... команду готувати до обіду. Ну!..— Це вже звучало як бойовий наказ. Озирнувся на Кузнецова і в тому ж тоні наказав.— Вам, Кузнецов, наказую негайно їхати в машині Прокоф'єва рапортувати начальнику команди про бойову готовність. Словом, повна бойова готовність! А на обід іти... вам не слід! — майже пошепки порадив і вийшов з бліндажа.

— Мені їхати при зброї? — запитав Кузнецов.

— Як годиться, при повній зброї і з протигазом! — Потім притишено: — Обов'язково на очах у писаря, Степане Федоровичу! Щоб під час можливої заворушки вашого духу тут не було!..

— Зрозуміло,— промимрив Кузнецов, хапаючись за ремінь з тесаком і з наганом.

Мирон поквапився на ту «пробу». Його зустрів стурбований днювальний по кухні, теж слюсар з групи Кузнецова, колишній робітник кам'янського заводу на Дніпрі Мартиненко.

— Там, Мироне,— безнадійно махнув рукою слюсар,— біда одна: обід готовий, та чорт йому радий...

— Іду на пробу,— перебив його Мирон, адже мав саме там вирішувати цю складну проблему.

На кухні виладнувалася ворухка черга хіміків команди. Помічник Федченка, хімік-інструктор першого взводу Закаблуков стежив за порядком, когось вичитував за розхристаність у одязі. Воєводін стояв біля куховарів, готувалася проба старшому.

— Давай,— наказав вартовий. Повернувся і з стройовою виправкою відрапортував, чітко карбуючи повний титул Мирона. Дратівним блиском черкнули по очах Мирона різкі сонячні зайчики з окулярів Воєводіна.

— Обід до роздачі готовий. У сочевиці виявилися черви! — рапортував Володін.

— Які черви, що ти мелеш? Куди ж дивилися...— також нестримно, на нервовому піднесенні допитувався Федченко, переливаючи ложкою подану в мисці пробу...

Біла черва рясно бісерила цілими виводками в густому бруді юшки з сочевиці та вобли. Мирон сподівався на щось подібне, настроювався, та... виварені з вобли косяки черви переважили все, про що вже знав з розповіді Воєводіна в бліндажі. Аж чорно стало в очах, до горла підступив клубок відворотної нудоти. Не стримуючись, гукнув куховара:

— Що ти зварив, йолопе? Для кого старався...— Злість на провокаторів виливав на куховарів. Перед ним маячили вони, підступив і днювальний. Лиш капітенармус команди Назаренко прошмигнув тінню десь аж ген за натовпом хіміків. А це ж він відпускав недоброякісні продукти... Миронова рука вже розмахнулась, її не втримати закипілій злості, удар прийшовся на старшого куховара. Той упав.

Солдати скупчились у раптовій розгубі, наростало

обурення. Давно вже вичікував воїн якогось приводу, щоб розрядити набухле обурення на... цю жахливу війну.

— Назаренко! Видати хімікам сухий пайок з недоторканного запасу!.. Воїни, виливай геть оцю отруту, будь вона проклята!..— гукав Федченко, ледь стримуючись, щоб не кинутись на каптенармуса.

В повітрі ще лунали слова наказу, а обидва польові казани з супом вже лежали догори колісьми! Хмарами пари зі смердючої задухи обдало солдатів. Галас обурення посилювався, нічого доброго не обіцяючи в цьому вихорі. За цілу війну, за всі поневіряння й лиха, які завдавала цим людям війна — збирався, виношувався і, як чиряк, визрівав гнів. І ось прорвалося терпіння, застогнала змучена душа!.. Саме в цю драматичну мить, коли Мирон ледве стримував розлючену команду, даючи вказівки обрати трьох чоловік, щоб іти до начальника команди з протестом, загув автомобіль. До місця події прибув сам начальник команди. Хто його попередив? Може, писар? Бо Кузнецова в автомобілі не було.

Як повестися?.. Команду застукано на «антидержавному злочині». Як пояснити, що це не «революційний» бунт? Та й чи зрозуміє начальник, що це провокація, заздалегідь передбачена червивим варивом?.. То хто ж підбурив команду на бунт? Виходить, писар знав від Назаренка про настрої в команді й сподівався на бурхливу реакцію обурення, коли повідомляв начальника!..

В буряний туман отаких здогадів проривається тривога: куди подівся Кузнецов? Грізні здогадки охопили Федченка в цю страхітливу мить. Але мусив рапортувати начальникові про подію.

— З недогляду... вашбродь, куховари зварили обід з недоброякісних продуктів. Мною наказано вилити геть брудну юшку, закопати червиву воблу, а команді видати обід сухим пайком з недоторканного запасу!..

Підпоручик нервує, надсилу бере себе до рук. Гостро подивився на старшого інструктора, озирнувся й на команду, яка вмить вишикувалася й завмерла в тому ж шоковому ударі. І зрозумів: хіміки збагнули становище, цілком згодні з рапортом, не підведуть старшого хіміка.

— Підрівняти команду! — нарешті гукнув підпоручик, підносячи голос аж до бадьорого звучання.

Коли вишикувалася команда і Федченко, як на параді, скомандував: «Струнко!» — хіміки збагнули становище

команди і свого бойового товариша — старшого. Його команду виконали бездоганно.

— Здорово, хіміки! — урочисто привітався підпоручик.

— Здрав... жлайм... сокродь! — рвонули збуджені голоси.

— Н-ну!..— нарешті добрав рівноваги начальник.— Хто ж доповість, чому це трапилося з обідом?

— Ваше благор...— знов уже зовсім урівноважено поривається Федченко.

— М-мовчати, старший!.. Н-ну, хто ж із чесних солдатів пояснить начальникові, в чому справа?..

З шереги виступив Микола Криванкін. Збалуваний незалежним станом у команді, самовпевнений купець поспішив на допомогу Федченкові, хотів притушити гнів начальника.

— Дозвольте,— звернувся не зовсім за статутом.— Я був присутній, коли старший хімік-інструктор брав на кухні пробу. Помітивши черви, Федченко категорично наказав вилити геть обидва казани й закопати! Благородний вчинок, ваш...

— Годі, Криванкін, не вас питаю,— нервував начальник. І скомандував:— Команда, марш за пайком і... по бліндажах! Федченко, сідай в машину! Їдемо в штаб дивізії розхльобувати, писар перестарався. Рапортуватимеш ти...

34

З того першого бунту проти червивої вобли команду знову перекинули на передову... Та раптом відвели у відлюдне місце в тил.

Хіміки дослухалися бодай якоїсь вісточки про долю свого старшого, допитувалися в посильних з вищих штабів: чи судитимуть їхнього старшого...

Повертаючись з тилів, посильні привозили газети, строкаті порожніми стовпцями. Ці «білі плями» викликали найбільший інтерес!

Гасло війни — «До переможного кінця!» — викликало вже гіркі усмішки в широкого кола бійців передових частин фронту. Командири, засукавши рукави, тверезили їх, домагалися «вояцької гідності»! На відпочинку в команді хіміків запровадили щоденну «офіцерську словесність» при посилених стройових навчаннях.

Минали дні й тижні Миронових поневірянь по слідствах

і допитах. Зовні все робилося, ніби його тримають лише як свідка того вибуху солдатського бунту. Мирон же доводив, що бунту в команді не сталося, і саме тому, що він, узяв на себе ініціативу командира, запобігши стихійної розправи хіміків з кухарями. Тому й ударив повара.

— Не допускати ж до самосуду!..— доводив він слідчим.

Лише на кінець січня Мирон Федченко повернувся нарешті в команду аж з армійського особливого відділу. Повернувся без орденських стрічок...

Тепер Мирон уже більше відмовчувався в розмовах з людьми. Хіміки співчутливо посміхалися, інші підбадьорювали його, хвалилися новинами в команді.

А новини були невтішні.

Кузнецова й чотирьох слюсарів у команді не стало. Товариші розповіли, що їх серед ночі по тривозі вирядили «в термінове відрядження» до штабу Костевича. Не стало й писаря з погонами «добровольця». Воєводін обережно привітався, блиснувши шоферськими окулярами, і сповістив, що також готується виїздити з команди.

— Зв'язок тримайте через водія Прокоф'єва.

Того ж дня й виїхав, нібито до Полтавської школи прапорщиків...

Тривожним здалося Федченкові життя в команді. Він довідався, як інтенсивно провадилося тут слідство про бунт. Допитували кожного хіміка, те доскіпливе слідство кілька разів повторювали... Хіміки трималися гідно. Не дивно, що з команди «списували» не лише слюсарів, а й активних інструкторів. Під різними приводами списували! Сім інструкторів розіслали до шкіл прапорщиків. Назаренка списали по старості. У резерв фронту перевели й Криванкіна «за станом здоров'я»...

З від'їздом Кузнецова в команді різко обірвалися зв'язки з фронтом. Події в столиці також долинали в команду якимись непевними чутками. З групи Кузнецова лишилося тільки троє: крім водія командирської автомашини Володі Прокоф'єва й метеоролога Миші Дробота, хімік-інструктор Миша Кузьмін.

— Отже, Володю, відвоювалися наші старички,— обережно проказав Мирон, — Назаренко й Кузнецов. Певне, радів Назаренко, прощаючись з командою...

— Не був я в команді, коли слюсарів відряджали...

Володя регулярно їздив у Молодечне, де ташуються штаби корпусу й фронту, й там, певне, зустрічався з «давніми знайомими».

— Малувато новин, Володю. Це ж, власне, й не новини...— посміхнувся Федченко...

За кілька днів команду перекинули під Сморгонь, на передову... В сутужних умовах зимової негоди Мирон двічі виводив команду в атаку на новому наступі фронту... Про недавній прочухан команди намагалися «забути». Навіть щедріше нагороджували після атак. Єдину на команду наградну шаблю з позолоченим ефесом, призначену для командира в день підвищення його в званні, раптом, за наказом вищого командування, переадресовано старшому хіміку-інструктору Мирону Федченку! Здавалося, що нагородами в команді перекреслювалося вже й ту «помилку» із слідствами за вилитий червивий суп.

Найдбайливіші заходи командування не змогли встерегти хіміків від більшовицької пропаганди з передових позицій. В окопах, у передових частинах фронту з'являлися революційні листівки, їх щоразу привозили кур'єри команди, які їздили в штаби за наказами. Листівки ставали прапором настроїв солдат на передовій. З їхніх живих для солдата слів, з відозв запільних комітетів солдати відчували вже не дух, а цілу ходу революції...

Через штабних писарів солдати фронту дізналися про подробиці убивства вшанованого при царському дворі «старця» Распутіна... Князі родини Романових лише «присоромили» фрейлену Анну Вирубову, а пройдисвіта «старця» Григорія Распутіна, як стерво, скинули трупом з мосту в Неву!.. І все ж урядовий переворот таки назрівав...

Убивство Распутіна — типовий, хоч і занадто інтригуючий, двірцевий конфлікт виглядав тепер уже старомодним фарсом. Тою нічною подією в палаці Юсупова придворні князі лише намагалися надоумити царя, змусити його дослухатися дворянської демагогії Пурішкевича та Родзянка в Державній думі. І не розрахували!..

Революційним духом армії живилася й хімічна команда. Командування похопилося «рятувати» хіміків від «окопної пропаганди», і раптово знов відвело їх у глибокий тил. Найдивовижнішим для хіміків стало те, що офіцери команди, навіть і начальник, оселилися разом з солдатами. Черговий офіцер уже не сидить десь там у себе, як завжди, а всяк час вештається серед хіміків, часом цікавиться й тим, що читає котрийсь на відпочинку...

Вірний обов'язку зв'язкового, Володя Прокоф'єв налагодив партійні зв'язки з Молодечним і привіз звідти разючу новину. Незважаючи на пізню пору, заскочив у бліндаж і

розбудив Мирона. Передав напівсонному старшому нові газети, листівки і відомості про «голодні» демонстрації жінок у Петрограді. Їх підтримали робітники, й це сколихнуло революційний Петроград! А найголовніше — Прокоф'єв устиг переписати наказ про... скасування офіцерських титулів. Титули, говорилося в наказі, принижували гідність вояка... Таж це таки новина номер перший: геть офіцерське титулування «благородіями»!

Федченко потряс Прокоф'єва в дружніх обіймах.

— Почалося, Володю. Таки ж почалося! Цей наказ про скасування... ти своїми очима бачив? Може, лише чутки?..— допитувався Мирон у принишклого водія. Прокоф'єв подав йому копію наказу...

Століттями вкорінювалося те чинопочитання. Титули офіцерства не лише принижували солдата при звертанні до «їх благородій», вони ставали непроникною стіною між воїном та його командиром...

35

І ось ранковою військовою побудкою, як бойовою тривогою піднято команду, виладнано у звичний стрій. Сіра зимова днина. Насурмлені взводні офіцери. Загадкова настороженість у начальника команди. Хіміки чекають...

Мирон Федченко підтягнутий, при наградній шаблі з вогняно-лискучим позолоченим руків'ям.

Черговий офіцер командує «струнко!». Лунко звучить та команда в засніженому безвітряному ранкові. Вона вирівнює хіміків і взводних офіцерів, вирівнює й Мирона, старшого... Якесь тривожне передчуття шкребе його. За тим «струнко!» Федченко повинен рапортувати начальникові про готовність команди слухати...

— Інструктор, рапорт!..— ледь чутно, але виразно в ранковій тиші суфлює черговий офіцер, прапорщик Гоголєв.

Мирон, як від берега, відривається з усім тривожним учорашнім, крокує назустріч начальникові команди... Як сновида, він вторив у думці свій виготовлений рапорт, переборюючи застарілу звичку: «Так точно!» «Никак нет!» Наказу про скасування «благородія» ще не оголошено. Але Федченко вже знає про нього,..

«А чи маєш ти, Мироне, право викрадати в командира усталені статутом прерогативи? Може, треба дочекати-

ся оголошення наказу?» — заворушилося в його душі вагання.

Який жаль, саме на таку критичну хвилину не стало в команді завжди мудрого Степана Федоровича Кузнецова, немає й винахідливого Гусєва!.. Ця згадка про друзів додала бадьорості. Пристукнувши підборами, Федченко чітко відрапортував:

— Для заслухання наказу про скасування офіцерських титулів команду вишикувано... пане штабс-капітан!

Прозвучало те не по-службовому. І звернувся він не до «їх благородія», чорт забирай, а лише до «пана»! А «пану», бачить Федченко, раптом не стало повітря... Не був штабс-капітан Юрченко готовий до такого. Планувалося сповістити про наказ, як про щось звичайне, в поблажливому тоні командирському, як власну милість! У рапорті ж свого найближчого помічника, старшого хіміка-інструктора, штабс-капітан відчув солдатське зухвальство...

Здригнувся і раптом поглянув на свого водія Прокоф'єва:

— Це ти, мерзотник, нещасний!..— І пролунала найгрубіша офіцерська лайка, якою намірився Юрченко принизити інтелігента Володю Прокоф'єва.

Не раз чула команда лайку з уст свого начальника. Уже й звикла до того. Та злостиво називати єфрейтора Прокоф'єва Юрченко ніколи раніш собі не дозволяв.

Прокоф'єв справді мав приємну, сказати б, дівочу вроду, яку навіть брутальна людина не наважилася б так зневажливо ображати...

Прокоф'єв, як від удару, випорснув з щереги. Незважаючи на застереження начальника: «Стій! Під суд підеш!» — кинувся геть за будівлю. За мить з-за рогу будови пролунав чіткий пістолетний постріл...

Стрепенувся стрій хіміків. Федченко підкинув руку: «Спокій!..» Хитнув головою до самого крайнього зліва рядового Дробота:

— Довідайся, що там за постріл, доповіси начальнику!

Метеоролог ступив зі строю, бігцем рвонув за ту будівлю слідом за лунким пострілом.

Штабс-капітан ледве стримувався. Так і завмер, паралізований пострілом. Зухвальство старшого хіміка-інструктора гострим болем різонуло його самолюбство. А той постріл здавався йому геть нищівним ляпасом. Ледь видушив з себе посмішечку блазня і тремтячими устами, зовсім не за статутом проказав:

— Офіційно наказу що не проголошено, «товаришу» старший хімік-інструктор!

— Даруйте, пане штабс-капітан! Наказ вами одержано ще вчора, з грифом «обнародувати негайно!» — відкозиряв Федченко.

Юрченко нервово вихопив з кишені наказ, подав прапорщику Гоголєву:

— Обнародувати! — наказав. А прозвучало це фразою з комедійного фарсу...

Та в цю мить, як з небуття, виник незграбний солдат Миша Дробот:

— Водій Прокоф'єв застрелився!..— на весь голос вигукнув молодший метеоролог. У похваті, а чи й з настрою, він так і не згадав ні «благородія», ані «пана».

Наказ випав із тремтячих рук Гоголєва. Він рвучко нагнувся, ледь осилюючи свою тілистість. А команда, як з мотузків зірвалась, зі строю розсипом кинулася за будівлю, звідки постріл прозвучав.

36

На той час Мирон Федченко мав ще дуже розпливчасту уяву про революцію. У пам'яті вимальовувалися народні демонстрації, незабутні йому марші з червоними прапорами на руднику в 1906 році, з піснею «Отречемся от старого мира!». Саме таким і уявлявся Федченкові початок революції в Росії. А як же в армії? Чи можливі революції на передовій, у фронтовій частині, із статутною дисципліною?

Поширювались чутки, що в Петрограді голодні бунти жінок і робітників розгоряються у класові революційні бої, підтримувані й військовим гарнізоном. Скупі відомості про те проривалися й до фронту, в окопи. Ці чутки обнадіювали, як гасла!..

Життя стомленої війною країни погрожувало от-от вибухнути революцією. Відбувалися незвичайні мітинги солдатів на передовій, революційні солдатські маси протестували проти кривавої бойні, розв'язаної імперіалістичними державами. Їх уже не можна було спинити офіцерськими окликами. Навіть хімікам доходило в тих прифронтових хащах, що в окопах, як і в Петрограді, народні протести проти голоду й війни от-от перейдуть уже на революційні демонстрації з гаслами на прапорах.

Під такі настрої й виряджали в останню путь хіміки 5-ї

команди прах Прокоф'єва. Важко було стримувати команду — вона відкрито поривалася на революційний простір мітингів. На стихійному мітингу, що виник під час похорону Прокоф'єва, хіміки придивлялися один до одного, наче уперше бачились. Стихійно обрали й свій командний комітет. Першим головою командного комітету обрали Мирона Федченка.

Ні Гусєва, ні Кузнецова, ні Воєводіна в команді вже не було. В передчутті неминучої заворушки командування вилучило їх з команди. Так само, як і штабс-капітана Юрченка. Але трагічна смерть Володі Прокоф'єва стала приводом революційного протесту хіміків.

Взаємини з офіцерами в команді вже давно перестали бути добросусідськими. Команда хіміків нагадувала корабель у передштормовому океані, який дошукується якогось певнішого порту на безперервних мітингах. Крім палкого слова «революція», хіміки прагнули почути щось виразніше. Комітет послав у штаб армії кур'єра за наказами. Звідти дізналися про утворення при частинах революційних комітетів. За наказом заступника начальника команди прапорщика Шведова, було обрано ще один офіційний командний комітет. На голову цього комітету висунули прапорщика Гоголєва.

З того дня в команді досить мирно вживалися два комітети. Про боєздатність команди з таким подвійним комітетським наглядом годі було й говорити. Новообраний «офіційний» комітет намагався добросовісно дублювати накази прапорщика Шведова, а команда дедалі гостріше відчувала себе пасажиром на пересадці. Щоденні засідання комітетів не розв'язували найпекучіших проблем, та й що вони могли розв'язати в умовах війни...

Раптом зверху надійшла чутка, що солдати Росії «патріотично жертвують на благо революції» всі одержані ними ордени. Звісно, країна оновлюється, тож геть і старорежимні нагороди! Як не є, ордени — благородний метал, потрібний розтерзаній війною батьківщині.

В канцелярії поставили великий гарматний короб з-під набоїв. У нього, як в урну жертовника Слави, картинно кидали герої свої ордени, свою бойову славу, в повній свідомості, що з цього моменту в них починається нова життєва путь. Мирон Федченко, як герой на сцені, втнув у той короб ще й шаблю з позолоченим ефесом.

У захмелілих головах хіміків це золото й срібло нагород здавалося жалюгідною жужелицею згоряючого в багатті

війни спротивілого царату. Країні потрібна перебудова, оновлення!

Те, що хіміки здавали ордени, нехай і з гаслом «На революцію», та у ті ж самі застарілі в царизму короби воєнного апарату, вносило болючий дисонанс у палкі революційні настрої армії. Солдат поривався до соціальної революції в країні! Ордени й медалі на це були не придатні...

З конференції представників революційних комітетов фронтових частин, скликаної при штабі 10-ї армії, Мирон привіз лише жевріючу в запіллі певність, що революцію ще не дороблено. Привіз Федченко й відомості про гостру боротьбу між Радою солдатських і робітничих депутатів та новим урядом у Петрограді. Це вже насторожувало. Новий уряд надсильно підтримував панічну буржуазію, яка гарячково організовувалася в колах Державної думи на чолі з Родзянком та цукрозаводчиком Півдня Росії Терещенком. У цій боротьбі між урядом і комітетом розгорялася жорстока класова боротьба.

Як у густому тумані, активісти ізольованої 5-ї хімічної команди дошукувались якоїсь правди. В команду нарешті потрапила газета «Правда», де було надруковано «Манифест к рабочим и солдатам!». А саме в цей момент офіцери команди настирно домагалися дотримання «дисципліни». Почалися неурочні читання наказів прапорщика Шведова, тимчасового начальника команди. Прапорщик застерігав хіміків від «згубних заворушень, викликаних більшовицькою пропагандою в окопах...».

Було від чого тривожитися офіцерам команди... Солдатські настрої з подій у революційному Петрограді офіцери називали «заворушеннями», хоч на фронтах від тих заворушень уже жевріла мати земля!

Опір офіцерів виявлявся поки що в наполяганні дотримуватися дисципліни, в розмовах про «боєздатність» хіміків. Усім було зрозуміло, що команду ізолюють від активніших революційних частин. Про це йшлося і на засіданні комітету. Мирон у захопленні написав революційний віршпамфлет «На злобу дня». Читав його комітетчикам, викликавши тим мітингове збіговисько хіміків майже цілої команди. Довідалися про те й офіцери, закликали Федченка до офіцерського бліндажа, цікавилися, пропонували прочитати памфлета і їм.

Мирон категорично відмовився, посилаючись на те, що то був експромт, не записаний на папері, і він уже забув його:

— Поетові зараз треба читати оди новій Росії, панове офіцери,— викручувався Федченко...

Федченко розумів підступні заграваннЯ взводних офіцерів і застерігався провокацій. Саме в цей час і прибув наказ про скликання військової наради у начальника хімічних команд діючої армії капітана Костевича.

Внутрішньо капітан Костевич, як і більшість офіцерів у командах, всіляко опирався всьому новому, революційному. Своїми наказами він намагався ізолювати команди від «окопних солдатських пристрастей»... Та могутня воля солдатського прозріння вимагала вже іншої, революційної дисципліни.

На нараду в Петроград з'їхалися офіцери й хіміки-інструктори. Прибув туди і Мирон Федченко.

Петроград! Революційний штаб Росії! У сотнях столичних залів щодня й щоночі без дотримування регламентів проходили наради, палахкотіли мітинги, виголошувалися промови, в яких лунала одна й та ж тема: рятуй Росію! Але від кого ж рятувати?.. І головне — хто той надійний рятівник, ім'я якого так утаємничено обходять запальні промовці?..

У петроградському парку між скульптурами й принишклими деревами вешталися, кудись поспішали солдати в непідперезаних шинелях. Їх підгонив гарячий вітер революції!..

Могутня ж воля революції подала солдатові Росії команду сказати й своє слово. Й до Костевича надійшов наказ — обирати при його штабі комітет хімічних команд. Тож він і змушений був скликати в Петрограді військову нараду хімічних команд діючої армії. Цією нарадою Костевич сподівався ізолювати команди від кардинальних подій у державному ладі.

Начальник хіміків діючої армії міг і не доміркуватися, що комітет не призначається наказом, а обирається на повноправній конференції виборних представників від усіх одинадцяти команд. Саме це аж тепер і пояснили Костевичу.

«Капітан» Костевич уже давно став полковником, на цій нараді стало відомо, що йому присвоєно вже й перший генеральський чин. Але в війську він і досі лишався «капітаном»...

Нарада хіміків відбувалася на Забалканському проспекті, в управлінні «капітана» Костевича. В інтендантській частині управління Мирон довідався, що всі слюсарі 5-ї команди демобілізовані й направлені в робочі батальйони. Але слюсаря Андрія Соколова «забрали» дослужувати аж у палаці Кшесінської... В тому палаці містився Центральний Комітет партії більшовиків.

При першій же можливості Мирон добрався до Соколова. Адже він тепер знав усе з перших рук, знав про події не лише в Петрограді, а й у всій країні...

Андрій Соколов радо зустрів Мирона, розпитував та багато чого й сам розповідав. Між тими новинами повідомив, що до Петрограда повертається з еміграції Володимир Ілліч Ленін...

— Завтра революційні загони робітників і солдатів зустрічатимуть Леніна на Фінляндському вокзалі!..

Мирон обізнався з великою революційною діяльністю Леніна ще в перші дні формування хімічних команд. Степан Кузнецов не раз згадував ім'я Леніна, розповідаючи про діяльність цього великого революціонера. Тож вістка про повернення з еміграції Володимира Леніна прозвучала для Мирона, як другий спалах російської революції.

— Капітан Костевич бідкається, що й при управлінні доведеться створювати комітет. Напевне, хтось із нашої команди буде в ньому, тож підтримуватиме з тобою зв'язок,— хвалився Мирон Соколову.

Важко було Миронові уточнити час прибуття до столиці Росії Володимира Ілліча Леніна. Розписи руху поїздів порушила воєнна розруха в країні.

Після наради у Костевича рушили на вокзал утрьох.

Петроград чекав прибуття вождя більшовиків. Безконечним натовпом сунули до Фінляндського вокзалу люди. Околиці вокзалу являли спресований гурт демонстрантів — солдатів, робітників, селян.

Аж надвечір нарешті підсунувся до перону засивілий інеєм пасажирський поїзд. За натовпом нічого не видно Миронові. Тільки з чуток довідався він, що Ленін по виході з поїзда зустрівся з колонами кронштадтських матросів, вишикуваних перед вокзалом у почесному караулі. З уст в уста переказували люди, що Ленін промовляв з броньовика.

Хвилі «ура-а», оплески, овації — усе це багато про що

говорило схвильованому серцю Мирона. Відбувалося найграндіозніше з того, що він міг собі уявити. Потерпав, потім і млів у штовханині, але побачити Леніна так і не довелося. В тому бурхливому гамірливому натовпі важко було й щось почути

Та хіба в тому головне! Революційний Петроград, а з ним і він, подніпрянець Федченко, приймали в свої обійми вождя робітників і селян!

38

В свою команду Мирон повернувся з Петрограда на кілька годин пізніше офіцерів, що прибули з наради від Костевича. Повертатися довелося «навпростець» на попутних ешелонах.

У команді панувала розгубленість. Ще й досі не було призначено нового начальника команди. Прапорщик Шведов, повернувшись із петроградської наради, відразу ж вирішив «струснути» команду, як радив Костевич.

Такий загальний стан у команді не збадьорив Мирона. Він скликав термінове засідання свого комітету й розповів про повернення в Росію Володимира Ілліча Леніна. На засіданні він дізнався і про те, що двоє хіміків-інструкторів дезертирували.

Наступного дня прапорщик Шведов вишикував команду і повідомив про двох «зрадників присяги». На завершення сповістив, що наказом командування в команді утворено спеціальну трійку під його головуванням, яка стежитиме й нещадно каратиме подібні порушення священного обов'язку воїна в такий «грізний час».

І знову команду вивели на стройові навчання. Хіміки без перепочинку ставили на повторні перевірки балонні вентилі у газових бліндажах-склепах. Тим перебільшеним клопотом солдати відчули, що офіцерство взялося «вивітрити» з їхніх голів «бунтарські» настрої.

Аж ось з фронтового комітету прибула директива про потребу обрати в команді десятьох делегатів на з'їзд хімічних команд у Петрограді. Це трохи підняло настрій у солдатів.

Прапорщик Шведов з головою «офіційного» комітету прапорщиком Гоголєвим ладні були призначити той десяток делегатів на свій смак, за списком. Але в директиві точно вказувалося: «обрати на загальних зборах команди». На зборах, а не в строю по команді «струнко!». Тож офі-

цери змушені були обмежитись лише командирською «порадою» обирати «найдостойніших» і запропонували від себе обрати в число десятьох підпоручика Лукер'їна, нового офіцера в команді та молодшого хіміка-інструктора Євсєєва.

Парламентарських навичок хіміки ще не мали, тому легко погодились обрати в той десяток Лукер'їна та Євсєєва. Без особливих труднощів обрали й решту делегатів від усіх чотирьох взводів. Головою делегації призначили Мирона Федченка.

При зруйнованому революцією розкладі руху поїздів нелегко було дістатися делегатам до Петрограда. Часом на якійсь станції оголошувалось, що поїзд далі не піде, що на узловій утворилася «пробка» з ешелонів, кинутих з фронту на Петроград. Отже, переїзд делегації хіміків до Петрограда тривав майже чотири дні. На кількох станціях пересадок а чи й без них вибухали громохкі мітинги, солдатські демонстрації. Мирон завзято кидався між ешелонами, де з вибухами мінялися настрої промовців, а дискусії часом перетворювались на рукопашні побоїща...

На свій з'їзд хіміки не прибули в строк. Та спізнились не вони одні. Поїзди в цю пору ледве рухалися, гальмовані дезорганізаційною колотнечею. Скільки було на з'їзді делегацій — стільки панувало й настроїв.

Це аж ніяк не сприяло швидкому порозумінню делегатів. Кожне знайомство, як правило, розпочиналося із запитання:

— А як у вас — більшовики чи командири?..

Інформації часом перетворювались на нервові дискусії. У ці дні солдатів цікавило одне: чи залишаться вони й надалі в цих окопах імперіалістичної війни?

Революційні події на фронтах, як розгойдане море, хвилювались прибоями й відливами. Хіміки, здебільш — інтелігенція в своєму первородному стані, прагнули охопити все те, збагнути, що ж діється в країні. Петроградці-хіміки з запасного батальйону, до якого було зараховано на утримання делегатів з'їзду, возили своїх колег з передової оглядати пам'ятний собор Ісаакія і навіть спорожнілий від царя Зимовий палац. Під час огляду палацу там засідав «штаб нової Росії» — Тимчасовий уряд. В тому Зимовому вже давно пахло не тою Руссю, про яку чули солдати ще з шкільних підручників. «Штаб» було прикрашено новими прапорами червоної Русі, а в мармурових ваннах ще й досі застоялися залишки бруд-

них змилків миколо-распутінського безправ'я й бруду... Так, рятувати Росію ще було від кого!..

Мирон Федченко намагався бути в ці дні серед найпоривніших до всього нового солдатів. Тож і опинився аж у Літньому саду, бо на сусідньому Марсовому полі готувався грандіозний мітинг, на який прибув сам Ленін.

Марсове поле — традиційне місце зборів у Парижі, теж на Марсовому полі проливали кров перші бійці французької революції, такої ж, як і сьогоднішня революція в Петрограді. Тисячі революційних солдатів з усього Петрограда плавом пливли до Двірцевого майдану, а з нього — на Марсове поле, де лише кілька тижнів тому були похоронені ентузіасти першого лютневого спалаху революції в Петрограді 1917 року. Віддати шану героям революції, привітати народ Росії з Травневими святами, закликати на дальші перемоги прибув сюди трибун революції Володимир Ілліч Ленін...

У лавах демонстрантів опинилося кілька хіміків, вони також продираються в Літній сад. Жадоба бути якнайближче до трибуни винесла Мирона на високу металеву огорожу Літнього саду. Кращого й не вигадаєш! З високої огорожі добре видно трибуну. До неї сходяться керівники в цивільному й у військовому одязі. Хтось із передніх на трибуні підносить руку, певне, закликає до спокою а чи вже й оголошує мітинг відкритим. Майже останніми піднімаються на трибуну Ленін і Дзержинський. Один у цивільному, другий — у військовому одязі. Народ здалеку впізнає Володимира Леніна.

Майдан сповнює: «Ура Леніну!» Вибухають гучні овації. І так само раптово затихають, скорившись енергійному рухові Ленінової руки з кепкою. Мирон добре бачив ледь усміхнене «в борідку» енергійне обличчя, поривні жести руки. Нехай заповнена гулом мітингуючого люду віддаль була непроникливою для його слуху, та з огорожі Літнього саду він впізнав Леніна! Це гартувало Миронові революційний настрій...

39

По обіді того дня з'їзд продовжував свою роботу. Хіміки вперше зібралися на свій з'їзд, тож так легко згодилися з пропозицією його організаторів про те, щоб головою з'їзду обрати добровольця Бабенка, хіміка-інструктора з 9-ї команди крайнього Південного фронту.

Членів президії з'їзду називав уже цей обраний голова. Називав по одному, роблячи паузи. До президії в такому церемоніалі потрапив і Мирон Федченко, певне, як старший делегації 5-ї хімічної команди.

Як у гостях, сидів Мирон Федченко в президії між незнайомими хіміками. Стало відомо, що Бабенко родом з Катеринослава, студент-хімік. Мирон відчував його переваги не в орденській стрічці святої Анни. В ці революційні дні Анна вже не звучала... Голова вмів не лише красно обізватись, попередити когось нетерплячого з реплікою, але й умів посміхнутися на невдалий виступ делегата. Школа! Інтелігентська школа минулого режиму! Природно, що першу доповідь про революційну перебудову в хімічних командах виголосив сам голова з'їзду. Добре доповідав, аж викликав замашним словом оплески.

Миронові хотілося збагнути суть його красної промови, замудрованої вченими словами. Він розумів, що йому самому не здужати гідно розкритикувати настанови «студента». Не сподобалось його не тільки порожнє красномовство, не окремі місця, а доповідь загалом. Доповідач підкреслював «несвоєчасність» революційного «розгулу пристрастей».

— Ми не маємо права забувати, що батьківщина в небезпеці, що противник настирно наступає. Наші мітингування рівнозначні зраді...

Мирон навіть розгубився — чи правильно він зрозумів ту ладну промову доповідача? Таж і промовці в дебатах почали з вихваляння доповіді, підкреслюючи оте крилате: «Батьківщина в небезпеці!» Згадалися Миронові промови, які слухав на солдатських мітингах: не війну треба підсилювати, а домагатися замирення...

Раптом знайшовся промовець, який заговорив про Марсове поле, де поховані жертви борців за російську революцію! Зал зааплодував, схваливши ту заяву.

І Мирон, по праву очевидця, не лише перший аплодував промовцеві, а й зголосився розповісти про мітинг на Марсовому полі...

Під бурхливі оплески сідав Мирон на своє місце, зал гучними оваціями дякував йому за свіжу звістку про Леніна. Навіть голова з'їзду якось багатозначно посміхнувся Миронові. А Мирон, сідаючи на своє місце в президії, терзався, що говорив так мало. В голові складалася солідніша промова, яка могла прозвучати значно

урочистіше. Захотілося знову вирватись на трибуну і говорити.

Підбурюваний тою рішучістю, Мирон виступив вдруге.

— Не ту війну мали б благословляти хіміки! — мовив Федченко, підсиливши це ефектним помахом руки.— Не думського голосу треба нам дослухатися! Мудрі заклики Леніна кличуть до революційної дії, країна потребує кардинального оновлення. Не до лиця нам, воїнам, шкурно зализувати рани ушкодженого поразками на фронтах самолюбія. Час уже по-господарському братися за відбудову країни. Годі милуватися отими «двірцевими змовами» та вченими сварками парламентського словоплетива лідерів Думи! Фронт знесилів, солдат бажає завершення війни!..

Зал зайшовся бурхливими оплесками, та раптово знітився від енергійного дзвінка головуючого. Той дзвінок озадачив і Федченка. Цілком можливо, що його слова здалися не з'їздівською промовою, а мітинговим закликом. Тоді Мирон, передихнувши, запропонував:

— Щоб і хімікам не бути байдужими до революційних подій у країні, пропоную надіслати Всеросійському з'їздові селянських депутатів, який днями відбувається в столиці, наші гарячі привітання від фронтовиків-хіміків!

Під оплески одностайного схвалення Мирона Федченка було обрано одним із трьох делегатів для привітання Всеросійського з'їзду селян.

40

...На Васильєвському острові, у залах Народного будинку другий день триває Всеросійський з'їзд селянських депутатів. Під час одного з ранкових засідань Мирон прочитав з трибуни палке привітання від фронтовиків-хіміків. Головуючий виявив задоволення з того, що селян вітають бійці фронту, і запропонував вважати хіміків повноправними делегатами з'їзду.

Просторі коридори Народного будинку заповнилися народними представниками з найвіддаленіших кутків Росії. Декотрі делегати мали традиційний селянський одяг, та більшість була зодягнена в типово купецький, старої заможної Російської імперії одяг.

Основної доповіді есера Чернова хіміки не чули: її виголошували в перший день роботи з'їзду. Це була доповідь з земельного питання, про неї й точилися роз-

мови у дебатах. Та особливо темпераментно обговорювали цю доповідь на перерві в коридорах. Там же Мирон знов почув знайоме гасло — «Росія в небезпеці». Йому важко було добрати, в чому ж, на думку делегатів, та небезпека. Росія справді раптом опинилася на роздоріжжі, ніби виважувала, за що хапатись.

Перелякані буржуа Авксентьєв і Чернов, декларуючи симпатії «до мужика», надмірно вже волали про «небезпеку». Навіть сам термін «свобода» лунав у промові есера Чернова як «пробі» й слугував йому як лайка на адресу більшовиків, робітничих і селянських комітетів. Та і в тім потоці лайки есери мимоволі виголошували єдину правду, не добравши, що народ саме її й дослуховується. Вони сповіщали, що народним рухом за відібрання в капіталістів фабрик і заводів, за усуспільнення державою всієї землі, лісових угідь, земних і водних ресурсів — керує Володимир Ленін! Саме за цю істину Чернову і Авксентьєву гаряче аплодувала й нечисленна група більшовиків, цілком солідаризуючись із селянами.

На цьому з'їзді Мирон уперше добрав, що на багатолюдних з'їздах делегати єднаються в групи однодумців, утворюють свої партійні фракції. Тож розшукав кімнату з'їздівської фракції більшовиків, та приєднався до них.

Кинувся в очі Миронові дещо відмінний від інших делегат з першого ряду аудиторії. Про нього всі знали, що він прибув з далекого Сибіру, з тих країв, де «сонце сходить, хлопці, не дрімайте...». Хто він за депутатським станом, які ідеї відстоюватиме на з'їзді, до якої фракції впише своє сторонництво — ось що цікавило Мирона. Депутат неохоче встрявав у розмови, був дуже розбірливий і до приятелювання. Це стало предметом загальної зацікавленості сибіряком.

Поява цього делегата в коридорах ожвавлювала увагу й настрої багатьох депутатів. Одягнений у чорну чумарку старовинного покрою, він скидався на селянина з якоїсь глибинної провінції, який виростав на старовинних традиціях хліборобства. Поверх чумарки він носив добротного плаща, не роздягаючи його і на засіданнях. Більшовики розповіли Миронові, що сибіряк учинив скандал у гардеробній, відмовляючись роздягнути плаща.

Сибіряк не занотовував виступів делегатів. Він сидів нерухомо, як зібганий пакунок, забутий у похваті пасажиром на вокзалі, й уважно слухав. Лише коли в дискусії оратор розпалювався, як господар у залі, делегат

Сибіру ворушився і виставляв блокнот. І хоч нічого не записував — промовець остепенявся й виступав конкретніше. Коли ж головуючий нарешті зважив на цього оригінального делегата й запропонував йому взяти слово, сибіряк аж здригнувся з несподіванки, відтак динамічними жестами категорично відмовився виступати.

Далі Мирон не вагався. Під час перерви підійшов до цього дивного делегата.

— Ви, здається, сибіряк...

— Професор Томського університету.

— Пробачте,— знітився Федченко і відійшов.

Делегат дедалі більше інтригував з'їзд, це вже помітила й президія. Щоб якось піднести свій авторитет над настроями аудиторії, головуючий оголосив записку загадкового депутата:

— «Незрозуміло, чому президія, доповідач та й шановні диспутанти, лаючи більшовиків, не викличуть їх сюди з палацу Кшесінської, щоб ми почули дві точки зору на земельне питання і змогли б визначити свої міркування? Адже ми, представники народу, не боїмося в ці революційні дні вислухати найбалакучішого Ціцерона двадцятого віку — в ім'я Правди, Рівності і Волі слова!

Делегат з мандатом 378».

Делегати лівого крила дружно заплескали в долоні. І сталося диво! Оплески «лівих» майже одностайно підтримали інші делегати. Втрутився дзвінок головуючого. Тоді з переднього ряду підвівся делегат Сибіру, обернувся лицем до аудиторії і, сповнений якогось, сказати б, наївного здивування — з інтересом спостерігав одностайність аудиторії. Це піддало ентузіазму. Овації залунали злагодженіше. За столом президії відчувалася стривоженість. Заступник головуючого підійшов до делегата й досить зрозумілими жестами закликав професора дотримуватись порядку. Зал притих. У тій паузі оголосили перерву на цілу годину.

41

На час цієї великої перерви делегати купами збиралися в залі, у фойє, в коридорах. Записка сибіряка і дивне поводження з ним президії ставали приводом до розмов, до палких дискусій...

Раптом з дверей кімнати президії випорснув делегат-

юрист. Розмахуючи рукою з золотим пенсне на чорному шнурочку, він, як дитя радіючи, оповіщав:

— Панове, панове! Як і слід було чекати, Ленін відмовився з'явитися на з'їзд...

Делегат Сибіру з неприродною для його віку рвучкістю схопився з крісла. Пропхався до панка з пенсне в руках і безцеремонно повернув його лицем до аудиторії:

— Прошу голосніше оповістити. Навіщо шепотіти позмовницькому,— кажіть голосніше! Для всієї аудиторії! — Й безцеремонно підштовхнув молодого делегата до трибуни.

Розбурхані на перерві делегати притихли.

— Панове, панове,— репетував панок.— Це насильство, я не зобов'язаний... Зрештою, панове, я не уповноважений президією...— огризався до сибіряка молодий делегат, слухняно задкуючи до трибуни. За ним, як грізна тінь, невмолимо наступав делегат Сибіру.

Невідомо, чим би скінчився цей дивний парламентський інцидент, коли б на допомогу панкові не підоспів член президії. Він вигукнув, що про запрошення делегата Леніна для виступу на з'їзді буде оповіщено за кілька хвилин. Делегат Сибіру озирнувся на стіл президії, замислено пристояв і рушив у фойє.

Справді, за якихось десяток хвилин службовці розклеювали у фойє, роздавали в буфеті й розкладали на кріслах у залі жовтенькі листівки:

«Більшовики бояться представників народу! — рядком крупного чорного шрифту сповіщала листівка.— Ленін відмовився виступити перед селянами на їхньому з'їзді...» — І далі визивним тоном повідомлялося, що президія пробувала «виконати волю з'їзду, телефоном запросила комітет комуністів-більшовиків і самого делегата Леніна. Та палац Кшесінської обурливо знехтував волю представників народу всія Русі, відмовився...»

У коридорах на цю пору походжали вже й кілька поліцейських. Молодий делегат в пенсне на шнурочку енергійно снував від гурту до гурту, аж поки наразився на делегата Сибіру. Сибіряк, глибоко зітхаючи, саме рішуче зривав зі стіни тільки-но наклеєну жовтаву листівку.

— Дозвольте, добродію! — спробував зупинити сибіряка молодий юрист.— Ви порушуєте...

— Чи не устої державності? — байдуже перепитав професор, згортаючи листівку.

— Так, так. Порушуєте державний лад і порядок з'їзду. Це-е...— контрреволюція!.. Поліція!..

Поліцай негайно з'явився, неначе чекав цього виклику. І тут Мирон побачив цього дивного професора у зовсім новому ракурсі. Сибіряк випростався, від чого ніби й помолодшав, зміряв очима поліцая, як чужу, сторонню людину. Тоном, який не потребував повторення, мовив:

— Я делегат сибірського народу...

Він не просто козирнув Сибіром, а підкреслив, що народ Сибіру — це плем'я етапних революціонерів, засуджених царизмом за правду народну!

— ... і маю право взяти цей... аргумент для використання в своїй промові...— Сибіряк діловито заклав у записничок той жовтий папірець, переможно поглянув у вічі членові президії, який раптом теж тут нагодився, і рушив уздовж коридора, гордо несучи голову з сивіючою шевелюрою.

Вечірнє засідання з'їзду стало заклопотаним новою несподіванкою. Майже перед початком засідання, коли вся президія діловито посідала місця за столом, зал притих. У руках запізнілих, які поспіхом заходили з коридорів, червоніла революційним вогнем ще одна листівка, дехто тримав кілька тих листівок і в поспіху роздавав їх іншим, навіть перед головуючим поклали на стіл президії.

Президія збентежилась. Делегати загомоніли.

В тій листівці заперечувалась брехлива вигадка есерів. Центральний Комітет партії більшовиків інформував, що Ленін не зміг виступати на відкритті з'їзду через те, що обговорення аграрного питання відмінялося двічі.

Нарешті переполох у президії і збудження делегатів уляглося, прозвучав дзвінок голови. На трибуну один за одним чинно піднімалися промовці з писаними виступами. Деякі не скупилися й на випади на адресу більшовиків. Цього не витримав делегат Сибіру. Порушив свою звичну позу в кріслі, потім вийшов на поміст до трибуни й став як сторож, коли з неї занадто розперезано виступав черговий жовчний промовець. Сусідство сибіряка нервувало промовця, він раптово урвав свій непристойно-лайливий тон, озирнувся на професорську шевелюру, на блокнот у його руці й на півслові обірвав свою промову. Делегат Сибіру не чекав запрошення президії. Під енергійне переливання звуків дзвоника ступив на трибуну, озвався:

— а... ми й не знаємо, за віщо ці панове промовці, як

найняті, обурюються на велику революційну силу в країні, на демократичну організацію робітників і селян і на її вождя Володимира Леніна. Листівку нашу видирають з рук, як щось крадене. Хіба це є виявом свободи в революційній державі? Пропоную роздати червону листівку депутатам, як роздавали й попередню, жовту. Це буде розумною ілюстрацією слів з промови пана Чернова про «свободу й рівність».

Дії делегата Сибіру вражали своєю впевненістю. Настрій аудиторії розгорявся, як багаття з лісового сушняка, зал дрижав від оплесків, від вигуків і овацій! Лише зрідка десь зривався свист.

Сибіряк спустився до свого крісла і звично, як робив це щоразу, вмостився в нього, не виявляючи жодної уваги до оточення, як і до того, що роботу з'їзду знов перервали. Головуючий оголосив перерву до завтра.

42

... Наступного дня, рівно об одинадцятій ранку, за регламентом, з трибуни з'їзду виступив відомий уже Миронові молодий делегат-юрист із золотим пенсне на чорному шнурку...

Юрист запально промовляв, надуживаючи картинними жестами, все з тим же пенсне в руці, призолоченій ще й масивним перснем. Добірні фрази, як з писаного, ходячі, народні дотепи полонили слухачів. Приспаний тим красномовством, переповнений зал спочивав після вчорашнього клопітного засідання.

А юрист як найнявся розважати аудиторію. Згадав ненароком про вчорашні листівки й почав критику земельної програми більшовиків. У тому тоні перейшов на лайку самих більшовиків, застерігав селян від земельної «анархії», демагогічно популяризував есерівську партійну лінію в селянському питанні. За задумом, промовець, певне, мав хвалити не стільки доповідь, як самого есера Чернова, називаючи працю цього міністра землеробства подвижництвом «на стезі боротьби за добробут народний»... Підбираючи «простонародні» вислови, він продовжував засуджувати більшовиків.

— Вони звикли полемізувати тільки з запілля,— вигукував юрист,— а для розмови віч-на-віч отут, з народом, більшовикам не вистачає знання історії цього вузлового питання, як і революційної мужності.

На слові «мужності» делегат Сибіру ворухнувся в кріслі, поглянув на годинника з кишені. Ефектно ляснувши кришкою годинника, він нарешті звів погляд на екзальтованого власним красномовством оратора. Поглянув настільки різко, що промовець аж збився з прокурорського тону. Плетиво його красномовства обірвалося.

Аудиторія зареготала. На повні груди сміялись делегати, як у цирку втішені вдалим куншту̀ком «рудого». Промовець у мстивій злості послав погляд у бік президії — йому, як повітря, була потрібна підмога дзвоника, який би остепенив аудиторію...

Та саме в цю мить президії стало вже не до промовця. Раптово розчинились бічні двері, і на рампу швидко увійшов член Центрального Комітету більшовиків Яків Свердлов. Динамічно ступив до головуючого, діловито заговорив з ним, кивнувши головою на бічні двері.

З рвучко розчинених дверей увійшов Ленін і попрямував до трибуни. Юрист у паніці скинув на носа пенсне й без дзвінка, без нагадування з президії залишив трибуну.

— Гей, дзвонарю, кінчай обіднюю!..— полетіла йому вслід репліка неприязні й захлинулася...

— Ленін! — перекрив її вигук делегата Сибіру, підхоплений збудженими голосами аудиторії.

— Ленін! — одностайно вигукнули більшовики...

Трибуна стояла праворуч від президії. Миронові здалося, що Ленін, ступивши на неї, першим поглядом збадьорив саме їх, фракцію комуністів.

І ось він пережидає за̀вію оплесків, наче виважує силу щирості овацій, вдивляється в очі зібраної тут селянської Росії. Можливо, когось і впізнав, здається, навіть посміхнувся, як посміхаються друзям. І раптом заговорив, піднісши руку. Вперше на з'їзді прозвучало родинне тепле більшовицьке слово:

— Товариші!..

Ленін спокійно почав свою промову. Він нагадав про політику партії в земельному питанні. Хтось нетерплячий у запалі кинув репліку, що питання про землю ще й досі не з'ясоване. Ленін відразу ж пояснив:

— Ми говоримо, що земля повинна перейти вся без винятку у власність всього народу...[1]

---

[1] Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 32, с. 165. (Тут і далі цитується за п'ятим українським виданням).— *Ред.*

Вся!.. І той же ентузіаст землі перший зааплодував на слова Леніна. Заохотив і інших, а рука промовця вже диригувала, вимагаючи уваги. «Земля — власність всенародна»,— наголошував Ленін. Куди вже ясніше! Та він кілька разів підкреслював думку про всенародність землі, про господарювання на ній лише тих, хто її споконвіку обробляє, власним трудовим потом поливає, вирощує злаки життя! Слова вождя, як голос крові, воскрешали в Мироновій пам'яті родинний потяг його матері до самовідданої й священної праці на землі...

Ленін прагнув говорити для всіх, весь час кидав погляд у найвіддаленіші кутки, звертався то до одного, то до другого крила аудиторії. Мирон намагався вслухатися в інтонації промовця, ловив на льоту слова, які адресувалися далеко за межі аудиторії. Ленін повчав Миронів, як треба робітникам і селянам говорити з матерями про землю, повернувшись із цього першого селянського форуму.

Делегати були зачаровані правдою, яку чули з вуст Леніна. Він уперше звертався до них, сівачів зернового багатства країни, вперше викладав такий широкій селянській аудиторії більшовицьку програму з земельного питання...

— Даром своїх земель поміщики до цього часу щось не давали; начебто у нас в Росії ніхто цього не помічав [1],— говорив Ленін.

І зал вибухав спочатку реготом, а потім громовими оплесками. Всміхнувся й Ленін...

— ...поміщицька власність є велика несправедливість, із скасуванням якої не можна чекати ні години, ні хвилини [2].

Слова Леніна звучали революційним закликом: відібрати землю від незаконних її власників: маркових, романових, родзянків. Під їхнім крилом туляться й куркулі. І все то — земля, земля... Слухаючи Леніна, селяни розуміли, що тільки очолені більшовиками робітники й селяни витримають жорстоку, безкомпромісну боротьбу за землю і волю. «Зразкові господарства... усуспільнений обробіток, вчені агрономи...» — ось шлях зубожілого села до загально-громадського достатку. В одержавленому сільському господарстві господарем стане сам трудар-селянин:

[1] Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 32, с. 171.— *Ред.*
[2] Там же, с. 172.— *Ред.*

— ... без спільного обробітку землі... з застосуванням найкращих машин... нема виходу з-під ярма капіталізму [1],— наставляв Ленін.

Мирон за кожним громом оплесків обертав погляди на зал і ледве впізнавав делегатів — інші люди являлися його очам! Куди й поділися оті базіки-промовці? За чиїми спинами приховався юрист-красномовець? Щось їх порідшало за столом президії. Дехто з них зійшов і собі в зал, прищулився десь збоку, щоб не лише чути, а й бачити Леніна! Лиш доповідач на з'їзді, есер Чернов, накривши рукою дзвоника, зафіксував на своєму лиці гримасу переляку...

Дві години тривала запальна промова Леніна, в якій він кілька разів повертався до одного й того ж кардинального питання часу: земля належить тим, хто її власним трудом обробляє!

Розкритикувавши жалюгідні есерівські обвинувачення в «камерності» більшовицької політики, навіть в «анархізмі», Ленін ще раз підкреслив, що єдиний шлях трудового селянства — суспільний обробіток усуспільненої громадою всієї землі, без капіталістів, без поміщиків!..

На цих словах Ленін, наче щось згадав,— поглянув у бік групи свого супроводу, востаннє підніс руку і замовк.

Зі столиці Мирон Федченко повертався в команду сповнений величних завдань, які він виніс з Ленінового виступу...

Намірявся розповісти в команді про з'їзд селян Росії. Мав чим похвалитись,— пам'ятав ленінський наказ про піднесення революційної боротьби на фронті, в місті, в селі...

Команду розшукав у спорожнілому фольварку. Хіміки як і не переставали настирливо готуватися до атак. Гасло командування — «До переможного кінця!» — лихоманило команду, як і цілий фронт. Мирон не шукав свого «фельдфебельського» бліндажа. Піднесений свідомістю виконаного громадянського обов'язку, він прямував до штабу команди. Днювальний перелякано показав йому на двері нового начальника команди. Шепнув:

— Підпоручик гвардійського полку Бутенін. Третій день лютує...

---

[1] Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 182.— *Ред.*

— Честь маю з'явитись по закінченні з'їзду...— відрапортував Федченко новому начальникові команди, назвавшись своїм повним ім'ям.

— Старшим хіміком-інструктором команди призначено фельдфебеля Закаблукова! — різко урвав його підпоручик.— А вас відкомандировано в резерв армії. Їхати належить негайно!..

Мирон оторопів з такої несподіванки. Слова рапорту про виконання доручень делегата з'їзду вилетіли з голови. «Призначено фельдфебеля Закаблукова».

— Слухаюсь, пане підпоручик!..

Мирона залило холодним потом. «Відкомандировано!» Немов списано з корабля... Отак «відкомандировані» всі його друзі, найпередовіші люди команди, а революція ж тільки розпочинається!

Та він уже добре розумів, що старій Росії з родзянками настає кінець. Попереду ще буде нелегка боротьба, але Мирон Федченко знав у ній своє місце.

1965—1972
м. Київ

ЛИСТКИ У ЛАВРОВИЙ ВІНОК

СПОГАДИ

МОЇ ЗУСТРІЧІ З МАКСИМОМ ГОРЬКИМ

«Людина — це звучить гордо!» — сказав Максим Горький. Глибоко філософське й геніально просте визначення людини. І в першу чергу воно стосувалося самого Горького — великого друга трудящих, письменника-мислителя!

Горький був Людиною. Людиною — творцем високохудожніх образів, людиною-другом, людиною-громадянином.

Багатогранне життя цієї великої російської індивідуальності перебігало у надзвичайно складних обставинах царського, солдафонського режиму. Воно починалося бурлакуванням, поневірянням. Мільйони безправних поневолених росіян шукали своєї долі, хто як міг. Ці пошуки й визначили життєву путь Олексія Максимовича. То була тяжка путь, путь трудівника, невдоволеного працею, позбавленого життєвої перспективи.

О. М. Горький пройшов ту путь до кінця. Науку класової боротьби він добре засвоїв і прийшов з нею у звільнене від кайданів капіталізму радянське суспільство. В своїй художній праці Максим Горький лишив нам оцю науку як дорогоцінну й глибоко повчальну спадщину!..

Я любив Горького в житті, пережив велику скорботу від його передчасної смерті, а книги цього великого письменника завжди були і є моїми настільними підручниками в літературній праці. Українська радянська література, українські класики в особі Горького, в його творах мали й мають кращого спільника, друга. Відомо ж бо, якою плідною була дружба О. М. Горького з М. М. Коцюбинським.

Багато нас, людей старшого покоління, якоюсь мірою ровесників Горького, добре скуштували горя за старого, капіталістичного ладу. Тому я, скажімо, особливо відчуваю всі художні образи творів Горького.

Пам'ятаю 1907 рік — перший рік моїх кубанських заробітків. Мені було 12 років. Скінчив сільську трирічну школу. Саме тільки добрав смаку в навчанні, але... Невблаганний закон капіталізму просто розлучив мене з шкільною партою й безжально штовхнув на тяжку путь шукання заробітків на будь-якій роботі, на хистку путь

шукання долі. На мові того часу — це був мій дебют «босякування».

Отже, цей рік і був першим роком мого «знайомства» з Максимом Горьким. Вісім років я поневірявся, куштуючи заробітчанської долі в кубанських станицях, в Новоросійську, Єйську, в Кривім Розі, в Уральську. І доля Максима Горького завжди огрівала нас — «босяків», грабарів, шахтарів.

Цікава з цього погляду моя перша «зустріч» з Горьким. Були в розпалі чорноморські жнива. Протягом двох місяців, наймитуючи поденно в куркулів станиці Чолбаської, я вперше зазнав радості заробітчанського «достатку». На жнивах і молотьбі кубанські козаки пристойно платили заробітчанам, перехоплюючи нашого брата один у одного. А це в свою чергу дало можливість багатьом заробітчанам вільніше себе відчувати матеріально. Того року мені вперше пощастило побувати на великому літньому ярмарку в станиці Криловській.

У станиці Чолбаській, як і в багатьох інших, жило чимало так званих іногородніх, або, як говорили станичани,— «навгородніх». Ці «навгородні» не мали своєї землі, бо козачі землі не продавалися, і працювали хто як і чим міг. Чимало з них мали коней і візникували.

Кілька нас, чолбаських «босяків», найняли такого візника й поїхали на Криловський ярмарок.

Ярмарок як ярмарок. Для нас — наймитів — усе було цікавим. В одному курені зібралася сила-силенна таких, як і ми, заробітчан. На чільному місці сидів молодий чоловік у «нашинській» сатиновій косоворотці з розстебнутим коміром, зачесаний назад теж по-нашому, «по-босяцькому», і читав «Челкаша». Ми трохи запізнилися на початок і тому попросили читати ще раз. Особливо напосідав я, відчувши, як «босяк» Челкаш обігріває душу своєю поведінкою, вчинками та... просто — фактом свого існування. Моє прохання було настільки щире й настирливе, що «Горький» якось по-дружньому подивився на мене, закинувши рукою довгу світлу чуприну, і, простягаючи через голови інших тоненьку книжечку ростовського чи тбіліського видання, запитав:

— Грамотный, прочтешь?

— Аякже, прочитаю,— простяг я руку.

І книжка опинилася в моїх руках. Молодий чоловік у косоворотці підморгнув мені і багатозначно мовив:

— Читай, читай, это о нашем брате, босяках. Да не

забывай Максима Горького...— І пішов собі з палатки, бо в отворі замайоріли два поліцейські картузи.

На превеликий жаль, я так був захоплений цим подарунком «Горького», що не пішов відразу ж за ним, не розпитався, хто він такий. До того ж я був глибоко впевнений, що це і є Максим Горький...

Ця зустріч у 1907 році довгий час, аж до справжньої зустрічі з Олексієм Максимовичем у Москві, переконувала мене, що це й було перше моє побачення з великим письменником...

Готувався Перший Всесоюзний з'їзд радянських письменників, і в Москві, і в республіках проходило чимало передз'їздівських нарад. Мені довелося кілька разів бувати в Москві в ці дні підготовки до з'їзду.

На одній з таких нарад у будинку спілки був присутній і Олексій Максимович. Коли розпочинали нараду, Горький зажадав зробити своєрідну перевірку, мотивуючи це бажанням познайомитися не лише з прізвищами присутніх, але й побачити кожного.

Я сидів у третьому ряду і так уважно придивлявся до Горького, що прослухав своє прізвище, не обізвався. О. О. Фадєєв підвівся в президії й гукнув:

— Товарищ Ле! Что ж ты, Ваня, задерживаешь перекличку?

Я підхопився й побачив, як Горький нахилився до Фадєєва й щось сказав. Обидва всміхнулися. Пізніше сам Олексій Максимович мені розповідав, що він мовив Фадєєву:

— Украинские фамилии, как говорят они сами,— «и в ступе не влучишь», на все лады.

Олександр Олександрович пояснив йому, що це псевдонім.

Друга моя зустріч з Горьким була більш тривалою.

Про те, що на Першому Всесоюзному з'їзді щодня доводилося бачити Горького за столом президії, чи варто й говорити. Його часті й змістовні репліки по ходу з'їзду я завжди записував у блокнот, а потім і в щоденник. З особливим інтересом прослухав його довгу й змістовну доповідь.

Олексія Максимовича було одноголосно і з щирим піднесенням обрано на голову Всесоюзної Спілки радянських письменників. А як хотілося побути ще кілька днів разом з великим письменником, говорити з ним, принаймні думкою, слухаючи його репліки, розмови...

Моя мрія збулася швидше, аніж я міг собі уявити. О. М. Горький закликав частину делегатів з'їзду до себе на прощальну вечерю в Горки... В списку запрошених до Горького на ту вечерю був і я. Важко пояснити навіть тепер, яке то невимовне було щастя!..

Прибула група українських письменників, як і годилося, за півгодини раніше. Але в саду вже було чимало письменників — делегатів з'їзду. Сиділи або ходили доріжками, жваво ділилися враженнями від проведеного з'їзду.

Доки зібралися всі гості — прибулі гуляли в саду, ближче знайомилися з своїми колегами з багатьох республік. Я зустрівся з узбеками й був радий, що не самодин думаю про те, якою-то буде зустріч з Горьким. Йшов і не помітив, що з'явився Олексій Максимович, оточений делегатами з'їзду. Мабуть, і пройшов би, заклопотаний. Раптом чую:

— О, украинцы, Иван Ле!

Майже зляканий, обертаюсь і справді-таки як давньому знайомому, навіть другу потрапляю в простягнені руки Горького. Вони в нього ніби значно довші, аніж в інших, сказати б — лише грубо витесані й по-батьківськи щирі! Походжаючи сам, я готувався до якоїсь-то іншої зустрічі з Горьким. Не знав же про його зацікавлені розпитування у Фадєєва про мене.

Тож зустріч сталася зовсім несподіваною і в той же час приємною!

Горький вивчаюче дивився з неприхованою дружньою усмішкою, а я — ніби провинився чимось. Відчуваю, що червонію чи, може, й блідну від незручності й несподіваної радості. Адже саме це й було найвищим бажанням тут молодого письменника — ближче запізнатися з буревісником великої радянської літератури — з Максимом Горьким!

— Ну, здравствуйте ближе!.. Знаете, вышел посмотреть на писателей великого советского народа, когда они вот так,— простяг і розгорнув довгі руки,— живые, настоящие, а не... кворум.

І сталося дивовижне: навколо на доріжках було чимало письменників, всі вони, певне ж, прагнули, як і я, запізнатися, поговорити з Горьким. Та гостинні, майже приятельські слова Горького до мене спинили їх, в ту мить ми були залишені вдвох на стежці...

Удвох, лише вдвох ми і походжали доріжками. Про-

ходили, завертали й говорили, вимкнувшись з часу, з кола письменників, його гостей. Олексій Максимович спочатку розпитувався, з яких я місць, і тут же захоплено хвалив наш «благодатный край». А я раптом згадав і свої поневіряння по кубанських станицях в надії якось навести розмову на «ту нашу зустріч».

Раптом Олексій Максимович спинився, якось зовсім уже по-своєцькому оглянув мене всього:

— А знаете, это очень интересно. Мы могли даже где-то там встречаться с вами...— промовив і рушив, заглиблений у спогади.

Звичайно ж, напруження моє сягало вищої міри. От-от, здавалося, він спиниться, дружньо зарегоче й скаже, плеснувши мене рукою по плечі: «Ба! Да ведь это вам я дал свою книжонку на Крыловской станичной ярмарке!..»

Та в ту ж мить і приглядаюсь, а в згадці вималювалося те, давно зафіксоване обличчя. Воно так яскраво вирізьбилося й було зовсім інше, ніскілечки не нагадувало оцих крупних рис обличчя, родинно усміхнених очей...

— Я певен, Олексію Максимовичу, що бачимося ми з вами вперше оце тут, у Москві. Адже кілька разів зустрічалися вже в справах з'їзду.

Звичайно ж, він чув і цю мою репліку, хоч ніяк того не виявив. Ішов замислений, уважний лише до мого гомону, а не до змісту розповіді. Скориставшись тим, я детальніше розповів і про свої життєві стежки, особливо про заробітчанські поневіряння по Кубані, про Краснодар і про Єйськ, про Новоросійськ та про станиці. Олексій Максимович збадьорився, хвилююче сприймав мої згадування тих місць, навіть репліками немов підганяв мене називати станиці, деталізувати наш бурлацький побут. Коли ж я в розповіді сказав і про те, що цілих 25 кілометрів я добирався з Чолбаської до Криловської на той ярмарок... Горький, як підштовхнутий, запротестував, торкнувши мене рукою за плече:

— Нет, нет, батенька мой, не двадцать пять, а двадцать семь. И не километров, а верст из Чолбаской до Крыловской. Своими вот этими ногами измерил: двадцать семь верст, батенька мой...

Звичайно, я згодився, глянувши на показані Горьким його, здавалось би, аж замашніші за руки, розходжені в мандрах ноги. Тим більше, що ми ж їхали тоді станич-

ною бричкою, шлях нам здався значно коротшим, аніж би йти пішою ходою. І я детальніше розповів про того «Горького», який подарував мені книжку.

І знов Олексій Максимович зацікавлений, звеселілий. Бо з того випадку, що я вважав себе давнім його знайомим ще з Криловського ярмарку, ми щиро посміялися. Я почав щось городити про можливу схожість людей, певне, і сам, мовляв, на когось із його знайомих скидаюсь:

— Да что вы, батенька мой. Кого я знал, то уже знавал ближе, знал и все их печали и радости. Ваш рассказ о себе напомнил мне о них. Много чего общего, печать безрадостного прошлого как-то объединяет и вас с теми многими моими знакомыми... И знаете, просто-таки сожалею, что мне тогда... Говорите — в девятьсот седьмом? Нет, это кто-то другой. Позвольте,— раптом пожвавішав, усміхнулися очі,— да не Скиталец ли то был на ярмарке? Он бывал, бывал там! Увижу — непременно расспрошу. Он же здесь, в Москве...

На жаль, нас таки оточували вже делегати, гості Горького, віталися з ним, перервали нашу розмову.

Галасливо й весело проходила вечеря в кількох кімнатах. Олексій Максимович, як господар, переходив від столу до столу, і кожного разу там жвавішали розмови, зривався часом і веселий сміх. Навколо Горького, як завжди, зростав гурт, тісніше ставало й між столами, ближче запізнавалися гості між собою.

Своєю групою ближче знайомих ми сиділи у невеличкій кімнаті, з якої виходили й широкі двері до залу з роялем. Зал повнився звеселілими гостями, хтось пробував свої музичні здібності.

Та звідти ж почулися й жвавіші голоси, регіт. Відчулася й там присутність гостинного господаря. Бачимо — за рояль сідає товариш Жданов, а в коло танцюристів заходить збуджений Мікоян та інші товариші. Починалася лебедино-плавка, з м'яким ритмом і в той же час запальна лезгинка, переходячи з кожним новим темпом у бурхливий кавказький танок. Видовище, що й казати, заворожувало не лише Горького!

Лезгинку змінили інші, такі ж бурхливі танці. За рояль сіла вже молода, вправніша в грі жінка. Захоплений темпераментними веселощами гостей у залі, я стояв біля свого столу і не помітив, коли збоку до мене підійшов Горький. Вільно, якось по-домашньому вже зодягнений,

опущені вуса, гостинно всміхаються щілинками примружені очі.

— Ну, как веселитесь? — як збудив мене, беручи під руку.— Ведь вы, украинцы, любите «этак гопачить».

І так родинно напівобнявшись повертаємо до нашого столу. Іван Микитенко щось гаряче говорить Чубарю, який слухає його, зіпершись на лутку. Збоку до нас із зали, посміхаючись, підходив Клим Єфремович Ворошилов. Горький обізвався до нього:

— Вот и еще один украинец. Хочу просить вас, украинцев, спеть ваши чудесные песни!..

А що ж, ми з Іваном Кіндратовичем розпочали. Нам, до речі, це й не новина. Часто на зборах і зустрічах у Харкові ми з Микитенком не раз співали наші улюблені пісні. До нас відразу прилучився і Чубар, а за ним і Ворошилов. Та, власне, хто там міг уже не співати! До того ж ми заспівували популярних пісень. В обоє дверей набивалися гості, спів ставав загальний і захоплюючий.

Як заспівувачів, обох нас з Микитенком Горький посадовив біля себе, поклав на плечі нам руки. Так зручніше йому було щоразу замовляти іншу пісню, злегка й підспівував їх дивовижно високим, як жіночим, голосом...

Згодом хтось із домашніх забрав Горького від нас, захопленого й замріяного в піснях. Справді, ми й самі вже розуміли, що господар перевтомлений, мав іти на відпочинок.

Незабутні хвилини єднання нашого з великим Горьким ще й на грунті українських народних пісень!

Десь пізньої пори гості роз'їжджалися по домівках. І — морока! Немає мого капелюха в гардеробі...

Та в підвищеному настрої це не становило проблеми, поїхав я й без нього. Машина, щоправда, відкрита... Та наш бойовий Сашко Копиленко посадовив мене собі в ногах і одежиною якось-то рятував мої вуха, доки доїхали до Москви.

Хтось із родини Олексія Максимовича, виряджаючи гостей, пообіцяв привезти мій капелюх до Москви і просив завітати вдень на московську квартиру Горького. Тож другого дня я й зайшов на ту квартиру. І стався дивний збіг: саме в момент, коли я на хвіртці встиг привітатися з кимсь, до воріт круто підвернула легкова автомашина. Майже в ту ж мить, ще й на ходу, відчиняються дверця-

та і вихиляється з авто Олексій Максимович, жестом подаючи мій капелюх:

— Вот ваша шляпа, товарищ Ле!..

Вийшов з машини, привітався. Хтось вибіг з хати і включився в розповідь Олексія Максимовича, як він вночі шукав мій капелюх, а його згодом привіз хтось з гостей, помітивши помилку тільки аж удома...

Була ще одна й остання, зустріч з Олексієм Максимовичем у Москві.

Одного разу одержую в Києві телеграму з Москви: такого-то числа О. М. Горький викликає українських письменників до себе на нараду. «Ваша присутність обов'язкова...»

Згодом і Микитенко повідомив мене про це ж саме.

На прийомі в Москві, на квартирі О. М. Горького, були присутні Павло Тичина, Іван Микитенко, Олександр Корнійчук, Іван Кириленко, Микола Терещенко, Олександр Копиленко та ще хтось, не пам'ятаю, хто саме.

Бібліотечна кімната, шафи з книжками. Круглий стіл серед кімнати, за яким і відбувалася ця ділова нарада про справи української літератури, шляхи її розвитку. Здається, за весь час наради було дві перерви. Справи обговорювалися важливі, і Олексій Максимович не лише вислуховував нас, але і сам говорив, давав поради, цікавився.

Під час однієї з перерв у мене відбулася з ним розмова. Йшлося про мої творчі плани, про які я сказав за столом лише в загальному плані, як і всі. Його зацікавив мій намір відтворити в художніх образах визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького...

— Ось ви працюєте над темою з історії України,— говорив Олексій Максимович (дослівно мені вже важко поновити в пам'яті сказане ним).— Знаєте, непогано, дуже хороше! Яка ж бо багата і потрібна зараз ця тема. Показати в художніх образах багатющу історію чудового українського народу, вам і карти в руки, товаришу Ле. Та це ж така вдячна праця для українського письменника! Я сам з охотою взявся б за це, коли б... Роботи, щоправда, в мене вистачає...

Дуже цікава тема. Але я вважав би, що обмежуватися лише цими томами дуже замало. Чому б вам не включити в цю серію ще один том — «Мазепа»?

Я спробував заперечити: Мазепа, мовляв, негативна

в історії України особа, і чи варто писати роман про нього. Олексій Максимович усміхнувся і стверджуюче похитав головою.

— Справді,— мовив згодом.— Мазепа в історії України — особа негативна, це так. Нерон — теж негативна особа в історії, але книжки про нього, романи, поеми писалися і з повчальним інтересом читаються поколіннями. Доба Мазепи — дуже цікава доба в історії України. В боротьбі з Мазепою та мазепівщиною і почалася нова боротьба за Україну, за її державність. Цар Петро помилився на Мазепі, який довгий час був підлабузником Петра і підло зрадив його. А український народ дивився на Мазепу як на свого пана, ненавидів його за те панування і не здивувався його зраді. Тому народ і виступив проти шведського короля та Мазепи, однаково зненавидівши обох. Я б радив вам не виключати добу Мазепи з цієї інтересної серії романів про Україну. Поруч з Мазепою були на Україні і позитивні герої часу...

Ця кількахвилинна розмова з Горьким глибоко врізалася мені в пам'ять і є дорогоцінним спрямуванням моєї праці над великим багатотомним романом «Україна». То була остання моя зустріч з великим письменником, мислителем нашої багатонаціональної країни.

1957

НАВІКИ ЖИВИЙ

Про Чехова легко говорити, зате написати щось нове дуже важко. Часом його лише яскраво пригадаєш як живого, і то — без свідків. З ним завжди «бачишся», усміхаючись, бо згадки живі лише про живого бувають. Про Чехова вони завжди життєрадісні, яким був він сам у своїй творчості, завжди дотепний і гострий на слово. Як ми захоплюємося його словником, згадуючи ті влучні слівця та вислови! В уяві своїх багатомільйонних читачів та шанувальників Антон Павлович, розважливо усміхнений від народження, таким ніколи й не вмирав...

А народився він (звичайно ж, разом з нами!) такою ж людиною і жив не лише з усмішками й радощами. Разом

з своїм народом, якого дуже любив, він радів і страждав боровся, як міг, із самодержавною рутиною, зазнавав і життєвих невдач. Ми любимо Чехова і завжди уявляємо його собі буйноголосим бояном-оповідачем...

В 1908 році й мені ледве «тринадцятий минало», коли вперше я дивився на сцені петровського станичного (Кубанська область) гуртка аматорів дуже доладно підготовлену й чудово поставлену сценку за оповіданням А. П. Чехова — «Хірургія». Навіть і зараз, далеко за піввіку сплинулого часу, я не можу без доброї усмішки згадувати ту живу картину! І дивовижно: нещасний дяк з проскурою, його «не тяни, а дергай» — все це й до цього часу не персонажі твору, а сам Чехов!..

Пізніше десь в одному селі біля Ірклієва на Черкащині і наш гурток аматорів наважився зіграти на сцені кілька чеховських номерів. Звісно ж, знов «Хірургія», вона завжди йшла поза конкурсом і неодмінно першим номером. Самому мені страшенно закортіло продемонструвати майстерність Чехова в цьому геніальному його новелістичному малюнку. Тож охоче згодився зіграти в ній саме роль дячка Вонмигласова.

Ми, виконавці, заповзято взялися і зразково завчили напам'ять текст твору. Зрештою зібралися й на «генеральну» репетицію. Та скільки не бились, як не силувалися взяти себе до рук з поради керівника постановкою, нічого так і не домоглися. Ні мій партнер фельдшер, а особливо сам я — Вонмигласов — не знайшли в собі сили «акторів», щоб утриматися й серйозно, без сміху провести свої ролі. Дійшло до того, що вже, сівши в крісло з перев'язаною щокою, я таки зірвався і вибіг геть з кімнати... Не вистачило сили абстрагуватись від чеховської реальності малюнка!..

Назавжди в житті запам'ятався мені цей епізод, як згадка про органічність засвоюваних, геніально чеховських образів душ людських. Зараз уже й не скажеш, коли справді я взявся перечитувати твори Чехова, як не перелічиш і того, скільки разів я продивився чеховські постановки в театрах. І все здається, що не дочитаний ще до краю Антон Чехов, не всі рази переглянутий його чудовий «Вишневий сад»!

Чехов був літератором особливого, лише його, неповторно епохального, саме чеховського жанру. Неповторний, мовлю, таж і повторювати його зовсім неможливо. Чехов неповторний!

Та й забути його важко. Навіть у важкі перші роки нашої ери, коли й мені довелося керувати відділом охорони здоров'я в повітовому виконкомі Рад і провадити боротьбу з епідемією холери, не раз у найтяжчі хвилини ми з хорошими посмішками згадували чеховське «ловить за хвост холеру»! І не дивно, це дуже бадьорило, ми відчували себе не перваками в боротьбі з такою страшною стихією смерті. Попереду в нас був знаменитий лікар-оптиміст — Антон Павлович Чехов!

Ні, не вмер цей письменник російського народу. Він вічно живий серед нас своїми невмирущими творами.

ПРО ЛІНАРДА ЛАЙЦЕНА

В 1927 році ми ще збирали розкиданих по країні літераторів-борців за Радянську владу на фронтах боротьби з її озброєними ворогами. Розбитий на тих фронтах ворог кинув військову зброю, здебільшого здавався на волю переможця, на волю робітничого класу та партії. Частина, хто мав кошти, зв'язки і наскрізь прогнилу душу, втікали за кордон, продавались міжнародній контрреволюції, поповнювали антирадянські шпіонські гнізда. Звичайно ж, найбільше осідалося таких у буржуазно-капіталістичних країнах. Вони й складали найбільш оскаженілу групу білогвардійщини, яка провадила криваву розправу з демократичними елементами країни, з письменниками, з комуністами.

Один з тих гонимих білогвардійцями патріотів Латвії в ті гостробурхливі часи був письменник комуніст Лінард Лайцен.

Лінарда Лайцена, чудового товариша, письменника і громадсько-політичного діяча латвійського народу я вперше зустрів у Москві в час перебування на одній з численних на ту добу літературних нарад. Це сталося саме десь в 1927-му чи на початку 1928 року. Зустріч була майже випадковою, та й з короткої бесіди ми якось швидко зблизилися і вже в час його одвідин Харкова в тому ж році зустрілися як старі друзі.

Ще не написана в нас хороша марксистська біографія цього письменника-борця. Десь вилежуються багатющі матеріали, чекають біографа, який би доніс до читача цю героїчну життєву путь. Не біографію Лінарда Лайцена

збираюсь я писати. Хочеться бодай би нагадати й нашому українському суспільству про ще одного невтомного літературного солдата на фронті боротьби за народне мистецтво, за соціалістичну, інтернаціональну культуру.

Восени 1928 року я відвідав Кельнську міжнародну виставку книги. Повертаючись на Батьківщину, міг би й не заїздити до Риги, та згадав про свого латвійського друга, з неймовірними труднощами таки домігся візи на зупинку в Ризі бодай би на один день, замовив в одному з численних берлінських агентств квиток через Ригу. Спробував і ризьку адресу Лайцена дістати від латвійських політемігрантів у Берліні. Та обачні рижани, які скуштували на своїх спинах гумової палиці від вправних рук поліції, не поспішали давати адреси своїх друзів у Ризі. Один навіть обережно висловився:

— Чудово знаю, кого з літераторів Латвії ви прагнете здибати в Ризі. Але, на жаль, ризикувати спокоєм друзів народу я не можу. Чи ж тільки спокоєм, а й не цілим життям? А до тих письменників, яких легко здибати вам у сучасній Ризі, навряд чи й потрапите. Не слід вам активно візитувати зараз по ризьких знайомих. Їдьте собі тихесенько. Ви... лише турист.

Отож я й поїхав з Берліна, не діставши адреси свого друга-письменника.

І ось Рига, готика вокзалу, щось перехідне від німецько-берлінської підкресленої чванькуватості та метушні до врівноваженого милування й зовнішнього спокою та простоти. Щось білогвардійське причаїлося на ризькому вокзалі, на вулицях. Все це справляє тяжке враження фашизування країни. Тепер навіть пошкодував, що відважився на ці ризиковані одвідини. Ця «Європа» здалася в першу мить надто вже чужою, чужішою, аніж природна чужавість, скажімо, Берліна. Старанно прибрана квітами вітрина в магазині з догідливо виличкуваним найкращими трояндами фашистським знаком свастики, під яким зворушливо звучить напис:

«Боже, храни Латвию».

Земгаль

Все це аніяк не імпонувало захоплюватись мені оцими одвідинами Риги пори 1928 року. Та саме в цій, ніби нашвидкуруч фашизованій за останньою модою, Латвії, в столиці Ризі мені треба знайти благородного трудівника пролетарської літератури!

І я його знайшов, хоч і не без труднощів і навіть з деякими пригодами. Никаючи під густим в'їдливим дощем по Raina bulwars, заходжу до музею, де в цей час була виставка «10 років творчості». Навколо досить часто і виразно чую російську мову. В приміщенні виставки навіть тіснувато через відвідувачів, хоч серед експонатів чогось видатного, виразно латиського не бачу.

Біля одної картини, де зображено двоє старих, чоловіка й жінку, зібрався майже натовп. Серед них бачу робітників — одяг, прості манери поводження, розмови свідчать про те. Говорять рідною мовою, мені не зрозумілою, але натруджені руки, прості ділові обличчя, часом безпосередній щирий сміх — все це таке зрозуміле й близьке.

— Досить непогано, реалістично...— нарочито вголос оцінюю картину.— Коли б це хтось із ризьких письменників... можна б і поговорити...

Робітники озирнулися на мене. Про щось тихо перемовились. Потім один із них зовсім повернув обличчя в мій бік, придивляється. А уста поволі розпливаються в посмішку...

— Ви... радянський? — питається він так упевнено, що я, ні каплі не вагаючись, кивнув головою.

І відразу ж цілим гуртом повернули до мене від картини.

— Взяли й приїхали? — не то здивовано а чи заздрячи мені допитується той же робітник.

Від щирості розмови, яка відразу ж зав'язалась між нами, я вже й забув про своє бажання поговорити з якимсь письменником. А вони не забули. Притому робітникам не зрадила інтуїція, вони абсолютно точно розуміли, який саме письменник може цілком задовольнити радянську людину в Ризі.

В супроводі цілої групи робітників я обійшов усю виставку. Не знаю, з яких саме причин а чи почуттів робітники біля кожної цікавої картини охоче спинялись і неодмінно жадали моїх пояснень не тільки художньої якості картини, але й детального її змісту. Цілком можливо, що це був засіб до зав'язування розмови. Робітники цікавились радянською людиною, бажали якомога більше слухати її мову. І я відмічав про себе їхнє задоволення з моїх докладних характеристик і пояснень.

Коли ми виходили з виставки, заходив уже вечір. На сходах до мене наблизився той же літній робітник,

який першим заговорив зі мною в залі виставки і майже пошепки сказав:

— Коли хочете, я поведу вас до депутата сейму...

Чому саме до депутата, коли я всього-на-всього бажав зустрітися з письменником? «А може, це шпик»,— раптом збігло мені в думці, коли робітник, ніби затнувшись, примовк.

— До Лінарда Лайцена! — закінчив він.

І дивовижно: я ні слова не мовив згоди чи незгоди, а робітник і не допитувався. Зійшли на тротуар, кудись завертали і довго ходили якимись вулицями (не в назвах, звісно, річ). За цей час я перебрав у пам'яті цілу енциклопедію знань літературних, біографічних, продумуючи все, що знав про свого друга Лінарда.

Асоціація думок весь час приводила мене до того, що він же недавнечко ось знов сидів у тюрмі. Чомусь стало аж моторошно: я не міг згадати його імені, обличчя, посмішки без цих настирливих асоціацій з його арештами й перебуваннями в тюрмі. Термін «с и д і в» в умовах фашистського режиму чомусь морозом проймав мене при кожній згадці.

Отже, він сидів. Сидів за те, що редагував журнал «Червоний фронт», сидів за те, що провадив «культурну діяльність в лівих робітничих організаціях». (Так толерантно пояснив мені латиський робітник — чемний народ латиші!) Ліві робітничі організації так і не були названі мені якось більш зрозумілою назвою.

Виявилось навіть з цих скромних розповідей ризьких робітників, що Лінард Лайцен «насидівся» в своєму житті (народився він в 1883 році, 15 листопада). З середньої школи його виганяють, як «ненадійний елемент». А за розповсюдження нелегальної літератури в 1904 році потрапляє «під нагляд поліції». В січні 1905 року під час демонстрації та її розгону Лайцена врятовує лише випадок. Втікаючи, він спіткнувся і впав разом з убитими в стрілянині демонстрантами. Кінна поліція не помічає його, проскакує, а Лайцен потім рятується в сусідньому дворі. Перед жовтнем 1905 року Лайцена таки заарештовано за «політичну агітацію». А під час каральної експедиції він переховується в селян Псковської губернії під чужим ім'ям. До весни 1909 року Лайцен міняє сім паспортів, але його таки арештовують. Сидить у тюрмі (розповідаючи про це пізніше, сам Лінард особливо підкреслював слово «сидіти») аж до травня 1911 року.

За цей час його тричі судять! Палата присудила на рік у фортецю, окружний суд — ще на півтора роки в арештантські роти. Та й коли Лайцен відбуває покарання, його позбавляють права «на місце проживання». І так без кінця...

Довго довелося все це перелічувати. В 1922 році Лайцена знов (разом з Паегле) «садовлять» на вісім років, амністують і знову арештовують...

Отак і востаннє сидів він, аж доки його робітники Латвії обрали до сейму...

Робітник замовк, повернувши до мене якийсь не то страждальний а чи допитливий погляд. І після змістовної паузи показав рукою:

— Оце тут, у дворі, здається, в 23-й квартирі живе наш депутат... Ідіть тепер самі, вітайте його і від нас,— показав жестом на всю групу з п'яти чоловік.— Та не забудьте і своїх робітників привітати від нас!

Здавалося б, що все вже сказано між нами, ми попрощались, і я попрямував у хвіртку. Але озираюся — вони стоять. І вже не посміхаються. Неначе переживають не то острах а чи жалі та сумніви в доцільності випускати мене самого, нехай і радянського письменника, але ж — сторонню їхній країні людину, до любимого депутата. Коли ж я озирнувся вже востаннє перед рогом будівлі, вони скинули шапки й ще раз на віддалі привіталися. Чомусь ще й зараз мені, як живі, ввижаються ті п'ять привітних і зосереджених облич без кашкетів, вирізьблених вечірнім присмерком. Лише одного, мого чичероне, лице висвітлювалося ліхтарем: вузлувате, ніби й усміхнене наостанку, але таке прощально сумне. Чи тяжко їм, а чи досі ще сумніви в моїх щирих намірах точили їхнє сумління. Чи просто невесело їм було в ці дні. Ще йдучи, один з них кинув репліку:

— Отак би й ходили з добрими людьми, навіть вночі... Власне, вночі й цікавіше, та... не часто ви відвідуєте нас...

Стукаю в двері, як порадили мені робітники, хоч на одвірку й була кнопка для дзвоника. Жіночий голос латиською мовою озивається. По інтонації догадуюсь — питає щось.

— Мені б Лайцена побачити. Лінарда Лайцена,— стурбовано відповідаю, ледве притишивши голос.

Але ж так хова́ється голосом і злочинець, домагаючись відкриття дверей. Господиня могла, вже й відкрив-

ши двері, не впустити зовсім не знайому їй людину. До того ж відчуваю, що від хвилювання мінюся на обличчі.

Жінка впустила, притримуючи двері.

А з кімнати вже чую знайомий голос Лінарда, і за мить з дверей виходить мій такий мимобіжний по тих коротких зустрічах друг Лінард Лайцен!

Побачивши, зніяковів. Просить пробачення, що він оце лиш зараз повернувся з праці в сеймі і сів пообідати. Показав рукою на маленький столик біля дверей, на якому стояли страви. Настирливо запрошує мене до столу пообідати разом з ним.

— Я ж завжди обідав у вас.

Дружина подає прибор, сама лагодиться сідати за той же тісний столик. А поруч дитинча щось будує на двох табуретках.

Потім, на запросини Лінарда, заходимо до другої кімнати. Мене вразила якась підкреслена порожнеча її. Можливо, таке враження підкреслюється ще й ідеальною чистотою та ладом у кімнаті. Нічого зайвого. Неначе господарі лише тільки-но оселилися в кімнаті, не встигли ще завезти громіздких меблів, речей, не впорядкували так званого затишку.

Дитинча незадоволено віддало нам табурета. Ми з Лінардом посідали один проти одного і мовчимо. Відвертаю очі, затамовую почуття. На стіні надибую портрет господаря, мальований олівцем, і зі здивованням помічаю дірку саме на обличчі.

— Мабуть, дитя прорвало, граючись? — питаю, показуючи на дірку в портреті.

Лінард, нарешті, знову посміхнувся такою знайомою мені по раніших зустрічах посмішкою друга і... зніяковів.

— Та ні, то дорослі «гралися». Коли мене якось в селі мали заарештувати, то я втік. А... портретові дісталося...— ніяково пояснив.

— Прорвали?

— Прострелили! Там у селянина й зараз у стіні куля стримить.

Розмовляти з господарем при таких нагадуваннях про страшний режим життя було надто важко. Все ще тамуючи болючий клубок, що підкотився десь до серця, я звівся з табурета й ступив по кімнаті, розглядаючи уявні полотна видатних майстрів пензля, яких тут не було. Порожні стіни навіть лякали такою нежиттєвою чистотою.

Поруч ще одна кімната — робочий кабінет. Майже по-

серед хати широкий стіл — робоче місце письменника! На столі, як то мовиться, курці клюнути немає де — все завалено книжками, газетами, папером, коректурою.

Проглядаю книжки на столі — це ж, певне, так звана робоча література депутата, письменника. Здебільшого бачу російські книжки найновіших видань. Кілька книжок творів класиків, сучасні журнали і альманахи свої, німецькі, російські. Декілька номерів і нашого журналу «Червоний шлях». Коли я взяв одну з книжок журналу, господар, ніби вибачаючись, пояснив:

— То... як був на Україні, подорожуючи по СРСР. Хотів купити, а товариші...

Я посміхнувся й тим, ніби як вітром, змахнув хід його спогадів про ту подорож. Усміхнувся й він, підійшов і потиснув мені руку повище ліктя.

Дружина в нього ще молода, але виснажена, змарніла й сумна. Неначе поховала всіх рідних або сама тільки-но підвелася з ліжка. Господар помітив мій погляд. Заговорив:

— Важко працювати, важко й жити народові. Так мало часу, щоб хоч дихнути вільно... Оце ще тільки оклигуємо від тюрми. А чи знов туди не потрапиш — ніякої певності ані на крихту. Важко, а треба жити!

З якою силою він підкреслив оте «треба — жити!». І я відчуваю, я всім єством сприймаю те запевнення, вірю, що справді таким, як він, особливо потрібне безсмертя!

Розуміючи потребу скорочувати свій візит в умовах земгалівського життя Латвії, я нагадую, що хотілося б мати, для пам'яті саме про цю зустріч, його книжку. Лінард схоплюється й метушливо порпається в книжках, розкривши шафу, потім на столі, в якійсь корзині ще не розставлених книжок.

— Як шкода,— вибачається письменник.— Жодної солідної книжки... Знайшлося лише дещо. Є в мене й російські видання, але їх навіть сам не маю. Купити тут, у нас, самі бачите...

Надписує те «дещо» — одне з його найновіших видань новел — і, надписавши зворушливі слова, подає. Бачу, рука ледь-ледь тремтить, і від того мій друг ще більше ніяковіє.

Цікавлюсь, як працює він, бувши не те що переобтяжений, а надто якось усім надсильно обмежений, загороджений режимом Земгаля від життя народу, дитям якого є сам і в ім'я якого так згоряючи працює.

— У мене, знаєте, своя манера працювати,— розводить він руками.— Манера, вироблена в цих... проклятих умовах житейського моря, пробачте. Мені часто-густо доводиться писати в «ударному порядкові». Перед ленінськими днями я пишу оповідання до ленінського збірника або й окремо видаємо. До дня Паризької комуни мав п'єсу написати, а на Жовтневі свята, за два місяці, теж п'єсу! Одне слово — на замовлення часу. Немає часу, а як же треба!.. Та і взагалі переконуєшся, що ми переживаємо дні, коли просто злочинно бути байдужим до потреб поточних громадсько-політичних кампаній у класовій боротьбі і писати якісь занепадницькі зітхання або бульварщину. Письменник перебирає на себе громадську відповідальність втроє більшу, ніж всякий громадянин — ця істина відома всім. Коли ж цей письменник ще і представник широких кіл працюючих, то міра його відповідальності за справи нового, революційного життя незмірно зростає. Ми мусимо завдячувати і використовувати випадок, що живемо на світі саме в таку епоху. Ось так і намагаюся в міру сил і можливостей працювати. Та лихо моє, що сейм...— махнув рукою,— не вистачає часу...

В захопленні і співчутті вдивляюся в цю сильну духом людину і відчуваю, як справді вона горить на полум'ї «житейського моря», як їй не вистачає часу жити. Мимохідь згадався і той робітник, що привів мене до квартири Лінарда. Мені стало зрозумілим, чому робітники так оберігають спокій цього депутата. Він мусить працювати для них, для широкого загалу трудящих. На державну працю, на саму поверхню цього «житейського моря» вони висунули його, як самих себе, і він не може злегковажити їхньою довірою, це священна для нього довіра!

Руденька, рідкувата борідка, широке й сильне чоло. Костюм — я певен, що він куплений випадково. В розмові з півслова розуміє співбесідника. Ходити, видимо, звик не згинаючись, не схиляючи голови. Чомусь мені здається, що оце й є найповніший портрет Лінарда Лайцена. Звичайно ж, тінь десятків літ боротьби наклала своє тавро і на вдачу, і на зовнішність. Особливо це відбилося на очах: вони горять вогнем боротьби навіть тоді, коли він з вигляду ніби всміхається!

За своє життя Лайцен написав чимало. Але все, що замолоду писалося, «часом годилося б і переписати», відмічає посміхаючись. А скільки було написано і не

друкувалось, гинуло, коли не в огні поліцейських каральних заходів, то просто — у вирі часу й складних переплетінь життя. Надруковано лише незначну частину з написаного.

А з того, що надруковано, особливо за період революції, маємо понад 35 назв окремих видань романів, повістей, збірок драматичних та публіцистичних творів. Російською мовою видавництво «Прибой» видало його роман «Оправданные» (1925) і ще дві книги.

Творчість Лінарда Лайцена насичена багатющим пафосом і від умілого сюжетного загострення — дуже переконлива. Серед робітничих читачів Лайцен дуже популярний письменник, а буржуазія більше його боїться, аніж може ненавидіти!

Є в Лінарда Лайцена і переклади. Особливу цінність з перекладної праці має його переклад з фінської мови «Калевали». Цей переклад за оцінкою навіть буржуазної критики є класичною працею в цілій латиській літературі.

До речі, сам Лайцен таке розповідає про цей переклад:

— Був я колись і «рибалкою» в Фінляндії, коли переховувався. І, знаєте, так добре підучив мову, що мені зовсім легко було перекладати цей старовинний переказ фінських рибалок... Ця праця мені пам'ятна ще й тим, що за переклад «Калевали» я мав змогу потім прожити в Італії цілих шість місяців і написати книгу «Камінь у вікно». Щоправда, «Калевалу» опрацьовував щось біля двох років, перебуваючи в тюрмах тощо.

До видання своєї книжки Лайцен ставиться з таким почуттям відповідальності, що сам монтує обкладинки, переглядає монтаж сторінок...

Отже, я щиро намагався передати по можливості найсильніші свої враження від зустрічі в Ризі з латвійським пролетарським письменником-революціонером Лінардом Лайценом. А чи впорався з цим почесним завданням, судити не мені. Але і один з Лайценових біографів у статті до 25-річного ювілею творчості письменника теж оговорився такими словами застереження: «Історикові літератури доведеться перегорнути багато сторінок цієї епохи (перша чверть 20-го сторіччя.— *І. Л.*), щоб з'ясувати значення Лайценової літературної діяльності за чверть сторіччя. Вивчення матеріалів, біографічні дані допоможуть визначити Лайценове ставлення до класів,

суспільства, покажуть, через яку призму дивився він на класову боротьбу, допоможуть зрозуміти і оцінити ту роль, яку відіграв Лайцен у революційній літературі».

Рига — Київ,
січень 1929 р.

УСМІХНИСЯ, БЕЗСЕРДЕЧНА САМОТО!..

До цього сумного заголовка важко щось сказати втішне, говорячи про складний життєвий шлях видатної письменниці українського народу Ольги Кобилянської. Та, власне, це і не мої слова. Їх сказала письменниця в розквіті літ і творчої діяльності:

«Я свою дорогу знаю. То — самота. Вона вп'ялила свої грізні, холодні очі в мене і моргає до мене. Я йду! Я тобі буду служити, ти велика, безсердечна самото, і пісні свої покладу у ніг твоїх.

Усміхнися тоді!»

Самота письменниці — то її тяжкий настрій, її сприймання громадсько-політичного оточення, в якому довелося жити й творити письменниці в найпліднішні роки творчої снаги. Самота не всміхнулася їй, а всміхнулося оточення, всміхнулися мільйони читачів уже на останнім схилі тяжкого життєвого бескеття, по звільненні Буковини від капіталістичного ярма. На жаль, лише всміхнулося, бо через рік фашистська навала знов зачинила фіранки вікон письменниці, та й до смерті...

Народилася Ольга Юліанівна 27 листопада 1863 року в Гура-Гуморі на Буковині. Не до краю зломлена угорсько-румунським режимом українська родина батька-службовця перебралася за місцем служби в Кімполунг, який і став для письменниці містом першої освіти. Саме першої освіти і то — в німецько-румунській школі, а рідної мови вона вчилася в приватних учителів. Пізніше письменниця з гіркотою згадувала:

«Навчилася писати, читати, граматики небагато і — перестала. Не було засобів давати далі вчитися. В хаті були старші брати — їх треба було утримувати в гімназії... і для дівчини зачинилися брами науки».

З яким болем жінка сказала оці слова: «Зачинилися брами науки...» Обставини вже з тих дитячих шкільних років травмували живу, жадібну до активного життя дівчинку, «зачинивши» перед нею, може, й єдину найпал-

кішу мрію — вчитись! Довелось переборювати ті невмолимі обставини, «на власну руку» поповнювати те, що мала би дати школа. А «на власну руку» дівчині в тих умовах складного буковинського життя не легко було систематизувати освіту. Вона набувалася в стихійному читанні літератури, здебільшого не рідною, а німецькою мовою.

«На власну руку» і стала письменницею, і це відбилось не лише на тематиці творчості, а і на цілому особистому житті. Не такі вже сили мала в тому безправному житті, щоб розгорнутись у ньому, долаючи перешкоди. Зустрівши на ту ж «власну руку» тяжке бідацьке життя, Кобилянська, що називається, сприйняла його виклик, устряла в нерівний бій проти жіночого безправ'я.

Молода письменниця сама собі шукала стильові стежки свого літературного майбутнього. Майже генеральною темою творчості навантажило її саме життя. Це було спочатку ледве усвідомлене безправ'я тільки трудівниці. Дівчині не треба було його вивчати. Здебільшого писалося й про своє не блискуче життя в незаможній родині чиновника.

Реальне життя, яке її оточувало, не викликало особливо оптимізму письменниці. Тож і не дивно, що художніми прикрасами творчості здебільшого був сум, журба, самота. Навіть в пізніші роки творчості Ольга Кобилянська майже завжди вішала над вікном своєї кімнати не квіти, а пучок галуззя з свіжопожовклим листям. Осінь невмолимо захопила її і майже прапором її творчих емоцій стала. Жорстокість соціального безправ'я, і осінь життєвих обставин, та соціальна сутінь її народу в тому капіталістичному бездоріжжі від самого дитинства і до похилого віку гнобили письменницю, перетворивши й саму її на образ довічної жалоби.

Свідомо, як письменниця, як громадська одиниця, борсалася, провадила боротьбу з тим народним лихом. В запалі боротьби забувала про себе, тільки щоразу гірко зітхала, безсило борсаючись у тому безсердечному капіталістичному оточенні, лише нарікаючи на ту «велику, безсердечну самоту». Сильна духом, вона трималась творчістю, озброюючи себе любов'ю до людини, жагою до природи і безмежною вірою в краще майбутнє. Пізніше, здобувши сміливість признаватися як письменниця, вона говорила:

«Я писала, коли любила, писала, коли терпіла, писала, коли находила вдоволення знадвору бажань своїх, коли бачила кривду, заподіяну так людям, як звірятам, квітам і птахам, писала, коли переймалася великими ідеями про визволення жінки...»

В перші роки звільнення Буковини ми з І. Фефером відвідали письменницю вдома в Чернівцях. Саме в ті дні, а це була осінь, Кобилянська трохи нездужала. Зрозуміло, що домашні всіляко оберігали її від перевтоми в розмовах з гостями. Та нас, письменників, вона зажадала неодмінно впустити:

— Я хочу бачитися з людьми! Нехай уступлять. Я ж ніколи ще не бачилася з ними... Впускайте до мене всіх, побільше, впускайте їх!..

В цьому воланні самотньої письменниці звучав докір і присуд жахливому соціальному «застінкові», в якому доля призвела звікувати найбільшу, найпліднішу частину життя такій ліричній, творчо палаючій людині, письменниці. «Я ж ніколи не бачилася з ними!» Ця «робітниця свого народу», як сама ж рекомендувала себе в творах, на все життя була приречена капіталістичним світом на повну «туги і смутку» самотність.

Ця туга й смуток були не тільки суб'єктивним настроєм письменниці. Туга і смуток — то її оточення, то картини повсякденного життя. Поневолений соціально, поневолений національно український народ, якому вона служила, не знав радості в своєму житті. Відчував себе ніби приреченим на страждання. Справжнє особисте і соціальне щастя людини було лише недосяжною мрією за життя письменниці. Страждала мати, народжуючи дитя на світ, бо це був зайвий рот у родині. Страждав наймит, виборюючи шматок хліба, тільки б животіти під буковинським сонцем — іншого він не знав. Навіть молода під вінцем і та страждала, коли все навколо повинно б співати їй, пускаючи жінку в нове життя, виборюючи майбутнє в її поколіннях. Жінка відчувала себе страдницею, соціально каралась не знати за чиї провини, була пригнічена й чужа в своєму ж рідному краю. Тільки пісні сприймали на себе те горе народне, тільки пісні давали хвилинне забуття. Таке було оточення письменниці в найплідніші творчістю роки її життя...

Ми знали Ольгу Кобилянську з популярних у нас її творів, уявляли якусь-то зовнішність з небагатьох опублікованих у книжках портретів.

І були не лише здивовані, а сумно вражені портретом письменниці в її кабінеті. Художник якось надсумно підкреслив оту наскрізну жалобу, чорний одяг на фоні приспаної печалі фарб, нарочито підкресленої художником. Адже очі, живі людяні очі зустрічають нас з портрета зовсім іншими фарбами почуттів. В них звучить лише розум, натхнення. В них звучить виклик, любов до життя.

Але той виклик надто сильний, він трагічний. Художник тут був вірний оригіналу і, може, не знайшов спокійніших фарб, як сумом одягу, загального фону підкреслити трагічність тої самої смерті невтушеної жаги, любові до життя...

На другому портреті, значно ранішому, печаль прокралася й у вираз очей. Ні зосередження, ні усміхнені уста не пересилюють тої жіночої печалі. Вона закладена була в серці ще дівчинки, пустила глибоке коріння і ніколи не зацвіла радістю. На фотографії 16-річної дівчини Кобилянська теж не всміхалася до життя. Воно обікрало її з радощами. Ні весняної молодості в обличчі, ні дівочого смаку в одягові, ні юного дерзання в позі...

А природа ж як щедро обдарувала цей теплий пригірський буковинський край! Скільки життєвого сонця змагається з запашною зеленню міжгір'я в чарівні весни і в гомінкі літа! Навіть і осінь дихала дозрілістю, викликала на змагання. А українські пісні тут навіть взимку будили молодь до гомінкої радості. Письменниця ж, немов зачарована сумом, жила своєю «осінню». Навіть люблячи, вона сумує:

«Я любила народ, і люблю його до останньої хвилі, і дивлюсь на нього тими самими очима, що на деревину, цвіт і всю живучу часть природи... Гей, яке багатство, яка свіжість, яка глибінь криється, який гарний матеріал на будучність!»

Лише на будучність... Для себе, для свого сьогодні ця життєрадісна натурою жінка для фону своєї творчості обрала лише печальну левітанівську осінь... Може, не любила сучасної їй Буковини, її барвистої природи? Може, не кохалася в обарвленні творів ні променем сонця, ні зеленорутими й барвистими килимами гір, ні перегуками бурхливого Черемошу, ні піснею народною?

Ні!.. Осінь — це лише особиста, якась фатальна дійсність... В її піснях-повістях відбився смуток людей, відбилась не її особиста жалоба, а трагічна жалоба цілого

її народу. Від слова, висловленого в творах, і до найменших дрібниць у побуті, перенесенім і в характер,— Ольга Кобилянська була образом страждань свого народу, образом його віковічної приреченості й жалоби.

Казкою була мрія про волю народу, а ми — радянські письменники й виникли раптом з тої мрії. Розумна жінка розуміє сміховинність такої уяви. Сміючись і радіючи сердечно, вона зустрічає нас, обмощена в кріслі. Така ж жива на очах і яка ж уся в сумному минулому! Ледве переборює якусь потойбічність уяви цієї реальності з нашим візитом і всміхається, радісно сміється до нас. Навіть згадуючи колишнє своє становище «не людини», вона всміхається, задобрюючи його для слуху радянських письменників. Не раз за довгі роки життя їй доводилось терпіти поруч з моральною скрутою ще і матеріальну. Якихось двадцять крейцерів діставати чи стільки ж лей на фізичне прожиття було нестерпною моральною скрутою.

— Вони й пообіцяють ласкаво дати тобі ті двадцять крейцерів,— згадує письменниця в скарзі-розмові з нами.— Але неодмінно порадять при тому закладати якусь річ, навіть хату, або написати духівницю, щоб хата по смерті перейшла до них у власність...

Хто ці «вони» — не важко догадатись. «Вони» — це ті, хто загарбав трудящий народ Буковини в під'яремне життя, хто соціально і національно гнітив і призводив до осіннього смутку та жалоби народу.

Намагаємося якось-то заспокоїти схвильовану тими спогадами письменницю. Розповідаємо їй про нову квітучу Україну, про нових людей, про ту щиру любов багатомільйонних читачів до письменниці. Наша переконлива розповідь запалює зовсім нові незгасні вогні в її проникливих, здобрілих очах. Цього виразу очей, цих нових іскор жаги до життя ми не спостерігали на жодному з портретів письменниці. Відчувалося, що навіть недуга поступається пробудженій енергії людини. Традиційно чорний одяг черниці раптом здався на ній, як випадково напохваті накинута на плечі ганчірка, безсила приховати від зачудованих гостей життєрадісну, повну палких надій і творчої наснаги людину, письменницю!

— Читач Радянської України й цілого Союзу любить ваші твори, поважає вас, Ольго Юліанівно. Разом з вами, з вашими героями «Землі», «Людини», «Царівни» радянський читач сумував і бідкався за долею своїх братів і

сестер — буковинців. Радянські люди цікавляться вами, розпитують про вас...

— Чи не вмерла? — кидає похватну репліку письменниця і відразу ж починає весело сміятись, побачивши, що ми цілком зрозуміли сенс її репліки.

Не важко було нам заперечити, переконати Ольгу Кобилянську, що радянський читач цікавиться нею живою. Він питає в нас, письменників, над якими новими творами працює письменниця, що ми готуємо надрукувати з її творів у журналах і видавництвах.

Кобилянська вже й забула про свою мимовільну репліку. Захоплюється, розпитує нас і сама розповідає про свої творчі плани. Раптом засвітилися лукаві вогники в очах. Жінка не позбавлена й теплого приятельського кокетування. Озирнувшись, де висів старовинний годинник, вона мовила:

— Про цей годинник я викінчую новелу. Вічно простую вперед!.. Напевне, скоро й викінчу і надішлю. Та треба ще подивитися в шухлядах. Багато чого було понаписувано, але... не все друкувалось...

Немов і сама поглянула на свою жалобу сторонніми очима. Скидає ту жалобу приреченої і з запалом письменниці вмикається в великий творчий процес радянського життя. Вона поривається встигнути, надолужити! Перед нами встає повноликий образ письменниці Ольги Кобилянської, яка в творчому запалі ще в ці роки свідомо переступає через свій ранішній «*Valse melancolique*».

«Моє життя було би — пуста хата, коли б я не могла більше працювати...» — писала вона невдовзі в автобіографічних нотатках.

На жаль, врозумливо знизує плечима, оглянувши себе, хвору, обкутану в кріслі. Недуга пригальмувала її творчу працю. Живець душі провадить заповзяту боротьбу з мимовільною, на час хвороби вимушеною бездіяльністю. Письменниця не приховує своїх жалів і нетерпіння скорше одужати.

— Про серце, що воно там хворе,— мовить, тамуючи мольбу,— бог там з ним, яке вже є. Мені б тільки ноги, щоб саме тепер оце мала б вийти між люди. Мені б здоровіші руки, щоб мала з ними саме тепер в оновленім краю працювати!..

По тому, як перетворилася вся, як заяскравився погляд жінки, в цих словах не було прохання. То була певність, що так воно вже й буде тепер! Адже велика роди-

на радянських народів уже не розмежована кордонами. За два місяці існування радянської дійсності і в Буковині письменниця відчула тепле родинне піклування радянських людей і влади про неї, про її здоров'я. Самотність жінки тепер і для неї лише сумний спогад. А який жаль! Сімдесят сім років жалоби, ціле свідоме життя чорний одяг ненависного «смиренія душі», зажурених очей, безрадісного протесту...

В цій трохи вже й затягненій бесіді з письменницею згадалось про Джамбула, якому невдовзі минає сто років. При тій згадці письменниця ще пожвавішала, з великою цікавістю розпитувала про поета, про його працю. Її дуже зацікавило, що Джамбул не лише працює вдома, в Казахстані, але й охоче подорожує. Нещодавно він побував у Москві, навіть і в Тбілісі, де виступав з своїми поезіями перед читачами. В час цих розповідей письменниця, здавалося, забула і про свої хвороби. Діловито цікавилась літературним життям у Києві:

— Коли б краще, зручніше мені приїхати на Велику Україну, як гадаєте?

— Звичайно ж, повесні, Ольго Юліанівно,— незмушено відповідаю їй.— Приїздіть, коли цвіте зілля в неділю пораненьку. Звичайно ж, пізня весна чи раннє літо найкраще в нас на Подніпрянщині...

І ця бесіда на очах у нас ніби оздоровлювала збуджену мріями письменницю. Вона вже як своїм друзям хвалиться про працю над спогадами про численні зустрічі і приятелювання її з Іваном Франком, з Лесею Українкою, з Наталею Кобринською та з іншими письменниками, з друзями.

Хвору письменницю не слід стомлювати. А образ жінки-митця, що скидає жалобу минулого, вабив ще і ще слухати її, спостерігати. Ми, радянські письменники, які виросли в інших соціальних і культурних умовах, мали про що і розповісти буковинці. Образи «Людини», «Царівни», «В неділю рано зілля копала...» саме в присутності автора так яскраво вимальовувалися, кликали на дискусії, на уточнення. Перед нами новий член родини радянських письменників, безпосередній свідок героїв «В неділю рано зілля копала...»! Хотілося порадувати і її з цим влиттям, новим її станом члена великої Спілки письменників Радянського Союзу. Але час і дати спокій стомленій, слабій жінці.

Вона настоює, хвилюючись, благає лишатися ще. Обі-

цяємо, переконуємо й щиро віримо самі, що, перебуваючи в Чернівцях, неодмінно відвідаємо ще для виключно творчих розмов. Адже вона теж гаряче зацікавилась і нашими творчими набутками, планами.

— Народ невмирущий і любить огрівати себе диханням художньої літератури. Це — як дзеркало, в якому він видивляється себе, щоб показатись майбутньому в достойному вигляді...— говорила нам, прощаючись. Замріяна і знов... сумна.

Старовинний годинник за плечима в письменниці також, не припиняючи ні на мить своєї ходи, відраховував секунди вже минулого. Так і мовила на прощання:

— Ото, що «цок-тук», так відрізує минуле вже. Ловім сучасне, щоб угадувати по ньому й майбутнє!..

Мимоволі згадалася фраза з нарису письменниці «Сниться», написаного ще в перші дні революції 1917 року: «Ми не мертві. Ми будемо!»

Це було запевнення, що майбутнє за нашою літературою. В те майбутнє вона вірила, сподівалася його. А годинник над головою — «цок-тук», немов підганяв її, нагадував про зникнення кожної наступної миті життя.

Новела про цей годинник знаходиться в творчій лабораторії слабуючого вже тілом, але осилілого духом творця «безсердечної самоти». Здавалось і вірилося, що та «самота» вже усміхнулася й Ользі Кобилянській...

Пробиваючи мур капіталістичної цензури, Ольга Кобилянська ще в 1894 році розпочала свою тяжку трудову письменницьку путь, надрукувавши оповідання «Людина». Це вже був не перший твір. В Кімполунгу вона ще в 1888 році, в двадцять п'яті роковини життя, написала вперше «Природа». В 1896 році пощастило їй надрукувати й «Царівну». З цього часу її ім'я поволі входило в коло письменників, якими зачитувалась українська прогресивна молодь.

Ольгу Кобилянську я вперше взнав десь на початку першої імперіалістичної війни з невеличкої книжки якогось київського українського видання. Читати її нашому брату, шахтареві, на той час було приємно не лише тим, що це була наша, українська, література. Це була література про трударів. Дещо символічні образи, трохи піднесені мрії і якась нервово-трагічна скоромовка, переривчаста розповідь глибоко відповідала нашим настроям трудяг. Не про все і ми розповідали відверто і на повний голос. Але хотілось нагадати, застерегти і... пообіцяти!

Так і писала письменниця:

«...вір, що з царством соціалістичних принципів зросте правдивий поступ, що світло знання і краси полллється широким струмінем скрізь і аж тоді виб'є для всіх досі гнетених... година дійсно людяного щастя, розвинеться в цвіт правдивої любові».

Так пророкала письменниця устами героїні свого твору «Царівна», вперше надрукованого ще в 1896 році! Цю віру вона свято несла в своєму серці, щільно прикритою «безсердечною самотою». Саме ця віра й давала сил Кобилянській-письменниці надіятися й сподіватись. І надія збулася. Серце не обдурило, вона діждалася сподіваної перемоги соціалізму.

Оточена виключною увагою Радянського уряду, зігріта любов'ю багатомільйонних читачів, Ольга Юліанівна радісно відсвяткувала свої іменини, любовно влаштовані їй радянським народом і владою. Вона відчула себе по-справжньому і назавжди визволеною жінкою. «Усміхнися тоді!» — болісно волала вона колись до «безсердечної самоти».

Бурхливе життя щасливого радянського народу відповіло жінці-трудівниці гармонійним співом радості і музикою творчої наснаги. Мільйони радянських читачів з гордістю вимовляють ім'я своєї письменниці, здоровлячи і славлячи її благородний труд.

«Де є народ, там і культура, й сила буде»,— говорила письменниця. До цієї правдивої думки хочеться додати, що, коли народом керує єдина в світі партія трудящих — ленінська партія, тоді в народу є непохитна сила творити, тоді й культура його, національна формою, соціалістична змістом,— невпинно росте й квітне...

Ольги Кобилянської мені не довелося більше відвідати або здибати на перехрестях доріг життя. Але яскравий і невмираючий образ самобутньої буковинської письменниці, образ жінки, що таки скидає жалобу, зберігся в мені назавжди!..

1953

ХАМЗА

Нотатки з ювілею

Над Ташкентом наш літак-експрес з'явився майже через три години після заходу тут сонця. Ми ж бо летіли назустріч сонцю, змагаючись із швидкістю обертання землі. Цілих дві години навіть з кількакілометрової височини бачили тільки яскраві зірки по глибокому, безмежно порожньому небі.

Раптом під нами, як у казці, з'являється мальовнича, яскраво освітлена панорама міста. Величезний обрій вирізьбився з темної пустки тисячами розумно спланованих зірочок. Місто! Зірки виразними лініями скреслювали магістралі вулиць уздовж і впоперек, фіксували увагу на парках, майданах, грайливо переливалися в рекламах та в оздобі громадських установ, театрів, клубів, кіно.

Наш літак пішов у коло, і в темряві крен робив не літак, а панорама міста, вихопленого з безмежжя ночі. Яскравосяйний Ташкент повернувся до нас ракурсом чудового плаката на гігантській мінливій стіні — бездонній прірві чорного-чорного безмежжя ночі. Лінії магістралей повільно оберталися, плакат швидко наближався, немов летів з того порожнього простору на нас, чіткіше показуючи деталі електропалаючого вбрання міста. І пасажири майже в один голос, як зітхання, прочитали яскравий святковий напис електричних крапок у якомусь букеті зірок-ламп: «ХАМЗА».

Місто, як і ціла країна, відзначало ювілей першого узбецького радянського поета, драматурга і композитора, письменника-більшовика Хамзи Хакім-заде Ніязі! Країна шанувала пам'ять одного із зачинателів великої радянської літератури, поета, який з нестухаючим запалом енергії революціонера взявся за будівництво нової культури узбецького народу, за прилучення її до культури народів Радянського Союзу.

Згадавши Хамзу, мимоволі вишукуєш у пам'яті і образ нашого видатного громадського діяча, письменника-революціонера, поета і драматурга, народного вчителя і невтомного трудівника-каменяра Івана Франка. Не треба якогось найменшого напруження в порівнянні цих двох поетів. Майже чверть століття ці два серця палали єдиним вогнем завзяття в боротьбі за народну справу: Франка — на Україні, Хамзи — в Узбекистані. І саме в

добу розквіту діяча української культури Івана Франка немов естафету тої діяльності перейняв до своїх рук узбек Хамза Хакім-заде Ніязі.

Потужний народно-революційний рух в Росії 1905 року вперше висуває й Хамзу на широке й тернисте поле літературно-громадської боротьби в Узбекистані. Сімнадцятилітнім юнаком (народився він 1889 року в м. Коканді) Хамза кинувся «шукати правди», шукати правдивої відповіді на гострі соціальні питання, які ставили перед ним феодально-байські умови життя узбецького трудового народу.

Хамзу мені довелося бачити лише двічі.

В 1926 році я працював на будівництві першої за Радянської влади іригаційної системи в пустельних до того яз-яванських степах. Під кінець літа ми пустили вже воду магістральним каналом. Але розподільні арики мусили робити самі ж дехкани, переселювані на ці степи. Нам, будівельникам, лише наказано зробити детальну розбивку основних і допоміжних розподільних ариків на великій дільниці запланованих до обводнення яз-яванських ланів.

Прокладаючи для дехкан з кетменями першу тракторну борозну майбутнього аричка, який брав би воду з магістрального каналу, я сам сів за руль «фордзона», щоб бути певним, що арик прокладається точно по намічених лініях. Молодого узбека-тракториста трактор неохоче слухався, довелося сісти за кермо самому. Десь під кінець західки за плугом ув'язалася велика пустельна ящірка — варан. Видовище остільки ж цікаве, як і не зовсім безпечне. Дехкани певні, що варан кидається і на людей. Мій тракторист розумно рятувався «від гріха», вискочивши на корпус причепленого за трактором плуга.

Мені це здалося цілком нормальним, людина застереглася від можливих неприємностей. І раптом чую вигуки, регіт десь збоку на проїжджому великому шляху, в який і мав опертися наш аричок. Озираюся: на тому шляху спинилися аж дві цяцьковані двоколісні гарби з мальовничими будками. Спереду в них сиділо кілька чоловік в легких чапанах, а то й просто тільки в штанях. Я певен, що подорожуючі спинилися помилуватися працею трактора, це дуже часто траплялося. Трактор був рідкісною новинкою в ті роки.

Найпередніший з тих подорожуючих стояв уже за шляхом, взявшись обома руками в боки і, певне, знущав-

ся своїм сміхом з мого тракториста. Раптом він рушив ніби навперейми ящірці. Звичайний, ферганського фасону смугастий чапан був розстебнутий, загнічені сонцем груди росилися довільним потом. Зрештою, чоловік схопив з голови тюбетейку — ферганку ж — і кинув на повзуна. Саламандра ще від вигуків з гурту та сміху сміливця насторожено спинилася. Тюбетейка, звичайно, не долетіла до неї, але свою справу зробила. Саламандра звелася високо на передні лапи, голову задерла, ніби облизалася своїм гадючим язичком, і, круто вломившись, зникла в кураях степової порожнечі.

— Хамза! — сказав мені тракторист, сідаючи за кермо трактора, зупиненого мною в кінці розмічувальної борозни.

Швидко обертаюся, бо ім'я Хамзи, письменника-новатора в узбецькому заснаділому в адатах житті, я вже чув. Навіть читав його деякі вірші, а один, написаний поетом ще десь не то в 1914 а чи в 1916 році, мені довелося завчити, вправляючись в узбецькій мові. Вірш і назвою, і змістом мені здався трохи занепадницьким. Звався він «Мені тоскно»:

...Я горював немало, соцький,
Не чіпай! Арики сліз моїх
Сточили груди, змучені
За рідний край! Сумую!..

І, вирядкаючи очима Хамзу, який повертався вже до гурту своїх, я по пам'яті промовляв ці завчені мною рядки.

Якісь хвилюючі поривання панували над моєю волею. Хотілося наздогнати і признатись, що я, від такого ж, як і в нього, прагнення творити шаленію, що я пробую писати вже роман з узбецької тематики. Хотілось би запізнатись, порадитись... Саме ж бо тоді я вже й розпочинав перші спроби написання «Роману міжгір'я».

Віком Хамза лише на шість років старший за мене. Але... які плідні й бойові шість років! І в мене не вистачило сміливості. Переді мною вже визнаний і визначний письменник! Що я йому скажу тими калікувато засвоюваними словами його рідної мови? Про те ж, що Хамза чудово володів і російською мовою, я тоді навіть не подумав.

Отак і стояв над шляшком, вирядивши очима обидві цяцьковані гарби на двох павукато-високих колесах. В них я вже не побачив Хамзи, бо гарби були криті. Було

не те що шкода, просто досада мене брала: чому я не підійшов до нього отут, на ниві, не заговорив?

Адже його я добре знаю не лише з преси. Хамзу знають в кожнім кишлаку. Мулла Юлдаш з особливою повагою розповідав про батька Хамзи, досить поважного кокандського лікаря, але й правовірного мусульманина. Він докладав великих зусиль, щоб дати синові високу духовну освіту. Але, завершивши загальну нижчу освіту, Хамза, наперекір бажанням батька, залишив медресе і самоосвітою поповнював знання, усталював світогляд. Уже в юнацькі роки Хамза перечитав усе наявне в книгозбірнях з творів Навої, під впливом якого й почав писати навіть газелі в класичному стилі. Засвоївши ще в юні роки творчість Навої, Фурката і Мукімі, Хамза уже впевнено брався за перо, виливаючи поки що в ліричних роздумах свої піднесені, а то сумні настрої від глибокого проникнення в соціальні «загадки життя». Зазнайомившись з творчістю Крилова, Пушкіна, Толстого з тих обмежених можливостей, які малися в перекладах на рідну мову (я сам натрапляв у ті часи в книгозбірнях освічених узбеків лише «Моє євангеліє» Толстого в узбецькому перекладі), Хамза настирливо вивчав російську мову, читав якомога більше з класичної російської літератури. Особливо ж його захопили твори Горького, і не тільки своїми художніми якостями. Творчість Горького була «зерном посіяної правди» в душі юнака.

А це починався процес соціальної свідомості письменника. Хамза вже не тільки для себе, але й для цілого суспільства, визначив зловісні перепони на шляху до кращого майбутнього його народу. Бо то були «мракобіся батьків, гніт уряду та злигодні...».

Боротись проти батькового намагання будь-що вивчити сина на духівника Хамза міг, мав силу і певність перемоги. Замість медресе юнак почав своє самостійне й гірке життя, порвавши з батьками. Це й була його перша перемога у великій школі життя. Не кожен зможе отак самотужки подолати труднощі, порвавши з родом, з матеріальною базою життя.

Він кидається на зближення з прогресивною інтелігенцією, захоплюється проповідями народної освіти, навіть сам організовує нову школу, складає для неї підручники, сам і викладає в ній!..

До Шахімардана Хамза переїздить з Коканда вже десь після громадянської війни, саме в роки проведення

в Узбекистані земельно-водної реформи. Я був глибоко переконаний після розмови з Юлдашем на цю тему, що Хамзу я зустрів уперше саме в час одної з його поїздок на «об'єкти нового» в його країні. До Шахімардана переселився вже не юнак-мрійник, шукач громадської, «вселюдської» діяльності 1905—1912 років. Це навіть і не протестант-революціонер 1912—1915 років. Тоді Хамза в шуканнях виходу народу з темряви стає окресленим просвітянином, сам складає підручники, сам і навчає по них узбецьку молодь. Поривається до чогось високого, метушиться в шуканнях і зазнає гіркого розчарування від наслідків своєї надсильної праці. Але до Шахімардана прибув уже комуніст Хамза, який близько трьох років перебував у бойових лавах Червоної Армії. В Шахімардані оселився поет-комуніст Хамза Хакім-заде, поет-пропагандист нової, радянської перебудови застарілого життя дехкана-трудівника, тут, у кишлаку, він розгортає більшовицьку боротьбу за ту перебудову узбецького життя.

Звичайно ж, його дуже цікавило будівництво зрошувального каналу на пустельних яз-яванських степах. Пізніше я довідався, що ото зустрів його на околицях, коли він з групою громадських діячів уже повертався з цих оглядин. Хамза глибоко цікавився нашим каналом, розпитував про його водну потужність тощо. І я щиро шкодував, що прогавив таку можливість поговорити з першим письменником узбецького народу, його оновленого краю.

В Шахімардані Хамза буквально не знав покою ні вдень ні вночі. Вночі він надсильно працював над новими віршами-піснями, складав для них музику. А вдень — розучував ті пісні з учнями в школі, писав п'єси, організовував і ставив ті п'єси на шкільній сцені.

Десь перед самим початком 1927 року, за кілька день до виїзду на Україну, ми з одним самаркандським молодим письменником вперше побували в Шахімардані. Звичайно ж, їхали туди, щоб познайомитися, поговорити з Хамзою. Та й на цей раз ледве тільки розшукали його на великих кишлачних зборах. До кишлаку прибули представники з столиці в справі все тої ж земельно-водної реформи, яка проходила в країні ось уже котрий рік і кожен рік то в одному, то в іншому місці мала неприємні викривлення. Їх часом треба було залагоджувати представникам аж з столиці.

До дехканів саме промовляв Хамза. Промовляв він гаряче, не втрачаючи бойового запалу, набутого ще в лавах Червоної Армії. Мій самаркандський друг тут же десь добув вірш Хамзи, написаний у формі заклику до узбецької жінки:

Скидай чиммат, відкрийся, о прекрасна!
Рви ланцюги неволі, будь вільною жоною...

Читав мені товариш, заразом і перекладаючи ці чудові вірші-заклики. Особливо мене захопили слова заклику: «З-під темряви чиммата — як місяць засяй із хмар!..» Саме ця проблема звільнення жінки від того огидного покривала мене найбільше цікавила в своєму новому творі.

Сталося не так, як хотілося. Підійшов час нашого повернення, бо тут ходив лише один поїзд на добу, а до станції доводилося ще й верхи на конях їхати. Власники коней нервували, чекати далі було не можна. А збори надто затяглися в часі. Хамза був остільки заклопотаний, що ми так і поїхали, не поговоривши з ним.

18 березня 1929 року сталася трагічна подія. Вороги народу таки домоглися свого. Пізно ввечері Хамза повертався в Шахімардан додому. Повертався пішки. Під кишлаком біля містка наймані баями та ішанами мерзенні вбивці чекали вже свою жертву...

І не стало полум'яного пропагандиста-бійця, чудового літератора-комуніста, поета, драматурга, композитора...

Ювілейний комітет запросив усіх нас, гостей, відвідати новий театр імені Хамзи. Цей театр міститься майже в центрі колишнього старого базару, в так званому Старому місті.

Пам'ятаю його, те Старе місто, з екзотичним базаром і якимсь типово східним безладдям: страшенна відсталість і анархія в національно-релігійних забобонах, натовп та цілодобове меланхолійне провадження торгу. Там продавалося все, від їжі, одягу, мистецьких виробів, антикварних знахідок та реліквій і аж до прощення аллахом гріхів, тобто аж до совісті правовірних блюстителів ісламу — шейхів, якою вони безпардонно й цинічно торгували ще і в перші роки нашої радянської доби...

Базару, звісно, тепер і сліду вже немає. Пушкінський парк, школи, клуби й театр посіли тут своє місце, законно перетворивши ці старі закутки в засоби відпочинку тисяч мешканців столиці.

На сцені театру — п'єса «Хамза». Жодної ситуації, факту не вигадали драматурги Яшен та Умарі. Чудовий пам'ятник поетові-борцеві! Дійсне життя письменника-більшовика, його полум'яна віра в торжество перемоги ленінського вчення і боротьба з запеклими ворогами, фанатиками — таке тло стало живою канвою драми.

Глядач упізнає на сцені лютого ворога народу — бая, який скаржиться своєму захисникові, буржуазному націоналісту (пан-тюркіст), на впливи комуністичної пропаганди Хамзи.

— Ми ризикуємо не лише водою та землею,— сичить бай,— але й адатом [1], ба навіть життям!..

І за порадою ворогів народу, націоналістів, бай пролазить в один з гуртків Хамзи, щоб шкодити зсередини, щоб розвалювати плідну діяльність більшовиків, щоб «утримати воду і землю в своїх руках»...

Хамза в п'єсі, як було і в житті, протестує проти старих ісламістських підручників у школах і невтомно працює над новими, радянськими підручниками. Проти цієї реформи в навчанні повстає старе мусульманське вчительство. Та гаряче підтриманий трудящою узбецькою молоддю, комуніст Хамза ні на йоту не відступає перед буржуазними націоналістами.

Це були роки першого пробудження широких дехканських мас у кишлаках, роки навчання поодиноких студентів робітфаку з віддалених глухих кишлаків і закутків Узбеччини.

Тоді ж Хамза вперше заговорив про утворення сільськогосподарських артілей і комун. Це вже історія! І мені, автору «Роману міжгір'я», дуже добре відомі ті луни з Шахімардана по кишлаках міжгірної Ферганської долини. Запальні слова більшовицької партії, сказані устами радянського письменника Хамзи, його поезії, пісні, його п'єси, особливо «Бай і наймит», допомагали нам у великій справі обводнення й заселення Мірзачульських пустель за Уч-Курганом новими кишлаками, артілями.

«Раніш урожай бавовни діставався баям, капіталістам, спекулянтам, а в артільному господарстві ти, дехкан, трудящий, працюєш для державної і власної користі»,— співали карнайчі в чайханах пісні Хамзи.

Ми відзначаємо гіркий пам'ятний день його трагічної смерті. Лише недавно народилися ті натхненні слова,

[1] Традиційним звичаєм.

що закликали дехкан до більшовицької перебудови життя старого узбецького кишлаку. І ось у колгоспі Янгі-Юльського району, в колгоспі, поселеному на обводнених Радянською владою пустельних землях, виросли нові прекрасні люди. Десятки колгоспників дістали звання Героя Соціалістичної Праці за бездоганну і самовіддану працю «для державної і власної користі»! Голова колгоспу Хамракул Турсункулов, Герой Соціалістичної Праці, ферганець, добре пам'ятає, як ці слова він вперше почув у кишлаку.

— Це було якесь свіже-свіже повітря, як журчання ариків з Шахімардансаю [1]. І ми, кишлачні передовики, ходили слухати самого Хамзу на мітингах Шахімардана, діставали й розучували його пісні. Він сіяв у душах бідняків-дехкан надію й довіру до більшовиків. І ми боролися спочатку за наш плов, боролися за червоні боки оцього яблука. Ця боротьба переросла в боротьбу за науку дехканським дітям, за спільну борозну джаяка з бавовною. Як бачимо, ми вибороли культурне й заможне життя!

Події, відтворювані на сцені, переплітаються з цими запальними словами сімдесятилітнього узбека, голови колгоспу-мільйонера. Ішани, баї не тільки провадили боротьбу проти всього нового, радянського, що гаряче пропагував поет Хамза, але й шукали нагоди, щоб його вбити...

Неначе перебуваєш не в театрі, а стежиш у житті за цією насправді титанічною боротьбою більшовика.

«Гей, кровожери й тирани баї! Не сподівайтеся і не ждіть, щоб схилився перед вами робітник і дехкан, що навіки зломили вашу владу!» — лунають натхненні слова поета.

Хамза гаряче звертається до узбецької жінки, ганьбою таврує «таємниці паранджі»:

«Скидай чиммат, відкрийся, о прекрасна!»

І жінки слухалися нового більшовицького слова, знімали паранджу, втікали з ічкарів, знаходили нові умови життя.

Народ любив Хамзу і ще за життя називав його героєм. І коли в п'єсі ішани таки підстерегли вночі поета і вчинили свою бандитську справу, схвильований глядач з обуренням вигукує:

---

[1] Гірська річка у Фергані.

— Смерть ішанам!

Глибоко змістовна п'єса «Хамза» допомогла нам, гостям на ювілеї, повніше і всебічніше зрозуміти прекрасне життя і творчість письменника-більшовика Хамзи Хакімзаде Ніязі, вірного сина узбецького народу. Цей народ за допомогою братнього російського народу і всіх народів СРСР під мудрим керівництвом партії самовіддано будує комунізм.

Ташкент — Київ,
жовтень 1949 р.

НА ЗОРІ ЮНОСТІ

Наш сучасник, письменник Юрій Яновський належить до славних творців радянської літератури...

Гадаю, що варто і мені розповісти читачам про автора «Вершників», про не позбавлені громадського інтересу мої дружні й творчі стосунки з ним.

В пам'яті постають незабутні студентські роки 1922—1924-й в політехнічному інституті м. Києва. Студентські роки! В житті Яновського, як і багатьох його ровесників, це були і роки юності нашої Радянської держави...

Літературне життя Києва тоді ще не мало якогось виразно окресленого характеру. Епізодичні літературні вечори, вірніше, диспути, в ці перші роки скорше нагадували якісь пошукання, розвідки, збирання сил, а чи спроби виявити молоді паростки, чи, може, відновити в якійсь мірі перерване і досить-таки потріпане, занехаяне війною переджовтневе літературне життя.

В політехнічному інституті теж інколи влаштовувались літературні вечори й диспути в актовім залі. Вечори були дуже невиразні, зникали з пам'яті надто швидко. Але все ж вони живили, розбуджували інтерес до літературної творчості.

Відкидаючи умовності щодо скромності, скажу, що й у мене виникло бажання створити в політехнічному інституті гурток початківців. Знайшлося в нас на п'яти факультетах інституту біля десятка ентузіастів, яких довелося очолити в так званій «Групі молодих письменників КПІ». Ось у цій групі я вперше і записав під якимсь номером ім'я Юрія Яновського, студента електрофакультету... Розповім про моє знайомство з Юрієм Яновським і про наше приятелювання. Почалося воно ще з тої «Гру-

пи молодих письменників КПІ», майже на перших тижнях його існування. Обидва ми тоді були студентами першого курсу, досить часто зустрічались і на загальних зборах в аудиторіях КПІ. Надміру скромний і стриманий Юрій Іванович завжди несміливо сідав на цих зборах гуртка десь подалі, не поспішав з читанням своїх творів, та і про твори інших членів гуртка висловлювався зрідка і досить стримано. Був він студентом на самозабезпеченні і матеріальному, і правовому, а це призвичаювало до якоїсь, сказати б, не звичної в наш час скромності.

Одного разу мені довелось трохи розворушити його в розмові, коли ми очікували керівника літгрупи, нервову вчительку, яку нам підшукали інститутські діячі. Чи ж розуміла вона гаразд, для чого її до нас запросили, важко сказати. Жінка приходила; і, замість звичайного для неї звертання в школі «діти», вона звернулася вперше: «Ну...»

Це «ну» стало вже для нас майже анекдотичним. Воно означало що завгодно, але не ту необхідну нам щирість керівника, яка стимулювала б і повагу, а то і приязнь до учителя. Отак і в згадуваний день учителька лише трохи змінила своє звернення до нас. На цей раз мовила:

— Ну... Хто сьогодні?

І це звертання кожен з нас розумів, як йому хотілося. Юрій Яновський теж по-своєму розшифрував те «ну».

— «Ну, відповідайте ж на заданий урок...» Так говорив наш учитель в Єлисаветградській гімназії...— Всміхнувся при тому спогаді завжди стриманий наш Юрій.

Саме цього разу те «ну» припало і на студента електрофаку Юрія Яновського. Він слухняно дістав свій зошит і подав учительці. Завжди трохи блідуватий, він помітно зажеврів на лиці. Але руки не затремтіли. Досить сміливо подав зошит, навіть відвернувши клейончату обкладинку для зручності керівникові. Читай, мовляв...

Тепер уже важко мені пригадати, що там було написано, вірші чи оповідання, навіть якою мовою, бо наш Юрій робив активні спроби російською...

Учителька довгенько-таки вчитувалася в бісерний почерк студента і... несподівано та зовсім неприємно, якось що називається визвірилася на «учня»:

— Що це за писанина?! Чи не вважаєте ви себе класиком літератури? Раджу вам побільше читати і перечитувати твори українських письменників... Маєте навчитися бодай би спочатку розуміти художнє слово...

Коротше кажучи, вчителька забулася, що перед нею не жовторотий учень, а досить-таки солідний студент електрофаку, який пережив уже пору вчительського «розносу»,— виливала, напевне ж, принесений звідкись гнів на Яновського. Коли б не катастрофічна розгубленість Юрія, коли б не зблід він, ніби аж сльози заблищали на очах, може б... може б, ми з ним значно пізніше стали друзями. Коли ж я поглянув на нього в час розносу, то раптом зрозумів, що йому потрібна допомога! Для більшого ефекту я розстебнув гудзики на своєму робітфаківському пальті, кинувся в справжній, поки що словесний бій!..

Бій, правду кажучи, не відзначався стриманістю. Коли Яновський таки тримався і не запротестував (виняткової витримки був юнак!), то істерична вчителька від нашого заступництва таки розревлася і залишила аудиторію. Більше вона не приходила.

Але з цього моменту ми з Юрієм стали найріднішими друзями. Він навіть нестримно обняв мене в пориванні подяки за такий енергійний захист.

— Нічогісінько ця тьотя не зрозуміла...— ніби виправдувався перед кимсь Яновський...

А керівником нашого літературного гуртка став незабутній викладач української мови на робітфаці, літній і досвідчений педагог Ревуцький (старший брат композитора). Як же він блискуче знав запальну душу молоді і знаходив у потрібну хвилину саме те слово, яким вінчалися найщиріші поривання кожного з нас до літературної творчості. Цілий зимовий сезон керівництва Ревуцького нашим гуртком у КПІ, безперечно, багато чим допоміг активізації гуртківців у набуванні потрібних навичок, кваліфікації в початкових кроках творчості.

Та інцидент з керівником у гуртку відбив у Яновського охоту до активності. Він таки заходив інколи і на гурток, але більше для інформаційного зв'язку та щоб разом іти пішки аж до Діонісієвського провулка і слухати мої розповіді з чималої вже на той час життєвої практики. Особливо його цікавили розповіді про Жовтневі події в Петрограді, про зустрічі з Леніним, епізоди з громадянської війни, про героїзм партизанів і зальоти кур-

кульсько-анархістських банд Чучупаки, Григор'єва на побережжя Дніпра.

Разом з тим він охоче розповідав про свої знайомства з працівниками редакції російської газети в Києві, з поетами Тургановим, Уриним та журналістом Пакентрейгером...

Звичайно ж, наш Юрій охоче згоджувався, але тут же і запевняв, що нічого з цього не вийде. Нам здавалося, що це не був протест, а лише якесь психологічне страхування на випадок невдачі.

І ось на черговій отакій дружній зустрічі Юрій запитав мене, що саме я хотів би мати написаним для першого випадку: вірш, поему, оповідання?

Зрозуміло, що мене найбільше задовольнило б оповідання! Мені здавалося на той час, що поезією можна лише «гратися», до того ж вона Юрієві досить легко дається. Та вже все одно:

— Що хочеш, аби написав! Давай вірш, це в тебе добре виходить. Але оповідання неодмінно! — наполягав я.

Щоразу ми отак никали київськими вулицями, по схилах Дніпра, обговорювали цю життєтрепетну для нас проблему — писати Яновському оповідання а чи вірш.

А то знов ми разом їхали в трамваї до. інституту і знов говорили вже лише про вірш. На цей раз прийшли до згоди, що вірш мусить бути програмовим. Саме в ті дні творчих шукань Юрій у вагоні трамвая показав мені оповідання «Дзвін». «Невеличке, для газети»,— виправдується червоніючи. Ми негайно ж пересіли в зворотний вагон трамвая і занесли його редакторові газети «Більшовик».

В той день, коли оповідання було надруковано, Яновський не прийшов до інституту...

Здавалось би з першого погляду, що Яновський ніби трудився над оповіданням чи віршем українською мовою виключно, щоб відв'язатися від моєї настирливості. Але я ще в час наших блукань вулицями Києва та безконечних розмов розумів, що він уже працює, і працює з давніх особистих поривань. Але внутрішні вагання вимагали перевірки. На кому ж, як не на щирому другові й перевіряти ті вагання! Йому треба випробувати гостроту свого жала на камені. Каменем щирості він обрав на той час мене, вірячи, що відповідь буде щира.

І ось одного ранку зовсім несподівано заходить до мене на Діонісієвський до гуртожитку якийсь засвічений

внутрішнім світлом Юрій Яновський. Зайшов ніби за тим, щоб разом їхати до інституту.

— Написав? — питаю вже на вулиці.

Юрій Іванович мовчки подав звичайний аркуш поштового паперу, густо списаний віршем. Це був великий вірш «Поетові», той єдиний вірш в поезії Яновського, в якому так недвозначно було наголошено на соціальному змістові творчості радянського поета. Він радив, а то й просто наказував: бий словом, поете!

Густим, мідним гудком бий!
...Всім життям керуй!
...Не лічи зірок у «Бога»,
Хай зі сталі буде рима!

Довгенький цей вірш завершився наостанку ще й кількома рядками своєрідної посвяти:

«Цей вірш присвячую й дарую дорогому другові Івану Ле. Без його дозволу не маю права ні друкувати, ані читати його прилюдно. Юрій Яновський. (Дата)».

Як мені шкода, що цей рукопис загинув на квартирі в Києві разом з усіма моїми творчими архівами та бібліотекою під час гітлерівської окупації міста. Збереглися ще деякі книжки Яновського з його автографами, які були не менш зворушливі і щирі...

По факультету мені припадало виїхати десь на літню будівельну практику. Куди б не їхати з Києва, вирішую я, все рівно з Харковом мені не розминутися. А це означало — реальне побачення з редактором журналу «Червоний шлях».

Коли прощалися з Яновським, я не сказав про своє рішення, бо знав, що поради його можуть збити мене з твердого рішення побачитись з Павлом Тичиною. Отже, десь у травні 1924 року мене призначено на будівельну практику на будівництво шосе Анапа — Тонельна. А їду я через Харків, роблю там зупинку, щоб не лише передати вірш Яновського, але передати його до рук самого редактора журналу Павла Григоровича, та ще й почути його думку про вірш...

Отже, прибув я в кабінет редактора журналу «Червоний шлях». В ту добу ще не було перед дверима якогось столика секретарші і був наскрізний демократизм у редакціях журналів. Зайшов я в тому ж пальтечку робітфаківця і в білій кудлатій шапці...

Зайшов і відразу ж по привітанні та знайомстві пере-

йшли до діла, не лише тому, що ми вперше познайомились, а і самі життєві темпи на той час цього вимагали. Недарма з тих часів уживається подекуди ще й досі в службових кабінетах красномовний напис-порада з плаката: «Не заважайте зайвими розмовами...»

Подаю оригінал рукопису Ю. Яновського «Поетові». Подаю, як прапор перемоги, і внутрішньо тремчу: а раптом Тичина сприйме це, як нахабну пораду йому, поетові Тичині!.. Павло Григорович уважно і, як мені здалося, з зацікавленням перечитав вірш. Лише на дружній приписці автора невимушено посміхнувся.

— Приємно відмітити щирість у вашій дружбі,— мовив, пояснюючи свою посмішку. Потім знов посерйознів, учитується в кінцівку вірша, щось помислив.

— То, як же бути з цією приписко̀ю? Адже вірш від цього грає...

Я потис плечима. Вперше почув з уст видатного вже і на той час поета, що вірш може «грати». І що міг я порадити Павлу Тичині, коли вперше почув з його уст оте «вірш від цього грає».

— Знаєте що: не заперечуватимете, коли ми перенесемо в підзаголовок лише оце — «Дорогому Іванові Ле присвячую»? Чи, може, ви маєте якусь іншу думку?

Звичайно, я нічого не міг заперечити або щось нове придумати...

Аж збивши набакир оту кудлату шапку, виходив я від головного редактора журналу, відчуваючи щирість тепла його долоні від прощального потиснення!

Юрію я навіть не написав з Харкова чи з місця практики про ці відвідини Тичини, бо й не був певен, що все так добре обійдеться. Поява вірша в «Червоному шляху» (№ 6 за 1924 р.) була цілковитою несподіванкою й приємним сюрпризом для автора! Сам я дізнався про це в Анапі лише з листа Юрієвого сусіда по мешканню...

Юрій Яновський швидко входив у літературу. Його оповідання, вірші почали з'являтися в пресі. Інститут поволі ставав тягарем для поета, творча діяльність якого вже вимагала часу. Та він, не шкодуючи сил, таки складав іспити, креслив аркуші обов'язкових курсових креслень. З міркувань здачі деяких «хвостів» чи й з інших причин він не поїхав на практику того літа. Здається, що й додому їздив на дуже короткий час. Його молодість, як то мовиться, не питалася броду! Але й її спроможності не були безмежні. Раптом... Юрій тяжко захворів...

Яновський жив у брудному, не те що вогкому, просто в мокрому підвалі з єдиною вузькою фрамугою замість вікна (здається, це була Тургенєвська вулиця)...

Коли додати до цього бідування з одягом, білизною, постіллю, то й буде повна картина жаху того проживання. Недоїдання, недосипання в учбових і творчих горіннях ще більше виснажували людину...

Лікар категорично зажадав перевезти хворого в інше, цілком сухе і світле приміщення.

Все треба робити негайно ж, бо тримати хворого в тім приміщенні було непоправним злочином...

Довелося власними силами спрощувати цю проблему і перевезти хворого на моє ліжко в гуртожитку робітфаку на Діонісієвському провулку! Сухе, багато освітлене приміщення, майже цілий день порожнє, бо мешканці зрання й допізна в інституті. Що ж до ночі, то робітфаківці чудово розуміли ситуацію і створювали ідеальну, майже шпитальну обстановку.

Медичне обслуговування теж улаштувалося, бо до робітфаку та його гуртожитків були прикріплені лікарі. Вони охоче йшли назустріч. Лишався лише комендант гуртожитку, черства, нелюдима особа. Спочатку довелося з ним полаятись, наобіцяти спокою, а потім і вивезення хворого. А час ішов, час діяв на нас! Лікарі на наше прохання виписали довідку про те, що хворий не заразний, безпечний для гуртожитку. А тим часом, уговорюючи коменданта, ми... сушили, ремонтували підвал Яновського.

Отак і сушили підвал та коменданта — майже три тижні...

Лікар гуртожитку по кілька разів на день навідувався до хворого. Його смоктали банками, кололи, харчували з робітфаківської їдальні. Кілька студентів робітфаку приносили для Юрія какао з їдальні АРА. А тим часом ми висушували підвальну кімнату Яновського, обклеїли її обоями. Помогло від того тільки на перший погляд, але для ока це було щось значно краще, приємніше, вологості майже не стало на якийсь час.

Коли ж комендант зрештою переміг нашу настирливість, а хворий відчув себе значно поздоровілим, зійшла температура, повеселіли очі, довелося йому переїздити з робітфаківського гуртожитку...

Юрій Іванович Яновський лишив у моїй пам'яті образ людини винятковоі чуйності, розуму і такту!..

Він став одним з редакторів ВУКФУ [1] і незабаром переїхав до Одеси...

Одного разу він приїхав з Одеси, повний творчих сил, енергії. Немов і сонце, й повітря, і море привіз з собою, щедро обдаровуючи цим усім і нас у своїх запальних, дружніх розповідях! Це був час бурхливого розквіту його таланту, молодої творчої енергії...

Ми неодмінно дарували один одному свої книжки з теплими написами. Війна з гітлерівською Німеччиною багато забрала від нас цих незаперечних свідків справжньої дружби. Та декілька книжок з такими написами ще збереглися в мене, огріваючи душу, як дружній привіт, як гаряче потиснення руки близького й щирого друга!

Київ — Городище,
березень 1959 р.

ІВАН МИКИТЕНКО

Згадка

Шкода, що тільки згадка, а не спогади. Людська пам'ять хоч і надійна схованка вражень пережитого, та добувати його з тої... навічної схованки не легко. Микитенко пішов від нас трагічно. Перервано бурхливо розквітле творче й громадське життя цього насправді обдарованого письменника, одного з видатних зачинателів молодої літератури України на зорі великих перетворень!

Інколи чуємо похватну пораду — не згадуйте минулого, живіть лише сучасним. Що й говорити, порада «витримана», та однобока, виразно діляцька, кон'юнктурна. Живемо справді сьогоднішнім, бо це є процес не лише твого існування, а й діяльності, процес найактивнішого стимулятора в безперервному розвитку, в благородній гонитві за ідеальним!

Письменник теж народжується у дійовому процесі, підготовленому попередниками. Він дбає про сучасне як про гніздо для поколінь. Він людина, якій притаманне постійне поривання вперед на охоплення непізнаного, на творення нового! Таким контуром і вирізьблюється силует молодого, поривного драматурга і прозаїка Івана Микитенка.

Все ж найкраще не творилося «на голій землі»!

[1] Всеукраїнського кінофотоуправління.

Оброблялось і дороблялось набуте працею поколінь, здобуване батьками в такому ж «горінні», в гонитві за новим, продовженим у майбутнє...

Ці думки мимоволі зароджуються, коли життя і справа стимулюють озирнутися на наше літературне вчора, в якому народилися, яким жили і творили його майбутнє — соціалістичну культуру. Воно було і для Микитенка палахкою юністю сьогодні вже розквітлої, могутньої Радянської України, її літератури.

І встають роки того недавнього, а вже й минулого! Як у казці, зеленіє, буйно колоситься перша паросль засіяної Жовтнем молодої радянської літератури. Не на порожньому місці розпочинали. Шевченка, Франка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Коцюбинського, Лесю Українку, Нечуя-Левицького, Грабовського мали ми за плечима! А починали ж таки зовсім по-новому...

На розмаїтій ниві молодої, насправді революційної літератури шарілась і наша паросль так званих пролетарських письменників. Серед зеленаво рослого колосся знімалися дорідніші саме ті, які відбирає кмітливий селекціонер — час.

Показним колоском на ниві пожовтневої літератури вбачається мені Іван Кіндратович Микитенко. Не поодинокий він на лану, але своєрідний, такого важко було не помітити.

То була вельми гомінка, по-весняному бурхлива літературна доба. Вона... не припускала найменших недомовок навіть у назві літературної організації. А організації зароджувались усе нові й нові, конкурували між собою, принаймні деклараціями, неодмінно афішували якнайголосніші (типу «Абракадабра»!) свої назви.

Основні центри України, особливо індустріальні, утворювали свої робітничі — пролетарські — літературні угруповання. Уже в 1924 році вони агітували за широке розгортання масової літературно-пропагандистської діяльності. В Харкові, в Києві, в Донбасі, Дніпропетровську, в Одесі зароджувались літературні гуртки, об'єднання «Гарт», «Плуг», «Жовтень», «Забой». Все це закипало в новизні діяльності, метушилось і... погрожувало іншим «невиразним». Настала потреба згортати той масовий рух в об'єднання для централізованого керівництва цілим літературним процесом.

Десь на кінець 1926 року виникла Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП), яка вже на

початку 1927 року організаційно оформилась з правлінням у Харкові.

Першим головою нової організації на установчім з'їзді в Харкові обрано Івана Микитенка — одноголосно, з бурхливим ентузіазмом, притаманним молоді. Нова організація мала групу активістів у творчості, з них виростали наші передовики: критик Володимир Коряк, молодий його побратим Борис Коваленко, поети Сосюра, Безпощадний, Терещенко, Усенко, прозаїки Кузьмич, Головко, драматург Олександр Корнійчук.

У боротьбі за високоідейну українську радянську літературу драматург і новеліст, запальний організатор-пропагандист Іван Кіндратович Микитенко був цілком підготовлений на цей високий пост. Як уже згадувалось, не вперше в ці дні прозвучало ім'я українського письменника Івана Микитенка. Спочатку з газетних фейлетонів, а особливо з перших п'єс ми дізналися про нього. Ще в 1925 році літературна молодь звідусіль подорожувала до Одеси на постановки п'єси «Іду» Івана Микитенка. Це був наочний факт реальності пролетарської літератури. Тож як було не поїхати хоч і на край світу, щоб побачити в постановці цю «нашу» п'єсу!

Так ми запізнавалися в ті бурхливі роки. Іван Микитенко зі своєю дивовижною скромністю учня фельдшерської школи не квапиться до нас із-за куліс на оплески. Він кілька років виступав з п'єсами, а пізніше й збіркою оповідань «На сонячних гонах». Літературна молодь України починала звикати до автора, який своїм Нуником з однойменної новели викликав глибоку нашу симпатію і захоплення молодим талантом.

Цілком законно ім'я українського пролетарського письменника Микитенка ставало своєрідним прапором літератури. Він ніби підхопив стяг, піднесений Сосюриною «Червоною зимою», й упевнено поніс його в авангарді молодої літературної поросли Харкова, Донбасу, Києва, Одеси!

На засіданні оргкомітету ВУСППу вперше нас познайомив критик і літературознавець Володимир Коряк. Відомий молодий критик Борис Коваленко виголосив творчу й біографічну характеристику Микитенка, пропонуючи обрати його на голову майбутньої організації. Це й були дні нашого першого особистого знайомства. Майже однолітки студенти, запальні ентузіасти справи, ми в ту першу зустріч навперебій викладали один одному

свої тези організаційних планів роботи нової всеукраїнської літорганізації. Поетів Павла Безпощадного і Володимира Сосюру, Миколу Терещенка, а згодом і Олексу Влизька ми ставили в перші шеренги поетичного загону цієї нової літературної організації. Звичайно ж, нас енергійно підтримали старіші письменники, зокрема, розчарований символіст Яків Савченко, політемігрант з тодішньої «зарубіжної» Західної України Дмитро Загул та інші...

Ентузіаст-новатор Іван Микитенко з перших же днів утворення ВУСППу не лише закликав втягати молодь до організації. Він рішуче ставив питання про зміцнення спілчанського грунту талановитими творчими кадрами, відбираючи їх у «сусідніх» з нами, нехай і зашифрованих «мудрими» назвами, організаціях і групах. Коли б систематизувати численні його поради нам і плани організаційно-творчого зміцнення ВУСППу, то вони зводилися б до такого:

— Літгуртківців очленити в ВУСППі ми зможемо в чималій кількості. Не про це повинна дбати наша організація в першу чергу. Маємо зміцнити творчий грунт для цього, заговорити книжками, творами. Це найсильніший аргумент у дискусіях з футуристами, з гео-шкурупіями та «академіками» Хвильового. Даваймо твори, готуймо кадри!.. Тож треба нам якось-то переконливіше провадити дискусію з вашими в Києві неокласиками, «Ланкою»...

— Те ж саме і з вашими харківськими «академіками» у Вапліте.— додав я, зачеплений докорами Микитенка.

— Та й з нашими...— аж скипів Микитенко.— Про наших «академіків» не турбуйтеся. Багато з них пишуть хороші твори. Боротися нам доводиться лише з їхньою пихою, а не з творчістю, крім хіба самого вожака. До речі, в Харкові нас добре підтримує й «Молодняк», Павло Усенко, Андрій Головко... А у вас там інша закваска. Для Києва потрібні наші дотримані кадри в пролетарській літературі.

Кадри, кадри і кадри! Іван Микитенко клопотався за них у новій літературній організації, його підтримували керівні діячі партії, уряду. Кадри він розумів значно ширше за рамки письменницької організації. І саме в молоді, в паростках нових народних талантів шукав і вбачав надійну силу для зміцнення молодої письменницької

організації. Тому так гаряче підхопив гасло партії — робітничу молодь в активне будівництво нової держави. Так званий поклик робітничої молоді з ударних бригад в літературу, в активну діяльність творчих гуртків при заводських клубах і в колгоспах став основним стрижнем організаційно-масової діяльності Микитенка — керівника Спілки пролетарських письменників.

Саме в цей період і з'явилися на сценах українських театрів його п'єси «Світіть нам, зорі» та «Кадри».

Варто би згадати й наші численні зустрічі не лише в літературному житті, а й в побуті. В цьому плані я мав великі можливості спостерігати Микитенка. Обставини і становище київського «периферійного активіста» спілки змушували мене в ті перші роки часто бувати в столиці Харкові. Тож доводилось набридати харків'янам, спинятись бодай на ночівлю в котрогось. Отак спинявся деколи і на квартирі Івана Кіндратовича Микитенка. В «домашніх» розмовах його дуже цікавило студентське життя й мого інституту, творчість Юрія Яновського, молодого нашого драматурга Олександра Корнійчука. Дивлячись п'єсу «Кадри», я багато чого бачив у ній і з наших розмов про студентське життя.

В тих дружніх розмовах Микитенко був надміру стриманий, більше розпитував і слухав. Звичайно ж, живіше реагував на розповідь про наші дискусії в Києві і теж — мовчав. Тому часом аж дивував своїм хороше побудованим виступом. Часом і надуживав цитатами з латинських крилатих висловів. Пам'ятаю, його виступ на Всесоюзному з'їзді пролетарських письменників викликав у декого здивування тим надуживанням латиною. Коли ж стало відомо, що Микитенко завершує вищу медичну освіту, латина та ставала вже не вадою, а й окрасою пролетарського промовця.

Літературна організація ВУСПП помітно соліднішала, письменники — її члени — ставали відомішими в читацьких колах. В міру зросту популярності Микитенка, особливо після переїзду правління спілки до Києва, у нас менше ставало приводу для особистих зустрічей, розмов. Та й настала доба ширших горизонтів. Мої студентські виробничі практики, а потім і праця в Узбекистані, а в тридцятих роках — відрядження на роботу в Донбас, де я був редактором «Забоя»,— мимоволі поставили нас в умови, коли ми могли зустрічатися зрідка і то лише «по

ділу». Особисті зв'язки майже припинились, як і наші дружні до цього взаємини.

Шкода, що величезний архів нашого листування з Микитенком загинув у мене вдома в час фашистської окупації. Той архів значно би допоміг яскравіше відновити в пам'яті образ запального організатора української радянської літератури, натхненного драматурга, прозаїка, співдруга в боротьбі — Івана Кіндратовича Микитенка.

Київ,
червень 1966 р.

НА ГОНАХ ЗА ЖАР-ПТИЦЕЮ

...Рік 1942-й. Тривала підготовка до боїв за плацдарм на донському півострівку перед станицею Клєтською. Ворог уперто зміцнював свій потужний прорив на оточення Сталінграда. Мені доводилося виступати перед бійцями в підрозділах дивізії, яка пізніше стала гвардійською. Її сформовано було з моряків дніпровсько-чорноморських флотилій і кинуто на виборювання стратегічно важливих підступів до Сталінграда. Нашвидкуруч сформовані в стрілецьку дивізію, моряки та річковики воювали, відбиваючи плацдарм, як особливо мобільна ударна частина. Ворог добре розумів значення того плацдарму і для наших військ за Доном. Не шкодуючи сил, він уперто захищав ці плацдарми, зміцнював їх оборону, часом і переходив у контрнаступ.

В ці дні одного разу мені довелося виступати перед бійцями дивізії, яка готувалась до вирішальних боїв за відвоювання плацдарму перед Клєтською. Виступ організовано в просторому підвалі розбитої гарматами й мінами школи. Начальник політвідділу дивізії оголосив бійцям:

— В нашій політбесіді беруть участь письменники та кореспонденти газет. Серед них є й друзі письменника Панфьорова. Саме вони, напевне, зможуть розповісти нам, як Федір Панфьоров працював над своїм романом «Бруски». Попросимо, товариші бійці!

Звісно ж, бійці попросили одностайними й щирими аплодисментами.

Невідомо, якими стежками потрапили «Бруски» до цих бійців у цю палахку смугу фронту. Начальник пояснював, що матроси знайшли книжку десь-то в розвалищах школи після бомбування її ворогом з повітря і гар-

матного обстрілу. Книжку читали й перечитували, передаючи з рук у руки в підрозділах дивізії.

— Неначе в дзеркалі, бачать з роману своє минуле життя в залишених десь колгоспах.

Звісно ж, в умовах бойового життя, в окопах подібні інформації й бесіди були гранично обмежені. Не кажучи вже про стислий регламент, щоразу регульований обстрілами важких мінометів — адже були ми за триста-п'ятсот метрів від передової противника. Сама літературна тема якось не вкладалася в завдання політбесіди з бійцями в умовах напружених боїв.

Щиро кажучи, таке бажання моряків, з ентузіазмом підтримане і начальником політвідділу, мене і здивувало, таж і глибоко схвилювало, порадувало. Адже саме для таких, може, й не специфічно воєнних бесід, ми й забилися сюди! І протягом надто напруженої в бойових умовах години я розповідав бійцям про Панфьорова, про його клопітну працю над «Брусками».

...Наше знайомство з Федором Івановичем Панфьоровим сталося на одній із бурхливих літературних дискусій у Будинку Герцена в Москві 1924 року. Мовлю бурхливих, бо це були не просто літературні зустрічі содругів по перу, а полемічно загострені політичні дискусії в пошуках правдивої лінії творчості письменників та їх прилюдних виступів перед читачами. Літературні сили на той час були далеко не рівні з усякого погляду. Поруч зі старшими, визначними письменниками гаряче виступала літературна молодь, домагалася місця в радянському літературному процесі.

Саме до цієї літературної молоді належав тоді Федір Іванович Панфьоров. Гарячий темперамент цього літературного бійця нас просто заполоняв. Молодий Панфьоров захоплював нас своїми пошуками нового в літературі, своєю пристрасною сміливістю й вірою в правоту справи, яку він відстоює. Його енергійні репліки завжди були принципові і полемічно загострені для опонентів. Ми відчули, що саме з цим молодим письменником нам по дорозі! Що там він уже написав, та й чи написав щось — ми ще не знали. Та в своїх запальних виступах він був безапеляційно новим і саме тому близький новітній пожовтневій читацькій масі...

Гаразд і не пам'ятаю, але здається мені, що нас ніхто й не познайомив. Нас єднала атмосфера життєдайної літературної дискусії. Уже з другої зустрічі в Будинку

Герцена Панфьоров був для нас своїм, близьким, рідніло нас пристрасне виборювання свого місця в літературному процесі. Ми охоче вмикалися в палкі обговорення майже не відомих на той час широким колам читача нових творів Феоктиста Березовського, Володимира Ставського, Федора Гладкова та інших. Ми вже органічно ставали однополчанами у важкім зароджуванні й розвитку радянської літератури! На цьому й подружилися.

Все це зараз уже давноминуле і відновити деталі нашої творчої дружби стає дедалі важче. Ті часи були дуже бурхливі. Розпалювалися «бої» між літературними організаціями з усякого приводу. Партія провадила гостру боротьбу за перебудову, за об'єднання сил у літературі й мистецтві, а ми були її членами!..

Та найбільше єднала нас з Панфьоровим ще й творча праця, особливо під час його напруженої роботи над романом «Бруски». Згадувати цей період тим більше приємно, що саме тоді я теж працював над новим романом з колгоспного життя — «Історією радості». Доскіпливе й марудне шукання матеріалу, обговорення його — все це міцнило нашу дружбу!..

На превеликий жаль, доводиться вже згадувати. А згадувати — це розповідати, ризикуючи і основними фактами, і деталями до них. Хіба що якось-то відновити загальну картину, яка в кращому випадку стає лише фоном у згадці про дорогого друга...

Перший його приїзд на Україну (і до мене), пригадую, стався чудової літньої пори 1932 року. Панфьоров прибув у творчу подорож до Києва. Не заставши мене там, кинувся розшукувати. Аж у Городищі (на Черкащині) ми здибалися в райпарткомі. Це й було перше його знайомство з районним життям, з нього й почалася велика подорож у зовсім нову для російського письменника «стихію праці нашого землеробського роду!», як любив поетизувати письменник. Звідси ми вирушили в українські колгоспи.

Саме в ці роки Панфьоров буквально горів творчим запалом і бажанням сказати читачам своїми творами щось справді нове. І саме — про радянське село! Цим священним горінням творця Панфьоров був мені особливо дорогий і пам'ятний. Його цікавило життя людей у колгоспах, а цікавість та будила ентузіазм у людей, до яких ми прибували, у читачів. Як і в творчості, так і в громадському житті Панфьоров ніколи не заспокоювався

на прохідних творчих досягненнях, письменницький успіх не баламутив йому голову. Завжди він поривався на найважче, на гостропроблемне і найважливіше для майбутнього...

Майже три місяці ми носилися з Панфьоровим по українських степових просторах. Відвідали село Калайденці на Лубенщині, побували в Дніпропетровській області, на степах подніпрового Правобережжя України. Об'їздили чигиринські придніпровські колгоспи, побували в Старосіллі, в шевченківських селах, які Панфьоров називав у захопленні «былинными украинскими селами». Звідти перекинулись у Сухоліси, на Уманщину, поволі наближаючись до Києва.

Це таки була захоплююча і творчо цікава розвідка в життя українського села, де тільки-но зароджувалося колгоспне життя. Наші цікаві подорожування Федір Іванович називав у товариській бесіді — «Охота на жар-птицу!».

Цікаво було нам їздити разом, спостерігати зародки нового колгоспного життя, обговорювати його, ніби приміряючи до своїх творчих задумів. Панфьорову потрібен був живий прототип Ждаркіна, вожака в боротьбі за нові організаційні форми в сільському господарстві.

Пам'ятаю, в сільському господарстві України вже й тоді працювали здебільше жінки: чоловіки відходили на заводи, в шахти, ставали кадрами індустрії, вояками. Розпочиналися хворобливі пошуки нового літературного героя — жінки-колгоспниці.

Колгоспних героїв (в натурі!) ми благородно поділили на «його» і «моїх». Його були чоловіки, хлоп'яча молодь, а мої — жінки, дівчата. Звісно, не обходилось і без дружніх жартів на цьому грунті. Та ці жарти часом викривали окремі невдалі задуми, породжували нові ідеї. Тож з готовими планами легше вишукувати потрібне в масі живих спостережень, типажу. Ми розмовляли з кращими піонерами «колгоспної революції», як любив висловлюватися Панфьоров.

Як це не дивно, в час розмов з колгоспниками Федір Іванович майже ніколи нічого не записував. Допитувався до дрібниць, доскіпливо шукав, перепитував: «А как вы сами смотрите на это? Что чувствуете? О чем говорите дома с детьми, с родителями?..»

Зрозуміло, що ці наші поїздки на периферію, в колгоспи, часом збігалися і з виїздами на полювання. Цю

пристрасть у Панфьорова я помітив, бо й сам був болільником-мисливцем. Часом мені здавалося, що саме ця його пристрасть найбільше рідніла нас, навіть і як письменників!

Особливо цікаві й клопітні були наші мисливські виїзди на віддалені полювання взимку...

Та, крім суто мисливських клопотів і перипетій, пов'язаних з виїздами на полювання, сама підготовка до них давала широку можливість зустрічей, єднання з людьми. Саме ці три- чи п'ятиденні готування стимулювали Панфьорова давати «бій» собі самому! Не міг він відриватися від творчого життя і в той же час мусив як слід готуватися до далекого полювання. Весь він у клопоті, в напруженні. І саме в такі дні завжди багато і наполегливо працював, писав.

Звісно, саме подорожування в умовах зимового бездоріжжя, яким багатою була Україна, особливо на південь, були досить-таки клопітним процесом. Одного разу ми ще звечора виїхали автомашиною в Сухоліси, за добру сотню кілометрів від Києва. Своїм газиком я керував сам, але й Федір Іванович, здається мені, був не менше «сведущ» у автоводінні... Ми виїздили на полювання: тож які можуть бути розмови про досвідченішого водія! Мисливці їдуть на пригоди — цим усе сказано!

Погода була і з порошею, і порівняно тепла. Для полювання там, у лісі, вона годилась, яка є, але для автомобільного подорожування в бездоріжжі, просто кажучи,— зовсім не підходила. Наш газик досить пристойно себе почував на білоцерківській бруківці, хоч і дещо побитій, з багнами. Та що сталося з нами, коли наш газик відірвався з камінної підошви, закрокував по грунтовій! Їзда набрала справді «полювальницького» характеру. Буксують колеса, машину веде на зовсім не бажані манівці.

І ми що називається «засіли» уже й поблизу під Сухолісами. Навіть і той розбитий шлях дивовижно зник з очей, невмолимо скинувши нас у розквашену ріллю з перемерзлим нижнім шаром грунту, як ніби спеціально для «надійного» сковзання. До того ж, як завжди, під колісьми збираються калюжі води й недорозталого снігу.

Звісно ж, розповісти про цю цілонічну «епопею» значно легше, аніж її пережити. Поглянути лише на Федора Івановича, спостерігати його ентузіазм у виштовхуванні

машини з багна!.. Поза тим, що нам позмінно доводилося вести машину або підпихати її, коли обидва колеса зі свистом буксують і шпурляють на тебе розбовтаним багном, ми до того ж і... пізнилися! Так-так, пізнилися, бо цей десяток кілометрів ми долаємо цілу ніч. Заходить світанок, мисливці от-от підуть у загінку!..

Переживаємо і сміємось, випльовуючи з тим і лайку. Аж бачу, мій Федір Іванович спочатку вхопився за передок машини, намагаючись її вирвати з багна. Та коли рвонув отак раз і вдруге, як за мертвий стовп, швидко перебазувався до задка і ліг... під колесо! Так-таки й ліг, звісно, поруч з колесом, підстилаючи полу свого просторого мисливського плаща під колесо, зіпершись ногами в грунт — «создавать сцепление» колеса з грунтом...

Лише на світанні, коли мисливці дійсно вже мались виходити в ліс, ми з Панфьоровим заїхали до двору лісника.

Таких, а то ще й яскравіших мисливських пригод було чимало за згадуваний мною час зустрічей з Панфьоровим. Хочеться нагадати ще і особливо показовий для Панфьорова та його мисливських пристрастей епізод з виїзду на полювання в Підвисоке, що звався ще й виїздом «на відстріл козлів».

Як і завжди, й до Умані ми виїхали автомашинами. Бездоріжжя, відома річ, далося нам взнаки ще і до Білої Церкви. Та в Білій нас очікували організатори відстрілу, які підготували для нас цілий ескадрон гарматних коней під сідлом! Коні, звісно, цілком надійні!.. Таж ми, особливо Федір Іванович (та й чимало інших), були, як то мовиться, відносними кавалеристами.

Спочатку чудово їхалося, з жартами, з анекдотами. Година, випробувані і не в таких переходах коні, клопоту з ними ніякого. Панфьоров, хоч і не був особливим мисливським балагуром, піддався романтиці такого пересування по широких засніжених ланах, чимало розповідав, жартував. Приємно було бачити, спостерігати такий героїзм «кавалериста-писателя»! Навіть коли дехто почав у дорозі пересідати на санки. Панфьоров стійко відмовився.

— Да что я, хуже других? — віджартовувався він, нападаючись на мене. Тож відмовився пересісти в сани. І вони поїхали, далеко обігнали нас.

А їзда на широкоспинних конях, та ще і без найменшого тренування чи звички в сідлі, починала даватися нам взнаки. До того ж гарматники запоспішали викона-

ти «бойове завдання», як на навчанні зі «скороченим графіком». Ми починали дедалі сміливіше висловлювати жаль, що відмовилися пересісти в сани.

Припинилися, втихли й жарти Панфьорова. Критична точка цього «кавалериста» настала досить раптово, і десь за 5—7 кілометрів від місця полювання наш Федір Іванович заблагав саней. Котрийсь солдат погнався за санками, бо ми вже «по горло сыты» були екзотикою їзди в сідлі. Ледве позлазили з сідел, навіть пройтися в першу мить майже не мали змоги. Подубіли ноги в стременах, так і стоїмо розкаряками, зневолені й знесилені. Ледве аж після відпочинку й деякого променажу набували якогось-то мисливського стану...

Чи то негода, а чи й інші якісь перепони — ніщо не діяло, щоб зупинити Панфьорова, коли траплялась якась нагода пополювати в цікавому колективі. Уже самі виїзди надавали нам чимало клопоту та труднощів. Мисливська ж година завжди твориться самими мисливцями, не раз говорив Федір Іванович! Тож і в проливну дощову негоду, і в непролазні багна а чи в сніжану завію та мороз Панфьоров не відмовлявся й був завжди надмірно активним мисливцем.

Та на численних фактах мені пощастило переконатися, що ця пристрасть до полювання ніколи не була самоціллю. Його завжди заворожувала перспектива широких людських просторів. Тож і ці подорожі на полювання були скорше творчими, аніж мисливськими паузами.

Якось на полюванні в Уманських лісах, у хвилини найнапруженіших мисливських «радений» на стоянці з рушницею, раптом бачу: мій Федір бреде замислений просто вподовж фронту стрільців. Бреде, як говориться, в найкритичніший момент, коли гін гучків ось-ось наближається, де-не-де починає прориватися піднятий гоном звір і почнеться мисливська стрільба. Іде замислений, рушниця під рукою, як палиця в час прогулянки, назад цівкою.

— Куди ж ти? — перебігаю йому стежку.— Чи не чуєш, гін почався!

— Да ну-у! Уже? — здивувався, як спросоння. Згадав і про рушницю, почав присідати і, як досвідчений мисливець, повернувся на своє місце.

— Все с эпизодом этим вожусь, будь он проклят, окаянный...— виправдувався сміючись...

Ми часто зустрічалися з Панфьоровим у Москві, і не тільки на конференціях письменників. Багато про що говорилося на тих зустрічах, згадували знайомих. Та ніколи не зачіпали його праці над «Брусками». Інша справа в Києві чи в мене в селі, аж у Городищі. Там він часом читав мені свої навіть чорнові варіанти роману. Завершення його я також гаразд пам'ятаю, бо ж у ті дні Панфьоров знов працював у мене...

...Велика Вітчизняна війна на кілька років перервала наші зустрічі з Панфьоровим. Після ж закінчення війни він з головою поринув у свою «Волгу-матушку». Тож і зустрічі наші, дружні контакти, поволі якось обірвалися на досить довгий час. Лише випадкові зустрічі, окремі фрази дружніх привітань якось-то живили нас, давніх друзів! Навіть на Другому Всесоюзному з'їзді письменників у Москві нам рідко щастило перекинутися словом привіту. Життя захопило кожного з нас по-своєму, напружене письменницьке життя...

Остання моя зустріч з другом літературної юності, на жаль, була і... прощальною назавжди. Наприкінці роботи Другого з'їзду письменників СРСР ми зустрілися з Федором Івановичем на сходах. Він був надміру сумний, чимось схвильований. Здалося, що в кімнаті президії, звідки він оце вийшов, його чимось образили. Надто по-діловому ступив до мене.

— А... Вот и хорошо, что я тебя встретил. Непременно приезжай ко мне обедать, прямо на дачу,— запросив привітавшись.

Разом ішли по сходах униз, і я відчув, як йому важко щось пережити. Розпитатись у нього при цій нагоді було незручно. Та він відчув і зрозумів мої утруднення, якось-то посвіжішала його дружня посмішка, і почав розпитуватись про моїх домашніх. Сина мого він завжди по-дружньому звав Хохлом і зараз особливо уважно розпитував про нього. Згадував ще і його дитинство. Якось аж впала в око та його «прогулка в прошлое». Романтика поїздок на полювання, особливо спогади про ті клопітні виїзди взимку в Сухоліси. Щиро посміявся при тих спогадах і взагалі якось замріяно заговорив про наші мисливські пригоди, перезабуті імена єгерів.

Щось холодне боляче входило в душу від того неприкритого прощання Федора Івановича з минулими днями щастя, багатогранного життя. Від того ожвавішав,

зникло все сумне, і вже в звиклій для нас піднесеній розмові ще раз запросив до себе на обід.

Приїхали ми з дружиною. І неначе й не було перерви в нашій розмові, яка розпочалася ще там, на сходах, після засідання з'їзду. Розмова органічно продовжувалася і в домі Федора Івановича, і в саду, і в лісі. Показав мені всі кімнати в домі, гостинно показував, навіть радів з усього: з ремонту кімнат, з картин, з іграшок — ведмедиків, які грайливо хрюкали при натисканні кнопки, красунь ляльок. При тому він без перерви говорив, часом і зовсім не про те, що показував. Замріяно згадував наші мандри по колгоспах, ризиковано захопливі поїздки й пригоди на полюваннях...

— А вот... Это тебя, конечно, заинтересует...

І подав мені нову двоствольну мисливську рушницю, подарунок йому від робітників Тульського заводу. Звичайно ж, рушниця була, як то мовиться,— класна, вищої марки! Нічого дивного, що я справді був «сражен», взявши до рук цей витвір скорше мистецтва, аніж майстерності рушничних майстрів. Щиро захоплюючись рушницею, я й не помітив, як тяжко ранило його і моє захоплення, і мрії про полювання з такою рушницею. Мій друг засумував. Дослухався моїх захоплюючих похвал рушниці і, здалося... він приревнував мене до неї.

За столом того дня у Федора Івановича ми не говорили про літературу. Я всіляко уникав цієї теми, бо відчував, якою важкою була йому та розмова в присутності кількох гостей. Згодом ми знов пішли пройтися в його саду. Він пам'ятав і мої захоплення садівництвом, радився, як підтримувати постійні врожаї в дачному садку...

Зрештою, ми в дворі ж і попрощалися. Гомонів мотор авто, готового до від'їзду, сидять у ньому гості, очікуючи на мене. Неначе відчуваю, що прощаємося назавжди, обидва ми змахнули непрошену сльозу зі щік, відвернулися і розійшлись.

Раптом він, як щось згадавши, рвучко підійшов до авто і завмер на мить. Потім гостинно відібрав у мене з рук дверцята автомобіля і сам закрив їх за мною...

Не весело виїздилося й мені з того останнього дружнього гостювання у Панфьорова. Жену від себе тривожні думки, ми ж бо домовилися, що неодмінно зустрінемося «хоч разок еще» у мене і пройдемося з рушницями на Ставки за качкою. А в пам'яті стоїть хворобливо усміхнений після прощальної сльози мій найдорожчий друг. Він

посміхався, ніби стверджував, що запросини мої сприйняв, як годиться сприймати їх другові. А дверцята закривав за мною назавжди.

Протягом десятків літ нашого приятелювання ми завжди обмінювалися привітальними телеграмами з усякого приводу та свят. Зараз мимоволі згадуються мені дві останні телеграми до Першотравня 1960 року. Спочатку одна, звичайна, з підписами «Коптяєва, Панфьоров». А слідом за нею через день ще одна, на цей раз фототелеграма, писана рукою друга. Він уже все знав про стан свого здоров'я...

«Дорогие друзья Иван, Ирина и Хохол!
Сильно болен, побывал на «том свете», выздоровел и тут же вспомнил те далекие дни, проведенные с вами, и Хохла-малыша. Хорошо жить. В этот весенний праздник желаю вам всем жить, жить и творить! Обнимаю!

Федор Панферов

29/IV 60 г.»

Так, справді — добре жити, творить, кохати й ненавидіти, завжди відчуваючи й плече близького, дорогого друга, яким був у мене Федір Панфьоров!

Випадково серед уцілілих після війни архівних паперів натрапив я на кілька сторінок машинопису з чітким авторським підписом у кутку зверху: *Ф. Панферов*. Мать больших детей.

Лише тоді згадалося, як, гостюючи у мене в Городищі, Панфьоров ходив у садову альтанку, де завжди стояв робочий стіл і друкарська машинка на ньому. Просто машинкою й розпочато там це оповідання чи повість.

Чи була вона завершена коли-небудь, не знаю, бо надрукованою не надибував її ніде. З того, що на початку рукопису поставлено одиницю (розділ), можна припустити, що задумана була повість. Та й ці рядки, повторені в кількох варіантах («Мать больших детей»), дають мені повну уяву близького моєму серцеві образу живого, завжди в напруженій праці заклопотаного письменника.

Таким і уявляю його, назавжди запам'ятав: невтомний трудеником і щирий друг!

Київ,
лютий 1961 р.

ПІДСНІЖНИК

Доля всякого успіху, в тому числі й літературного, в процесі розвитку дуже змінна й капризна, щоб у завершальній стадії лишитись навічно сталою. Часом той успіх вибухне, як пробуджений вулкан, розпалить пристрасті, стривожить людські емоції, прошумить бурями в душах читачів. А буває, що й від найменшого супротивного вітерцю в літературній погоді, в критиці чи в роздумах читача вулкан також поволі й притухає, лиш магма з його джерела по тому палахкому диханні таки застигає, могутня рука часу згладжує не лише руїни, завдані вибухом, а часом і згадку про сам вибух залишає хіба що в архівах реєстраторів подій.

А слід би та й хочеться згадати й отакий собі, природний, як то мовиться, за всіма правилами сталий літературний успіх, який виникає, як той звичайний собі паросток підсніжника. Хто його посіяв — природа! Хто висходжував, отепляв йому грунт, примерзлий зимової пори, топив сніги, хто живив наснагою й нехололого вже тепла.

Природою народження й розвитку таланту Андрія Головка, сонцем, яке зігрівало глибинні шари українського народу, щоб народився чудовий художник слова, стала Велика Жовтнева соціалістична революція.

Сам Андрій Головко визначає свій вступ у шереги українських радянських літераторів лише «в той вісімнадцятий рік». Саме цей рік став уже першим роком не лишень написання, а й друку його початківських творів. Народження письменника — це процес, а не дата. Андрій Васильович Головко з його мудрою манерою заявляти про себе своїми досконало продуманими й довершеними творами народився як письменник саме разом з народженням нашої творчо-хвилюючої доби в великі Жовтневі дні.

Віршована заявка Андрія Головка з книги «Самоцвіти» чомусь нікого й не здивувала. Збірка з'явилася в 1918—1920 роках, справді, як натужний підсніжник. Надто палахкою була весна Батьківщини! «Самоцвіти» сприйнялися тоді як щось і справді органічне.

В ті ж палахкі роки я не досить уважно прочитав творчу заявку Головка у вигляді звичайних віршів з книги «Самоцвіти», яка потрапила мені до рук. Уявлялось собі, що ті вірші ще не стали піснями розбурханої революцією вулиці, не стали голосом народження сталого українського

Іван Ле. 1910 р.

Іван Ле серед бійців на спостережному пункті.
Малин. 1941 р.

І. Паторжинський, З. Гайдай, М. Гречуха, М. Литвиненко-Вольгемут, В. Василевська. Стоять: М. Рильський, Ю. Шумський, О. Корнійчук, П. Тичина, М. Бажан, Іван Ле, Герой Радянського Союзу І. Шашло, В. Катаєв. Мітинг української інтелігенції. Саратов. 1942 р.

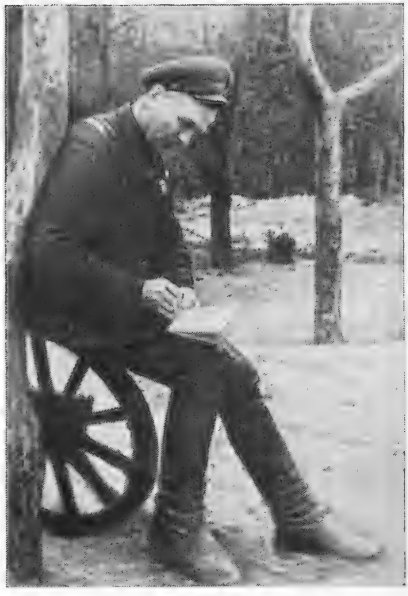

Іван Ле готує чергову кореспонденцію для газети. 1943 р.

На літературному вечорі, присвяченому 50-річчю від дня народження М. Рильського та Івана Ле. Стоять (зліва направо): М. Тардов, А. Малишко. А. Хижняк, П. Дорошко, П. Козланюк. Сидять (зліва направо): Б. Романицький, Іван Ле, М. Рильський, Петро Панч, П. Сєверов, Я. Городської, Ірина Вільде. Львів. 1945 р.

І. Вершигора, В. Вишневський, О. Фадєєв, Іван Ле, Бажов на XI пленумі Спілки письменників СРСР. Москва. 1947 р.

Іван Ле. Москва. 1947 р.

Іван Ле і Петро Панч. Київ. 1955 р.

Іван Ле, А. Каххар під час проведення
Другої конференції письменників країн Азії і Африки.
Ташкент. 1958 р.

Д. Павличко, І. Муратов, Д. Білоус, Іван Ле, П. Козланюк, М. Ушаков. Під час зустрічі на аеродромі в дні тижня української літератури й мистецтва в Узбекистані. Ташкент. 1959 р.

Іван Ле за роботою. Городище на Черкащині. 1960 р.

Г. Гулям, Іван Ле під час тижня узбецької літератури і мистецтва на Україні. Київ. 1960 р.

Іван Ле з онукою Іриною. Київ. 1962 р.

Л. Дмитерко, Іван Ле, Є. Буков. На міжнародному форумі, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ. 1964 р.

Яків Баш, В. Касіян, Л. Дмитерко, Іван Ле. Київ. 1964 р.

Іван Ле, О. Левада, Ю. Смуул на V з'їзді письменників України. Київ. 1966 р.

С. Бородін, Іван Ле, Г. Гулям, П. Бровка в кабінеті Івана Ле. Київ. 1966 р.

О. Корнійчук, Іван Ле, А. Малишко,
С. Олійник під час вручення Івану Ле
Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Київ. 1967 р.

К. Трофимов, Іван Ле на відкритті музею І. Нечуя-Левицького. Стеблів. 1968 р.

В. Собко, О. Корнійчук, Іван Ле під час декади грузинської літератури і мистецтва на Україні. Київ. 1969 р.

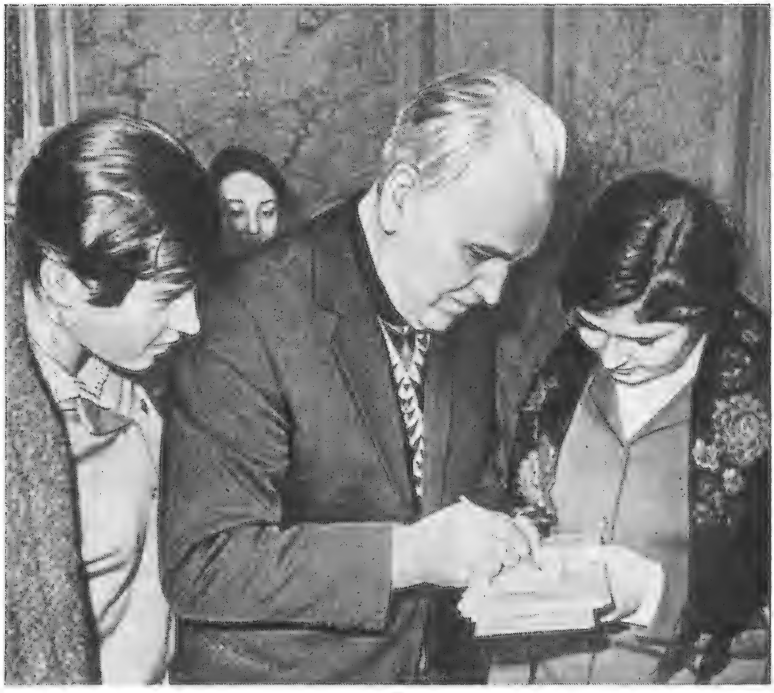

Іван Ле серед своїх шанувальників.
Київ. 1971 р.

О. Ковінька, Іван Ле, Ю. Шовкопляс на VI з'їзді письменників України. Київ. 1971 р.

Іван Ле. Київ. 1971 р.

І. Шамякін та Іван Ле під час тижня
білоруської літератури і мистецтва на Україні.
Київ. 1972 р.

О. Левада, П. Загребельний, В. Козаченко, Іван Ле,
Ю. Збанацький, дружина Івана Ле І. Т. Ле (Мойся)
на святкуванні 80-річчя від дня народження Івана Ле.
Київ. 1975 р.

Генерал-полковник В. Лавриненков, Іван Ле
під час святкування 60-річчя Радянської Армії.
Київ. 1978 р.

Іван Ле в яблуневому саду.

прозаїка. Але насправді ж то вже була смілива й відчутна заявка майбутнього майстра слова!

В 1926 році своєю збіркою «Можу» Андрій Головко вже по-іншому відкриває двері в своє літературне майбутнє. Пам'ятаю, як Іван Микитенко знайомив мене з Андрієм Головком десь у коридорах літературних видавництв Харкова, тодішньої столиці України:

— Оце, Іване, і є твій Головко, люби і жалуй! Він «Може», будь певний!

З природи Андрій Головко був не такий уже й тихий та мовчазний! В ту пам'ятну мені зустріч, вперше потискаючи мені руку, він якось аж збадьорився на ті слова Микитенка при знайомстві:

— А що ж, і можу!..

Після іншої зустрічі, по виході з друку його чудової повісті «Бур'ян», у 1927 році, ми без будь-яких домовлень і церемоній перейшли у взаєминах на дружнє «ти». Наше знайомство з гостинного, органічного перейшло на людське приятелювання, яке без коливань тривало аж до його уходу від нас...

Паросток підсніжника, зігрітий сонцем Жовтневої революції 1917 року, натужно, таж і впевнено пробивав своїми живучими паростками заморозки зим минулого. Своїм чудовим «Бур'яном» Андрій Головко розквітнув усіма фарбами художньої палітри на видатного художника слова. Саме Андрій Головко з незаперечним правом став надійним містком між українською прозою Коцюбинського, Мирного, Нечуя-Левицького та розквітлою українською пожовтневою прозою. Звання — майстер художньої прози — стало почесним званням прозаїка Андрія Васильовича Головка, класика нашої багатонаціональної радянської літератури!

НАРОДНЕ ВИЗНАННЯ

1936 рік, перша зустріч у Москві! Не так багато часу минуло відтоді, якщо судити лише календарними поняттями. Коли врахувати всі літературні події, та всі оті численні наради, з'їзди, зустрічі, то важко стає повнотою охопити цю віддаль в часі і вирізнити в тому перші зустрічі, знайомства, зародження приятелювання.

Так народилися мої зв'язки з видатним казахським письменником Мухтаром Ауезовим.

Казахський народ мене цікавив ще з часів перших дитячих поневірянь по безмежних актюбінських степах, де в кожній степовій калюжі на цілині ловилася риба. Безкраїй, ледь затуманений літньою югою, цілинний степ, серед літа тепло зодягнені загонисто спритні верш-ники-пастухи і незрозуміла мені, але й знайома вже трохи по Башкирії мова приворожували і ятрили дитячу цікавість. Враження дитинства ж, як відомо, зберігаються на все життя. Це важко пояснити переконливо, але я в перші мої зустрічі з Ауезовим яскраво відновив у пам'яті ті дитячі враження про безмежжя і своєрідну романтику степової фата-моргани, про незліченні отари овець на влоговинах степових та про стрімкі в постійних перегонах косяки майже диких, розгуляних коней...

Наше перше знайомство з Ауезовим і почалося саме з цих моїх дитячих захоплень, які стимулювали й пізнішу обізнаність з його краєм. І не лише із взаємності, а й від щирості сердечної Ауезов гаряче ввімкнувся в розмову про українську пісню, яка дійшла й на ті безмежні захмарені спекою степи.

— Казах любить пісню, з нею живе, працює. З піснею виборював він собі волю. І знаєте, українську чудову пісню наш народ полюбив, полюбив остільки ж вашого, як і нашого казахського пісняра, засланця в Новопетровській фортеці на Каспії, Кобзаря Тараса Шевченка!

Ці перші думки в розмові при знайомстві з Ауезовим і поклали початок хорошої, родинної дружби між нами. Часом, навідавшись до Москви, дізнаєшся про теплі привітання від Мухтара Ауезова, який переказував їх через наших спільних московських друзів. І це не було чимсь випадковим. То була органічна особливість Ауезова сходитися з людьми, спізнаватися і коли дружити, то з усією людяною щирістю і назавжди.

На з'їздах письменників, на пленумах і нарадах у Москві, в Ташкенті Ауезов ніколи не був просто свідком того, що там відбувається, або гостем. Він завжди активно входив у ділову атмосферу запально і, як правило, доречно виступав, обстоюючи принципові положення, які стояли на обговоренні.

Мухтар Ауезов на два роки молодший за мене. Але ніколи я не відчував, навіть не думав про це, всі оці понад двадцять три роки знайомства, вважаючи його значно старшим за мене, який і знаннями, і життєвим досвідом

має право і вміє повчити. Ми знали Ауезова досвідченим, широкорозвиненим письменником, знаємо його як твердого і невідступного в своїх переконаннях і поглядах на класичну спадщину свого народу, як і на спадщину інших народів.

— На шляхах історичних бур народи не розгубили і не забули своєї культурної спадщини,— сказав якось у розмові Ауезов.— І наше завдання, завдання перших спадкоємців після культурного занепаду і анархії за царату, всіляко відновлювати найкраще, найперспективніше з народної мудрості, з його культури. Народ те продовжить, збагатить сучасністю і нам подякує за ту господарність!..

Саме з цієї розмови я вперше й довідався про грунтовну працю Ауезова над літературним образом Абая Кунанбаєва — казахського народного просвітителя, видатного класика літератури. Говорили про те, що мусимо донести до нашої епохи великі історичні скарби слова, пісні героїзму та свободолюбності рідного народу. Наші люди, будівники соціалізму, не повинні відчувати себе безбатченками на культурній ниві. Часом розмови переходили і в дискусію. Ауезову здавалося, що ми, українці, були таки в кращому стані, аніж казахи. Бо Шевченко, мовляв, таки ж у Петербурзі, в Академії художеств, розквітнув як народний талант. А от Абай Кунанбаєв вибивався в люди самобутньо, як степовий тюльпан: вибився, розквітнув і все життя борсався, щоб утриматися, не зів'янути. Але... таки зів'яв...

Ауезов з притаманною казахам гордістю розповідав про шанування в народі і нашого українського Кобзаря. Саме від Ауезова я вперше дізнався про упорядження пам'ятних місць Закаспію, де перебував у засланні Тарас Шевченко. Письменник щиро здивувався, дізнавшись, що я тоді ще не відвідав тих священних місць. Сам він уже на той час був там двічі, вживаючи заходів щодо впорядження цих пам'ятних місць як заповідника Шевченка.

Десь у 1948 році Держлітвидав України запропонував мені перекласти першу книгу «Абая» Ауезова українською мовою. Перекладати пропонувалося з російського перекладу, який тільки-но вийшов у Москві. Невідомо, якими шляхами Ауезов довідався про те і негайно ж надіслав мені роман в оригіналі з теплим словом привіту

і з... «надією, що ваше, нехай і невелике знайомство з мовою та хороші знання народу допоможуть максимально наблизити до оригіналу переклад «Абая» на мову великого Кобзаря!..»

За час моєї наполегливої праці над тим перекладом ми двічі бачилися в Москві з автором, до того ж і листувалися. Це далеко не ідеальний творчий зв'язок, але й він багато допоміг мені в роботі.

У Ташкенті, на Другій конференції письменників країн Азії та Африки, ми зустрічалися з Ауезовим, як представники Радянського Союзу. Знання деяких східних мов, а особливо знання літератур народів Сходу, якоюсь мірою органічно зливало Ауезова з кращими представниками на цій винятково цікавій конференції, де були репрезентовані найрізноманітніші творчі напрямки і організації. Ауезов не відчував себе на ній гостем, а тільки делегатом. Він був господарем, до нього тяглися делегати Індії, Пакистану, Сірії, Гани, прислухалися до його слів і в кулуарах, чи не найбільше порад жадали саме від Ауезова. Не тільки звання академіка, видатного вже і відомого багатьом делегатам письменника, а тепла щирість одного з господарів тої конференції манила гостей саме до нього. Коли на одній з цікавих офіціальних зустрічей я запитав у молодого делегата з далекої Гани, що вони знають про радянську літературу, кого читали, він, не замислившись, відповів:

— Фурманова, Ауезова!..

Я знав, що десь у тридцятих роках Ауезов випустив кілька оповідань, навіть доводилося щось читати про них. Поєднання імен Фурманова і Ауезова в цій відповіді гостя мене відразу ж наштовхнуло на думку, що гість читав десь ті старі оповідання Ауезова. Але гість назвав мені «Абая»!..

Остання моя зустріч з автором «Абая» була на декаді узбецької літератури й мистецтва в Москві. І тут Ауезов не був лише гостем. Протягом майже шестиденного обговорення творчості узбецьких письменників він кілька разів виступав, виявляючи при тому дивовижну обізнаність не лише з загальним процесом літературного життя в Узбекистані, а й з окремими, до того ж з багатьма творами узбецьких письменників, яких, до речі, він читає тільки в оригіналі!

Присудження Ленінської премії Ауезову за роман «Абай» було гідним визнанням великих заслуг цього ви-

датного класика літератури, твори якого люблять і шанують мільйони читачів у Радянському Союзі і за його межами.

Київ,
24 квітня 1959 р.

БОЯН «ЧЕРВОНОЇ ЗИМИ»

(Володимир Сосюра)

Чи думалось так передчасно писати якісь спогади-некрологи про нашого дорогого поета, завжди активного пропагандиста рідної пісенної мови, полум'яного слова! Завжди він буде живий у моїй пам'яті...

Володимир Сосюра завше був молодим у творчості, вважали його юнаком і в житті. Не легко зберегти себе й фізично юнаком, хоч наш Володя ще тих перших літ донбасівського творчого періоду над силу домагався цього. В ті роки це було можливо, здавалося, що так і залишимось юнаками назавжди! В ті роки... «Далекої молодості спів...»

Гай-гай. Які ми по-юнацькому були короткозорі, як не обирали найпростіших і найнадійніших стежок, щоб пройти до старості, нехай і солідніючи, та лише б фізично неушкодженими...

Згадувати тепер Володимира Сосюру — це згадувати нашу літературну українську весну. Вона була буйною, обпалювала свіжооперені крила, але й манила, стелила нехай і тернисті, таж і прогонисті стежки вперед!

...Пісні листя не жовтіє
Під вітром осені життя.

В ті молоді роки виступ серед робітників заводу, в клубі шахтарів чи навіть у прохідній шахти Володя Сосюра не вважав за труд. У численних виступах перед робітниками це був орган, цілий оркестр при супроводі й нас, молодих літераторів.

З його уст на тих виступах ми звикли ловити крилаті слова життя, щоб бадьорити себе ними.

«Життя не дим і не омана...», або: «Що зробив?» — спитають очі Ілліча».

Годилося б у такому спогаді про друга розповісти читачам і про те, де народився та скільки літ учився наш Володимир Сосюра. Як працював, у яких цехах? А що ж,

і це не зайве знати. Хоч ходити по трущобах колишнього дореволюційного Донбасу зараз уже майже безнадійна справа. Не знайдеш уже тої хати в Дебальцевому, де народився він у 1898 році на якійсь там, таки зромантизованій ним Собачіївці. Нужденний побут і пручання юнака Сосюри на праці в шахті чи підручним на заводі в стремлінні вирвнути з собачіївських злиднів. Сосюра не афішував того, хоч у юнацтві мав право вважати себе і робітником Донбасу.

Цікава біографія в того юнака Сосюри, який у роки запальної своєї юності став червоногвардійцем, ішов у лавах бійців проти кайзерівських окупантів. Ходив він бійцем і проти окупантів Пілсудського, боровся в лавах червоних військ проти петлюрівських банд, ганявся й за Махном!

Та не біографію того юнака-шахтаря, червоногвардійця мусиш писати зараз, коли помер великий *поет* Володимир Сосюра! Хочеться згадувати поета, згадувати бурхливий розквіт і квітування шахтарського співця, бо саме в цьому ми завжди бачили Сосюру, в цьому й жили з ним!.. Сосюра був прапором нової доби в нашій літературі.

З літературних вечорів і дискусій ми поверталися з ним і, повертаючись,— слухали поета. Чи раз бувало, в Харкові, Володя йшов з нами вулицями й майданами міста, щоб «пройтися разом». І ми раділи з того, бо «пройтися» означало для нього одне, а для нас — ще раз «Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу, музика у садку та потяг в сім годин...».

Коли тепер питають мене, чи пам'ятаю я молодого Сосюру, чи пам'ятаю, як він читав нам свої вірші, я відповідаю: «Не пам'ятаю Володимира Сосюри, який би не читав нам віршів!»

І хочеться мені (це вже стало й мрією чи нагальною потребою) засісти б надовше та записати все з тих життєстверджуючих, сказати б, поетичних зустрічей з полум'яним поетом!

Володимир Сосюра завжди перебував у ході! Ішов з революцією у лавах революції. І вже тоді вплітав у революційний марш робітників свої «комуни» в поезіях. Він маршував і в гомінкі роки перших п'ятирічок, натужних років відбудови. І все його багатогранне життя було виспіване, як пісня в образах чудової поезії. Навіть у памфлеті «Неокласикам» чи «Відповіді» на псине

гарчання побитих і вигнаних за океан запроданців-націоналістів Сосюра завжди був вірний своєму високому поетичному голосу...

Та важко спинятись мені лише на цих загальних спогадах. Говорити про його життя — це говорити про його поезію! В ній увесь Володимир Сосюра.

Згадується ж мені при цій нагоді ще зустріч з поетом — подорож з ним у поїзді з Харкова до Києва. Майже порожній наш останній вагон, і ніч якась порожня за вікном. Гримотять колеса під нами, кидає наш вагон, як кінцем чабанського батога. Володя поліз аж на верхню, багажну полицю під дах вагона.

— Тут якось затишніше в порожнім вагоні. Неначе проносишся в галереї своїх мрійних образів через океани життя!..

Тож мусив і я видиратися на таку ж верхню полицю в передчутті бурхання тих «мрійних образів». А слухати Сосюру, розмовляти з ним на пекучі теми нашого літературного життя мені завжди було приємно...

Лежить зарубаний за волю,
Лежить зарубаний за трон!..
А ти... Ні трону, ані волі...
Скажи: чому ти не червоний?.
Скажи: кому твої пісні?..

— Ти слухаєш? — поцікавився, бо я раптом ущух...

Я давно вже й не лежав, а сидів, підперши тім'ям стелю вагона...

Голос м'який, сосюринський, але які слова, які громохкі образи — мов хлюпання розтопленого металу в мартені...

В останні роки свого життя поет писав:

У космос ми браму одкрили
І браму в комуну...

Лише відкрив, та ввійти не встиг. Він жив революцією «Червоної зими», «Комсомольців», «Любові», в «Шумі садів». Та жив завжди натхненний великим майбутнім свого народу, якому

Образ Леніна сіяє над віками...

Київ,
30 квітня 1966 р.

УЗБЕЦЬКИЙ НАРОДНИЙ...

Хотілося б, скромно згадуючи далеке вже минуле, не ранити душу свідомістю, що все це вже минуло, дещо й зовсім давно. Наша перша зустріч відбулася майже випадково. А згодом ті зустрічі стали не лише необхідністю, а й радістю. Так із простого собі факту ділової потреби, може, навіть і випадковості, почалась наша довголітня дружба з Гафуром Гулямом.

І ось проминули десятки літ, за які так невпізнанно змінилася наша дійсність.

«Шукач минулого — смішний стає нам...» — писав Гафур 1934 року у вірші «Той». Не задля зітхання за минулим нагадую я про ту добу. Тепла вона, мальовнича в спогаді! Тому й хочеться зазирнути в її первісне лице та разом із зоровим враженням воскресити образи, перші настрої, внутрішні відчуття...

Гафур Гулям! Це не лише ім'я узбецького поета, сходознавця, вченого. Це фрагмент літературної Узбеччини на світанку пожовтневих соціальних зрушень у цій країні! Гафур Гулям — це образ гордої людини, яка тоді наважилась і міцно ступила перший крок у невідоме, омріяне майбутнє своєї країни!

Зараз уже й важко сказати, хто з нас кого зустрів тоді, десь по весні 1926 року. В краю поета розпочиналися великі господарські перетворення. Своєю суттю ця революція звалася земельно-водною реформою. На грунтібо застарілого, майже феодального землекористування поставало нове — всенародне. «Ярився ранок, підносився колгосп!»

Молодого секретаря комсомолу ташкентського міського відділу наросвіти Гафура Гуляма викликали в «Узводгосп» і доручили допомогти мені познайомитися з кишлачним водопостачанням та з дехканами так званого яз-явансьского степу. Саме там десь мали ми будувати канал — першу в цих краях інженерну іригаційну споруду.

— То спочатку треба познайомити інженера з самим Наманганом, господарем цих земель,— гаряче порадив юнак, зацікавлено оглядаючи мене з ніг до голови. Наманган — повітове місто, в районі якого ми, іригатори, мали прокладати канал.

— Маєте змогу познайомити?

— Чого ж, звичайно, можна! Та коли товаришеві буде цікаво, то можемо розпочати вже з Самарканда...

Так просто й по-діловому почалось наше знайомство. Ще до зустрічі мені сказали, що це «наш молодий поет». Хтось навіть дістав газету й переклав з узбецької мови перші поезії Гуляма «Діти Фелікса». Звісно, писалось про Фелікса Дзержинського, який турбувався про дітей-сиріт і в Узбекистані.

Гафур виростав без матері, ледве й пам'ятає її. З великою тугою звертався він не раз у поезії до її образу, «переглядаючи сирітства чорні сторінки».

Чому так рано ти пішла, о мамо!
То з чим тебе я порівняю?
З прозорою зорею ранньою
Чи з манливою гірською долиною?
А чи з квітуванням саду над водою?
Для мене всесвітом була ти,
Над колискою схилившись...[1]

«Мати»

Батько його, простий дехкан, здобув навіть якусь-то початкову освіту, хоч проживав у самому Ташкенті. Він пробував складати й вірші-пісні під власний супровід дутарі й охоче закликав до себе, в свій ташкентський будинок узбецько-дехканського кварталу, грамотіїв-каліграфів, що переписували пісні Мукімі, Фурката, Асирі й інших тодішніх поетів. Їхні пожвавлені, часом і гарячі суперечки про стару класичну й нову поезію узбецького народу ставали для молодого Гафура своєрідним домашнім поетичним «цехом», віхами на шляху до нової узбецької поезії.

Я суму дні, сирітства й лиха пережив!
Бабусі горбатої — землі.
Сьогодні ж я поетом народився....

«Так народжується пісня»

Відчуваючи, що такі його вірші з філософським забарвленням стають набуттям лише вузького кола інтелігенції, комсомолець Гафур починає писати до сатиричного журналу «Муштум», який мав успіх на масових читаннях і серед письменних кошчі-дехканів (наймитів) та робітників бавовняноочисних заводів.

В своєму значно пізнішому вірші — «Спогади про комсомольські роки» — поет не згадує про своє перше навчання в Самсонієвському русько-туземнім училищі, проте за-

[1] Тут і далі переклад Івана Ле.

хоплено твердить, що в юності «живі блискавки в очах палали й поривання серця кликало братись за ленінську справу!».

Саме під такі настрої юнака, який твердо вже ставав на власні поетичні ноги, я й нагодився раннього літа 1926 року в Самарканд.

Тож Гафур Гулям розробляв детальний план нашої подорожі в кишлаки Наманганського повіту та в гірські кишлаки, у верхів'я річок Нарину й Карадар'ї.

Важко тепер уже згадувати, які саме вірші читав Гафур Гулям на обідах і вечірках серед багатьох дехканів у кишлаках. Та добре пам'ятаю, що саме в тих наших мандрах він писав натхненну оду Наманганові.

Уже тоді до мене прикріплений був молодий мулладехкан Юлдаш для вивчення узбецької мови. Сам Гафур надто форсував те навчання,— в першій тій тритижневій подорожі я, хоч з великими труднощами, таки міг висловити вже узбецькою мовою бодай би якихось кілька слів побажання, звернутись до аксакала, привітатись.

І всі ці дні, перенасичені цікавим спогляданням життя в кишлаках, я додивлявся і до самого Гафура Гуляма, захоплювався його незгасною енергією. Молодий юнак завжди міг повести цікаву мову навіть і з старими аксакалами, аж заздрощі брали. Адже в кожному кишлаку був свій, часом і досить цікавий грамотій або поет-карнайчі, співак чи цікавий оповідач. Що не обід чи ночівля в кишлаку, то й нові захопливі зустрічі з людьми, новий план розгортання в моїх очах молодого поета Гафура.

Щоденні зустрічі поета з аксакалами, спостереження його органічних зв'язків зі своїм народом, запальні дискусії юнака з місцевими сивобородими грамотіями показали Гафура Гуляма в широкому діапазоні культури.

Хоч пізніше поет писав у спогадах, що саме «газетна праця була університетом мого творчого розвитку» я схильний припускати, що та газетна праця була йому лише шляхом через трудові кишлаки, через народні маси. Узбецької поезії ніяк не відірвеш від її могутнього кореня — класичної спадщини, поезій Навої. На тогочасний дух комсомольської поезії Гулям впливав своїм щирим захопленням творчістю Навої. В цьому я вбачаю закономірний процес «оновлення» східної класики під впливом революційної перебудови країни! Гафур Гулям за своїми ідейними і емоційними смаками ніби надсильно

проривався в новітню поезію, збагатившись скарбами класики.

Тільки цим і можна пояснити його жагучий інтерес до найновітніших течій у російській поезії тридцятих років. Чудово володіючи російською мовою, поет дуже часто імпровізував узбецькою найпередовіші на той час вірші російських поетів. У 1930 році він публікує поему В. Маяковського «Во весь голос» у своєму чудовому перекладі.

Чому саме я переконаний, що, пориваючись у новітню поетичну форму, Гафур Гулям міцно дотримувався тоді й класичних традицій поезії Навої? В тридцятих-сорокових роках я вже досить пристойно розумівся на узбецькій мові. Постійно зустрічаючись з поетом, я був добре обізнаний з його творчим життям.

Поет працював тоді над поемою в прозі. Прозаїчного в цій поемі нічого не було. Була класична манера ритмізованої прози, напрочуд дзвінкої в східній манері й гранично чіткої. Поема звалася «Нетай». Це ім'я узбецької дівчини, сучасниці поета. Звісно, у героїні було й кохання, і трагедія, а в поета Гуляма, який оспівував її життя — шукання зрушень у психології узбецької дівчини за нових соціальних умов. Та це було і шукання поетом форми, він шукав себе в дзвінкій, ритмізованій фразі. Поет шукав стежок, якими вів і свою Нетай на широкі перспективи життя узбецького народу. А це стежки і самого поета!

Дівчина — привід для пісні —
Краща з найкращих землі...
Коли ж справді почну я
Заспів-хвалу про Фергану —
Фархадом юнак залунає,
А в юнці — Шірін задзвенить!..
Погляд її — щодень розквітає...
Який же чудовий наш край!

«Дівчина з Фергани»

Шкода й гірко згадувати! Поему «Нетай» з великим трудом я переклав українською, максимально дотримуючи і її цікаву форму. Редактор харківського видавництва, який знав китайську мову, Новицький, прочитавши мій переклад, пообіцяв йому приємне майбутнє. А потім... у роках і подіях загубився рукопис, мій надсильний труд.

Не берусь судити, чому сам поет так нечасто згадує цей цікавий, на мою думку, етап у своїх творчих пошу-

ках[1]. Звісно, в творчості його десь після тридцятих років помітно усталилась форма європейського вірша. Це здалось мені своєрідним викликом навіть своїм спробам перенести східну класичну форму в сучасну поезію. Можна гадати, і це напевне так, що близьке знайомство поета з народним трибуном — поетом Хамзою Хакім-заде — зробило корінний злам у юнацьких уподобаннях та вправах з наслідування класики. «Нетай» лишилась єдиною у своєму роді спробою Гуляма, здається, ні разу більше не повтореною. Сам Хамза — поет широкого тематичного й жанрового плану — був винятковим явищем для свого часу...

Про ту велику любов Гафура до свого старшого брата, первозачинателя узбецької поезії та літератури Хамзи, мені доводилось уже згадувати. Та не зайве буде й ще раз бодай би кількома словами пригадати цікаву нашу подорож до Шахімардана, де жив Хамза. В цьому гірському місті ми не раз бували з Гафуром. Першого разу, ще в 1927 році, ми їздили туди з наміром близько запізнатися з Хамзою. Цього поета, драматурга і великого громадського діяча Узбеччини мені треба було побачити. Розпочав я тоді писати свій «Роман міжгір'я», в якому, говорячи про розвиток культури в країні, не міг обминути Хамзу. Культурний діяч, поет, Хамза був активним зачинателем і першої земельно-водної реформи.

До Шахімардана від залізничної станції добиралися верхи на конях, розшукали обійстя Хамзи. Та господареві було не до нас. Він приймав якихось високих гостей з великою групою дехкан. Господар-поет запально говорив, певне, й знов пояснював дехканам суть земельно-водної реформи. Наш Гафур захоплюється поетом-трибуном, як своїм великим учителем. Занепокоєний з невдачі, так і не зміг по-приятельському познайомити мене з Хамзою. Щоправда, якесь-то знайомство моє з ним відбулося пізніше, на будівництві каналу. По суті, й там ми знайомилися інкогніто: будівник каналу і учитель-узбек. Про те, що той учитель і є визначним поетом Хамзою, дізнався значно пізніше.

А як переживав Гафур нашу невдачу з тієї першої спроби! В родині Хамзи нас попереджено, що відбувається не лише зустріч з аксакалами, а й з високими гостями

[1] По смерті поета його біографи і дослідники творчості високо поцінували цю цікаву поему.

з центру, поет прийняти нас не зможе. Бачили ми здаля лише гурт дехканів. На застелених килимах під широким карагачем[1] сиділо кілька десятків сивобородих, а в центрі жваво промовляв до них поет-агітатор. Лише те, що був без святково пов'язаної чалми на голові, виділяло його з гурту.

Шкода було й дивитись на Гафура Гуляма — так він переживав! Адже з яким захопленням розповідав він про поета, не стримувався від того, щоб похизуватись таким видатним земляком. У тім знайомстві Гафур вбачав благородне завершення своєї місії — якомога повніше ознайомити мене з культурою свого краю. Щоб хоч як-небудь згладити враження від цієї невдачі, Гафур натхненно й без утоми читав найкращі вірші Хамзи.

— Ну, що ж, Іван-ака, невдача цього разу. Та ми ще зустрінемося з нашим ходжею Хамзою, зустрінемось! — втішав мене Гафур.

До речі, слід згадати, що цієї обіцянки так і не пощастило йому виконати. В березні 1929 року Хамза трагічно загинув.

Боляче переживаючи смерть улюбленого свого попередника і вчителя, Гафур писав:

Памфлети згубили Маршоба,
За слово вогненне вмер Хамза...

«Молодому поколінню»

Період формалістичних шукань був етапним у творчості Гафура Гуляма. Його нові твори і особливо переклади з Маяковського свідчили, що він успішно опановує сучасну поетичну форму, посідаючи своє місце в молодій голосній поезії Країни Рад.

Затьохкали приблуди соловейки,
Своє весілля славлячи вночі.
Що скажеш — звичаї весни!

«Звичаї весни»

Хоча навряд чи можна твердити, що саме ота спроба «поезії-прози» задарма пройшла для поета. Гафур Гулям написав пізніше кілька повістей. Часом читаєш їх — «Воскреслий труп» чи «Ядгар» — і бачиш, як надсильно відштовхується тепер поет від ритмізованої форми, хоч за змістом навіть і в прозі завжди лишається поетом.

[1] Чорне дерево.

Гафур Гулям збагатив свою національну культуру і високомайстерними перекладами із зарубіжної класики: «Отелло» і «Король Лір» Шекспіра, «Весілля Фігаро» Бомарше та інші.

Незвичайне поетичне обдарування Гафура Гуляма особливо яскраво виявилося у Велику Вітчизняну війну. Його збірка поезій «Іду зі Сходу», що вийшла уже 1943 року, стала не лише чудовим відбитком почуттів поета років війни, але показала незмірний його поетичний зріст.

Ця війна на кілька років відірвала мене від Узбекистану...

Гафур Гулям став народним. Академія наук Узбекистану обрала його в число своїх дійсних членів. Наші зустрічі в Москві на пленумах спілки, в Києві перетворились на традиційні...

До того ж загрозливо «потухало» знання узбецької мови, читати нові твори Гуляма щастило тільки в перекладах, і то випадково! Кілька книжок вибраних поезій російською мовою більше стверджували продовження Гафуром Гулямом поетичних традицій, аніж його таку ж сильну нову поезію. Знаю, що поет-академік багато працював і в галузі науки — як дослідник історії узбецької літератури. Розвідки про творчість Навої, Мукімі, Фурката з-під пера Гуляма дістались нам як новий аспект оцінки класичної спадщини.

Хотілось би наостанні сказати кілька слів про Гафура як про сім'янина.

Маючи багато дітей від дружини Мугаррам, Гафур гордився своєю великою родиною. Від найстаршого до найменшого внука в нього всі любимі! Є вже серед них учені зі ступенями, батьки великих родин, які Гафур не з традицій мусульманських, а з великої душі і палкого серця вважав своєю родиною. Він також невсипуще стежив за навчанням найменших у народних школах, як і за науковими успіхами старших, не складаючи своїх батьківських обов'язків. І завжди він був гордий своєї родини.

Та навіть в атмосфері сімейного затишку я завжди бачив поета Гуляма, пристрасного трибуна, що ніколи не поривав зв'язку із своїм народом — жителями кишлаків та міст.

У 1966 році Гафура Гуляма не стало. З групою узбецьких літераторів він лікувався в Криму по путівці, наданій Спілкою письменників України. За кілька

днів до закінчення строку путівки — тяжкий сердечний напад... Перевезений літаком, помер у день прибуття на батьківщину.

1965—1966 рр

СПІВЕЦЬ ЄДНАННЯ

Ім'я узбецького радянського письменника-вченого Айбека прийшло до нашого читача з перекладеним на українську мову його історичним романом «Навої», популярним нині по всій великій Радянській Батьківщині...

Біографія видатного узбецького майстра слова схожа на біографії багатьох сучасних радянських письменників. Початкове навчання Муса здобув у церковній — духовній медресе (школі), яка прагнула виростити з нього мусульманського духівника. А хлопець поривався до справжніх знань, очищених від релігійного дурману. І ось з Радянською владою приходить в Узбекистан справжня освітня народна школа. Юнак стає її вихованцем, а згодом закінчує педагогічний технікум у Ташкенті. Після того — навчання в Середньоазіатському державному університеті та Ленінградському інституті народного господарства. Набуваючи освіти у вузівських аудиторіях, Муса самостійно вивчав класичну узбецьку й таджицьку літератури.

На той час добре вже був відомий зачинатель узбецької радянської літератури Хамза Хакім-заде Ніязі. Подвижницька культурно-освітня й громадська діяльність комуніста Хамзи, а згодом і трагічна його смерть від рук баїв та мусульманського духівництва стріпонула поета-початківця Айбека. Він немов приймає з рук Ніязі його дзвінку, вогняну ліру.

Перші поетичні збірки Айбека — «Почуття» (1926) та «Флейти серця» (1929) засвідчили прихід в узбецьку літературу «нового» Хамзи. Він, щоправда, не був уже одиноким. Попереду впевнено крокував Гафур Гулям, бриніли вже імена Абдулли Каххара, Хаміда Алімджана, який надійно очолював у прозі, Абдулли Кадирі. Серед них Айбек мав своє виразне обличчя літератора-просвітителя.

Вперше довелось мені зустрітися з молодим поетом Айбеком на одній з літературних вечірок у Ташкенті десь у тридцятих роках. Айбек прочитав на тій вечірці кілька своїх поезій, зокрема уривки з першої виробничої поеми «Коваль Джура». Романтичне оспівування двох

ковалів — героїв ташкентського повстання 1919 року, справило глибоке враження на слухачів не лише своїм трагічним змістом, але й доступною формою вірша та щирістю. Присутні відчули голос глибокої правди життя.

...І ось я їду на святкування шістдесятиліття поета-академіка. Рік за роком переглядаю творчий шлях ювіляра. Айбек — не тільки тонкий, схвильований майстер в поезії, він найкраще проявив себе і в прозі. Перед Вітчизняною війною вийшов перший прозовий його роман «Священна кров», присвячений повстанню народів Середньої Азії проти жорстокого колоніалізму царату в 1916 році.

«Священна кров», на мою думку, був романом-спробою. Адже задовго до переходу на прозу Айбек задумав створити широке полотно про першого просвітителя в історії розвитку національної культури узбецького народу Алішера Навої. Ім'я Навої добре було відоме старому й малому в Узбеччині. Його знали й шанували як великого поета, пісняра. До появи касид, пісень і поем Навої узбецькою мовою народ користався в літературі лише мовою фарсі. В романі Айбека «Навої» ці факти послужили основою його цікавої й змістовної сюжетної лінії. Гостра боротьба в феодальному суспільстві, в яку історія неминуче втягла і прогресивні сили на чолі з авторитетним на Сході поетом Навої, набирала значення своєрідної народної революції. Навої очолював людей всенародної ідеї єднання, а не розбрату. І в цьому йому найбільше допомогло те, що він провадив палку пропаганду рідною мовою.

Айбек написав після «Навої» кілька романів. Та «Священної крові», тим більше — «Навої», вони не перевершили. «Не затьмариться сонце», «Вітер золотої долини» і особливо «Пакистанська повість» — це вже є хіба що розгін до наступного визначного полотна про сучасний розквіт Узбекистану, піднесення його економіки, культури.

Прості й глибокі слова визнання заслуг Айбека крилато прозвучали з трибуни свята на цілу країну:

«Продовжувач ідей Навої, бойовий носій культурницької естафети Хамзи».

Хай лунає його високе слово, служить народам багатонаціональної Батьківщини в їх боротьбі за торжество благородних ідей миру і людського щастя на землі!

1965 р.

ЯКІВ КАЧУРА

Пам'яті друга

Коли я згадую щирість справжньої дружби дорогого мені Якова Качури, мимоволі згадую і слова польського романіста Генріка Сенкевича: «Дружба — як той подорожник: квітування хоч і абияке, зате ніколи не в'яне». Не було в нашій дружбі з Качурою чогось особливого. Ми любили один одного, як люблять урівноважені люди. Часом дорікали, як свої дорікають, уболіваючи і за причину до того дорікання, і за потребу його чинити.

Здибались ми вперше ще на світанку нашої радянської літератури.

Подумати тільки — давнина казково сива, повна неймовірних історичних контрастів! Коли ж почнеш перебирати день за днем, рік за роком та події і цілі етапи розвитку радянської літератури,— яка глибока, відчутна історична доба.

Київ. 1923 рік.

В приміщенні театру на вулиці Леніна, де зараз міститься театр імені Лесі Українки, одного разу відбувся літературний вечір. Формально його влаштувала київська група так званих неофутуристів. Назва свіжа, як і все в ту пору, багату на новизну. Але не було сумнівів у тому, що під цією формальною вивіскою відбувався тут черговий виступ націоналістичних кіл із середовища старої і середньої української інтелігенції...

Ось на тому вечорі я й здибав Якова Качуру. Він не виступав у дискусії ні «за», ні «проти»...

Селянин Качура тільки-но прибув з Поділля (народився в с. Юрківка, Вінницької області 1897 року), щоб поступити до вищого наукового закладу. Він ще не повнотою розумів те, що діється в залі театру. Воно цікавило, будило гостротою нових понять, зачіпало душу якимись дошкульними колючками тої гостроти.

Після якогось і свого виступу на тому вечорі я демонстративно залишив зал, вийшов геть. Далі, як і можна було виступати, то вже не дискутувати, а... Та я пішов. За мною вийшов ще один відвідувач. Природно, я озирнувся на нього, запитливо оглянув, і він став. Але, коли я пішов далі вулицею Леніна вниз до Хрещатика, чоловік рушив за мною, наздогнав.

— Дозвольте вас привітати! — звернувся він до мене, потискаючи обома руками мою правицю. Назвався: —

Яків Качура. Теж кохаюся в літературі, навіть дещо пробую... Але ж то здорово ви їх теє... Мені незручно було там вітати вас, то я теж вирішив теє... лишити разом з вами цей «спектакль».

Така була моя перша зустріч з Яковом Дем'яновичем Качурою. І не здивувало мене те, що згодом він появився в київському літературному об'єднанні «Жовтень». З природи скромний, він не був активною бойовою одиницею і в об'єднанні. А десь у 1926—1927 роках перестав навіть відвідувати наш клуб. Ми дізналися, що він відвідував тоді літературне об'єднання, так званий «Марс». Відвідуючи, також озирався «на землю», «добирав чобота до своєї ноги», як, сміючись, пояснював згодом свою поведінку. Але в ідейно-творчій боротьбі проти нового ідеолога буржуазно-націоналістичної течії в літературі — Хвильового — Яків Качура рішуче став на бік Комуністичної партії і з того часу щиро і послідовно йшов до неї.

Качура за всі роки життя, які припадають саме на нашу дружбу, якось не міг «зупинитись». Отак розігналася людина, порвавшись із села і вскочивши в місто з давньою і високою культурою, з найновішими устремліннями вперед під проводом партії, ставши молодим письменником, він все ще поривався, шукав. Тихо, не гарячкуючи, до всього додивляючись, випробовуючи сили, він довгий час перебував під тиском тих поривань. Саме цим тільки й можна пояснити його юнацьку подорож до скандінавських країн. Скільки я не намагався розпитатись докладно про цю поїздку, Качура лише неймовірно ніяковів, але розповісти щось до ладу так і не спромігся.

В ранніх творах Качури («За десять оре», повість «Чад») та і в наступних більших його творах (роман «Ольга») ми натрапляємо на неточності ідейних формулювань. Ті помилки походили більше від недозрілого, неусталеного світогляду молодого радянського письменника, від шукання підсвідомих поривань, яким було і подорожування в скандінавські країни. Вони не були органічно сталими для Якова Качури, бо походили від невпинного шукання.

Поза всім цим Яків Качура являв собою кришталево чисту, чесну людину. І шукання ті були природними, органічним єднанням почуттів і діяльності...

Десь у році 1936-му ми оселилися з Яковом Качурою в першому новозбудованому будинку письменників на

вулиці Леніна. Оселились на одному поверсі поруч, і це дало змогу ще ближче придивитись один до одного, сприятелюватися. Я бачив його родинне життя, таке ж чисте в своїй щирості та безпосередності. Я мав змогу стежити за його творчим зростанням, спостерігав, як він працює, і знав, якими ідеями він живе. Тому без будь-яких вагань рекомендував його до партії. В 1940 році він був прийнятий кандидатом у її лави.

Довгий час Яків Качура працював у керівництві оборонної секції Спілки радянських письменників і активно провадив громадську роботу серед письменників, поширюючи військові знання, допомагаючи й письменникам бути завжди готовими до оборони країни на випадок війни. Мобільність письменників у цьому питанні трималась на високому рівні ще з часів громадянської війни. Ми часто могли бачити Якова Качуру з протигазом у Будинку письменників, де він щиро, серйозно працював, на яку б працю його не запросила спілка. За те й любили його — за безумовну щирість і чесність як у особистому, так і в громадському житті. Качура перший у Спілці письменників дістав значок ГПО. Він перший приходив у військові гуртки, перший відгукувався на всілякі пропозиції і запрошення, що надходили до СРПУ від оборонних органів міста...

Та ось 22 червня 1941 року в Києві загриміли фашистські бомби. Я прибув до міста ранком того дня.

На столі ще з учорашнього дня лежала повістка, адже я військовозобов'язаний. Негайно ж з'явився на її виклик. І нітрохи не був здивований, коли в гарячкових приймальних військкомату зустрів уже обмундированого Якова Качуру з пістолетом і протигазом...

Потім почалося наше спільне військове життя. Про нього можна б (і є з чого) чимало написати! Як доброволець, батальйонний комісар Яків Качура прибув з нами в Тернопіль і, прибувши, в ту ж хвилину освоївся. Часом здавалося, що приїхали ми до нього — остільки він був підготовлений психологічно, як боєць діючої Червоної Армії. Його полюбили командири, полюбили червоноармійці. Він сумлінно виконував свої обов'язки військового кореспондента фронтового радіомовлення, вкладаючи в цю пропагандистську працю весь свій хист і душу молодого комуніста.

З обов'язків служби ми щодня виїздили в частини,

які безпосередньо приймали на себе тяжкий удар панцирного кулака наступаючої фашистської армії. Невеселі то були поїздки... Пам'ятаю, повернувся я з місця тяжких боїв. Уже все було готове до нашого відступу з Тернополя. Мене зустрів Качура:

— Ото, бий тебе морока, Ванюшо, чого ж ти так затримався? Ми вже тут... Я визвався їхати на передову за Кременець розшукувати тебе в гарматників.

А сам він повернувся з такої ж, як і в мене, поїздки до кіннотників лише з годину тому.

Згодом нам випало їхати разом на виконання завдань Політуправління фронту. Частини, куди ми їхали, в тяжких боях відбиваючи потужний наступ гітлерівців, залишили місто Малин. Але вони мали бойове завдання — будь-що гальмувати той наступ!

Бої тривали в лісі. Це звалося — «бої тривали», але то було страшне змагання, двобій поріділої і стомленої в непосильних боях дивізії з потужним наступом танкової армади гітлерівців. З півдня Київ був уже охоплений тісним колом танків і артилерії. Фашисти намагались якнайшвидше прорватися до Дніпра, щоб охопити Київ і з півночі.

Командир дивізії, високий сивий генерал, зустрів нас здивованим вигуком:

— Ну чого ще й письменникам тут треба?

— Як радянські люди, ми з вами рівні, товаришу генерал,— патетично-щиро відповів йому Качура, неначе боячись, що цей генерал, чого доброго, не дозволить нам виконати тут бойове завдання.— Де ви, там і ми. Ми всі — бійці Червоної Армії!

В устах когось іншого ця фраза здалась би, може, трохи награною. А для Качури з його безпосередньою щирістю вона була не тільки нормальним, а й єдино можливим варіантом відповіді. Він не вигадував, не кривив душею.

Це було десь на початку липня 1941 року. Ворог тільки-но входив в смак свого «бліцнаступу», тому й дуже квапився. І на фронті дивізії, куди ми прибули з Качурою, в той день, як і у всі дні від початку війни, відбувалися тяжкі бої.

Командир дивізії, змінивши позиції своїх поріділих частин, природно, поцікавився завзятим і громохким боєм лівого сусіда. Послав туди розвідку. Коли ж розвідка доповіла, що сусід зліва відходить, бо ворог проти нього

кинув великі з'єднання танків, щоб прорватися і, напевне, оточити нашу дивізію, генерал перервав доповідь розвідника:

— Годі, досить. Ніякого оточення. Зрозуміли? Та я сам зараз перевірю ваші дані...

Розсудливо чи ні чинимо ми в ту мить — це вже інша річ. Факт той, що за генералом пішли і ми з Качурою. Причому Качура мотивував свою потребу йти разом з нами тим, що він не може згодитися з фактом, щоб генерал сам ішов у таку ризиковану розвідку...

— До того ж тобі, Ванюшо, важко буде одному подати допомогу генералові.

Подякувавши за надійний захист, генерал взяв і Качуру з собою.

Там, як і під Дубно, ми ще, в який уже раз, побачили жах війни. На наших очах вибухали ворожі міни серед поріділих уже лав бійців, які чинили опір фашистському наступові. Блідий Качура кожну мить записував щось до блокнота. Можливо, що тим глушив він у собі людські почуття страху. Коли ж наш генерал на очах у ворожих танкістів, зосереджуваних біля села, спинив артилерійський дивізіон тяжких гармат і наказав старшому лейтенанту прямою наводкою розстріляти танки, Яків Качура кинувся полем зупинити гарматні запряжки коней, що мчали по лісу. Якось само собою зробилося так, що Яків Качура став правою рукою генерала в цім одчайдушнім бою...

Батальйонний комісар Качура мимохіть виконував ще й накази, які стосувалися тої чи тої гармати. Ворожі танки повели ураганний обстріл наших майже незахищених гармат. Кілька тих танків спробували рушити в обхід. Генерал помітив цей маневр і послав Качуру до лейтенанта з терміновим наказом виставити дві гармати для флангової зустрічі ворожих танків. Все це робилось блискавично! Танкову атаку ворога було відбито. Та фашисти почали шалений обстріл позицій дивізії з польових і тяжких гармат. Довелося нам разом з генералом негайно ж відійти до узлісся, де проходила нова, місцями вже й пошкоджена снарядами лінія оборони. Яків Качура також хапався дещо й записати, а для цього треба раз у раз спинятися. Природно, що він трохи відстав. А ворожі снаряди починали лягати навколо нас. Доводилося кожен раз, зачувши виття чергового снаряда, шукати яму для схованки чи хоч вибалочок. Генерал озирнувсь і посва-

ривсь на Качуру. Змусив його йти попереду нас. В цей момент просто на нас летів снаряд, з тембру виття припускаю, що шестидюймовий. Я встиг живосилом положити на землю генерала, але Качура вже біг попереду, на мій окрик не зважив а чи не вчув його, і впав на землю вже разом із снарядом. Снаряд ударився позаду нас об свіжий горбик піску, зрикошетував і знов упав аж поруч Качури метрів за два-три від нього. Ми затаїли подих. Це ж смерть. Але..: снаряд не розірвався! Тоді чимало німецьких снарядів не рвалося, падаючи на землю.

А Качура, сміючись, гукає до нас:

— Я знав, що він не розірветься, клятий...

Це, звісно, був жарт. Він розбиває мої припущення, що Яків Качура як людина не позбавлений бодай найменшого страху на полі бою.

Ще одну характерну рису не можна не пригадати тут, бо вона виходить за межі звичайних людських рис. Ми звали це наївністю Якова Дем'яновича, але то було щось зовсім інше. Качура остільки прив'язувався до друзів, що міг повірити найдивовижнішій нісенітниці, якщо вона сходила з їх уст. Це сказав друг, йому треба вірити. Але до слів невідомої йому людини Качура ставився надто критично, хоч би говорилося про зовсім звичайні, відомі реальні речі. Не зайвим буде згадати такий факт.

У Валуйках, де опинилося наше фронтове радіомовлення, ми з Яковом Качурою терміново готували черговий матеріал для радіопередачі. Раптом мене викликають у якійсь важливій справі. Виходжу. Бачу: стоїть у кожушку якась чорна, заросла бородою людина з кийком у руках... Справжній циган.

Починаю говорити і тільки з голосу впізнаю письменника Миколу Шеремета.

Всі ми добре знали, що Шеремет потрапив у скрутне становище під Києвом. З нього він знайшов єдиний вихід — зв'язатися з партизанами! Він і був десь у партизанському загоні. Поява ж його саме у Валуйках в таку сутужну для фронтів на Україні пору дуже мене порадувала і здивувала.

При цій нашій першій зустрічі і розмові випадково був присутній працівник Політуправління фронту, який до того ж був ще й нашим прямим начальником.

Він зайшов до хати, де працював Качура, і сказав йому, що Іван Ле розмовляє з Миколою Шереметом.

Всі, хто був у хаті, кинулися надвір. Всім було ясно,

що прибув Шеремет. Адже про це виразно сказав старший батальйонний комісар. Тільки Яків Качура скептично усміхнувся, не кинувши праці:

— Розказуйте, товаришу старший батальйонний комісар...— тільки й сказав. Яків Качура повірив аж тоді, коли я підтвердив, що Микола Шеремет справді прибув, зараз умивається й буде незабаром тут...

Качура багато й наполегливо працював, заготовляючи матеріал для великого роману та беручи активну участь у щоденних передачах фронтового радіомовлення, якщо не був десь у військових частинах на передовій. Його радіопередачі були відомі своїм гостропропагандистським змістом, їх чекали наші радіослухачі. Ми знаємо, як фашистсько-німецькі радіостанції всіляко намагалися спаплюжити наше фронтове радіомовлення і часто в тому намаганні згадували ім'я Якова Качури. Воно стало ненависним петлюро-фашистським німецьким радіокоментаторам...

Зате радянські радіослухачі — бійці і командири фронтів, працівники тилу і партизанські загони — вважали нашу радіостанцію своїм безпосереднім інформатором, засобом міцного зв'язку між радянськими людьми, які глибоко вірили партії, і жили, й творили для великої перемоги. Вважаю цілком доречним опублікувати тут один з численних листів радіослухачів, з яким зверталися наші героїчні партизани до Якова Качури як до працівника фронтового радіомовлення. Ось цей лист:

«18/II 1942 року

Шановний товаришу Качура!

Пише вам листа від партизанського загону Печенізького району т. Б. Ми хочемо попрохати надіслати нам ваше оповідання про бойові дії, вами описані, нашого загону, що передавалося по радіо Південно-Західного фронту. Радіомовлення, яке передається кожного ранку в 10.45, завжди слухаємо всім загоном. І нас дуже зворушило ваше оповідання про наш загін. Зворушило тим, що описано дуже гарно, і тому, що нам здавалося, ніби про дії наші мало кому відомо: правда, опис про загін т. П., а насправді загін Б.

Отже, не відмовте надіслати нам ваше оповідання про нас. Ще одне наше прохання: просимо мати зв'язок з нами письмовий... Ми вам будемо посилати окремі епізоди з бойових дій нашого партизанського загону проти фашистської німоти. Передайте привіт усім письменникам

України, особливо товаришам Корнійчуку, Івану Ле, Л. Первомайському, Бажану, Воскрекасенкові і всім, всім...»

Якова Качуру любив весь колектив фронтового радіомовлення. Він ніколи ні з ким не сперечався, але був завжди принциповий. Він не вередував ніякими літературними завданнями, які припадали на його бойову долю. Та одного разу він заверeдував. Це був останній його виїзд на завдання.

Взимку 1942 року війська Південно-Західного фронту після упертих боїв на Північному Дінці прорвали німецький фронт у районі села Савинці (біля Ізюма). Розвиваючи успіх цього часткового прориву (майже першого на південних фронтах), наші частини оволоділи містом і залізничною станцією Лозова. Це була велика перемога Червоної Армії. Мені довелося тоді бути в частинах, які брали Лозову, мені ж довелося й записати на радіоплівку один з епізодів цієї історичної перемоги.

Пишу це для повноти характеристики Якова Дем'яновича Качури.

Мені пощастило непогано підготувати матеріал про бої за Лозову. Особливо добре вдався запис на плівку. І Яків Дем'янович не витримав:

— От чорт ти, Ванюшо: тож прирозумів таке записати на плівку! Везе тобі, клянусь честю...

А коли в травні місяці війська Південно-Західного фронту почали великий наступ з Лозової на Красноград — Харків (лихозвісні ізюм-барвенковські бої) і знов постало питання про те, щоб послати співробітника фронтового радіо в райони наступу, то Качура категорично запротестував проти того, щоб я знову їхав у ті частини.

— О ні, Ванюшо, це вже занадто. Як в оборону, то їде Яків, а як в наступ, то їдеш ти. Ні, дозволь мені записати на плівку взяття хоч би Красноградa, а може, й Харкова.

І категорично настояв, щоб моє відрядження в 6-у армію було анульовано, а натомість щоб на цей раз послали туди його, Якова Качуру.

— Зрештою, у мене там брат в одному полку, що зараз веде наступ.

Оскільки про ці відрядження був уже відповідний наказ, то довелося йти з Качурою до командуючого.

Начальство змушене було анулювати моє відрядження в цю армію. Замість мене послали Якова Качуру. А я поїхав на його місце, в 38-у армію, яка в цей час стояла, як у нас висловлювалися, «в сугубій обороні».

Це й було останнє відрядження бойового фронтовика-письменника. З нього Яків Качура не повернувся. Ми дістали його кілька матеріалів для радіомовлення, переданих з місця боїв під Лозовою і Красноградом. Якого пафосу перемоги сповнені були ті короткі дописи комуніста-письменника! І в той же час ці дописи були сповнені великого горя. Ми тоді вперше ступили по-справжньому на визволені від фашизму наші радянські землі. Це було радісно! Але на тих землях ми бачили на власні очі страшні злочини ворога-окупанта, бачили криваву трагедію радянського народу, який залишився на українських землях, окупованих фашистами.

Яків Качура в кожному своєму дописі не забував про це написати. Один з останніх його дописів з місця тих боїв починається так: «Життя кличе до радості й щастя. Але ж нема для тебе ні радості, ні щастя, Україно моя! Ще ходить по твоїй землі чума люта фашистська, топче твої родючі ниви й сади. Вдень — стовпи чорного диму, а вночі — криваві заграви пожеж освітлюють твої запечалені міста і села. І скрізь — шибениці та розстріли, шибениці та розстріли...»

(З матеріалів радіопередач за 19/V 1942 р.).

Це й був останній матеріал військового кореспондента фронтового радіомовлення письменника Якова Качури.

З документів та свідчень, якими можна користуватися, нам, сучасникам, відомо, що Яків Качура загинув у ворожому таборі військовополонених, закатований гітлерівцями, як комуніст-письменник, як чесний пропагандист більшовицької партії Леніна. Його палкі фронтові радіопередачі, партійний квиток та громадська гідність радянської людини були для гітлерівських катів приводом, щоб фізично знищити цього кришталево чесного письменника нашого часу, вірного сина Радянської Батьківщини.

1947 р.

... ПРО ДРУГА

Це було в 1967 році, в Москві, в Центральному будинку літераторів. Здалеку побачивши мене, Абдулла Каххар посміхнувся своєю дружньою посмішкою, простяг обидві руки для вітання. Здавалося мені, він економив сили, щоб міцніше потиснути мої. При цьому він намагався вдати абсолютну безтурботність. З'їзд закінчився. Ми щиро раділи зустрічі, хоч щоденно бачилися на засіданнях з'їзду.

— Тепло руки іде від серця,— мовив Каххар, наслідуючи красномовство аксакала.— Надовше запам'ятовується зустріч друзів...

Так, ця дружня московська зустріч запам'яталась мені назавжди! І не тому, що Каххар так міцно фіксував її своїм потиском руки. Скоріше тому, що саме цей потиск був значно слабшим від його минулих дружніх потисків. Абдулла раптом затремтів, помітивши ледь помітне моє здивування, навіть тривогу, яких мені не вдалося від нього приховати, як і не вдалося йому приховати від мене слабнуче здоров'я...

За обіднім столом ми, як завжди, розмовляли про що завгодно, ніби давно не бачилися. Згадували минуле. Після з'їзду природно було вести мову про літературу, нею заповнена всесоюзна літературна атмосфера. Говорили про друзів, яких на з'їзді не було. Але жодним словом не обмовились про Гафура Гуляма... Він помер...

Ми говорили тільки про живих письменників, про буйно розквітаючу узбецьку радянську літературу, про перспективну молодь, про нововведення і «новаторів», що їх він з притаманною йому сатиричністю доброзичливо, а все ж засуджував.

І ще про одне, що глибоко вразило мене в цій зустрічі, хочеться розповісти. Абдулла Каххар наполегливо запрошував обов'язково погостювати в нього. Присутня при цій розмові Кібрія Лутфуллаївна (дружина, вірний друг письменника) також гаряче підтримала Каххара, запрошуючи нас з дружиною неодмінно погостювати в них, як це бувало і раніш.

— Нічого, що урюку може й не бути. Буде чудова курага, приїздіть! — як господиня, мило переконувала дружина Каххара.

Сам Абдулла Каххар також привітно посміхався, не в змозі приховати болючий смуток...

Як шкода, що цього разу мені так і не пощастило

поїхати. Отож це й була наша остання зустріч в Москві. А перша наша зустріч відбулася в Ташкенті на зорі моїх творчих зв'язків з Узбекистаном, десь-то, як не помиляюся, в 1928 р. Працюючи на будівництві іригаційного каналу в яз-яванських степах Узбекистану, я писав свій перший роман на тему великої перебудови — «Роман міжгір'я». В мої наміри входило в цей свій приїзд запропонувати Узбецькому видавництву перекласти й видати роман в Ташкенті.

Зустрілися ми, як завжди, в редакції республіканської газети «Правда Востока» в кімнаті літературного журналу «Қзыл Узбекистон». Гафур Гулям користувався вже помітним авторитетом не тільки в середовищі письменників, він же і рекомендував мене молодим письменником. Сам він, на жаль, не зміг супроводжувати мене до видавництва і запропонував це зробити Абдуллі Қаххару, який добре володів російською мовою. То того часу я ще не наважувався пускатися берега без надійного перекладача, особливо в діловій розмові з видавцями. Абдулла Қаххар люб'язно запропонував свої послуги. Поетеса Айдин (Манзура Сабірова) охоче запропонувала і свої послуги — вона теж володіла російською мовою. Таким чином до видавництва ми прийшли цілим колективом.

Мені здавалось, що саме активна допомога Абдулли Қаххара в цій діловій розмові мала вирішальне значення. Директор видавництва охоче погодився прийняти для видання мій роман, але питання перекладу на узбецьку мову поклав на автора. І в цей час, бачачи мою розгубленість, Абдулла Қаххар з властивою йому простотою і скромністю раптом запропонував:

— Якщо не заперечуєте, то я і зроблю цей переклад!

— Чудово! — тут же підхопив репліку Қаххара сам директор.

Такий поворот справи мене просто розхвилював. Зворушений проявом товариської солідарності, я навіть розгубився. Ми тільки ось сьогодні познайомилися з Қаххаром, і його така дружня підтримка мене зворушила до глибини душі.

У нашому житті цей день став не тільки першим днем сорокалітньої дружби, він назавжди закріпив і нашу творчу одностильність, постійну увагу до творчості один одного. Небагатослівність Абдулли Қаххара в розмовах, навіть у виявах своїх дружніх почуттів, завжди вражала.

Проте в ділових наших зустрічах, в його листах в особі

Каххара я завжди мав щирого порадника і друга. Зараз же важко пробити в пам'яті товщу туманного минулого, нелегко згадати, за яких обставин Абдулла Каххар познайомив мене з Садріддіном Айні, на той час уже літньою людиною, великим таджицьким письменником-патріотом.

Все це відбулося ще в Самарканді, тодішній столиці Узбекистану (з 1924-го по 1930 рік), де епізодично, навіть стихійно зосереджувалося і літературне життя країни, всупереч історичному зосередженню його вже в Ташкенті.

Айні і запросив мене відвідати з групою письменників Голову Ради Народних Комісарів Узбекистану Файзуллу Ходжаєва. Ім'я цього державного діяча на той час іще було овіяне романтикою революційної боротьби в Узбекистані за Радянську владу і дуже приваблювало письменників.

Абдулла Каххар, мій молодий друг, гаряче підтримав пропозицію завжди і у всьому мудрого Айні. Я просто щасливий був з такої можливості познайомитися з Файзуллою Ходжаєвим.

Не дивлячись на молодий свій вік початкуючого письменника, Каххар багато вже знав і сам, але головну допомогу виявив мені, як перекладач, своєчасними і кваліфікованими запитаннями.

Саме Абдулла Каххар вперше звів мене з Айні. Каххар розповів і трагічну історію тимчасової розлуки Садріддіна Айні з його батьківщиною. Історія ця — страшний відгомін кривавої «азіатчини» — страта еміром рідного брата Айні як заложника з огляду недосяжності самого Айні, почесного громадянина Радянського Узбекистану.

— Ви, звичайно, напишете про цю дикість старої Азії? — поцікавився я, немов рекомендуючи зробити це оповідачу.

І посміхнувся Абдулла Каххар:

— Краще за самого Айні не напишеш. Він уже написав про це в запальній поемі «На смерть брата». Поема зазвучала як революційний гімн — заклик до революції в еміраті. Та і його прозаїчна повість «Кати Бухари» навіяна тією ж трагедією в родині.

У незабутньому візиті до Файзулли Ходжаєва Абдулла Каххар, як тонкий психолог, інтуїтивно відчував мій особливий інтерес до цього живописного палацу-музею та й до розмов про культуру Середньої Азії, бо майже увесь час нашого візиту розмовляв Айні з господарем

країни в цьому палаці. Тільки при допомозі Каххара я був в курсі тієї змістовної бесіди. Абдулла Каххар і сам відзначався великою допитливістю в освоюванні країни, історії свого народу і, можна сказати з «художнім вогником» передавав мені розмову, і свої враження, і знання під час цього досить довгого візиту.

Візит ще більше зблизив нас. Абдулла Каххар, як і Гафур Гулям, стали органічною ланкою проникнення мого, можна сказати, вживання в національну культуру узбецького народу. В процесі перекладу «Роману міжгір'я» Каххар не тільки звертав увагу на найдрібніші неточності чи перехвати в тексті роману, в місцях, де я намагався втрутитися в гостру ломку залишків старих феодальних взаємовідносин, старого побуту узбеків, але і допомагав доброю порадою, матеріалом. Його поради впливали на покращення колориту роману, поліпшували читабельну гостроту сюжету.

Згадуючи про наші творчі і дружні взаємини з Абдуллою Каххаром, впевнюєшся, що саме перші роки нашого знайомства, роки співробітництва на грунті перекладу «Роману міжгір'я», були найбільш активними в зустрічах, в обопільному творчому обміні думками.

Звичайно, небагато мені було відомо про творче життя самого Каххара. Він писав новели і дуже скромно їх друкував, не кваплячись заповнювати сторінки журналу. Окремої книжки на той час, здається, ще не було. На моє пряме запитання він відбувся незначною відмовкою, обіцяючи якось познайомити мене з своєю творчістю. В російському перекладі на той час не виходили його книжки, а на рідній мові автора я просто не наважувався брати на себе сміливість подолати хоч би одне його оповідання. Гафур Гулям на моє запитання похвалив новели Каххара, але повніше познайомитися з ними я поки що не зміг.

Сам я продовжував працювати над другою книгою роману, і — властиво — писати його зручніше і повніше було, живучи в Узбекистані. Це і сприяло моїм частим творчим наїздам в Узбекистан, в Ташкент, в кишлаки. Каххар по природній своїй скромності ніколи не нав'язувався не тільки в порадники в моїй праці, а й в супровідники по кишлаках. Але не було випадку, щоб, зустрічаючись зі мною після тих поїздок в окремі гірські кишлаки і міста, він не прислухався б з інтересом до вражень від поїздок.

Якось пізніше мені знову потрібно було подовше

затриматися в Ташкенті, побувати на будівництві першого в Узбекистані великого індустріального комплексу — текстильного комбінату. Хоч на той час я і сам уже трохи розмовляв узбецькою мовою, Каххар завжди люб'язно допомагав мені в спілкуванні зі своїми земляками.

А час нестримно біг, спливали води в ріці життя. Ми, як правило, зустрічалися вже більш дякуючи випадку. А цих випадків в нашому житті бурхливих літературно було хоч і чимало, та все ж не досить.

Кожні мої відвідини Узбекистану ми зустрічалися з Каххаром як друзі. Один раз ми зустрілися з ним на Україні.

Одна з ташкентських, дуже пам'ятна для мене, неповторна зустріч — дні декади української літератури і мистецтва в Узбекистані. За рік перед нею в Ташкенті відбувалася конференція письменників країн Азії й Африки.

...Проводжаючи нас після закриття конгресу, Каххар взяв з нас обіцянку неодмінно приїхати повесні на урюк до нього на дачу. І декада української літератури в Узбекистані дала нам цей чудесний, хоч і не урючний вже, осінній день особливого вияву наших дружніх відносин.

Дача Каххара знаходиться десь за три десятки кілометрів від Ташкента. Ми, гості цієї чудової сім'ї, неначе заворожені природою навколишніх просторів, краєвидом шовковичних (тутових) ариків і алей, по-справжньому зігрітих узбецьким сонцем. В руках господаря завжди націлений на гостя фотоапарат, на устах — слова високої гостинності. Показує нам свій кабінет на другому поверсі. І одразу виводить на балкон.

— Хочу сфотографувати вас у мене на балконі.

За чудовим узбецьким обідом він подарував кожному (і то якось між іншим) видану в російському перекладі повість «Жайворонок» («Птичка невеличка») в перекладі К. Симонова. Про цю повість я знав, признаюся, що кожного разу при наших зустрічах хотілось і мені запропонувати Каххару перекласти хоч би щось одне з його творів на українську мову, як переклав я свого часу «Нетай» Гафура Гуляма. Але, як мовиться, бажано було долі залишити це лише благородною мрією...

І ось знову декада, цього разу вже узбецької літератури, на Україні. Абдулла Каххар в числі моїх узбецьких гостей в моєму домі. Звичайно, ми намагалися багато зробити і зробили, щоб і ця наша зустріч свідчила друзям

з Узбекистану про щиру мою любов до їх батьківщини, до узбецького народу. В домі було зроблено все, щоб узбецькі гості відчували себе в Києві, як дома. Навіть шашлик (з неймовірними труднощами приготування), а особливо добротний плов був поданий на стіл традиційною горою з ізюминками на великому українському блюді.

Найвищою похвалою для мене була похвала Абдулли Каххара. Показував я другу своєму робочий кабінет, роботу над серією історичних романів «Україна» і був здивований якоюсь гіркою посмішкою Каххара при цьому.

— Як садоводу важко виростити стійку гібридну яблуню, так і письменникові не вистачить часу «виростити» цей неосяжний для одного покоління плід... історії! — завершив Каххар нашу розмову про історичні романи прозаїка.

І був обід, і лунав сміх жінок. Кібрія Лутфуллаївна вливала свій дзвінкий сміх таджички в хор наших веселих українок. Були і тости, були і промови, як прощання з молодістю, і назавжди. Ми зуміли записати на магнітну плівку і щебет повеселілих жінок, і зворушливий тост рідною мовою, тост і голос нашого незабутнього гостя Абдулли Каххара.

Зараз, коли минули роки, відколи не стало серед нас Абдулли, цей голос друга звучить уже як прощальне його слово!

Січень 1971 р.

ВІН ПІСНЮ ШАХТАРСЬКУ КОНОГОНИВ!

Павло Безпощадний, наш Паша Безпощадний! Таким він увійшов у нашу свідомість, таким —

Летите к черту, лиры, аккорды...

продзвенів про нове в шахтарських піснях.

Ми з ним були ровесниками і в перші роки знайомства вважали себе юнаками в такій же молодій, як і самі, пролетарській літературі.

Як шкода, що аж десь через сорок років по тих перших зустрічах і знайомстві, а потім — і приятелюванні про все це доводиться лише згадувати. Адже процес народження й зросту пролетарської літератури проходив не стихійно,

життя реєструвало той навдивовижу бурхливий процес. Реєструвало! Друкувалися статті про донецьке літературне життя, про «шахтарську» поезію. Таж писалися й протоколи літературних засідань. Писалися й щоденники!..

Як би то добре було оце зараз розгорнути такого щоденника. І не згадувати, не довірятися пам'яті, що ж відбувалося в той чи той день, рік, ще й коли Паша був шахтар, не по літах юн...

Та все ж у прірву кануло, загинуло в час Великої Вітчизняної війни... Тож і спогади оці про одного з хороших літературних друзів тієї донецької юності доводиться відновлювати хіба що по віхах найбільш визначних епізодів літературно-творчого процесу на землях Донбасу.

Згадується редакція газети «Кочегарка». Її редактор — молодий прозаїк (теж початківець, як і ми всі) Миша Тардов, якого Михайлом Семеновичем ми почали звати значно пізніше, аж після першого його великого твору, надрукованого в журналі «Забой». Саме в кабінеті редактора «Кочегарки» й сталася моя перша зустріч з Безпощадним. Давнина затуманює деталі тієї зустрічі. Щось типово шахтарське уявляється мені й зараз від збережених пам'яттю вражень про ту першу зустріч. В мене ще міцно трималися в пам'яті й свої шахтарські вростання в «справжню» працю. Тож шахтарський поет Паша Безпощадний аж і заздрощі викликав не тим, що він поет, а саме тим, що він, шахтарем бувши, народжувався й поетом-піснярем шахтарської праці.

Как невесту, я шахту полюбил...
Каждый день хожу на свиданье с ней!

При тій першій зустрічі цей вірш («На свидание») підніс його вже як дозрілого поета. Ми просили читати ще, ми як слухачі на літературнім вечорі не знали меж своїм бажанням. І наш Паша ще більш натхненно прочитав уже відому на шахтах, популярну, сказати б, «Пісню коногона».

На цьому знайомстві з першими поезіями Безпощадного сталося моє зближення й з Борисом Горбатовим, з Григорієм Баглюком та й з цілим тодішнім нашим письменницьким колективом «Забоя». Моїм консультантом у справах літературного життя Донбасу, можна сказати — правою рукою, і в керівництві літературними справами був Григорій Баглюк. Організаторського таланту в цього

беручкого поета вистачало й не тільки для наших «забойських» справ. Павло Безпощадний був у донечан своєрідним каталізатором, поетичною силою якого збуджувалася талановита молодь. Організаторські здібності Баглюка ніби доповнювали поетичну силу і письменницький авторитет Безпощадного. І не диво, що навколо них, крім Горбатова і Селіванського, які згодом переїхали до Москви, набралася талановита молодь. Володимир Торін, Юра Черкаський, Михайло Снежин та і найстаріший в Донбасі «початківець» Гонімов. Без цих імен літературного «Забоя» ім'я Безпощадного неминуче зависло б сиротою, як у безповітрянім просторі.

Паша і його поезія — це колектив, це цілий процес літературного життя Донбасу на той час. Бо Паша Безпощадний став і «родословною» літератури Донбасу перших років відбудови, підняття з руїн по громадянській війні.

Десь у другій половині двадцятих — на початку тридцятих років мені довелося очолювати редколегію журналу «Забой» і головувати в літературній організації Донбасу, в організації з такою ж підкреслено виробничою назвою. Літературне життя в ті роки, як і початковий процес відродження самого Донбасу, зосереджувалося тоді в Артемівську. Павло Безпощадний зв'язав своє творче життя з Донеччиною, міцно оселившись у Горлівці, яка була його життєвою базою, його родинним теплом.

З активною допомогою нашого творчого колективу, як паростка нової пролетарської літератури, Паші Безпощадному вдалося випустити свою першу збірку — «Каменная книга». Ця книжка, обкладинку якої оформлено як розріз шахтного вугільного пласта, скажу без перебільшення, прозвучала творчим закликом до активізації всієї нашої літературно-громадської діяльності.

Літератори Донеччини на той час найвиразніше себе визначали в тісному й активному зв'язку з виробничими колективами шахт і заводів. Найбільш оперативною формою нашого єднання з шахтарями, з робітниками й інженерами заводів були оті літературні виступи. Робітничі клуби на той час не були таким розкішним середовищем літературно-масової діяльності колективу «Забоя», як зараз. Самих клубів ще було дуже мало. Тож літературні вечори, літературні зустрічі й виступи забойців у колі робітників були найпоширенішою формою масової діяльності літератора. І мені просто важко зараз пригадати бодай одну таку зустріч, де б не виступав в авангарді наш Паша.

Його любили шахтарі й робітники заводів не тільки як свого ж брата, трударя Донбасу. Вірші-пісні Безпощадного, на кількох шахтах оформлені в зовсім відмінному пісенному варіанті місцевих одкатчиць чи шахтарської молоді, звучали скрізь. Особливо пощастило в цьому плані «Пісні коногона».

Шахти і заводи Донбасу свою культурно-масову роботу ладнали на виступах групи літераторів. Як правило, основним «забойщиком» в організаціях таких виступів був завжди Григорій Баглюк. Часом траплялося, що сам Баглюк і не виступає на якомусь літературному вечорі, а Безпощадного неодмінно поставить на виступ. Бо автор «Коногона» завжди був у нас і заспівувачем вечора, і його ефектним завершенням.

Сам поет охоче погоджувався виступати, коли йому пропонували організатори. Але ніколи не набивався з своїми віршами. Риса літературної скромності чи не найтиповіша для повноти портрета Безпощадного.

Пригадую, якось на літературному вечорі у шахтарів Горлівки Іван Микитенко в розмові зіставив імена: Павло Григорович Тичина — Павло Григорович Безпощадний.

Безпощадний різко спинив рукою Микитенка майже на півслові:

— Давайте не будем так... гратись іменами. Павло Тичина, це... це Україна в поезії, ціла доба! А Безпощадний... лише скромний учень цього недосяжного вчителя. Григорович, то випадок. Ми — пісенники Донбасу, підспівувачі шахтарської праці, а то — ціла Україна!

Не один раз на таких виступах сходилися і два поети Донеччини — Сосюра та Безпощадний.

— А знаєш, Пашо,— говорив, було, Сосюра.— Треба б якось виступити нам з тобою «на пару» в столиці. Ми ж чудово зіграємо з тобою дует української поезії. Та це була б справді поема...

— Реклама... Чи нам потрібна ще й реклама? — охолодив Безпощадний і засміявся, поклавши край розмові.

Наші поети тепер уже минулої доби становлення бойової поезії ставили тоді свої «діези» в ключі великого літературного процесу. Діези Павла Безпощадного владно настроювали нашу пісенну поезію на шляхи виробничого ритму часу.

Мої кілька років праці в Донбасі — це роки щільного зв'язку з «виробничою» літературою. Павло Безпощадний у ній справді посідає почесне місце ключа в благородній

робітничій тематиці. На великий жаль, розлука з Донеччиною у житті стала якоюсь мірою розлукою і з хорошим другом, поетом Безпощадним. Ми листувалися, часом і бачилися, та лише в епізодичних наїздах моїх у Донбас, які з роками дедалі рідшали. Останні мої одвідини Безпощадного в час його хвороби стали й прощанням з живим поетом. Забути Павла Безпощадного неможливо, надто це колоритна в своєму плані фігура шахтарського поета. А й згадувати — лише ворушити опале листя в засмученому зимовому лісі.

1960 р.

ПОЕТ

В поезії я люблю зерно, а не шкарлупиння. Щоправда, всяке зерно мусить мати якусь захисну чи допоміжну оболонку, і що більш виразно виступає ця допоміжна роль скромної форми, то більшою повагою й довір'ям проймаєшся до неї. Така форма допомагає розпізнавати й любити зерно.

Поезія Леоніда Первомайського позначена саме цими благородними якостями. Поет говорить «зерно», але неодмінно в такій формі-оболонці, яка виразно промовляє, тішить зір, вабить і окриляє думку. Лірика Первомайського — лірика мислі. Поет заглиблюється в життя людської душі, щоб дати навколишньому світові знати про неї, щоб скерувати людські вчинки на путь високої творчості, реальної краси, гарячої і щирої любові.

Радянський уряд дав високу оцінку поезій Первомайського, присудивши йому Державну премію за книжки «Земля» і «День народження». Багатомільйонний радянський читач уже сказав свою думку про ці твори — краще про них і не скажеш...

Хочеться мені пригадати дещо з минулого, скориставшись цією нагодою.

...За Уманню, буквально грудьми, наші полки стримували шалений натиск німецьких панцерних частин, яким було дано завдання оточити Київ. Ситуація була складна. Поетові Первомайському доручили вночі стояти на варті. З гвинтівкою чи з трофейним автоматом він лишився сам-один. Якась хата в Івангороді, настирливий, без-

угавний дощ — неначе плаче тужно безпросвітна ніч. Навколо?.. Навколо війна: звідусіль стріляють, кругом все палає, шляхи заказані — прострілюються. Походжає поет на варті, щось бурмоче собі — гадаємо: бадьориться...

Раптом — вибух ручної гранати десь поруч. Замовк вартовий, причаївся. Підскакую до вікна:

— Леонід! Живий?

— Та живий... Пальнуть мені на ту мерзоту?

— А бачиш?

— Чорт його побачить. Десь у верболозі, напевне...

Ми помовчали, прислухалися. І знов забурмотів поет. Тут же похопився, десь з темряви трохи наблизився до вікна:

Хай шар війни гуде несамовитий!
Ми поклялись боротись до кінця
Над партквитком, що, кулею
пробитий
В бою, лежав на серці у бійця!

Я нічого не сказав. Лиш озирнувся на блиск сірника, що ним хтось припалив цигарку. Кілька десятків голів, розбуджених гранатою, звелися й слухали священну клятву народу, проречену устами поета-вартового.

А вихор війни лише здіймався. Згодом ми з Первомайським опинилися в східній Полтавщині. Нова Водолага, села, шлях на Краснодар і річка Берестова.

В якійсь столоченій кукурудзі знайшли ми щілинку, щоб урятуватися від ворожих бомб і снарядів. Зенітка лупить буквально над вухом — от-от репне голова. Десь «ура» прокотилося і вмовкло.

Наші танкісти виводили танки з бою, а німці шаленіли. Ми дістали наказ — відступати.

Сумний ішов на Водолагу Леонід Первомайський.

— Що тобі, Леоніде, не подобається така музика?

— Подобається, Іване...— і невесело посміхнувся. Потім аж у хаті, десь вночі, після доброго десятка годин по цій розмові, довго морочився зі складним механізмом напівавтомата і несподівано закінчив ту фразу:

Я тут родився — на Берестовій:
...чи повернуся в ті краї,
де я родився, любив і зріс на
силі?
Чи знову береги побачу милі...
..І йди, в боях не кидаючи
зброї,
у край, де ти на Полтавщині жив,
на березі ріки Берестової!

Я знаю життєву путь поета у дні війни, я бачив, як творилися поезії цих двох, перейнятих високою думкою, книжок. Кожен вірш, записаний чи прочитаний і забутий поетом за ці чотири роки, я знав ще в зародку. Про це можна б написати цілу окрему книгу.

Але особливий, найбільш гострий спогад будить у мені високопатріотична поезія «Земля». Вона зазвучала на весь світ як слово патріота. У нас вона зазвучала ще і як патріотичний клич — любити нашу землю і боронити її від ворогів, не шкодуючи найдорожчого і неповторного — життя! Вона писалася в час, коли ми справді — не алегорично, а реально — відступали на схід. Поезія й відтворила саме цю мить відступу за межі України.

Та не відчули ми в ній тоді мотивів занепаду, прощання.

...Осінній вечір, мжичка, й розбиті фронтові шляхи. Село — останнє під пагорбами, за якими вже кінчилася Україна.

Леонід Первомайський узяв шматок землі і довго ніс її у жмені, заглибившись у думки. Потім підрозділ пішов у бій. Ми були серед бійців.

Первомайський показав воїнам той шматок землі. Бійці ходили по тій землі, захищалися нею, боронили її. Але з рук поета вони побачили ніби вперше її — свою землю, яку сльозою й потом умивали, якій сміялися й пісні співали, яку матір'ю Вітчизною звали з ніжним трепетом у голосі:

Я пронесу його крізь всі бої.
Мої думки і пориви мої
З ним з'єднані навік і в ньому
злиті...

Вірш «Земля» — яскрава й коштовна перлина в скарбниці його поезії.

Що можна й треба ще додати? Багато. Та Первомайський навряд чи лишиться задоволений з моєї балакучості. Мушу сказати, що в очі ми йому ніколи не говорили похвал, не часто балували його теплим словом. Та, правду кажучи, йому говорити це не завжди насмілишся. Так часом хочеться в пориві щирості сказати:

— Леоніде, ти ж поет!

І зразу ж здається — він гнівом спалахне й ображено відповість:

— Від поета й чую!..

А він таки справжній поет!

1 лютого 1946 р.

У БУРХЛИВІЙ ТЕЧІЇ

Згадка про друзів — це згадка про минуле, яка корисна бодай би як елемент життєвого досвіду. Та згадувати померлого друга — це й вередити зранене втратою серце. Тішимося тим, що в згадках про друзів, які відійшли вже від нас, ми яскравіше бачимо благородство їхніх душ.

З Миколою Терещенком ми вперше запізналися, як кажуть, на світанку літературної юності. Запізналися випадково, як земляки Золотонощини, в бурхливі революційні її роки — в 1919-м! Причиною зустрічі не був ні бойовий епізод «на барикадах», ані якийсь би примітний літературний випадок. Може, саме цим наша зустріч і стала початком хорошої, згодом і літературної приязні...

На той час М. Терещенко надрукував у «Літературно-науковому віснику» кілька своїх поезій, і поява молодого поета, студента з Києва, в розпаленій революцією Золотоноші для мене, як для початківця, була цілою подією.

Гість із Києва! Господарі дому знайомлять і мене, їхнього квартиранта, зі своїм другом — молодим «українським поетом з Києва». Самої рекомендації було досить, щоб викликати в моїй душі початківські обожнення будь-якого письменника.

У першу мить була чудова людська усмішка на устах, вона творила контури образу поета, вона й стала навічним образом друга. Аж потім зауважилась постать, широке обличчя подніпрянця, позолочене пенсне на усміхнених очах і потиск руки, нашої побережансько-грабарської, замашної. Не ніяковіє, коли хвалиться й своєю участю в літературному житті Києва, яке тоді не переливалося «через вінця». Важкувато було мені тоді добирати, що ж це за рідина така — літературне життя, що мало б так безгосподарно й «через вінця» розхлюпуватися. Сміємося, всіляко обігруючи той вислів поета, він у тому ж дусі далі й далі розповідає про літературне життя Києва, хоч не квапиться особливо широко згадувати імена, принаймні поетів.

Зрозуміло, що Михайль Семенко був названий першим у групі поетів, бо ж саме до групи панфутуристів не без молодечого хизування Микола Іванович причислив і себе. Сказано це було ніби й між іншим, але вносило і якийсь сумнів, що саме ця літературна організація «веде перед» у революційному житті літературного Києва.

Павло Тичина, Еллан-Блакитний, Кулик і навіть «юнак шахтарської пісні» Володимир Сосюра десь-то зачепили вже, як чайка крилом гребінець хвилі морської, поетичну душу молодого Терещенка. Та Павла Тичину й Вороного поет виносив уже з думок скромності, вони посідали в його поетичній душі значніше місце, про них він міг говорити, цитувати їхні найяскравіші рядки поезій, характеризувати як поетів значно більше, аніж того «стовпа панфутуризму», до якого приєднала на перших часах поетичного простування і його громохка доля.

Я боротьби з катами не боюся.
Не дам знущатись над собою!

Правду кажучи, саме ця перша зустріч з Миколою Івановичем на золотоніських обніжках була й фіранкою, через яку впущено і в мою душу перші подихи літературно-громадського життя. Микола Іванович охоче розповідав нам про те київське літературне, яке мов прикладалося до розгорнутого революцією кипучого життя міста, тож мимохідь читав нам і вірші, не лише свої.

В тому відчувався замашний розгін поета, який, здавалося, не лише переді мною, а вперше отак розкривався й для себе зовсім новою фазою людської діяльності — літературним життям в асоціації панфутуристів...

У 1922 році я став уже киянином, робітфаківцем, і на власні очі побачив, як не прикладалось, а набирало революційно-громадського розгону в житті міста й країни бурхливе літературне життя. Зрозуміло, що першим живим поетом, якого пощастило негайно розшукати в розбурханому, сказати б, хаосі дискусій, зустрічей, літературних сварок, був Микола Іванович. Саме він в силу золотоніського знайомства й став моїм першим чичероне, бо ж не лише знав Сцілли і Харібди літературних вихорів Києва, а й брав активну участь і чудово розумівся в них, тож збагачував тим і нас, початківську молодь. Саме Терещенко приніс у наші початківські горизонти імена уже відомих тоді поетів.

Чи й перелічиш їх усіх тепер, проціджених і розгублених часом на манівцях розбурханого тодішнього літературного буття! Чудово орієнтуючись у ньому, Микола Терещенко ставав тоді нашою похватною енциклопедією, знайомив з багатьма з них. Зрозуміло, що саме він і став основним стрижнем, навколо якого незабаром гуртувалися літера-

турні однодумці, підбиралась молодь, складались перші спроби організації літературної групи, майбутньої Спілки пролетарських письменників України.

Коли зараз оце, через півстоліття, намагаєшся збагнути тогочасне літературне прямування, то впевняєшся, що Микола Терещенко завжди був органічним редактором кожного літературного журналу. Як свій у редакції «Літературно-наукового вісника», він став творцем і нового київського журналу «Життя й революція». Журнал був ніби якимось псевдонімом літературно-організаційної діяльності Миколи Терещенка. Без імені журналу не уявляєш собі Миколи Терещенка в літературно-організаційному житті.

А без імені Терещенка не уявляєш ні самого журналу, ні літературно-творчого життя навколо нього. З журналом пов'язане й величне ім'я поета Максима Рильського.

Літературна атмосфера Києва на ті часи — це майже щоденні літературні вечори в залах університету, інститутів, клубів та в школах. Саме з тої ожвавленої дискусіями осені 1922 року залунав на повний голос Терещенків поетичний образ у поемі «Цень Цань»:

Прийшов з небесного Китаю
І став земним робітником!..

«Цень Цань» пов'язувала нашу свідомість з великою міжнародною революцією, поет виростав у літературному житті України на поета-трибуна.

Блажен час тих наших літературних шукань і дерзань у відвертій дискусійній, а згодом і організаційній боротьбі. Це були щирі пошуки радянської літератури, кристалізація її організаційних форм, ідейної виразності помічника ленінської партії в керівництві новим процесом духовного життя країни.

В якомусь організаційно-літературному антракті довелось мені попрацювати з Миколою Івановичем у редколегії журналу «Життя й революція» та в правлінні Київської літературної організації. В редакції поет буквально незамінний своєю винятковою працездатністю, любов'ю до редакційної праці. Часом аж дивував обізнаністю в літературних течіях, в творчих новинах літератури і особливо в журнально-редакційній справі. А поява в друку поеми «Цень Цань» стала значною літературно-громадською подією.

Редколегія журналу «Життя й революція» складалася

лише з трьох чоловік. Максим Рильський в редколегії завжди спирався на редакційний досвід Миколи Івановича і здебільше провадив творчу мобілізацію матеріалів від видатних письменників, а ділові розмови з ними якось само собою перекладалися на дбайливого Миколу Івановича. Поет-редактор Микола Іванович Терещенко ніколи не знімав з себе жодної з найскладніших редакційних функцій, його, сказати б, пристрасть до діяльності в редколегії завжди забезпечувала і літературним матеріалом чергові числа журналу, і безперебійну регулярність його виходу з друку.

В ті далекі роки мені часто доводилось відлучатися з Києва, на якийсь час відриватися від його літературно-громадського життя. Це й моя праця в Донбасі (літературна група й журнал «Забой»). Рідшали наші ділові та дружні зустрічі, проте ми завжди акуратно обмінювалися авторськими книжками, й це живило нашу дружню зрідненість, розпочату ще в рідній Золотоноші.

А доля незмінно сплітала нашу літературно-громадську співдружність протягом усього життя. В знаменні тридцяті роки організаційного вирізьблення партією шляхів радянської літератури ми працювали в Організаційному комітеті в Москві по скликанню Всесоюзного з'їзду письменників. Комітетом керував Максим Горький. І не один раз доводилося нам з Миколою Івановичем та з Іваном Микитенком провадити розмови з Горьким про українську літературу. Микола Іванович досконало знав класичну «генеалогію» української літератури, чудово орієнтувався і в складних шарах літературних організацій і груп, які тепер зливалися в єдину спілку. Часом Горький висловлював захоплення з такої всебічної й похвальної обізнаності Терещенка.

В нових умовах Спілки письменників України, в правлінні і особливо в редакційних справах Микола Іванович завжди був на вістрі практичного клопоту. А кожна його нова збірка поезій тішила нас нев'янучим талантом поета, який знайшов місце в квітучому гроні, поміж іменами Тичини, Рильського, Сосюри, Усенка, Бажана, Первомайського, Малишка. Ми звикли до того, що тільки Микола Терещенко доносить «французького» бельгійця Еміля Верхарна своїми блискучими перекладами, і завдяки йому цей неповторний володар бунтарних душ став широкодоступний українському читачеві.

1971 р.

ЯК СПАЛАХ БЛИСКАВКИ

Зустрілися ми на зорі нашої письменницької доби в Києві в редакції газети «Пролетарська правда» (а не на Золотонощині, як земляки!) десь у 1927 році. До тих літературних обріїв ми, власне, й не існували один для одного, тож і не зналися особисто. Та все ж вперше зустрілися, як старі знайомі, бо вірші Скляренка ще і в золотоніській та в черкаській газетах я читав ще десь у 1918—21 роках.

У нас ще не було особливих причин зустрічатися поза редакційним його столом, тим більше, що творчих причин до зустрічей тоді аж надто вистачало. Саме ж Семен Дмитрович брав на свої редакційні руки для друку в газеті наші перші творчі спроби, як і мої перші оповідання.

В Києві, в роки того молодіжного знайомства і гуртування, вирували запальні літературні дискусії. Вихід книжки репортажів Семена Скляренка був уже солідним приводом до вступу і його в якусь літературну організацію міста Києва. Та Семен не поспішав...

Семен скромно виправдувався:

— А в мене вистачає й редакційної праці. До того ж я мушу й люблю їздити між люди по країні. Де вже там вибереш часу ще й на літературну організацію. Та й літератор з мене зелений, я — газетяр!..

А й популярність газетяра-літератора сама вже ставила в лави письменників автора літературних репортажів, а згодом і дніпровські повісті «Тиха пристань», як магнітом притягала й нас в ті перші бурхливі роки по Жовтневій революції. Ми поривалися в організації, пам'ятаючи, що класичний вінік міцний у зв'язаних галузках.

Якось Семен Дмитрович загітував мене побувати з ним у його рідному селі Прохорівці на Золотонощині.

— У нас же, знаєш, пристань!

Пристань, пароплавство, матроси — його родинна стихія, традиційна виробнича база діда й батьків. У Прохорівці, незважаючи на те, що й прибули ми пароплавом саме ж на пристань, Семен як господар ще пригостив мене спочатку виробничою атмосферою, знайомив з працівниками, з порядком Дніпровського пароплавства. Навіть шейму — причальну товсту колоду — давав помацати, «яка вона цупка в праці»! Дніпро з пристанями, з персоналом — то не лише виробнича база Семенового роду, вони були і його життєвою стихією. В тих причалах,

в хлюпотанні хвиль була й колиска, й дитячі іграшки, а праця пароплавників — його колисковою піснею! Чи й не в крові воно у нього, бо ж і народила його мати на пароплаві, десь у кременчуцькому рейсі.

В той наш день як господар він якось квапився неодмінно зводити мене аж і в Тимківку до дуба Максимовича, під яким, звичайно ж, і Тарас Шевченко «свій «Сон» писав». Як на святиню й свого роду повів на ту Михайлову гору... ще раз як дорогоцінними скарбами хвалився Дніпром з цього поетичного пункту огляду.

Він жив своєю Прохорівкою, як гніздом у шелюгах, з якого вилетів у славний свій літературний вирій.

Аж потім уже вдома, в старій і давній батьківській хаті, пароплавця похвалився працею над повістю «Тиха пристань». В звичайнім поспіху розмови не приховав і наміру вже й завершити перший роман, таки ж про «Матроса Ісая». Сам я теж полюбляв отакі запальні розмови про письменницьку творчість, про наші майбутні твори. Семен не лише хвалився, а й не менш гаряче й доскіпливо цікавився. Наші розмови з Скляренком, при його письмовому столі в Прохорівці, були мені чи не найпоціннішою нагородою в тій подорожі. День у Прохорівці — задушевним творчим днем. Звичайно ж, не цілий день ми читали «Пристань» чи «Ісая», адже ось за шелюгами при березі було чудове купання в Дніпрі, а то в тій же товариській співбесіді смакували грушами-гниличками в садку Максимовичів...

Лише з виходом з друку «Тихої пристані» Семен Дмитрович увійшов в молоду нашу літературну організацію, та сперечатися в ній на частих наших зборах, дискутувати, якою стежкою має посуватись українська радянська література, Скляренко ніколи не квапився.

— А що сказати ще й мені до того, що говориться іншими. Та й не люблю я лаятись з людьми в такій благородній справі, як література, кожному з нас вистачить місця на причалах нової, радянської літератури! Хороші ж люди у нас. І пишуть же, цілі книжки видають, а це ж основне. Літературу, нову, радянську літературу України, ми таки вже маємо!..

Оптиміст з природи, талановитий романіст Скляренко й не замислювався над труднощами в ті ранні часи юності й самої радянської літератури, коли в побут літературної організації, скажімо, зайшла мода виїздити літераторам на індустріальну периферію — Донбас, у Кривий Ріг, на

Дніпропетровщину, в Харків. Семен Скляренко охоче годився будь би куди мандрувати в групі письменників чи то на виступи, чи на бесіди. Таж там на місцях, в силу своїх редакційних обов'язків, не був особливим ентузіастом ні на виступи, ні на співбесіди, бо ж і в літературних виїздах був завжди заклопотаний дорученнями газети, журналу «Глобус». Як їхній співробітник, добував для них ті матеріали з периферії, а ця індустріальна периферія країни мала їх вдосталь.

Отак і в доборі друзів Семен Дмитрович, як мені здавалося, був не вередливий і зживався з ними досить швидко. Письменники-газетярі були його найпершими приятелями, в такому виробничому оточенні зростав і його авторитет, шліфувалась кваліфікація. Пізніше, ставши вже й оргсекретарем Спілки письменників України, Семен Дмитрович зберіг свої симпатії до багатьох з тих, з ким розпочинав і був близький на перших стежках.

В тім повнім творчім розквіті письменника з іменем і застала його Велика Вітчизняна війна. Мені здалося, що Семена Скляренка ця війна застала зненацька, несподівано змішала всі його розпасовані творчі плани й усталений ритм. Щоправда, і всі ми, потрапивши на фронт, не відразу знаходили своє місце воїна-письменника. Десь за тиждень після початку боїв до нас, у штаб Південно-Західного фронту в Тернопіль, прибув і Семен Дмитрович. Як письменника його й прикомандировано до нашої групи фронтового радіомовлення, та при тому й попереджено, що лише тимчасово. Чутка була, що й з групи Бажана, яка мала випускати українську фронтову газету, Скляренка несподівано відряджено у резерв штабу фронту, бо малось призначити його на іншу якусь-то військову службу. Лиш за декаду чи й пізніше його призначено літпрацівником до... румунської газети! Таке призначення неабияк здивувало багатьох письменників-фронтовиків. «Чи не румун з походження наш Семенешта?» — жартували товариші. Сказав: «А хіба кожен з нас, братку мій, не згодився б хоч би й за патагонця зійти в ім'я перемоги?»

Певне ж, Семену Дмитровичу, любителю далекого плавання в літературних водах, і не з руки ця наша «тиха пристань» радіомовлення...

Незабаром Семенові Дмитровичу проклався шлях десь аж на Калінінський фронт. Та вже під Сталінградом читаємо нариси Скляренка в фронтовій газеті. А потім довший час їх натрапляємо вже в газеті Північно-

Кавказького. Це були знайомі нам скляренківською манерою газетні замітки, фронтові нариси, особливо з бойової приморської тематики десь уже з анапсько-темрюцької, далеко не тихої, фронтової пристані! І Темрюк, і Анапа, як і Новоросійськ, були колись і моїми пристанями юнацького заробітчанства, тож і Семенові перебування там часом і заздрість викликали в старого грабаря-заробітчанина. По кілька разів перечитували ми ті бойові згадки про рідні й мені грабарські пристані...

Лише зустрівшись по війні, говорили знов...

Семен з гіркотою згадував про жорстокі бої в тих приморських, анапських міжгір'ях, про тяжкі гірські мандрування армійського газетяра...

Останні роки життя Семен Дмитрович тяжко хворів, власне — зліг у тяжких сердечних нападах. Відвідування хворого лікарі настрого заборонили. Лиш якось у згоді з лікарями, таки ж на прохання хворого, мене було допущено буквально на кілька хвилин побачення. Семен напівсидів, обкладений подушками, і на диво мені — працював.

— Закінчую свого «Володимира», розумієш. Лишається по ньому ще одна книга з трилогії... Та... хворію, розумієш, а треба кінчати ж, треба!

Ні порадити йому облишити працю, щоб не активізувати хвороби, ані поговорити на побаченні бодай би про щось легше не було жодної можливості. Спиняти його похапливу мову, переключати на щось інше я вже й не намагався, не міг. Так і попрощалися...

Дивовижна працездатність письменника була все життя його великою рушійною силою. Зовсім уже хворий, Скляренко не кидав пера — дописати, завершити твір було основою й стимулом його життя. Та свого «Володимира» він так і не побачив у друкові...

Травень 1971 р.
Київ

ПРИМІТКИ

До тому ввійшли оповідання, повісті «Право молодості», «Борозною віку», спогади.

Твори подаються переважно за виданням: І в а н Л е. Твори в семи томах. К., «Дніпро», 1968, т. І. Винятки обумовлено у примітках до окремих творів. Якщо твір публікувався в періодиці, то в примітці подаємо також дані про перше книжкове видання

ОПОВІДАННЯ

З минулого. Вперше надруковано в газ. «Більшовик» від 9 квітня 1925 р. під назвою «Урядник у рясах». Під заголовком «Розбійник» друкувалося в журн. «Глобус» (1925, № 8). Під новою назвою вперше надруковано у виданні: І в а н Л е. Оповідання та нариси. 1920—1944. К., Держлітвидав України, 1950. Перекладено російською мовою (1960).

Змичка. Вперше надруковано в газ. «Більшовик» від 15 лютого 1925 р. Увійшло до кн.: Юхим Кудря, Х., ДВУ, 1927. Перекладено російською мовою (1978).

Танець живота. Вперше надруковано в журн. «Життя й революція» (1926, № 2—3). Увійшло до зб. «Танець живота» (Х., ДВУ, 1928). Перекладено російською мовою (1974).

Кільце порятунку. Вперше надруковано в журн. «Радянська література» (1934, № 1). У 1934 р. вийшло окремим виданням (Х., ЛІМ). Перекладено російською мовою (1972).

Радіобільшовики. Вперше надруковано в журн. «Червоний шлях» (1934, № 5). Того ж року вийшло окремим виданням (Х., ЛІМ). Перекладено російською мовою (1962).

Араб. Уперше надруковано у кн. «Новели» (К., «Молодий більшовик», 1936).

Подається за виданням: І в а н Л е. Твори в 3-х томах,. К., Держлітвидав України, 1955, т. 1.

Кувада. Вперше надруковано в журн. «Молодняк» (1937, № 5). Увійшло до кн.: Вибрані новели. К., «Радянський письменник», 1948. Перекладено російською мовою (1972).

Сливка. Вперше надруковано у вид.: І в а н Л е. Оповідання та нариси 1920—1944 рр.

Подається за виданням: І в а н Л е. Твори в 3-х томах, т. 1.

Висота 206. Вперше надруковано в кн. «Висота 206» (Уфа, СРПУ, 1944).

Подається за виданням «Оповідання та нариси». 1920—1944.

Червона Зірка. Вперше надруковано у кн. «Мої листи» (1945). Перекладено російською мовою (1942).

Подається за виданням: І в а н Л е, Твори в 3-х томах, т. 1.

Матч. Вперше надруковано в «Літературній газеті» від 18 жовтня 1945 р. під назвою «Біліардний матч». Увійшло до кн.: На гранях

безодні (Матч). К., «Радянський письменник», 1958. Перекладено російською мовою (1960).

Подається за виданням: В снопі дозріває. Новели, оповідання, нариси К., «Радянський письменник», 1960.

Оповідання про невідомого солдата. Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна» від 15, 16 червня 1946 р. Перекладено російською мовою (1947).

Подається за виданням: Іван Ле. Твори в 3-х томах, т. 1.

Дунайські хвилі. Вперше надруковано у виданні: Іван Ле. Оповідання та нариси. 1920—1944.

Перекладено російською мовою (1944).

Подається за цим виданням.

Вчителі та учні. Вперше надруковано в кн.: Право молодості. К., «Радянський письменник», 1953. Перекладено російською мовою (1960).

Подається за виданням: Іван Ле. Твори в 3-х томах, т. 1.

Коли розлучаються двоє. Вперше надруковано в газ. «Вечірній Київ» від 12 листопада 1953 р. Увійшло до кн.: Забутий гезенк.— (Коли розлучаються двоє). К., Держлітвидав України, 1961. Перекладено російською мовою (1960).

Половинчик. Уперше надруковано в кн.: Оповідання. К., «Радянський письменник», 1954. Перекладено російською мовою (1960).

Збойка. Вперше надруковано в кн. «В снопі дозріває». Перекладено російською мовою (1960). Подається за виданням «В снопі дозріває».

Сипайчі. Вперше надруковано в кн. «В снопі дозріває».

Подається за цим виданням.

Зрілість. Вперше надруковано в журн. «Україна», 1958, № 8. Увійшло до кн. «В снопі дозріває».

Подається за кн. «В снопі дозріває».

Забутий гезенк. Уперше надруковано в «Літературній газеті» від 1 травня 1959 р. Увійшло до кн. «Забутий гезенк» (1961). Перекладено російською мовою (1972).

Подається за кн. «Забутий гезенк».

Сліди немеркнучої фрески. Вперше надруковано російською мовою у журн. «Радуга» (1965, № 3), під назвою «Следы непоблекшей фрески», українською мовою — у журн. «Прапор» (1968, № 3) під заголовком «Сліди незлинялої фрески». Подається за журнальною публікацією.

ПОВІСТІ

Право молодості. Вперше надруковано в журн. «Жовтень», 1953, № 2, 3. Увійшло до кн.: Іван Ле. Право молодості. Повість. Оповідання. Нариси. К., «Радянський письменник», 1953. Окреме видання — в 1957 р. (К., «Молодь»). Перекладено російською мовою (1962.)

Подається за окремим виданням (1957), з виправленнями, внесеними автором до останнього прижиттєвого видання: Иван Ле. История радости. Право молодости. Рассказы. М., «Гослитиздат», 1962.

Борозною віку. Автобіографічна повість. Фрагменти повісті друкувалися у журн. «Вітчизна», 1973, № 11. У цьому ж році вийшла окремим виданням (К., «Радянський письменник»). Перекладена російською мовою (1978).

Подається за книжковим виданням (1973), з виправленнями, внесеними автором до останнього прижиттєвого видання: Иван Ле. Листья весны. Повести и рассказы. М., «Советский писатель», 1978.

Мойсенці — село на Черкащині, де народився Іван Ле.

Грабар — робітник на земляних роботах, звичайно з однокінною підводою (грабаркою).

Бахмач — нині Артемівськ, місто на Донбасі.

Катеринослав — нині Дніпропетровськ.

Столипін — реакційний державний діяч царської Росії. Провів аграрну реформу, спрямовану на зміцнення куркульства.

Станюкович Костянтин Михайлович (1843—1903) — російський письменник, автор «Морских рассказов».

Кіплінг Джозеф Редьярд (1865—1936) — англійський письменник, проповідував ідеї британського імперіалізму. Реакційний світогляд привів його до творчої кризи.

Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна (1892—1966) — українська радянська співачка.

ЛИСТКИ У ЛАВРОВИЙ ВІНОК

Спогади

Мої зустрічі з Максимом Горьким. Перший варіант статті надруковано в «Літературній газеті» від 17 червня 1937 р. (під заголовком «Пам'яті Олексія Максимовича Горького»). Під новим заголовком вперше надруковано в кн. «Велика дружба» (К., Держлітвидав України, 1959). Перекладено російською мовою (1972).

«О. М. Горький закликав частину делегатів з'їзду до себе на прощальну вечерю в Горки»...— Йдеться про зустріч О. М. Горького з письменниками, яка відбулася в кінці серпня 1934 р. На зустрічі були присутні, зокрема, українські письменники І. Кулик, І. Микитенко, Іван Ле, Петро Панч, О. Корнійчук та ін.

Була ще одна, й остання зустріч з Олексієм Максимовичем у Москві...— Йдеться про зустріч О. М. Горького з українськими письменниками П. Тичиною, Петром Панчем, І. Куликом, О. Копиленком, Іваном Ле, І. Кириленком, О. Корнійчуком, І. Фефером 1 квітня 1935 р.

Навіки живий. Уперше надруковано в кн. «Цим живу» (К., «Радянський письменник», 1980).

Подається за цим виданням.

Про Лінарда Лайцена. Вперше надруковано в зб.: Поза килимами, К.— Х., ЛІМ, 1931. Перекладено російською мовою (1972).

Лайцен Лінард Петрович (1883—1938) — латиський письменник. Член Комуністичної партії. Учасник революції 1905—1907 рр. Організатор легальної робітничої преси в буржуазній Латвії. У 1932 р. виїхав до СРСР. Твори його пройняті ідеями революційної боротьби, ненавистю до капіталізму.

«Червоний фронт».— Так у статті помилково названо прогресивний журнал «Лівий фронт» (1929—1930), який пізніше називався «Трибуна» (1931—1933. Рига). Л. Лайцен був редактором цих журналів.

Паегле Леон Мартинович (1890—1926) — латиський письменник. Член Комуністичної партії. Після Жовтневої революції — один з помітних латиських революційних поетів. В буржуазній Латвії Паегле брав участь у роботі легальних лівих робітничих профспілок, народного університету; переслідувався властями і піддавався репресіям, часом жив у нелегальних умовах. Автор п'єс «Воскресіння» (1919), кількох збірок віршів, прозових творів та ін.

Російською мовою видавництво «Прибой» видало його роман «Оправданные» (1925) і ще дві книги.— Йдеться про такі видання: Оправданные. Рассказы (романом збірник названий помилково.— *А. К.*). Л., «Прибой» 1925; Камнем в окно. Рассказы. Л., «Прибой», 1927; Избранные произведения в 4-х томах. Л., «Прибой», 1929—1930.

Калевала — карело-фінський народний епос.

Усміхнися, безсердечна самото!.. Уперше надруковано у газ. «Комуніст» від 27 листопада 1940 р. під назвою «Дочка українського народу (До 55-річчя літературної діяльності О. Кобилянської)». Увійшов до книги «В снопі дозріває» (1960). Перекладено російською мовою (1972).

Стаття-спогад написана у зв'язку з поїздкою Івана Ле в складі делегації українських радянських письменників (П. Тичина, П. Панч, А. Малишко, І. Фефер та ін.) до Чернівців на урочисте відзначення 77-річчя з дня народження і 55-річчя літературної діяльності О. Кобилянської (листопад 1940 р.).

Фефер Ицик Соломонович (1900—1952) — єврейський радянський поет.

Джамбул Джабаєв (1846—1945) — казахський народний поет-акин.

Хамза. *Нотатки з ювілею.* Вперше надруковано під заголовком «Ніязі Хамза Хакім-заде» в «Літературній газеті» від 20 жовтня 1949 р. Під новою назвою — вперше у кн. «В снопі дозріває» (1960). Перекладено російською мовою (1972)

Хамза Хакім-заде (Ніязі; 1889—1929) — видатний узбецький радянський письменник, основоположник узбецької радянської літератури і театрального мистецтва.

Навої Алішер (1441—1501) — узбецький поет, учений і державний діяч, автор п'яти поем: «Неспокій праведних», «Лейлі і Меджнун», «Фархад і Ширін», «Сім планет», «Іскандерів мур», що стали вершиною його творчості. Великий гуманіст свого часу, противник середньовічної схоластики, деспотизму, співець боротьби за справедливість і щастя народу.

Фуркат Закірджан (1858—1909) — узбецький поет.

Мукімі Мухаммад Амін-Ходжа (1851—1903) — узбецький поет-демократ.

Шахімардан — кліматичний курорт в Узбецькій РСР, в 52 км від Фергани.

Яшен Камілл (Нугманов, нар. 1909 р.) — узбецький радянський письменник, заслужений діяч мистецтв Узбецької РСР.

Умарі Амін (1912—1942) — узбецький радянський поет і драматург.

«Бай і наймит» — п'єса Хамзи, написана в 1918 р., перший твір узбецької радянської драматургії.

На зорі юності. *Спогад про Юрія Яновського.* Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1959, № 12. Увійшов до кн. «В снопі дозріває». Перекладено російською мовою (1972).

Ревуцький Дмитро Миколайович (1881—1941) — український радянський музикознавець, фольклорист, літературознавець.

Турганов Борис Олександрович (1901—1980) — російський радянський поет, перекладач.

Урин Віктор Аркадійович (нар. 1924 р.) — російський радянський поет, публіцист.

«Поетові» — вірш Ю. Яновського, опублікований в журн. «Червоний шлях», 1924, № 9.

Савченко Яків Григорович (1890—1937) — український радянський поет і літературний критик.

«Дзвін» — не оповідання (як помилково назвав його Іван Ле), а вірш, перший твір Ю. Яновського українською мовою, надрукований в газ. «Більшовик» від 17 лютого 1924 р.

АРА — американська адміністрація допомоги, урядова організація США, створена в 1919 р. для подання допомоги європейським країнам, які потерпіли під час першої світової війни. Діяльність АРА в СРСР і, зокрема, на Україні була припинена в червні 1923 р., оскільки її апарат використовувався правлячими колами США для підтримки контрреволюційних елементів і шпигунства.

Іван Микитенко. *Згадка.* Вперше надруковано у виданні: Іван Ле. Твори у семи томах, т. 1. (1968). Перекладено російською мовою (1972).

«Гарт» (1923—1925) — спілка пролетарських письменників України.

«Плуг» (1922—1932) — спілка українських радянських селянських письменників.

«Жовтень» (1925—1927) — літературне об'єднання радянських письменників у Києві.

«Забой» (1924—1932) — спілка пролетарських письменників Донбасу.

Коряк Володимир Дмитрович, Коваленко Борис Львович — українські радянські літературознавці й критики 20-х — 30-х років.

Безпощадний Павло Григорович (справжнє прізвище — Іванов, 1895—1968) — російський радянський поет.

Кузьмич Володимир Савич (1904—1943) — український радянський письменник.

Близько Олекса Федорович (1908—1934) — український радянський поет.

Загул Дмитро Юрович (1890—1938) — український радянський поет.

«Неокласики» — угрупування в українській літературі 20-х років. Вважаючи себе представниками «чистого мистецтва», члени організації орієнтувались на буржуазне мистецтво Заходу, проповідували аполітизм.

«Ланка» (1924—1926) — літературне об'єднання письменників правопопутницького характеру. В 1926 р. «Ланка» перейменувалась на «Марс» (1926—1929).— «Майстерня революційного слова».

Вапліте (Вільна академія пролетарської літератури, 1925 — 1928) — літературна організація на Україні, яка стояла на буржуазно-націоналістичних позиціях. Після рішучого засудження лінії Вапліте українською радянською громадськістю, Комуністичною партією України, організація в січні 1928 р. самоліквідувалася.

«Молодняк» (1926—1932) — літературна організація комсомольських письменників України.

На гонах за жар-птицею. Вперше надруковано в кн.: Федор Панферов. Воспоминания друзей. М., «Советский писатель», 1964.

Березовський Феоктист Олексійович (1877—1952) — російський радянський письменник.

Ставський Володимир Петрович (1900—1943). Справжнє прізвище — Кирпичников; російський радянський письменник, журналіст.

Підсніжник. Уперше надруковано під назвою «Пролісок» у «Літературній газеті» від 3 грудня 1957 р. Увійшов до кн.: Про Андрія Головка.

К., «Радянський письменник», 1980. Під новою назвою надруковано в кн. «Цим живу» (1981).

Подається за цим виданням.

Народне визнання. Вперше надруковано у виданні: Іван Ле. Твори в семи томах, 1968, т. 1. Перекладено російською мовою (1972).

Ауезов Мухтар Омарханович (1897—1961) — казахський радянський письменник.

Конференція письменників країн Азії і Африки.— Йдеться про Другу конференцію письменників країн Азії і Африки, яка відбулась в Ташкенті 7—13 грудня 1958 р. Літературну громадськість України на конференції представляли Олесь Гончар, Іван Ле, І. Багмут, П. Дорошко.

Декада узбецької літератури і мистецтва в Москві.— Йдеться про декаду, яка відбулася в Москві 14—24 лютого 1959 р.

Боян «Червоної зими». *(Володимир Сосюра).* Вперше надруковано в кн.: «Про Володимира Сосюру». К., «Радянський письменник», 1967. Перекладено російською мовою (1972).

Узбецький народний... Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1965, № 7. Доповнений (після смерті Гафура Гуляма) варіант статті включено до видання: Іван Ле. Твори в семи томах, 1968, т. 1.

Подається за кн. «Цим живу».

Гулям Гафур (справжнє прізвище — Гафур Гулямович Гулямов; 1903—1966) — узбецький радянський письменник.

Асирі Тошходжа (1864—1916) — таджицький поет.

Новицький Михайло Михайлович (1892—1964) — український радянський літературознавець.

Співець єднання. Вперше надруковано в газ. «Радянська Україна» від 27 жовтня 1965 р. Увійшло до кн. «Цим живу» (1981).

Подається за цим виданням.

Айбек — літературний псевдонім Муси Ташмухамедова (1904—1968) — узбецький радянський письменник.

Алімджан Хамід (1909—1944) — узбецький радянський письменник.

Кадирі Абдулла (псевдонім — Джулкунбай; 1894—1939) — узбецький радянський письменник.

Касида — жанр східної поезії, вірш хвалебного або повчального характеру.

Яків Качура. *Пам'яті друга.* Вперше надруковано під назвою «На передовій» у газ. «Літературна Україна» від 17 листопада 1967 р.

Качура Яків Дем'янович (1897—1943)— український радянський письменник.

Про друга. Вперше надруковано в газ. «Літературна Україна» від 17 червня 1975 р. (під назвою «Спогад з юності»). Увійшов до кн. «Цим живу».

Подається за цим виданням.

Каххар Абдулла (1907—1968) — узбецький радянський письменник.

З'їзд закінчився...— Йдеться про Четвертий з'їзд письменників СРСР (1967).

Айдин (Сабірова) Мансура (1906—1953) — узбецька радянська письменниця.

Айні (справжнє ім'я — Садріддін Саїд Муродзода; 1878 - 1954) — таджицький радянський письменник, учений, громадський діяч

Ходжаєв Файзулла (1896—1938) — радянський партійний і державний діяч.

Дні декади української літератури і мистецтва в Узбекистані...— Йдеться про тиждень української літератури в Узбекистані 1959 р. (5—11 жовтня).

Декада узбецької літератури на Україні...— Йдеться про тиждень узбецької літератури на Україні 1960 р. (25—31 травня).

Він пісню шахтарську коногонив! Вперше надруковано у кн. «Цим живу». Подається за цим виданням.

«Кочегарка» (1921—1925) — газета, орган Артемівського окружкому КП(б)У, Артокрвиконкому і окрпрофспілки.

Селівановський Олексій Павлович (1900—1938) — російський радянський літературознавець і критик.

Торін Володимир Єфремович (1911—1965) — російський радянський письменник.

Черкаський Юрій Аронович (1912—1944) — російський радянський поет.

Гонімов Ілля Олександрович (1875—1966) — російський радянський письменник.

Поет. Уперше надруковано в «Літературній газеті» від 1 лютого 1946 р. Включено до кн. «Цим живу» (1981).

Подається за цим виданням.

У бурхливій течії. Вперше надруковано в журн. «Вітчизна», 1972, № 11. Увійшов до кн. «Цим живу». Подається за цим виданням.

«Літературно-науковий вісник» — загальноукраїнський щомісячний журнал, заснований в 1898 р. Науковим товариством імені Шевченка. Протягом 1907—1919 рр. виходив у Києві і мав ліберально-буржуазне спрямування з різким посиленням буржуазно-націоналістичних тенденцій (1917—1919).

Блакитний Василь Михайлович (справжнє прізвище — Елланський; 1893—1925) — український радянський письменник і громадський діяч.

Кулик Іван Юліанович 1897—1941) — український радянський письменник, партійний і громадський діяч.

Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) — український радянський поет, театрознавець, перекладач.

«Життя й революція» (1925—1934) — щомісячний літературно-художній і громадський журнал. Виходив у Києві.

Як спалах блискавки. Вперше надруковано в кн. «Цим живу» (1981).

Подається за цим виданням.

«Пролетарська правда» — окружна, згодом обласна газета, що виходила в Києві протягом 1921—1941 рр. Тепер виходить під назвою «Київська правда».

Максимович Михайло Олександрович (1804—1873) — український вчений-природознавець, історик, фольклорист і письменник. У своїх працях припускався деяких помилкових поглядів, але загалом його багатогранна діяльність мала прогресивне значення і була високо оцінена О. Герценом, Т. Шевченком, І. Франком.

«Глобус» — український двотижневий ілюстрований журнал. Виходив у Києві з листопада 1923 р. по грудень 1935 р.

Свого «Володимира» він так і не побачив у друкові...— Роман «Володимир» Семена Скляренка вийшов друком у 1962 р. (К., Держлітвидав України) вже після смерті письменника.

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ

1. Іван Ле. 1910 р.

2. Іван Ле серед бійців на спостережному пункті. Малин. 1941 р.

3. І. Паторжинський, З. Гайдай, М. Гречуха, М. Литвиненко-Вольгемут, В. Василевська. Стоять: М. Рильський, Ю. Шумський, О. Корнійчук, П. Тичина, М. Бажан, Іван Ле, Герой Радянського Союзу І. Шашло, В. Катаєв. Мітинг української інтелігенції. Саратов. 1942 р.

4. Іван Ле готує чергову кореспонденцію для газети. 1943 р.

5. На літературному вечорі, присвяченому 50-річчю від дня народження М. Рильського та Івана Ле. Стоять (зліва направо): М. Тардов, А. Малишко, А. Хижняк, П. Дорошко, П. Козланюк. Сидять (зліва направо): Б. Романицький, Іван Ле, М. Рильський, Петро Панч, П. Сєверов, Я. Городської, Ірина Вільде. Львів, 1945 р.

6. І. Вершигора, В. Вишневський, О. Фадєєв, Іван Ле, В. Бажов на XI пленумі Спілки письменників СРСР. Москва. 1947 р.

7. Іван Ле. Москва. 1947 р.

8. Іван Ле і Петро Панч. Київ. 1955 р.

9. Іван Ле, А. Каххар під час проведення Другої конференції письменників країн Азії і Африки. Ташкент. 1958 р.

10. Д. Павличко, І. Муратов, Д. Білоус, Іван Ле, П. Козланюк, М. Ушаков. Під час зустрічі на аеродромі в дні тижня української літератури й мистецтва в Узбекистані. Ташкент. 1959 р.

11. Іван Ле за роботою. Городище на Черкащині. 1960 р.

12. Г. Гулям, Іван Ле під час тижня узбецької літератури і мистецтва на Україні. Київ. 1960 р.

13. Іван Ле з онукою Іриною. Київ. 1962 р.

14. Л. Дмитерко, Іван Ле, Є. Буков. На міжнародному форумі, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ. 1964 р.

15. Яків Баш, В. Касіян, Л. Дмитерко, Іван Ле. Київ. 1964 р.

16. Іван Ле, О.Левада, Ю. Смуул на V з'їзді письменників України. Київ. 1966 р.

17. С. Бородін, Іван Ле, Г. Гулям, П. Бровка в кабінеті Івана Ле. Київ. 1966 р.

18. О. Корнійчук, Іван Ле, А. Малишко, С. Олійник під час вручення Івану Ле Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Київ. 1967 р.

19. К. Трофимов, Іван Ле на відкритті музею І. Нечуя-Левицького. Стеблів. 1968 р.

20. В. Собко, О. Корнійчук, Іван Ле під час декади грузинської літератури і мистецтва на Україні. Київ. 1969 р.

21. Іван Ле серед своїх шанувальників. Київ. 1971 р.

22. О. Ковінька, Іван Ле, Ю. Шовкопляс на VI з'їзді письменників України. Київ. 1971 р.

23. Іван Ле. Київ. 1971 р.

24. І. Шамякін та Іван Ле під час тижня білоруської літератури і мистецтва на Україні. Київ. 1972 р.

25. О. Левада, П. Загребельний, В. Козаченко, Іван Ле, Ю. Збанацький, дружина Івана Ле І. Т. Ле (Мойся) на святкуванні 80-річчя від дня народження Івана Ле. Київ. 1975 р.

26. Генерал-полковник В. Лавриненков, Іван Ле під час святкування 60-річчя Радянської Армії. Київ. 1978 р.

27. Іван Ле в яблуневому саду.

ЗМІСТ

ОПОВІДАННЯ

З МИНУЛОГО 4
ЗМИЧКА 21
ТАНЕЦЬ ЖИВОТА 32
КІЛЬЦЕ ПОРЯТУНКУ 52
РАДІОБІЛЬШОВИКИ 75
АРАБ 96
КУВАДА 102
СЛИВКА 115
ВИСОТА 206 119
ЧЕРВОНА ЗІРКА 128
МАТЧ 134
ОПОВІДАННЯ ПРО НЕВІДОМОГО СОЛДАТА 159
ДУНАЙСЬКІ ХВИЛІ. *(ЕТЮД)* 184
ВЧИТЕЛІ ТА УЧНІ 190
КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ 196
ПОЛОВИНЧИК 218
ЗБОЙКА. *(НОВОРІЧНА НОВЕЛА)* 246
СИПАЙЧІ. *(НОВЕЛА)* 251
ЗРІЛІСТЬ. *(НОВЕЛА)* 257
ЗАБУТИЙ ГЕЗЕНК 262
СЛІДИ НЕМЕРКНУЧОЇ ФРЕСКИ 267

ПОВІСТІ

ПРАВО МОЛОДОСТІ 280
БОРОЗНОЮ ВІКУ 484

ЛИСТКИ У ЛАВРОВИЙ ВІНОК

Спогади

МОЇ ЗУСТРІЧІ З МАКСИМОМ ГОРЬКИМ 646
НАВІКИ ЖИВИЙ 654
ПРО ЛІНАРДА ЛАЙЦЕНА 656
УСМІХНИСЯ, БЕЗСЕРДЕЧНА САМОТО!.. 665
ХАМЗА. *(НОТАТКИ З ЮВІЛЕЮ)* 674
НА ЗОРІ ЮНОСТІ 682
ІВАН МИКИТЕНКО. *(ЗГАДКА)* 689
НА ГОНАХ ЗА ЖАР-ПТИЦЕЮ 694
ПІДСНІЖНИК 704
НАРОДНЕ ВИЗНАННЯ 705
БОЯН «ЧЕРВОНОЇ ЗИМИ». (ВОЛОДИМИР СОСЮРА) 709
УЗБЕЦЬКИЙ НАРОДНИЙ... 712
СПІВЕЦЬ ЄДНАННЯ 719
ЯКІВ КАЧУРА. (ПАМ'ЯТІ ДРУГА) 721

... ПРО ДРУГА 730
ВІН ПІСНЮ ШАХТАРСЬКУ КОНОГОНИВ! 735
ПОЕТ 739
В БУРХЛИВІЙ ТЕЧІЇ 742
ЯК СПАЛАХ БЛИСКАВКИ 746

ПРИМІТКИ 750

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ 757

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том седьмой

Составитель Ирина Терентьевна Ле (Мойся)

Титульный редактор К. Д. Трофимов

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро», 1984
(На украинском языке)

Редактор С. І. Шевцова
Художник П. Т. Вишняк
Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор О. М. Грищенко
Коректор А. В. Кудрявцева

Інформ. бланк № 2365

Здано до складання 30.09.83. Підписано до друку 26.03.84. БФ 33 207. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1 Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 39,9+ +8 вкл. Ум. фарб. відб. 40,74. Обл.-вид. арк. 45,704. Тираж 100 000. Зам. 3—2736. Ціна 3 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори: В 7-и т. Т.7 / Упоряд. І. Ле (Мойся); приміт. А. Ковтуненка.— К.: Дніпро, 1984.— 760 с.

До тому ввійшли оповідання, повість про становлення молодої радянської людини «Право молодості», автобіографічна повість «Борозною віку», а також спогади письменника.

Л $\frac{4702590200—233}{M205(04)—84}$ передплатне